TÓTH SÁNDOR ATTILA

„MINDEN ÓRÁDNAK LESZAKASZD VIRÁGÁT”

LEHETSÉGES (NEO-)LATIN SZÖVEG- ÉS KÉP*VILÁGOK* BERZSENYI DÁNIEL POÉZISÉBEN

JUHÁSZ GYULA FELSŐOKTATÁSI KIADÓ

TÓTH SÁNDOR ATTILA

„MINDEN ÓRÁDNAK LESZAKASZD VIRÁGÁT”

LEHETSÉGES (NEO-)LATIN SZÖVEG- ÉS KÉP*VILÁGOK* BERZSENYI DÁNIEL POÉZISÉBEN

CSETRI LAJOS EMLÉKÉNEK

TÓTH SÁNDOR ATTILA

„MINDEN ÓRÁDNAK LESZAKASZD VIRÁGÁT”

LEHETSÉGES (NEO)LATIN SZÖVEG- ÉS KÉP*VILÁGOK BERZSENYI DÁNIEL POÉZISÉBEN AZ ANTIKVITÁSTÓL MEGJELENŐ IRODALMI HAGYOMÁNY ÉS HORATIUS VERSEINEK TÜKRÉBEN*

Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Szeged, 2021

A könyv megjelenését támogatta:

SZTE JGYPK Tudományos Bizottsága
Gradus ad Parnassum Könyvkiadó

Szerkesztette:
Zsoldos Sándor

A címlapon:
Berzsenyi Dániel arcképe (1817)
Donáth János (1744–1830) festménye

ISBN 978-615-5946-59-2 (nyomtatott)
ISBN 978-615-5946-60-8 (pdf)

© Tóth Sándor Attila, 2021
© Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2021

Kiadó:

Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
Felelős kiadó: Forró Lajos

TARTALOM

ELŐSZÓ I

I. A P*RIVATUM MORALITÁSA* 9

1. Bevezetés: Berzsenyi és a horatiusi költészet erőterei .. 11

1.1. Az *imitatio* és az *aemulatio* esztétikai követelménye a 18. század poézisében: Berzsenyi Horatius-követése és a niklai költő *eredetiség*ének kérdése 15

1.1.1. A horatianizmus és Berzsenyi 16
1.1.1.1. A cento elmélete és hagyománya 17
1.1.1.1.1. Függelékül: Henricus Meibomius két könyvéről és a 16. századi centoirodalomról 22
1.1.1.2. A görög (aiol) líra imitatiója (és az aemulatio) Horatiusnál 31
1.1.1.3. Az *imitatio* és az *aemulatio* elméletének antik és reneszánsz gyökerei és barokk-klasszicista hagyománya 48
1.1.1.3.1. Appendix: Horatius Pindarosz-követése Sturmnál a copia alapján 58
1.1.1.4. A horatiusi ars poetica és az újkori rétorikai gondolkodás 72
1.1.1.5. Az antikvitás és a reneszánsz (valamint a barokk[-klasszicista]) rétorikai (poétikai) könyveiben megfogalmazott imitációelmélet a 18. század és a 19. század elején használt két magyarországi kompendiumban 103
1.1.1.6. Berzsenyi in Horatiuma (Horatius szerint), avagy horatianizmus vagy berzsenyianizmus 123

2. A HORATIUSI ELMÚLÁS-DIATRIBÉ A *BARÁTOMHOZ (KÁLDI PÁLHOZ)* CÍMŰ KÖLTEMÉNYBEN. A horatiusi imitatio/aemulatio és verstechnika Berzsenyi Dániel e költeményében 175

3. A HORATIUSI MORÁLIS-DIATRIBÉ *A' MEGELÉGEDÉS* ÉS *A' JÁMBORSÁG ÉS KÖZÉPSZER* CÍMŰ VERSEKBEN 225

3. 1. A megelégedés mint az erkölcsi normaképzés antik fogalma és Berzsenyi *A' Megelégedés* című verse 225

3.1.1. A vershez illő horatiusi szöveghelyek és értelmezésük 226

3.1.2. A megelégedés mint költői téma Berzsenyinél (és kortársainál: Vitkovicsnál és Kisnél) 242

3. 2. A jámborság és a közép(szer) mint a morális diatribé vezérelve Horatiusnál és Berzsenyi *A' Jámborság és Középszer* című versében 273
3. 2. 1. Jámbor – jámborság 286
3. 2. 2. A(z arany) középszer és a *közép* 289
3. 2. 2. 1. A *közép* mint az erénytan kulcsfogalma 296
3. 2. 2. 2. Latin (horatiusi és más) szöveg- és képi világok a *közép* megjelenítésében 299
Függelékül e témához: A *közép* (*meszótész*) elméletének költői recepciója Baróti Szabó Dávid *A kevélységről* szóló versében 309
3. 2. 3. Berzsenyi verse: *A' Jámborság és Középszer* 317
3. 2. 3. 1. A verstéma a horatiusi ódák, az ovidiusi *Metamorphoses* Philemon-története, vagyis a romanizáció erőterében 318
3. 2. 3. 2. A Berzsenyi-vers szövegrétegei 342
Rövid összegzésként 354

4. HORATIUS-IMITATIO ÉS -AEMULATIO BERZSENYI DÁNIEL *A' FÉLTÉS* CÍMŰ VERSÉBEN 357

4. 1. Berzsenyi és a horatiusi gemma imitatiója/aemulatiója 358
4. 1. 1. A mítoszi történet és jelentésköre 358
4. 1. 2. A horatiusi sorok interpretációja Mitscherlich 1800-ban megjelent kommentáros kiadásában 360

4. 2. A Berzsenyi-vers jelentésrétegei 366
4. 2. 1. A Berzsenyi- és a Horatius-vers (3. 16.) kezdősorai viszonyának meghatározása s az értelmezési lehetőségek korábbi megközelítései 366
4. 2. 2. A költemény interpretációja 368
Appendix 1. Berzsenyi *A' Féltés* című versének latin fordítása 375
Appendix 2. Danaé mítoszának néhány képi megjelenítéséről 376

5. A KÖLTŐI IRÁNY MEGHATÁROZÁSA ÉS A HORATIANIZMUS BERZSENYI DÁNIEL *MELISSZÁHOZ* CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN 383

5. 1. A horatiusi versminták magyarázatai a 16–18. század Horatius-kiadásaiban 384

5. 1. 1. Horatius 1. 6. ódájának magyarázatai néhány 16–18. századi kommentár alapján 384
5. 1. 2. Horatius 2. 12. *carmen*jének magyarázatai néhány 16–18. századi magyarázatos kiadásban 395

5. 2. A Berzsenyi-vers mint Horatius-interpretatio és -aemulatio 399

5.2.1. A vers a Berzsenyi-életműben s néhány értelmezés 399
5.2.2. A költemény mint Berzsenyi aemulatiós poétai önmeghatározása 402

6. HORATIUSI SUGALLAT: A POLITIKUMTÓL A SZERELEM *PRIVATUMA* FELÉ. BERZSENYI DÁNIEL *AMATHUS* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE 425
6. 1. Az *Amathus* című vers horatianizmusát jelző centói és reminiszcenciái 426
6. 1. 1. Horatius 2. 11. ódájának magyarázatai néhány 16–18. századi kommentár alapján 427
6.1.2. Más horatiusi versek hatása: C. 1. 17., az 1. 19. és a 3. 6. 432
6.1.2.1. Horatius 1. 17. verséről 432
6.1.2.2. A Berzsenyit ihlető Horatius 1. 19. [és a 3. 16.] verséről 439
6. 2. Berzsenyi az *Amathus* című költeménye: a vers *sajátlagos* világszerűsége 445
6.2.1. A vers legújabb kori interpretációiról 445
6.2.2. Berzsenyi *Amathus*ának antik (és modern) szövegvilágai 449

7. LATENS *ARS POETICA* ÉS A HORATIANIZMUS IRÁNYMUTATÁSA: BERZSENYI *HORATIUSHOZ* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE 497

7. 1. Előzetes meggondolások 497
7. 2. Berzsenyi *Horatiushoz* című versének költői üzenetei 502

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS 527

TÁJÉKOZTATÓ BIBLIOGRÁFIA 535

FONTOSABB NEVEK MUTATÓJA 550

Eustache Le Sueur (1617–1655), A múzsák (*Kleio, Eutherpé és Thaleia*)

ELŐSZÓ

A *lehetséges világok* kifejezéssel a 17–18. század természettudományi és filozofáló irodalma jut eszünkbe. Elsőként talán a korai francia felvilágosodás esszéistájának, Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757) korában nem elfogadott műve jut eszünkbe, a *Beszélgetések a világok sokféleségéről* (vagy: *sokaságáról*: 1686), amely a kopernikuszi rendszer népszerűsítője volt. Itt a lehetséges kozmikus világok sokaságáról beszél a szerző, tehát *külső világok*ról. Felidéződik még Voltaire *kötelező olvasmány*ként megismert *Candide*-ja, amely a korabeli filozófiai gondolkodás népszerű szerzőjének, a német polihisztor és filozófus Gottfried Wilhelm Leibniznek (1646–1716)[1] a lehetséges világok legjobbikáról szóló tézisének cáfolata. Tudjuk, hogy a német filozófus ennek elméletét legnagyobb filozófiai munkájában, az *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu* (Tome second, Amsterdam, 1710; és pl. Amsterdam, 1734) fogalmazta meg. Ebből a III. könyv 416. §-ból a következő mondatot szokás idézni: „*entre une infinité de mondes possibles, il y a le meilleur de tous, autrement Dieu ne serait point déterminé a en créer aucun* (*a lehetséges világok végtelen sokaságában létezik egy legjobb, különben Isten nem teremt világot*)”.[2] Liske Leibniz és Spinoza párhuzamait vizsgálva megjegyzi: „*Leibniz metafizikája (példának okáért a* Théodicée*ben) azt feltételezi, hogy végtelenül sok világ adott, mégpedig Isten intellektusában, mint a lehetőségek otthonában (Ort). Ezek a világok Isten intellektusa előtt annak alternatív modelljeként sejlenek fel, ahogyan a világot megteremthette volna. Korlátlanul jó akaratánál fogva döntötte el, hogy a lehető legjobbat ajándékozza meg valódi létezéssel. Azt a központi jelentőségű előfeltételezését, hogy léteznek megvalósulatlan lehetőségek, Leibniz […] igazolni is akarja. Ezért arra utal, hogy számos történés (melyekről bennünket például a költői elbeszélések tudósítanak) kétségkívül lehetséges, azonban aligha mennek végbe a valóságos világegyetem valamely távoli tér vagy időbeli dimenziójában*”.[3] Leibniz tehát Liske interpretációja szerint arról beszél, hogy a *végtelenül sok világ* Isten gondolatában, isteni értelemben létezik, alternatív modellekként sejlenek fel, ahogy a világot megteremthette volna. E megvalósulatlan lehetőségek tere lehet az írói/költői *poiészisz* (teremtés), amely ugyancsak az Isten által juttatott lélekből fakad, tehát egyfajta *belső* teremtés valósul meg, ahogy a leibnizi szöveg értemében az Úr esetében: a *világok* intellektusában léteztek/léteznek. Az Isten értelmében rejlő világok profanizált megalkotói tehát a költők, *lehetséges világok*at alkotnak (lehetnek mintegy második teremtők), amelyek azonban (ismét Liske megfogalmazását véve alapul), nem mennek végbe a valóságos világegyetem tér- és időbeli dimenzióiban. Megteremtődnek viszont az irodalmi művek világaiban.

Térjünk vissza azonban a *Candide*-ra, amelyben Voltaire Leibniz éppen azon tételén ironizál, mely szerint (ugyancsak Liske magyarázatában) Isten k*orlátlanul jó akaratánál fogva döntötte el, hogy a lehető legjobbat ajándékozza*

[1] L. Michael-Thomas LISKE, *Gottfried Wilhelm Leibniz*, Typotex, 2013. Ford. FELKAI Gábor.
[2] L. LEIBNIZ, 1734. 260. Leibniz lehetséges világairól l. még FEHÉR Márta, *Leibniz a lehetséges világokról* = Polanyiana, 2003/1–2. 26–35.
[3] LISKE, 2013. 153. Leibniz szövegét l. *Gottfried Wilhelm Leibniz, Sämtliche Schriften und Briefe,* sechste Reihe, philosophische Schriften, vierter Band, Berlin, 1999. 1653–1654.

meg valódi létezéssel. Arra épül a mű, hogy szkepszisét mutassa meg ezzel szemben a francia szerző.

Voltaire műve emellett a 17–18. századi *Querelles (des Anciens et des Modernes,* azaz a *régiek [vagyis a klasszikusok] és a modernek vitája*)[4] értelmében veti fel a régi, antik irodalom olvasásának unalmát is. Hosszabban idézzük a *Huszonötödik fejezet*nek a velencei nemes, Pococuranté *ő nagy méltósága* vélekedését, amely elutasítja Homérosz eposzait és Vergilius *Aeneis*ét: *„Asztalhoz ültek; a pompás ebéd után könyvházba léptek. Candide megpillantván egy pompásan bekötött Homerost, dicsérte ő nagy méltóságát kiváló izléséért. »Lám, ez a könyv volt a nagy Panglossnak, Németország legkiválóbb filozófusának legnagyobb gyönyörüsége. – Nekem nem sok örömet okoz, mondá hidegen Pococuranté; valamikor elhitették velem, hogy nagy gyönyörüség Homerost olvasni; de az egymáshoz hasonló harcok szakadatlan sorozata, az istenek, kik mindenbe beleavatkoznak, de semmi határozottat nem tesznek, Helena, ki a háboru okozója, de alig játszik szerepet a költeményben, Trója, melyet folyton ostromolnak, de sohasem vesznek be – mindez halálosan untat; nehányszor megkérdeztem a tudósokat, vajjon ők is ugy unatkoznak-e, mint én, ezek olvasásakor; az őszintébbek mind bevallották, hogy a könyv az unalom folytán ki szokott esni a kezökből, de mindég be kell szerezni könyvtáruk számára, mint az ókornak egyik emlékét, mint a rozsdás érmeket, melyeknek nem lehet hasznukat venni. – De Vergiliusról máskép gondolkozik Nagyméltóságod? kérdé Candide. – Megengedem, mondá Pococuranté, hogy az Aeneis második, negyedik és hatodik könyve kitünő, de ami a jámbor Aeneast, az erős Cloanthest, a hüséges Achatest, a kis Ascaniust, a hülye Latinust, az együgyü Arnatát, a buta Laviniát illeti, nem hiszem, hogy valaki ridegebb és kellemetlenebb részleteket olvasott volna. Többre becsülöm nála Tassot és Ariosto dajkameséit.*”[5]

A folytatásban ugyanígy sor kerül Horatius költészetének elvetésére is: *„Szabad megkérdeznem Nagyméltóságodat – kérdé Candide –, hogy nagy gyönyörüsége telik-e Horatius olvasásában? – Vannak benne szellemes mondások, mondá Pococuranté, melyeknek a társaságban forgolódó ember hasznát veheti s amelyek, mivel erőteljes versekben jutnak kifejezésre, könnyen megmaradnak az ember emlékezetében; de mit törődöm én az ő brindisiumi utazásával, az ő hitvány lakomájának leirásával és valami Rupiliusnak a kocsisokkal történt civakodásával, kik közül egyiknek a szavai gennyesek, a másikéi borecetesek voltak. Undorral tudtam csak olvasni durva verseit az öregasszonyok és boszorkányok ellen; s nem tudom felfogni, mily érdem azt mondani Mecaenas barátjának, hogy a csillagokig ér dicsőségtől övezett feje, ha barátja a lirai költők közé számitja őt. Az ostobák mindent megbámulnak egy hires költőben; én csak a magam kedvéért olvasok, én csak azt szeretem, mely az én izlésemnek felel meg.« Candide, ki ugy nevelkedett, hogy magától nem tudott itéletet mondani, nagyon elcsodálkozott a hallottakon; Martin azonban nagyon okosnak találta Pococuranté gondolkodásmódját.*”[6]

---

[4] L. HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800,* Gondolat, Bp., 2013. 120–142.

[5] VOLTAIRE, *Candide vagy az optimista világnézet,* Tevan, Békéscsaba, 1924. Ford. KEMÉNY Gábor = https://mek.oszk.hu/09700/09767/09767.htm.

[6] UŐ., uo.

Ezzel látszólag eltértünk a *lehetséges világok* értelmezésétől, pedig Voltaire a *Candide*-ban megteremti Leibniz következtetésének *lehetséges világ*át a regénnyel, amelyből – az idézet alapján – igyekszik kizárni a római irodalmat s azok szövegvilágát is, és a *modernek* gondolkodásával új témájú szövegeggyütteseket igyekszik megteremteni.[7] Jelen esetben az ókori regényekből vett, ismert és ismeretlen vidékeket megjelenítő utazással.

Ezzel át is térhetünk az írói/költői *lehetséges világok* megteremtésére, amelyeket szövegek létrehozásával hajtanak végre, s ezzel szövegvilágokat hoznak létre, amelyek egy-egy lehetséges világot mutatnak be. Az irodalomtudományban az 1980-as és 1990-es években nagy népszerűségnek örvendett a *lehetséges világok, lehetséges szövegvilágok* elmélete. A lehetséges világok és a lehetséges szövegvilágok irodalomtudományi teóriáját két hazai irodalomtudós, Csúri Károly és Bernáth Árpád írásai alapján tudjuk feltérképezni, akik bőséggel hivatkoztak a német irodalomtudomány eredményeire is. Csúri a *Lehetséges világok* című tanulmánykötetének az *Egy vers jelentéstana (Juhász Ferenc:* Babonák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb) című írásában bemutatja az elméleti-módszertani kereteket, majd így fogalmaz a lehetséges világokról: „*A logikában mindazokat az állapotokat, amelyek a jelenlegi, illetve a mindenkori aktuális állapot helyett fennállhatnának, de nem állnak fenn, illetve mindazokat a módokat, ahogyan a világ lehetne, de nincs az adott pillanatban,* lehetséges világoknak *vagy* lehetséges helyzeteknek *szokás nevezni. A lehetséges világok kijelentésekből épülnek fel […]. Azonban nemcsak kifejtéseket jellemezhetjük a lehetséges világok segítségével, hanem fordítva is eljárhatunk. Egy lehetséges világot is meghatározhatunk oly módon, hogy megadjuk azon kijelentések halmazát, melyek a kérdéses lehetséges világról igazak.*"[8]

Csúri e tanulmánykötete végén (401.) megjegyzi, hogy a szövegek irodalmi megközelítésének általa is képviselt elméletét elsőként Bernáth Árpád dolgozta ki, s itt a Literatúra 1978/1–2. számában (191–196.) megjelent tanulmányára (*Narratív szövegek irodalmi magyarázata*) gondol. Itt ír Bernáth arról, hogy „*a szöveg által létrehozott világot* szövegvilágnak *nevezzük. A szövegvilág – mint minden lehetséges világ – tényállásokból épül fel: azaz* tárgyakból, *amelyeket különböző* tulajdonságok *határoznak meg, és amelyeket számos* reláció *kapcsol össze. […] A szövegvilág tényállásait ismét relációk kötik össze, így a szövegvilág maga is egy komplex tényállás.*"[9]

Az irodalmi *lehetséges világok* tehát *szövegvilágok,* amelyek összekapcsolódhatnak. Ezek az összekapcsolódások hálót alkotnak, amelyek a szövegbeli *lehetséges világok* kapcsolatát/kapcsolatait jelentik. A szövegháló a diakrón és szinkrón szövegek szövete, amely így a *textusok közötti szöveget, vagy szövegeket* teremtenek. A szövegek közötti kapcsolat az intertextualitás, vagyis – Julia

---

[7] Nem idézzük itt fel a vita részleteit, csak utalhatunk a *régieket* képviselő Boileau és az *újak* irodalmát magasztaló Perrault irodalmi-esztétikai küzdelmére, aztán ennek még a 18. században tartó csatározásaira is, ahol a *modernek* Voltaire (Péczeli József magyar fordításában [oly népszerű akkor e mű]) *Henriás*át, amelyet IV. Henrik francia királyról írt, a homéroszi *Íliász* és *Odüsszeia* elé helyezték.

[8] CSÚRI Károly, *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés köréből,* Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 336–337.

[9] L. BERNÁTH Árpád, *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához,* Ictus, Szeged, 1998. 141–150., az idézett rész: 141. Ugyanez a kötet tartalmazza a Helikonban (1997/4. 377–393.) megjelent *A lehetséges világok poétikai elméletének szellemi gyökerei* című írást (229–255), amely alapos áttekintést ad az elmélet születéséről és előzményeiről.

Kristeva-féle kategória-meghatározás szerint[10] – az irodalmi szövegek egymástól való függősége, ami azt jelenti, hogy egy adott irodalmi szöveg soha nem egy elszigetelt jelenség, hanem a többi szöveg mozaikjaiból áll össze. Az intertextus más műveknek a kontextusában, velük való kapcsolatában létezik és értelmezhető. Kristeva értelmezésében (minden és) bármelyik szöveg valójában intertext.[11]

A meglévő s intertextuális összefüggő szövegek azonban önálló jelentéssel rendelkeznek, vagyis önmaguk is egy nagy (vagy nagyobb) szövegegész részei, amelyek részekként szöveghálókat hoznak létre.

A szöveghálók lehetséges szövegvilágokat jelentenek, amelyeknek eredője ismerten az arisztotelészi *Poétika*, ahol (9. fejezet) a Filozófus arra utal, hogy a költészet (*szóval való alkotás*) olyan dolgokat mond el, amelyek megtörténhetnek (a történetíró pedig: amelyek megtörténtek).[12] A lehetséges szövegvilágok tehát a lehetséges világok képét idézik fel. A leibnizi lehetséges világok képi idealizációi így a szöveghálók.

A szöveghálók a lehetséges világok kisebb képei (eidillion, ikon) és nagyobb képegészei. A narratívában létező képek realizációja például a festészet, vagyis a képet a festő láthatóvá teszi. A szövegszerű belső képek helyett így a külsőleg megjelenített képek (ikon) hálója jön létre. A szöveg belső képe megjelenésével újraértelmeződik. A festő a szín, a formák és az új konstelláció, vagyis az újraértelmezés folyamatában alkot s hoz létre új vagy más képet, mint ami a szövegekben felsejlő belső sugallatú kép. Így jönnek létre a lehetséges világok festett képei. Ez azt is jelenti, hogy műalkotása mögött valós irodalmi (rétorikai, poétikai – főként ez utóbbi) szövegek állnak. A kép narrációja tehát a valós szövegek újraértelmezései, most már a megjelenített képben.

Visszafelé pedig e jelenség úgy működik, hogy a kép narratív kifejtése (*ekphraszisz, descriptio*) újra- és újjáalkotott szöveget hoz létre, új szöveghálót, a képből új szöveget. Ennek valós leírása lesz az *ekpharisz*, vagyis *descriptio*. Ezzel tehát új szöveg jön létre, új szövegháló, azonban ez is kétféle lehet. Az ekphraszisz (descriptio) működésekor a szöveg a kép leírása, újabb belső indíttatású képként jelenik meg, de a látványt követi. Vagyis, azt írja le, amit lát. A kép ihletettségében keletkező *másik leírás* viszont nem azt mondja el, amit lát, hanem amit a képben érez, gondol, vagy amilyen hangulatot kelt a nézőben. Ez a líraiság aspektusa, vagyis a kép újragondolása újabb lírai szöveg létrehozója.

Úgy véljük, e hálók szálai a centók (*centones*), vagyis – tágabban értelmezve, nem a *más műből összefércelt újabb mű* jelentésében, hanem az újonnan létrehozott mű előzménynek tekintett szövege *lehetséges világának* mondatbeli, gondolatbeli, érzelembeli felidézése értelemben – azok a szálak, amelyek más műhöz kapcsolják. Verstechnikája pedig az *imitatio* és az *aemulatio*, amelyekkel jelzi a követés *direkt* voltát s a teremtő versengést. (A követés *indirekt* jellege egy-egy költőelőd meghívását [evokálását], gondolati, hangulati elemek azonosságát jelenti.)

Újravizsgálva Berzsenyi Dániel ódaköltészetét, poézisében (mint tudott) a latin (és kevésbé ismerten a neolatin) szöveghagyomány, különösen pedig Horatius követése jelenik meg. Poézisének alapját romanizált háttérrel tehát a latin,

[10] *Shmeiwtikh. Recherches pour une sémanalyse;* Éditions du Seuil, 1969.
[11] A kérdésről más szempontból is l. Gérald GENETTE, *Transztextualitás = http://irodalomelmelet.atw.hu/genette.pdf;* POZSVAI Gyöngyi, *Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón* = ItK, 2000/3–4. 353–375.
[12] ARISZTOTELÉSZ, *Poétika,* PannonKlett, Bp., 1997. 45. Ford. RITOÓK Zsigmond.

illetve horatiusi *lehetséges szöveg- és képvilágok* adják. Ennek témáit igyekszünk majd vizsgálni a következőkben. A képvilágok a szövegekben megjelenő képszerűség struktúrái is, valamint, ahogy utaltunk rá, más, külső képként megtestesült, megvalósult (megfestett) képi megjelenések (képvilágok), amelyek parallelek Berzsenyi vizsgálandó költeményeinek némelyikével. (Ennek kifejtését majd ott végezzük el.)

A latin szövegvilágok (s képi síkok) és a Berzsenyi-versek nyelvi paradigmaváltást is jeleznek, ugyanis a magyar nyelv képi erejével kell érzékeltetni a romanizált s a horatiusi témákat. Mindez a nyelvi leleményhez és megformáláshoz járul hozzá, amelynek sajátos berzsenyies szöveghálói is megteremtődnek.

A választott Berzsenyi-ódák várhatóan részei az antikvitástól megjelenő lírai, különösképpen pedig a horatiusi hagyománynak. Mindezek igazolására teszünk kísérletet a továbbiakban.

Görög istenek, istennők és családjuk – s lehetséges világuk mint lehetséges világok (17. századi metszet)

William Blake, Teremtő Ős-isten – *a teremtett világ*

BERZSENYI DÁNIEL HORATIUS-INSPIRÁCIÓS VERSEI

I.

Id. Pieter Brueghel (1525–1569) a Mértékletesség (Temperantia*)*
1559–1560; rézkarc (részlet a Hét erény *című sorozatból)*

I.
A *PRIVATUM* MORALITÁSA

A következő tanulmánysorozatban Róma és Horatius szellemét keressük Berzsenyi néhány moralizáló elégiko-ódájában, mégpedig azokban, amelyekben a legjobban megfigyelhető és tetten érhető Horatius költészetének hatása Berzsenyi lírai költészetére. A bemutatandó versek között szerepel A' Jámborság és Középszer*,* A' Megelégedés, *a* Horatiushoz, *valamint az elsőként tárgyalandó* Barátomhoz *című költeménye, majd a* Horátz *és az* Amathus. A közelítő tél *című versét más kontextusba helyezve világítjuk meg, ahogy majd a* politikum *világához tartozó ódáit is.*

1. Bevezetés: Berzsenyi és a horatiusi költészet erőterei

A mára már igen szélesre táruló Berzsenyi-szakirodalom vagy a Berzsenyit érintő tudományos irodalom tükrében – amely alatt főként az első világháború előtti (pl. Csipak Lajos, Fábián István)[1] a két világháború közötti és után (pl. Szerb Antal, Horváth János, Halász Gábor, Kerényi Károly),[2] majd 1960-tól az 1980-as évek végéig (pl. Merényi Oszkár, Csetri Lajos)[3] a niklai költőről írott értekező irodalmat értjük – úgy látjuk, hogy egyfajta kettősség vonul végig e műveken, amelyek az alteritás és a modernitás keresésének dichotómiájában mozognak.[4] Vagyis Berzsenyi egyszerre konzervatív (Fábián István) és felvilágosodott (Halász Gábor). Horatius (és más ókori poéták)[5] vagy a 18. század végi

[1] CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire,* Kolozsvár, 1912. L. a X. fejezetet: Virág és Berzsenyi, 103–147.; FÁBIÁN István, *A konzervatív Berzsenyi* = Napkelet, 1928. 265–279.

[2] L. SZERB Antal, *Az ihletett költő,* Széphalom-Könyvtár, 1929. 82–85.; UŐ., *Gondolatok a könyvtárban,* Magvető, Bp., 1981. 266–294.; HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai,* Akadémiai, Bp., 1960.; HALÁSZ Gábor, *Berzsenyi lelkivilága (1926)* = UŐ., *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások,* Magvető, Bp., 1981. 243–274.; KERÉNYI Károly, *Az ismeretlen Berzsenyi,* Budapest–Debrecen–Pécs, 1943.

[3] MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Akadémiai, Bp., 1966.; CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok,* Szépirodalmi, Bp., 1986.

[4] Ne feledkezzünk meg napjaink Berzsenyi-kutatásáról sem, pl. BÉCSY Ágnes, *Berzsenyi Dániel,* Korona, Bp., 2001. Számottevőek pl. Onder Csaba, Fórizs Gergely vagy Vaderna Gábor írásai (kiadásai). Csak néhány tanulmány (s kiadás; a többiről későbbb): pl. ONDER Csaba, *„Rómát, Athenát, Spártát álmodtam…" (Palinódikus szerkesztés és „barokk eposz" Berzsenyi 1816-os verseskönyvének Második Könyvében)* = ItK, 1998/3–4. 495–513.; UŐ., szerk., *Berzsenyi Dániel, Versek,* RaabeKlett, 1998 (Matúra Klasszikusok 26); FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek." A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Universitas, Bp., 2009; VADERNA Gábor, *A temetőkert költője (Sztoicizmus és epikureizmus Berzsenyi Dániel költészetében)* = SZŰCS Zoltán Gábor–VADERNA Gábor, szerk., *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században,* L'Harmattan, Bp., 2004. 177–209.; UŐ., *A bárdköltészet lehetőségei. Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei* = ItK, 2015/6. 721–768.; UŐ., *Harmonia praestabilita. Berzsenyi és Horatius* = BALOGH Piroska–LENGYEL Réka, szerk., *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban. Vergilius, Horatius, Ovidius,* MTA, BTK, 2017. 282–304. Legújabban: FERENCZI Attila, *Berzsenyi és az új Horatius* = FÓRIZS Gergely–VADERNA Gábor, szerk., *Az ismeretlen klasszikus. Berzsenyi-tanulmányok,* reciti, Bp., 2008. 17–30. Haszonnal forgattuk Kőrizs Imre lustrumát is: KŐRIZS Imre, *Lustrum* = ItK, 2004/5–6. 729–760.

[5] Lucretius, Vergilius, Ovidius ugyanúgy minta, hatásukat még nem vizsgálták.

német költészet (Matthisson, Schiller)[6] hatása alatt áll és/vagy a *horatianizmus*on (Kerényi Károly)[7] alapuló s magyar nyelven megszólaló költészet művészi összegzője, lezárója, vagy éppen a modern önreflexión alapuló poézis megnyitója, ezzel a preromantika vagy a romantikus költészet előfutára (Szerb Antal), vagy éppen megvalósítója.

Mindezek Berzsenyi költészetének részben sokszínűségére, másrészt a recepció sokoldalúságára mutatnak rá, valamint arra, hogy éppen ezek miatt a niklai poéta költészetét a 18. század végi és a 19. századi klasszicista (neoklasszicista, preromantikus [?], romantikus [??]) lírai költészet összegzőjeként kell értelmeznünk, aki ezzel mintegy valami újszerű kezdetét is jelenti. Nem véletlenül jegyzi meg Bölöni Farkas Sándor 1816. február 7-én kelt Kazinczyhoz írott levelében a széphalmi mester fiatal tanítványáról, Ungvárnémeti Tóth Lászlóról (1788–1920), aki a görögös klasszicizmus új, nyelvi és tartalmi magvalósítója (l. pl. *Görög versei magyar tolmácsolattal,* Pesten, 1818) a mester körében, hogy: „*Ungvár-Németi Tóth László verseit végig olvasók Döbrenteivel, kár hogy ez az ifjú elsiette magát, mire legyen az ember csak szenvedhető, ha már magosabb áll előtte. ÉN ÚGY GONDOLOM, HOGY A KI EZ UTÁN ÍR, BERZSENYIN FELŰL KELL EMELKEDNIE, VAGY MÁS ÚTAT VÁGNI.*"[8] E megjegyzés is jelzi, hogy mind nyelvi, stilisztikai, mind formai (hiszen Ungvárnémeti Tóth a pindaroszi mellett Horatius ódaformáit is használta) a magyar költő *horatianizmus*a szempontjából, nem mellőzve hazafias ódáit vagy az önmagába elmerülő, a magánélet s a költői én rezdüléseit vizsgáló *elegico-ódái* is túlszárnyalandók.

Az előzmény Döbrentei Gábor 1812. június 20-án Berzsenyihez írott levele, amelyben a niklai költő három költeménye megérkezéséről ír: „*Három költélyt külde nekem Kazinczy, egy dunántúli Berzsenyitől: A melancholia, Felsőbüki Nagy Pálhoz, Élet korai. Már a névre felvillantam, mert Nemesmagasiban levő Berzsenyi vér van bennem is; a költelem pedig, akárkié lett volna, egyszerre csak hódított. Nyelvbeli folyama tiszta mint az erdélyi havasi csergeteg; lehelete nyájas, regényes, millyen a Sitkéről és Kemenes dombjárol elnézett Kemenes alja, s a Bakonyon túl Somló hegyes Sümeg vára kékellése; a gondolat csak amugy egyszerün oda fúva s még is felséges, mint Mózes nagy sora: Mondá az Ur, legyen világosság, – és lőn.*"[9]

A Döbrentei-levélrészlet elsősorban nyelvi magasztosságára utal, valamint arra, hogy a hazai táj szépsége (domesztikáció[10]) köszön vissza a költeményekben. A magyar költészetben mindezeken való felülemelkedést érti Bölöni Farkas.

---

[6] Matthisson és Berzsenyi: p. ERDÉLYI Károly, *Berzsenyi és Matthisson* = Figyelő, 1883. 308–311.; TONCS Gusztáv, *Berzsenyi és Matthisson,* Szabadka, 1890.; DEMEK Győző, *Matthisson hatása irodalmunkra* = Egyetemes Philologiai Közlöny (EPhK), 1891. 225–270., a Berzsenyiről szóló rész: 240–251.; MERÉNYI Oszkár, *Korstílus és minta Berzsenyi és Matthisson kapcsolataiban* = Irodalomtörténet (It), 1970/2. 169–179.; Schiller hatása: ZOLTVÁNY Irén, *Berzsenyi és Schiller viszonyához* = EPhK, 1890. 179–185.

[7] KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus,* Válasz, 1936, 1, 25–33.

[8] KAZLEV, XIII., 1903. 471. Kiemelés tőlem, T. S. A. L. TÓTH Sándor Attila, *„Az istenűlés dicsősége." Ungvárnémeti Tóth László költői portréja,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2001.

[9] *BERZSENYI Dániel' összes művei, költelem s folyóbeszéd. Közrebocsátá DÖBRENTEI Gábor, Harmadik kiadás,* Budán, 1842. 253. *Toldalék. Néhány levelezet Berzsenyi és Döbrentei között.*

[10] Erről l. TAMÁS Ábel, *Horatiusi olvasásjelenetek* = HAJDU Péter, szerk., *Horatius arcai,* reciti, Bp., 2014. 9–26., különösen 10. *„Horatianizmus" pró és kontra: hogyan olvassuk Horatiust és hogyan váljunk Horatiusszá?*

Döbrentei ugyanakkor egyszerűen megfogalmazott szépségeszménye letéteményesének is tartja Berzsenyit, ugyanis így folytatja a levelet: „*Én gyerek vagyok még, nem tudom tudós okokkal támogatni »mi Szép«, hanem csak azt veszem észre, hogy a mi egyszerű, természetes a' miben nemes kény, illedelem van, mind belém ragad; a mi kényszerített, feszengő, czifrázott, homályos, mind untat.*”[11]

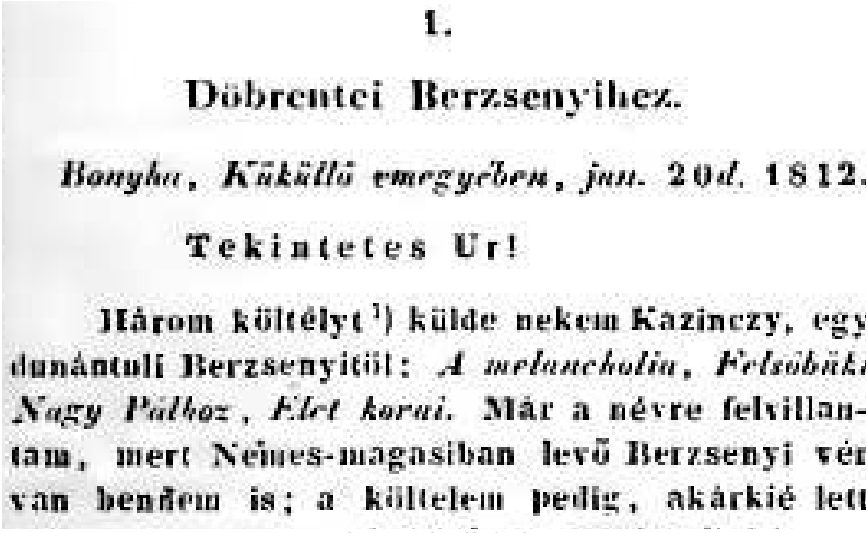

1.

Döbrentei Berzsenyihez.

Banyhu, Kükülló emegyében, jun. 20d. 1812.

Tekintetes Ur!

Három költélyt[1]) külde nekem Kazinczy, egy dunántuli Berzsenyitöl: *A melancholia, Felsöbüki Nagy Pálhoz, Élet korai.* Már a névre felvillantam, mert Nemes-magasiban levő Berzsenyi vér van benném is; a költelem pedig, akárkié lett

Döbrentei levélrészlete

Visszatérve Bölöni Farkas megjegyzéséhez: Berzsenyiben, ahogy a Döbrentei levelének részlete is mutatja, kora költészetének nagy összegzőjére utal, ez pedig elsősorban lírai darabjainak jellemzője, s igazi újszerűsége elsősorban 1817 után elméleti írásaiban jelentkezik.[12] Költeményeiben a szakirodalom újra és újra keresi a régit és, talán sokszor túlzóan, az előremutató újat, és sokszor a korát meghaladó ulramodernet.

Meglehet, hogy az új keresésének is van létjogosultsága, mégis a niklai költőt érdemes elhelyezni kora romanizmusa és Róma-eszménye, valamint horatianizmusa viszonylatában. Az előbbi fogalmon az antik (és keresztény) Róma, s annak is főként az alapítási mondája, valamint a Cicero és Augustus fémjelezte politikai időszaka és kultúrája értendő, amelyet nagy alapossággal tanulmányoztak a studia humanitatis oktatási rendszerében, s amit, párhuzamokat keresve, különös előszeretettel vetettek össze a hazai történelemmel.[13]

Mondhatjuk, hogy a római nemzeti tudat (ki)alakulása[14] és a magyar történelemmel tett összevetések történetírói és költői források. így nem tekinthe-

[11] BERZSENYI–DÖBRENTEI, 1842. 253.
[12] L. FÓRIZS, 2009.
[13] A 16–17. században ismert a zsidó–magyar történelmi párhuzamok keresése, valamint a 19. század elején az újgörög–magyar összevetés is megtörténik. A 18. század mintája a klasszikus ókor és Róma.
[14] L. BORZSÁK István, *A római történeti hagyomány kialakulása (akadémiai székfoglaló),* Akadémiai, Bp., 1990.

tünk el Berzsenyi, vagy éppen Kazinczy romanizmusától sem, amely a politikai gondolkodást is alapvetően meghatározta.[15]

Az európai 17. századot, majd az európai és a magyar 18. századot, ezt követően pedig Berzsenyi korát (a Kazinczy-kor) Róma, a római történelem és irodalom szelleme hatotta át. Tudjuk azonban, hogy főként elméleti munkáiban, a Róma-gondolaté s a Róma-ideál helyett már inkább a görögségeszmény a meghatározó, hiszen a költői „eredetiség" és szabadság kérdésében azok a poétai minták sokkal szabadabban kezelendők. A görög mitológiai kifejezéskészlet válthatta ki recenzenséből, Kölcsey Ferencből a *Berzsenyi Dániel versei* című kritikájában (1817) a következő mondatot: „*Berzsenyi ellenben legsebesb lángjai közt is szelíd, az ő fiatal, vidám Lelke a' Görögök felé röpdes vissza, phantáziája ideális képekkel foglalatoskodik, annálfogva stylusa virágos, kifejezései exaltáltak*".[16] Erre Berzsenyi az *Antirecensio Kölcsey' Recensiójára* (1818) című válaszértekezésében ezt írja: „*Mikor Schiller a' Régieket vakon követte, kártyaházat tsinált, mellyel az időnek lelke elsepert 's a' Tragoediának korunkhoz szabott erköltsi systemáját az ő nagy neve és elméje le-nem ronthatta, az az, hogy a' dolgot a' Recensens szép honni szavaival röviden ki merítsem,* a' Görögök felé vissza röpdesni igen *jó, de egészen vissza* röpdelni*, nem ér semmit*.[17]

Berzsenyi 1817 utáni elméleti írásaiban a hellenizmus vagy hellenizálás iránya mutat a poézisében még csak csírájában meglévő görögös eredetiségigényre, amelyet a görögös (németes) klasszika irányába tett elméleti meggondolásai váltanak fel. Szépségeszménye is eszerint alakul, amelyet többek között így fogalmaz meg a *Poétai harmonistiká*ban: „*Él pedig még Sparta és Athenae minden szép lélekben; s ami azokban szép volt, szép lesz az örökre, mert az utolsó szép lélek hasonló lesz az elsőhez; s valamint azon nép remekeit legszebb erkölcsi Chárisok charakterizálják, úgy a szépnek minden remekeit örökre azoknak kell charakterizálni.*[18] Róma mellett már a versekben is megjelenik eszményként Athén és Sparta. A görögség s az utókor számára első a tudomány, a szellem műhelye és megtestesítője, míg az utóbbi az erényé. A hellén gondolattal ezek jelentése felerősödik, mégis, Horvát Istvánnak 1811. június 15-én kelt levelében összegzőjükként Rómát említi elsőként levele egy részletében, amely a nemzeti karakterológiát is összefogja. A következőket írja: „*Rómát, Athenát, Spártát álmadtam, a' Magyart nagynak képzeltem mint kalpagja 's fényesnek mint ruhája, nemzetiséget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, mellyek nékünk szükségtelenek 's tán helyhezetünkkel egészen ellenkezők. Nékünk már mast egyéb nem kell, csak fabrika,*

---

[15] L. SZŰCS Zoltán Gábor, *„Reménységtől s félelemtől szabad lélek". Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról* = It, 2009/4. 428–461.

[16] KŐLCSEY Ferenc *minden munkái. Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I.,* s. a. r. GYAPAY László, Universitas, Bp., 2003. 56. A továbbiakban: GYAPAY–KFMM, 2003.

[17] BERZSENYI Dániel *prózai munkái,* s. a. r. FÓRIZS Gergely, EditioPrinceps, Bp., 2011. 33. Jegyzetében (549–550) Paul Friedrich Nitsch, *Vorlesungen über die klassischen Dichter der Römer, 1–2.,* Leipzig, 1792–1793. című művének bevezetésére (Vorrede) utal: VIII. (A továbbiakban: BDPM–FÓRIZS, 2011.) Erről l. CSETRI Lajos, *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával* = CSETRI Lajos, *Amathus. Válogatott tanulmányok I.,* szerk. SZAJBÉLY Mihály–ZENTAI Mária, *L'Harmattan,* Bp., 2007. 213–244., különösen 222. Eredeti megjelenése: ItK, 1983/5. 463–481.

[18] BDPM–FÓRIZS, 2011. 379.

manufactura, pénz, sőt még luxus is! Ezekről pedig én ódázni nem tudok 's következésképpen halgatok."[19]

Róma, Athén és Spárta tehát oly eszmény, amellyel a magyart akarta feljebb emelni. Ennek eszköze a költészet, amelyről így vall a *Kritikai levelek* című dolgozata VI. részében: *„Mert tudja hogy a valódi poézis maga a lélek, melly valamint mindenben, ugy a poézisben is felül van a testen emelkedve;s tudja, hogy a poézis muzsikál ugyan a fülnek is, a mennyire a lélek' fennebb czéljai engedik, de azért korántsem fülmuzsika, hanem legbelsőbb lelki muzsika, azaz, a gondolati, érzelmi és képzeleti tökélyek' harmóniája; s tudja, hogy ez a harmónia a szépkritikának legfőbb tárgya, a fülmuzsika ellenben csak olly elmaradható külség,melly nélkül a poézis egészen el is lehet, mert minden rim és metrum nélkül lehetünk nagy költérek, s lehetnek még olly nemzetbeliek is, kiknek nyelve egészen muzsikátlan.*"[20]

A poézisen belül a lelki emelkedettséget pedig az óda teremti meg, amelyről már az *Észrevételek Kölcsey Recensiójára* (1825) című munkájában így ír: *„Mert az óda nem tsak megszenvedi az idylli érzelmeket, sőt azokkal nyer legszebb vegyűletet; mert mi lehet szebb az egész Poézisban, mint az idylli érzelmek és gondolatok? Az ódának nem tsak a' nagy érzelmek tárgyai; hanem minden szebb érzelmek. Nints annak e' részben egyéb törvénye, mint az: hogy valamint az egész Poézisban; úgy az ódában is a' dictio az érzés' természetéhez alkalmaztatva. A' régieknek nem volt egyéb Lyricomjok mint az óda, 's abban öntötték minden érzelmeiket, 's minden Lyricumot ódának hivtak.*"[21]

1.1. Az *imitatio* és az *aemulatio* esztétikai követelménye a 18. század poézisében: Berzsenyi Horatius követése és a niklai költő *eredetiség*ének kérdése

Az antikvitás, az ókori görögség és Róma szellemiségének a magyarországi viszonyokra kivetített Berzsenyi-recepciója felveti irodalom- és költészetszemléletének jellegét, alakulását 1817-ig, amelyet részletesen Csetri Lajos mutatott be.[22] A Berzsenyi-életmű *kettős* (versköltészete 1817-ig; elméleti munkássága haláláig), valamint *hármas* (versköltészete 1808-ig – ekkor kapja meg Kis János kéziratcsomóját, akitől Kazinczy „elragadja": az „ősszövegek"; versköltészete 1817-ig – az irodalmi nyilvánosság elé lép, Kazinczyval való levelezése; valamint 1817-től – elméleti munkái) tagolása mindenképpen mutatja költői törekvésének verseiben megjelenő irányát, a római, s egyelőre csak azon keresztül (versforma, mitológia) a görög poézis követését. Ahogy korábban jeleztük, a latensen meglévő ovidiusi, az egyre merevebbé váló társadalmi kötöttségek ellen lázadó magatartáseszmény helyett élete megváltozásával (nemesi gazdálkodó, sőt, házasember) a poézisnek, mint a mély lelki elmerülésnek terét Horatiusban s a horatiusi költőeszményben találja meg. Ezzel el is érkeztünk Horatius és Berzsenyi viszonyának kérdéséhez.

---

[19] BDLev–FÓRIZS., 2014. 225.
[20] BDPM–FÓRIZS, 2011. 288–289.
[21] BDPM–FÓRIZS, 2011. 143.
[22] Erről l. CSETRI Lajos, *Berzsenyi irodalomszemlélete 1817-ig* = Amathus, 2007. 189–211. Eredeti megjelenési helye: *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* Szeged, 1985. 9–26.

E kérdés, bár úgy tűnik, sohasem volt vitatott, hogy a niklai költő a *magyar Horatius,* a Berzsenyi-szakirodalomban újra s újra visszatér. Talán ideje e kijelentést kissé módosítani, ugyanis Berzsenyi az első magyarul, nemzeti nyelven megszólaló „Horatius", hiszen ismert a latin nyelven író piarista Hannulik János Krizosztom (1745–1816), aki szintén igényt tarthat a *magyar Horatius* megnevezésre.[23] Kettejük viszonyának kérdése tehát annak ellenére „nyitott", hogy nemcsak a 19. század végén és a 20. század elején, hanem a 2000 utáni években is intenzív a szakirodalom törekvése Horatius és Berzsenyi költészete viszonyának meghatározósában. Vagyis, úgy véljük, mégsem nyugvó s lezárt kérdés Horatius lírai költészetének hatástörténeti vizsgálata Berzsenyire, amelyben – ahogy ezt korábban megfogalmaztuk – a mintakeresés és -követés, valamint az „eredetiség" problémája merül fel. Azokra a kérdésekre keressük a választ, Berzsenyi mi módon lehet a *magyar (*pontosabban: *a magyar nyelvű*) *Horatius*, vagy berzsenyies Horatius? Vagy pedig miként beszélhetünk a horatianus Berzsenyiről? Álarca-e Horatius Berzsenyinek? Vagy maga Horatius (azaz: Horatius versei) tartanak-e tükröt a niklai költőnek?

1.1.1. *A horatianizmus és Berzsenyi*

E kérdések sokféle problémát vetnek fel a két költő viszonylatában és a Berzsenyi-vers vonatkozásában. Tudjuk, hogy a *horatianizmus* eszménye Berzsenyi egész korát érinti. Ezt a régebbi szakirodalom meglehetős alapossággal igyekezett feltérképezni, részint a 18. század végi és a 19. század eleji magyar irodalomra nézve, részint a jelesebb írók, így Berzsenyi tekintetében is.[24] A költő levélbeli megjegyzése mellett (hogy *„nékem oskolai tudományom nints, mikor nékem azt még tanulni kellett volna, már én akkor Horátzal és Geznerrel [!] társalkodtam, korán nagy tárgyak ragadták el figyelmemet, és azt többé kissebbekre függeszteni nem tudtam."*[25]) ennek régebbi módszere, amely kétségtelenné tette Horatius hatását Berzsenyire, azoknak a soroknak, olykor versszakoknak az átvétele, amelyek kétségtelenné tették Horatius olvasását, ismeretét és imitációját. A mondhatni a legkülönfélébb horatiusi versekből (mint a

[23] Róla l. VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938. Jeleztük, hogy e horatiusi imitáció és a benne rejlő *horatianizmus* szinte teljességgel feldolgozatlan. Erről még itt a későbbiekben szólunk.

[24] Csak néhány fontos régebbi összefoglaló: CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire,* Kolozsvár, 1912 (A X. fejezet tárgyalja Virágot és Berzsenyit: 103–142.) FEHÉR Adorján, *Horatius a magyar irodalomban (első közlemény),* ItK, 1935/3. 257–272., Második, befejező közlemény, UO., 1935/4. 354–367. (A második közlemény 3. fejezete vizsgálja Horatius és Berzsenyi költészetét: 357–362.); JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar-költészetre és magyar fordítói,* a szerző kiadása, é. n. (a IX. fejezet vizsgálja Berzsenyit: 47–50.). Egy-egy író kiemelésével: CSENGERY János, *Berzsenyi és Horatius* = Középiskolai Szemle, 1882. 585–597.; 721–737.; BEÖTHY Zsolt, *Horatius és Kazinczy,* Franklin-Társulat, Bp., 1890; SZEREMLEY Barna, *Virág és Horatius* = Református Főgimnáziumi Értesítő, 1894/1895., Kisújszállás, 1895. 1–56. CSÁSZÁR Elemér, *Horatius és Verseghy* – ItK, 1899/3. 287–300.; 1899/4. 427–452.; Csapó Antonin, *Kisfaludy Sándor és Horatius.* Esztergomi Katolikus Főgimnázium Értesítője, 1898/1899, Esztergom, 1899. 3–54.; CZEIZEL János, *Horatius és Kazinczy* = EPhK, 1909. 668–678.; NAGY Béla, *Vitkovics és Horatius* = ItK, 1937/4. 423. stb. L. erről még BALOGH Piroska, *Horatius Noster. Schedius Lajos Horatius-előadása 1794–1795-ből* = Antik Tanulmányok, 2002/1–2. 297–309., különösen 297–298.

[25] BDLev–FÓRIZS, 2014. 18. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Mikla, 1808. december 13.

Barátomhoz című esetében is – erről majd később szólunk) a sorok átvétele az antik (s késő antik) és a reneszánsz verstechnika centóihoz visz bennünket.

1.1.1.1. *A cento elmélete és hagyománya*

A latin *cento (-onis,* m.) szó megtalálható Ambrosius CALEPINUS (1435–1511) híres szótárában (*Dictionum Latinarum et Graecarum interpretes perspicacissimius omniuque Cornucopiae vocabolarum itertor sagacisimmus ita ut in unum coegerit volumen*), amelyet maga 1502-ben adott ki először, majd átdolgozva 1505-ben és 1509-ben. Igen népszerű volt tehát a 16. században (ahogy a 17.-ben is), és számos kiadást ért meg.[26] Az 1585-i lyoni tíznyelvű kiadásban magyar értelmezés is van: „*Todozot, fodozot lasnok pokrócz*."[27] E változat címe: *Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum*. Az is ismert, hogy a 18. században Egidio Forcellini (1688–1768) átdolgozta: *Totius latinitatis lexicon*. 1–4. kötet, Padova, 1771.[28] Így a szó jelentéséről mindkét műben tájékozódhattak a kor tudósai és deákjai is.

Vizsgáljuk meg az 1557-es velencei kiadás szócikkét! Elsőként görög megfelelőjét közli: a (vitatható) κεντρων, valamint az επισαγμα, συγγαμμα szavaknak felel meg jelentése, amely a *gyapjúlepel*re (*velum laneum*) utal, vagy, amikor a gyapjúszálakkal tekerték körül a hadigépek bizonyos részeit (amelyek régen ezek védelmére szolgáltak), nehogy az azokon szolgáló katonákat megsebezzék. Iulius Caesar *Bellum civile* (*Feljegyzések a polgárháborúról*) című művéből idézi a téglatorony építéséről szóló részt (2. 9.).[29] A *gyapjúfonalról* Cato is ír művében (*Marci Catonis prisci De re rustica liber,* cap. 10.).

Más példák erre már számunkra érdektelenek; ezek a fonalból való összeszövésre utalnak. Vizsgálja viszont a szó átvitt jelentését is, ahol irodalmi vonatkozásáról ír. Megjegyzi, a leírt *összeszövéshez* hasonló az, amikor *cento*nak nevezik a költeménynek azt a fajtáját, amelyben a versnek különféle töredékeiből, azokat innen is, onnan is idézve összeillesztik, és mintegy összeszövik: ezt így hívják a görögök: κεντρωνας.[30] Ezenfelül itt vannak még a *homerocentók*, és a Vergilius alapján használt és készült centók, amilyen Falconia Proba (Kr. u. 306/315–353/366) ókeresztény római költő műve, a *Cento Vergilianus de*

---

[26] Kiadásai között, amelyeket áttekintettünk, l. pl. *Ambrosii CALEPINI Dictionarium,* Venetiis, 1557; *Ambrosii CALEPINI Dictionarium undecim linguarum,* Basileae, 1590. Facciolati gondozásában: *Septem linguarum Calepinus, hoc est Lecicon Latinum,* Patavii, 1758.

[27] L. CALEPINUS, 1590. 228.

[28] *Jacobi Facciolati Calepinus septem linguarum, hoc est lexicon Latinum, variarum linguarum interpretatione adjecta, ad usum Seminarii Patavini pluries emendatum, et auctum; nunc vero post Patavinam supremam editionem […]. Opera et studio Johannis Baptistae Gallicciolli. […]* Tomus primus [-secundus]: 1. A–L.; 1. M–Z., Venetiis, 1778.

[29] „*Centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent* (*még* rongypárnákat *is helyeztek rá, hogy a hajítógépek lövedékei ne törjék át az emeletet, és a kilövőgépek kőgolyói össze ne zúzzák a téglákat*)." CALEPINUS, 1557. 80. Magyarul l. ZSOLT Angéla, vál., *Római történetírók,* Európa., Bp., 1986. 55. Ford. ÜRÖGDI György.

[30] „*Unde ad earum similitudinem, Centonem vocant carminis genus ex diversis carminum fragmentis hinc atque illin accersitis, contextum, quasique confusum: Graeci κεντρωνας vocant.*" CALEPINUS, 1557. 80. Facciolati kiadásában és gondozásában a szöveg így hangzik: „*Translate cento dicitur Carminis genus ex variis variorum poetarum versibus compactum"* (*Átvitt értelemben a centót a költemény azon fajtája, amelyet különféle költők változatos verssoraiból állítottak össze*). CALEPINUS–FACCIOLATI, 1778. 127.

laudibus Christi, amelyben megénekelte a teremtés történetét egészen az özönvízig. Művében Vergilius verseit rendezte újra, hogy egy Krisztus életéről szóló eposz jöjjön létre.[31] Érdemes megemlíteni, hogy a művet 1719-ben adta ki Henrik Kromayer, tehát olvasható s hozzáférhető volt a 18. században (l. a közölt címlapot).

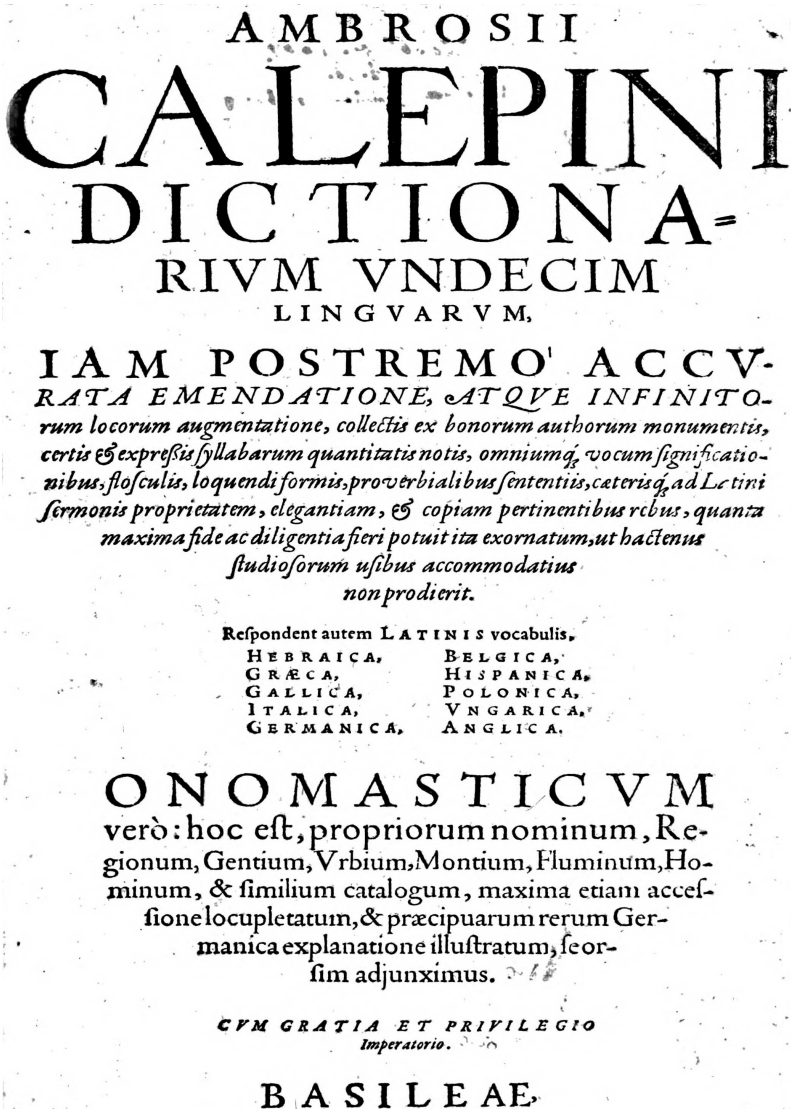
AMBROSII
CALEPINI
DICTIONA-
RIVM VNDECIM
LINGVARVM,

IAM POSTREMO ACCV-
RATA EMENDATIONE, ATQVE INFINITO-
rum locorum augmentatione, collectis ex bonorum authorum monumentis,
certis & expreſsis ſyllabarum quantitatis notis, omniumq; vocum ſignificatio-
nibus, floſculis, loquendi formis, proverbialibus ſententiis, cæteriſq; ad Latini
ſermonis proprietatem, elegantiam, & copiam pertinentibus rebus, quanta
maxima fide ac diligentia fieri potuit ita exornatum, ut hactenus
ſtudioſorum uſibus accommodatius
non prodierit.

Reſpondent autem LATINIS vocabulis,

HEBRAICA,	BELGICA,
GRÆCA,	HISPANICA,
GALLICA,	POLONICA,
ITALICA,	VNGARICA,
GERMANICA,	ANGLICA.

ONOMASTICVM
verò: hoc eſt, propriorum nominum, Regionum, Gentium, Vrbium, Montium, Fluminum, Hominum, & ſimilium catalogum, maxima etiam acceſſione locupletatum, & præcipuarum rerum Germanica explanatione illuſtratum, ſe orſim adjunximus.

CVM GRATIA ET PRIVILEGIO
Imperatorio.

BASILEAE.

Az 1590-ben kiadott szótár (lexikon) címlapja

Utoljára a jelentésekben azt idézi fel a szerző, amikor közmondásokban fordul elő a szó, s citálja Plautus *Epidicus* című darabjának 454–455. sorát.[32]

[31] L. PETZ Vilmos, *Ókori lexikon,* digitális változat, a megfelelő címszónál.
[32] *„{Per.} Hic non est locus; / proin tu alium quaeras cui centones sarcias."*

PROBAE FALCONIAE
F. CL.

CENTO VIRGILIANVS HISTORIAM VETERIS ET NOVI TESTAMENTI COMPLEXVS

RECENSVIT, NOTVLISQVE AC INDICE INSTRVXIT

IO. HENRI. KROMAYERVS

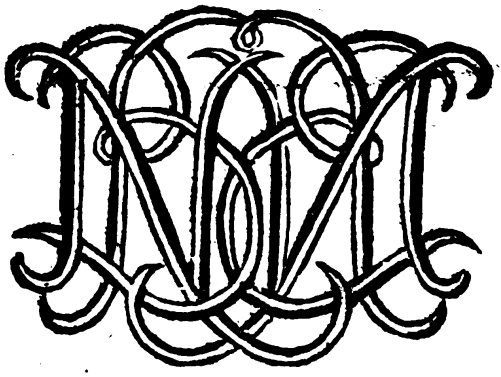

CVM PRIVILEG. SACR. REG. MAI. PRVSS.

HALAE MAGDEBVRGICAE 1719
SVMPTV NOVI BIBLIOPOLII.

Falconia műve 18. századi kiadásának címlapja

Végül, hogy megerősítse a *cento* irodalmi meghatározását, a Kr. u. 310 és 393 között élt Decimus Magnus AUSONIUS[33] műveihez utasít, akinek idézi is meghatározását.[34]

Idézzük még fel Finály Henrik szótárának jelentéseit, hol a következőket írja: „*foltból vagy ringyrongyból összeaggatott ruha […], tarka szövetdarabokból összetoldott czifra ruha*". Még az is megjegyzi, hogy [átvitt értelemben] „*czime oly költeménynek, a mely más költeményekből összeszedett versekből és vers részekből, van összetoldva, pl. Ausoniustól a* «Cento nuptialis»".[35]

Ezzel át is térhetünk az antik költészet, köztük Horatius[36] centóit is használó, valamint levelében a fogalom meghatározását is adó Ausoniusra. A késő antik szerző műveinek kiadása úgyszintén nagy népszerűségnek örvendett a 18–19. században.[37] Az *Edyllia* című művében található az az Axius Paulus rétorhoz írott levél, amelyben kétszer is megemlíti, illetve meghatározza a centót, majd ezt követi a *Cento nuptialis* című mű.[38] A levél 2. ponttal jelölt részében a következőket írja: „*Centonem vocant, qui primi hac concinnatione luserunt. Solae memoriae negotium sparsa colligere, et integrare lacerata: quod ridere magis, quam laudare possis* (*Centónak nevezik, akik elsőként ezzel a szerkesztéssel játszanak. A magára hagyott elmének dolga, a szétszórt dolgokat összegyűjteni és a feldaraboltakat új életre kelteni: ezen inkább nevethetsz, mint dicsérheted*)."[39]

A 18–19. századi kiadásokban, így az említett 1730-ban vagy 1823-ban is, hosszú magyarázatokat olvasunk. Elsőként természetesen a *Centonem vocant* kifejezésről. Tekintsük át ennek lényeges megállapításait!

Először is azt írja, a görög κεντρων szónak felel meg. A bizánci szerzetes és egyházi író, a thesszalonikéi Euszthatiosz (a továbbiakban: Eusthatius) figyelmeztet arra Homérosz-kommentárjában[40], hogy a *κεντρον* ösztöke, fullánk (stimulus, aculeus)[41], ezért a κεντρων, εγκεντριζειν (*beolt, szemez*) szót kell használni, ami a belesző (*inserere*) latin igének felel meg, ahogy az εμφυτενειν, εμβαλλειν (beleültet, beleolt; beolt, beletesz, belehelyez) szavak is. Az εγκεντριζειν szót a hajtásokkal kapcsolatban mondják, ami semmi más, mint a növények ágát egy másik növénybe oltani. Ezért sajátosan kell értelmezni a *κεντρων* szót (παρακεντρουνται), vagyis különböző színű posztódarabokat varrnak össze, ahogy ez megvan a szegények ruházatában, vagy terítőiken, rongyszőnyegein.

---

[33] Életéről, műveiről és költészetéről l. FOELDI, Josepho, *Dissertatio de poesi D. Magni Ausonii,* Budapestini, 1902. Rövid életrajzát l. a 3–4. lapon. L. még: RIBBECK, Otto, *A római költészet története,* 3. *A császárkor költészete,* MTA, Bp., 1893. 509–518. Ford. KATONA Lajos; BORZSÁK István, *Ausoniustól Rimay Jánosig* = Antik Tanulmányok, 1983/2. 241–247., különösen 241–245.; ADAMIK Tamás, *Római irodalom a késő császárkorban,* Seneca, 1996. 189–197.

[34] CALEPINUS, 1557. 80.

[35] FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára,* Franklin Társulat, Bp., 1884. 336.

[36] L. RADOS Tamás (O. S. B.), *Horatiusi nyomok Ausonius költészetében,* Pannonhalma, 1928.

[37] *D. Magni AUSONII Burdigalensis Opera,* interperetatione et notis illustravit Julianus FLORIDUS, Parisiis, 1730.; *AUSONII opera omnia, vol. 1.,* Londini, 1823. (A későbbi kiadású, jobb minőségű Ausonius-kötetet használjuk, amely teljességgel követi pl. az 1730-ast.)

[38] L. AUSONIUS, 1823. 565–573.; 574–582. A *Cento nuptialis* a kötetben a *XIII*. számú mű.

[39] UŐ., uo. 565–566.

[40] L. pl. *Eusthatius in Homerum, Graece et Latine, Alexandro Polito interprete, 1–3.,* Florentiae, 1730.

[41] L. erről a hivatkozott mű 3. kötete 1039. oldalán.

Ezután tér rá költészeti vonatkozásaira: mivel ezt alkalmazták a vers egy fajtájánál, azt is így nevezték el (cento), mivel az *oltás* hasonlatosságára különféle és aztán mesterkélt verssorokkal toldották össze. Megemlíti a homéroszi verssorok felhasználását (Ομηροκεντρα; Ομηρικοι κεντρωνες), majd egy luciliusi (*Saturae*) szöveghelyet idéz,[42] végül a már a Calepinus-szótárnál citált plautusi sort említi. Új adata, hogy idézi Sevillai Szent Izidor (Isidorus Hispalensis; [556–636], a latin nyelven író kora középkori hispániai egyháztanító *Etimologiarum, sive originum libri XX.* című művének (*lib. I. cap. 38.*) a centóról szóló megjegyzését: „*At apud Grammaticos, ait Isidorus lib. I. orig. cap 38. »Centones vocari solent, qui de carminibus Homeri vel Virgilii ad propria opera, more centonario, ex multis hinc inde compositis in unum sarciuntur corpus, ad facultatem cujusque materiae.*«"[43]

A jegyzetekben (*Notae*) – a folytatásban – kiegészítést tesz: **Centonem vocant*. Itt (részint ismétléseket is találva) arról ír, hogy Catónál és Columellánál a parasztok ruhái között említik a *centó*t: *rongyból összeállított ruha,* r*uhadarab*. Ennek mintájára a költemények azon fajtáját nevezik centónak, amelyet más versnek sokféle soraiból szőttek össze. Új adat, a patrisztikus gondolkodó, Quintus Septimius Florens Tertullianus (Kr. u. 160–225) *De praescriptione Haereticorum* című műve 1. könyvének 39. fejeztében említett mondata: „*Ovidius [Hosidius!] Geta Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime expressit*."[44] Ennek alapján erősíti meg, hogy a centókat többnyire Homérosz és Vergilius verssoraiból rendezték össze. Végül megjegyzi, hogy ezen összefűzések szabályait, amelyeket Fabricius Roscius Hortinus adott át, Fabricius foglalta össze különféle centókkal, amelyeket Helmstadtban [sic!] adott ki 1597-ben.[45] Erre a könyvre hamarosan visszatérünk!

Az idézett ausoniusi szövegrészletben olvasható *Qui primi hac concinnatione luserunt* kifejezést is magyarázza. Kik azok az elsők, írja, azt nem mondja meg Ausonius. Említi őket viszont Tertullianus a fentebb hivatkozott művében (*Tertullianus lib. de Praescriptionibus cap. 39.*), amelyből itt, belefoglalva az előző megjegyzést is, hosszabban idéz.[46] A régi centóírók között említi ezután

---

[42] „Non. 175M.28. *Sarcinatorem esse summum, suere centonem optume.*"

[43] AUSONIUS, 1823. 565. A szöveghez l. még: *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, recognovit brevique annotatione critica instruxit W. M. LINDSAY […], tomus I. libros I–X. continens, Oxonii, é. n. Értelmező fordítása: *De a grammatikusoknál, mondja Isidorus, »centóknak szokták nevezni, amelyek Homérosz vagy Vergilius verssoraiból a saját műhöz, a toldozott-foldozott portékával kereskedő szokása szerint, az innen-onnan [vett] sok alkotásból egy művé tákolják össze, valamilyen anyag készlete szerint.«*

[44] AUSONIUS, 1823. 566. Fordításunkban: *Hosidius Geta a Medea című tragédiáját igen tisztán Vergilius alapján írta meg*. Tertullianus kiadásaiban l. pl. *Q. Septimi Florenti Tertulliani Opera […] diligentia Nicolai Rigaltii, […] additur Sigeberti Havercampi commentariius in apologeticum*, Venetiis, 1744. 216.; vagy *Tertullien De praescriptione haereticorum*, par Pierre de Labriolle, Paris, 1907. 84.; 86.

[45] UŐ., uo.

[46] UŐ., uo. „*»Vis [vides] hodie« inquit, »[ex Virgilio] fabula min totum aliam componi, materia secundum versus versibus secundum materiam concinnatis? Denique Ovid[ius] {Hosidius} Geta Medaeam [Medeam] tragoediam ex Virgilio plenissime expressit. Meus quidam propinquus ex eodem poeta, inter cetera styli sui otia, pinacem Cebetis explicuit.« etc.*" A zárójelbe tett részek a szöveg jobb leírására utalnak. L. pl. *Q. Septimi Florenti Tertulliani Opera*, Venetiis, 1744. 216. Magyarul: „*Ma is láthatjuk, hogyan állítanak össze Vergilius szövegéből egy egészen más történetet úgy, hogy a témát a verseknek, a verseket pedig a témának megfelelően igazítják. Hosidius Geta például* »Medea« *című tragédiáját teljes egészében Vergiliusból merítette. Egyik rokonom pedig egyéb stílusgyakorlatai közt ugyanennek a költőnek a verseiből magyarázatot készített Cebes*

Proba Falconia vergiliusi centóit, aki az Ó- és Újszövetségről írt ebből művet az ausoniusi idők után, valamint az újak között a különféle témákról író Laelius Capilupust. Érintette Daniel Heinsius (1580–1655) is a költeményeknek ezt a fajtáját, de (a szerző ítélete szerint) nem annyira szerencsésen.[47]

Áttérhetünk Ausonius levelének második, a későbbi korokban általánosan idézett megfogalmazására, amelyet a levél 6. pontjában közöl: „*Cento quid sit, absolvam. Variis de locis, sensibusque diversis, quaedam carminis structura solidatur: in unum versum et coeant aut caesi duo, aut unus et sequens cum medio* (*Mi a cento, előadom. Különféle helyekről és különböző jelentésekből [van a cento], amelyek a költemények szerkezetét úgy szilárdítják meg, hogy egy verssé álljanak össze, vagy két féllé, vagy eggyé követve a középpel*)."[48] Vagyis a kölcsönzött verssorok jelentése megváltozhat, viszont olyanokat kell választani, amelyek a témához illenek.

1.1.1.1.1. *Függelékül: Henricus Meibomius két könyvéről és a 16. századi centoirodalomról*

Ausonius 18. századi és 19. század eleji kommentáros kiadásaiban olvasott magyarázatok (l. fentebb) hivatkoznak egy 1597-ben Helmstedtben kiadott könyvre, a német történész és neolatin költő, Henricus Meibomius (Heinrich Meibom; 1555–1626) vergiliusi centókat tartalmazó művére: *Virgilio-centones auctorum notae optimae, antiquorum et recentium […] opera et studio Henrici Meibomii Westphali,* Halmaestadii, 1597 (l. a közölt címlapot). Meibomius ebben a könyvben az általa ismert antik (*Proba Falconia Hortina; D. Magnus Ausonius*) és újkori (*Laelius Capilupus Mantuanus; Iulius Capilupus Mantuanus*) cento szövegkiadására vállalkozott. Bevezetésképpen közölte az ismert centomeghatározásokat, így Ausoniusét, Isidorusét, valamint Erasmusét, Iulius Caesar Scaligerét és Lilius Gregorius Gyraldusét.[49]

Erasmus kedvelt művére, az *Adagiorum Chiliades quatuor cum sesquicenturia* címűre utal (sok kiadás, l. pl. 1558), amelynek második része negyedik fejezetének 58. pontjában (*Ada. Chiliad. 2. cent. 4. proverb. 58.*) fogalmazza meg a tudnivalókat.[50] Mivel a cento fogalmát már tisztáztuk s Erasmus

---

»Tábla« *című művéhez*)." Tertullianus, *Pergátló kifogás az eretnekekkel szemben* = VANYÓ László szerk., *Tertullianus művei,* Szent István Társulat, Bp., 1986. 451–452., ford. ERDŐ Péter.

[47] UŐ., uo. Heinsius egy költeményében próbálja ki a centózást: *Cento Virgilianus, ad amicum consriptus, qui postquam ignarus cum ancilla, cum qua tum alii, tum plurimi scholastici consueverant, aliquam diu congressus esset, solus praeter exspectationem prole ab ea est donatus.* L. *Danielis Heinsii Poemata, emendata nunc postremo et aucta.* Editio sexta, Lugdunii Batavorum, 1617. 326–329.

[48] AUSONIUS, 1823. 569–570. Más kiadásokban még ezt a rész is idézik: „*Nam duos junctim locare, ineptum est: et tres una serie, merae nugae. Diffunditur autem per caesuras omnes, quas recipit versus Heroicus, convenire ut possit, aut penthemimeris cum reliquo anapesto: aut trochaice cum posteriore segmento: aut septem semipedes cum anapaestico chorico? aut post dactylum atque semipedem. quidquid restat hexametro* (*Ugyanis kettőt egymásután elhelyezni, nem találó: és a három egy sorozatban tiszta bolondság. Minden metszeten keresztül bővül, amelyeket magába foglal a hősi versezet [hexameter], hogy megegyezhessen, vagy pethemimeris a megmaradt anapesztussal, vagy trocheuszosan a hátulsó levágott darabbal, vagy hét fél láb choriambikus anapestusszal; vagy a daktilus és a fél láb után, ami megmarad a hexameterrel*)."

[49] MEIBOMIUS, 1597. számozatlan [4–8.]

[50] UŐ., uo. [4–5.] Erasmus fentebb említett kiadásában [ERASMUS, 1558] l. a 469. hasábon.

lényegében a már ismertetett elemeket ismétli, szövegét csak tájékoztatásul közöljük.[51]

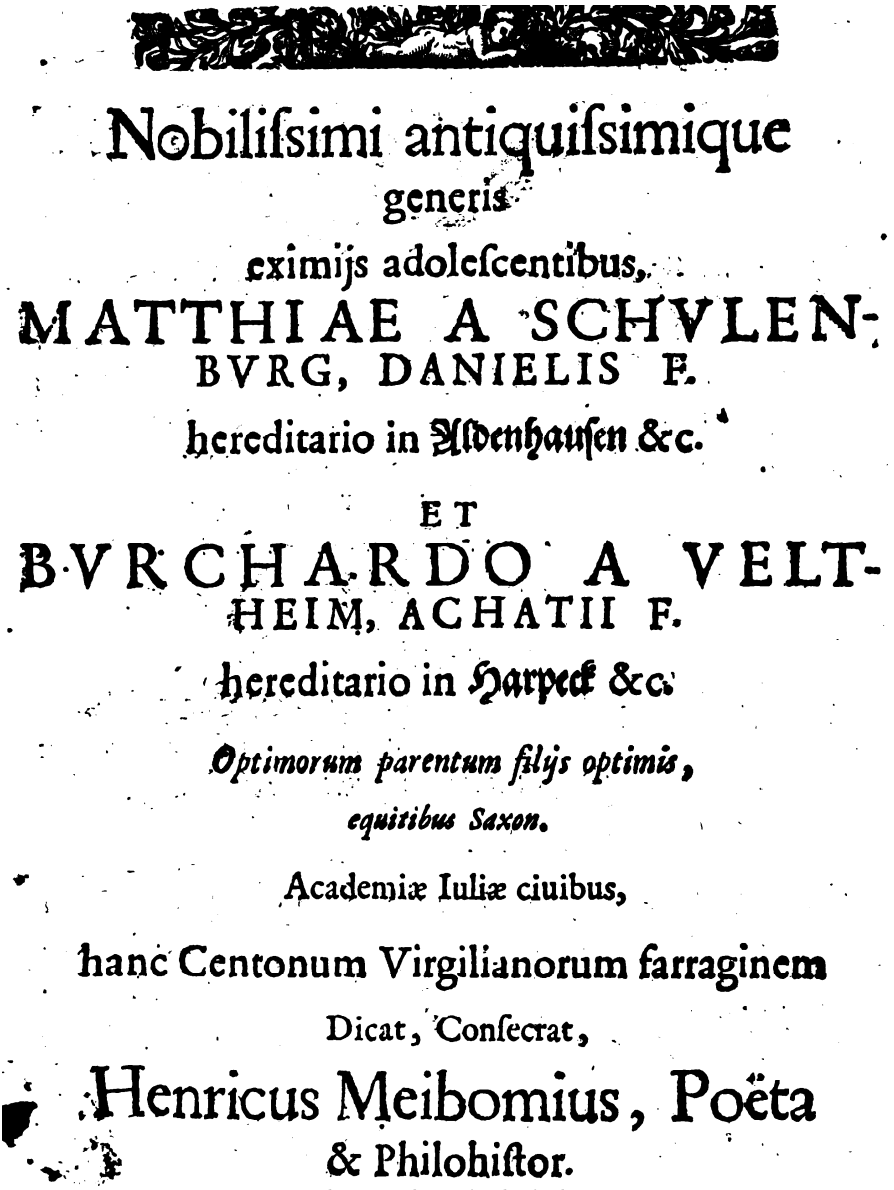
Nobiliſsimi antiquiſsimique
generis
eximijs adoleſcentibus,
MATTHIAE A SCHVLEN-
BVRG, DANIELIS F.
hereditario in Aſdenhauſen &c.
ET
BVRCHARDO A VELT-
HEIM, ACHATII F.
hereditario in Harpeck &c.
Optimorum parentum filijs optimis,
equitibus Saxon.
Academiæ Iuliæ ciuibus,
hanc Centonum Virgilianorum farraginem
Dicat, Conſecrat,
Henricus Meibomius, Poëta
& Philohiſtor.

Meibomius kötetének címlapja

[51] „*Centones dicuntur vestes e variis panniculis ac diversis etiam iterdum coloribus consarcinatae. Iuvenalis Satyra 6.* Intravit calidum veteri centone lupanar. *Ad harum similitudinem, CENTONEM vocant carmina genus ex diversis carminibus, et carminum fragmentis, hinc atque illinc accersitis, contextum, quasique consutum. Graceci κεντρωνας appellant, addita litera, quam abjiciunt Latini, Extant adhuc Ομηροκεντρωνες, quorum meminit et Divus Hieronymus: et Virgilio-centones Probae mulieris, et cento nuptialis Ausonii, qui legem etiam eius carminis tradit.*"

Az arisztotelészi *Poétika* mintaként való felhasználójaként számon tartott Iulius Casar Scaligernek (Giulio Cesare Scaligero; 1484–1558) 1561-ben jelent meg először lyonban, majd Genfben megjelent híressé vált művét, a *Poetices libri septem* (*Hét könyv a költészetről*) című műve.[52] Ennek I. könyve 43. fejezetében (*Centones*) található a centóról szóló leírás. (A szöveget az alábbi képen közöljük.)

CENTONES.

CAPVT XLIII.

Centones.

HAud abſimiles Parodiis, quos Centones vocant. Deducitur enim ſenſus alius ab ſenſu priſtino verſuum: hoc parodiam refert. quorum verſuum membra hinc inde collecta quum aſſuantur, Rapſodiæ nomen repræſentãt. atque iccirco Centones appellati ſunt à centonibus, quibus ſtragula fiunt. Tale apud Auſonium poema valde ingenioſum & lepidum, ex fruſtis Virgilianis coagmentatum. Tale etiam Probæ poetriæ Chriſtianæ: cui ab opere Centone cognomen factum eſt.

A cento meghatározása az 1561-es kiadásban (47.)[53]

A leghosszabb leírás az itáliai költő és tudós, Lilius Gregorius Gyraldus (Giglio Gregorio Giraldi; 1479–1552) művéből, a *Historiae poetarum tam Graecorum quam Latinorum dialogi decem* (Basileae, 1545) című műből való: az I. dialógusból idéz.[54]

---

[52] A mű magyarul megjelent részleteit l. KOLTAY-KASTNER Jenő, vál. és s. a. r., *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete,* Akadémiai, Bp., 1970. 273–287. Ford. BORZSÁK István, a szerzőről és a műről: 428–429.

[53] L. még MEIBOMIUS, 1597. [7.]

[54] Tájékoztatásul közöljük: „*Sunt qui a Christianis genus hoc scribendi CENTONIS inventum velint: ego quid hac de re statuam certi nihil habeo. Deductum quidem videri potest id nomen a vili et rusticana veste, variis et versicoloribus segmentis filisve consuta, cuius inprimis ab auctoribus rei rusticae et rei militaris fit mentio, ut scriptores alios praeteream. Tertullianus, certe vir erudissimus, idem innuit in libro de praescriptionibus adversus haereticos:* Homeri, *inquit,* centonas etiam vocare solent, qui de carminibus Homeri propria opera more centonario, ex multis hinc inde compositis in unum sarciunt corpus. *At vero alii quidam παρα του κεντριζειν, quod est inserere, derivari volunt. Alii παρα του κεντων, quippe ferunt centones ita compositos, ut liber ex quo cento conficiendus est, et coagmentandus, totus prius perlegatur, punctoque si qua pro materia proposita reperiuntur, annotentur: quae moc collecta in poematis corpus redigantur coagmententurve. Atque ab ea, ut sic dicerim, punctuatione ex nostris quidam nominari centonem voluere: nam pridem est explosa eorum opinio, qui a numero centenario Centonem dici credidere. Non desunt qui centronas putent legendum esse, quando et Suidas inter caetera κεντρωνας significata, eas ait orationes significare, quae in diversum et varium sensum simul commutari et converti possunt, ad unumque finem, et scopum: talia sunt, inquit, homerocentra. Apud Latinos*

A kötet (paratextusokként) a továbbiakban Meibomiust dicsérő költemények tartalmaz, majd az olvasót megszólító előszó után a felsorolt szerzők szövegei következnek. Meibomius saját centóival zárja a gyűjteményt, amelynek 1600-ban elkészült második része is.[55]

*

Az említett Scaliger poétikájában a *cento* előtt a *parodia* leírása (*I. cap. 42.*, 1561. 46.) olvasható. E műfaj művelésében Meibomius maga is az élen járt, ugyanis a cento-könyv mellett kiadta Horatius-parodiáit: *Henrici Meibomii Lemgoviensis e Saxonibus Westuali Parodiarum Horatianarum libri duo [...],* Helmaestadii, 1588.

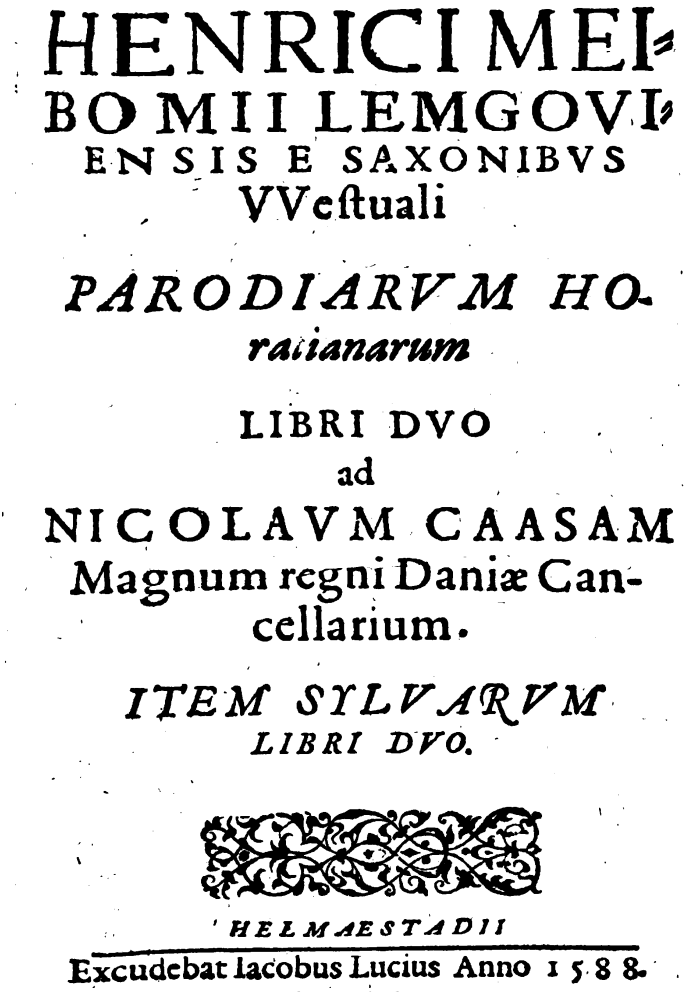
HENRICI MEI-
BOMII LEMGOVI-
ENSIS E SAXONIBVS
VVestuali

PARODIARVM HO-
ratianarum

LIBRI DVO
ad
NICOLAVM CAASAM
Magnum regni Daniæ Can-
cellarium.

ITEM SYLVARVM
LIBRI DVO.

HELMAESTADII
Excudebat Iacobus Lucius Anno 1588.

A kötet címlapja

tamen iam usus receptum est a primis usque temporibus, ut centonem tam pro veste et tragula, quam pro Poemate dicamus."

[55] A könyvek (különösen az első rész) részletesebb ismertetését l. P. VÁSÁRHELYI Judit, *17. századi cento-költészetünk* = KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Tarnai Andor-emlékkönyv,* Universitas, Bp., 1996. 307–315., különösen 307–309.

A kötet elején a műforma (műfaj) meghatározását olvassuk Scaliger említett *Poetices libri septem* című műve 1. könyvének 42. fejezetét: *De parodia eiusque origine sic scribit Iulius Caesar Scaliger libro I. poetices, cap. 42.*[56]

46 POETICES LIBER I,

cimo libro Valerii Martialis colligi poteſt. Heroicos poetas Romæ querna corona donari ſolitos. Eos baculos fuiſſe è lauro factos memoriæ prodidêre.

PARODIA.

CAPVT XLII.

QVemadmodum Satyra ex Tragœdia, Mimus è Comœdia: ſic Parodia de Rhapſodia nata eſt. Quum enim Rhapſodi intermitterent recitationem, luſus gratia prodibant qui ad animi remiſsionem omnia illa priora inuerterent. Hos iccirco παρῳδοὺς nominarunt: quia præter rem ſeriam propoſitam alia ridicula ſubinferrent. Eſt igitur Parodia Rhapſodia inuerſa mutatis vocibus ad ridicula ſenſum retrahens. Erat enim veluti Epirrhema aut Parabaſis, quaſi auctariũ actus: vt ſit παρὰ τὴν ᾠδήν, & πάρεργον, ipſa πάρεργος. Sic Alexander Ætolus & ſenſit & ſcripſit:

ἔγραφε δ᾽ ἠρείῳ
ὃν παρ᾽ ὁμηρείων ἀγλαΐην ἐπέων.

Suidas autem more ſuo, id eſt triuialiter (vt aiunt) interpretatur. Parodia, inquit, quum ex Tragœdia exit cantus in Comœdiam. At hoc expreſsit certo verbo Plautus in Pſeudulo: *vt paratragœdiat carnifex*. Matrõ poeta Græcus multa millia Homericorum verſuũ ad culinam & macellum inuertit iuſto poemate. Eubœus quoque Parius quatuor edidit libros Parodiarum, qui floruit ſub Philippo. Primus autem Hegemon apud Athenienſes certauit hoc genere carminis, & vicit tum aliis, tum eo quod vocauit Gigantomachiam. Ariſtoteles Hegemonem Thaſium primum Parodias ſcripſiſſe prodidit. Alii Hipponactem inuentorem autumant: cuius reliquias, quas inueni, apponam:

μοῦσα μοι εὐρυμεδοντιάδεα, τὴν ποντοχάρυβδιν,
τὴν ἐγγαστριμάχαιραν, ὃ, τ᾽ ἐσθίει οὐ κατὰ κόσμον.
ἔννεφ᾽ ὅπως ψηφῖδι κακῇ κακὸν οἶτον ὄληται
βουλῇ δημοσίῃ παρὰ θῖν᾽ ἁλὸς ἀτρυγέτοιο.

Vbi vides quemadmodũ Homerica omnia ad hoſtis inſectationem detorta: ſicut & illa Eubœi in pugna balneorum:

βάλλοντ᾽ ἀλλήλους χαλκήρεσιν ἐγχείοισι.

Qui & pari filo, atque arte deſignauit tonſorem conuitia figulo facientem propter vxorem.

μηδὲ σύ τόνδ᾽ ἀγαθός περ ἐὼν ἀποαίρεο κούρην
μηδὲ σύ πηλείδη.

Quia perpauci ſunt qui hoſce agnoſcant ſales, accipias interpretationem. Nam κούρη apud Homerum pro Briſeide poſita eſt: at hîc tonſorem deſcribit. Et πηλείδη Homero Achilles eſt: at hîc figulus παρὰ τὸν πηλόν. Sic etiam ex Vlyſſea Cratinus in Eunœdis: quę quia nimis multa ſunt, non deſcripſi. Talem fecimus olim nos inter ſodales noſtros Carnalium diebus, ex diuinitate Maroniana:

Prælia merumque cano: Cretæ quod nectar ab oris
Italiam cyathis profugum, potoria venit
Littora. & quæ ſequuntur.

Similis eſt & illa Virgilii inuerſo Catulli Epigrammate contra Aufidium Baſſum:

Sabinus ille quem videtis, hoſpites,
Ait fuiſſe Mulio celerrimus, &c. Catullianum enim illud:
Phaſellus ille, quem videtis, hoſpites,
Ait fuiſſe nauium celerrimus.

Cuius æmulatione noſtrum quoque extat. tanto difficilius quòd neque Catulli ἐκμαγεῖον, neque Virgilii deprompta mihi ponere licuit: ſed alia longè diuerſa, quæ tamen ad rem facerent, quærenda.

Boletus ille qui necauit hoſpites,
Ait fuiſſe carnifex ſacerrimus.
Neque vllius furentis impetum manus
Nequiuiſſe præterire: ſiue ſicula
Opus foret necare, ſiue linteo.
Et hoc negat minacior Druentiæ
Negare ripa, vel pigrè tumens Arar.
Vel vrbs negotioſa, vel lutoſa, vel
Petita liberalis aula principis.
Vbi iſte fur Doletus antea fuit,
Rapaxque leno. Nam Genabio in iugo
Silente nocte ſibilum edidit ſuis.
Toloſa diues, & ſuperba Fuxia
Tibi hæc fuiſſe, & eſſe perditiſſima
Ait Boletus impia ex origine.
Tuo ſtetiſſe dicit in ſtatumine:
Tuum excacaſſe clamat ille carcerem.
Et inde tot per inſequentium manus
Se hero abdidiſſe: laua ſiue dextra
Fugaret aura: ſiue vtrunque carnifex.
Simul ſe inanis ac dediſſet in pedem.
Neque vlla vota carceralibus diis
Sibi eſſe facta, quum veriret ad mare
Toloſa abuſque: nam nihil putat deos.
Sed hæc prius fuêre: nunc recondita
Bibit quiete: ſeque deuouet tibi
Megæra Alaſtor, & Megæra Alaſtoris.

Fuiſſe autem Parodiam in honore apud Siculos, coniici poteſt ex eiuſdem Alexandri Ætoli elegiaco eodem:

τοῖα συεγχοσίοισιν ἔχων χέειν. οἱ δὲ βοιωτοί
ἔκλυον, εὐδίοισι τέρπεται ἐκ ὀλίγων.

Perſonæ in Parodiis amantes fœminæ aut temulentæ. Item Ganeones, qui bona ſua abligurierunt. Patres eorundem Nepotum & Gurgitum Alcumiſtarum impoſturæ. Luſus in malos poetas ex perſona cauponis, aut piſtoris. Irriſio mali medici ex recitatione podagrici. Omne genus Bacelorum, & Bauciarum, & Batalorum, quos Galli *Badinos*, Itali *Balullos* vocant. Introducuntur hi cũ magiſtris qui præeunt aut prælegunt verſum aliquem ſerium: at illi detorquent ridiculè ad cuiuſpiam ignominiam. verùm hæc poſtea exactius.

CENTONES.

Scaliger leírása poétikájában (Lyon, 1561)

[56] MEIBOMIUS, 1588. számozatlan [9–14.]

Ismert, hogy a *parodia „valamelly versnek követése, vagy azon, vagy más értelemmel."*[57] Tarnai Andor áttekintő tanulmányából[58] tudjuk, hogy Joannes Henricus Alstediusnál pl. olyan mesterkedő költemény (*technopaegion poeticum*), amelyben egy tekintélyes szerző metrumát vagy költeményét (*poema*) ugyanazon a versalakban (*carminis genus*) követik (imitatio). Ide tartozik a közvetett (*indirecta) imitatio,* melyben a mintául vett költeményt más formába dolgozzák át, és ide kerül az ún. *rescriptio*, melyben az eredetinek a versforma megtartásával ellenkező értelmet adnak.[59] A gyulafehérvári iskola számára szerkesztett latin nyelvű poétikájában (*Artis poeticae praecepta*, 1642) Philippus Ludovicus Piscator úgy fogalmaz, hogy a *parodia* történhet azonos vagy más versformában, és használatos akkor is, ha olykor ellenkező értelem fejeződik ki általa.[60]

A 16–18. századi poétikaszerzők egyként *imitatió*ként határozzák meg, így a *horatianizmus* fontos műfaja, amelyről Meibomius egész kötetet bocsát olvasói rendelkezésére. A versforma horatiusi, a versek értelmezése viszont más, olykor az ellenkező értelembe fordul, és többségében vallásos, keresztény témájúakká válnak a horatiusi költemények.

*

Szót kell még ejtenünk az 1575-ben megjelent jelentős kézikönyvről is, amelynek szerzője a francia humanista filológus Hencius Stephanus (Henri Estienne; 1528/1531–1598), aki – valószínűen Scaliger nyomdokain haladva fogalaja össze az elméleti tudnivalókat és ad jelentős példatárat a *parodiá*ról és a centóról: *Parodiae morales H. Stephani, In poetarum vet[erum] sententias celebriores, totidem versibus Gr. ab eo redditas. Eiusdem Henrici Stephani […] Centonum veterum et parodiarum utriusque linguae exempla*. A cím értelmének megfelelően szép számmal közöl olyan ovidiusi mondatokat, amelyeket *parodiá*vá alakít. Szerepel itt azonban Horatius is, valamint Vergilius és Iuvenalis.

AD EXEMPLA igitur illorum Centonum, vel potius κεντρώνων, veniendũ mihi nunc eſt. Ideo autem, Vel potius κεντρώνων, addo, quòd Græcis verſibus lepido παεχθέσεως genere ſic accommodatis, aut (ſiquis mauult) detortis, priorem locum, poſteriorem Latinis dare velim: intactam interim his, ſuam Centonum, illis, ſuam κεντρώνων appellationem (quanuis non alium quàm Centonum titulum præfixerim) & litem quæ de illis eſt, ſub iudice relinquens. Lectorẽ au-

Részlet az előszóból (7. oldal)

[57] *Dictionarium Latino-Hungaricarum […] Francisco PARIZ PAPAI*, Leutschoviae, 1708. 416.
[58] TARNAI Andor, *A parodiai a XVI–XVIII. századi Magyarországon* = ItK, 1990/4. 444–469.
[59] UŐ., uo. 445.
[60] UŐ., uo. 446.

A könyv második fele a példatár: *Centonum et parodiarum exempla, ab Henr. Stephano selecta et illustrata*. Az előszóban (*Cum eiusdem praefatione*) határozza meg a centót.

Parodiæ morales H. Stephani,
In poetarum vet. ſententias celebriores, totidē verſibus Gr. ab eo redditas.

EIVSDEM HENR. STEPHANI ad lectorem tetraſtichon.

Aurea priſcorum (ceu quædam oracula) vatum
Ecce tibi in varios dicta propago modos.
Ipſa legentis erit ſic propagata voluptas,
Ipſe propagatus ſic quoque fructus erit.

Centonum veterum & parodiarum vtriuſque linguæ exempla.

ANNO M. D. LXXV,
Excudebat Henricus Stephanus.

CVM PRIVIL. CAES. MAIEST.
IN DECENNIVM.

A mű címlapja

NASO Metam. XIII,

Aſpiciunt oculis ſuperi mortalia iuſtis.

Ὄμμασιν εἰσορόωσι θεοὶ τὰ θνητὰ δικαίοις.

PARODIAE.

Facta Deus iuſtis oculis mortalia cernit.

Vindicæ facta oculo numen ſcelerata tuetur.

Aſpectat miſerante oculo res numen egenas.

PARODIAE ALIAE *liberiores.*

Aure Deus lamenta audit mortalia iuſta.

Aure Deus uota exaudit mortalia iuſta.

Példa a parodiára

Először görög példákon mutatja be a két műfajt, majd, főként a vergiliusi centoirodalmat alapul véve, a latin exemplumok következnek magyarázatokkal.[61] A mű második részében közli a *parodia* példáit, majd Catullus-parodiákat közöl, végül Horatius *Carmen*jei 3. könyvének 9. verse (*Donec gratum eram tibi…*) parodiáját mutatja be.[62]

***

Láttuk, a *cento* (és a *parodia*) a neolatin *mesterkedő* költészet műfajaiként jelennek meg, s így a 17–18., és a 19. század kedvelt iskolai poétikáiban ott is szerepelnek. Példa erre az expiarista Grigely József (1760–1818) – aki 1800-ban lett a budai főgimnázium tanára – tankönyve (*Institutiones poeticae*; Budae, 1807 és még igen sok kiadásban), ahol a IV. könyv kisebb költeményei (*De minoribus Poeticis operibus*) között a 5. §-ban, a mesterkedő költemények (*De artificis poeticis, seu de Technopaegniis*) sorában (g) említi a centót, amelyet így határoz meg: „Cento *vel* Centones *sunt versus, qui constant ex versibus aliorum Auctorum v. g. Aen. I.* Arma virumque cano, quo non praestantia alter. *Aen. 8.*"[63] Tehát még a 17–18. században is igen népszerű műfaj, s a Vergilius-centók mellett még Ovidius műveinek *átköltései* is megjelennek Magyarországon is.[64]

A műfaj mellett azonban, megmaradva a fogalom *fonal, ruhadarab*, *versrészlet* jelentésénél, jelöli a más költőktől kölcsönzött *szála*kat, *fonala*kat is, amelyek a versépítés eszközeinek és az *imitatio* módszerének tekinthetőek. Megjegyzendő, hogy a neolatin költészetben azért válhatott műfajjá, mert a latin szerzők műveit a neolatin lírai költészet egyfajta feldolgozásnak tekintette, vagyis az ókori latin költeményből más, újkori latin költeményt hozott létre. Tehát műfajként csak a *latin és a latin* vonatkozásában működött, mégpedig egyfajta játékként, mesterkedő költészetként. Nem működhetett műfajként a római poézisnek a görög költészethez fűződő, a hellén költők verssorait (centóit) használó viszonyában (görög–latin), s a magyar nyelvű költészet latin verssorokat alkalmazó, felidéző műveiben (latin–magyar) sem. Ezeket a *soro*kat (versszakokat) nevezhetjük *cento*nak, amelynél a reminiszcenciának szűkebb és tágabb fogalmi jelentése van: szűkebb, mert egy-egy motívumra szorítkozik, tágabb, mivel a stílust és a témát is felölelheti.

Ismert, hogy Horatius lírai költészetét is átszövik a görög lírikusok verssorai, centói, s ezekkel kötődik hellén mintáihoz. E mintákat *követi*, *utánozza*, vagyis imitálja és verseng is velük. Ez azt jelenti, hogy a *cento* az *imitatio* és az *aemulatio* (követés, utánzás, minta és versengés) legfőbb eszköze. Ez már átvezet e fogalmak értelmezéséhez és körüljárásához.

---

[61] L. STEPHANUS, 1575. 60–127.

[62] UŐ., uo. 129–181.

[63] L. GRIGELY, 1807. 236. Erről l. TÓTH Sándor (Attila), *A latin nyelvű* humanitas *poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 1994., különösen 17–26.; 81. Fordításunkban: *olyan versek, amelyek más szerzők verssoraiból állnak.*

[64] L. P. VÁSÁRHELYI, 1996. 310. itt Georgius Hochschild *Cento Ovidianus de Christiani nominis hostium furore inaudito* című művét említi.

1.1.1.2. *A görög (aiol) líra imitatiója* (és *aemulatiója*) *Horatiusnál*

Elöljáróban leszögezzük, hogy a cento alkalmazásával és segédletével létrejött *imitatiójá*t, ugyanakkor a megidézett művel való versengést (*aemulatio*) az *utánzás* elméletében (a korábbi szóhasználati gyakorlathoz képest) elválaszthatatlannak véljük.[65]

Az *imitiatio/aemulatio* gyakorlati kérdését tekintsük át Horatius és a görög költészet viszonyának vizsgálatával. Idézzük fel Berzsenyi megjegyzését az *Antirecensió*ban: *„Tanultam tehát én is – Horátztul valamint Horátz Pindártul, ez pedig másoktul.*"[66] A rövid mondat nemcsak Berzsenyi mintakövetésére mutat rá, hanem Horatiuséra is, valamint befejezése arra, a költészet úgy működik, hogy a meglévő szövegvilágok üzeneteit az egyes korokban újraélik és újraértelmezik. A szövegek intertextuálisan léteznek, a *palimpsestus* módjára, ahol az új szöveg alatt a régebbi van, vagyis az irodalmi szövegek egymásra épülnek. Megjegyzendő, hogy e paradigma váltását a romantika hajtja végre, amely új szövegvilágokat szeretne teremteni. ennek eszköze a töredékes görög, valamint mintái között a szintén töredéktudású nordikum, a kelták (Ossian), a nemzeti középkorok, a Közel- és a Távol-Kelet (arabok, India és Kína).

Berzsenyi Horatius mintájaként Pindaroszt nevezi meg, de tudjuk, a latin poéta inkább az *aiol* dal mestereihez fordult (különösképpen Alkaiosz és Anakreón költészete felé), és csak kis részt választotta a dór (Bakkhülidész) vagy (részben sem) a pindaroszi költészet követését.[67] Ez utóbbi neve az *Ódák* 4. könyvében fordul elő. Elsőként a 4. 2. versben kétszer is: az 1. sorban, ahol közli, *aki Pindaroszt törekszik felülmúlni, daedalusi hatalommal viaszból való szárnyakra törekszik*.[68] Vagyis e vetélkedésben sorsszerűen elbukik, ahogy Icarus. A költemény folytatása is érdekes, viszont itt a pindaroszi mintát vizsgálók[69] Bakkhülidész fragmentumát gyanították. Módi Mihály ír arról, hogy Horatius ebben a költeményben, amelyben oly szép emléket emel Pindarosz géniuszának, nem Bakkhülidészt (fr. 13.), hanem inkább Platónt (*Ion,* 534a), Szimonidészt (fr.

---

[65] A továbbiakban együtt használjuk: *imitiatio/aemulatio* alakban.

[66] BDPM–FÓRIZS, 2011. 37.

[67] NÉMETHY Géza, *Horatius és Alcaeus* = EPhK, 1884. 921–939.; UŐ., *Horatius és Anakreon* = EPhK, 1986. 1–10.; 156–166.; MÓDI Mihály, *Horatius és Bacchylides,* Kolozsvár, 1913.

[68] Magyarázatát l. HORATIUS *ódák és epódoszok,* Tankönyvkiadó, 1975. 421–422. Szöveggondozás, bevezetés és jegyzetek: BORZSÁK István. (A továbbiakban: HORATIUS–BORZSÁK, 1975.) A jegyzet szerint Vergilius az *Aeneis* 3. énekében (570. sortól) akart vetélkedni Pindarosszal (vö. Pyth. 1. 21.), de sikertelenül. Erről ír Gellius az *Attikai éjszakák* XVIII. könyve 10. fejezetében: *Mi véleményben volt Favorinus Vergilius azon verseiről, a melyekben az Aetna kitörésének leírásánál Pindarus költőt utánozta; s az erre vonatkozó két költemény összehasonlítása és bírálata.* L. A. Gellius, *„Attikai éjszakák"*, II. X–XX. könyv. Fordították BARCZA József és SOÓS József, Franklin-Társulat, Bp., 1905. 229–232. Quintilianus is úgy véli (*Inst. or.* X. 1. 61.), hogy a *„kilenc lírikus közül messze kimagaslik Pindarosz: költészetének káprázatos ihletettsége, gondolatai, alakzatai, eszméinek és kifejezőeszközeinek áldott gazdagsága, s egyáltalán egész művészete sodró folyamként ragad magával: igaza volt Horatiusnak, aki szerint őt még csak utánozni sem képes senki.*" Marcus Fabius QUINTILIANUS*, Szónoklattan,* szerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2008. 662–663. Ford. SIMON L. Zoltán.

[69] L. pl. Horatiusnak az egész görög lírához való viszonyát elsőként vizsgáló Némethy Géza által is említett Theodor Arnoldot: ARNOLD, Theodor, *Von der grieschischen Studien des Horaz = Programm der lateinischen Hauptschule zu Halle für das Schuljahr 1854–1855. von Dr. Friedrich August Echstein,* Halle, 1855.

47.) követi, vagy éppen Pindarosz 10. püthói dalának 53–54. sorát.[70] Idézzük Horatiusnak a görög irodalmi helyekkel (centókkal) átszőtt versének 25–32. sorát:

Multa Dircaeum levat aura cycnum,
Tendit, Antoni, quotiens in altos
Nubium tractus: ego apis Matinae
More modoque,
Grata carpentis thyma per laborem
Plurimum, circa nemus uvidique
Tiburis ripas operosa parvos
Carmina fingo.[71]

Ezután a 4. 9. *carmen* 6. sorában említi a hellén dalköltőt, ahol a jeles ógörög költőket sorolja fel: Homérosz van az első helyen, őt követi Pindarosz, Szimonidész, Alkaiosz és Sztészikhorosz.[72] Pindarosz tehát példa, de, ahogy fogalmaz, követni nem meri.

Hasonlóságokra (azonosságokra) lelhetünk pl. a 4. könyv 9. versének 29–30. sorában („*Paulum sepultae distat inertiae / celata virtus.*") Pindarosz VII. nemeai ódája 12–13. sorával („ταὶ μεγάλαι γὰρ ἀλκαί / σκότον πολὺν ὕμνων ἔχοντι δεόμεναι")[73] vagy éppen a 1. 12. vers 45–46. sora Pindarosz VIII. nemeai ódája 40–42. sorával.[74] Valószínűen Arnold nyomán a 19. század utolsó harmadában s a 20. század elején jó néhány összevetés született, amely Horatius és Pindarosz, valamint Horatius és más antik görög költők hatását vizsgálták. Közéjük tartozott RUMMEL is, aki latin nyelvű munkájában összegyűjtötte, miként vélekedett Horatius Pindaroszról, valamint mely versszövegeiből merített.[75]

Pindarosz és más görög költők szöveghelyeinek feltérképezésében a 19. század második felében segít Heinrich Hermann Garcke (1815–1873) 1860-ban kiadott Horatius-kötete, amelyben a *Carmen*ek 1. könyve verseinek vizsgálta meg görög forrásait.[76] Példaként először az 1. 32. vershez (*Ad lyram*) írott görög forrásai közül válogatunk, mert több pindaroszi helyet is megjelöl.[77]

---

[70] MÓDI, 1913. 17–18. Az idézett pindaroszi sorok: „ἐγκωμίων γὰρ ἄωτος ὕμνων / ἐπ᾽ ἄλλοτ᾽ ἄλλον ὥτε μέλισσα θύνει λόγον."

[71] „*Dirce hattyúját suhogó, sebes szél / kapja fel, Iullus, valahányszor égnek / vág a felhőn át. De magam Matinus / méhe nyomában, // mely kakukfűből szedeget vesződve / Tiburom partján s a vizes ligetben, / csak szerény-módon, verítékben úszva / költöm a versem.*" HORATIUS, 1961. 267. Ford. NEMES NAGY Ágnes.

[72] Magyarázatát l. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 471.

[73] Vö. CSENGERY János, ford., *Pindaros,* Bp., 1929. 261.

[74] L. MÓDI, 1913. 19.

[75] L. RUMMEL, P., *Horatius quid de Pindaro iudicaverit et quomodo carmina eius suum in usum convertit*, Ravitsch, 1892. a 11–14. oldalon katalógust ad a szöveghely-átvételekről, pindaroszi centókról. Pindarosz és Horatius költészetének viszonyáról újabb összevetésként l. WASZINK, J. H., *Horaz und Pindar* = Antike und Abenland, 1966. 111–124.

[76] A kötet címe: *Q. Horatii Flacci Carminum librum primum, collatione scriptorum Graecorum illustravit Henricus Hermannus Garcke, phil. doctor et gymnasii Altenburgensis professor, adjecti sunt excursus de coronis convivalibus et conspectus criptorum Graecorum cum Horatio colatorum. Quaestionum de graecismo Horatiano pars prior*, Halis, 1860.

[77] A vers egészének bemutatását másutt végezzük el. A költemény görög forrásairól l. GARCKE, 1860. 119–127. A horatiusi vers: „*Poscimus, si quid vacui sub umbra / lusimus tecum, quod et hunc in annum / vivat et pluris, age dic Latinum, / barbite, carmen, // Lesbio primum modulate civi, / qui ferox bello tamen inter arma, / sive iactatam religarat udo / litore navim, // Liberum et Musas*

A vers egészére vonatkozóan a szapphói példát emeli ki, a görög költőnő egy töredékét: Αγε δια χελυ μοι λεγε φωναεσσα δε γιγνεο.[78] Szapphó és Horatius, írja a magyarázatban, lantját köszönti, és Múzsája segítségét hívja, merthogy kedvében akar járni, amikor a lírai versen gondolkodik.[79]

Ezután következnek a soronkénti megjegyzések. Az 1. sor *poscimur* szava magyarázataként megjegyzi, hogy Horatius 19. századi jeles kiadója, Ioannes Gaspar Orellius (1837-től sok kiadás) másként jelöli meg a pindaroszi szöveghelyet (*Istm.* 8. 5–7.), s ő ezt egészében közli:

> [εὗρε] τῶ καὶ ἐγώ, καίπερ ἀχνύμενος
> θυμόν, *αἰτέομαι* χρυσέαν καλέσαι
> Μοῖσαν.[80]

A 2. sor *lusimus tecum* kifejezésének igéjét a görög παιζειν szóval feleteti meg, amelyet többek között Pindarosz 1. olümpiai ódájának kifejezéseként is megtalál (16–17.): „οἷα *παίζομεν* φίλαν / ἄνδρες ἀμφὶ θαμὰ τράπεζαν". Még más tartalmi összefüggést is lát a 4. nemeai óda 6–8. sorával:

> ·ἦμα δ᾽ ἐργμάτων χρονιώτερον βιοτεύει,
> ὅ τι κε σὺν Χαρίτων τύχᾳ
> γλῶσσα φρενὸς ἐξέλοι βαθείας.[81]

A 3–4. sor *age dic […] barbite carmen* kifejezésnél ismét Szapphót említi, az 5. sor (*Lesbio primum modulate civi*) viszont ismét pindaroszi hivatkozások következnek. Nem kétséges (írja), hogy Pindarosz a tökéletes (bevégzett) és teljes verset nevezi meg az 5. nemeai óda 24. (25.!) sorában: „φόρμιγγ᾽ [Ἀπόλλων] ἑπτάγλωσσον", valamint a 2. püthiai vers 70. sorában.[82] Satöbbi.

Még egy verset említünk, Horatius 1. 35. *carmen*jének (*Ad Fortunam – Az antiumi Fortunához*) 1–4. sorát, amely így hangzik:

> *O diva, gratum quae regis Antium,*
> *praesens vel imo tollere de gradu*
> *mortale corpus vel superbos*
> *vertere funeribus triumphos.*[83]

Módi Mihály (Garcke, Rummel és más Horatius-kommentáros kiadások után) megjegyzi, „e költemény megírásakor Pindarus XII. olympiai ódája lebe-

---

Veneremque et illi / semper haerentem puerum canebat / et Lycum nigris oculis nigroque / crine decorum. // O decus Phoebi et dapibus supremi / grata testudo Iovis, o laborum / dulce lenimen mihi cumque salve / rite vocanti." HORATIUS, 1961. 116. Magyarul l. uo., 117.

[78] L. SZAPPHÓ *fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul,* s. a. r. NÉMETH György, Helikon, Bp., 1990. 108–109. Itt a görög szöveg: ἄγι δε χέλυ δῖα ⸢μοι λεγε⸣ φωνάεσσα δε γινεο στάλασσον δε γινεο⸣. Magyarul: *„Jöjj te isteni lant, beszélj csak, / hozzám szóljon az éneked."*

[79] GARCKE, 1860. 119. A magyarázat még folytatódik.

[80] UŐ., uo. 119. A görög számozásban van különbség köztük. L. *Q. Horatius Flaccus. Recensuit atque interpretatus est Io. Gaspar ORELLIUS,* Editio secunda, Turici, 1843. 168.

[81] UŐ., uo. 120. Magyarul l. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 61.

[82] UŐ., uo. 122.

[83] Magyarul: *„Óh szűz, kit édes Antiumunk ural, / ki semmi sorból vagy felemelni kész / bármely halandó lényt, s ki öntelt / dísz-vonulást temetésre váltasz*". HORATIUS, 1961. 121. Ford. LAKATOS István.

gett a szeme előtt. Különösen e költeménynek Fortunáról szóló részében látszik a Pindarus hatása, a mint kimutatta P. Rummel [...] értekezésében."[84]

A megjelölt pindaroszi versszak a következő:

> Λίσσομαι, παῖ Ζηνὸς Ἐλευθερίου,
> Ἱμέραν εὐρυσθενέ᾽ ἀμφιπόλει, σώτειρα Τύχα.
> τὶν γὰρ ἐν πόντῳ κυβερνῶνται θοαί
> νᾶες, ἐν χέρσῳ τε λαιψηροὶ πόλεμοι
> κἀγοραὶ βουλαφόροι. αἵ γε μ ν ἀνδρῶν
> πόλλ᾽ ἄνω, τὰ δ᾽ αὖ κάτω
> ψεύδη μεταμώνια τάμνοισαι κυλίνδοντ᾽ ἐλπίες.[85]

A pindaroszi hatások, szöveghelyek (centók) feltérképezésnél meg kell még említenünk a 16–18. századi Horatius-szövegkiadásokat. A 19. századi klasszika-filológusok említették már Orelliust. Időben visszafelé haladva kiemelendő még a görög s pindaroszi szöveghelyek meghatározásánál a göttingeni *Georg-August Egyetem* híres klasszika-filológusának, Christian Guilhelmus MITSCHERLICHnek kiadása (amely a Horatius-interpretáció és recepció *göttingeni példá*ja): *Horatii Flacci Opera, illustravit Chris. Guil. Mitscherlich, professor publ. ordin. In academia Gottingensi,* 1–2., Lipsiae, 1800. A kötetben például Pindarosz kifejezéseire utal a 1. 3. 12. (*Pyth. 3. 188.*), a 36. (*Pyth. 10. 42.*), az 1. 4. 4. (*Ol. 4. 10.*), vagy éppen a 3. 1. 5–8. sorában (*Ol. 1. 181.*) s még sok helyen.

Említsük meg Berzsenyi antikvitás- és Horatius-képének formálóját, a német lelkészt és mitológiai, archeológiai és történeti kézikönyveket, valamint Horatius kommentáros kiadását németül megjelentető Paul Friedrich Achat Nitsch *Vorlesungen*jét, amelynek hatására elsőként Merényi Oszkár hívta fel a figyelmet.[86] Írásából kiderül, hogy Kis János ajánlotta[87] e kiadást, amelyről elismerően ír 1814. május–júliusában készülő levélfogalmazványban Szentmiklóssy Alajosnak.[88]

Nitschnek a Berzsenyi által is tanulmányozott Horatius-kiadására még visszatérünk. Itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a 16–17. századi kommentárok *jegyzete*it (*Notae*) mellőzi, s magyarázatai részben a tartalom elmesélésére (*Inhalt*) és a magyarázatra (*Erklärung* – ami a latin nyelvű kiadásokban a magyarázatok, az *interpretatio*) oszlik. Annak ellenére, hogy a *notae* hiányzik, említi a görög költőktől való átvételeket, így a pindaroszi utalásokat is. Például az 1. 3-ban Daedalus kapcsán az 1. olümpiai óda 10. sorát, az 1. 6. *carmen* elejével kapcsolatban a *Nemea 3. 138.*, az 1. 15-ösnél *Nemea 1. 104.* és így tovább. Ugyancsak az 1. 35-nél is és a folytatásban, a 2–4. könyvnél hasonlóan. Nem idézi azonban a görög sorokat, esetleg egy-egy szóra utal.[89]

---

[84] L. MÓDI, 1913. 36., GARCKE, 1860. 137.; RUMMEL, 1892. 9.

[85] Magyarul: „*Óh szabadító Zeus szüze, üdvöt adó / Jó Szerencse, kérlek oh védd az erős Himerát! / Te vezérled tengeren a gyors hajót, / Szárazföldön a viharzó háborukat / S bölcs tanácskozásokat. Óh a halandók / Sok reménye, csalfa vágynak szelve a habját, majd le-, majd felszálva hánytorog*." PINDARUS–CSENGERY, 1929. 111.

[86] L. MERÉNYI Oszkár, *Újabb Berzsenyi-tanulmányok,* Bp., 1971. 25–47. L. még FÓRIZS, 2009. 72–75.

[87] L. OROSZ László, s. a.r., *Berzsenyi Dániel Művei. Kis János Emlékezései,* Szépirodalmi, Bp., 1985. 995. „*Ezek közé tartoztak Horác kiadása Nitsch és Haberfeldt jegyzeteikkel*".

[88] BDLev–FÓRIZS., 2014. 340–341.; 860–861. E levére még visszatérünk.

[89] L. NITSCH, 1792., sok vonatkozásban, az 1. 35-ösnél: 250–257., különösen 252.

Der Dichter geht nun zu neuen Verwegenheiten über.) Dädalus wagte ſich (expertus. Es war der erſte Verſuch) mit Schwingen, (pennis für alis) die dem Menſchen verſagt ſind, (das war eben das Strafbare) in die öde Luft. (vacuum öde, weil nichts darinnen anzutreffen iſt, ἐρημος αηρ ſagt Pindar. Ol. I. 10. Die Fabel vom Dädalus, der um der Gefangenſchaft zu entgehen, in welcher ihn der König zu Creta

Részlet Nitsch művéből (42.)

Ugyancsak keresi és ki is mutatja a görög, így a pindaroszi versvonatkozásokat az angol BENTLEIUS (Richard Bentley; 1662–1742) 1711-ben megjelent kiadása: *In Q. Horatium Flaccum notae et emendationes Richardi BENTLEII,* Cantabrigiae. Már az 1. 1. bevezető megjegyzésében is említi Pindaroszt, majd természetesen az 1. 32. versnél. (Ennek szövegét lásd itt.)

V. 1. Sub UMBRA.

Aequus alumnis:
SI tener pleno cadit haedus anno.
Serm. II, 6.
nihil amplius oro,
Maia nate, niſi ut propria haec mihi munera faxis:
SI neque majorem feci ratione mala rem.
Recte autem POSCIMUS, cum Barbiton alloquitur; ut Martialis Iambum rogat, Epig. I, 96.
SI non moleſtum eſt, teque non piget, Scazon,
Noſtro, rogamus, *pauca verba Materno*
Dicas in aurem, ſic ut audiat ſolus.
& Pindarus Muſam obſecratur, Nem. III.
Ω πότνια μοῖσα, μᾶτερ
Ἀμετέρα, ΛΙΣΣΟΜΑΙ,
Ἴκτιν Δωρίδα τᾶσδε Αἰγίναν.

Részlet Bentleius művéből (Amstelaedami, 1728. 77.)

Pindaroszi forrást lát a 4. 2. *carmen*nél is a 13. sornál (*Pindar Olymp. II.*), bár meg kell jegyezni, nem túl sok pindaroszi szöveghelyet jelöl meg. Viszont más görög auktorok szöveghelyeit is azonosítja (pl. Alkaiosz, Euripidész és mások).

Bentleius amszterdami kiadásának (1728) Horatiust ábrázoló címlapképe

Ahogy jeleztük, időben visszafelé haladva nézzük a 17. század elején (1608) megjelent kommentáros kiadást, amelynek szerzője a holland (latinos nevén) Laevinus TORRENTIUS (Lievin van der BEKEN; 1525–1595), a németalföldi humanista műveltség egyik kiemelkedő alakja. Posztumuszként jelent meg Horatius-kommentárja, amelynek 16. századi mintája a francia klasszika-filológus, Dionysius LAMBINUS (Denis Lambin; 1520–1572) volt. Torrentius kiadásának címe: *Q. Horatius Flaccus, cum erudtio Laevii Torrentii commentario, nunc*

primum in lucem edito. Item Petri Nannii Alcmariani in Artem poeticam, Antverpiae.

Elsőként az 1. 7. óda 21. sora magyarázatánál találjuk azt, hogy Horatius Pindrosz szokása szerint (*Horarius Pindarico more…*) használja kifejezéseit. Az 1. 11-esnél kijelenti, hogy olvasója magyarázatában a metaforát vesse össze Pindarosz püthiai (?) ódájával. Az 1.12. első sorában úgy véli, a *quem virum* Pindaroszra utal. Ugyanitt a 46. sornál szintén Pindaroszra (*Pindarus usus*) utal. Sokszor előfordul az is, hogy Pindarosz magyarázta (*Pindari interpres*). Latin kifejezések görög megfelelőjét keresve is hivatkozik Pindaroszra: pl. az 1. 32. 11. soránál a püthiai ódákból vett kifejezésre.[90] Ennyi példa elég, hogy lássuk: a 16–17. századi kiadások, bár keresték a görög költészet forrásait, szövegszerűen csak utaltak azokra, mélyebb párhuzamokat nem fedeztek fel.

Horatius nagy tekintélyű kommentátora, scholiastája, Pomponius Porphyrio (Kr. u. 200–250) magyarázataiban[91] az 1. 12. *quem* szavánál megjegyzi: „*Hoc a Pindaro sumpsit*."[92] A 4. 2. *carmen*nél Porphyrio mellett Acron is jelzi Pindarosz hatását s mintáját, ugyanott a 10. sornál a görög költő ihletését. Említi még a 4. 2. 25. soránál a versbeli kifejezéssel kapcsolatban, valamint a 27–28. sornál.[93] Acronnál a 4. 9. *carmen*nel (*Ad Lollium*) kapcsolatban is felmerül más görög poéták mellett Pindarosz neve a vers értelmezésénél.[94]

Említhetnénk még néhány vonatkozást, de ezek is meggyőzőek, hogy a régi kommentátor (ill. kommentátorok) nem keresték a horatiusi sorok görög megfeleléseit, csak a hatással, az *utánzás*sal számoltak. A 18. század végén erősödik fel ez a filológiai tendencia, amely a 19. század második felére teljesedik ki.

*

A pindaroszi hatás felvázolása után térjünk át a görög líra más szerzőinek hatása és szövegszerű megjelenésük vizsgálatára, hiszen a görög költők említése és szöveghelyeik Horatius költészetében szép számmal vannak jelen, jelezve mintái beható tanulmányozását (*poeta doctus*) és verseinek szövegek közöttiségét, vagyis intertextualitását.

Ismét megemlítve Arnold vizsgálatát, láttuk, hogy számos pindaroszi szöveghelyet (centót) talál (l. a mű *Studium des Pindar* című részét[95]), ugyanakkor ez a kis összefoglaló jelzi, hogy Horatius az egész görög irodalmat centózta, azaz finom fonalakat vett ki jeles művekből. Ezért e 19. század közepi munka, figyelembe véve Horatiusnak az *Ars poetica*ban (268–269.) tett kijelentését (*„Vos exemplaria Graeca, / nocturna versate manu, versate diurna [Ti görög mintáitok éjjel / s nappal szüntenenül forgassátok kezetekben]*"[96]), Horatius kép-

[90] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 104.
[91] l. *Acronis et Porphyrionis commentarii in Q. Horatium Flaccum,* 1–2., Berolini, 1864.
[92] PORPHYRIO, 1864. 48.
[93] UŐ., uo. 387.; 389.
[94] UŐ., uo. 412. „Ne forte credas. *Ad M. Lollium scribit consularem adfirmans, immortalia futura scripta sua, quamvis ante se sint alii melioris poetae; nam nec Homeri magnitudinem obstare, quo minus Pindarus et alii poetae, qui post eum orti sunt, clari sint* (*M. Lolliushoz, a consuli férfihoz írta [a verset], megerősítve, írásai halhatatlanok lesznek, bármennyire is előtte vannak más kiválóbb poéták; ugyanis nem áll útjában Homérosz nagysága, sem Pindarosz és más híres költők, akik utána születtek*)."
[95] ARNOLD, 1855. 12–18.
[96] HORATIUS, 1961. 589. Ford. MURAKÖZY Gyula.

zettségében szinte az egész görög irodalmat feltérképezi.[97] Módi Mihály így jellemzi a görög költészet hatását: „*Horatius az egész görög lyrát beható tanulmánya tárgyává tette, a minek az volt a következménye, hogy ha a fenségesig akart emelkedni: Pindarushoz fordult, ha a szenvedélyek húrjait pengette meg: Alcaeust és Sapphót követte, ha a lányokkal akart negédeskedni: Anacreon hangján szólt s ellenségeit az Archilochus modorában igyekezett elnémítani.*”[98]

Ennek ellenére Módi Szimonidész unokaöccsének, a Kéosz szigeti dalköltőnek, a Horatius által a görög kánonban nem említett[99] Bakkhülidész (Kr. e. 516–Kr. e. 451) költészetének hatását vizsgálja. Kimutatja az átvett szöveghelyeket, s bőséggel hivatkozik a bakkhülidészi sorok átvételére. Munkája végén sorolja fel a *párhuzamos helyek*et, vagyis a bakkhülidészi kifejezések és sorok (centók) átvételét.[100] Talán a legérdekesebb az a fejezet, amit költészetfelfogásuk hasonlóságáról, azonosságáról, az erény dicséretéről mond, illetve megkeresi azokat a szöveghelyeket (pl. Bakkhülidész és Horatius is magát a múzsák papjaként említi), amelyek költői hírnevüket hirdeti, utalva a pindaroszi költészet jelenlétére is.[101]

Bakkhülidész hatása tehát vitathatatlan, mégis Módi is úgy véli: „*Kétségtelen, hogy Horatius ódáiban [és epodosaiban] leginkább Alcaeus, Sappho, [Archilochus és] Anakreon hatása érezhető*”.[102] Erre utal az 1. 1. *carmen Lesboum […] barbiton* (34.) és a 3. 30. vers *Aeolium carmen* (13.) kifejezése.

Rövid áttekintésünkben (csak) a magyar szakirodalmi hagyományoknál maradva Némethy Géza mutatta ki Alkaiosz és Anakreón Horatius-imitációját és a szövegbeli megfeleléseket.[103] Az utóbbit véve előre, az anakreóni mintát a 4. könyv 9. ódájának 9–11. sorában említi:

nec, siquid olim lusit Anacreon,
delevit aetas; spirat adhuc amor
vivuntque conmissi calores
Aeoliae fidibus puellae.[104]

A 14. epódoszban is megidézi alakját:

Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo
Anacreonta Teium,

---

[97] Mivel Horatius elsősorban az aiol dal követését jelöli meg, e dalköltészet mestereivel kezdi: *Studium des Alcäus* (3–6.); *Studium des Sappho* (6–9.); *Studium des Alkman, Tyrtäus, Mimnermus, Theognis* (9–10.), *Studium des Stesichorus* (10–11.); *Studium des Bacchylides* (11–12.); *Studium der Tragiker* (18–19.), *Studium des Aeschylus und Sophocles* (19–21.); *Studium des Euripides* (21–23.). Ezután következnek a görög filozófusok, Platón, Xenophón és Arisztotelész (23–35.).

[98] MÓDI, 1913. 7.

[99] Módi úgy véli (12.), hogy a 4. 9. *carmen* 7–8. sorában említett *Ceae […] Camenae* Szimonidész mellett Bakkhülidészre is utalhat.

[100] UŐ., uo. 42–45.

[101] UŐ., uo. 16–21.

[102] UŐ., uo. 7.

[103] L. NÉMETHY, 1884. 921–939.; UŐ., 1986. 1–10.; 156–166. L. a 67. jegyzetet.

[104] Magyarul: „*Játszott akármit hajdan Anacreon, / nem törli el a kor azt; szerelemre bujt / az aeol asszony, s húrjain még / most is erős, eleven tüz éget.*” HORATIUS, 1961. 288–289. Ford. HORVÁTH István Károly.

qui persaepe cava testudine flevit amorem
non elaboratum ad pedem.[105]

Ebből nyilvánvaló, hogy az Anakreón-imitációt nem annyira a sorok átvétele, a centók jellemzik, hanem inkább a tartalom megismétlése vagy valamiféle bölcs eszmeiség, az anakreóni életforma keresése. Némethy Géza tanulmányában pl. az 1. könyv 27. víg ódáját (*Ad sodales*) tekintve Porphyrio magyarázatát idézi („Ὀδὴ προτρεπτικὴ *est haec ad hilaritatem, cuius sensus sumptus est ab* Anacreonte *ex libro tertio [c. 57. fragm. 64. ap Bergk]*".[106]), majd a *sensus* fogalmát kiemelve megjegyzi, hogy alatta „*azt értjük, hogy Horatius ódájában a tartalmat és eszmemenetet tekintve követte ugyan Anacreont, de a kidolgozás részleteiben s a versmértékben lényegesen eltért.*"[107] Továbbá jelzi, hogy az első versszak feltűnő egyezést mutat a 63. töredékkel:

Natis in usum laetitiae scyphis
pugnare Thracum est: tollite barbarum
morem, verecundumque Bacchum
sanguineis prohibete rixis.[108]

Az anakreóni 63. (modern kiadásában a 11b) töredék:

ἄγε δηῦτε μηκέτ᾽ οὕτω
πατάγωι τε κἀλαλητῶι
Σκυθικὴν πόσιν παρ᾽ οἴνωι
μελετῶμεν, ἀλλὰ καλοῖς
ὑποπίνοντες ἐν ὕμνοις.[109]

Ezzel (még más példákat is fogunk említeni) az *imitatio* kettős szintjét állapíthatjuk meg Horatiusnak a görög lírát mintának tekintő költészetében. Egyrészt előfordulnak (s fordulhatnak) olyan sorok, amelyeket a görögöktől kölcsönöz (centók), másrészt a vers vagy a versszak ihletése, vagyis a tartalom s az eszme követése figyelhető meg: a szellemiség, élethelyzet, öröm és bánat, ezenkívül a politikum és a poétikum világának megfelelései. Nézzünk azonban más példákat Némethy tanulmányában!

Ugyanebben a költeményben az 5. sor *Medus acinaces* említését is görög utánzásnak tarja, s azt írja, „*vehette Anacreonból*".[110] A 10–11. sor „*Opuntiae / frater Megillae* kifejezése is szintén görög eredetiből van átvéve" – írja.[111] Utal Horatius görögös névalakjaira („*Lalagénak nevezi a fecsegő, Lydiának a ledér,*

[105] Magyarul: „*Hallom, Anakreon épp ilyen égető tűzben epedt el / a samosi Bathyllosért, / zengve szerelmét domboru lantján, – s mit se törődve, / ha egy-egy versláb döccen is*". HORATIUS, 1961. 348–349. Ford. MÉSZÖLY Dezső.
[106] PORPHYRIO, 1864. 107. Értelmező fordítása: *Ez a vidámságra buzdító óda, amely életértését Anakreóntól kölcsönözte a harmadik könyv alapján.*
[107] NÉMETHY, 1886. 6.
[108] „*Vígságra termett, telt poharak között / cívódni thrákok dolga: e vad szokást / vessétek el! véres viszálytól / védeni illik a tiszta Bacchust.*" HORATIUS, 1961. 108–109. Ford. SOMLYÓ György.
[109] Műfordításban: „*Nosza rajta! Mégse zúgva, / dübörögve és dobogva, / sivitozva, mint a szittya, / csak igyunk mi móddal-okkal, / vigadozva szép dalokkal.*" *ANAKREÓN. Anakreón versei, anakreóni dalok, töredékek, ford.* DEVECSERI Gábor, Magyar Helikon, Bp., 1962. 12.
[110] Bizonyítását l. NÉMETHY, 1886. 7.
[111] UŐ., uo. 7.

Leuconoénak az együgyű és babonás, Chloénak a még alig serdülő fiatal leányt"), Megilla azonban nincs köztük, tehát nem célzatos névvel van dolgunk s egy híres szépségre utal.[112] „Minden természetes, ha Anacreonból van átvéve, kinek korában híresek voltak az aeolok – s Opus aeol város – szép leányaikról."[113] Végül a vers 7–8. sora vonatkozásában („*impium / lenite clamorem*") idézi Anakreón 79. [78.] töredékét: „κοίμισον δέ, Ζεῦ, σόλοικον φθόγγον".[114] E sorok átvételei (nevezhetjük *cento*nak, esetleg *allusió*nak) az *imitatio* a soraival mintának tekintett költő megidézése.

Némethy összefoglalójának érdekes része a teoszi költőnek, illetve a neki tulajdonított *Anakreóni dalok* (*Anacreontea*) néhány közmondásossá vált gondolatának idézése Horatiusnál. Kiemelendők az 1. könyv 26. ódájának első sorai („*Musis amicus tristitiam et metus / tradam protervis in mare Creticum / portare ventis*"[115]), amely a 48. [50.] *anacreonteum*ra (6–8.) emlékeztet:

ἀπορίπτονται μέριμναι
πολυφρόντιδές τε βουλαί
ἐς ἁλικτύπους ἀήτας.[116]

Némethy tanulmányának második részében Horatius anakreóni hatású szerelmi költészetét vizsgálja, amelyben Campe munkájára hivatkozva részben megerősíti az anakreóni szöveghelyek és ihletés tényét, másrészt cáfolja. Rövid áttekintésünkben az 1. könyv 23. *carmen* első versszakát emeljük ki, amely Anakreón 51. [63.] töredékének *csaknem fordítása*.[117]

Vitas hinnuleo me similis, Chloe,
quaerenti pavidam montibus aviis
matrem non sine vano
aurarum et siluae metu.[118]

Végül idézzük fel a tanulmánynak a 2. 11. ódáról írott megjegyzését, amelyben Alkaiosz és Anakreón együttes hatásáról ír a vers 13–17. és 21–22. sorában.

Cur non sub alta vel platano vel hac
pinu iacentes sic temere et rosa
canos odorati capillos,
dum licet, Assyriaque nardo

---

[112] UŐ., uo.
[113] UŐ., uo. 8.
[114] UŐ., uo. 8. Magyarul: „*Csöndesítsd el, Zeusz, e barbár hangot.*" ANAKREÓN–DEVECSERI, 1962. 110.
[115] „*Múzsák barátja, szélnek eresztek én / félelmet és bút, hordja a krétai / tengerbe tüstént!*". HORATIUS, 1961. 106–107. Ford. KURCZ Ágnes.
[116] „*Továbbröpül mind, / tova mind az aggodalmak / a vizet verő viharral.*" ANAKREÓN–DEVECSERI, 1962. 75. L. NÉMETHY, 1886. 9.
[117] NÉMETHY, 1886. 158.
[118] „*Elfutsz, messze kerülsz, mint kis ünő, Chloe, / félénk anyja nyomán mely hegyi sűrüben / szökdel, s oktalanul fél, / fák közt hogyha a szél motoz.*" HORATIUS, 1961. 102–103. Ford. RAB Zsuzsa. Az 51. [63.] töredék: „ἀγανῶς οἱά τε νεβρὸν νεοθηλέα / γαλαθηνὸν ὅς τ' ἐν ὕληι κεροέσσης / ἀπολειφθεὶς ἀπὸ μητρὸς ἐπτοήθη."

potamus uncti?
[…]
Quis devium scortum eliciet domo
Lyden?[119]

Alkaiosz 42. [50.] fragmentumát („κὰτ τὰς πόλλα π[αθοίσας κεφάλας χεε μοι μύρον / καὶ κὰτ τὼ πολ[ίω στήθεος.") és az *Anacreontea* 30. [32.] darabjának 13–15. sorával hozza összefüggésbe:

ἐμ μᾶλλον, ὡς ἔτι ζῶ,
μύρισον, ·όδοις δ κρᾶτα
πύκασον, κάλει δ᾽ ἑταίρην·[120]

Az áttekintés végére hagytuk talán a legjelentősebb görög költőt, Alkaioszt, aki nagy hatással volt Horatius költészetére.[121] Némethy úgy véli, hogy a *Carmen*ek 1. 32. darabjának 9–10. sora („*Liberum et Musas Veneremque et illi / semper haerentem puerum canebat*") mesterien jellemzi Alkaiosz egész költészetét, kiemelve azok négy fő témáját: a harci dalokat (Στασιωτικα), a *skolionok*at, a szerelmi dalokat (᾽Ερωτικα) és a himnuszokat.[122] Költeményeiben többször megjelenik, hogy hódoló tisztelettel tekint fel mesterére. Így a 2. 13. *carmen* 27–28. sorában („*Alcaee, plectro dura navis, / dura fugae mala, dura belli. – Alcaeus, téged is, ki tűrtél / háboruban, habokon, futásban*."[123]), majd a *Levelek*ben az 1. 19. 29. (itt is Szapphó társaságában), valamint a 2. 2. 99. sorban: „*Discendo Alcaeus puncto illius*". Porphyrio a magyarázatokban így értelmezi: „*Iudicio illius, inquit, Alcaeo lyrico conparor et fio alter Alcaeus, functus suffragio humili ac plebeio* (*Alcaeusnak, annak a lírikusnak az ítéletével hasonlítom magam össze, és legyek a másik Alcaeus, beteljesítve őt kicsin és csekély tetszéssel*)."[124] Némethy egy másik porphyriói szöveghelyet idéz az 1874-es kiadásban található Horatius-életrajzból (*Vita Horatii*), ahol a következőket írja: „*Scripsit lyrica, carminis auctorem secutus Alcaeum, quem in opere suo ita iactat:* Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos (*Írt lírai [műveket], a dalszerzőt, Alkaioszt követte, akit művében így említ* [3. 30. 13–14.]*:* az aiol dalt római mértékre vezettem)".[125]

[119] „*Sudár platán vagy tűlevelű alatt / ledőlve ekképp, míg adatik, miért / nem iddogálunk, rózsalánccal / illatosítva fehér hajunkat // s asszír kenettel kenve meg? […] // Ki csalja Lydét át, a ledér leányt / távol lakából?*" HORATIUS, 1961. 154–155.
[120] NÉMETHY, 1886. 164. Az *Anacreonta* görög szövegének műfordítása: „*Magamat, s ameddig élek, / kenetekkel és virággal / koszorúzz, s nekem leányt hívj. / Mielőtt a földbe szállnék, / a halotti táncba, vágyom / a szelekbe szórni gondom.*" ANAKREÓN–DEVECSERI, 1962. 58. E versnek (magyar fordításban) a „*Kicsi porhalom leszünk csak, / ha föloldva már a csontunk.*" sor gondolata a horatiusi diatribé fontos eleme. L. a 4. 7. 16. sorát: „*pulvis et umbra sumus.*"
[121] Hatásának részletes áttekintésére már utaltunk: NÉMETHY, 1884. 921–939.
[122] UŐ., uo. 923.
[123] HORATIUS, 1961. 158–159. Itt Szapphót is említi (25–26.).
[124] PORPHYRIO, 1866. 563.
[125] *Pomponii Porhyrionis commentarii in Q. Hor. Flaccum, Recensuit Guilhelmus MEYER,* Lipsiae, 1874. 2. Vö. NÉMETHY, 1884. 924. Műfordítását l. HORATIUS, 1961. 259. Ford. DEVECSERI Gábor.

Szapphó és Alkaiosz *(terrakotta tábla, British Museum)*

Némethy határozottan Alkaiosz-utánzatként említi a 1. 10. ódát (*Ad Mercurium*), amelyre Porphyrio is utal.[126] A legjelentősebb vers azonban az 1. könyv 14. ódája (*Ad rem publicam*), amelynek görög mintája Alkaiosz legismertebb költeményeinek egyike: *Az állam hajója*.[127] Némethy ugyan kiemeli, hogy Horatius átveszi az alaphangulatot s az allegóriát, ő is honfiúi aggodalmat tüntet föl a belviszályokban sínylődő haza miatt, s inti a polgárokat, a vihartól roncsolt ha-

[126] NÉMETHY, 1884. 925., PORPHYRIO, 1874. 14. „*Hymnus est in Mercurium ab Alcaeo lyrico poeta.*"

[127] L. SZEPESSY Tibor–FALUS Róbert, vál., *Görög költők antológiája,* Európa, Bp., 1982. 127–128. Ford. FRANYÓ Zoltán. A görög eredetit l. Theodorus BERGK, *Poetae lyrici Graeci,* editionis quartae, vol. III. Lipsiae, 1862. 154–155. Itt a 18. fr. Másutt a 325.

jót, az államot ne bízzák újra a szelek kényére, a római költő mégis jelentősen eltér mesterétől, amit a vers közlésével és értelmezésével igyekszik bizonyítani.[128]

A folytatásban Alkaiosz bordalainak hatását, illetve a kölcsönzéseket (*centones*) vizsgálja. Bergk fragmentumszámozását használva a motívumokat a 34., 39., 45. számú töredékben jelöli meg, amelyekről azt írja, ugyanezen motívumok szerepelnek Horatius bordalaiban (*Carm. 1. 9.; 1. 4.; 4. 12.* stb.).[129] Hosszabban idéz a 34. fragmentumból (338. 1–8.), amelyről ezt írja: „*Kinek ne jutna eszébe e sorok olvasásakor Horatiusnál az I. könyv 9. ódája, melynek első két versszaka csaknem fordítás gyanánt hangzik, ha a felhozott töredékkel összehasonlítjuk.*"[130]

A görög szöveg:

ὗει μ ν ὸ Ζεῦς, ἐκ δ᾽ ὀράνω μέγας
χείμων, πεπάγαισιν δ᾽ ὖδάτων ῥόαι...
< ἔνθεν >
< >
κάββαλλε τὸν χείμων᾽, ἐπὶ μ ν τίθεις
πῦρ ἐν δ κέρναις ο νον ἀφειδέως
μέλιχρον, αὖτὰρ ἀμφὶ κόρσαι
μόλθακον ἀμφι< > γνόφαλλον.

Horatius híres 1. 9. ódája (*Ad Thaliarchum*):

Vides, ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
silvae laborantes, geluque
flumina constiterint acuto.

Dissolve frigus ligna super foco
large reponens atque benignius
deprome quadrimum Sabina,
o Thaliarche, merum diota.[131]

Az 1. 18., Varushoz intézett ódában, ahol az első sorban („*Nullam, Vare, sacra vite prius severis arborem*") a szőlőültetésre inti, megtalálja Alkaiosz (Bergknél) 34. [342.] fragmentumának első sorát: „μηδ᾽ἓν ἄλλο φυτεύσηις πρότερον δένδριον ἀμπέλω".[132] Úgy véli, legkétségtelenebbül az utolsó sor („*Arcanique fides prodiga perlucidior vitro*") tükrözi Alkaiosz hatását, amelyet az 53. [333.] fragmentum első sora: „ο νος γὰρ ἀνθρώπω δίοπτρον".[133]

A legérdekesebb szöveghely azonban Horatius 2. 7. ódájának 9–10. sora, amelyben az *eldobott pajzs*ról ír:

[128] NÉMETHY, 1884. 927.
[129] UŐ., uo. 928–929.
[130] UŐ., uo. 930.
[131] A görög szöveget magyarul l. SZEPESSY–FALUS, *Görög költők antológiája,* 1982. 121. A latin szöveg és magyar fordítása: HORATIUS, 1961. 74–75. Ford. BEDE Anna.
[132] NÉMETHY, 1884. 931.
[133] UŐ., uo. 932.

Tecum Philippos et celerem fugam
sensi relicta non bene parmula.[134]

Némethy e szöveghely görög forrásait keresve, ahol megjegyzése szerint a *locus* sűrűn fordul elő, először Arkhlokhosznál mutatja ki (Bergknél fr. 5. [5. 1–4.]), majd Alkaiosznál (fr. 32., amely különböző írók utalásaiból összeállított[135]), végül Anakreónnál (fr. 28. [36b, 1.: „ἰὰσπίδα ·ίψας ποταμοῦ καλλιρόου παρ᾽ ὄχθας"]).[136]

***

E példák elegendőek, hogy néhány megállapítást tegyünk Horatius és a görög lírai költészet, valamint a görög irodalom viszonylatában, illetve kitérjünk arra, ebből milyen következtetéseket vonhatunk le a Horatiust olvasó Berzsenyi Dániel imitációját illetően.

Horatiusnak a görög lírára és irodalomra vonatozó *követés*ét a fentiek alapján két jelenség kísérte. Az egyiket nevezhetjük *közvetett* imitációnak (amely, ne feledjük, együtt kell hogy járjon az *aemulatió*val), a másikat *közvetlen*nek.

*Közvetett imitatió*nak (*aemulatió*nak) tartjuk a költemények alapján Horatius görög tanulmányait, amivel behatol(hatot)t a görög lírai költészet és irodalom szellemébe, amely gondolkodásmódját, irodalmi ízlését nagymértékben meghatározta. Ennek következében beszélhetünk arról a poétikai inspirációról, amely verseiben görög irodalmi példaképeinek (Pindarosz, Szapphó és Alkaiosz, Anakreón) említésével, követésükkel és ihletésükkel függ össze. Következménye a görög lírai versformák (elsősorban Alkaioszé) használata is. Ide tartozik még a szellemiségükkel, az élethelyzetükkel, örömükkel és bánatukkal való azonosulása verseiben, valamint a megfelelések keresése és azonosítása saját költői világával, azaz a *poétikum* és a *politikum* (pl. *Az állam hajója – Az államhoz* című versek megfelelései) szövegvilágainak tudatos keresésével. Ennek eszközei lehetnek teljes versek vagy versszakok, amelyeknek tartalmi megfelelését jeleníti meg költeményeiben. Ez lehet érzelmi, gondolati tartalom, poétikai és filozofáló diatribék felidézése.

A *közvetlen imitatio* (*aemulatio*) a poétikai minták szövegeinek megfelelései, vagyis olyan egy vagy két soros citátumok, azaz a görög költeményekből vett finom fonalak, *centó*k, amelyekben gondolati megfelelések is fellelhetőek, valamint tudós jártasságának kifejezői is. Amint láttuk, azért maradnak szinte észrevehetetlenek, mert a művészien megkomponált költemény elengedhetetlen kellékei, másrészt e görög sorok latin nyelven szólalnak meg szoros vagy szabad latin *fordítás*ban. Azt is tudjuk, hogy a 16–17. századi kiadások is keresték a görög költészet forrásait a horatiusi versszövegekben, párhuzamba is állítottak jó néhány sort és kifejezést, vagyis rátaláltak a görög forrásokra, a nagyobb arányú megfeleltetések, vagyis a centók keresése és a versszövegek ilyen irányú filológiai vizsgálata csak a 18. század végén, de főként a 19. század második felében történt meg.

---

[134] *„Philippit együtt éltük, a gyors futást, / elhagyva gyáván pajzsomat is"*. HORATIUS, 1961. 146–147. Ford. BEDE Anna.
[135] L. BERGK, 1862. 159–160.
[136] NÉMETHY, 1884. 934–935.

Mindez azt jelentette, hogy egyrészt feltárult a görög lírai költészet és irodalom, valamint Horatius versszövegeinek szoros kapcsolata, az, hogy a római költő szövegszerűen is követte, utánozta görög elődeit, másrészt felvetődött Horatius *eredetisége*, ahogy ez kérdés lett a görög és római irodalom viszonylatában is: előbb-utóbb tagadni kezdték az utóbbi önállóságát, másolásnak tartották. Ismert, ez későbbi fejlemény, éppen a filológiai feltárás eredménye. A 20. század elején mindezt azonban többek között Kerényi Károly nagy ívű tanulmányában tisztázta.[137] Ennek lényegét a görög és a római szellemiség különbözőségében látja. Ez utóbbinál megjegyzi, hogy polgárai szellemi életét közvetlenül magának követeli. Ebből adódóan *„Róma egész Itália szellemi élete számára is szigorú rendhez és rendeltetéshez kötöttséget hozott: a római állam szolgálatának misszióját."*[138] Róma igényét a szellemi élettel szemben *romanizmus*nak nevezi. Ismert, ez fejeződik ki Vergilius *Aeneis*e 6. énekének 847–853. sorában, amelyet Anchises fogalmaz meg az alvilágban járó és őt felkereső Aeneasnak:

> *excudent alii spirantia mollius aera*
> *(credo equidem), uiuos ducent de marmore uultus,*
> *orabunt causas melius, caelique meatus*
> *describent radio et surgentia sidera dicent:*
> *tu regere imperio populos, Romane, memento*
> *(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,*
> *parcere subiectis et debellare superbos.*[139]

Az idézetben a görög szellemiséget állítja szembe a rómaival, amelyet a *régiek* a platóni műveltségfogalom megjelölésével παιδεια néven emlegetik. A *paideia* a lelki jólneveltség hellén ideálja – írja Kerényi –, majd így folytatja: *A latinság a reá való törekvést az államférfi pusztán rómaiságával szemben az »emberség« világnézetévé emeli: a* homo romanus *az egyik oldalon, a* homo humanus *a másikon. »Emberség« – ez a szó ilyen értelemben, jellemző módon* csak *latin lesz:* humanitas."[140] Mindez azt jelenti, hogy ez az éles szétválás elkülöníti az irodalmi célokat, s ebből a szempontból mindegy a forrás, a görög irodalom követése, mert a *romanizmus* következtében rómaivá lesz, ahogy római Horatius *vates*-fogalma, amely jóst, jövendőmondót, papot és költőt is jelent.[141] A *vatesi* hivatás Berzsenyi történelmi ódáiban szólal meg leginkább (ahogy Horatiusnál is), amelyhez az életbölcsességgel párosult *humanitas* eszméje társul.[142]

---

[137] Erről l. Kerényi Károly meghatározó írását: *A római irodalom szelleme. Bevezető fejezetek a római irodalom történetéhez* = UŐ., *Halhatatlanság és Apollón-vallás,* Magvető, Bp., 1984. 75–92. Eredeti megjelenése: EPhK, 1932. 77–92.

[138] KERÉNYI, 1984. 83.

[139] *„Más faj – elismerem – élethűbb ércszobrokat alkot, / s arcot olyant farag, úgy, hogy szinte beszél a márvány, / jobb ügyvéd is akad, s ki leírja a csillagok útját / mérőbotjával, vagy számontartja kelésük: / ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj, / el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass, / és kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!"* VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 250.

[140] KERÉNYI, 1984. 83. A kérdésről l. JAEGER, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, Vol. I., Berlin, 1933.

[141] A *vates* jelentését összefoglalja pl. RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Horatius, Vergilius és Mecaenas,* Akadémiai, Bp., 2000. 102.

[142] MERÉNYI, 1971. 26.

A görögség és a *rómaiság* elkülönülése nem volt kérdés a 18. században és a 18–19. század fordulóján sem, hiszen az említett *romanizmus* éles határt jelentett, s a római irodalom, valamint Horatius *eredetisége* nem volt kétségbe vonható. Úgy véljük, ez a szemléleti kérdés Berzsenyi ódaköltészetére (még más meggondolásokat szintén számba véve) is igaz. A római és a magyar történeti hagyomány párhuzamainak keresése és igazolása (pl. romló, a hagyományait elfeledő nemzet, mint a római Augustus korában) alapján (amelynek poézisbeli kifejezői Horatius hazafias ódái) teremt Berzsenyi is olyan nemzeti versvilágot, amely magyar történelmi és társadalmi problémákat rejt. Ez a *politikum* költészete, amely kiegészül a *privatum*mal; ez egyrészt a horatiusi diatribé alapján szerveződik (az idő, élet és halál kérdése stb.), másrészt a szerelem örök témája alapján domesztikálódik. Másként fogalmazva: Berzsenyinél az állam/államiság és a magyarság szolgálata, valamint a magánélet szférái (elmélkedés és szerelem) horatiusi.

Kérdés, hogyan lehet ezt biztosítani a poétika terén? Horatius latin soraival, centóival, a római költő verseinek finom fonalaival, amelyeket fordít és értelmez, valamint domesztikál. Ahogy Horatiusnál sem számít, hogy a gondolat eredetije görög, mert *rómaivá* lesz, úgy a Berzsenyi-versben is elsikkad jelentősége, hiszen saját értelmezése, az élethelyzet átélése és *magyarsága* válik meghatározóvá. Berzsenyi nem gondol bele mélyebben, hogy Horatiusnak görög forrásai vannak, ugyanis az egészet már rómainak véli. A versekben, illetve Nitsch Horatius-kommentáros könyvében is csak tanulási mintaként említődnek a görög költők. Egyébként, tudjuk, Kölcseyvel ellentétben ő görögül nem tudott.[143] Úgy gondolja, Horatius a görögöktől *tanult*, ahogy ő Horatiustól. Sem a kor filológiájának állása szerint (a kutatások nem mutatták meg), sem képzettsége következtében nem rendelkezik a görög költészet szövegvilágainak ismeretével, Horatiuséival pedig (olvasmányszinten) igen. Álljon itt az 1814. május 10-e és július 7-e között Szentmiklóssy Alajosnak szóló levélfogalmazványa, amelyben a következőket írja: „Kedves Barátom! Nagy gyönyörüséggel olvastam ódáidat, mind azt mellyet Kazinczynkhoz írtál, mind azt, mellyel engem megtiszteltél. […] Te el-fogod érni azt a' czélt mellyre én törekedtem. De ara [!] kérlek, hogy *pállyádon ne engem válasz mesterednek, hanem azt a' nagy elmét… Horatiust kinek én is csak egy erőtlen tanítványa vagyok ki mind eddig Lirának egyetlen egy 's utól érhetetlen mestere. Gondolod hogy Horacziust értem. Ezt tanuld szünet nélkül, ezt soha kezeidből le ne tedd.* 'S minthogy a' leg nagyobb genienek hasznos 's szükséges is néha az út mutatás, szerezd meg magadnak ezen könyvet: *Paul Fridrich Nitsch Vorlesungen über die oden des Horaz. Ennek én igen sokat köszönhetek, noha midőn ezt megkaptam, már akkor Horátznak minden szebb odáját könyv nélkül tudtam.* Ez olly egyűgyüen 's világosan fejtegeti 's érezteti Horatiusnak szépségeit, hogy azt haszon nélkül olvasni nem fogod".[144]

Fordítsuk figyelmünket a kiemelt részekre, amelyek árulkodóak Berzsenyi Horatius-ismeretét illetően. Először is beszédes az a finom elhárítás, amelyben Berzsenyi a Szentmiklóssy által mintának tekintett költészetére utal. Verseinek *egyedisége s utánozhatatlansága* veti fel Szentmiklóssyban, hogy Berzsenyit

[143] L. FÓRIZS Gergely, *Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében* = Irodalomtörténet, 2011/4. 451–474.
[144] BDLev–FÓRIZS, 2014. 340–341. A kiemelések tőlem, T. S. A.

válassza *mesterének*. Maga helyett a *hunyt mestert*[145], Horatiust ajánlja, s a fiatal poétában fel sem merül, mestere milyen mintát követ. A Horatius-imitáció az *aemulatió*val olyannyira egyedi, hogy *követhető, újabb minta,* s még az sem (teljesen) igaz, amit Kerényi Károly szellemesen idéz Ovidius *Metamorphoseséből* (2. 13–14.): „*Facies non omnibus una, / non diversa tamen* (*s orcájuk sem nem egyenlő, / sem nagyon eltérő*)."[146]

Másrészt a kommentáros Nitsch-féle Horatius-kiadás mellett utal arra, hogy annak kézbevétele előtt már Horatius *minden szebb ódáját* könyv nélkül tudta. Az *imitatio* közvetlen meghatározásához tartozik rövid iskolai képzése Sopronban (1788–1795). Wietorisnak (akinek Berzsenyi tanítványa volt) fennmaradt tanmenetéből az 1794–1795-ös tanévekre vonatkozóan arról értesülünk, hogy többek között a keresztény tanítások, a rétorika három stílusszintjét tárgyaló tanok, Cicero episztolái, Attila hunjai, a latin, német magyar stílustan (és a fizika) mellett behatóan foglalkoztak az *Ódák* 3. könyvének 4., 5., 6. ódájával.[147] Merényi erről a következőket írja: „*Ha gondosan tanulmányozzuk a III. könyv többi ódáit, egész sor híres Berzsenyi-költeménnyel való összefüggést állapíthatunk meg, ami azt is bizonyítja, hogy ez a soproni tanév (1794–95) költőnk fejlődésére rendkívüli jelentőségű, akárcsak akkori német irodalmi olvasmányai (Gessner, Dusch, német szentimentális költők, a soproni környezet hatása stb.).*

Wietoris ebben az évben végigment Horatius egész III. könyvének ódáin. Az utolsó hármat május hónapban fejezte be, a többire is havonként három horatiusi ódát osztott be, ami azt bizonyítja, hogy egészen alaposan végezte munkáját ebben a vonatkozásban is. Tudjuk, hogy egyébként is nagyműveltségű pedagógus volt."[148]

Berzsenyi iskolai tanulmányai Horatiusról az *imitatio/aemulatio* mindkét módozatára, a *közvetlen* (sorok kölcsönzése, azaz a centók) és a *közvetett* (jelentésének megismerése, hangulat, gondolat, versszakokkal való *aemulatio*) utalnak. A 19. század elején ez egészül ki a már többször említett Nitsch Horatius-kiadásával, amelynek tanulmányozására Szentmiklóssynak is utal s őt is ösztönzi erre.

A levélrészlettel kapcsolatos harmadik kiemelendő adat a már említett Nitsch *Vorlesungen*je, amely a verseket, de leginkább elméleti felkészülését szolgálta.[149] Jeleztük, hogy Nitsch az óda prózai lefordításán túl értelmezést is ad. Majdhogynem szokatlan módszert választ a 16–18. s a 19. század elejének Horatius-kommentárjait tekintve, ugyanis az említett Mitscherlich ad ily bő értelmezést latinul, de műve csak 1800-ban jelent meg.[150] A *notae*-rész azonban hiányzik (talán ez okozta mellőzöttségét a tudományban), a horatiusi sorok és kifejezések értelmezését nem adja meg.

---

[145] Babits szóhasználata. L. az *Arany Jánoshoz* című szonett első sorát.
[146] KERÉNYI, 1943. 3. Magyarul OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 37. E kérdésre még visszatérünk.
[147] l. MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. I. A tankönyvek* = Soproni Szemle, 1971/3. 35–48.; valamint UŐ., *Berzsenyi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. II. Berzsenyi soproni olvasmányai* = Soproni Szemle, 1971/4. 11–21.
[148] UŐ., 1971/3. 46. Különösen l. még: 45–48.
[149] Hatásáról a már többször említett tanulmány: MERÉNYI, 1971. 25–34. A *Berzsenyi Dániel „néma" évei* és a *Berzsenyi és az antikvitás* című tanulmányok.
[150] A két műnek nem látjuk összefüggését, Mitscherlich egyszer sem említi Nitschet. Az 1800-ban megjelent kommentáros kiadásban ugyancsak hosszabb előszó olvasható. L. I–XXI.

Merényi elsősorban Horatius politikai ódáiról adott értelmezéseit vizsgálja, valamint a Horatius-eszmény, vagyis a Horatius-paradigma megnyilvánulását a mű előszavában.[151]

Bentleius Horatius-kiadásában lévő metszet

1.1.1.3. *Az* imitatio *és az* aemulatio *elméletének antik és reneszánsz gyökerei és barokk-klasszicista hagyománya*[152]

Merényi Oszkár tanulmánysorozatának a *Közös vonások Horatius és Berzsenyi költői műhelyében* című részében hangsúlyozza, hogy Berzsenyi ismerte a Pisókhoz írt levelét, vagyis az *Ars poetica*t, s ez is előkészítette őt költői hivatására.[153] A mű akár részleges ismerete is felveti, hogy Horatius szebb ódáinak szinte könyv nélkül való tudása mellett a kor szellemének és oktatási metódusának megfelelően már korai éveiben, amikor verselni kezdett, rendelkezett némi ismeretekkel a költői *imitatio*t és *aemulatio*t illetően, hiszen a horatiusi sorok ily mértékű tudatos alkalmazása anélkül, hogy ismerte volna mélyebben Horatius és a görög líra ebbéli viszonyát (a görög költők sorainak markáns jelen-

[151] MERÉNYI, 1971. 26–27. A költői eszményképet (amelyet Berzsenyi is magáénak vallott) így fogalmazza meg (magyarul idézzük Merényi munkája alapján): *„Horatius nem volt hivatásos költő. Versei szívének ömledezései. Római fenséggel szólt az erény nagyságáról, a kiváló tettekről, a középszerről és a megelégedett életről. Urbanitás és báj jellemzi minden művét. Elméjét tárgyában egészen elmeríti.*" UŐ., uo. 44. L. NITSCH, 1792. LIX.

[152] A fejezet kifejtésénél főként a következő tanulmányokat vettük figyelembe: BÁN Imre, *Az imitatio m int a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája;* UŐ., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 23–44.; 45–64. Vál. és szerk., BITSKEY István (Csokonai Könyvtár 11.). A tanulmányok első megjelenési helyét l. uo. 331.; KISS FARKAS Gábor, *Az imitatio elmélete és gyakorlata a* Szigeti veszedelem*ben* = JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, *A magyar irodalom történetei I. A kezdetektől 1800-ig,* Gondolat, Bp., 2007. 447–466., valamint UŐ., *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában,* L'Harmattan, Bp., 2012.

[153] L. MERÉNYI, 1971. 35.

létét), feltételezi ezen ismereteket s tájékozottságot. Berzsenyi, tekintve a filológia (ti. hogy a görög szövegek valódi jelenlétét csak később, erőteljesen a 19. század második felében vizsgálták, bár a mintakövetés kapcsán előbb felvetődik a [romantikus] *eredetiség* kérdése) és a niklai költő műveltségének, képzettségének helyzetét. Azt nem Horatius olvasásával sajátította el, hogy a sorok idézése verstechnikájának szerves részét kell, hogy képezze. Az *imitatio* és az *aemulatio* antik és reneszánsz hagyományával, annak verstechnikájával érdemes tehát számolnunk.

Az *imitatio/aemulatio* fogalmai viszonylatának, amelyeket általában szinonimaként kezeltek, kettős területét jelölhetjük meg: a rétorikait, azaz a szónoklattan területét, másrészt a poétikait, a költészettani vonatkozásokét.

Tudjuk, hogy Berzsenyi 1794-ben még a rétorok osztályába iratkozik be, igaz, nem sok időt tölt ott, mégis e tárgyból kaphatott valami képzettséget. Mivel a képzés a latinitásra vonatkozott, nem foglalkozunk itt az *utánzás* (*mimészisz*) platóni és arisztotelészi hagyományával, amely a későbbiekben részint a természetutánzásra (*imitatio naturae*), másrészt, főként a cicerói és a quintilianusi rétorika hatására a szerzők követése, utánzása, a rétorikai *imitatio,* azaz az *imitatio auctorum*. Foglalkozzunk ezért röviden először a rétorikai imitáció kérdésével!

Ismert, hogy Cicero a *De oratore* című művében használja szinte a legtöbbször az *imitatio* kifejezést. Például ilyen instrukciók hangzanak el (2. 96. 2.): „*Hanc igitur similitudinem qui imitatione adsequi volet, cum exercitationibus crebris atque magnis tum scribendo maxime persequatur* (*Aki tehát az utánzás révén akarja követni mesterét, gyakori és igényes gyakorlással, illetve írással kövesse csak célját kitartóan*)."[154] Másutt (3. 204. 3.) az erkölcsök és az élet utánzásáról beszél („*morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine illis*").

Quintilianus *Institutio oratoria* című művében negyvenkilencszer fordul elő az *imitatio* szó. Ismert, hogy egyrészt gondolatalakzatként (9. 2. 58.: „*Imitatio morum alienorum, quae ηθοποια uel, ut alii malunt, μιμησις dicitur [...] Sed uersatur et in factis et in dictis: in factis, quod est ὑποτυπωσει uicinum, in dictis quale est apud Terentium* (*Mások jellemének utánzása, az* éthopoiia, *vagy* mimészisz, *ahogyan mások nevezik [...] Ha tettekkel kapcsolatos, a* hüpotüposzisz*hez [szemléletes előadásmód*hoz*] hasonló, ha szavakkal, akkor olyan, mint Terentiusnál*)".[155] Másrészt a 10. könyv 2. fejezetében a szónokképzés eszközeként, amellyel visszamenően a római irodalom jellegét is meg tudták magyarázni, valamint mintát adott az utókor számára is. Az utánzásra akkor tér át Quintilianus, miután az 1. fejezetben bemutatta a *copia verborum* megszerzéséhez szükséges görög és római szerzőket. A 10. könyv második fejezetének 1. pontjában a következőket írja: „*Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et uerborum sumenda copia est et varietas figurarum et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens derigenda. Neque enim dubitari potest quin artis pars magna contineatur imitatione* (*Tehát tőlük és más olvasásra érdemes szerzőktől kell a szókincset, a változatos alakzatokat, a szófűzés fortélyait megtanulnunk, majd pedig mindazon stílusbeli erényekre összpontosíta-

[154] Magyarul l. CICERO *összes retorikaelméleti művei,* szerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2012. 300. Ford. POLGÁR Anikó és CSEHY Zoltán.

[155] Magyarul l. Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan,* szerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2008. 586. Ford. ADAMIK Tamás.

nunk figyelmünket, melyek minta gyanánt szolgálhatnak. Bajosan lehetne ugyanis kétségbe vonni, hogy a művészet jelentős részben az utánzáson alapul)."[156] Nem mellőzhető hely a 4. pont sem, ahol azt olvassuk: „*Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, uel quia pigri est ingenii contentum esse iis quae sint ab aliis inuenta. Quid enim futurum erat temporibus illis quae sine exemplo fuerunt si homines nihil nisi quod iam cognouissent faciendum sibi aut cogitandum putassent?* (*Mindenekelőtt tehát szögezzük le: önmagában az utánzással nem sokra megyünk, már csak azért sem, mert tunya elmére vall beérni azzal, amit mások föltaláltak*)."[157]

A quintilianusi *imitatio-elmélet* Bán Imre szerint is elengedhetetlen velejárója, hogy hangoztatja Cicero feltétlen mintaszerűségét.[158] Ennek fontos szerepe lesz a 15–16. századi *ciceronianus* rétorika és művészetszemlélet alakulásában, amely a tiszta latinság, a cicerói stíluseszmény erasmusi óhaja is, valamint a rétorizált irodalomszemlélet hordozója.

Quintilianus ugyanígy Vergilius epikus költészetét is mintaként jelöli meg. Így ír a 10. könyv 1. fejezete 85. pontjában: „*Itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos Vergilius auspicatissimum dederit exordium, omnium eius generis poetarum Graecorum nostrorumque haud dubie proximus* (*Vagyis miként a görögöknél Homérosztól, nálunk Vergiliustól a legszerencsésebb elindulni, aki az epikus műfajban Homéroszt minden görög és hazai költőnél jobban megközelítette*)."[159]

Az *imitatio/aemulatio* poétikai, vagyis költészettani kialakításában leginkább Horatius *Ars poeticá*ja játszotta a legnagyobb szerepet. Az erre vonatkozó sorok (131–135.) a következők:

> *Publica materies privati iuris erit, si*
> *non circa vilem patulumque moraberis orbem*
> *nec verbo verbum curabis reddere fidus*
> *interpres nec desilies imitator in artum,*
> *unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex*
> (*Joggal lesz a tiéd a közismert tárgy is, amint nem*
> *baktatsz egy kitiport kényelmes körbe rekedve,*
> *s szolgai tolmácsként nem akarsz szót szóra idézni,*
> *és az utánzás nem zár szűk börtönbe, ahonnan*
> *futni szégyen vagy munkád törvénye nem enged.*)[160]

---

[156] QUINTILIANUS, 2008. 680. Ford. SIMON L. Zoltán.

[157] UŐ., uo. 680. A 7. pontban ezt még egyszer megismétli: „*Turpe etiam illud est, contentum esse id consequi quod imiteris. Nam rursus quid erat futurum si nemo plus effecisset eo quem sequebatur?* (*Nem kevésbé dicstelen dolog megelégedni annak elérésével, amit utánozunk. Mert ismétlem: hova jutottunk volna, ha senki sem szárnyalta volna túl a mesterét?*" UŐ., uo. 681. E túlszárnyalás eszköze az *aemulatio*.

[158] BÁN, 1997. 26. A Cicero mintaszerűségét hangoztató részt l. a 10. könyv 1. fejezetének 105–114. pontjában. Magyarul idézzük: 108. „*Mert nekem úgy tűnik, hogy M. Tullius, miután szívvel-lélekkel a görögök utánzásának szentelte magát, tökéletesen megvalósította Démoszthenész nyelvi erejét, Platón gondolatgazdagságát, Iszókratész varázsát.*" 112. „*Joggal mondták róla kortársai, hogy a törvényszék királya volt, az utókor pedig olyan tisztelettel adózott neki, hogy a Cicero név ma már nem egy embert, hanem magát az ékesszólást jelenti.*" QUINTILIANUS, 2008. 675. Ford. SIMON L. Zoltán.

[159] QUINTILIANUS, 2008. 668. Ford. SIMON L. Zoltán.

[160] HORATIUS, 1961. 580–581. Ford. MURAKÖZY Gyula. L. BÁN, 1997. 28.

A római költő nemcsak költészettanában rögzíti az elveket, hanem hasonlóan fontosak a *Levelek* 1. könyve 19. versének 15–26. sorai, ahol a szolgai *utánzás*t és az *aemulatió*val a mintán felülemelkedő költői eszményt mutatja be:

Rupit Iarbitam Timagenis aemula lingua,
dum studet urbanus tenditque disertus haberi.
Decipit exemplar vitiis imitabile: quodsi
pallerem casu, biberent exsangue cuminum.
O imitatores, servom pecus, ut mihi saepe
bilem, saepe iocum vestri movere tumultus!
Libera per vacuum posui vestigia princeps,
non aliena meo pressi pede. qui sibi fidet,
dux reget examen. Parios ego primus iambos
ostendi Latio, numeros animosque secutus
Archilochi, non res et agentia verba Lycamben.[161]

Érdekes magyarázatot találunk a 17. század jeles kommentátoránál, Laevinius Torrentiusnál, aki a 17. sor kapcsán azt jegyzi meg: „*Non imitationem tollit, sed vitiis inhaerere vetat*" (Nem az utánzást veti el, hanem tiltja, hogy a hibákhoz ragaszkodjanak).[162] Látjuk azonban, hogy Horatius költészete görögkövetésének elsőségében rejlő „eredetiség"-et is megfogalmazza.

Az *Ódák* 4. könyve második versében (25–32.) található az a méhekkel kapcsolatos hasonlat, amely az utánzás módját festi:

Multa Dircaeum levat aura cycnum,
tendit, Antoni, quotiens in altos
nubium tractus: ego apis Matinae
more modoque,

grata carpentis thyma per laborem
plurimum, circa nemus uvidique
Tiburis ripas operosa parvos
carmina fingo.

(*Dirce hattyúját suhogó, sebes szél*
kapja fel, Iullus, valahányszor égnek
vág a felhőn át. De magam Matinus
méhe nyomában

mely kakukkfűből szedeget vesződve
Tiborom partján s a vizes ligetben,

[161] „*Iarbitas megpukkadt, mert versengeni kívánt / Timagenes csípős nyelvével, szónoki szóban. / Pórul jár, ki csupán a hibát lesi el. Ha esetleg, arcszinem épp halavány, ők sápasztó levet isznak. / Ostoba szolgai nyáj, ti utánzók, azt se tudom, hogy / íly hűhó láttán haragudjam-e vagy mosolyogjak. / Elsőként, szabadon törtem sose járt utat, én nem / léptem senki nyomán. Aki bízva magában, az élen / jár, az után rajzik ki a kas. S a Paros-beli jambust én hoztam legelőbb Latiumba, de Archilochusnak / mértékét csak s lendületét, nem utánzom a tárgyát, / sem szavait, hisz azok kergették sírba Lycambest.*" HORATIUS, 1961. 540–543. Ford. URBÁN Eszter.

[162] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 710.

csak szerény-módon, veritékben úszva
költöm a versem.)[163]

A versszakok a pindaroszi szárnyaló ódaköltészet és saját lírai verseinek összevetésére utalnak. Érdemes egy pillantást vetni Mitscherlich már említett 1800-ban megjelent kommentárjára, ahol így magyarázza: „*Ego vero humilia sector, vix sipra terram attollor"* (*Én pedig az alacsony dolgokat fürkészem/követem, alig emelkedem a föld fölé*).[164] A szöveghelyet a *Levelek* 1. könyve 1. versének 251. sorához tatja hasonlónak, majd megjegyzi, jelesebb és szemléletesebb ellentét áll itt, mert azt [ti. a hattyút] az igen kedves és az arra igen alkalmas virágok a földön szálldosó s mézet gyűjtő méhnek képével ábrázolja, amikor törekvését hasonlítja össze vele a kedves költő.[165] A költői, pindaroszi lelkesültségre pedig Platón *Ión*jának részletét (534a) közli. A görög költő ihletését veti fel, ugyanis sokszor ír a Kháriszokról és a Múzsákról, akiknek virágairól azt mondják a költők, hogy vagy leszakítják azt, és azzal koronázzák meg, akit ünnepelni fognak, vagy a méhekhez hasonlóan, összeszedegetik.[166]

A méh-hasonlatot a római irodalom ezüstkorában a filozófus Seneca fejti ki, aki LXXXIV. erkölcsi levelében (*Az igazi olvasmány kiválasztása*) így ír (3.; 5.): „*Apes, ut aiunt, debemus imitari, quae vagantur et flores ad mel faciendum idoneos carpunt, deinde quidquid attulere disponunt ac per favos digerunt [...]. Sed ne ad aliud quam de quo agitur abducar, nos quoque has apes debemus imitari et quaecumque ex diversa lectione congessimus separare (melius enim distincta servantur), deinde adhibita ingenii nostri cura et facultate in unum saporem varia illa libamenta confundere, ut etiam si apparuerit unde sumptum sit, aliud tamen esse quam unde sumptum est appareat*."[167]

Bán Imre utal arra, hogy „*az »antikvárius« Macrobius a* Saturnalia *előszavában szó szerint kiírja Senecát, s így közvetíti a középkor számára éppen ezt a hasonlatot*".[168] Másrész úgy látja, hogy Senecánál szintén felbukkan a *cura (műgond)* és a *facultas (tehetség)* mint a quintilianusi *ingenium* és *ars* megfelelője, s ehhez csatlakozik majd a rétoriskolák gyakorlási szabálya, az *usus*.[169] Ez teremti meg az *imitatio/aemulatio* ingenium–ars–usus hármasságát, vagyis a költői (szónoki) tehetség, amely a platóni *furor poeticus* (l. az *Ión*ban) állapota is lehet. Általánosan elfogadott vélemény azonban, hogy a reneszánsz kor elmélete valójában nem tud mit kezdeni a *költői őrület* magasztosságával. Ezenkívül a költői mesterségbeli tudás, a műgond, valamint a gyakorlás. A 16–18. században a *studia humanitatis* rétor és poétai osztályai eszerint haladtak.

---

[163] HORATIUS, 1961. 266–267. Ford. NEMES NAGY Ágnes.
[164] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 322. A vershez l. még Nitsch magyarázatát: UŐ., 1793. Zweiter Band, 14–27., különösen 19–20.
[165] UŐ., uo. 322.
[166] UŐ., uo. 323.
[167] „*Mondják, a méheket kell utánoznunk, akik ide-oda röpködnek, s gyűjtik a méz előállítására alkalmas virágokat, azután amit behordtak, elrendezik, sejtek szerint szétosztják [...]. De nehogy eltérjek a tárgyamtól: nekünk is ezeket a méheket kell utánozni, és amit különféle olvasmányokból összehordtunk, szétválasztani (hiszen elkülönítve jobban megmaradnak), azután szellemünk erőfeszítésével és tehetségével egyetlen csemegévé gyúrni össze a számtalan kóstolót; még ha nyilvánvaló volna is, honnan ered, legyen nyilvánvaló, hogy mégis más, mint az eredeti.*" SENECA *prózai művei,* szerk. TAKÁCS László, Szenzár, Bp., 2002. 375–376. Ford. KURCZ Ágnes.
[168] L. BÁN, 1997. 29–30. Macrobius művének 18. századi kiadásában (pl. Patavii, 1736) az első könyvben (*Saturnaliorum libri primus*) olvasható az átvétel. L. a hivatkozott kiadást: 170.
[169] UŐ., uo. 30.

Az ókori példák közt nem mellőzhetjük a *válogató utánzás* példatárából az idősebb Pliniusnál fennmaradt történetet, amely szép Heléna megfestésének históriáját tartalmazza. A történet szerint (*Historia naturalis, XXXV. 64.*) amikor Héra Lakinia templomának fogadalmi ajándékát készült megfesteni az agrigentumiaknak, „*az ottani lányokat meztelenül szemrevételezte, és ötöt ki is választott, hogy ami bennük a legszebb, azt adja vissza festményével.*"[170]

Kiváltképpen a fent említett antik szövegek e hálója nyújtott biztos fogódzót a kora újkori és újkori európai rétorika- és poétikaelmélet *imitatio/aemulatio*-tanához. Ennek újragondolása és kidolgozása, valamint a gyakorlatban való alkalmazása a 15–18. században újabb és újabb elméleti *átfogalmazások* útján vált ismertté. A legerőteljesebb kidolgozás a 15–16. századé. Ismert az előző században a rétorikai imitáció, azaz az *imitatio auctorum* alkalmazása, amely Petrarca leveleinek fontos témája s itt olvashatunk a méh-hasonlatról is, amely több helyen megjelenik levelezésében, de leginkább az *Első könyv (Liber primus)* VII. episztolájában, amelyet Tomasso de Messinához ír: *Franciscus Petrarca Thomae Messanensi S. P. D. Quid de inventione et de ingenii vi sentiendum* (*Hogyan kell vélekedni a feltalálásról és a szellem erejéről*).[171]

Petrarca Berzsenyire való hatása filológiai szempontból nem igazolható, az kétségtelen viszont, hogy Kazinczy többször említi Berzsenyinek az itáliai költőfejedelmet (pl. az 1810. május 4-i levélben), főként abban a szövegkörnyezetben említi, amikor a Capitoliumon koszorús költővé lett, valamint kiemeli szonettjeit.

Szempontunkból nézzük tovább a rétorikai imitáció reneszánszkori megjelenését! Bán Imre hangsúlyozza tanulmányában, hogy az itáliai reneszánsz virágkorában (1480–1530) napirendre került az *imitatio* kérdése mind a latin, mint az olasz nyelvű irodalomban. A vita tárgya, hogy egyetlen írót (Cicerót!) kell-e utánozni vagy a klasszikus auktorok alapján egyéni stílust kell-e kialakítani. Ez utóbbi képviselője volt Angelo Poliziano (1454–1494), aki *Stanzák* című művét többek között valóban pl. Horatius-, Ovidius-, vagy Dante- és Petrarca-centókkal és reminiszcenciákkal írja meg.[172]

---

[170] Idősebb PLINIUS, *Természetrajz (XXXIII–XXXVII.). Az ásványokról és a művészetekről,* ford. DARAB Ágnes–GESZTELYI Tamás, Enciklopédia, Bp., 2001. 179.

[171] L. *Francisci Petrarcae, Epistolae de rebus familiaris et variae* [...], studio et cura Iosephi FRACASSETTI, Florentiae, 1859. 57–64. A legjellemzőbb részleteket idézzük: „*Sed illud affirmo, elegantioris esse solertiae ut, apium imitatores, nostris verbis, quamvis aliorum hominum, sententias proferamus. Rursus, nec huius stilum aut illius, sed unum nostrum conflatum ex pluribus habeamus.* [...] *Sed ne ab apibus ad colonos dilabatur oratio, nunc potius, nunc in pratis, et per rura multoru, floribus variis insidiamus. Perscutemur doctorum hominum libros, ex quibus sententias florentissimas ac suavissimas elegantes, candida circum lilia fundamur: idque sicut indefesse, sic modeste leniterque faciendum est.*" UŐ., uo. 58.; 62–63. Magyarul: „*De azt állítom, hogy elegánsabb elmére vall, ha a méheket utánozva, saját szavaikkal mondják el azt, amit más ember gondolt ki. Ugyanígy ne ennek és ne annak a stílusát vegyük birtokba, de legyen meg a magunk küön írásmódja, ha többekéből alakítottuk együvé. [...] De nehogy a méhekről a parasztra csússzék a szó, rajta, most szálljuk meg sokak rétjein a sokféle virágot! Kutassuk át a tudósok könyveit, és valamint a méhek a ragyogó liliomokat körülözönlik, úgy válaszuk ki belőlük a legvirágzóbb, magukkal ragadó gondolatokat!*" L. PETRARCA *levelei. Szemelvények Petrarca leveleiből,* ford. KARDOS Tibor, Gondolat, Bp., 1962. 65.; 70.
L. még BÁN, 1997. 34.

[172] L. Angelo POLIZIANO, *Stanzák – Orfeusz története (Le stanze – Fabula di Orfeo),* Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2003. Ford. SIMON Gyula. L. előszavát is: „*...Montepulciano ékessége, fénye ...*" UO., 7–22. A kiadás jegyzeteiben olvashatóak az átvételek: 126–133. L. még PUSKÁS István, *Poliziano humanista mítoszai: Angelo Poliziano: Stanzák – Orfeusz története,* Kalligram, 2004.

Szempontunkból is felmerül e vita jelentősége, hiszen Berzsenyi, bár önképzésével sokat olvasott, s akár Lucretius vagy Ovidius műveiből vett nyomok is fellelhetőek, mégis Horatiust tekintette mesterének. Ebből az is következik, hogy a *rétorikai imitatió*t követte versköltői gyakorlatában. Erről majd később.

A rétorikai utánzáselmélet a költészetben szintén az elméleti szabályok, trópusok és figurák elsajátítását jelentette (*ars*), amelyek felismerését egy követendő, tekintélyes auktorban látták és ennek nyomán saját mű alkotását célozták meg (*imitatio*), ehhez pedig minél több gyakorlás kellett (*usus*).[173] Ez viszont nem más, mint a Cicerónak tulajdonított (szerzője azonban Cornificius) *Rehtorika ad C. Herennium* (*A. c. Herenniusnak ajánlott rétorika*) 1. könyve 3. részének első mondata: „*Haec omniatribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione* (*Mindezek elérésének három eszköze van: az elmélet, az utánzás és a gyakorlás*)".[174] Ezután kifejti, mit is ért ez alatt: az elmélet az előírások, az ékesszólás módszerei és elvei; az utánzás a beszédmódok követése; a gyakorlás a szónoklás rendszeres művelése.[175]

A rétorizált *imitatio* újabb mérföldköve Erasmus 1528-ban megjelent *Ciceronianus*a (*Dialogus, cui titulus, CICERONIANUS, sive, De optimo genere dicendi*)[176], amelyben megtámadta az olaszok Cicero-imádatát, mégpedig a keresztény *humanitas*, az evangéliumi egyszerűség nevében s még pogánysággal is vádolta őket.[177] Erasmus művének vívmánya, hogy megfogalmazza a követés–utánzás–versengés *(sequi–imitari–aemulari)* rangban különböző hármasságát.[178] Nyomán Bartolomeo Ricci (1490–1569) az *Imitatio libri tres* (1541) című művében már e hármasságot említi. Az 1747-ben Padovában kiadott összes művei első kötetének (*Orationes partim editas, partim ineditas*) írásait összegyűjtő részében, amelyben röviden az *Imitatio* című mű található (*Tomus tertius. De Imitatione Libri tres ad Alphonsum Atestium Principem suum in litteris Alumnum, Herculis II. Ferrariae Principis Filium*). Itt olvassuk a Cicero-utánzásából következő hármasság meglétét.[179] Megjegyzendő, hogy e hármasság Berzsenyi Horatiust követő költészetének is jellemzője.

Valójában e hármasság már a 16–17. század rétorikai és poétikai gondolkodásában meghatározó, amely az iskolai oktatásban használt kézikönyvek és kompendiumok nagy *imitatio*-fejezeteinek sajátja. Itt újra és újra előkerülnek az *imitatió*val kapcsolatos elméleti tudnivalók, és a *sequi* és *imitari* mellett határozottan feltűnik az *aemulari* is.

---

http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2004/XIII.-evfolyam-2012.-majus/Poliziano-humanista-mitoszai. A vita részleteiről l. BÁN, 1997. 35–35.

[173] A gondolatmenetre nézve l. KISS FARKAS, 2007. 447.

[174] ADAMIK Tamás, szerk. és ford., Cornifici *Rhetorica ad C. Herennium (Cornificius, A C. Herenniusnak ajánlott rétorika (latinul és magyarul),* Akadémiai, Bp., 1987. 70–71. L. a magyarázatot is: 294.

[175] UŐ., uo.

[176] A következő régi kiadást használtuk: *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione Des. Erasmi Rotterdami, Dialogus, eiusdem Dialogus, cui titulus, CICERONIANUS, sive, De optimo genere dicendi,* Coloniae, 1529.

[177] BÁN, 1997. 37.

[178] L. erről ERASMUS, 1529. 212–213.

[179] „*Denique ubi imitationis praecepta tradidit, Ciceronem ad imitandum proponit, concluditque, imitari, aemulari, sequi tria esse omnino specie diversa, genere tamen quodam sic similia, ut, quod sit alius, vicissim ad alius commoditatem transferatur.*" RICCI, 1747. számozatlan [47.] Megjegyzendő, hogy Ricci művében az *aemulatio* szó nem fordul elő.

E kézikönyveket vizsgálva a 16–17. században négy jelentős szerző művére hivatkozunk: a német-francia protestáns pedagógus, Johannes Sturm (1507–1589) *De imitatione oratoria libri tres* (Srassburg, 1574) című művére, valamint a siennai születésű jezsuita, Alexander Donatus (1584–1640) *De arte poetica libri tres* (Romae, 1631)[180], a szintén jezsuita, a barokk és a *studia humanitatis* iskoláinak nagy tekintélyű rétorika- és poétikatanára, Jacobus Masenius (1606–1681) *Palaestra Styli Romani* (Coloniae, 1657)[181] című munkáit vesszük figyelembe, valamint a protestáns iskolákban általánosan használt dordrechti rétorikaprofesszor, a holland Gerhard Johann Vossius (Voss; 1577–1649) imitációról szóló könyvét: *De imitatione,* Amstelodami, 1647). Ezután a 18. század és a 19. század elejének (amely e kézikönyveket tartotta mintájának) népszerű kézi- (az 1787-es *Institutiones*) és tankönyveire (Grigely József) hívjuk fel a figyelmet. Ezek jó részében, mint a címekből is látható, a rétorika áll a középpontban, a rétorikai *imitatio/aemulatio*, amely meghatározza a *poétikum* jellegét is, vagyis azt a szemléletet, hogy a poétikai díszítés nem sokban különbözik a rétorikaitól, azaz a *colores rhetorici* a poézisben is alkalmazható. Ebből az olvasható ki, hogy maga a poétika és a poézis a stilisztika (és verstan), valamint a rétorika közé szorul. A poézis elszakadásával viszont a rétorikai eszközök, így az *imitatio* lehetőségei, esztétikai minőségekké alakulnak, ahogy Szerdahely György esztétikájában is.[182]

Kiss Farkas Gábor elég információt ad dolgozatában az *imitatio* 16. századi elméleti meggondolásairól, így ezt figyelembe véve (az ott leírtakból néhány elemet megismételve) nézzük Sturm rétorikai kézikönyvét!

Téglásy Imre a 16. századi nyelv- és irodalomelmélet kezdeteit vizsgáló munkájában idézi a humanista Zsámboky János (1531–1584) tanítványának, Bóna Györgynek tett megjegyzését, aki egy mindent átfogó, Cicero példáján nyugvó stilisztikai–rétorikai (poétikai) kézikönyv összeállításának óhaját fogalmazza meg. íŐ arról arról számol be, hogy éppen ilyen munka összeállításán fáradozik strassburgi tanára, Johannes Sturm, aki néhány hónapon belül ki fogja adni Cicero-analízisét.[183] Tudjuk, hogy a mű (*De imitatione oratoria*) már 1530-tól folyamatosan készült (Zsámboky erről 1561-ben írt, tehát még akkor mintegy tizenhárom évet váratott magára), s ha nem is oly részletességgel, ahogy Zsámboky várta, de mégis átfogó utasításokat találunk arra vonatkozóan, hogyan lehet prózában (versben) változatosan írni, rejtetten imitálni.[184]

.

[180] L. róla a jezsuita lexikont: BACKER, de Aloys–SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliotheque de la compagnie de Jésus*, novelle edition, tome III., Bruxelles–Paris, 1892. 131–133.

[181] Teljes címe: *Palaestra Styli Romani, quae Artem et praesidia Latine ornateque quovis styli genere scribendi complectitur.* Róla l. TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2008. Kiss Farkas Gábor mindhármukról ír idézett munkájában: KISS FARKAS, 2007. 447–466.

[182] E kérdésről l. MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete* = ItK, 1989/1–2. 1–33.

[183] TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon. Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig,* Akadémiai, Bp., 1988. 108.

[184] UŐ., uo. 109.

IOANNIS STVRMII, DE LI
terarum ſtudijs annos iam XLVII.
optimè merentis : & Argentinæ,
olim ſcholæ, nunc Academiæ,
Rectoris perpetui, ve-
ra effigies.
Anno ætatis, LXVII.

Corporis effigiem potui producere ſculptor:
Mentem non potui: quam monumenta docent.

Sturm metszetes portréja a kötetben

Sturm valószínűen Quintilianus alapján tartja fontosnak a rétorikai műben a költők idézeteit, amelyek ugyanúgy tartalmazzák a rétorikai felékesítés eszközeit. Így váltak nála az imitatio eszközeivé a szóalakzatok (*figurae verborum – metaplasmus*), amelyek hangtani módosítása történhet meg a verstan figyelembevételével

Sturm ezeket veszi sorra művének az imitáció elrejtését (*De occultanda imitatione*) vizsgáló III. könyvének *harmadik* fejezetében: *Quaeres sint necessariae ad occultandam imitationem*.[185] Latin és görög elnevezésüket is közli, majd egyszerű meghatározásukat is megadja.[186]

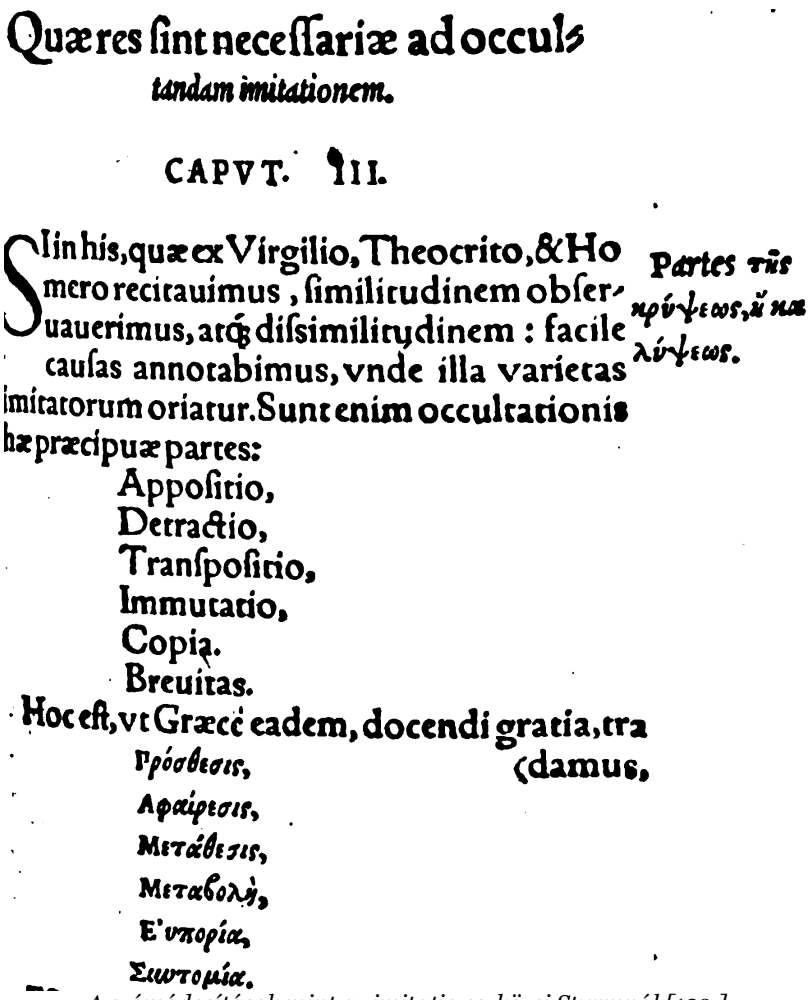

Quæres ſint neceſſariæ ad occul-
tandam imitationem.

CAPVT. III.

Sin his, quæ ex Virgilio, Theocrito, & Homero recitauimus, ſimilitudinem obſeruauerimus, atq; diſſimilitudinem: facile cauſas annotabimus, vnde illa varietas imitatorum oriatur. Sunt enim occultationis hæ præcipuæ partes:

Partes τῆς κρύψεως, ἤ καὶ λύψεως.

Appoſitio,
Detractio,
Tranſpoſitio,
Immutatio,
Copia.
Breuitas.

Hoc eſt, vt Græcè eadem, docendi gratia, tra-
Πρόσθεσις, (damus,
Αφαίρεσις,
Μετάθεσις,
Μεταβολὴ,
Ε'υπορία,
Συντομία.

A szómódosítások mint az imitatio eszközei Sturmnál [129.]

1.1.1.3.1. *Appendix: Horatius Pindarosz-követése Sturmnál a* copia *alapján*

A hatféle imitációs technika (*appositio = hozzátétel; detractio = elvétel; transpositio = áthelyezés; immutatio = felcserélés; copia = bőség, bővítés; brevitas = tömörség*) felsorolása után példák következnek, amelyek főként Ho-

[185] STURM, 1574. számozatlan [129–135.]. Felhasználtuk még a magyarázatos 1576-is kiadását is. Ott l. [445–456.]
[186] UŐ., uo. [129.] E rész részleteiben l. KISS FARKAS, 2007. 456.

mérosz és Vergilius viszonylatában kísérik nyomon a fogalmakat. Számunkra legérdekesebb exemplum a *bővítés/bőség* (*copia*) imitációs technikájának bemutatása Horatius és Pindarosz költészetének példáján. Pindarosz első olümpiai ódájának négy sorrá alakított két sorát idézi (Ἄριστον μεν ὕδωρ, ὁ δ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ / ἅτε διαπρέπει νυκτὶ μεγάνορος ἔξοχα πλούτου· – *Legbecsesebb dolog a víz, / Ám a vak éj lobogó tüzeként / Kiragyog a palotának / Dús kincsei közzül a sárig arany.*)[187], ahol hármas összevetést tesz: a víz, az arany és a tűz jelenik meg. Ezután következik az összehasonlításhoz való illesztés, amelyet αποδοσιςnak (magyarázat) neveznek. Idézi az óda 3–6. [5–10.] sorát:

εἰ δ᾽ ἄεθλα γαρύεν
ἔλδεαι, φίλον ἦτορ,
μηκέτ᾽ ἀελίου σκόπει
ἄλλο θαλπνότερον
ἐν ἁμέρᾳ φαεινὸν ἄστρον
ἐρήμας δι᾽ αἰθέρος[188]

Itt újabb összevetések következnek, mivel azt mondja, egy csillag sem fényesebb a napnál, így nincs ragyogóbb az olümpiai győzelemnél, s még azt is hozzáteszi, hogy „*lantod ne kívánjon Olympia versenyinél derekabbat* (μηδ᾽ Ὀλυμπίας ἀγῶνα / φέρτερον αὐδάσομεν).”[189] Van-e valaki, kérdezi, aki nem látja, hogy Horatius e verskezdést alaposabban kifejtette, de oly módon, hogy úgy tűnjön, a bővítés erejével mérkőzzön meg Pindarosszal, és elsőként (a horatiusi ódák 1. könyve 1. verséről van szó) Maecenast szólítja meg. Pindarosz pedig önmagához, és mintegy a saját lelkéhez szól. Horatiusnál ezt a „*Maecensas atavis edite regibus / O et praesidium, et dulce decus meum*”-sorok fejezik ki. Pindarosz két szóval jellemzi e belső hangulatot: a φίλον ἦτορ (*édes szívem*) szóval, aztán a *segítségül hívás*hoz (επαγωγη) siet. Ezzel mutatja, hogy bárkit gyönyörködtet igyekezetével, de magának leginkább a lírai vers tetszik. Elsőként az olümpiai győztesekről szól (3–6.):

Sunt quos curriculo pulverem Olympicum
Collegisse iuvat metaque fervidis
Evitata rotis palmaque nobilis
Terrarum dominos evehit ad deos, etc.[190]

E sorokat *horatiusi kiterjesztés*nek (ευπορια – dilatatio) nevezi, vagyis hasonló a pindaroszihoz, de több szóval mondja el, mint amit Pindaroszná l tapasztalunk. A görög költő mindezt két szóval foglalja össze: Ἄριστον μεν ὕδωρ. Horatius ezután a hivatalkeresőket (*candidatos*) és a földműveseket említi (7–14.):

Hunc, si mobilium turba Quiritium

[187] STURM, 1574. [132.]; magyarul l. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 40.
[188] UŐ., uo. „*Édes szívem, ezért ha te / Dallani vágysz küzdelmeket, / Ne kutass a nagy aetheri űrben / Oly csillagután, mely a nap sugaránál / Ragyogóbb lehet és melegebb*”. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 41.
[189] UŐ., uo. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 41.
[190] UŐ., uo. [133.]. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.

Certat tergeminis tollere honoribus;
Illum, si proprio condidit horreo
Quidquid de Libycis verritur areis.
Gaudentem patrios findere sarculo
Agros Attalicis condicionibus
Numquam demoveas, ut trabe Cypria
Myrtoum pavidus nauta secet mare.[191]

Egy szó helyén fejti ki mindezt, ami Pindarosznál a δε χρυσὸς (aranyozott, aranyszínű). Ezután köznépet, a kereskedőket szólítja meg (16–18.):

Mercator metuens otium et oppidi
Laudat rura sui: mox reficit rates
Quassas indocilis pauperiem pati.[192]

Ez a leírás áll itt, ami Pindarosznál: „ὁ δε χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ / ἅτε διαπρέπει νυκτὶ μεγάνορος ἔξοχα". Mégsem erőltetett a három részre osztott hasonlat miatt, amihez egy negyediket is hozzáad, és az epikuroszi tanúságtételeket hívja segítségül (19–22.):

Est qui nec veteris pocula Massici
Nec partem solido demere de die
Spernit, nunc viridi membra sub arbuto
Stratus, nunc ad aquae lene caput sacrae.[193]

Ötödikként a katonaember, a fegyveres szolgálatot teljesítő típusát adja hozzá (23–28.):

Multos castra iuvant et lituo tubae
Permixtus sonitus bellaque matribus
Detestata; manet sub Iove frigido
Venator tenerae coniugis inmemor,
Seu visa est catulis cerva fidelibus,
Seu rupit teretes Marsus aper plagas.[194]

Eddig az összehasonlítás, amelyet a sorok megkettőzése jellemez, ha Pindarosszal hasonlítjuk össze az emberek megjelenítéséhez leginkább illő, igen kedves és válogatott szavakat. Ezután következik a *magyarázat* (αποδοσις) és a következtetés (*conclusio*). A vers 29–34. sorát idézi:

[191] UŐ., uo. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.
[192] UŐ., uo. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.
[193] UŐ., uo. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.
[194] UŐ., uo. [134.]. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.

IOANNIS STVRMII.

DE IMITATIONE ORATORIA LIBRI TRES, CVM SCHOlis eiusdem authoris, antea nunquam in lucem editi.

His acceſſerunt de imitatione quædam perutiliſsima, quæ quondã idem author Nobilitati Literatæ inſeruit.

Gratia Cæſarea.

Argentorati imprimebat Bernhardus Iobinus. Anno 1576.

Sturm művének címlapja

Me doctarum hederae praemia frontium
Dis miscent superis, me gelidum nemus
Nympharumque leves cum Satyris chori

Fecerunt [Secernunt] populo, si neque tibias
Euterpe cohibet nec Polyhymnia
Lesboum refugit tendere barbiton.[195]

A vers végén, a költemény 35–36. sorában a költő visszatér Maecenas megszólításához (προσφωνησιν):

Quodsi me lyricis vatibus inseres,
Sublimi feriam sidera vertice.[196]

Végül megjegyzi, e példa mutatja a bővítés képét, a továbbiakban pedig már a rövidséget mutatja be, visszatérve Vergilius példájához.[197]

Láttuk tehát, hogy Sturm Pindarosz első olümpiai ódáját veti össze a *bővítés* szempontjából Horatius *carmen*jei 1. könyvének 1., Maecenashoz írt költeményével, és bizonyítja a *copia* imitációs lehetőségét.

*

Kanyarodjunk vissza a 16–17. század imitációelméletét megjelenítő néhány szerzőhöz, akik Sturm újítását (amely abban állt, hogy a szóalakzatok típusait a költői imitáció eszközeivé tette) követték. Kiss Farkas Gábor kiemeli a jezsuita Alexander Donatus *De arte poetica libri tres* című művében található strurmi jellegű, tehát a szavak utánzásával (*verborum imitatio*)[198] létrejövő eljárásmódokat figyelembe vevő imitációelmélet elemeit. Három módszert említ: *adiectio (hozzátétel), detractio (elvétel), commutatio (felcserélés)*.[199] E jellemzőket aztán hosszú példasorokkal világítja meg.

Nagyobb figyelmet érdemel azonban művében a *De imitatione (Az imitációról)* szóló fejezet (*Caput XXXIII*.), amelyben visszaidézi az antik meghatározásokat (Quinitlianus, Cicero), majd a következő fejezetben (*Caput XXXIV*.) arra keresi a választ, mi- és hányféle lehet az imitáció (*Quid, et quotuplex sit imitatio*).[200] Itt elsőként római (és újkori, pl. Angelo Politiano) szerzőket hív segítségül. Elsőként Cicero *De oratore* című műve alapján határozza meg az imitációt, ami leginkább kitűnik abban, amit gyakorlással alakítanak ki. A második szöveg már szó szerinti idézet a *Herenniusnak ajánlott rétorika* szerzőjét (Cornificius) citálja: „*Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo velimus [valeamus] esse* (*Az utánzás az, ami szorgalommal és módszerességgel társulva arra indít bennünket, hogy képesek legyünk különféle beszédmódokat alkalmazni*)."[201] A harmadik meghatározás Quintilianus 10. könyve 2. fejezetében olvasottak alapján: „*Imitatio est mentis quaedam directio ad earum virtutum exemplar, quas in excellentis aliquo auctore suspicimus (Az utánzás az elmének valamiféle irányultsága azoknak az erényeknek a példájához, amelyeket valamiféle kiváló szerzőben tisztelünk*)."[202] Seneca alapján (*Epist. 94.*) pedig ez mondható el: „*nunquam par sit*

[195] UŐ., uo. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 57.
[196] UŐ., uo. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 59.
[197] UŐ., uo.
[198] L. DONATUS, 1633. 98. *Liber I. Caput XXXVIII.*
[199] UŐ., uo. Vö. KISS FARKAS, 2007. 458.
[200] UŐ., uo. 69–74.
[201] UŐ., uo. 70. CORNIFICIUS–ADAMIK, 1987. 71.
[202] UŐ., uo. 70.

imitator auctori. Haec natura est rei: semper citra veritatem et minor est similitudo etc. *(sose legyen hasonló az utánzó tanítójához. A dolognak az a természete: mindig legyen a valóságon belül, és kicsi legyen a hasonlóság* stb).”[203]

A fejezet befejező részében s a meghatározások fényében kijelenti, hogy az *imitatio* kettős: részint a dolgoké/témáké, részint a szavaké.[204] A szavak utánzása önmagát határozza meg. A másik az *inventió*t és a *dispositió*t foglalja magába, amelyet a költői műben sajátos érv alapján őriznek meg: nem különben az érzelmeket (*affectus*), az erkölcsöket (*mores*), a gondolatokat (*sententias*), a mértéket kell kifejteni, körüljárni, kikerekíteni, és más efféléket. Mindkét utánzási forma csodásan táplálja és kiműveli a szellemet (*ingenium*).[205] (Már itt megjegyezzük, Berzsenyi verstechnikáját illetően nem lehet elvonatkoztatni az itt leírtaktól: a *verba* és a *res* utánzása és a szellem kiművelése a niklai költő sajátja lesz.)

A következő fejezetben (*Caput XXXV.*) hat pontban azt gyűjti össze, mit kell figyelembe venni, hogy jól utánozzunk: *Quaedam ad bene imitandum observanda*. Elsőként azt szögezi le, hogy a természetet ne forgassa fel az utánzás törekvése. Seneca 94. levelét [93. 2.] hívja segítségül, amelyben azt írja: *„aequius iudicas, te naturae an tibi parere naturam* (*Mit tartasz vajon méltányosabbnak […], hogy te engedelmeskedj a természetnek, vagy hogy a természet neked*)?”[206] Valamint Cicerót (*de. off. 1. [110. 7.]*): *„Studia nostra nostrae naturae regula metiamur; neque enim attinet naturae repugnare nec quicquam sequi, quod assequi non queas* (*Saját törekvéseinket mérjük saját természetünk mértéke szerint. Nincs értelme a természet ellen harcolni, sem olyan után törekedni, amit nem tudunk elérni*).”[207] Ebből következik, ha valaki a lírikusokkal foglalkozik, ne versenyezzen a hőskölteményt írókkal, ha az elégiaírókkal, hagyja békén a tragikus költőt, ugyanis hiába énekel más hangon.

A második pont attól óv, nehogy oly nagymértékben elhatalmasodjon az imitáció, hogy az új művet elutasítsák, a szerző pedig más szájával akarjon elmondani mindent. Ki nem állják az emberek a szolgai utánzást, hogy valaki máshoz igazodjon s alakítsa ki a formát. Horatius *Episztolái* 1. 19. versének 19. sorát idézi („*O imitatores, servum pecus – Ó utánzók, szolgák nyája*), majd az *Ars poetica* 134–135. sorát citálja (*Interpres nec desilies imitator in artum / Unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex* ”).[208]

A harmadik pontban arra figyelmeztet, hogy ne csak egy szerzőt válaszszunk az utánzáshoz, hanem többet. A mondat megerősítéséhez idéz az idősebb

[203] UŐ., uo. 71.
[204] UŐ., uo. „*Iam vero imitatio est duplex, alia rerum, alia verborum.*”
[205] UŐ., uo.
[206] UŐ., uo. SENECA, 1. 2002. 446. Ford. SÁROSI Gyula.
[207] UŐ., uo. CICERO, *A kötelességekről. Első könyv* = CICERO *válogatott művei,* vál. HAVAS László, Európa, 1987. 327. Ford. HAVAS László.
[208] UŐ., uo. 72. HORATIUS, 1961. 581. Ennek rövid magyarázatát Angelus Politianus egyik levele (*lib. 8. ep. 16.*) alapján közli.

Seneca *Controversiae* című művéből,[209] valamint Quintilianus *Szónoklattan*ából (*Lib. 10. c. 1.*).[210]

A negyedik pontban kiemeli, hogy bár ezen a módon sok mindenkit kell utánozni mégis mindenki előtt egy jeles szerzőt kell követni, aki a költészet abban a nemében a legjobb. Fel is sorolja a legkiválóbb költőket: így a hősi eposzköltészetben Vergilius követendő, *a líraiban Horatius* [kiemelés tőlem, T. S. A.], az elégiaiban pedig Tibullus vagy Propertius. Seneca *Erkölcsi levelei* 2. darabjából idéz a megerősítéshez (4. 4.): „*Probatos itaque semper lege, et si quando ad alios deverti libuerit, ad priores redi (Mindig kiváló szerzőket olvass tehát, s ha néhanapján kedved is támad, hogy más írókhoz fordulj, térj vissza mindig az előbbiekhez*)."[211] Megemlíti, hogy az olvasást Cicero, de főként Quintilianus igen fontosnak tartja (fel is sorolja a görög és a latin szerzőket). Ennek alapján kiemeli, hogy a szónoklattanszerző szerint elégiái miatt célszerű Tibullust olvasni, a lírikusok közül pedig az olvasásra szinte egyedül Horatius méltó.

Az ötödik ponttal elérkeztünk az *aemulatio* fontosságának kiemeléséhez. Az előbbi pontot úgy kezdi, hogy a kiváló szerzőket vetélkedéssel (*cum aemulatione*) kell utánozni, és nemcsak az ismert szöveghelyekkel kell versenyezni, hanem a legjelesebbekkel is. Az ifjabb Plinius egyik leveléből (*Lib. 6. ep. 9. [7. 9. 3–4.]*) idéz: „*Nihil offuerit quae legeris hactenus, ut rem argumentumque teneas, quasi aemulum scribere lectisque conferre, ac sedulo pensitare, quid tu quid ille commodius. Magna gratulatio si non nulla tu, magnus pudor si cuncta ille melius. Licebit interdum et notissima eligere et certare cum electis. Audax haec, non tamen improba, quia secreta contentio: quamquam multos uidemus eius modi certamina sibi cum multa laude sumpsisse, quos que subsequi satis habebant, dum non desperant, antecessisse*."[212] Még megjegyzi, hogy később az olvasókat az ugyanabban a témában a legjobb írók nyilvánvaló versengése szerfelett gyönyörködteti, ugyanis legyőzi az egyik a másikat, vagy éppen a másik kerekedik felül.[213]

---

[209] 6. 5. „*quia,* inquit, *quo plura exempla inspecta sunt, plus in eloquentiam proficitur. Non est unus, quamvis praecipuus sit, imitandus, quia numquam par fit imitator auctori* (*mivel* ezt mondja, *amikor több példát ismertek meg, több van hatással az ékesszólásra. Nem csak egyet kell utánozni, bármennyire is jeles, mivel sohasem lesz egyforma az utánzó a szerzővel*)." UŐ., uo. 72.

[210] „*Itaque ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie quem per omnia sequatur addicere. Sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. Nam praeter id quod prudentis est quod in quoque optimum est, si possit, suum facere, tum in tanta rei difficultate unum intuentis uix aliqua pars sequitur*". UŐ., uo. Valójában a kiragadott sorok a mű 10. könyve 2. részéből valók: 24–26. Magyarul: „*Nem tanácsolnám tehát, hogy elkötelezzük magunkat egyetlen példakép mellett, s csak őt kövessük tűzön-vízen át. […] De aki leginkább méltó az utánzásra, nem egyes-egyedül méltó rá. […] Mert arról nem is szólva, hogy okos ember tőle telhetően mindenkitől igyekszik eltanulni a legjobbat, a feladat rendkívüli nehézsége miatt azok, akik egyetlen mintaképre összpontosítanak, még részleges sikert is nehezen érnek el*". QUINTILIANUS–ADAMIK, 2008. 684. Ford. SIMON L. Zoltán.

[211] UŐ., uo. 73. SENECA, 1., 2002. 103. Ford. SÁROSI Gyula.

[212] UŐ., uo. „*Az sem fog ártani, ha – mintegy versengve – leírod előző olvasmányaid tartalmát (amire emlékszel), majd írásodat összehasonlítod azzal, amit olvastál, s gondosan mérlegeled, hol jobb a megoldás, nálad vagy az eredetiben. Nagy öröm, ha néha neked sikerül jobban, s nagy bosszúság, ha mindenben amaz jobb. Időnként válogasd össze az általad legjobban ismert műveket, s ezekkel kelj versenyre. Merész, de nem hiábavaló kísérlet ez, hiszen nem a nyilvánosság előtt történik. Mégis tudjuk, hogy az ilyen vetélkedésből sokakra dicsőség háramlott, s mert megvolt a kellő kitartásuk. fölébe kerekedtek azoknak, akiknek az utánzásával is megelégedtek*." Ifjabb PLINIUS *levelek,* Európa, Bp., 1981. 216. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[213] UŐ., uo. Vö. KISS FARKAS, 2007. 462.

Végül a hatodik pontban rögzíti, hogy akkor a legjobb az utánzás, ha vagy nem vehető észre, vagy, ha valójában megjelenik, úgy tűnjön, más attól; különben nem tartják jónak, ha úgy tűnik, mástól koldulta és csente el. Hosszan idézi Senecának a méh-hasonlat miatt méltán híressé vált levelének sorait (84. 5–8.).[214] Az idézet után megjegyzi, nem egész sorokat vagy azoknak részét kell jóváírni, amiből felismerhető a szerző, akit utánzunk, hanem a szólás másféle rózsaolajává kell formálni.[215]

A 17. század igen népszerű rétorika- és poétikatankönyv-írója a jezsuita Jacobus Masenius 1657-ben jelentette meg a következő években igen sok kiadást megért nagy stilisztikai kézikönyvét, a *Palaestra styli Romani* című művét.[216]

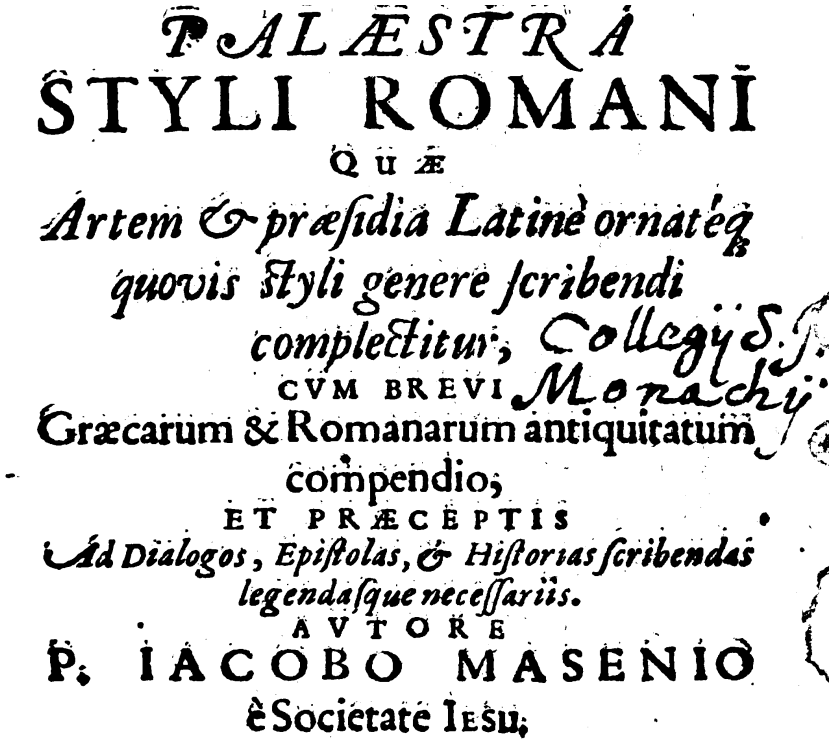
PALÆSTRA
STYLI ROMANI
QUÆ
Artem & præsidia Latinè ornatèq;
quovis styli genere scribendi
complectitur; Collegij S. J.
CVM BREVI Monachij
Græcarum & Romanarum antiquitatum
compendio;
ET PRÆCEPTIS
Ad Dialogos, Epistolas, & Historias scribendas
legendasque necessariis.
AVTORE
P. IACOBO MASENIO
è Societate IESU;

Masenius műve 1659-es kiadásának címlaprészlete

[214] „*Apes debemus imitari et quaecumque ex diversa lectione congessimus separare (melius enim distincta servantur), deinde adhibita ingenii nostri cura et facultate in unum saporem varia illa libamenta confundere, ut etiam si apparuerit unde sumptum sit, aliud tamen esse quam unde sumptum est appareat. Quod in corpore nostro videmus sine ulla opera nostra facere naturam (alimenta quae accepimus, quamdiu in sua qualitate perdurant et solida innatant stomacho, onera sunt; at cum ex eo quod erant mutata sunt, tunc demum in vires et in sanguinem transeunt), idem in his quibus aluntur ingenia praestemus, ut quaecumque hausimus non patiamur integra esse, ne aliena sint. Concoquamus illa; alioqui in memoriam ibunt, non in ingenium. Adsentiamur illis fideliter et nostra faciamus, ut unum quiddam fiat ex multis, sicut unus numerus fit ex singulis cum minores summas et dissi- dentes conputatio una conprendit. Hoc faciat animus noster: omnia quibus est adiutus abscondat, ipsum tantum ostendat quod effecit.*" Magyarul l. SENECA, 1., 2002. 375–376. Ford. KURCZ Ágnes. L. a 167. jegyzetet

[215] UŐ., uo. 74.

[216] Masen poétikai kézikönyveiről és szemléletéről l. TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2008.

Masenius művének tizedik fejezete (*Caput X.*) foglalkozik az *imitatió*val: *Quae, et quotuplex imitandi sit ratio, praxi, exemplis, atque auctoritate doctorum hominum ostenditur* (*Mifélék és hányféle érve van az utánzásnak a tudós férfiak alkalmazása, példái és tekintélye alapján*). A címből kiderül, hogy más tudósok elméletét is idézni fogja e fejezetben.[217]

Ezután hét paragrafusra osztva mutatja be a rétorikai *utánzás*t. Az elsőben (§. I.) arról ír, hogy a különféle imitáció különféleképpen teljesül: *Imitatio diversa diversis coceditur*. Ebből eredően meghatározása következik: „Imitatio, de qua agimus, *est* quaedam *conformatio sermonis nostri, ad optimam Romanae eloquentiae ideam, rebus earumque adiunctis accomodata* (Az utánzás, amelyről beszélünk, *beszédünk* valamiféle *alakzata / olyan formája, [amely] a római ékesszólás legjobb ideájához és azoknak illő témáihoz illesztett*)."[218] Még ebben a fejezetben megemlíti a *puerilis imitatió*t, amely majd az 1787-es eloquentia-kompendiumban köszön vissza, s a *verba* imitációját jelenti.

A második paragrafusban (§. 2. – az előbbiek tükrében – azt fejtegeti példákkal, mikor lehet használni ugyannál az utánzásnál a szavakat és kifejezéseket: *Quando et phrases eadem ab imitatione adhiberi possint*.

A harmadik paragrafusban (§. 3.) pedig, ugyancsak bő példákkal mutatva be azt taglalja, mikor és miként használjanak helyesen hasonló kifejezéseket, amelyek nem ugyanazok: *Quando, et quomodo phrases similes non vero eadem recte usurpentur*. Az első mondatban a címet úgy magyarázza, hogy az utánzás másik eljárásmódja (ratio), ha nem ugyanazon, hanem hasonló szavakat és kifejezéseket alkalmaznak a beszéd ugyanazon anyagában. A példák Cicerótól Lutherig terjednek, nyilván az utóbbit erős kritikával illeti.[219]

A negyedik paragrafus (§. IV. [sic!]) Cicero utánzásának szabályait gyűjti össze: *Qua potissimum in Ciceronis imitatione observbanda sint (Mit kell leginkább Cicero utánzásakor figyelembe venni*).[220]

Az ötödik paragrafusban (§. 5.), ahogy jelezte, más, kiváló szerzők (itt az angol mártír jezsuita, Edmundus Campianus [1540–1581]) alapján foglalja össze a cicerói hármas utánzásáról szóló ismereteket: *De Triplici Imitatione Ciceronis, in verbis, Phrasi, Compositione (Cicero hármas utánzásáról, a szavakban, a kifejezésben és a szerkesztésben*). E rész így azt vizsgálja, hogy milyen szóátvételek lehetnek: szóátvételek (*I. Verbum* – ez egyébként a leghosszabban tárgyalt a három közül), milyen kifejezésbeli utánzás lehetséges (*II. Phrasis*) és milyen szerkesztésbeli eljárások (*III. Compositio*).[221]

A hatodik paragrafus (*§. VI.*) a cicerói szavak és kifejezések alkalmazásának, megváltoztatásának és cseréjének lehetőségeit foglalja össze az itáliai humanista, Iulius Pogianus (Giulio Poggiani; 1522–1568) alapján: *Iulius Pogianus de ratione imitandi*.[222]

---

[217] MASENIUS, 1659. 104. Az imitációról szóló fejezet: 104–118. A fejezet oly bőséges s információkban gazdag, hogy rövidítve, a legfontosabb részeket jelölve, szempontunkból a lényegesebb megjegyzéseket kiemelve tekintjük át.
[218] UŐ., uo. 104.
[219] UŐ., uo. 106–107.
[220] UŐ., uo. 107–109.
[221] UŐ., uo. 109–112.
[222] UŐ., uo. 112–115.

Végül a hetedik paragrafus (§. VI[I.]) azt foglalja össze, hogy Cicero utánzását miként kell elkészíteni a hozzátétel, az elvétel vagy a megváltoztatás segítségével: *Quemadmodum Ciceronis imitatio per adjectionem, dectractionem, aut commutationem etc. instituenda est.*[223] E rész az itáliai humanista, tanár és latinista, Q. Marius Corradus Uritanus (Quinto Mario Corrado; 1508–1575) 1575-ben Bolognában megjelent *De lingua Latina* című műve felhasználásával készült.

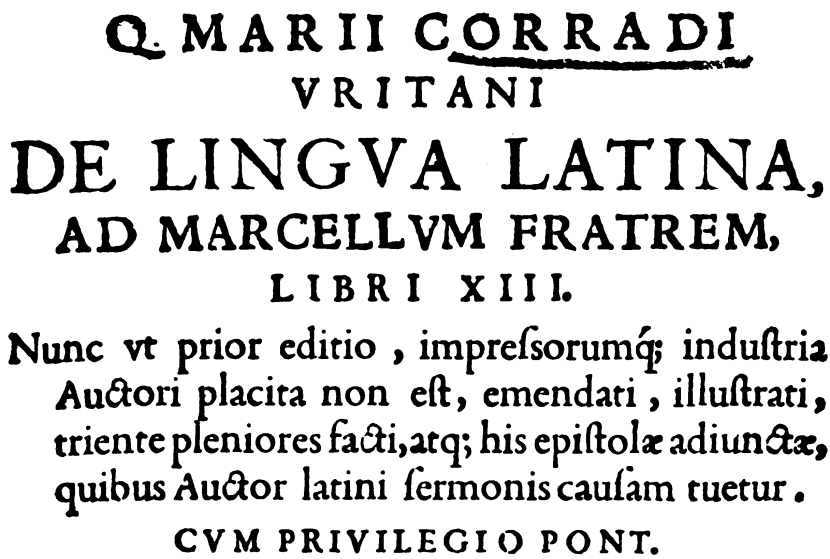

Q. MARII CORRADI
VRITANI
DE LINGVA LATINA,
AD MARCELLVM FRATREM,
LIBRI XIII.

Nunc vt prior editio, impreſsorumq; induſtria
Auctori placita non eſt, emendati, illuſtrati,
triente pleniores facti, atq; his epiſtolæ adiunctæ,
quibus Auctor latini ſermonis cauſam tuetur.

CVM PRIVILEGIO PONT.

A mű címlaprészlete

Valószínűen e művet tanulmányozva (l. annak XII. és XIII. fejezetét) állapítja meg a szónoki utánzás (Sturméhoz hasonló) módszereit. A következőket írja: „*Cum sex ea sint, quae imitando spectari oporteat,* inversio, additio, dectractio, immutatio, contrarium, simile, *possunt eadem nos gravioribus etiam in rebus adjuvare. Sive enim carmen, sive historia scribatur, sive oratio, seu quidquid mandari solet litteris, locos etiam integros, et argumenta librorum quibimus imitari. Ac ne fieri quidem potest, quin saepissime tractemus, aque ante nos alii scripserunt.*"[224] Kiss Farkas Gábor megjegyzi: „*Masen ugyan a bőség és a tömörség helyett két másik módszert tesz a metaplasmus technikái mellé, az ellentétezést és a hasonlóságot, amelyekkel már Riccinél találkoztunk, de elképzelése az imitációról egészében véve hasonló Sturméhoz.*"[225]

*

[223] UŐ., uo. 115–118.

[224] UŐ., uo. 117. Fordítása: „*Mivel hatféle az [a módszer], amelyeket az utánzásnál figyelembe kell vennünk, a* megfordítás (áthelyezés, *inversio*), *a* hozzátétel *és az* elvétel, *a* felcserélés, *az* ellentétel *és a* hasonlóság. *Ugyanis akár költeményt, akár történeti, akár szónoki művet írtak, vagy bármit, amit írásban szoktak közölni, a könyvek teljes szöveghelyeit és tartalmát is utánozhatják. Mivel bizonyára megtörténhet, sőt, igen gyakran tárgyaljuk azt, amit mások előttünk már megírtak.*" Vö. és l. KISS FARKAS, 2007. 458.

[225] KISS FARKAS, 2007. 458.

A jezsuita oktatás és a rend tankönyveinek meghatározó szemlélete és kompendiumai Cicero és az antik *imitatióval* foglalkozó irodalmi műveket életben tartották, az ismereteket szélesítették. A protestáns kézikönyvek is számottevőek a 17. században, amelyek alapos tudományossággal és az iskoláknak nyújtott kivonatokkal, kompendiumokkal hozzájárultak az *imitatio* elméletének terjesztéséhez és gyakorlati megvalósításához.

A Masenius-könyv címlapjának rézmetszetes ábrája

Ilyen jellegű jelentős könyvnek számított (művei sorozatán belül) a jezsuita rétorikák (és poétikák) mellett a protestáns iskolákban általánosan használt dordrechti rétorikaprofesszor, Gerhard Johann Vossius imitációról szóló könyve: *De imitatione* (Amstelodami, 1647). Eddig azt láttuk, hogy nagyobb rétorikai művek fejezeteit alkotta az *imitatiotan*, mások viszont igyekeztek az utánzás elméleti és gyakorlati kérdéseinek egész művet szentelni. Így van ez Vossiusnál is, aki hatvankét számozott oldalon (a műhöz tartozó *Index* már számozatlan) fejti ki összefoglalóját.[226]

Vossius az olvasóhoz intézett előszóban emlékezik meg arról. hogy ennek ellenére milyen forrásokra támaszkodhatott. Az itáliai (pl. Angelus Politianus, Petrus Bembus stb.) és német (pl. Johannes Sturm, Andrea Scottus) elméletírók

[226] Vossius elméleti könyvét *A latin* humanitas *poétikája, I. Institutiones generales artis poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei),* Gradus ad Parnassum, Szeged, 1998. című munkánkban már bemutattuk: 110–112. Összefoglalónkat az ott leírtak alapján állítottuk össze. Érdemes lenne a művet behatóbban is tanulmányozni.

mellett a magyarországi Zsámboki Jánost is megemlíti, ki szintén átfogó művet készített az utánzásról, *De imitatione ciceroniana* címmel.[227]

BENEVOLE LECTOR,

Si moleſtum tibi non fuerit, Reip. literariæ tempora retro legere jam inde à proavorum ætate, vel paullò ulteriùs etiam rem arceſſere : ſatis conſpicuum erit, quomodo controverſia de Imitatione, tam in dicendo, quàm carmine pangendo, magnis ſtudiis, nec minori animorum contentione, agitata fuerit diutiſſimè à viris longè doctiſſimis, maximóque diſſitis locorum intervallo. Nam, ut inde initium faciam, unde ſtudia cultiora in reliquam ſe Europam primò diffuderunt; ex Italia continuò ſe offerent, Angelus Politianus, Paullus Corteſius, Ioannes Franciſcus Picus, Petrus Bembus, Cælius Calcagninus, Bartholomæus Riccius : qui omnes, nec omnes tamen dixi, non ſine laude egregium hoc argumentum tractarunt. Atque idem in Hiſpania factum fuit à Sebaſtiano Foxio, & Ferdinando Matamoro. In Germania autem, ac Belgica, à Camerario, Omphalio, Bernardino Parthenio Spilimbergio, Ioanne Sturmio, Andrea Schotto. Ex Pannonia, à Ioanne Sambuco. Præcipuos retuli. Longum enim fuiſſet, ſi univerſos ex iiſdem terris memorare voluiſſem : multò etiam longius futurum, ſi addere præterea vellem aliis terris natos. Poſt operam tamen tam multorum, quique

Részlet a műnek Az olvasóhoz *szóló előszavából*

Már a főcím is utal arra, hogy az *imitatio* a szónoklatra és a költészetre egyaránt jellemző, s most arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az utánzás valójában és mennyire szükségszerű (Caput I.).[228]

Pag. 1

GERARDI JOANNIS VOSSII

DE IMITATIONE,

CUM ORATORIA, TUM PRÆCIPUE POETICA, LIBER.

A cím megjelölése az 1. oldalon

[227] VOSSIUS, 1647. számozatlan [7.]. Zsámboky művéről l. TÉGLÁSSY, 1988. 57–59.
[228] VOSSIUS, 1647. 1. A továbbiakban a lap- és §-számot a szövegben közöljük, csak az idézeteknél használjuk a lábjegyzetet.

A szónoklat és a költészet természetét bemutató műveiben már foglalkozott vele, most azonban általános érvényűségét vizsgálja: használatát, gyakorlatát, jellegét, majd szabályait kívánja bemutatni (1. §). A kettős vizsgálatot pedig az indokolja, hogy az antikvitás elméletírói a poétikát és a szónoklattant egynek tekintették: „*Magnus in eo veterum est consensus tribus esse opus ad comparandam eloqunetiam; sive eam, quae est Oratorum, sive illam Poetarum*." A lapoldali jegyzetében utal Arisztotelész, Diogenész Laertiosz és Plutarkhosz műveiben az erre irányuló megjegyzésekre.[229] Azokra a vizsgálandó kérdésekre is keresi a választ, hogy azokat a korábbi műveket kell-e utánozni, melyeket olvastunk és követésre méltónak tartottunk, miként kell hozzáfogni olvasásukhoz, és milyen módszert kövessünk utánzásukban (2. §). Minderre már az antik elméletírók is bőséggel válaszoltak, különösen pedig Quintilianus.

Az utánzáshoz tehát elengedhetetlen, hogy kiváló szerzőket olvassunk (Caput II.). Ez a műfajokra is vonatkozik, hiszen több haszon van a drámákban, kevesebb a komédiákban vagy más költeményekben (1. §). Ebben is mértékadó Quintilianus *Szónoklattan*a. Nem elég azonban tudni, hogy mit olvassunk, az is fontos, hogy kiket és hogyan (2–3. §). Az íráshoz eljutva az utánzandók körét szűkítsük, s műveltségük és csiszolt stílusuk szerint alkalmazzuk csak őket (4. §). Egy vagy csak néhány utánzandó szerzőt kövessünk, de legjobb, ha egyet választunk, méghozzá azt, aki a legkiválóbb, és leginkább megfelel a mi ízlésünknek (5–6. §). Ha nem ismerjük megfelelően a szerzőt, nem lehetünk hozzá hasonlók (7. §). Ezért látni kell, hova vezet a tehetség bennünket (8–11. §).

A harmadik fejezet (Caput III.) arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi módon kell olvasni azon szerzőket, akiket utánozni akarunk – *quo pacto sint legendi, quos volumus imitari*. Három dolgot kell elsősorban figyelembe venni: az utánzandó író *kedvelés*ét, a munka olvasásában az *állhatatosság*ot és az abban való *elmélyülés*t (1. §). Szeretetet akkor ébresztünk, ha tudjuk, ki és mily nagy az, akit a példában szándékozunk megjeleníteni. A szeretetből születik a vágy, hogy hozzá hasonlóak legyünk. Ettől a vágytól lobbanunk lángra, hogy további híres szerzőket is olvassunk (2. §). Az olvasás fáradalmában állhatatosnak kell lennünk, és újra meg kell ismételnünk, mint ahogy ezt munkájában a földműves is teszi (3–4. §). Quintilianus megjegyzései ebben szintén iránymutatók.[230] Az elme koncentráltan figyeljen a szerzőre, ez a *meditatio*, mely nélkül az olvasás száraz és meddő lesz (5–6.). Mivel a meditáció nemcsak az írói szóhasználatra irányul, hanem az író teljes felfogására, ami nyilvánvalóbb, minthogy a figyelem csak az invencióra, diszpozícióra és az elokucióra irányuljon (7. §). Ugyanakkor a tárgyat, helyet, időt és az okot is meg kell figyelni (8. §). Sokat kell tehát olvasnunk, de ha bűnös könyveket forgatunk, bűnös lesz az utánzás is (9. §). Az ifjaknak legfőképpen a régieket kell olvasniuk (10. §).

---

[229] VOSSIUS, 1647. 1. Lapszéli jegyzete a következő: *Aristoteles lib. 3. Rhetoric. cap. 12. et apud Laertium in vita Aristot. item Plutarch. de liberis educandis.*

[230] UŐ., uo. 11. L. Quintilianus, *Inst. or.* 10. 1. 19. „*Repetamus autem et tractemus et, ut cibos mansos ac prope liquefactos demittimus quo facilius digerantur, ita lectio non cruda sed multa iteratione mollita et uelut [ut] confecta memoriae imitationique tradatur* (*Tehát ismételjük át az olvasmányt és elmélkedjünk rajta; ahogyan az ennivalót is alaposan megrágjuk, és már-már folyékony állapotban nyeljük le, hogy az emésztést megkönnyítsük, az olvasmányt se nyersen, hanem sok ismétléssel megpuhítva, mintegy megrágva raktározzuk el emlékezetünkben, hogy később az utánzásnál fölhasználhassuk*)." QUINTILIANUS–ADAMIK, 2008. 652. Ford. SIMON L. Zoltán.

A középkorias *lectió*ban rejlő lehetőségek ajánlása után tovább folytatva a gondolatmenetet az olvasástól az íráshoz vezető utat vázolja (*De modo imitandi alios*), amely a kiváló írók helyes utánzásában nyilvánulhat meg (caput IV.). Az imitáció módja kettős: lehet utánozni *gyermekien*, amikor csak szavakat és kifejezéseket követünk; valamint *férfimódra,* ekkor azonban már a lelkületre (a szellemiségre) és az erkölcsökre kell figyelmezni (1. §). Lehet ezenkívül az utánzás *szolgai*, amikor babonás tisztelettel követjük a szerzőt, valamint *nemes* (2.§). Ez utóbbi esetében Horatius és Seneca útmutatása alapján kell eljárni, és nem szabad szolgai tolmácsként szóról szóra idézve követni a szerzőt, ugyanis így nem az utánzás nemes eszközét alkalmazzuk, hanem plagizálunk (3–4. §).[231] Könnyebben tudunk másokéból saját alkotást csinálni, ha nem egy szerzőt követünk, hanem sokakat (5. §). Az obszcén dolgokat megíró szerzőket ne kövessük, ámbár a római irodalom sem mentes az ilyen példáktól (6–7. §). Ne kövessen továbbá az ifjú olyan szólásmódokat, melyek méltatlan véleményt tükröznek, valamint szokásos esküformákat (8–11. §). A hibás utánzást a latinok *malam affectionem*nek, azaz rossz mesterkéltségnek nevezték (12. §). Az utánzás tehát összetett dolog. Valószínű, hogy a tehetségesebbek fantáziájuk gyeplőjét szabadabbra fogják engedni, de azt szabályokkal, tanokkal és az ítélőképességgel kell korlátozni. Követik a vezért, végül azonban eltávolodnak tőle a feltalálás elmessége, a rend, a szavak ízlésessége, valamint a mondatok fensége által, mint ahogy ezt Quintilianus is megállapítja művének az utánzásról szóló (10. 2.) részében (13. §).

Az utánzás fontos lépcsőfoka a *meditatio*, amit az írásműben a törődés és az igyekezet jellemez (Caput V.). Vossius lassan áttérve a rétorikákban szintén részletesen kifejtett, de a költészetelméletben is felhasználható elemek bemutatására, először a *praemeditatio* hasznát elemzi, melyben meg kell formálni a mű egész testét és szerkezetét (1–2. §). Annak hasznát és jellemzőit az antikok is bemutatták: hosszan idéz Cicerótól és Senecától, ki 84. levelében (1–2.) az írás és olvasás, valamint a bennük rejlő elmélkedés szépségére figyelmeztet (3–5. §).[232]

A következő fejezetek érdekes információhalmazuk ellenére a szónoklattannál fellelhető jellegük miatt az *utánzás* tágabb megközelítéséhez visznek, így szoros áttekintésüktől eltekinthetünk. Ilyen az *emendatió*ról (javítás, kiadás) szóló tan összefoglalója (Caput VI.), melynek a stílus javításában és kialakításában betöltött szerepére hívja fel a figyelmet. Erre vonatkozóan hosszú

---

[231] L. HORATIUS, 1961. 580–581. *Ars poetica,* 128–130. Vö. SZABÓ Árpád, *Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány* = EPhK, 1935. 225–256.

[232] VOSSIUS, 1647. 25. „*Sunt autem [lectiones], ut existimo, necessariae, primum ne sim me uno contentus, deinde ut, cum ab aliis quaesita cognovero, tum et de inventis iudicem et cogitem de inveniendis. Alit lectio ingenium et studio fatigatum, non sine studio tamen, reficit. Nec scribere tantum nec tantum legere debemus: altera res contristabit vires et exhauriet (de stilo dico), altera solvet ac diluet. Invicem hoc et illo commeandum est et alterum altero temperandum, ut quidquid lectione collectum est stilus redigat in corpus* (*Márpedig szerintem szükséges az olvasás, először azért, hogy ne elégedjem meg pusztán önmagammal, aztán azért, hogyha megismertem mások kutatásait, megítéljem felfedezéseiket, és eltöprengjek azon, amit még fel kell fedezni. Az olvasás táplálja a szellemet, s hogyha az belefáradt már a tanulásba, felfrissíti anélkül, hogy minden tanulásról lemondana. Nem szabad* csak *írni, vagy* csak *olvasni: az egyik – az írás – mogorvává tesz, kimeríti energiáinkat, a másik felold és kilúgoz. Váltakozva kell folyamodnunk ehhez és ahhoz, szabályoznunk az egyiket a másikkal, hogy ami az olvasás során összegyűlik, azt az íróvessző formába öntse*)." SENECA, 1., 2002. 375. Ford. KURCZ Ágnes.

idézeteket találunk Horatiustól, hiszen a műalkotásnál a grammatikai mondatszerkesztésnél többről van szó.[233]

Az 5. §-ban arról ír, hogy a javítás alkalmával vagy *hozzáadunk,* vagy *elveszünk,* vagy *megváltoztatunk* valamit: „*Cumque emedatione vel* addamus*, vel* detrahamus*, vel* immutemus*; tertium horum est omnium operosissimum.*"[234] Erről Quintilianusnál bőven olvashatunk (1–9. §).[235] Horatius is ír az *Ars poetica*ban a javításról: *AP,* 445–449.

Hasonló jellegű fejezet a *recitatió*ról (felolvasás) szóló is (Caput VII.), majd a hozzá fűzött *Mi módon ismerhetjük meg a hallgatók véleményét* és a *Hallgatók véleményének megítéléséről* (caput VIII., IX.) címűek szintén a rétorikából kölcsönzöttek. Végül *A nép ítéletéről* (caput X.) és a *Felolvasási versenyek élére állított bírákról* (caput XI.) értekezik.[236] Ez utóbbi a régi költői versenyek (pl. Homérosz és Hésziodosz) történetét és jelentőségét idézi vissza, ahol a felolvasás igen nagy szerepet kapott. A nép ítélete ekkor a tetszésben nyilvánult meg. Célja a mű közvetlen megítélése, ugyanis közepes költőn sem az istenek, sem az emberek nem könyörültek (1–10. §).[237]

Vossius poétikai könyveinek rövid mérlegét megvonva a protstáns poétikáknál láthatjuk a 16. századtól kialakuló latin *humanitas* poétikai rendszerének részletes, a rétorikára és Horatius *Ars poetica*jára alapozott kidolgozottságát. A szerző igyekszik összegezni a költészettel kapcsolatos témákat és kérdéseket, melyek már az antik irodalomtudomány által is megfogalmazott problémakörökhöz kapcsolódnak. A néhol egyszerű iskolás jellegű, talán a tudományosság szempontjából megkérdőjelezhető megfogalmazásokon nem csodálkozhatunk, hiszen könyveit iskolai használatra szánta, s a didaktikum által vezérelt praktikum és érthetőség voltak a fő szempontjai. Kiemelhetjük, hogy legfőbb ihletője Arisztotelész, s mellette Platón, Horatius és Cicero. A művek nem zárkóznak el a különféle, de egymásra épülő hagyományrétegek felhasználásától sem. A görög, a klasszikus és a késő római erudíció ugyanúgy jelen van, mint az erre támaszkodó késő antik és kora középkori egyházatyák műveiből való citátumok. Különösebb válogatás nélkül íme néhány auktor (Vossius leírása, helyesírása szerint): Aphtonius, Donatus, Dionysios Halicarnassos, Dionysios Longinos, Hermogenes, Isidorus, Isokrates, Lucretius, Macrobius, Plotinos, Quintilianus, Strabón, Suetonius, az újak közül pedig Gyraldus és Scaliger.

Vossius inkább rétorikaelmélet-íróként és -tanárként volt ismert és népszerű, művében azonban a költészeti kategóriákat és kérdéseket mégsem cseréli fel rétorikaiakra, mint ahogy ez a lehetőség az egységes eloquentia-tanból adódóan, magától kínálkozott volna számára. Igyekszik a költészetet önálló és különleges diszciplínaként megtartani és bemutatni, bár megfogalmazásaiban és szemléletében nem tud, de nem is akar a rétorikumtól teljesen elszakadni, hiszen,

---

[233] Erről l. a horatiusi *Ars poetica* 38–72. sorában olvasható „szabályokat". HORATIUS, 1961. 576–579.

[234] VOSSIUS, 1647. 29.

[235] UŐ., uo. „Fabius lib. x. cap. IV. de emendatione: »*Huius autem operis est adicere detrahere mutare. Sed facilius in iis simpliciusque iudicium quae replenda uel deicienda sunt: premere uero tumentia, humilia extollere, luxuriantia adstringere, inordinata digerere, soluta componere, exultantia coercere duplicis operae: nam et damnanda sunt quae placuerant et inuenienda quae fugerant.*«" Magyarul l. QUINTILIANUS–ADAMIK, 2008. 691.

[236] UŐ., uo. 39–56.

[237] UŐ., uo. 51–56.

ne feledjük, hogy bizonyos értelemben a teljes humanitás a poétika és a rétorika összességét jelenti, és Vossius műveivel ezt a felfogást képviseli.

1.1.1.4. *A horatiusi ars poetica és az újkori rétorikai gondolkodás*

Időben kicsit visszalépve, tudjuk, hogy bár az *imitatio* elmélete Arisztotelész *Poétiká*jának újrafelfedezése után, az 1530-as évektől jelentős viták tárgya lett, amelynek nyomán kibontakozott az itáliai reneszánsz irodalomelmélete[238], a rétorikai s nyomán a poétikai *imitatio* a gyakorlatban megmaradt az *imitatio auctorum*nál, vagyis főként Cicerónak, valamint Quintilianusnak a rétorokat az elméletre és a gyakorlatra képző leírásainál, amelyekben az olvasmányok és a jeles szerzők követésére buzdítanak. Tudjuk, hogy az arisztotelészi *mimészisz* leginkább a *phüszisz* utánzására irányult, s recepciójában újabb elméleti meggondolásra késztetett. Ennek ellenére az *imitatio naturae* a poézis fontos követendő elvének bizonyult, de – ahogy említettük – a költői gyakorlat szintjein (ami a latin *humanitas* köré szerveződő szinteket jelenti a versfaragóktól a *poeta doctus*ig) a rétorizált, ciceronianus poétika az auktorok imitációját tartotta fontosnak. Vossius rétorikai és poétikai imitációskönyvében már tény (jóllehet, a folyamat korábbi), hogy ez a rétorika ókori elméletén (Cicerón) nyugvó *rétorizált poétika* kiegészül Horatius *Ars poetica*jával, s a poézis természetét rögzítő, főként a *Levelek*ben olvasható megjegyzésekkel. Ugyanakkor elmondható, hogy Ariszotelész rövid *Poétiká*jának magyarázatához is felhasználják Horatiust (elsősorban az *Ars poetica*t), viszont Horatiusnak a Pisókhoz írt levelének magyarázatához is elengedhetetlen Arisztotelész költészettana. A helyzetet tovább bonyolítva Horatius *Ars*át a rétorikai fogalmak magyarázatához is felhasználják.

A lényeget tekintve reneszánsz, vagyis 16. századi gyökerűnek tekinthetjük az arisztotelészi poétika felfedezésével szinte egy időben meginduló horatiusi *Ars poetica*-magyarázatok kifejtését is. Röviden három ilyen, a 16. században megjelent műre szeretnénk utalni: az itáliai humanista, Franciscus Luisinus Utinensis (Francesco Luisini; 1523–1568) *In librum Q. Horatii Flacci De arte poetica commentarius*ára (Venetiis, 1554); Zsámboky János *Ars poetica Horatii, et in eadem paraphrasis, et παρεκβολαι, sive Commentariolum Iaannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii* (Antverpiae, 1564) című művére; és a nyomdász Aldus Manutius könyvére: *In Q, Horatii Flacci Venusini Librum de arte poetica Aldi Manutii Pauli filii Commentarius* (Venetiis, 1576). Jelezzük valamint, hogy az ugyanebben az időben erőteljesen meginduló magyarázatos Horatius-kiadásokba is – néhány sor értelmezését figyelembe véve – betekintünk. Az *imitatió*ra vonatkozó rész pedig a horatiusi mű 128–135. sorai:

> *Difficile est proprie communia dicere, tuque*
> *rectius Iliacum carmen deducis in actus*
> *quam si proferres ignota indictaque primus.*
> *Publica materies privati iuris erit, si*
> *non circa vilem patulumque moraberis orbem,*

[238] Ennek poétikai szövegeit l. KOLTAY-KASTNER Jenő, vál., *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete,* Akadémiai, Bp., 1970., különösen *Az aristotelési poétika és retorika,* 173–342.

nec verbo verbum curabis reddere fidus
interpres nec desilies imitator in artum,
unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex

(*Nem könnyű a közösnek egyéni vonásokat adni;*
osszad az Iliast inkább több színpadi képre,
mint hogy teljesen új, sose hallott műveket alkoss.
Joggal lesz a tiéd a közismert tárgy is, amint nem
baktatsz egy kitiport kényelmes körbe rekedve,
s szolgai tolmácsként nem akarsz szót szóra idézni,
és az utánzás nem zár szűk börtönbe, ahonnan
futni a szégyen vagy munkád törvénye nem enged.[239]

Nézzük Luisinus *Commentarius*ában a horatiusi sorokhoz írt magyarázatait és megjegyzéseit.[240]

Művében közli a fent említett horatiusi sorokat (128–135.), majd következnek a magyarázatok (*interpretatio*). Általánosságban megjegyzi, hogy a szövegben azt írja Horatius, olykor új személyt kell megjeleníteni, amikor mi vagyunk a mű tárgyának szerzői, máskor nem teljesen újat, de más költőtől kölcsönzöttet, akit a történetben utánzunk. Úgy véli, nehezebb az előző mód, aztán azt tanítja, mi módon kell a költőt, akit utánzunk a történetben (fabula), amelyet korábban az tett ismertté, művészetében és minden módon felülmúlni, hogy neki minden dicséret a téma feltalálásáért kijárjon.[241]

Ezután következik a 128. sor értelmezése: *Difficile est proprie communia dicere*. Rámutat arra, hogy Horatius szerint nehéz az előtte senki által nem tárgyalt, ezért *közös* témát *sajátul* (proprie = *sajátlag, maradandóan*) elmondani, azaz úgy jelesen megírni és tökéletesen elkészíteni, hogy dicséretre méltó legyen, és a *sajátlagosság*ot (*propria*)[242] – hogy senki sem lesz majd jobb, akinek le kell győzni azt – vagy hozzá igen szorosan meg lehessen közelítenie, vagy legalább ennek reményét mutathassa. Ezt a gondolatot igen finoman kifejtette Caesar művének, *A gall háború*nak VIII. könyvét (amely Kr. e. 51 és 50 eseményeit taglalja) megíró Hirtius[243], Caesar tisztje, azt mondja, Caesar kommentárjaiban *sajátlagosan* szólt a *közös (általános)* eseményekről. Ezt adja (8. pr. 5. 2.) itt Hirtius szájába: „*Adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur*.[244] Mintha azt mondaná Hirtius, a kommentárok oly könyvek, amelyekben a tárgyat röviden összefoglaljuk, hogy

---

[239] HORATIUS, 1961. 580–581. E sorok értelmezéséről l. SZABÓ Árpád, *Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomny* = EPhK, 1935. 225–256. E sorokról: 247–248.

[240] LUISINUS, 1554. 30–32.

[241] UŐ., uo., 30. Téglásy Imre Hans-Joachim Lange könyvére (*Aemulatio veterum sive de optimo genere dicendi…* Bern–Frankfurt/M. 1974) hivatkozva írja, hogy Luisini kommentárjában azt állípítja meg az újítás nehézségéről szóló horatiusi sorokat (*Ars poetica, 128–135*) interpretálva, hogy egy már példásan megformált és közkinccsé vált irodalmi anyagot akkor imitál valaki helyesen, *ha képes azt magáévá tenni és ellátni egy másféle eredetiség pecsétjével.* [Kiemelés tőlem T. S. A.] TÉGLÁSY, 1988. 110.

[242] A fogalmat Téglásy Imre fordítja így s alkalmazza Sambucus művével kapcsolatban, ahol *esztétikai minőségnek (kategóriának) tartja*. Erről majd a folytatásban. L. TÉGLÁSY, 1988. 109.

[243] L. PETZ, *Ókor lexikon,* digitális változat, a megfelelő címszónál.

[244] „*mégis mindenki úgy látja, hogy nem elősegíti, hanem egyszerűen lehetetlenné teszi a téma új feldolgozását.*" L. ZSOLT Angéla, szerk., *Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról,* Magyar Helikon, Bp., 1974. 106. Ford. SZEPESSY Tibor.

mások majd elmagyarázzák, kifejtsék és a beszéd ékességeivel díszítsék fel, Caesar mégis megelőzte, nem nyújtotta másoknak a megírás lehetőségét, mivel a közös történéseket (*communia*) *sajátságosan* (*proprie*) mondta el. Ugyanis közös dolog (történés) ez, azaz másoktól érintetlen, és azért senki *sajátlagossága* alapján sem magyarázzuk, hanem azoknak az eseményeknek a hasonlatossága alapján, amelyeket senki hatalma alatt sem hoztak létre. E dolgokról Iustinianus császár az *Institutionum civilium libri quattuor* című műve második könyvében ezekkel a szavakkal tesz említést, és bizonnyal a természetjogban vannak közös dogok: a levegő, a folyóvíz a tenger és az azt szegélyező tengerpart.

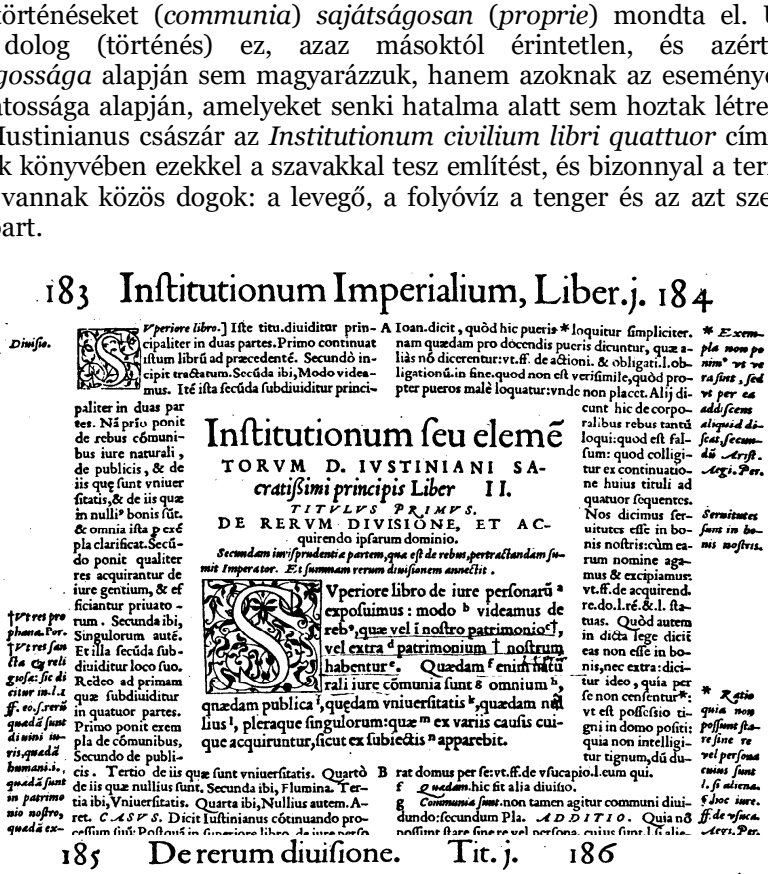

183 Institutionum Imperialium, Liber.j. 184

Diuisio.

Vperiore libro.] Iste titu. diuiditur principaliter in duas partes. Primo continuat istum librũ ad præcedentẽ. Secundò incipit tractatum. Secũda ibi, Modo videamus. Ité ista secũda subdiuiditur principaliter in duas partes. Nã prio ponit de rebus cõmunibus iure naturali, de publicis, & de iis quę sunt vniuersitatis, & de iis quæ in nulli⁹ bonis sũt. & omnia ista p exẽpla clarificat. Secũdo ponit qualiter res acquirantur de iure gentium, & efficiantur priuatorum. Secunda ibi, Singulorum autẽ. Et illa secũda subdiuiditur loco suo. Rẽdeo ad primam quæ subdiuiditur in quatuor partes. Primo ponit exempla de cõmunibus, Secundo de publicis. Tertio de iis quæ sunt vniuersitatis. Quartò de iis quæ nullius sunt. Secunda ibi, Flumina. Tertia ibi, Vniuersitatis. Quarta ibi, Nullius autem. Aret. CASVS. Dicit Iustinianus cõtinuando processum suũ: Postquã in superiore libro de iure personarũ exposuimus: modo videamus de rebus, quæ vel in nostro patrimonio sũt, vel extra patrimonium nostrum habentur. Quædam enim naturali iure cõmunia sunt omnium, quædam publica, quędam vniuersitatis, quædam nullius, pleraque singulorum: quæ ex variis causis cuique acquiruntur, sicut ex subiectis apparebit.

A Ioan. dicit, quòd hic pueris loquitur simpliciter. nam quædam pro docendis pueris dicuntur, quæ aliàs nõ dicerentur: vt. ff. de actioni. & obligati. l. obligationũ. in fine. quod non est verisimile, quòd propter pueros malè loquatur: vnde non placet. Alij dicunt hic de corporalibus rebus tantũ loqui: quod est falsum: quod colligitur ex continuatione huius tituli ad quatuor sequentes. Nos dicimus seruitutes esse in bonis nostris: cùm earum nomine agamus & excipiamus: vt. ff. de acquirend. re. do. l. ré. & l. statuas. Quòd autem in dicta lege dicit eas non esse in bonis, nec extra: dicitur ideo, quia per se non censentur: vt est possessio tigni in domo positi: quia non intelligitur tignum, dũ durat domus per se: vt. ff. de vsucapio. l. eum qui.

B

Institutionum seu elemẽ
TORVM D. IVSTINIANI SAcratissimi principis Liber II.
TITVLVS PRIMVS.
DE RERVM DIVISIONE, ET ACquirendo ipsarum dominio.

Secundam iuris prudentiæ partem, quæ est de rebus, pertractandam sumit Imperator. Et summam rerum diuisionem annectit.

Vperiore libro de iure personarũ exposuimus: modo videamus de rebus, quæ vel in nostro patrimonio, vel extra patrimonium nostrum habentur. Quædam enim naturali iure cõmunia sunt omnium, quædam publica, quędam vniuersitatis, quædam nullius, pleraque singulorum: quæ ex variis causis cuique acquiruntur, sicut ex subiectis apparebit.

f *Quædam.* hic fit alia diuisio.

g *Communia sunt.* non tamen agitur communi diuidundo: secundum Pla. ADDITIO. Quia nõ possunt stare sine re vel persona, cuius sunt. l. alie-

* *Exempla non ponit vt res sint, sed vt per ea addiscens aliquid discat. secundũ Arist. Argi. Per.*

Seruitutes sunt in bonis nostris.

* *Ratio quia non possunt stare sine re vel persona cuius sunt l. si alienã. & hoc iure. ff. de vsuca. Argu. Per.*

†*Vt res pro phana. Per.* †*Vt res sanctæ & religiosæ: sic dicitur in l. 1. ff. eo. verũ quædã sunt diuini iuris, quædã humani. i., quædã sunt in patrimonio nostro, quædã ex-*

185 De rerum diuisione. Tit. j. 186

iure gentium, sicut est ipsum mare. Sed dñe, dica tis mihi, in quantum durat littus maris? Ad hoc rñ. Impera. Amice, littus maris durat quatenus hyemalis fluctus quando maximus est, excurrit. Et hæc dicũtur vsque ad illum. §. Flumina autem. Francis. de Aret.

a *Naturali iure.* iure gentium, quod est naturali ratione introductum. ff. de iusti. & iure. l. omnes. §. quod verò. de quo hic loquitur. vt. j. eo. §. singulorum. 2. & in fine huius. §. nam iure naturali. primæuo etiam alia essent cõmunia. Accurs.

b *Communia.* nõ tamen agitur communi diuidundo, secũdum Plat. nisi postquam facta fuerint occupantium. Et quidem dicit omnium, scilicet vsu. non proprietate, vt prædixi.

c *Profluens.* id est de cœlo cadens.

d *Mare.* sic. ff. de iniu. l. iniuriarum.

e *Et per hoc.* id est per consequens, cùm sit accessio maris. ar. j. eo. §. quod si tamen. Sed contra ff. ne quid in loc. pub. l. littora. vbi dicitur littora esse populi Romani. Sed illud est verum, quò ad iurisdictionem: vtrè tamen sunt communia: vt hic. sic. C. de quadripræ. l. bene à Zenone. secus in ripa fluminis, quæ nõ est publica, licet flumen sit publicum: vt. j. eo. §. ripapublica. sed proprietas. Et potest esse ratio quia ingressus in agris positus, quæ crescunt & decrescunt: quæ quãdoque currunt, quandoque non: vt. ff. de flu. & ne quid in

Hæc quæ seruntur hic, sunt communia omnium: & ideo ad lites earum accedi potest: dummodo abstineatur à villis & locis ibi positis. Aretinus.

Et quidem naturali iure communia sunt omnia hæc: aer, aqua profluens, mare, & per hoc littora maris. Nemo igitur ad litus maris accedere prohibetur: dum tamen à villis, & monumẽtis, & ædificiis abstineat: quia non sunt iuris gentium, sicut est mare.

Flumina & portus sunt publica. Et littus maris dicitur, quanto plus extendi potest. Aretinus.

Flumina autẽ omnia, & portus, publica sunt: ideoque ius piscandi omnibus commune est in portu, fluminibusque. Est autem littus maris, quatenus hybernus fluctus maximus excurrit.

Riparum vsus publicus est, illarum vero dominia ad eos pertinet, qui possessionarum prædiorum domini sunt: littorum quoque vsus quamuis publicus sit, illorum tamen proprietas nullius est.

Riparum quoque vsus publicus est iure gentium, sicut ipsius fluminis. Itaq; naues ad eas applicare, funes arboribus ibi natis religare, onus ali quod in his reponere, cui

mnia flumina perpetua, & similiter portus publici sunt. vnde dico tibi, quòd ius piscãdi in portu & fluminibus omnibus, in communi publicè patet. & sicut ipsa flumina publica sunt, ita & vsus riparum ipsorum fluminum publicus est, &c. Et ideo naues ad ipsas ripas applicare, & funes arboribus ibidem natis religare, & onus aliquod in his reponere cuilibet liberum est, sicut per ipsum flumen nauigare. Sed quanquam dixerim tibi riparum vsum publicum esse: tamẽ et in proprietate earum. Proprietas enim earum, illorũ hominũ est, quorũ prædiis adhærent. & eadem ratione proprietas arborũ in ripis natarum eorundẽ est. & sicut ego dixi tibi de vsu riparũ, ita dico tibi, q̃ vsus litorũ omnibus publicè patet, sicut vsus ipsius maris: vnde cuilibet liberum est casam, id est domunculam ibi ponere, in quam se recipiat. Liberum est etiam cuilibet ex mari retia deducere, & ibidem siccare: sed certè proprietas littorũ nullius esse intelligitur: sed eiusdem iuris sicut est ipsum mare, & quæ subiacent maris terra videlicet & arena. & hæc dicuntur vsque ad illum. §. vniuersitatis. Fran. Aret.

l *Flumina autem omnia.* scilicet perpetua, vt Padus & Rhenus. quædam enim sunt priuata, vt fossæ in agris positæ, quæ crescunt & decrescunt: quæ quãdoque currunt, quandoque non: vt. ff. de flu. & ne quid in flu. l. i. & ii. & ff. e. l. primo. in fine

libet iure publico pro liberi possunt: secundum Arg. loc.

†*Aliàs ap pellere facit dum Bal. Ang. in. l. riparum. ff. e. sed idẽ est. Terra. aplicæ primam ad Clarissimum. Arg. Per.*

Iustinianus művének részlete a munka párizsi 1550-es kiadásából

A 129. sor *in actus* kifejezésének magyarázatában jelzi, hogy *jelenetek* a komédiában és a tragédiában vannak. Az *íliászi költemény*t osszuk fel, vagyis Homérosz *Íliász*át, jelenetekre, ha Homérosztól kölcsönözzük a tragédia tárgyát, és azt, mintegy erősen és előrevilágító dolgot a követők (utánzók) helyesebben fogják megírni, mintha másoktól vennének valamiféle közös és ismeretlen témát. Azt követni ugyanis messze nehezebb. Arisztotelész *Poétiká*jának részletét (48b 38) idézi, ahol azt írja, hogy Homérosztól kölcsönözték a tragédiák és a komédiák tartalmait, Az *Íliász*ból és az *Odüsszeiá*ból a tragédiákét, Margitészből a komédiákét.[245] Erasmus *Chiliades*ében (*Adagiorum Chiliades quattuor cum sesquicenturia,* [használt kiadása] 1558) pedig azt mondja, a tragédiák tartalma az *Íliász*ból kölcsönzött, a komédiáké az *Odüsszaiá*ból.[246] Ezzel kapcsolatban még ajánlja Erasmusnak az Ιλιας κακων című proverbiumát. A szerző úgy véli, Szophoklész az *íliászi költemény*t osztotta színekre, amikor az *Aiasz*t írta. Erről előtte Homérosz zengett az *Íliász*ban, Euripidész pedig az *Iphigéniá*ban, az *Oresztész*ben, mások pedig egyéb művekben, amelyek történetét Homérosztól merítették szikra gyanánt, amelyeket ők a tragédiákban felhasználtak.[247]

A 130. sor *quam si proferres*-kifejezésének magyarázata következik, ahol lényegében az előzőeket ismétli: helyesebb és könnyebb, hogyha Homérosztól kölcsönzik a tárgyát akár a komédiának, akár a tragédiának, mintha az ismeretlen és mások által még nem használt, vagyis elsőként közrebocsátott és leírt volna. Ugyanis, Arisztotelész azt mondja a *Topiká*ban, a feltalálás nehéz, kitalált dolgokat könnyű a meglévőhöz hozzáadni. A fizikáról írt könyve után írt műve (a *Metafizika*) első könyvéből idéz erre vonatkozóan.[248] Először tehát ahhoz illő, aki ámbár a mesterséget a közös érzékek (közízlés: *sensus communes*) körül találja fel, az emberek csodálják, nemcsak mert az általa feltalált dolgok igen hasznosak, de úgy tűnik, mivel bölcs, mások közül kiemelkedik. Ezután Arisztotelész nyíltan és tisztelettel megemlíti az egyiptomiakat, akik az első filozófusok voltak.[249]

A 131. sor *publica materies* (*közismert tárgy*) szavaihoz fűzött magyarázat szerint a téma kifejtésének nehézségéről, amit előttünk senki sem érintett, most azt tanítja, mi módon tudunk eltérni attól a szerzőtől, aki a témát korábban ismeretessé tette. A *közismert tárgy*at, azaz a más által már ismeretessé tettet (*publicatam*) fejtjük ki. Úgy véli, nem ugyanaz az *általános* (*publicum*) és a

---

[245] LUISINUS, 1554. 30. Görögül is idézi: „ὁ γὰρ Μαργίτης ἀνάλογον ἔχει, ὥσπερ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια πρὸς τὰς τραγῳδίας, οὕτω καὶ οὗτος πρὸς τὰς κωμῳδίας.” Magyarul l. RITOÓK Zsigmond, ford., Arisztotelész, *Poétika,* PannonKlett, 1997. 29.

[246] UŐ., uo. 30–30a. Erasmusnál l. az idézett kiadást a 106. hasábon.

[247] UŐ., uo. 30a.

[248] UŐ., uo. „τὸ μ ν οὖν πρῶτον εἰκὸς τὸν ὁποιανοῦν εὑρόντα τέχνην παρὰ τὰς κοινὰς αἰσθήσεις θαυμάζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων μὴ μόνον διὰ τὸ χρήσιμον ε ναί τι τῶν εὑρεθέντων ἀλλ᾽ ὡς σοφὸν καὶ διαφέροντα τῶν ἄλλων”. Magyarul l. ARISZTOTELÉSZ, *Metafizika*, Lectum, Szeged, 2002. 39. Ford. HALASY-NAGY József. „*Ha pedig egyszerre több mesterség feltalálásáról van szó, amelyek közül némelyek az életszükségletekre, mások pedig a szemlelődő élet örömeire vonatkoznak, az utóbbiak föltalálóit mindig bölcsebbeknek tartjuk az előbbieknél, mert az ő tudományuk nem a haszonra irányul.*”

[249] UŐ., uo. L. ARISZOTELÉSZ–HALASY-NAGY, 2002. 39. „*Így érthető, hogy csak mikor az ilyesmi már mind készen volt, akkor találták föl azokat a tiszta tudományokat, amelyek sem a gyönyörűségre, sem az életszükségletekre nem vonatkoznak és pedig először azokon a helyeken, ahol volt az embereknek ráérő idejük. Ezért fejlődtek ki pl. a matematikai szakismeretek először Egyptomban, mert ott volt elég szabad ideje a papi törzsnek.*”

közös (*commune*), miként a jogtudósok sem gondolták annak, ahogy ezt Iustinianus *Institutiones* második könyvének első fejezetében megmutatta.[250] Viszont Vincentius Madius (Vincenzo Maggi; 1498–1564), a kitűnő filozófus, kicsivel előtte a *communiát* használja a *publici* helyett, és a máshonnan átvett *communiával* magyarázta meg.[251] Itt Horatius megmutatta a *publica,* vagyis a *communia* jelentését, amelynek e két szó felel meg, és hozzákapcsolta azt, hogy *nem könnyű a közösnek egyéni vonásokat adni*, s így azt új módon kifejteni, hogy úgy tűnjön, még senki sem magyarázta. Ezután a szabályt is megmondja, amellyel elő lehet segíteni, hogy a *közös* téma egyénivé váljon, azaz a közös (*communia*) *sajátlagossá* (*propria*). Ugyanis így szabadabban lehet meríteni másoktól, mert bízunk abban, hogy a miénk lehet a téma egészen. A szerző megjegyzi: Horatius az, akinek példáját szívesen követi, ha kétely vesz erőt rajta, ami a lelkét nyomasztja. Ugyanis Horatius a *communia* szót rögtön érhetővé teszi, amikor így ír: „*Quam si proferres ignota indictaque primus (mint hogy teljesen új, sose hallott műveket alkoss*)." Tehát vannak közismert témák (*communia*), ismeretlenek és még le nem írtak. Ezenkívül, ha más által elmondott és elfogadott tartalom javára állít oda közismert témákat, ne cserélje ki a mondatszakaszt, mégis mondatszakasz-szerű legyen, ahogy itt is javasolja a költő. Nehéz dolog azt kifejteni, amelyet mástól kölcsönzünk, hogy dicséretünkre váljon, és sajátlagos legyen, mégis helyesebb az *Íliász*ból venni, és a könnyebb tartalomhoz hozzájutni, mint ha új témához folyamodunk.[252]

A 131. sor *privati iuris* kifejezést is magyarázza: annak a sajátossága, aki gondosabb volt, és jobban mondta, fejtete ki mondandóját. A jogtudomány szava. Iustinianus az *Institutiones* első könyve 8. fejezetében, ahol megállapítja, hogy a személyek önrendelkezésűek (*sui iuris sunt)* vagy más joga alá vetettek.[253] Ugyanígy Horatiusnál, a *mástól* közhasználatra átengedett témák *másnak* sajátjai lesznek a költemények különféle fajtájában. Ugyanis Aiax sajátja a homéroszi epikának, és sajátja Szophoklész tragédiájának.[254]

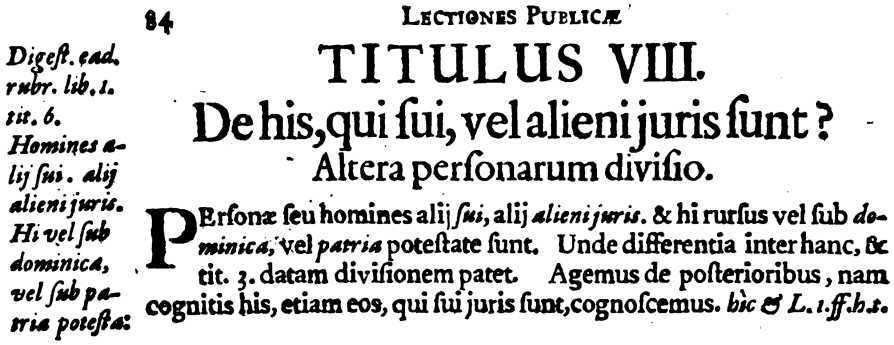

84 LECTIONES PUBLICÆ

Digeſt. eod. rubr. lib. 1. tit. 6. Homines alij ſui. alij alieni juris. Hi vel ſub dominica, vel ſub patria poteſta:

TITULUS VIII.

De his, qui ſui, vel alieni juris ſunt?

Altera perſonarum diviſio.

PErſonæ ſeu homines alij *ſui*, alij *alieni juris*. & hi rurſus vel ſub *dominica*, vel *patria* poteſtate ſunt. Unde differentia inter hanc, & tit. 3. datam diviſionem patet. Agemus de poſterioribus, nam cognitis his, etiam eos, qui ſui juris ſunt, cognoſcemus. *hìc & L. 1. ff. h. t.*

Iustinianus magyarázatos kiadása 1687-ből a hivatkozott szövegrészlettel

[250] LUISINUS, 1554. 30a. L. IUSTINIANUS, 1550. 186–187.
[251] Madius ismert műve Bartholomaeus Lombardusszal: *In Aristotelis librum de poetica communes explanationes*, Venetii, 1550.
[252] UŐ., uo.
[253] UŐ., uo. L. még *Praelectiones publicae in d. Justiniani Institutionum juris quatuor libros compositae et in Universitatis Carolo-Ferdinandeae praegentis magnae aulae Carolinae auditorio juridico dictae a Joanne Christophoro Schambogen,* Neo-Pragae, 1687. 84.
[254] UŐ., uo. 30a.–31.

VINCENTII MADII
BRIXIANI
ET
BARTHOLOMAEI LOMBARDI
VERONENSIS
IN
ARISTOTELIS
LIBRVM DE POETICA
COMMVNES EXPLANATIONES:
MADII VERO IN EVNDEM LIBRVM
PROPRIAE ANNOTATIONES.

Eiuſdem de Ridiculis:
Et in Horatii librum de arte Poetica interpretatio.

In fronte præterea operis appoſita eſt Lombardi
in Ariſtotelis Poeticam præfatio.

Madius művének címlaprészlete

A 132. sor *orbem* szavát emeli ki a folytatásban. Akkor utánoz valaki helyesen, és emelkedik felül az imitációval, ha nem aggódik az *egész* rendje miatt (*orbis*), vagyis a költemény egész testének megváltoztatása (megfordítása) miatt, nem ugyanazokat a szavakat fűzi hozzá, amelyeket a régebbi poéta felhasznált, nem fog félni bizonyos dolgokat mellőzni, mást hozzáadni. Egy költő egész költeményének kerekségét kell ezen a kifejezésen érteni, amit utánoznak, és amivel vetélkednek. Amennyiben a kerekségen a *periodus*t (többtagú mondat, körmondat) értjük, írja, talán nem fütyülnek ki. Ugyanis a *periodus* valamiféle *kerekség,* és *terebélyes* (nyitott = *patula*), mivel több tagból áll. Cicero *Orator* című művét idézi fel, aki a *verborum ambitus* latin kifejezéssel (38. 2.) nevezi meg a *körmondat*ot, ami valóban kerek, egész. Ugyanis a *periodus*ról szólva azt mondja (168. 4.), hogy *„az én fülem a kerekded, szépen zengő mondatokban gyönyörködik; a rövid mondatok sértik, s a dagályosakat sem szereti."*[255]

A 132. sorban olvasható *orbem* két jelzőjének magyarázata következik. elsőként a *vilem* szóhoz fűz megjegyzést. Mivel meg kell vetni azt, aki a történetet (fabula) mástól kölcsönzi, és ezért az ő körmondata *közönséges* (vilis), mivel nem a körmondatokban, hanem az anyagban *kell izzadni tetszetősebben.* – A

[255] UŐ., uo. 31. Latinul: *„meae quidem et perfecto completoque verborum ambitu gaudent et curta sentiunt nec amant redundantia."* Magyarul l. CICERO *összes rétorikaelméleti művei,* Kalligram, Pozsony, 2012. 666. Ford. KÁRPÁTY Csilla, átdolgozta és jegyzetekkel kiegészítette MEZEI Mónika.

patulum szó értelmezésében azt írja, a körmondat *terebélyes* és jókora. A római rétorikaelmélet-szerző, Quintilianus *Szónoklattan*a kilencedik könyve negyedik fejezetére hivatkozva azt írja, a körmondat legalább két tagból áll. Általában négy tag alkotja, de gyakran lehet több is. Cicero ennek módját úgy határozza meg, hogy vagy négy hexameter verssornyi terjedelmű, vagy annak szelleme módján jön létre. A római szónok *Orator* című művére hivatkozik.[256] Madius pedig, Quintilianus véleménye alapján, azt mondja, hogy Horatius jelzi, annak rendjét kell megváltoztatni, amiből a történetet vesszük, ugyanis így nem időzünk a kikerekítés körül.[257]

A 133. sor *nec verbum verbo* kifejezését magyarázza a következőkben. Cicero *De optimo genere oratorum* (*A legkiválóbb szónok*) című művéből idéz idevonatkozóan hosszan magyarázatként (14–15.), amelyben a fordítás (*interpretatio*) imitációs lehetőségét fogalmazza meg a római: „*Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschinis et Demosthenis; nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere.*"[258] Még megjegyzi: Cicero a *Catón*ban (*Cato maior de senectute*) Xenophón szövegét forgatva utal a szerző *Kürosz nevelkedése* című művének 8. könyvére, ahol Kürosz haldokolva e szavakkal szólítja meg fiait (7. 22.): „εἰ μν οὖν οὕτως ἔχει ταῦτα ὥσπερ ἐγὼ οἶομαι καὶ ἡ ψυχὴ καταλείπει τὸ σῶμα, καὶ τὴν ἐμὴν ψυχὴν καταιδούμενοι ποιεῖτε ἃ ἐγὼ δέομαι."[259] Azt mondja, ha ezek így vannak, engem tiszteljetek, ahogy az istent. Cicero beszédében sok mindent elhagy.[260] A teljes művet más fordításokban vizsgálhatjuk meg, ahol talán merészebben támadnak értelmezése miatt Ciceróra, de mégsem következmények nélkül. Bárcsak – írja – Aiszkinészt és Démoszthenészt is Cicero fordította volna. Már hogy mi módon kell fordítani a görögöket, jobban át lehetne látni. Ebből a szempontból elismerően szól egy tudós és ékesen szóló férfiúról, Paulus Manutiusról, aki Démoszthenész négy szónoki, Philipposz ellen mondott beszédét (*Demosthenis orationes quattuor contra Philippum*, *a Paulo Manutio latinitate donatae*, Venetiis, 1549) fordította latin nyelvre úgy, hogy ennél már

---

[256] UŐ., uo. L. Cicero, *Orator,* 221–222. Pl. „*Constat enim ille ambitus et plena comprehensio e quattuor fere senariis versibus, quae membra dicimus, ut et auris impleat et neque brevior sit quam satis sit neque longior.*" Magyarul CICERO–KÁRPÁTY–MEZEI, 2012. 682.

[257] UŐ., uo. MADIUS, 1550. 144.

[258] UŐ., uo. „*Lefordítottam ugyanis latinra a két legékesebb szavú attikai szónok, Aiszkinész és Démoszthenész leghíresebb, egymás ellen mondott beszédeit, nem* tolmács*, hanem* szónok *módjára, megőrizve a gondolatokat, de a formákat, az alakzatokat, a szavakat* a mi nyelvhasználatunkhoz igazítva. *Mert úgy láttam jónak, hogy ne a puszta szavakat adjam vissza, hanem inkább a beszédmódot és a kifejezések erejét őrizzem meg. Úgy gondoltam ugyanis, hogy nem a számukat kell kimérnem az olvasó előtt, hanem úgymond a súlyukat.*" [A kiemelések tőlem, T. S. A.] CICERO, 2012. 727. Ford. KISDI Klára.

[259] UŐ., uo. A szöveget magyarul l. XENOPHÓN, *Kürosz nevelkedése,* Európa, 1979. 301. Ford. FEIN Judit.

[260] UŐ., uo. Cicero a következőkre utal (30.): „*Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam quam adulescentia fuisset* (*Cyrus, legalábbis Xenophón szerint, abban a beszédben, amelyet halálos ágyán tartott, mikor már nagyon öreg volt, azt mondja, hogy ő vénségében sohasem érezte magát gyöngébbnek, mint aminő ifjúkorában volt*)." CICERO *válogatott művei,* vál. HAVAS László, Európa, 1987. 358. Ford. NÉMETHY Géza.

nem lehet tökéletesebben: Manutius ugyanis nemcsak Horatiusnak és Cicerónak a fordításról mondott szabályát őrizte meg, hanem a témában azt tartotta helyesnek, hogy a latin nyelv bővebb és gazdagabb a görögnél, amire Cicero is hivatkozik a *De finibus* című műve első könyvében és a *Tusculanae disputtiones* második könyvében.[261]

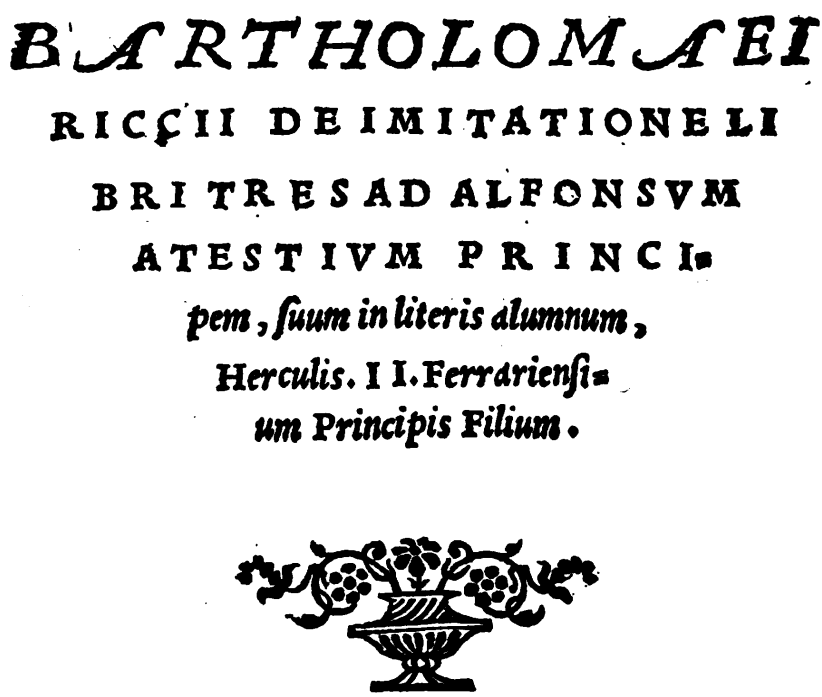
BARTHOLOMAEI
RICCII DE IMITATIONE LI
BRI TRES AD ALFONSVM
ATESTIVM PRINCI-
pem, ſuum in literis alumnum,
Herculis. II. Ferrarienſi-
um Principis Filium.

Riccius műve 1549-es velencei kiadásának címlaprészlete

A 134. sor *nec desilies imitator in arctum* [*artum*] kifejezés magyarázata: *„te, aki utánzó (imitator) vagy, ne hű tolmács légy, ne szállj alá a szűk helyre, ahol szót szóval akarsz magyarázni, és ahol szabadabban lehet csapongani.*"[262] Úgy tűnik, írja továbbá, hogy ezt mindenképpen meg kell tenni, amit igen ízlésesen és tudósan kifejt s előír Riccius (Bartholemeo Ricci, 1490–1569) 1545-ben megjelent *De imitatione* című könyvének második fejezetében, ahol szintén a fentieket fogalmazza meg.[263]

Másik példájában Platón *Ión* című művének párbeszédéből idéz (531 d), amelyben a filozófus arra hivatkozik, hogy a Homérosz által kitalált dolgok, bár nyersanyaguk ugyanaz, mégsem ugyanolyanok.[264]

---

[261] UŐ., uo.
[262] UŐ., uo. 31–31a.
[263] UŐ., uo. 31a. Ricci művét igen sokszor említi Kiss Farkas Gábor is. L. KISS FARKAS, 2007. 447–466.
[264] UŐ., uo. Görögül, majd latin fordításában idézi: „ΣΩ. Τί δ οἱ ἄλλοι ποιηταί; οὐ περὶ τῶν αὐτῶν (*quid alii poeta non de his ipsis rebus agunt?*), ΙΩΝ. Ναί, ἀλλ', ὦ Σώκρατες, οὐχ ὁμοίως πεποιήκασι καὶ Ὅμηρος. (*nae, at non ea ratione, qua Homerus, alii carmine panxerunt*)." Magyarul: *„Nos akkor? A többi költő alkotásai nem ugyanezekről [szólnak]? – De igen. Csakhogy ők nem ugyanúgy alkot-*

A 135. sor *pudor vetet* kifejezését emeli ki a folytatásban. Magyarázata szerint tiltja a szemérem, hogy futásnak eredjen, azaz eltávozzon azon dolgoktól, amelyekhez meggondolatlanul fordultak, és ezért inkább szokták makacsul megmaradni a tévedésben, minthogy felhagyjanak azzal a témával, ami sohasem lesz dicsérendő. Példaként Platón *Kharmidész* című művéből idéz (161 a), ahol Szókratészt szerepelteti, a bölcs igen világosan küzd Kharmidész véleményével, aki azt mondja, a bölcs józanság szemérmes. Szókratész pedig azt mondja: „*A bölcs józanság tehát nem lehet a szemérmesség, mert amaz mindig jó, a szemérmesség pedig nem kevésbé jó, mint amennyire rossz.*"[265] Úgy véli, az összes szó a szűk korlátokra utal, ahonnan a szemérem tiltja, hogy elfusson. Itt valamiféle katonai képet képzelnek maguk elé. Ugyanis a hadvezérek, akik szűk helyre keverednek és az ellenség cselvetésébe esnek, olykor inkább akarnak meghalni, mint elfutni. Xenophón töredékesen megmaradt könyvéből, a *Hellenikáb*ól idéz (1. 6. 33.), ahol Kallikratidész azt mondja, ne foglalkozzanak azzal, hogy ő Spártáért fog meghalni, futni ugyanis szégyen.[266]

Ugyancsak a 135. sor kifejezése az *opris lex*. Értelmezése szerint *utasítás* (*institutum*), amivel már hozzáfoghat valaki a mű tárgyalásához, ugyanis rút dolog valamihez kezdeni, amit végül félre kényszerül tenni, hogy ha a szót szóval kezdi visszaadni, majd csak a történet kifejtésére vállalkozik. Epiktétosz ezt törvénynek (*lex*) nevezte, ami utasítás (*institutum*). A *Kézikönyvecske* (*Enkhiridion*) című művéből idéz (50.): „Ὅσα προτίθεται, τούτοις ὡς νόμοις, ὡς ἀσεβήσων, ἂν παραβῇς, ἔμμενε. (*quaecunque proposita sunt, his veluti legibus, ut peccaturos, si ind epedem proferas, consiste*)."[267]

*

Luisinus szövegének tartalmi végigkísérésekor is feltűnt, hogy Horatius *Ars poeticá*ját e korszakban mások is értelmezték, hiszen utal Madiusra, aki az arisztotelészi *Poétika* mellett a római kötő költészettanát is kommentálta. (Az ugyancsak itt említett Riccius pedig művében általában beszél a rétorikai [és poétikai] imitációról.) E sorba tartozik a Luisinus szövegét valószínűen jól ismerő Zsámboky János Horatius-kommentárja, amelyben az itt megismert fogalmi gondolkodás ismétlését s alapos körüljárását látjuk, amelyhez a horatiusi szöveg alapos körüljárása társul. Zsámboki kommentárja esetében nem járunk ismeretlen mezőkön, hiszen már említettük Téglásy Imre kitűnő munkáját a nyelv- és irodalomelmélet magyarországi kezdeteiről, amelyben Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig mutatja be azt. Ez utóbbi nyelv- és irodalomelméletét feltérképező fejezetek között találjuk a *De imitatione ciceroniana* című Zsámboky-mű után a Horatius-kommentár vizsgálatát (5. 2. fejezet), amelynek címe: *Költészet és „eredetiség"*. Már ez is elgondolkodtató a reneszánsztól a 18. század végéig és a

tak, kedves Szókratész, mint Homérosz." PLATÓN *összes művei,* 1., Európa, Bp., 1984. 310–311. Ford. RITOÓK Zsigmond.

[265] UŐ., uo. Görögül és latin fordítását is közli: „Οὐκ ἄρα σωφροσύνη ἂν εἴη αἰδώς, εἴπερ τὸ μ ν ἀγαθὸν τυγχάνει ὄν, αἰδὼς δ [μὴ] οὐδ ν μᾶλλον ἀγαθὸν ἢ καὶ κακόν (*non igitur temperantia pudor esset, si haec bona est, pudor non minus malus, quam bonus*). Magyarul l. PLATÓN, 1. 1984. 69. Ford. PAPP János.

[266] UŐ., uo. Görögül és latin fordításban is közli: „Καλλικρατίδας δ ε πεν ὅτι ἡ Σπάρτη οὐδ ν μὴ κάκιον οἰκεῖται αὐτοῦ ἀποθανόντος, φεύγειν δ αἰσχρὸν ἔφη ε ναι (*Callicratides vero inquit, nihilominus me mortuo Sparta habitabitur, fugere omnino turpe est, inquit*)."

[267] UŐ., uo. Magyarul: „*[Az elvekhez,] amiket elfogadtál, úgy ragaszkodj, mint a törvényekhez, mintha az istenek ellen vétenél, ha megszeged őket.*" EPIKTÉTOSZ *összes művei,* Gondolat, Bp., 2016. 305. Ford. STEIGER Kornél.

19. század elejéig vizsgálandó eredetiség-elméletet és -programok jegyében, ugyanis itt rávilágít a fogalom reneszánsz–klasszicista jelentéskörére, amelyről Zsámboky munkája kapcsán is értesülünk. Úgy véljük, ez mindenképpen alapja a felvilágosodás kori *horatiusi klasszicizmus* meghatározásának.

Felesleges lenne felvázolni is Téglásy igen adatgazdag, s a korra jellemző, a reneszánsz irodalomelméletre vonatkozó áttekintését, de Zsámboky művéből kibontott fogalommeghatározásaira és magyarázataira sűrűn hivatkozni fogunk.

Zsámboky az 1564-ben megjelent mű címében (l. fentebb) is jelzi, hogy közli magának az *Ars poetica*nak szövegét, majd annak parafrázisát, végül pedig annak kifejtése (παρεκβολαι) következik.

A szövegközléssel nem foglalkozunk, hanem a latin textus *körülírás*val, vagyis annak parafrázisával, amely a szöveget követi. Itt gyakorlatilag prózában, *körülírással* közli a verses alkotást: *Paraphrasis Sambuci.*[268] A 33–34. oldalon találjuk a kérdéses horatiusi szövegrész parafrázisát, amelyből a következő részletet emeljük ki: „*Non cuiusvis est enim* nova*, ut placeat, invenire, et quibusdam nihil, quod a nostris excogitatur, arridet. Sed non miror difficultas, si, quo* nota *sunt, et* communia, *dissimulare artificio velis, proque tuo adducere: quod si tamen possis, demum te poetam dicerim, sola fere* εργασια *non* materia quadam propria*, ab aliis scriproribus dissidet: ut res alienas tamen suo modo repetitas* proprias *faciat, et* admirabiles."[269] A horatiusi szövegnek és parafrázisának kulcsfogalmait kiemeltük: a *nova (újdonság, új dolgok)* feltalálása az arisztotelészi *natur*ának az egyéniség és a teremtő fantázia adta lehetőségét jelzi, míg a *nota* és a *communia (ismert* és a *közös*) az *ars technikai tényezőit* emeli ki.[270] A rétorizált poétikaformálás a következőkben már ez utóbbi könnyebben elérhető lehetőségét taglalja. Ennek nem lehet az eszköze csak az εργασια, vagyis a *megmunkálás* (kidolgozás), hanem a kiválóság feltétele a *sajátos anyag*, amely az egyéni módon újra átgondolt, egyébként *idegen* témát *sajátlagossá* és *csodálatossá* teszi.

A horatiusi költemény parafrázisa után a mű néhány szöveghelyének magyarázata következik: *In aliquot poeticae Horatianae loca παρεκβολαι, sive commentariolum Sambuci.*[271] Természetesen a horatiusi *Ars poetica* e fontos része is itt megtalálható: a *Difficile est* sortól a *Nec verbum verbo*ig, valamint a *Nec si incipies*.[272] Szempontunkból elsősorban a horatiusi *Ars poetica* 128–132. sorának értelmezése emelendő ki a *Difficile est* mondattól. A kommentárt párbeszédes formában fejti ki Zsámboky. A témáról az *Exegeta (Szövegmagyarázó* – aki nem más, mint maga a szerző), és a *Philometer (Versszerető)* folytat párbeszédet. A 128. sortól az utánzásról megfogalmazott horatiusi szabály jön tehát szóba, amelyről az *Exegeta* a következőket mondja: „*Istud igitur praeceptum*

[268] ZSÁMBOKY, *Ars poetica Horatii*, 1564. 21–62.
[269] UŐ., uo. 33. Téglásy Imre fordításában: „*Nem akárkinek jut ugyanis osztályrészül, hogy olyan* új *dolgokat találjon fel, melyek tetszést aratnak, és akadnak, akiknek semmi sem tetszik, amit a mieink kigondolnak. Ám nem kisebb gond az sem, ha már* ismert *és* közös *dolgokat akarsz művészettel megváltoztatni és sajátodként előrehozni: ha azonban mégis meg tudod tenni, olyan költőnek fognak hívni, aki csak kizárólag a kidolgozás, nem pedig egy bizonyos sajátos anyag tekintetében tér el a többi írástudótól: hogy a maga egyéni módján újra átgondolt idegen tárgyat* sajátlagossá *és* csodálatossá *tegye*." TÉGLÁSY, 1988. 112. Magyarázatát l. a 111–112. oldalon. A kiemelések tőlem, T. S. A.
[270] Vö. TÉGLÁSY, 1988. 111.
[271] ZSÁMBOKY, 1564. 63–188.
[272] UŐ., uo. 119–123.; 123–126.; 126–129.

occupate, unde materia sit mutuanda, et quo modo, ut propria, *non* vulgaria *sint,* patula*que efficimus (Ezzel a szabállyal foglalkozva tehát kimutathatjuk majd, hogy honnét és hogyan kell az anyagot kölcsönözni, hogy* sajátlagos *legyen, ne pedig* közönséges *és mindenki számára* hozzáférhető)."[273] A *Philometer*nek ez homályosnak tűnik, főleg a *communes* és a *proprium* értelmezése érdekli, amelyet a mester meg is magyaráz.

Zsámbokynak a horatiusi *Ars poetica* e részéhez fűzött igen sokszínű s Téglásy Imre által feltárt poétikai (rétorikai) gondolatmenetéből[274] még annyit emelnénk ki, hogy az arisztotelészi *natura* és a cicerói–horatiusi *ars* vonatkozásában – ahogy Téglásy írja – szerzett tudomást a költött, a „semmiből" teremtett alkotásról, ennél azonban még többre tartja azokat, akik már egyszer megformált irodalmi anyagot vesznek újra kézbe.[275] Ennek eszköze az *aemulatio*, hiszen „*akkor helyes az imitálás, ha a szerző legalább az utánzottal azonos esztétikai értékű művet hoz létre. Ennél azonban többre tartja azt, aki tökéletesen áthevíti, sajátossá teszi anyagát, utánzása az utánzottnál jobb művet eredményez, tevékenysége ezáltal* aemulussá *válik*."[276] Ezzel kapcsolatban írja a következőket: „*Aeschylus in omnibus Homeri imitator, Virgilius superat Apollonium in iis, quae transcripsit, par in multis Homero, Musaei epistolas Ovidius aequavit: sed ita retulit, ut eum nunquam legisse videtur. Lucianus quas fabulas Ovidii habet, prlurimum ab eo differt, atque non inutile fuerit eas iuvenibus conferre, ut quid pieta sit, intelligerent*."[277]

Az *aemulatio* pedig ahhoz szükséges, hogy létrejöjjön a *novitas* (*újdonság*) és a *proprium* (*sajátlagosság*), amely esztétikai minőségként az utánzottal rokon, mégis más, az újabb imitáció mintaszerű művének létrejöttét is eredményezheti. Példaként a Horatius-imitációt követő 17. századi jezsuita költészetre gondolunk, pl. a lengyel Sarbievius (Maciej Kazimierz Sarbiewski; 1595–1640) és a német Jacobus Balde (1604–1668) költészetére, akiket a latinul író magyar Horatius, Hannulik János (1745–1816) követ.[278] A Horatius-imitáció így áttételes, itt például a vallásos mondanivalót *Horatius szerint* megfogalmazó Sarbievius követése jóval erősebb az antik mintáénál.

*

A 16. századi könyvkiadás tudós mestereként ismert nyomdászcsalád, a Mautiusok harmadik generációjának tagja, Aldus Manutius (Paulus Manutius [1512–1574] fia, a híres Aldus Manutius [1449–1515] harmadik fiának gyermeke – tehát Aldus Manutius unokája – szintén megírta a horatiusi *Ars poetica* magyarázatát, amely 1576-ban jelent meg Velencében.

---

[273] UŐ., uo. 119. Magyarul l. TÉGLÁSY, 1988. 110.

[274] Érdemes lenne magyarázatos kiadását megjelentetni s a mű egészét értelmezni a horatiusi szöveghelyet értelmezését illetően.

[275] TÉGLÁSY, 1988. 114.

[276] UŐ., uo. 114.

[277] ZSÁMBOKY, 1564. 122. Magyarul: TÉGLÁSY, 1988. 114. „*Aiszkhülosz mindenben Homérosz utánzója. Amit Vergilius átírt, mindenben felülmúlja Apollónioszt, sok tekintetben Homérosszal egyenrangú. Ovidius Muszaiosz leveleivel alkotott egyenlőt, ám úgy adott elő, hogy úgy látszódjék, mintha sohasem olvasta volna. Lukiánosz azon történetei, melyeket Ovidiustól vett, többnyire különböznek, viszont nem lenne hasztalan bemutatni ezeket a tanulóifjúságnak, hogy megérthessék belőlük, mi teszi a költőt.*"

[278] L. VARGA, 1938. 24–42. Csak néhány lap a *Hannulik és Horatius* c. fejezet (24–26.), igen terjedelmes a *Hannulik és Sarbievius* c. rész.

IN

Q. HORATII. FLACCI

VENVSINI

Librum

DE. ARTE. POETICA

ALDI . MANVTII

PAVLLI . F.

ALDI . N.

Commentarius.

Ad Bartholomaeum Capram, Io. Franciſci F.

Iuriſconſultum.

VENETIIS . ∞ . D . LXXVI

Apud Aldum

Manutius művének címlapja

Nézzük Manutius Horatius-*commentarius*ának a római költő *Ars poetica*ja 128–136. sorához fűzött magyarázatait![279]

A 128. sor *proprie communia dicere* kifejezésével kezdi, ahol leginkább a *communia* szót magyarázza: valakik úgy vélik, nem kimondott dolgok, amelyek mindenki számára hozzáférhetőek, ahonnan a témát (argumentum) bárki kiszemelheti. A szerző viszont *közös*nek mondja az olyan dolgokat, amelyek a feltalált témákat mindenkivel képesek megosztani: ezt Horatius kicsit később *publica materiá*nak (közös anyag) nevezi. (Megjegyzendő, hogy ezen a *közös* mitológiai, görög-római mondai vagy történelmi anyagot kell érteni, szemben

[279] L. MANUTIUS, 1576. 31–33.

például a görög, majd a római regénytémákkal, amelyek soha nem hallott dolgokat, témákat mondanak el.) Ugyanis – folytatja – inkább az a közös, amit, amikor mások feltaláltak, mindenki utánozhat, mint az, amit, mivel még senki sem gondolt ki, nekünk kellene megalkotni. Mi készteti a tudós férfiakat, hogy ebbe a hibába essenek? – kérdezi. Azon a nézeten vannak, hogy két egymást követő verssort kell megmutatni, de nem úgy jelölnek valamit, hogy különböznek, hanem úgy, hogy a közeli mondatot erősítik. Amennyiben ez így lenne, a szót helyesen magyaráznák *közös*nek. A szerző ezt másképp gondolja: először magának a szónak a sajátosságáról kell meggyőződni, amikor inkább úgy tűnik, hogy *közös* és már előadott jegyei vannak, mintsem ismeretlenek és kimondatlanok. Aztán, ha Horatius a tehetség dicséretével az új anyag bevezetésének nehézségét vinné színre (fogalmazná meg), elég képtelen dolog lenne, ugyanis szabályokat fűz hozzá, amelyek nem az új, hanem az ismert anyagot részesítik előnyben. A következőket írja (*AP,* 133–134.): „*nec verbo verbum curabis reddere fidus / interpres nec desilies imitator in artum*". Ki ne tudná – írja –, itt az utat és az érvet mutatja meg, amellyel élhet bárki, amikor a görögöktől történetet fordít, vagy amikor utánoz, de az ismert anyag saját dicséretét szolgálja-e? A szerző azt erősíti meg, ne annyira *közismert* anyagokat dolgozzon fel, hanem valamennyire ismertet, aztán az ismeretlen nehézségét is jelzi, amit e két sorban mutat meg Horatius. Azt mondja, nehéz a közös anyagban a sajátlagosság dicséretét kivívni, hogyha valaki Aiax- vagy Oedipus-tragédiát ír, aminek anyaga közös és mindennapi (*communis* et *publica*), mások verssora által már megismert és általánossá (mindennapivá) tett. Mégis nehezebb, ha először ismeretlen és megíratlan témát akarnak előhozni. Ugyanis mi sem könnyebb és helyesebb, mint tragédiát írni, miután Homérosz *Íliász*ából kölcsönzi valaki a témát, minthogyha semmit sem vett volna kölcsön senkitől, és maga alkot meg mindent.[280]

A 128–129. sor *tuque rextius (etc.)* mondatával folytatja, ahol részint megismétli az előzőeket: azt sugallja Horatius, írja, hogy nehéz *sajátosan* (*proprie*) a közös tárgyat elmondani, és mégis helyesebb az *Íliász*ból tragédiát készíteni, mintha az anyag nem *közös*. Aztán Horatius megmutatja, mi módon lehet a közös témát sajátosan (*sajátlagosan*) elmondani. Mivel pedig, aki a közös anyaggal foglalkozik, akár görögből fordít, akár utánoz, figyelmezteti, mindkettőben mit kell elkerülnie.[281]

A 132. sor *nec [non] circa vilem patulumque moraberis orbem* mondatát értelmezi a következőkben: aki fordít (írja), vagy az anyagban botolhat meg, vagy a szavakban. Az anyagban akkor, ha nem tartja meg a témák megválogatását, hanem mindent átvesz, még a rosszat, a hitványt is, és az önmagában elég nyilvánvaló tárgyakat. A szavakban pedig akkor, ha szót szóra halmoz (vagyis ugyanazon szavakkal idéz). Mindkettőtől óva int Horatius, és figyelmezet: mivel mindkettő ostoba és haszontalan *pontosság*. Azt mondja, hogy *hitvány és kitárulkozó kerekség (kör)* ez a legkevésbé sem köztudomású téma helyett. Ugyanis a magasztos és rejtett dolgoknál dicséretes időzni. Az *orbem patulum* kifejezés kapcsán mások úgy vélik, ez a mástól vett anyag egészét jelenti egészen a végéig, amelynek tárgyalása nem gyönyörködtet. Azok a témák, amelyek tárva-nyitva állnak, hitványak. Nem beszélnek el bármit sem az epikus poéták, sem Homérosz az *Íliász*ban, mindent a színpadon kell megjeleníteni, de csak a jeles dolgo-

[280] UŐ., uo. 31.
[281] UŐ., uo. 32.

kat, azokat pedig mellőzni kell, amelyek hitványak és túlságosan közismertek. Ezt nevezte *kerekség*nek, *kör*nek, azok szokása alapján, akik semmit sem mellőznek, hanem, mintegy körüljárással, egyenként vagy akár a legkisebb és kézzelfogható dolgokat is követni akarnak, s birtokba szándékoznak venni. Homérosz felfogását illetően az *Ars poetica* 150. („*desperat tractata nitescere posse relinquit [Mindent elmellőz, ami művében nem igér fényt]*") és a 133. („*nec verbo verbum curabis reddere fidus [s szolgai tolmácsként nem akarsz szót szóra idézni]*") sort citálja.[282]

A 134. sor *interpres* szavához is magyarázatot fűz. Arra figyelmeztet Horatius, ne fordítsuk ugyanannyi szóval hű tolmácsként. Ugyanis nem mindig felelnek meg a görög nyelv szavainak a latin kifejezések. Utal arra, hogy Horatius szabályát Cicero erősíti meg. Idézi a *De optimo genere oratorum* (*A legkiválóbb szónok*) című műve idevonatkozó részét, ahol a római szónok arról nyilatkozik, hogy lefordította *Aeschines* és *Demosthenes* [sic!] egymás ellen mondott két beszédét.[283] Ebből idéz, majd kijelenti, hogy azt tanítja Cicero, a fordításnak két fajtája van: az egyik, ahol a *tolmács (fordító – interpres)* jelenik meg, a másik, ahol a szónok. (Hozzátehetjük: a *fordító–költő párhuzam is elképzelhető*). A tolmácsnak az összes szó rendelkezésére áll, a szónokot csak annyira, hogy a római nyelvtől az illető ne rettenjen meg. Ugyanis váljon szónokká, ugyanúgy költővé a fordításban. Cicerónak a *De finibus* című műve 3. könyvéből (15. 9.) idéz, ahol a következőket írja: „*Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere* (*Arra sincs szükség, hogy mindent szóról szóra fordítsunk, ahogy az ügyetlen fordítók szokták, ha van rá egy azonos értelmű, de használatosabb szó. Én még azt is meg szoktam tenni, hogy amit a görögök egyetlen szóval fejeznek ki, szükség esetén több szóval írom körül*)."[284]

Végül a 134–135. *nec desilies imitator in artum, / unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex* mondatának értelmezését olvassuk ennél a résznél. Manutius úgy látja, vannak, akik számára ugyannak tűnik fordítani és utánozni. Ez a szerző meggondolásában sem más. Ugyanis Vergilius Homérosztól valamit fordított, valamit utánzott, és bizony a fordítás közelebb visz a maga elé tett tárgy hasonlóságához, mint az utánzás. Horatius előírja, nehogy valaki annak a

---

[282] UŐ., uo. 32. Magyarul l. HORATIUS, 1961. 583.; 581. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[283] UŐ., uo. Két részletet idéz. Az első vonatozásában l. a 238. jegyzetet („*nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere.*"). A műből még a következőt emeli ki (23.): „*Quorum ego orationes si, ut spero, ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostroquae si e Graecis omnia conversa non erunt, tamen ut generis eiusdem sint, elaboravimus, erit regula, ad quam eorum dirigantur orationes qui Attice volent dicere* (*Ha tehát beszédeiket – reményeimnek megfelelően – sikerült úgy lefordítanom, hogy valamennyi erényüket megőrizzem, beleértve gondolataikat, alakzataikat és a dolgok sorrendjét, szavaikat csak annyiban követve, ami még nem tér el túlzottan a mi gyakorlatunktól – mert ha nem is fordítottam le mindent szó szerint a görög eredetiből, igyekeztem legalább jellegüket megőrizni –, akkor szolgáljon munkám mintegy zsinórmértékül a szónoklásban mindazok számára, akik attikai módra szeretnének beszélni*)." CICERO, 2012. 730. Ford. KISDI Klára.

[284] UŐ., uo. 33. Magyarul l. Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról,* Kairosz, Bp., 2007. 193. Ford. VEKERDI József.

témának az utánzásához folyamodjon, amelyben előrehaladtak, és ne engedje, hogy a nehézség végig elkísérje. Lépjen vissza, mivel *nemcsak szégyen a szabályt elkerülni*, hanem a *mű törvényét* (*operis lex*) veszi semmibe, amely előírja, mit tegyünk.[285]

Láttuk Manitius értelmezését, amelynek kétségkívül új eleme, amit a fordításról és az utánzásról mond. Cicero példáján igazolja azt a fordításelméleti meggondolást, amely a fordító és a szónok szellemiségének kettősségét állítja szembe az *interpretatió*ban. Ez a verstechnikában (a 18. századi és a 19. századi klasszikáében úgyszintén) jelen lévő szemlélet, amely, mint látni fogjuk, nem idegen a Berzsenyi-versekétől sem.

*

A 17. században, ahogy jeleztük, megnő Horatius egész életművére kiterjedő kommentáros kiadások száma, amelyet a 18. század híres kiadásai folytatnak. Bár nem beszélhetünk arról, hogy az *Ars poetica* jelentősége csökkenne, a korábbi századok parafrázisos kiadásai visszább szorulnak, viszont a későbbiekben ismét előtérbe kerülnek a horatiusi mű magyarázatos kiadásai, már inkább nemzeti nyelven megjelenő magyarázatos fordításai. Itt elsősorban Virág Benedek *Horátzius poétikáj*ának magyar nyelvű kiadására és magyarázatára (Pesten, 1801) és Kis Jánosnak a Wieland által magyarázott Horatius leveleinek fordítására (*Horátzius levelei Wielandnak magyarázó jegyzéseivel. Fordította Kis János,* Sopronyban, 1811) gondolunk. Ez azonban csak az első könyv leveleit tartalmazta, a teljes Horatius-levelezés fordítása csak később készült el s 1833-ban jelent meg: *Horátius' levelei. Fordítá Kis János. Az eredeti textussal Döring szerint, s Wieland magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferencz által,* Pesten, 1833. Erről majd később.

A számos kiadás közül a holland Laevinus Torrentius (Lievin van der Beken; 1525–1595) posztumuszként megjelent kötetének (1608) magyarázatit mutatjuk be, amellyel ő már nem készült el, hanem Petrus Nannius végezte el a kommentárok megírását.[286] Nézzük ennek a horatiusi *Ars poetica* 128–136. sorára vonatozó megjegyzéseit!

A 128. sor *difficile est proprie* kifejezének magyarázatával kezdi e rész értelmezését. Azt mutatja be, írja, hogy nehéz és fáradságos dolog *új szereplőt* bevezetni. Könnyebb ugyanis már mások által megírtat utánozni. A *személy, szereplő* említése utal az arisztotelészi *Poétika* hatására. – Az ugyancsak az e sorban (128.) szereplő *communia* szót magyarázza a folytatásban, amely a még nem a másoktól birtokba vett és tulajdonában lévő dolgot jelöli. *Közös*ként (*commune*) nevezik meg, mert a birtokba vevők zsákmánya lesz. – A szintén itt lévő *proprie* szó pedig jelzi, hogy *a tieddé válnak, hogy a következők már a te nyomaidat utánozzák (Ut tua fiant, ut posteri iam tua vestigia imitentur*).[287]

[285] UŐ., uo. 33. A horatiusi mű 135. sorát idézi itt fel.
[286] Torrentius kiadását nagyobb tanulmányban tekintettük át (ez része a 16–18. századot átintő kiadástörténetet feldolgozó munkánknak), amelynek részletét l. TÓTH Sándor Attila, *A németalföldi humanista püspök, Laevinus Torrentius posztumusz Horatius-kiadása a 17. század elején* = Docere, az SZTE JGYPK tudományos folyóirata, 2017/1–2. 29–48.
[287] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 798.

Q. HORATIVS
FLACCVS,
Cum erudito LAEVINI TORRENTII
Commentario,
nunc primùm in lucem edito.
ITEM
PETRI NANNII ALCMARIANI in Artem Poëticam.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Ioannem Moretum.
cIↃ. IↃC. VIII.

A kötet címlapja

A 129. sor *rectius Iliacum carmen deducis in artus* mondatának értelmezése nem tér el a korábban bemutatottaktól. Azt emeli ki, hogy könnyebben alkalmazzák a trójai háború történetét a tragikus vagy komikus történetekre, mintha másoktól soha nem tárgyalt új tartalommal töltik meg a művet. Arisztotelész is arra figyelmeztet a *Poétiká*ban, hogy a téma kiválasztása egy témakör alapján történjen [l. az egység követelményét pl. a 23. fejezetben], mint Agamemnón és Akhilleusz viszálya, Helené elrablása, Trója bukása, a hajók felgyújtása. Mégis, ha mindent, ami az *Íliász*ban történt, egy tragédiába akarnak zárni,

nem érdemelnek a néptől kegyet. Régen a jó költő, kitörve a színpadról, ami a minden változatossággal felékesített tragédiát jelenítette meg, ugyanazon értelemben jelenítette meg Aiasz és Hektor párbaját és Hektornak a falak körüli vonszolását. Nagy költői tehetségre vall, írja, egy komédiában két tartalmat tárgyalni, hogy az egy test legyen. Ebben a dologban kiváló volt Terentius. Még arra is figyelmeztet Arisztotelész, hogy egy tartalomban (argumentum) ne egy tárgyat (tettet), hanem sokat és különfélét írjanak le; és hogy az egészet lehessen előre látni, hogy az előzők emlékezete ne felejtődjék el, amikor az elkövetkezők kerülnek sorra.[288]

A 130. sor *ignota indictaque* szókapcsolatát így értelmezi: ismeretlen dolgok és másoktól még le nem írtak. Messze könnyebb az íliászi költeményből összeszerkeszteni egy témát, mintha soha ki nem mondottat alkalmazunk. Seneca az összes tragédiáját az *Octavia* kivételével görög forrásokból alakította latinná.[289]

Kiemeli a 131. sor *publica materies* kifejezését is. Már említette, könnyebb az *Íliász* segítségével utánozni, mint új témákat venni elő. Gyakran hozzáteszik, azt kell tárgyalni, amit más költőtől kaptunk meg. – Külön meghatározza a *publica* szót: ez azt jelenti, hogy sokak által már tárgyalt téma. Homérosz *Íliász*a közös anyag (*publica materia*). Ugyanis olyan, mint az óceán, ahonnan más költők saját kis patakjukat vezetik el.[290]

A 132. sor *nec [non] circa vilem* szókapcsolatáról ír a következőkben. Tanítja azokat, akik másoktól választottak témát. Azok, akik Homérosz *Odüsszeiá*jából vagy *Íliász*ából foltoznak össze (ruha)darabokat (*centones*), nem úgy kell a hitvány témáknál időzni, hogy a fenségeseket a legkevésbé sem érintik, nem úgy, hogy egy anyaghoz köti magát, hogy mással ne keveredjen.[291]

A 133. sor *nec verbum verbo* kifejezésnek igen hosszú kifejtése következik. Ez a sor sokakat tévedésbe ejt, mivel azt gondolják, nem a szavakon kell lógni, de nem is a szavak gondját kell félretenni. Itt a költő (Horatius) megtanítja, mi a különbség a *poéta,* az *imitátor* és az *interpretáló (fordító)* között. Legérthetőbb, ami a *költő*vel kapcsolatos, aki mást utánoz. A fordító (*interpres*), aki *más*ra fordít; a *parapharstes (körülíró,* előbb: imitátor) pedig, aki ugyanazt az anyagot szélesebbé teszi, hozzáadva a szerzőhöz magyarázatait. Azt tanítja, kinek-kinek mennyire válnak el céljai. Nem akarja, hogy költő tolmácsnak, fordítónak tartsa magát. Ezért a magyarázónak (fordítónak) meg kell tartani három kötelezettséget: a vallásos tiszteletet, a hitet és a jellemet (*religio, fides, et indoles*). Bármit latin nyelvre akar fordítani görögből, vagy ellenkezően, latinból görögre, szükséges e hármasságot megtartani, hogy jámbor és hű legyen, és annak, amit fordít, adjon jellemet, adja meg jellegét. A *religio (tisztelet)* a szavak körül forog, hogy miként adja vissza a szót szóval. Megjegyzi, hogy századában néhányan kiemelkedtek ebben a dologban. Ezek között van Erasmus, azért, mert a latin fordítással megmutatta a görög nyelvben rejlő lehetőségeket. Néhány fordító (*interpretes*) azt gondolja, hogy ő ezt a tiszteletet nem tartja meg, viszont csak a költő szabad ettől, nem pedig a *tolmácsoló*, akinek, amennyire alkalmas a latin nyelv, annyira szorítkozik a szerző szavaira. Sőt, valóban a szónoki beszéd

[288] UŐ., uo.
[289] UŐ., uo.
[290] UŐ., uo.
[291] UŐ., uo. 798–799.

nem tűri, hogy a görög utánzásnál szavakat vigyen át, ezért nem kell aggodalmaskodva dolgozni. Sokaknak, amikor a szavak körül foglalatoskodnak, a szónoki beszéd érdesebb, előretör az idegenség és sérül a hellénizmus. A *hűség (fides)* abban áll, hogy a mondathoz mondatot fűznek úgy, hogy semmit se adnak hozzá, amit nem találni a szerzőnél, semmit sem vesznek vagy hallgatnak el. Ebben a hűségben látni a két *Testamentum* fordítóját (Szent Jeromos), hogy nem csupán szavakat fűz szavakhoz, hanem a görög és a szokatlan héber alakzatokat a latin hangzáshoz igazítja. E hűséget a legnagyobb gondossággal és sikerrel őrizte meg Arisztotelész tolmácsolásában Theodorus Gaza (1398–1475). A *természeti tulajdonság*ot *(indoles)* pedig abban őrzik, hogy a színességet, a fenséget, a méltóságot, az érzéseket, amelyek a görög szövegekben megvannak, a latinokban ugyanúgy meglegyenek. A *tisztelet*hez gondosság, pontosság, a *hűség*hez tudás, jártasság, a *természetesség*hez az ékesszólás szükséges.[292]

A továbbiakban, a magyarázatból fordításelméletté vált összefoglalójában, azt mutatja meg, kik tévedtek, és kik szerencsések a fordításban. Leonardo da Vinci harmadik unokatestvére, az itáliai humanista Franciscus Philelphus (Francesco Filelfo; 1398–1481) kegyes (*religiosus*) a szavak tekintetében, a mondatok visszaadásában és hibázik a természetességben (*indole*). Xenophóntól sokat fordított, és mivel látta a szavak ízlésességét, szót szóval akart visszaadni, de nem tudta hűen átadni, amit a görögben talált, ami a görög emberben csodás. – Marcilius Ficinusra tér át (Marsilio Ficino; 1433–1499), aki kegyesen és hűen (*religiosus et fidelis*) fordítja Platónt, a legnagyobb gonddal ügyel a szavakra, visszaadja a mondatot, viszont a természetességben hibázik, ugyanis nem ragyog Platón fenségessége, nem ragyog fel fénye a fordításban. – A humanista Lapus Florentinus (1405–1438) arra törekedett, hogy a természetességet visszaadja, a szavakkal nincs gondja, a mondatokban hasonlóan szerencsés, mégsem követi azt. Ugyanis nem lehetséges, hogy ugyanaz az arc látszódjék, hacsak nem ugyanazokat a szavakat és ugyanazt a mondatot írják le. Ezeket hibaként mondják el a fordítókról, különösen azokról, akik ezt kötelességszerűen végzik. Véleménye szerint ebben a dologban a legszerencsésebbek mindenki között *Erasmus, Budaeus, Politianus, Hermolaus Barbarus, Rudolphus Agricola,* akik a fordítás minden kötelezettségét bőven teljesítették. A következőkben egyikükről-másikjukról (akik az itáliai reneszánsz képviselői) ír egy-egy jellemző mondatot: Erasmus természetessége mindenben szigorú, ahol szavakat szavakkal hűen és ízlésesen ad vissza. – Hermolaus Barbarus (Ermolao Barbaro; 1454–1493) habár szavaiból nyugtalanság árad, nem annyira a szavaknak, mint inkább a mondatnak adott természetességet úgy, hogy úgy tűnjön, az írók nem a magyarázó beszédében, hanem veleszületett nyelven szólalnak meg. – Angelus Politianus (Angelo Poliziano; 1454–1494) véghezviszi, hogy a szerzőt, akit fordít, mindenféle módon felülmúlja interpretációjában. Nem akar hasonló lenni, hanem jelesebb. Majdnem úgy van ez, hogy az olvasó Politianus előtt még megveti a szerzőt. Mindhárom említett jellemzőt alkalmazza a fordító. A költő ezeket mellőzi. Senki sem szerencsésebb Vergiliusnál, aki Homéroszt utánozta, nem a szavakat szavakkal, nem a mondatot mondattal, nem adta vissza a természetességet természetességgel, és nem őrizte meg a rendet sem. Ugyanis Homérosz két művet (*Íliász, Odüsszeia*) írt, Vergilius pedig csak egyet, eltekintve a művek különbségétől. Homérosz az elsőben megénekelte a trójai háborút, a másikban a vezérek

[292] UŐ., uo. 799.

bolyongását. Vergilius először a tengeren való hányódást, aztán háborúkat és harcokat írt le. Amennyiben mindent követ, határtalanra nyúlt volna a téma. (Végül a szerző a *Miscellaneae* című műve 1. könyvére utal, amelyben még alaposabban kimutatta e különbségeket.)[293]

Fontos útmutatásokat tartalmaz e magyarázat a 18. század végének klaszszicizáló költészetét és fordításelméletét illetően. Először is elkülöníti *költő*t, a szorosabban vett *imitator*t, aki parafrázissá változtatja a művet és a *fordító*t. Ez utóbbi esetében hármas szabály megvalósulását vizsgálja (*religio, fides, et indoles*), majd áttekinti az itáliai reneszánsz jeles fordítóit. A 18. század végének (és a 19. század elejének) irodalomelméleti gondolkodása már a *költő* mibenlétét vizsgálja, elkülönítve a poéta és versificator fogalmát (ez utóbbi lesz a *paraphrastes*), a fordításban pedig leginkább a *hűség* lesz a vita tárgya.

Kitér a 133. (134.). sor *fidus / interpres* kifejezésére is. Azt kell érteni alatta, hogy *akár, mint a szolgai tolmács*; ezt Horatius 2. epódosza 5. sorával magyarázza: nem kell, mint a katonának az ébresztéshez, a durva kürtszó, így a szolgai fordítás is elvetendő. Mintegy a sorhoz fűzött állandó magyarázatként, felidézi a Démoszthenészt fordító Cicero megjegyzését a *De optimo genere Oratorum* című művéből (*Converti, non ut interpres, sed ut orator* etc.). Egyesek viszont megvetik Cicerót a fordításban meglévő hűtlenségéért (ha van egyáltalán valami megvetendő ily tehetségben – jegyzi meg). Hosszan idézi a *De finibus* című műnek a fordítással kapcsolaton megjegyzését (*lib. III. 15. 9.*).[294]

A 134. sor *nec desilies imitator in arctum* mondatának értelmezését azzal kezdi, hogy Horatius megszabja azt, aki utánozni akar, nem nagyon kell a témát szorosra venni, ne szorítsa a költő (szónok) korlátok közé magát; ezt példákkal teszi most a magyarázó világossá. Amikor Politianus az idillköltő Moszkhoszt fordítja (valószínűen az *Amor fugitivus* című művére gondol[295]), rövid körben követte a csodás dicséretet, egyrészt, mert sort sorral ad vissza, és a mondatot egy és ugyanazon versorral zárja, másrészt mert ugyanazokkal a sorokkal és metrumfajtával az alakzatokat is latinra írta át, s megőrizte a természetességet. Másik példát is hoz: Erasmus Euripidész *Hekabé* című darabjának fordításában a metrumok ugyanazon fajtáját használta, mint a görög tragikus: de azt az *Íphigeneiá*ban elhagyta és mást tett a helyébe. Figyelnie kell arra a fordítónak, hogy az utánzás alkalmával a szoros fordítást ne hagyja el; nem tudta ezt megőrizni a teljes Theokritosz-fordításában Politianus.[296]

A 135. sor *aut operis lex* szókapcsolatának magyarázata: ez nem jelent mást, mint a létrehozott művet és a megegyezést (*Id est conditio, pactum*). Megerősítésként Martialist idézi (*Ep. 9. 11. 15–16.: „Nobis non licet esse tam disertis, / Qui Musas colimus severiores*" *– Mi nem lehetünk olyannyira ékes beszédűek, akik a szigorúbb Múzsákat tiszteljük*). A latin nyelv a zárt diftongusokat szűkebben fogadja be, mint a görög – jelenti ki. A latinok az elégiákban az egész mondatot a hexameterbe és a pentameterbe zárják, ritkán viszik át harmadik verssorba, a görögök viszont még a negyedik, ötödikbe is. A hősi versnek (hexameter) a latinoknál nincs más verslába, mint a daktilus és a spondeus, a görögöknél más lábakat is beengednek. Bárki tehát egyes sorokat egyesekkel

[293] UŐ., uo.
[294] UŐ., uo. 800. L. a 284. jegyzetet.
[295] L. *Angeli POLITIANI Opera, quae quidem extitere hactenus, omnia […],* Basileae, 1553. 93–94. *Epistolarum liber VII.*
[296] UŐ., uo. 800.

akar visszaadni, e törvénnyel erősítse meg magát, mert Horatius utasításától csak szégyenkezés közben lehet eltérni.[297]

*

A horatiusi magyarázatos szövegkiaások között a 17–18. és a 19. század közepéig igen nagy népszerűségnek örvendő Desprez-féle kiadást említjük (Dacierus magyarázatával), amely éppen elterjedtsége miatt közvetve még Berzsenyihez is eljutott a Gottschling-féle kiadás által.[298]

Mivel a francia szerzők (kiadó és magyarázó) kiadása a herceg (trónörökös) és az előkelő ifjúság számára készült (*in usum serenissimi Delphini*), rövid, lényegre törő magyarázatokat tartalmaz, s ez igaz a horatiusi *Ars poetica* tárgyalt soraira is. Nézzük!

A 128. sor *difficile est* magyarázatánál hasonló megfogalmazást találunk, mint Torrentius–Nanniusnál: azt hangsúlyozza, hogy itt a szerző finoman az utánzás szabályát fogalmazza meg, ami az, hogy inkább ismert személyt/szereplőt léptessen fel újból, minthogy újat alkosson, mivel az igen merész, és azt helyesen véghezvinni nem egyszerű és veszedelmes, mint mást tenni a helyébe. Mégis miként vigyáznak, hogy ezt elkerüljék, Horatius azt leírja. – Az ugyanitt lévő *proprie* magyarázata: „*apta, convenienti, et propria ratione*" (*alkalmas, illő és sajátos modorban*). – A szintén itt olvasható *communia* értelme, hogy *előtte senki sem vette birtokba és nem tárgyalta*.[299]

A 129. sor *Iliacum carmen* szókapcsolatánál megjegyzi, hogy az anyagot/tárgyat vagy a személyt Homérosz *Íliász*ából vegyék. Az ott olvasható sokszínű s terjedelmes téma forrása igen bőséges. Ugyanakkor Platón az *Állam*ban (607 a) kinyilvánítja, hogy óvakodnunk kell Homérosztól (és a költészettől), ugyanakkor azt is írja, hogy Homérosz a legnagyobb költő és a tragédiaírók feje.[300]

A 131. sor *publica materies* kifejezését a *publicata, nota, jam tractata (kiadott, ismert és már tárgyalt)* szavakkal erősíti. Ilyen az *Íliász* vagy az *Odüsszeia*. – Ugyanitt a *privati juris erit* magarázata pedig: akkor mondják a tiédnek – írja –, amikor új és alkalmas elrendezést és kidolgozást te magad találsz fel („*Tua dicetur per novam et scitam dispositionem tractationemque a te inventam*").[301]

---

[297] UŐ., uo.

[298] L. *Q. Horatii Poemata. Mit Anmerkungen von M. Caspar Gottschling,* Wien, 1770. Vö. MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. I. A tankönyvek* = Soproni Szemle, 1971/3. 35–48., különösen 48. Erről majd később. Itt az 1779-ben Dublinban megjelent egybekötött kötetet használjuk. A továbbiakban: HORATIUS–DESPREZ, 1779.

[299] HORATIUS–DESPREZ, 1779. 642.

[300] UŐ., uo. 642. Magyarul: PLATÓN *összes művei,* 2. Európa, Bp., 1984. 682. Ford. SZABÓ Miklós.

[301] UŐ., uo.

Quinti Horatii Flacci

OPERA.

INTERPRETATIONE & NOTIS

ILLUSTRAVIT

LUDOVICUS DESPREZ,

Cardinalitius Socius ac Rhetor Emeritus,

JUSSU

Chriſtianiſſimi REGIS,

IN USUM

Sereniſſimi DELPHINI,

AC

Sereniſſimorum Principum BURGUNDIÆ,

ANDIUM & BITURIGUM.

Huic EDITIONI acceſſere

Vita *HORATII* cum *DACERII* Notis,

Ejuſdem Chronologia Horatiana, & Præfatio

De SATIRA ROMANA.

EDITIO TERTIUSDECIMA, prioribus longé emendatior.

DUBLINII:

Printed for F. SMITH, W. WILSON, L. L. FLIN, J. EXSHAW, and W. HALLHEAD,

MDCCLXXIX.

A mű címlapja

A 131–132. sor *si / nec circa vilem* kezdetű mondatához a következő magyarázatot fűzi: lépten-nyomon ne kövesse azt a szerzőt senki, akit elé tettek,

hogy utánozza, általában ismert és egy-egy dolgot/tárgyat válaszon ki a maga számára, ami hitvány és mindennel szembe megy, nyilvánvaló és könnyű. Viszont a legnagyobb művészet és dicséretes oly módon utánozni, hogy úgy tűnjön, hogy minden az övé és a sajátja, már meggondolva adja elő, majd adja át.[302]

A 133. sor *patulum orbem* jelzős kifejezése nem más, mint a *carmen vulgatum (mindennapivá tett vers)*: a tárgy elrendezése mindenkinek elérhető és ismert. Az anyaga folyamatos láncolatú, a ciklikus művek szokása szerint. – Az ugyanitt olvasható (már gyakorta idézett) *nec verbum verbo* kifejezés a mondatokra is vonatkozik, azt is leleményesen kell fejtegetni, magyarázni, miként ezt Szophoklész, Euripidész és mások teszik Homérosz alapján.

A 134. sor *Nec desilies imitator in arctum etc.* mondata magyarázatában azt jelzi, hogy ez a harmadik veszedelem, amelytől az utánzónak óvakodnia kell. Nehogy csúful járatlan legyen vagy összekeverje a drámai és az epikus vers különféle törvényét. Tudjon és merjen sok mindent megváltoztatni, és tudjon valamiféle újat beleszőni és hozzátenni a tragédiához. Ne rövidítsen, és ne ragaszkodjon szorosan ahhoz, amit az epikus (mint pl. Homérosz) írt le, amikor utánoz.[303]

A Desprez–Dacierus-féle Horatius-kommentárnak e szövegrész magyarázataiban jól látható, hogy a római költő megjegyzései főként az epikai és a drámai művekre (tragédiára) vonatkoznak, így az arisztotelészi eposz- és drámaközpontúság kiterjed az *Ars poetica*ra is, viszont e műnemek s műfajok ismérvei általános költői szabályokká válnak.

Az a tendencia is érvényesül, bár olykor iskolai használatú kézikönyvekről van szó, hogy a magyarázatok egyre rövidebbek, a hosszú parafrázisos fejtegetések elmaradnak.

1.1.1.4. E szöveghely magyar Horatius Ars poetica*-fordítóknál és -értelmezőknél: Verseghy Ferenc, Virág Benedek és Kis János*

Horatius levelei és különösen a horatiusi *Ars poetica* fordítása és értelmezése Berzsenyi korának magyar nyelvű irodalmában is figyelmet érdemel. Verseghy Ferenc (1757–1822) az 1793-ban megjelent művének (*Mi a' poézis? És ki az igaz poéta?*) érdemes felidézni hosszú címleírásának egyéb elemeit is. *Egy rövid elmélkedés*nek nevezi, *Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya, és tárgya, a' Magyar Rhytmisták hangegyeztetésének helytelenségével együtt előállíttatnak.*[304] A folytatásban a horatiusi *Ars poetica*ból (304–308.) idézi a mottót:

> *Fungar vice cotis, acutum*
> *Reddere quae ferrum valet exsors ipsa secandi;*
> *Munus et officium, nil scribens ipse, docebo,*
> *Unde parentur opes, quid alat formetque poetam,*
> *Quid deceat, quid non, quo virtus, quo ferat error.*[305]

[302] UŐ., uo.
[303] UŐ., uo.
[304] A továbbiakban VERSEGHY, 1793.
[305] VERSEGHY, 1793. számozatlan. Magyarul: *„Szolgálok hát, mint köszörűkő, mely az acélnak / jó élt ád, noha ő maga metszeni tompa; nem írok, / s hogy mi a költőnek hivatása s tiszte, tanítom; /*

Ezután az *Ajánló levél Q. Horatziusnak az elíziumi mezőkön mulató lelkéhez* című versét olvassuk, majd az előszó (*Egynéhány előjegyzések*) következik, végül az értekezés: *Mi a' Poézis? és: Ki az igaz Poéta?*

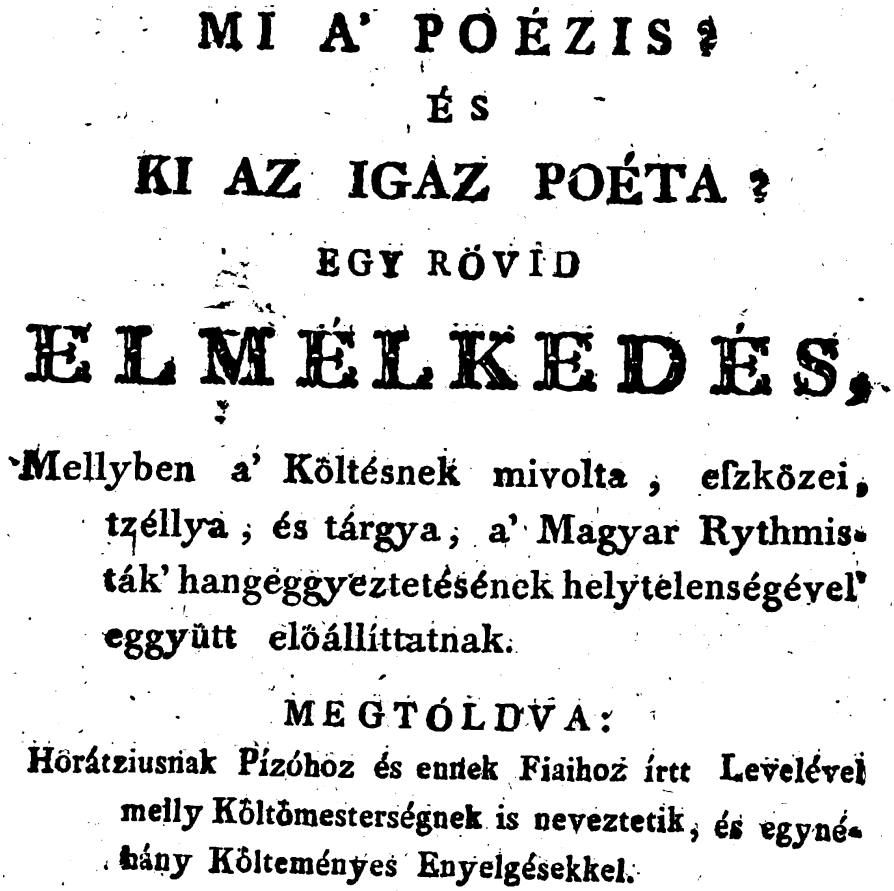

MI A' POÉZIS?

ÉS

KI AZ IGAZ POÉTA?

EGY RÖVID

ELMÉLKEDÉS,

Mellyben a' Költésnek mivolta, eſzközei, tzéllya; és tárgya; a' Magyar Rythmisták' hangeggyeztetésének helytelenségével' eggyütt előállíttatnak.

MEGTÓLDVA:

Horátziusnak Pízóhoz és ennek Fiaihoz írtt Levelével melly Költőmesterségnek is neveztetik, és egynéhány Költeményes Enyelgésekkel.

A Verseghy-mű címlaprészlete

Margócsy István a Verseghy esztétikáját vizsgáló tanulmányában a *Mi a' poézis*t a mű második, nagyobb részét kitevő Horatius *Ars poetica*jának prózai fordítását bevezető tanulmányának tartja.[306] E rész főként a 18. század végének és a 19. század elejének vitájával foglalkozik, ami a *versificatio* és a *poesis* kérdésében bontakozott ki, majd a poézist és az ékesszólást, a verses és prózai szöveget igyekszik egymástól elhatárolni.[307] A főként a köznapi, alacsony stílusértékű

hol lel kincseket, és mi teremti, mi képezi a költőt, / mit szabad és mit nem, s az erény hova visz meg a botlás?" HORATIUS, 1961. 591. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[306] L. MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája* = ItK, 1981/5–6. 545–560., e megjegyzés: 548., a műről: 551–553. L. ott a Verseghyről szóló szakirodalmi jegyzeteket is.

[307] Eme irodalomelméleti kérdésekről l. SZAJBÉLY Mihály, *„Idzanak a' magyar tollak". Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig,* Akadémiai–Universitas, Bp., 2001., különösen *A költészetfogalom alakulása,* 39–106. Itt l. a *Versificatio és poézis* és *A természetutánzástól a szívre való hatásig* (39–74.) című részt.

témákat rímes versekben megverselők a *versificator*ok, akik hívatlan költők, verskoholók, rímkovácsok és fűzfapoéták, a versfaragás, a *versificatio* tehát nem más, mint (Czuczor–Fogarasi szótára szerint) *költői hivatás és ihletés nélküli, erőltetett verscsinálás.*[308] Ez ellen lép fel a bevezető értekezésben Verseghy, aki a következőket írja: „*Üdeje tehát, az én vélekedésem szerint, hogy ezt a felséges Mesterséget egyvalaki a' gyalázatos veszedelemtől tellyes tehetségével, sőt még fegyveres beszéddel is, megoltalmazza, és ha talán az ízetlen Hangegyeztetőket, vagy a' tsupa Verskoholókat Parnasszus' tövétől el nem legyezhetné is, legalább a' Magyar Olvasókat rövid oktatás által oda vezesse, hogy a' Költészet a' Verseléstől, vagy, ammint nevezni szokták, a* Versezéstől*, az igaz Poétát a' Pegazuson nyargaló Majomtól, a' tulajdonképpen való Verset a' sántító és* melodiátlan *beszédtől megválasztani kezgyék.*"[309]

Az idézet rámutat a *versificator–poéta*, valamint a *vers* és a *próza* (melódiátlan beszéd) elkülönítésének kérdésére is. Számos adat mellett a *poéta* meghatározását illetően érdemes idézni Kármán Józsefnek *A' nemzet' tsinosodása* című művében tett megjegyzését: „Ez *a'* Tűz *az igaz Költők' esmértető Béllyege. Nem a' kiszabott* Mérték, *nem a* lebékózott *Rhytmus, nem a'* megszámláltt *Hang teszik a' Poétát... A' Mérész Képek', az eleven Költés', az Ábrázolatok Különbfélesége, és Szépsége, az az Enthusiásmus. Tűz, sebes Rohanás és Erő, és az a' nem tudom mi a' Szókban és Gondolatokban, a' mellyet tsak önként ajándékozhat a' Természet. Lehet írni* Verset *Poézis nélkül, és Poéta lehetsz Verselés nélkül.*"[310] Megjegyzendő, hogy az itt leírtak inkább a magasztos ódaköltésre jellemzőek, a vidám vagy bús melankólia, a *képzelődés,* a *képzelődések álma*, a *lelkesedés*, a *lélek érzései*(nek feltárása), a *visszaemlékezés* és az *emlékezet,* valamint a *magábatérés* (Berzsenyinél pl. a *Mulandóság* és a *Levéltöredék barátnémhoz*)[311] ugyanúgy versteremtők. Érdekes viszont Kármán idézett meghatározásának utolsó sora: „*Lehet írni* Verset *Poézis nélkül, és Poéta lehetsz Verselés nélkül*", aminek megjelöli francia forrását *de Sacy* névaláírással.[312] Nos, a francia idézet (*On peut faire des Vers sans Poësie, et être tout Poëtique sans faire des Vers.*) a 17. századi francia katolikus érsek, teológus, költő és író Fénelon (François de Salignac de la Mothe-Fénelon, 1651–1715) népszerű regényének, a *Les Aventures de Telemaque, fils d' Ulysse* című regényének (magyarul pl. Fenelóni Salignák Ferenc: *Telemakus bújdosásának történetei*; ford. Hallerkői Haller László; Akadémia Nyomda, Kassa, 1755) 17–18. századi kiadásai előtt található tanulmányban (*Discurs de la poesie epique et de l' excellence du poëme de Telemaque*) olvasható.[313] Szerzője pedig a skót születésű, de élete nagy részét Franciaországban töltő Andrew Michael (vagy Chevalier) Ramsay (1686–1743).[314] A mondat értelme pedig nyilvánvalóan a próza költészeti elfo-

[308] L. CZUCZOR Gergely–FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára,* 6/5. Pest, 1862. 954.
[309] VERSEGHY, 1793. 1–2. SZAJBÉLY, 2001. 63.
[310] KÁRMÁN József, *A' nemzet' tsinosodása* = SZILÁGYI Márton, szerk., *Első folyóirataink: URÁNIA,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 302–316., az idézett rész: 309–310. L. SZAJBÉLY, 2001. 70. Itt még Szajbély egy Kármánt megelőző szövegre, Göböl Gáspár megfogalmazására is utal s közös forrást sejt.
[311] Érdemes itt idézni a *Mulandóság* 7. versszakát: „*Itt tévelygek a' világi / Lármától különválva, / Képzeletim' forrósági / Között magamba-szállva*." A vers matthissoni ihletésű. L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 40.; 393–399. L. még MERÉNYI, 1970. 171.
[312] Vö. SZAJBÉLY, 2001. 71.
[313] FENELON, *Telemaque,* pl. 1739. XXVI.
[314] Pl. az angol–francia Fénelon-mű kiadásában megnevezik, Paris, 1801. I–II.

gadtatására vonatkozik. A *poézis,* a *költés* (kitalálás, szóval való alkotás) nem a formához kötött. Hiába van a nem költői szöveg versmértékben, attól még nem költemény, Fénelon műve viszont *poétai* versmérték nélkül is. Az arisztotelészi *Poétiká*ban a költő és a történetíró szétválasztását figyelembe vevő vélemény itt a költői prózára is kiterjed, hiszen az nem *historia*, hanem *fabula*. A történet megfelel a *hagyomány*nak, Fénelon abból újat hoz létre az *imitatio* szabályai szerint.

Kétségtelen viszont, hogy a poézishez valami több kell, pl. az *élénk fantázia* (Sulzer *witziger Kopf*ja), amelynek hatását a fűszeréhez hasonlítja, amely önmagában élvezhetetlen, de okosan adagolva feljavítja az ételt.[315]

Verseghy olvasatában tehát mindezekben (*versificator–poéta; vers–próza*) Horatius *Ars poetica*ja igazít el, ezért közli a mű teljes szövegének prózai fordítását.[316] A kérdéses horatiusi szöveghelyet idézzük a továbbiakban fordításában, amely egyúttal a latin szöveg értelmezése is: *„Fölötte nehéz a' közönséges dolgokat tulajdonosan lefesteni: inkább tehát az Íliásból hozz egy foglalatosságot a' Nézőhelyre, mintsem ösméretlen és soha nem hallott állapotokat rajzolly. A' nyilvánvaló tárgy sajátod lészen, ha sem az idegen tudósításoknak alávaló és könnyen általhatható környékében meg nem állapodol, sem azokat, hű szóváltó gyanánt, szórúl szóra elő nem adod: netalán efféle követésed által ollyan szorúltságba juss, mellyből vissza térnöd a' szígyen, előbbre lépnöd a' Költeménynek törvénye meg nem engedi*".[317]

*

Ismert, hogy a „szent öreg", Virág Benedek (1754–1830) jelentős fordítóként 1804 és 1823 között lényegében megszólaltatja magyarul a teljes Horatiust, nem nagy számú költeményeiben pedig a horatiusi ódaformákat kedveli.[318] Még előbb kezd el foglalkozni azonban a római költő *Ars poetica*jával (*Horátzius' poétikája,* Pesten, 1801), amelynek *Bévezetés*ében (7–32.) poétikaelméleti ismereteket és fogalommagyarázatokat közöl, valójában a *studia humanitatis* iskoláiban, így a neolatin iskolai kompendiumokban a költői mesterség alapfogalmait s magyarázatait adja magyarul: pl. *8. Poétai festések, vagy leírások*.[319] Ezután következik (33–54.) a horatiusi költői levél prózai fordítása (*Horátzius' Poétikája. Pizókho*z.), majd pedig a latin szövegközlés (57–79.: *Ars poetica Q. Horatii Flacci. Ad Pisones*). Végül pedig az egyes részekhez (sorokhoz) fűzött magyarázó *Jegyzések* (80–101.). A kötetet a *Toldalék* zárja, amely saját verseit tartalmazza horatiusi és más antik mértékű versekben. Nézzük a kiemelt rész fordítását, majd magyarázatait!

A 128–136. sorokat a következőképpen fogalmazza meg: *„Nehezen teheti az Író a' köz tárgyat magáévá. Ez okból Te is okosban tselekszel, ha a' Trójai Historiából veszel inkább, mint sem ha újjat, és ismeretlent hoznál elő. A' köz tárgy sajátod leszen, ha, se nem maradsz soká a' hitván, és nyitva álló költe-*

---

[315] SZAJBÉLY, 2001. 49.

[316] Szajbély Mihály megjegyzi, hogy *„célkitűzése és eljárásmódja a* Critische Dichtkunst*ot fogalmazó Gottschedére emlékeztet, aki […] ugyancsak a korabeli versgyártók ellen akarta fordítani munkáját, bevezetőjében pedig ő is a verskoholókat megfegyelmező Horatius példájára hivatkozott, és műve elejére az* Ars poetica *Fordítását* állította." SZAJBÉLY, 2001. 63.

[317] VERSEGHY, 1793. 57.

[318] Virágról l. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Balassi, 1994. 388–398., különösen 389. L. még SZAUDER József, *Ihletek, múzsák Virág és Berzsenyi között* = UŐ., *Az estve és Az álom,* Szépirodalmi, Bp., 1971. 270–296.

[319] VIRÁG, 1801. 18–20.

ményes gyűjtemény mellett; se szóról szóra nem adsz elő mindent, mint hív magyarázó; se' olly szorúltságba nem ejted magadat; a' mellyből előbbre lépned nem enged a' szégyen, vagy a Tragédia' törvénye. Ne kezd úgy Költeményedet, mint régenten ama' kurittyoló Vers-koholo".[320]

Nézzük a latin szöveg sorszámaihoz illesztett magyarázatokat! Kiemeli a 123–135. sorhoz tartozó szövegrészt, amely főként a szövegben előforduló nevek magyarázatát tartalmazza: ki volt Medea, Ino, Io, Oresztes [sic!]. E résznél (a folytatásban) a 132. sornál lévő *Nec circa vilem, patulumque moraberis orbem* mondathoz fűz tartalmi magyarázatot. A következőket írja: „*Némellyek e' szó által* orbem *értenek bizonyos könyvet, a' mellyben görög nyelven különféle régi Históriák, és Költemények valának öszve gyüjtve: erről a' gyűjteményes Könyvről Horátzius azt mongya, hogy* vilis, *hitván, és* patulus, *mindennek, a' ki Drámát akarna írni, nyitva álló. Ne elégedgyél meg azzal, a' mit más kigondolt, rendbe szedett, előadott; hanem tennen fejedből is gondolly ki sokat, és készítts olly Költeményt, a' mellyet egészen magadénak mondhass.* – A 133. [134.] verssor *nec verbum verbo* [sic!] *curabis redere fidus / interpres* mondatánál azt írja, „*azt tanátsollya Horátzius a' Dráma-írónak, hogy ne legyen magyarázó v. 134, hogy ne legyen* imitator servum pecus."[321]

A fordítás és a magyarázat is arra utal, hogy a horatiusi szövegrészt arisztotelészi irányba fordítva úgy értelmezi, hogy Horatius e tanácsokat a drámaíróknak szánja, akik témáikat az *epikus hagyomány*ból, a ciklikus eposzokból vették, amelyet a homéroszi művek is követnek. Míg az előzőek, az értelmezés szerint, hitványak, addig Homérosz művei magasztosak. Figyelmet érdemel az alkotás teljes folyamatát jellemző értelmezés, amely arra, utal, az *imitatio* a témára terjedjen ki, ne a mű szerkezetének, előadásmódjának és szóhasználatának szolgai követésére. Persze ez is a drámai műre vonatkozik. Az értelmezésben itt is megjelenik a *sajátlagosság* esztétikai minőségének elve. Végül a horatiusi tanács arra is kiterjed, hogy nem *magyarázónak,* szolgai utánzónak kell lenni, hanem a minta alapján a téma újjáalkotójának.

*

Virág művének *Tóldaléka* néhány versét tartalmazza. Érdemes itt idézni a *Horátziushoz* címűt, amely a magyar *horatianizmus*t fogalmazza meg: a római költő fenséges költészete segít honi jeles férfiak dicsőségét zengeni. Ez egyfajta domesztikáció, vagy inkább *honosítás és magyarítás* (ami nem a *fordítás*t jelenti, hanem inkább azt, hogy valami *idegent magyarrá változtat, magyarít* felfogását), amelyről később szóluk.[322]

Sok Századok' boldog fija,
Horátzius! Te még élsz;
Fenn tartya Múzsád híredet,
'S Hazád' ditsőségét is!

[320] UŐ., uo. 39.
[321] UŐ., uo. 92.
[322] Berzsenyinél a *Horácz* című versben (első versszak 3.): „*Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik*". Kazinczy *Bácsmegyey*je szolgált ennek alapjául, melyet később járunk körül.

Jer! 's a' nemes szívű Magyart,
Kondét ditsérd helyettem;
Tsak a' Te Lantod zengheti
Az érdemes Mécénást![323]

*

Végül vessünk egy pillantást Berzsenyi komájának, a superdintendens Kis Jánosnak a német költő, Christoph Martin Wieland (1733–1813) magyarázatai alapján készült horatiusi *Levelek-kiadás*ára, amely 1811-ben jelent meg, de csak az első kötet: *Horátzius levelei Wielandnak magyarázó jegyzéseivel. Fordította Kis János, első kötet,* Sopronyban, 1811.[324] A második kötetre, így az összkiadásra, sokáig kellett várni, ugyanis az csak 1833-ban látott napvilágot: *Horatius' levelei. Fordítá Kis János, superintendens, a' M. T. Társaság' rendes tagja. Az eredeti textussal Döring szerint, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferencz M. T. Társasági R. Tag által.* Pesten.

A második könyv fordításának recepciós hatásával a 19. század elején már nemigen számolhatunk, mégis nézzük meg a fordítást (és, amennyiben találunk, a magyarázatokat).

A *Harmadik level*et (*Lucius Calpurnius Pisóhoz és fijaihoz*) a költészetelméletre és a levél keletkezésének, megszólítottjainak életére vonatkozó nagyobb ívű *Bevezetés* előzi meg, amely Wieland Horatius-kiadásában olvasható bevezető szöveg (*Einleitung*) fordítása.[325] Ebben (többek között) Wieland (s nyomán Kis) szóvá teszi, hogy a költeménnyel kapcsolatban a Horatius kiadásokban sokszor a *De arte poetica liber* megjelölés szerepel, holott azt a címet kellett volna viselnie mindig is, ahogy itt most ő kiadja. Ahogy a Maecenashoz írt levél nem etika, ez a vers sem a költői mesterség oktatókönyve, az Augustushoz szóló pedig nem a római literatúra históriája. A régi (pl. a 16. században Jason de Nores [*In epistolam Q. Horatii Flacci de Arte Poetica Iasonis de Nores Ciprii,* pl. Venetiis, 1553] vagy Jacob Grifiolin) és az új (Batteux drámateóriáját és Hurd kiadását említi, aki a római drámák kritikájaként értelmezi a művet) magyarázatok csak a poétika szabályai körül forogtak. Úgy véli, olyan dolgokat tömtek e poétai episztolába, ami Horatiusnak eszébe sem jutott. Eschenburg és R. Hurd *Commentarius*a (*Q. Horatii Flacci Epistolae ad Pisones et Augustum with an englisch commentary and notes: to wich are added critical dissertation by the Reverend Mr. Hurd […],* London, 1766.) tudós megjegyzései azonban a kérdést helyreigazították, így szükségtelen, hogy erről többet mondjon.

[323] VIRÁG, 1801. 105.
[324] Wieland kiadása 1782-ben jelent meg: *Horazens Briefe aus dem Lateinischen übersetz und mit historischem Einleitungen und andern nöthigen Erlauterungen versehen von C. M. Wieland, Zweiter Theil, Dessau.*
[325] WIELAND, 1782. 175–198. Nem célunk, hogy a fordítást itt összevessük az eredetivel.

128. DIFFICILE EST PROPRIE COMMUNIA DICERE :] Lambin's Comment is *Communia hoc loco appellat Horatius argumenta fabularum à nullo adhuc tractata: et ita, quæ cuivis expoſita ſunt et in medio quodammodo poſita, quaſi vacua et à nemine occupata.* And that this is the true meaning of *communia* is evidently fixed by the words *ignota indictaque*, which are explanatory of it: ſo that the ſenſe, given it in the commentary, is unqueſtionably the right one. Yet, notwithſtanding the clearneſs of the caſe, a late critic hath this ſtrange paſſage: *Difficile quidem eſſe proprie communia dicere, hoc eſt, materiam vulgarem, notam, et è medio petitam ita immutare atque exornare, ut nova et ſcriptori propria videatur, ultro concedimus; et maximi proculdubio ponderis iſta eſt obſervatio.*

Hurdnak az AP *128. sorához fűzött magyarázatának részlete a 116. oldalon*

Elismerően szól tehát Hurd magyarázatairól, amely a költői levelet a maga helyén kezelte ugyan, de kijelentette, hogy *senki sem fogja tagadni, hogy ezen Epistolának legnagyobb része a' Játékszínt illeti".*[326] Úgy véli, a fordítás alatt alaposan megismerte az episztolát, s így szembeszállhat Batteux és Hurd megjegyzésével, akik *„elejétől fogva mind végig, a Drámai Poeticánál 's Criticánál egyebet nem látnak".*[327] Wieland (Kis) úgy látja, azt el kell ismerni, hogy legalább a felének fele a játékszínt illeti. Kérdés tehát számára, miért nem vitt a kecses költői episztolába ennyi metódust. Más célja volt, ami a római játékszínre semmiképpen sem tartozott, *„és hogy ő azon helyeken, a' hol Commentátorai Színjátéki leczkézést találtak, csak példákat kölcsönöz a' theátrumtól ezek által közönséges és minden nemeire, de kivált az elbeszélőre nem kevésbé mint a' Drámaira, alkalmazható törvényeket akarván magyarázni 's fejtegetni."*[328]

Végül is arra a nézetre jut, hogy minden levelének vizsgálata szükséges, hogy a Pisókhoz írt episztolát is érteni lehessen. Az episztola magyarázata pedig megköveteli, hogy feltételezze, a levelek egyike sem volt a *Publicum* számára megírva, hanem bizonyos személyhez intézte. Az episztola kulcsa ezért az, hogy

[326] KIS, 1833. 471.
[327] UŐ., uo.
[328] UŐ., uo. 472.

a Pisókhoz írta. Ezért a folytatásban a családtörténetet mutatja be s azon elmélkedik, mikor írhatta a levelet.[329]

A család, az ifjú Pisók ismertsége és a keletkezés tárgyalása után leszögezi: *„következésképen épen azon korában volt [ti. az ifjú Piso], a' mellyben a Szép Tudomány tanúlása volt a Róma jobb házai' gyermekeiknek foglalatosságok, ezt a nevezetet azon értelemben vévén, a' mellyben az nálunk szokott vétetni. Ezt feltévén, én így képzelem, hogy ez az Epistola támadhatott: – Az ifjú Piso a maga iskolai cursusa alatt annyi hajlandóságot mutata a Poesishoz, olly hatalmas vonszódást a vercsinálásra, hogy atyját rettegések környékezék-meg. Bánthat bennünket ez a viszketeg, bár a dologra teljességgel nem születtünk; 's ezt igen gyakran tapasztalhatni az ifjú emberek körül, 's hihető ez gyötrötte az ifjú Pisót is. Az Urfi a dologgal nem, mint bábjátékkal bánt, 's nem azért, mert ezt úgy kívánta a módi, hanem mert valóban vágyott nevet csinálni eggykor magának ezen az úton. Az öreg, ki Rómának eggyik első házából vette eredetét, és a ki az új uralkodás alatt örömest fenn tartotta volna házának eggykori fényét, nem nézhette nyugodalomban, hogy fija olly múlatkozásra vesztegeti idejét és erejét, melly születéséhez és a maga elrendeltetéséhez olly kevéssé illett, 's a' veszedelmes bolondságtól őtet örömest elvonta volna. A Núma' fijától, Calpustól, eredő Calpurniusi ház ennyi századok olta még eggy Poetát sem szűlt, úgy nem jót, mint rosszat nem; az ő fija legyen e az, a ki a maga reputatióját olly mesterség körűl keresse, mellyen igen nehéz utól-érni a jobbakat, és a melly körül annak a kit a természet nem hítt ez utra, olly felette könnyű magát nevetségessé tenni?"*[330] Nem ismerünk-e rá komája, Berzsenyi Dániel élettörténetének az apjával való viszonyának sablonjaira? Bizonnyal.

A következőkben, mindezek alapján, azt állítja, hogy az öreg Piso költői koszorúra vágyó fia kedvéért adott ideát a fiatalembernek a poézisról, s annak nehézségeiről s veszedelmeiről. Ezt olvassuk: *„Píso, a' mint ez Epistola gyanítatja, olly baráti lábon állott a mi Költőnkkel, hogy ennek csak nem lehetetlen volt tőle e kevésbe kerűlő szolgálatot megtagadni."*[331] Ennek köszönhető, hogy ez a mű *„eggy rövid munka, melly a' poetai mesterség' legfőbb törvényeit 's úgy szólván mystériumait foglalja magában, a legillőbb szernek tetszék, a czélúl tett szándékot tekervényes úton, de annál bizonyosabban elérni."*[332]

Ebből következik, hogy amikor e levelet *Compendium Poetices* gyanánt vették, maga a mű elszenvedte, hogy *eggyüvé-nem függő, dőledékeny, mellékdolgokkal és üres csevegéssel tele tömött mázolásnak* tartották. Viszont annak kell tekintetni, ami valójában, *poétiai epistolá*nak, amelyben Horatius az ifjú Pisót (*„az atyjával tett titkos végezés szerint"*) igyekezett elvonni a verselés veszedelmes szenvedélyétől. Amennyiben így tekintjük, világos lesz, miért „hézagos": *„mert nem akart Poeticát írni.* [...] *Levelet akara írni, 's nem Oktató Munkát, 's nem vala egyéb plánja mint a fő czélzás, mellytől soha el nem távozik."*[333] Ugyanitt még egy fontos megjegyzés elhangzik: *„Azon helyek, a' mellyekbe a poetai Mesterségnek Mysteriumai el vannak rejtve, miért csak az Avattaknak érthetők, 's miért nem tanult az Epistolából a mai napig csak eggy*

[329] UŐ., uo. 474–476.
[330] UŐ., uo. 476–477.
[331] UŐ., uo. 477–478.
[332] UŐ., uo. 478.
[333] UŐ., uo. 478–479.

himpellér is valamit? – Horátznak semmi sem vala kevésbbé szándéka, mint az, hogy az ifju Pisót Poetává tegye."

A következőkben Wieland (Kis) sorra veszi, milyen jellegű hibákat tár Horatius az ifjú Piso elé, amelyeknek óv veszedelmétől. Ilyenek például: nem tehet meg bármit sem a festő, sem a költő, az egység kérdése (14.), egy hibát el szeretnének kerülni, de egy másikba esnek (25.), hogy *darabosak ne legyenek, se túl lágyak*, ismerjék meg saját erejüket (38.), szavak megválasztása (46.), az ügyetlen verselő nevetségessége (73–85.). Wieland megjegyzi, hogy eddig egy szóval sem említette Horatius a *dramatica poesis*t, mivel azonban a római költők (legalábbis ő úgy gondolja) leginkább a *játékszíni* előadásokon óhajtották magukat *csudáltatni,* s Piso is itt szeretett volna koszorút nyerni, e tárgyat hosszan (86–127.) mutatja be, előadva legfontosabb törvényeit s bemutatva a legszembetűnőbb botlásokat.[334]

Szép hasonlattal Wieland (Kis) Horatius gondolkodását sétáláshoz hasonlítja, ahol a járkálásnak más célja nincs, minthogy egy kies tájat megszemléljünk, egy szép virágot leszakasszunk vagy árnyas tölgy hűvösébe jussunk. Új és új témákba kezd, egynél sem időzik sokáig, s a játékszínről visszatér a poézisre, s egy alkalmat sem mulaszt el, hogy a hibát megmutassa. Így tesz a 89-től a 152. sorig, ahol azt a látszatot kelti, hogy be akarja avatni az olvasót *Thalia* és *Melpomene mysterium*aiba. A 179. sortól meg is nevez néhány fontos dolgot, viszont „*az emberi négy kornak könnyű kézzel tett szép rajzolatján kívül ismét mindent által szökik, a mi a Dramaturgiai leczkézésben helyt kívánhatott volna*".[335] Sok mindent elmond, de úgy gondolja Wieland (Kis) hogy *játszik ezen ídea körűl*, s szüntelenül *csipkedi a nyavalyás Poétákat*. A 244–250. sorok barátságos intése, amelyet a *Satyrai játékok tónusára nézve ad,* a legkegyetlenebb korbács, amelyet valaha a szatíra Múzsája tett.

A folytatásban (úgy véli) ismét a *versificatió*hoz tér vissza. Érdemes e szónál időznünk, hiszen négyszer is előfordul a bevezetésben, s jelentése a költemény témájához igazodó verstanra vonatkozik. A 484. oldalon még világosabb a jelentés, amikor a *stílus*ról és a *versificatió*ról beszél. A 486–487. oldalon is a verstani hibátlanságról és a drámai jambusról beszél.

Nevezetes helynek tartja a 319-től a 365. sorig tartó részt, ahol a legtökéletesebb utasítást adja, hogyan készüljön fel a poéta céljai teljesítésére, s mily fáradtságba kerül oly művet alkotni, amely a mester hírnevét megteremti és fenntartja. Úgy tartja a szerző, hogy az *epistoláris stílusszabadság* itt olyannyira áthatja a művet, hogy az olvasó rendetlenségnek nézheti, a költőnek azonban az a célja, hogy az ifjú Pisót a tanítások sokasága elbizonytalanítsa (vagy megerősítse). Horatius fortéllyal szövi gondolatait, s vezérül ajánlja magát annak a fiatalembernek, aki fel akar mászni a Múzsák hegyére: mégpedig készséges és ártatlan arccal, hiszen oly úton indul el vele, amelynek hossza a legbátrabbakat is elriasztaná. „*A kis Poeta elijed: ő az útat rövidnek is, könnyűnek is képzelte, 's ezen nehézségek felől álmodni sem tudott. Még félig sem tette-meg azt, 's már ki van fáradva. Vezére biztatja, bátorítja, időt enged neki a pihenésre, 's a' nélkül hogy ez azt észre vette volna olly helyre állítja, a hol kívánságinak czélját a legszebb fényben pillantja-meg, 's azt hiszi, hogy már mingyárt oda*

[334] UŐ., uo. 480–485.
[335] UŐ., uo. 486.

ér. Ismét mennek; de az út most még hosszabbá még nehezebbé lesz" – írja.[336] Összegezve ismét kijelenti, ezen a módon mutatja meg a költészetet Horatius az ifjúnak e levélben, akit a Helikonra akar felvezetni. Amikor csüggedni látszik, felélesztí s szívébe bátorságot önt, viszont még a legkisebb alkalmatosságra írt *Versecskét* sem hagyja neki szabadon. Melegséggel rettenti a fiatalembert azoktól, akik a *pulchre, bene, recte* kiáltozásokban kifogyhatatlanok.[337]

Végül így foglalja össze a levél célját: „*Veszedelmet sejdít [sejtet] minden felől, és szégyenbe-esést. És hogy a' megjövendőlt gyalázat annál nagyobb behatással töltse el lelkét, elválván végre tőle olly keménységgel bán a rossz Poetákkal, hogy az ifju Pisónak a meggyógyíthatatlanok közzé kellett volna számláltatni, ha ezen Manuductio ad Artem Poeticam megolvasása után maradt volna még benne valami kedv próbát tenni, ha a kétfejű hegy' bérczeire eljuthatna e.*"[338]

A 18. század végén, német nyelven megfogalmazott (s elérhető) érdekes gondolatmenet sugallata, hogy a költői levelet a maga helyén kell kezelni, amely az ifjú Piso (s költők) elriasztását, ugyanakkor képzését szolgálta, hogy *jó* poéták legyenek (vagy bele se kezdjenek), elválasztva ezzel őket a *rossz* költőktől. Ez utóbbiak a 18. század végének Magyarországán *versificator*ok, aki – ahogy a szövegből is kiderül a szó jelentése – csak a *verstanhoz* értenek, ha értenek, ami szükséges a poézishez, de nem elégséges. A költészethez több kell: erről majd Berzsnyi kapcsán szólunk.

Wieland (és Kis) utal itt arra a Horatius-paradigmára, amelynek az önállósodott, *Ars poetica*ként kezelt *Piso-levél* egyik pillére. Tartalmi szempontból utaltunk már rá, de beszédes a következő mondat is: „*Annak a fiatalembernek, a ki ég felmászni a Múzsák hegyére, vezérűl ajánlja magát, még pedig a legszívesbb, legártatlanabb arcczal.*"[339] A horatiusi mű ebben az értelemben a magas és alacsony költészet elkülönítését szolgálja a verselők számára.

Ezek után nézzük Kisnek a 128–136. [137.] sorok fordítását, amelyhez jegyzet nem készült, így magát a szöveget közöljük:

Nehéz a' gondoltat valóvá csinálni,
'S külön természetet közösből formálni;
'S könnyebb személyidet Iliásból venned,
Mint újdon újaknak teremtőjök lenned.
A' másoktól vett tárgy sajátod fog lenni,
Ha sem mindennapit 's hitványt nem mersz venni;
Sem a' vettet szóról szóra nem fordítod,
Sem a' követéssel úgy be nem szorítod
Szűk helyre magadat, hogy bár kedved lenne,
Kijőni, a' szégyen vagy rend rabbá tenne.[340]

Ahogy említettük, Berzsenyi vonatkozásában ennek recepciójával nem számolhatunk, viszont ismert lehetett Wieland Horatius-kiadása, amelyben

[336] UŐ., uo. 488.
[337] UŐ., uo. 490.
[338] UŐ., uo. 491.
[339] UŐ., uo. 488.
[340] UŐ., uo. 502.

németül e gondolatok elérhetőek, s hozzájárulhattak Berzsenyi Horatius-képének, illetve a költői levél poétai jelentésrétegeinek megismeréséhez.

1.1.1.5. *Az antikvitás és a reneszánsz (valamint a barokk[-klasszicista]) rétorikai (poétikai) könyveiben megfogalmazott imitációelmélet a 18. században és a 19. század elején használt két magyarországi kompendiumban*

A horatiusi Piso-levél magyarországi megjelenését bemutató rész után térjünk vissza azokhoz az iskolai rétorikai és poétikai kompendiumokhoz, amelyek az *utánzás* kérdését taglalták. Ilyen az az 1788-ban Bécsben megjelent iskolai tankönyvként használt két kézikönyv: *Institutiones ad eloquentiam*. Az egyik rész a rétorikai ismereteket foglalta magába: *Institutiones ad eloquentiam. Pars prior, institutiones oratorias complectens ad usum scholarum Auctriacarum*, majd a második a poétikai része: *Institutiones ad eloquentiam. Pars postrior institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Auctriacarum*.[341] Mindkét műben a *Tractatio de prolegomenis* című bevezető rész második paragrafusa (§. II.) tartalmazza az imitációról (*De imitatione*) való ismereteket. Feltételezzük, hogy Sturm, Vossius, Masenius és más művek mintájául szolgáltak, az ismeretek részint visszaköszönnek. Nézzük elsőként a rétorikai kézikönyv e részét![342]

Elsőként (a) az utánzás helyes meghatározását írja le: „Imitatio recte definitur: *facultas alicujus auctoris stilum ejusque ideam sine plagii suspicione exprimendi* (*lehetőség, hogy valamely szerző stílusát s annak eszményét a plágium gyanúja nélkül szemléltessük, kinyilvánítsuk*).”[343] A meghatározást jegyzetekben magyarázza.

A folytatásban (b) két fajtáját különbözteti meg. Az egyiket *gyermeki*nek (*puerilis*) nevezik, a másikat a *férfias*nak (*virilis et mascula*). Az elnevezés az erejét és célját jelöli az utánzásnak. A következőkben e két fogalmat magyarázza részletesen. I. A *gyermeki utánzás* (*imitatio puerilis*) a szavak ízlésessége, amely a kifejezéseket, a mondatokat és a beszéd könnyedebb ékességeit veszi figyelembe. Három módját különbözteti meg. *A/* Vagy az ízlésesebb szavakat és kifejezéseket vesznek kölcsön a szerzőtől, és ezeknek az ékességeknek a megmutatásához és kifejtéséhez viszi át művébe elhatározása szerint. Ezt tartja a legkönnyebb imitációnak. Történhet az is (*B/*), hogy valamiféle mondatot más és más szavakkal és kifejezésekkel fejt ki. Erről majd a szóbőségről írt megjegyzésében bővebben fog szólni. Végül (C/) ugyanazt a mondatot néhány hozzáadott vagy elvett szóval alkotja meg, fejti ki vagy alakítja újjá. Ezt már művészibbnek tartja.[344]

Következik az *imitatio virilis* (*mascula*), amely azt tanítja meg, hogyan kell utánzással szemléltetni (exprimo) egy szerző kiemelkedőbb erényeit, erejét és férfiasságát. Legyenek ezek a jeles erények a témák invenciójában, vagy a gyönyörködtető tartalmak diszpozíciójában, vagy ezeknek jeles *elocutió*jában. (E

[341] E kézikönyvekről korábban már részint írtunk: l. TÓTH Sándor (Attila), *A latin nyelvű* humanitas *poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában. Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 1994., különösen 27–36.
[342] L. INSTITUTIONES, 1., 1788. 10–23.
[343] UO., 10.
[344] UO., 11.

három rész kifejtése következik [a–c], amelykehez gyakorlati példákat fűz.)[345] A továbbiak ismertetésétől is eltekintünk, mert a rétorikai utánzás apróbb specifikumaival foglalkozik.[346]

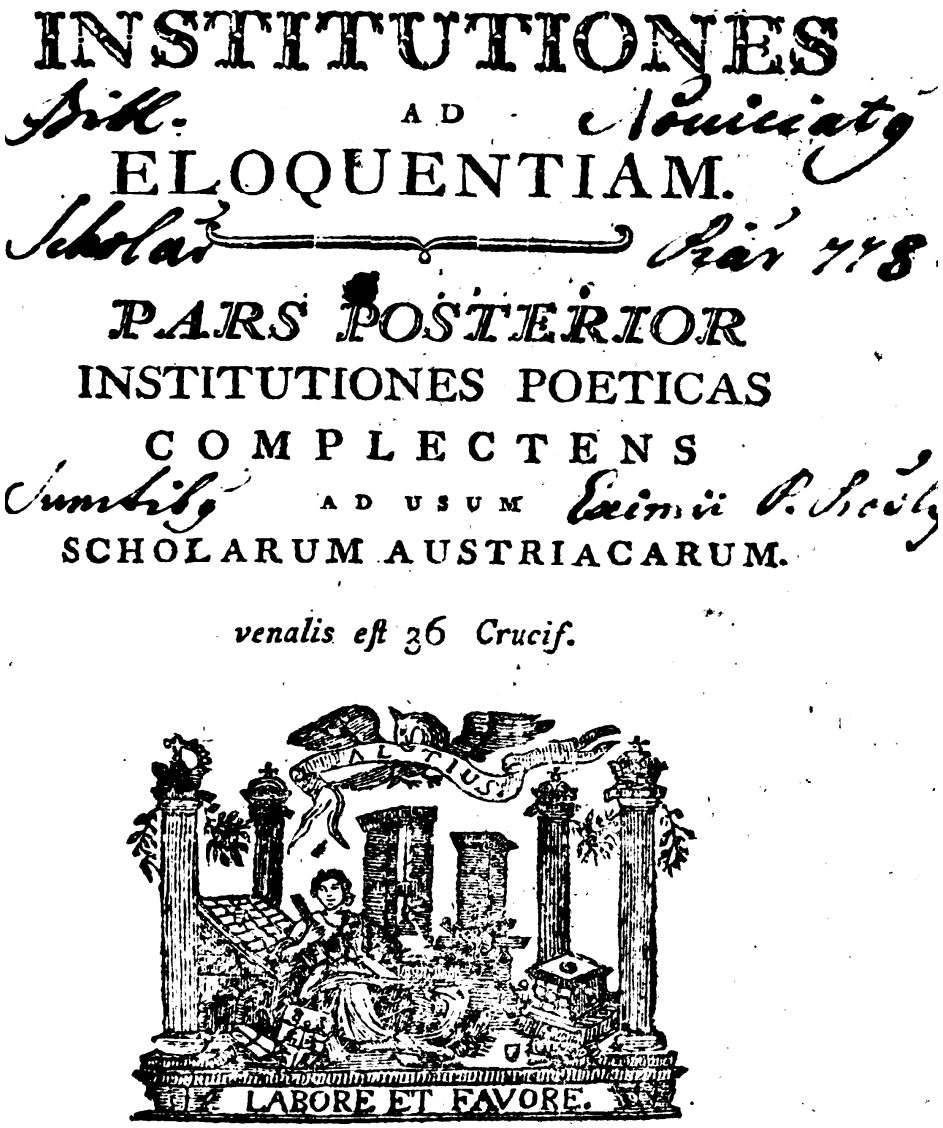
INSTITUTIONES
AD
ELOQUENTIAM.
PARS POSTERIOR
INSTITUTIONES POETICAS
COMPLECTENS
AD USUM
SCHOLARUM AUSTRIACARUM.
venalis est 36 Crucif.
ALTIUS
LABORE ET FAVORE.

A poétikai kompendium címlaprészlete (Vindobonae, 1778)

Rátérünk inkább a mű második részére, amelyben a poétikai ismereteket fejti ki: *Institutiones poeticas*. Itt is a *Tractatio de prolegomenis* című fejezet

[345] UO. 12–16.
[346] UO., 16–23.

második paragrafusa: *§. II. De imitatione*.[347] A leírás általános részében (a.) kijelenti, hogy a hírnévhez jutnak azok a költők, akiknek nagyságát utánzással követik. A latinok a görögöket utánozták, vagy azt, aki közöttük is kiemelkedő volt. Az itáliaiak, franciák, angolok, németek éppúgy a latinokat és a görögöket, ha az erényt tűzték ki célul. Maguk a görögök, akik méltók arra, hogy mindenki utánozza őket, a természet serény és biztos utánzásában nyújtottak példát.

A fenti részhez két megjegyzést fűz (*Annotationes*). Az egyikben (1.) azt taglalja, hogy mindenki tudja, az isteni Vergilius Homéroszból, Theokritoszból, Hésziodoszból, Lucretiusból, Catullusból, sőt, Enniusból és Acciusból merítette nagyságát. Ki ne tudná, hogy Horatius Pindarosz, Aratus és Vergilius példáit vette tekintetbe, Ovidius Vergiliusét és Horatiusét? Nem kétséges, ha így van, aki venni akarja a fáradságot, manapság a németek híres költőit gondosan vesse össze a latinokkal és görögökkel, miként több tudós férfiú a legkiválóbb latin költőket, mások a franciákat, itáliaiakat és angolokat tatja méltónak versenyezni a görögökkel és latinokkal, ha utánzással akarják öregbíteni hírnevüket.

A 2. pontban tisztázza, hogy itt nem azt az utánzást érti, ami a természetet állítja magának a kitalálás és a kép példájaként, amire majd később fog rátérni, és amit minden ars poetica lelkének neveztek, hanem itt arról értekezik, amit a költészet segédjeként neveznek meg (ezt a szónoki tanításokban meghatározta), és amit a szavak, mondatok és eszmények kifejtésének példájával a képhez ajánlanak.[348] Világos, hogy a *natura* és az *ars* elkülönítésében a *res* és a *verba* viszonylatában döntően ez utóbbit érti.

A következő pont (b.) azt az utasítást rögzíti, bajosan fogja valaki utánozni az igen kiváló példákat, hacsak nem tartja be helyesen a tanítást, s így világosan látja majd, hogyan kövessék a legkiválóbbakat, hogy azokkal is meg tudjon birkózni (tudjon velük versenyezni).

Érdekesebb a következő pont (c.), amelyben a régi görög rétor, a 2–3. században élt Hermogenész alapján, akit néhány új elméletíró értelmezett az utánzás szempontjából, és az utánzás lehetőségét két dologban határozták meg: az *elválasztás*ban (*separatio*) és az *összekapcsolás*ban (*assumptio*).

1. A *separatió*t (görögül *chorismos*) az egy- vagy többtagú mondatnál alkalmazzák, hogy több részre, szakaszokra vagy tételmondatra, sőt, különféle gondolatokra kell szabdalni.

2. Az *assumptio* (görögül *proslepsis*) azon szétszabdalt tagoknak eggyé fűzése és kedv szerinti növelése.

Jegyzetben utal arra, hogy ezeket a módokat másutt *analysis*ként és *genesis*ként említette, ami nemcsak a szavakra, hanem a témákra (verba et res) is vonatkozik; ahogy írta, az egyik a gyermeki, a másik a férfias utánzás.[349]

A d. [sic!] pontban azt olvassuk, hogy a *separatió*nál az egész tárgy (téma; tota res) világosan előadott, s önmagára támaszodva érhető. Az *assumptio* pedig tökéletesen kifejtett, mivel pl. a szétszabdalt tag vagy egy fajtává válik, vagy egésszé, vagy cselekménnyé stb., ha a bővítésnél egy darabot vagy részeket, okokat, megmutatott és hozzáfűzött dolgokat, előzményeket és következményeket, hasonlatokat vagy összehasonlításokat, mondatokat, példabeszédeket, történeteket stb. fűzünk. Jegyzetében még azzal egészíti ki, hogy az *assumptio* gyakran

[347] INSTITUTIONES, 2., 1788. 12–32.
[348] UŐ., uo. 12–13.
[349] UŐ., uo. 12–13.

contractio is, amit a legjelesebb utánzók használnak, akik a többtagú, szétszabdalt mondatban széles és bő anyagot találnak, azokat összébb szorítják, és tárgyukba teszik át.[350]

Az e. [sic!] pontban kijelenti, nem kétséges, hogy e módokkal szerez ismereteket, hogy alkalmazza mindezt, a *kötött beszédmód*ban (*oratio ligata*, a poézis) ugyanúgy, mint a *szabadban* (*oratio soluta,* vagyis a prózai, illetve a szónoki beszéd) – ugyanis e módok mindkettőhöz egyformán járulnak hozzá – igen szerencsésen és nagyon ügyesen utánoz, hogy alig lehet észrevenni, mit tett a magáévá az utánzással, s a legkevésbé sem keveredik az irodalmi tolvajlás gyanújába.[351]

Végül az f. [sic!] pontban vázolja a további leírást: az útmutatás e fajtájában mindkét leírást példákkal fogja feltölteni. Ugyanis hasznosak lesznek az *exemplum*ok, hiszen oly sok van, különösen az ifjaknak kell ezeket tekintetbe venni. Ezért először a szabad beszédmód példáit mutatja, amellyel korábban találkoznak, s könnyebben vizsgálják majd az utánzás előnyét. Ezután a régiek néhány *követését* fogja tárgyalni mintákon. Végül a mostaniakat veszi szemügyre, akik ugyanezen módszerrel a régiek utánzását viszik végbe.[352]

Rá is tér a példákra, s az I. részben, ahogy jelezte, a *szabad,* vagyis a rétorikai *beszédmód* követésének példáit sorakoztatja fel. Itt elsősorban Cicero a mintája, s hosszú példasorokon mutatja be a *separatio* (a) és az *assumptio* (b) lehetőségeit.[353]

Mivel szempontunkból ez kevésbé érdekes, áttérünk a következő pontra (II.), amelyben a régieknél vizsgálja az *imitatio* példáit: *Exemplum Imitationis apud veteres*.[354] A költők (akik különösen a görögöktől vett témákat szinte tele kézzel szórják) általánosan imitált szöveghelyeit eddig mellőzte, most a latinok két jeles poétáját ajánlja az ifjoncok figyelmébe, akiknek egyike, Vergilius Catullust, a másikjuk, Horatius Vergiliust minden művelt ember véleménye szerint utánozta.[355]

A rétorikai szövegeknél alkalmazott eljárás szerint át is tér a *separatio* bemutatására (a.), bár a *contractio* is előfordul. Példaanyagával kapcsolatban megjegyzi, hogy Vergilius az *Aeneis* 4. könyvében az Aeneas által elhagyott Dido panaszát igen gondosan fogja lefesteni, mivel úgy tűnik, ezt a témát Catullusnak a *Peleus és Thetis lakodalmá*t leíró műből alaposan ismerte, s kiválasztotta a legkitűnőbb részt, hogy utánozza. Ezért az egészet *Aeneis*ébe átplántálta, de mégis megváltoztatta a bizonyító okokat, a mondatokat, az alakzatokat, a rendet, a szavakat és a tagmondatokat. Felsorol néhányat (összesen ötöt) a párhuzamos panaszleírásokból, amelyek világosan mutatják az *imitatió*t.[356]

Nézzünk itt is néhányat, válasszuk ki az első és a negyedik példát! Az elsőben Ariadné így szó Catullusnál (64. 134–138.):

Siccine discedens neglecto numine divum
Immemor ah devota domum periuria portas?

---

[350] UŐ., uo. 14.
[351] UŐ., uo.
[352] UŐ., uo. 15.
[353] UŐ., uo. 15–19.
[354] UŐ., uo. 19–27.
[355] UŐ., uo. 19.
[356] UŐ., uo. 20. E részt l. 20–24.

Nullane res potuit crudelis flectere mentis
Consilium? tibi nulla fuit clementia praesto,
Immite ut nostri vellet miserescere pectus?[357]

Dido pedig ezt mondja Vergiliusnál (4. 307–308.):

Nec te noster amor nec te data dextera quondam
Nec moritura tenet crudeli funere Dido?[358]

E példához *megjegyzés*t fűz, amelyben kifejti, hogy itt a *contractio* segítségével igen jó ízléssel utánozta Catullus mondatait, előadásmódját, alakzatait stb., hogy noha ugyanazt mutatják be, szembetűnő, hogy mennyire más.

A 4. példában szintén Ariadné beszédét idézi Catullusnál (64. 154–157.):

Quaenam te genuit sola sub rupe leaena?
Quod mare conceptum spumantibus exspuit undis,
Quae Syrtis, quae Scylla rapax, quae vasta Charybdis,
Talia qui reddis pro dulci praemia vita?[359]

Dido Vergiliusnál pedig ezt mondja (4. 365–370.):

Nec tibi diua parens generis nec Dardanus auctor,
Perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
Nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reseruo?
Num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
Num lacrimas uictus dedit aut miseratus amantem est?[360]

*Jegyzet*ében jelzi, hogy mindezt Catullus kérdések, Vergilius pedig állítás (*afformatio*) segítségével mondja el, és az utolsó verssor szavát (*talia*) hozzátétellel (*assumptio*) növeli, előszámlálva Aeneasnak a szerelmes Didóval szemben tanúsított kemény következetességét. Nem tér vissza sem a sóhajára, sem látása, sem könnyei vagy szánalma miatt.

Folytassuk a b. ponttal, ahol kijelenti, ugyanannyira hiteles Horatius imitációja, amelyben igen kedves Vergiliusának néhány gondolatát veszi át, és azokat a *contractio* és az *assumptio* segítségével a *Georgicon* 2. könyvéből a 2. epódoszra viszi át a mezei, falusi élet dicséretéről szólva, és alkalomadtán bele-

---

[357] UŐ., uo. *„Így szöksz el, szentelt törvénnyel mitse törődöl, / esküszegés vétkét hordod haza, jaj, feledékeny! / Bősz elméd iszonyú szándékát semmi se tudta / megfordítani? lelkedben nem két könyörűlet, / jaj, te gonosz, hogy mégiscsak megszánjon a szíved?*" *CATULLUS versei,* Európa, Bp., 1978. 90. Ford. DEVECSERI Gábor.

[358] UŐ., uo. *„Hát se kezem, mi tiéd, nem tart már vissza, se szívem, / sem, kinek ebe belé kell majd pusztulnia, Dídó?*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 187.

[359] UŐ., uo. 22. *„Mily vad oroszlán szült téged zord szikla tövében? / Tajtékos habbal mily tenger hányt a világra? / Mily Syrtis, ragadó vad Scylla, mi szörnyű Charybdis, / életed édes birtokáért hogy ilyen fizetést adsz?*" CATULLUS, 1978. 90.

[360] UŐ., uo. *„Téged sem szült istennő! teneked, lator, ősöd / Dardanus, ó, sose volt! meredek Kaukázuson ellett / vad Hyrcánia tigrise, ott szoptattak a sziklán! / S* én *ne dühödjem fel? de miért? rosszabb lehet ennél? / Hisz szeme se rebbent! sóhaj sem hagyta el ajkát! / Vagy sírt tán? megszánta, ki őt szerelemmel imádta?*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 188–189.

szövi.[361] Néhány párhuzamos helyet jelöl meg (összesen négyet). Nézzük az első példát! Vergilius *Georgicá*ja 2. énekének 458–468. sora:

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
Aagricolas! quibus ipsa procul discordibus armis
Fundit humo facilem uictum iustissima tellus.
Si non ingentem foribus domus alta superbis
Mane salutantum totis uomit aedibus undam,
Nec uarios inhiant pulchra testudine postis
Inlusasque auro uestis Ephyreiaque aera,
Alba neque Assyrio fucatur lana ueneno,
Nec casia liquidi corrumpitur usus oliui;
At secura quies et nescia fallere uita,
Diues opum uariarum, at latis otia fundis.[362]

Horatius ezt így sűríti a 2. epódosz 1–4. sorában:

Beatus ille qui procul negotiis,
Ut prisca gens mortalium,
Paterna rura bobus exercet suis
Solutus omni foenore.[363]

A *Jegyzet*ben annyit fűz hozzá, hogy világosan észrevehető, mennyire összehúzott minden, de éppen úgy ízlésesen. ahogy a vergiliusi sorokat lehetne: *Undam salutantum, inhiant varios postes etc. secura quies, nescia fallere vita etc.* Arra az egyre felelnek: *procul negotiis*. Így felelnek erre Vergilius sorai: *Agricolis, sua si bona norint, justissima telius procul discrodibus armis fundit humo facilem victum;* és erre Horatius sorai: *Solutus omni foenore*. Ugyanígy Vergiliuséi: *Dives opum variarum, aclatis otia fundit,* amire Horatius így felel: *Paterna rura bobus exercet suis*.[364]

A 2. példában a vergiliusi mű 2. könyve 469–471. sorát idézi:

Speluncae viuique lacus, at frigida tempe
Mugitusque boum mollesque sub arbore somni
Non absunt;[365]

---

[361] Vergilius és Horatius versegyezéseiről, különösen a vergiliusi 10. ecloga és Horatius 3. 28. *carmen*jéről l. RIMÓCZY-HAMAR Márta, *Horatius, Vergilius és Maecenas,* Akadémiai, Bp., 2000. 68–76., különösen 73.

[362] UŐ., uo. 24–25. „*Ó, be szerencsés vagy, te paraszt – hát még ha belátnád / jó sorsodat! Ki kerülsz orv háborút, ont maga néked / mindig-igaz szántód, méhéből, parlagi termést. / Hogyha magas palotád nincs is (gőgös kapujával / hányni szobádba korán özönét a köszönni jövőknek), / s nem hüledeznek is ajtód szép teknőc-berakásán, / szálarany öltönyödön, vagy a réz ephyréi kupákon, / s bár asszír csigaméregből se virít abaposztód, / híg olajat pedig éppen nem hamisítsz fa hajával: / ám a derüs nyugalom s a csalódás nélküli élet / sok java-kincse s a jólét is nagymessze tanyádon*". VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 69.

[363] UŐ., uo. 25. „*De boldog az, kit nem szorít százféle ügy, / s mint hajdanában őseink, / saját ökrével szánt atyai birtokán / s kamatra semmi gondja sincs!*" HORATIUS, 1961. 321. Ford. MELLER Péter.

[364] UŐ., uo. 25.

[365] UŐ., uo. „*hol zugoly és víg forráshab hűs völgyhasadékban / s nyáj bősége üdít, sőt fák enyhén puha szender – / mind a tied*". VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 69.

Horatiusnál ez a következő (*Ep. 2. 23–28.*):

Libet iacere modo sub antiqua ilice,
Modo in tenaci gramine:
Labuntur altis interim ripis aquae,
Queruntur in silvis aves
Fontesque lymphis obstrepunt manantibus,
Somnos quod invitet levis.[366]

*Jegyzet*ében hívja fel a figyelmet arra, hogy itt Vergilius a tömörebb (*contractior*), akinek két verssorát hatra szaporítja Horatius, az utánzó példájával csaknem kellemesebben hat. A következő szópárokat kell észrevenni: *spelunca–ilex, tempe–gramen, bobus–aves, lacus–aquas ripis labentes et fontes obstrepentes, molles somni–leves somnos.*[367]

A 3. példában a *Georgica* 2. könyve 495–497. és az 501–504. sorát idézi:

Illum non populi fasces, non purpura regum
Flexit et infidos agitans discordia fratres,
Aut coniurato descendens Dacus ab Histro,
[…]
nec ferrea iura
Insanumque forum aut populi tabularia uidit.
Sollicitant alii remis freta caeca, ruuntque
In ferrum, penetrant aulas et limina regum.[368]

Ugyanez Horatiusnál a 2. epódosz 5–8. sorában:

Neque excitatur classico miles truci
Neque horret iratum mare
Forumque vitat et superba civium
Potentiorum limina.[369]

A jegyzet (*Annotatio*) itt sem marad el, amelyben arról beszél, hogy ismét könnyen megragadhatóak a horatiusi körülírások (*metaphrasis*): a *Forumque vitat* kifejezés mindaz magába foglalja, amit Vergilius ezekkel a sorokkal bővebben fejt ki: „*Illum non populi fasces, non purpura regum”* stb.

A 4. példában a *Georgica* 2. könyve 523–529. sorát idézi:

---

[366] UŐ., uo. „*De jó heverni is, most egy vén tölgy alatt, / most ott, a csábító füvön: / közben mély árok alján folydogál a víz, / madárka sír a fák között, / forrás fakad s a habja halkan sustorog / és illanó álomra hív.*” HORATIUS, 1961. 321.; 323.

[367] UŐ., uo. 25–26.

[368] UŐ., uo. 26. „*Néptől rangot ilyen sose kér, se királyi palástot, / mit neki harc, hűtlen testvérek visszavonása, / mit, hogy a forrongó Histertől dák sereg indul*”. […] „*s nem lát eszebomlott / főtereken künn vas törvényt, baja nincs hivatallal. / Más a vak árba merít evezőt, avagy épp viadalba / tör, fejedelmi terem küszöbét koptatja esetleg*”. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 70.

[369] UŐ., uo. „*Nem kelti durva kürtszó, nem vitézkedik, / tenger haragjától se tart, / a Forumon se jár, hatalmasok kevély / küszöbjein se ácsorog.*” HORATIUS, 1961. 321.

Interea dulces pendent circum oscula nati,
Casta pudicitiam seruat domus, ubera uaccae
Lactea demittunt, pinguesque in gramine laeto
Inter se aduersis luctantur cornibus haedi.
Ipse dies agitat festos fususque per herbam,
Ignis ubi in medio et socii cratera coronant,
Te libans, Lenaee, uocat.[370]

Horatius pedig mindezt így összegzi (Ep. 39–48.):

Quodsi pudica mulier in partem iuvet
Domum atque dulcis liberos,
Sabina qualis aut perusta solibus
Pernicis uxor Apuli,
Sacrum vetustis exstruat lignis focum
Lassi sub adventum viri
Claudensque textis cratibus laetum pecus
Distenta siccet ubera
Et horna dulci vina promens dolio
Dapes inemptas adparet, etc.[371]

Rövid *Jegyzet*et fűz hozzá, amelyben azt írja, megfontolva az utánzást a vergiliusi mondatok próbálójának fel fog tűnni, hogy Horatius az egyiket összehúzta, a másikat különféle hozzátételekkel kiterjesztette.

Ezzel át is térünk a III. részre, amelyben az újabb utánzás példáját mutatja be: *Exemplum Imitationis recentius*. Elöljáróban annyit mond, nem lehet akadály, hogy a könyv az eltökélt ifjú hasznára váljon, s ne okozzanak nehézséget az idő elteltével bőséggel ontott példák se, mivel a téma haszna és jelentősége miatt látható lesz a fáradozás, hiszen a jelenlévő tárgyhoz szinte számtalan példa gyűlhet össze. A *legfényesebb* belga (flamand) latin nyelvű versszerző, a jezsuita Jacobus Wallius (Jacques van de Walle; 1599–1690)[372] egyedülálló s jeles utánzására tér át, ahol a poéta csodálatosan alkalmazza Horatius 2. epódoszának (*Beatus ille*) idézeteit a legtetszetősebb versekre.

[370] UŐ., uo. 26–27. „*Csókra-leső kedves gyermek-had rajzik eközben / apja körül; tisztán él és becsületben e hajlék; / s csordul a tej tehenek tőgyén, a vidám legelőkön / biccentik szarvuk hízott bakok, úgy tülekednek. / És a paraszt maga ünnepet ül; füvelőn lehevervén / – már tüze lángol – a társakkal kelyhét koszorúzza, / s téged hív, kilocsolva borát, Léneus*". VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 70–71.

[371] UŐ., uo. 27. „*S ha van szemérmes asszony is, – rátartozik / a ház s az édes gyermekek: / szabin vagy appul napsütött orcáju nő, / szorgalmas gazdához való, / ki száraz ágból rak tüzet szent tűzhelyen, / úgy várja megfáradt urát; / szép barmait sövényakolba zárta már / s most duzzadt tőgyüket feji, / aztán fölád egy kancsó újbort, édeset, / s étket, mi pénzbe nem került*". HORATIUS, 1961. 323.

[372] Munkáiról l. a jezsuita lexikont: BACKER–SOMMERVOGEL, *Bibliotheque de la Compagnie de Jésus, […] novelle edition, tome VIII*. Bruxelles–Paris, 1898. 966–969.

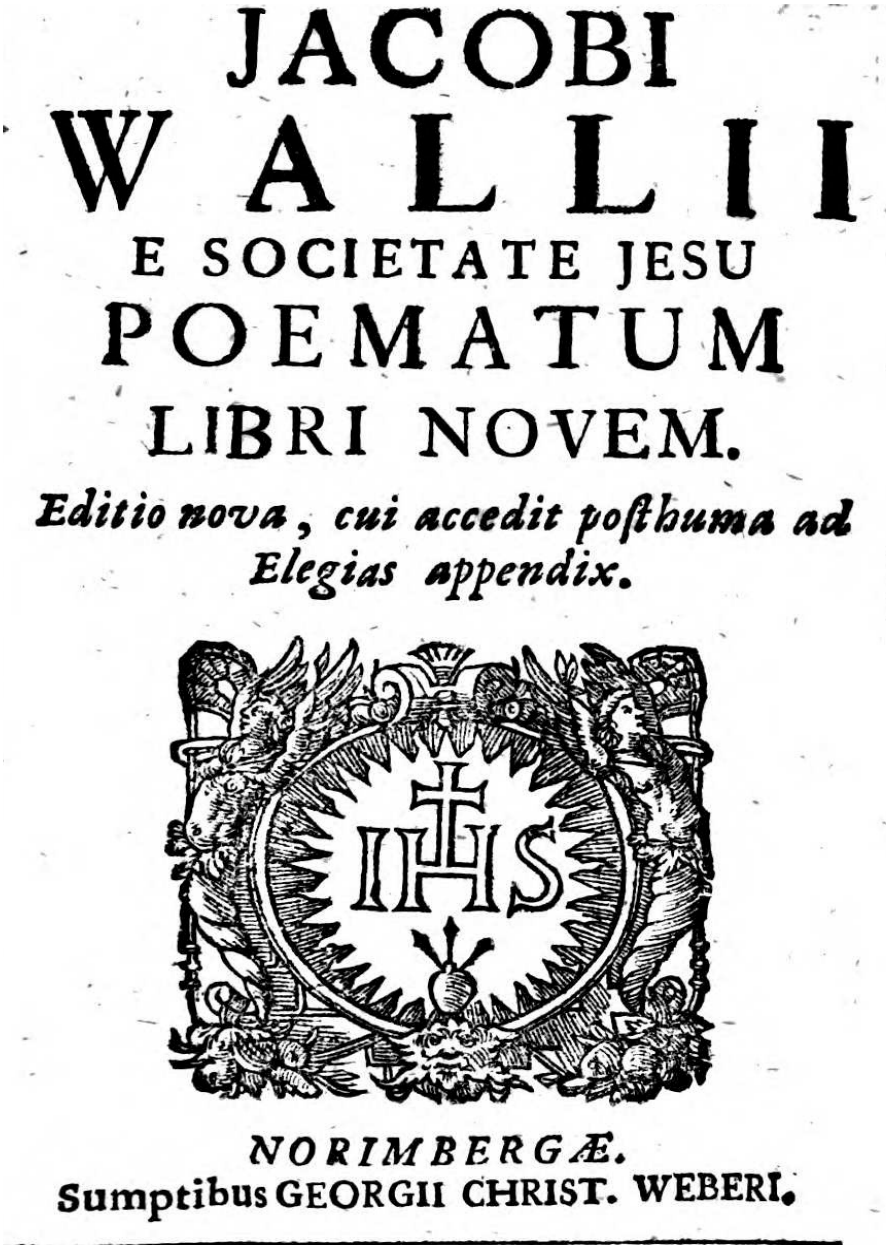
JACOBI
WALLII
E SOCIETATE JESU
POEMATUM
LIBRI NOVEM.
Editio nova, cui accedit posthuma ad Elegias appendix.
IHS
NORIMBERGÆ.
Sumptibus GEORGII CHRIST. WEBERI.
M. DCC. XXXVIII.

Wallius verseskötetének címlapja

Wallius említése arra mutat rá, hogy a 17. században a horatiusi imitációs költészet tetőpontját elérő jezsuita versköltészet jelentős alakja kerül a tankönyvbe, akinek 1657-ben jelent meg verseskötete (*Poematum libri novem*), amely igen sok kiadást ért meg mind a 17., mind pedig a 18. században. A ver-

seskönyv tanulmányozása többek között alkalmat ad arra, hogy bepillantsunk a jezsuiták poétai világába, hiszen pl. a lengyel Sarbievius (1590–1640) verseskötetének megjelenésekor Wallius üdvözlőversét is ott találjuk: *Iacobi Wallii e Soc. Iesu Ode ad lyram Sarbievianam*.[373]

Visszatérve a tankönyv szövegéhez: a folytatásban arra ösztönöz, vizsgálják meg e példa szöveghelyein – többet is figyelembe véve a leginkább használatos eszközök közül – a *separatió*t és az *assumptió*t, olykor a *contractió*kat vagy az egyszerű *conversió*kat. Az alakzatok, tagmondatok stb. változatossága segítségével hasonlatossá tett művészetét mutatja be, e *férfihoz illő imitatio* összes fő részét.[374]

Összesen hét példát hoz, vizsgáljuk meg ezekből néhányat! Az 1. példa a horatiusi költemény (*Epod. 2.*) 1–2. sorát idézi:

Beatus ille qui procul negotiis,
Ut prisca gens mortalium.[375]

Wallius verseskötetében a *Paraphrasis Horatianae* című részben, vagyis a horatiusi centókra épülő *versátfogalmazás*okban (*paraphrasis*) találjuk meg a költeményt: *Petro Van der Walle, parenti suo, Tenedii domino, Procul ab ambitu et curis in Molebacono suo sibi et secum viventi* (*Petrus van der Wallénak, szülőjének [atyjának], Tenedius urának, távol a hiúságtól és a gondoktól Molebacanusában neki és a vele élőknek*).[376] A verset tanulmányozva látjuk, hogy a tankönyv szerzőjének nem volt nehéz dolga, hiszen az egyik oldalon a horatiusi vers centói láthatóak, a másik lapon pedig a Wallius által *körülírt* kidolgozás, vagyis költeménye. Horatius két sorának (a tankönyv szerint) a vers 1–5. sora felel meg:

Felix sorte sua, quem non ignava sequentem
Otia rus patrium dulci complectitur umbra.
Longe illi curae insomnes, comitumque laborum
Invisae facies, quae multa et magna moventem
Huc celerem atque illuc rapiant, perque ardua versent.[377]

*Jegyzet*ében (egyébként majdnem mindegyik példához van megjegyzése) arra hívja fel a figyelmet, hogy Horatius első sorát Wallius öt sorrá bővítette úgy, hogy a két tagmondatot (*comma*) két több tagú mondatra (*periodus*) osztotta, és az elsőből kettő, a másodikból három verssort írt. Úgy tűnik, a *beatus* szót a nem

---

373 L. *SARBIEVII Lyricorum libri IV.,* pl. Antverpiae, 1632. 311–315.
374 INSTITUTIONES, 2., 1788. 27–28.
375 UO., 28. „*De boldog az, kit nem szorít százféle ügy, / s mint hajdanában őseink*". HORATIUS, 1961. 321.
376 Wallius verseinek sok kiadása közül l. pl. WALLIUS, Lugduni, 1688. 136–147. Említettük 18. századi népszerűségét is, itt l. pl. Norinbergae, 1738. 144–157. Megjegyzendő, hogy e módszer a 19. század közepének magyarországi latin nyelvű költészetében még igen népszerű. L. pl. *Joannis Andreae JALLOSICS Poematum libri sex,* Strigoniensis–Pestini, 1855. 172–173. *X. Paraphrasis L. III. odes 6. Horatii.*
377 UO., 28. WALLIUS, 1688. 137. Fordítása: *Szerencsés vagy sorsoddal, azt követve nem a tunya semmittevéssel ölel át az atyai falusi birtok édes árnyával. Messze vannak az álmatlanságot okozó gondok, és a munkák kísérőinek kellemetlen képei, amelyek a sokat és nagyot mozdítót és a serényet ide-oda rángatják és a nehézségeken keresztülvetetik.*

és a faj (*genus et species*) *assumptiójával* növelte, a *negotiis* szónál pedig a hatásnöveléssel élt. Végül Horatius egész második sorát lejjebb alkalmasabb helyre vitte.

RUSTICÆ VITÆ LAUDES.

Horat. Epod. Ode 2.

Beatus ille, qui procul negotiis
(Ut priſca gens mortalium)

●

Paterna rura bobus exercet ſuis,

Solutus omni fenore.

Nec excitatur claſſico miles truci,

Nec horret iratum mare:

Wallius Horatius-parafrázisának egyik oldala

PETRO VANDE VVALLE,
PARENTI SUO,
TENEDIJ DOMINO,

Procùl ab ambitu & curis in Molebecano ſuo ſibi & ſecum viventi.

FElix ſorte ſuâ, quem non ignava ſequentem
Otia rus patrium dulci complectitur umbrâ.
Longæ illi Curæ inſomnes, comitúmq; Laborum
Inviſæ facies, quæ multa & magna moventem
Huc celerem atque illuc rapiant, pérque ardua verſent,
Ipſe ſibi ſemper vacat, aggreditúrque quod inſtat:
Arváq; ,quæ quondam proavi non magna tenebãt,
Exercet patiens operum; armentóque quotannis
Sortitus ſobolem, fortiſſima corpora tauros
Inde legit, quos dehinc domitos aſſueſcere cogat
Servitio, & terram impreſſo proſcindere aratro.
Non pretio nummos redimit, pretióve redemtos
Occupat, & fenus tabulis ſubducit avaris.
Fenus amat, quod ſponte ſuâ juſtiſſima tellus,
Et gravidæ pecudes, & meſſis reddit, & arbor.
Sic olim; ut perhibẽt, cùm fraudum ignara vigeret
Simplicitas, neque faſtus adhuc, auríque cupido
Improba criminibus nomen poſuiſſet honeſtum,
Innocuæ vixere animæ, parvóque beatæ.
Quid refert, alius thalamo ſublimis eburno,
Ille toro, cui ſponda ſalix, aut fiſile robur,
Componat caput? Hîc mulcet, reficítq; jacentem
Alta quies, lecto non abrumpenda ſaligno.
Quippe ubi nec primæ, nec ſeræ tempora noctis
Diſtinguunt litui, rumpúntque ſilentia cantu.
Non, ſi diſcordes miſcent freta fervida venti,

Wallius Horatius-parafrázisának másik oldala: a horatiusi vers körülírása

A 2. példa horatiusi sora (2. 3.): „*Paterna rura bobus exercet suis.*" Mindez Walliusnál (6–11.):

Ipse sibi semper vacat, aggtediturque quod instat,
Arvaque, quondam proavi non magna tenebant,
Exercet patiens operum, armentoque quot annis
Sortitus sobolem, fortissima corpora, tauros
Inde legit, quos dehinc domitos assuescere cogat
Servitio, et terram impresso proscindere aratro.[378]

A rövid jegyzet csak azt jelzi, hogy Horatius egész szöveghelyét a hozzátételek (*assumptio*) különféle toldalékával növelte meg.

A 3. példában Horatius (2. 4.): „*Solutus omni foenore*". Wallius (12–15.)

Non pretio nummos redimit, pretiove redemptos
Occupat, et foenus tabulis subducit avaris.
Foenus amat, quod sponte sua justissima tellus,
Et gravidae pecudes, et messis reddit, et arbor.[379]

*Jegyzet*ében kiemeli: a *kamat* szót a dolgok részletének *hozzátétel*ével (*assumptio*) növelve érzékelteti annak nagyságát, s a jogos kamatnak összehasonlításával, amit a természet ad.

Végül nézzük a 4. példát, amelyben Horatius versének 5–6. sorát idézi:

Neque excitatur classico miles truci
neque horret iratum mare.

Majd Wallius kibővítését közli, a vers 20–30. sorát:

Quid refert, alius thalamo sublimis eburno,
Ille toro, cui sponda salix, aut fissile robur,
Componat caput? huic mulcet reficitque jacentem
Alta quies, lecto non abrumpenda saligno.
Quippe ubi nec primas, nec serae tempora noctis
Distinguunt litui, rumpuntque silentia cantu.
Non, si discordes miscenc freta fervida venti,
Equoreos horret fremitus, humilisque pavensque
Numina conclamat, ne quid nimbosus Orion,
Ne quid atrox peccet Boreas, laceraeque carinae
Addat opus pelago.[380]

*Jegyzet*ében rögzíti a jelenséget: a fentebbi növeléseket (*ampliatio*) az összehasonlítás és a leírás *hozzátétel*ével, a következőket pedig ugyanúgy, a bő-

[378] UO. 28–29. WALLIUS, 1688. 136–137. Fordítást nem adunk a továbbiakban, csak a jegyzetek miatt kísérjük végig a hét kiragadott részt.
[379] UO., 29.
[380] UO., 29–30.

vítések és az okok *hozzátétel*ével végzi el úgy, hogy a szemlélőnek feltárja az ismert dolgok/tárgyak körülményét.

A példák után még két pontban foglalja össze a tudnivalókat. Az egyikben (g.) összegzi, hogy az utánzás művészi bemutatásában talán több példát is hozott a kelleténél, mégis úgy véli, az ifjaknak és talán néhány tanárnak is kedvére lesz mindez, mivel a gyakorlás e nemében (akár utánzásnak, akár *metaphrasis*nak [átfogalmazás], akár parafrázisnak vagy éppen *amplificatió*nak nevezzük is) – ahol a költők a kiváló és általuk választott helyeket akár a *szabad beszédmód*ba, akár a versek más-más fajtáját használva – tanácsos lesz ezekhez fordulni. Amennyiben valaki erről többet szeretne tudni, Daniel Georg Morhofen *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* (kiadását l. pl. Frankfurt, 1700) című művéhez utasít (*Morhoffii Polyhistor Litter. c. 13. et seqq*).[381]

Végül a h. pontban még azt jegyzi meg, hogy egyébként mindenki látja itt, hogy a költői művek kisebb és kiválasztott részeiből átvett utánzásról beszélt, nem magukról a műveknek követéséről, amelyeknek *imitatió*jakor az ajánlott szabályokat másutt gondosan át kell majd adni, és ügyelni kell általában arra, nehogy valamit visszásan értsenek.[382]

Eme iskolai poétikai kézikönyvnek (amely katolikus iskolák számára készült, illetve volt használatos, s jezsuita költői példaanyag jellemzi) az utánzásról adott ismereteit röviden összefoglalva láttuk, hogy a rétorikai (és a poétikai) *imitatio* két lépcsőfokát határozza meg: lehet egyszerűbb, főként a szavakra (*verba*), mondatokra kiterjedő, és bonyolultabb (*res*), amely a gondolatok utánzása. A poétai imitációnál a görögök utánzását emeli ki, majd az egyes népek (nemzetek) kiemelkedő alakjait is ajánlja. Fontosnak tartja a versengést, ezután pedig módszerként a részekre osztást vagy az összefűzést tanácsolja. Példaanyagában szemlélteti, ahol Catullus és Vergilius, valamint Vergilius és Horatius párhuzamos szöveghelyeit vizsgálja. A jezsuita Wallius költészetéből Horatius-parafrázisát (*Rusticae vitae laudes*) emeli ki.

E kézikönyv e fejezetében az iskolai képzés elméleti és gyakorlati világát láttuk, annak az általánosnak nevezhető *poétikai tér*nek a kiterjedését, amely alapjaiban határozta meg a rétorikai (s az azzal összefüggő poétikai) *imitatio* lehetőségét, a *klasszikus imitatio* nyomán az *imitációs klasszika* általános érvényességét. Kétségtelen, hogy Berzsenyi korai s horatiusi ódaköltészete is e poétikai térben mozog, annak zseniális kihasználója s megvalósítója.

*

Érdemes tanulmányoznunk a már említett Grigely József (1760–1818) poétikai tankönyvének második részét kitevő (*Pars II.*) *ars metricá*ja (*Complectens artem metricam*) *második szakasz*át (*Sectio II.*), amelyben a *verstani ismeretek*et (*De arte versificatoria*) foglalja össze. A *versificatoria* itt is a *verstan* fogalomkörébe tartozik, és azok a *versificator*ok, akik e szinten ragadnak, vagyis a *poézis* ihletéséből tehetség híján semmit sem használnak, hanem megmaradnak az *artificált,* azaz *mesterkedő versek*nél (*technopaegnium*), amelyek a verstani ismeretekkel könnyen elsajátíthatóak.

[381] UO., 32.
[382] UO.

Morhoffius rézmetszetes portréja kötetében

Ennek második fejezete (*Caput II.*) foglalkozik a *különféle verssorok áthelyezésével*, vagyis a verssorok szerkesztését mutatja be: *De versibus varie translocatis (*vulgo *fractis), metricum in ordinem redigendis (A különféleképpen elhelyezett verssorokról [közönségesen a széttördeltekről], amelyeket met-*

rikus rendbe kell hozni).[383] Itt az I. §-ban találjuk a verskészítés mesterségének próbáit: *Rudimenta artis versificatoriae*. Ebben arra keresi a választ, hogy *miként kell előmenetelt tenni a tanulónak (tiro) a különféleképpen átfogalmazott (más sorrendbe helyezett) verssorok metrikus rendbe való visszaállításában*. Verstani gyakorlatot mutat be tehát, de a *translocatio* módozataival is megismertet, amelyek a vers imitációs újraalkotását teszik lehetővé.

Az I. pontban bemutatja azt az öt latin nagybetűvel jelzett rövidítést (ezek segítségével ajánlja a szabályok megjegyzését a tanulóknak), amelyek a verssor visszaállításában az átalakításra utalnak. Egy és ugyanazon verssort tehát a következő szabályok alapján lehet megváltoztatni: A. *Simplicem transpositionem, sive, ut in vulgus vocamus,* Restitutionem [sic!] *(Egyszerű szórendcsere, vagyis, ahogy általában nevezik,* visszaállítás). E. *Ordinem vocum retinendum, sed mutationem tamen aliquam circa easdem adhibendam, ut sequenti capite videbitur (Meg kell tartani a szórendet, de mégis a szavak közül néhányat mutációval kell alkalmazni [szinonimára kell cserélni], ahogy a következő fejezetben látni fogják ezt is).* I. *Transpositionem, seu restitutionem cum mutatione (Szórendcsere szinonimákkal).* O. *Omissionem cum simplici transpositione, sive restitutione (Elhagyás egyszerű szórendcserével).* U. *Omissionem cum transpositione, et aliqua simul mutatione (Elhagyás szórendcserével és helyettesítéssel*). A megjegyzendő betűk az alkalmazáshoz tehát: A.E.I.O.U.[384]

Ezután következik a példa: a leírt szabályok szerint az alábbi, *egy és ugyanazon verssor (unus idemque versus)* a következőképpen változtatható meg. A sor pedig nem más, mint az Augustus és Tiberius alatt élt Marcus Manilius[385] *Astronomica* című műve 1. énekének 95. sora: „*Omnia conando docilis solertia vincit*" (*A tanulékony jártasság az erejével mindent legyőz*). nézzük a pontokhoz kapcsolt változtatásokat!

A. *Solertia docilis omnia vincit conando.*
E. Cuncta *conando docilis* industria superat.
(ahol a *cuncta = omnia, industria = sol[l]ertia, superat=vincit*)
I. *Docilis* industria cuncta *conando vincit.*
O. Profecto *solertia docilis omnia vincit conando.*
U. Profecto *docilis* industria *cuncta conando vincit.*[386]

E verstechnika működését igyekeztünk már korábban is keresni Berzsenyi *Horác* című ódájában.[387] (Erre még később visszatérünk.)

A II. pontban azt írja, hogy a széttördelt verssorhoz hozzáadott jeleket a lapszélen kell szembetűnően elhelyezni, de azt is oda kell írni, hogy a verslábak és a metrumokat képe (típusa) milyen fajtájú, s mily módon lehet használni. Ezt

[383] GRIGELY, 1809. (e kiadást használtuk), 303. Az alábbi részt a Grigely-tankönyvről írott munkánkban már bemutattuk. L. TÓTH, 1994. 90–92. Itt kibővítve, a korábbi szöveget felhasználva újra közöljük.
[384] UŐ., uo. 305.
[385] L. ADAMIK Tamás, *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig,* Kalligram, Pozsony, 2009. 417–419.
[386] GRIGELY, 1809. 305.
[387] L. *Az* imitatio *és az* aemulatio *a Berzsenyi-ódában* = TÓTH Sándor Attila–TÓTH Sándor Máté, *„Hirdetjük: kivirult az ős latin nyelv!" Tanulmányok a neolatin irodalmi hagyományt követő néhány 18. századi szerzőről,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2010. 9–16.

a *Poetica elementaria* című részben tekintette át (Sectio I. §. pag. 270. et seqq).[388]

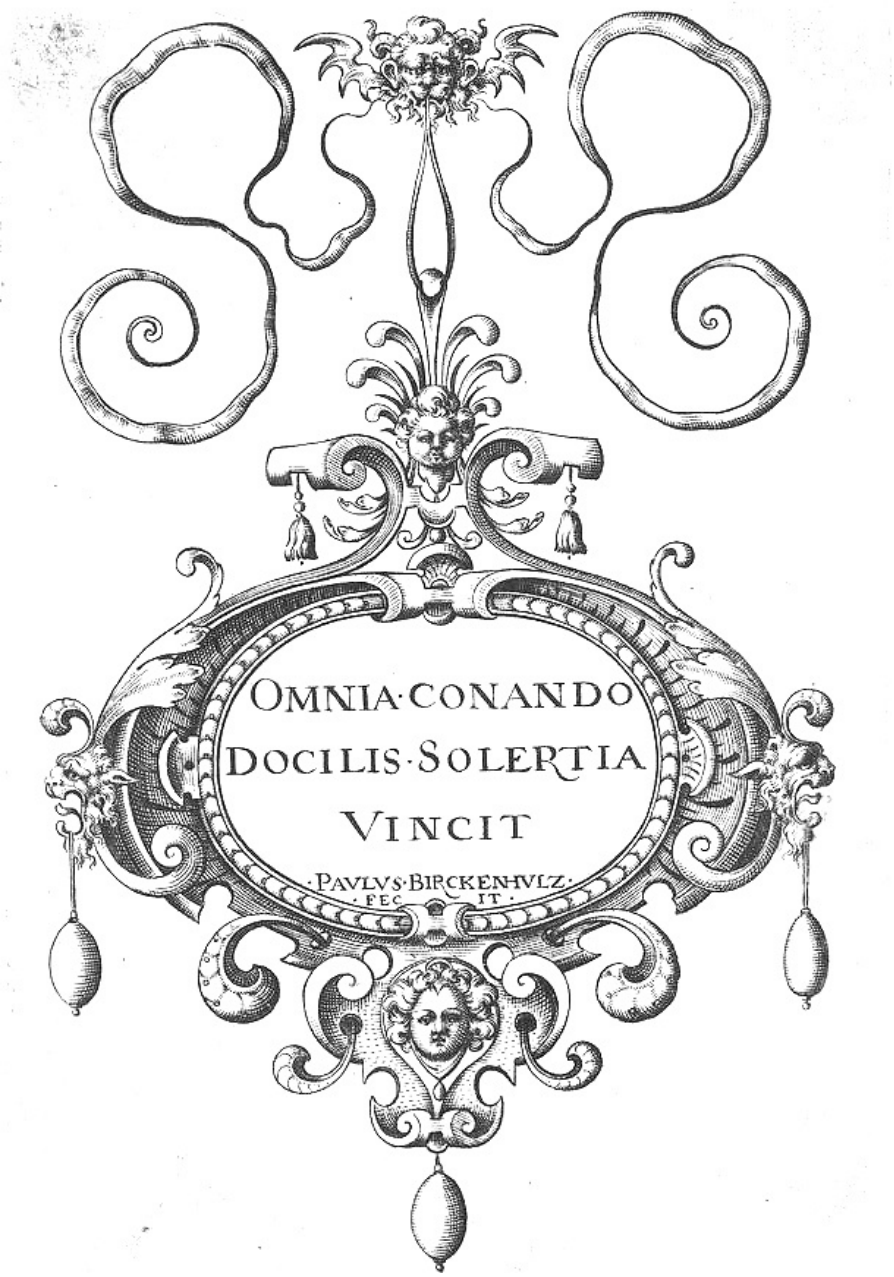

Paul Birckenhultz (1561–1639) 1600-ban készített rajza a Manilius-idézettel

[388] UŐ., uo. 305–306.

A III. pontban arra figyelmeztet, hogyha a néhány szó nem illik a vershez, más szinonimát vagy rokon értelmű (*cognatum*) szót kell használni, vagy pedig odaillő körülírást.[389]

A IV. pontban azt tanácsolja, hogy tökéletes legyen a verssor, előzzék meg vagy következzenek a *nominativus*ok, *adverbium*ok, az *ablativus absolutus*. *Particulá*kat is alkalmazhatnak: *postquam, dum, si, et,* etc. Lehet a szó *activ vagy passiv* alakját használni, az egyszerű dolgokat megszerkesztettre (*simplica in composita*) változtatni. Használatosak a *patronymica* és a sűrű *enallagé*k (jelzőáthelyezések). Erre példákat is mond: így az *adiectivum* az *adverbium* helyett, mint *fistula* dulce *canit,* a *dulciter* helyett; lene *spirantes Zephyri* a leniter helyett. A *tempus* a *tempore* helyett stb. (A folytatásban még felsorol néhány latin nyelvű példát.) Mindez erős grammatikai jártasságot feltételez, amelyet az alsóbb osztályok biztosítottak.[390]

Az V. pont szerint elengedhetetlenek a jelzők (*epitheta*), azaz a melléknevek, amelyeket leginkább az ékesség miatt alkalmaznak. Három pontban határozza meg használatuk szabályait: 1. Ne legyenek feleslegesek, hanem a tárgy természetéhez és az anyaghoz illőek. 2. A szó előtt szépen elhelyezhetőek, ha arra alkalmasak. 3. A szótól kecsesen elválnak a beszéd közbevetett részeinél. A jelzők gyönyörködtető hatásáról a mű III. fejezetének II. §-a szól.[391]

Végül az V. pont a szétszabdalt verssorok rendbe szedésekor és átalakításakor elkerülendőkről szól nyolc pontban. Elkerülendő tehát: 1. A hiátus. 2. Ugyanazon betűk vagy szótagok ismétlése. 3. A sok hasonló rigmus és szóvégződés. 4. A monosyllabák kezdettől való halmozása. 5. Ütemes hangok ugyanabban vagy más sorban. 6. Sűrű hangkivetések különösen a sor első vagy utolsó szótagjában. 7. Durva kettészakítása a szónak. 8. A cezúrák elhanyagolása.[392]

Ezután következik néhány példa: *§. II. Exempla nonulla*.[393] Ezek közül vizsgáljuk meg a III. és a IV. példát. Az előbbi Iuvenalis példája a heroikus, azaz hexameteres verssorok alkalmazására. A 14. szatíra 59–69. sorát idézi:

> *Hospite uenturo cessabit nemo tuorum.*
> *Verre pauimentum, nitidas ostende columnas,*
> *Arida cum tota descendat aranea tela,*
> *Hic leue argentum, uasa aspera tergeat alter.*
> *Vox domini furit instantis uirgamque tenentis.*
> *Ergo miser trepidas, ne stercore foeda canino*
> *Atria displiceant oculis uenientis amici,*
> *Ne perfusa luto sit porticus, et tamen uno*
> *Semodio scobis haec emendat seruulus unus:*
> *Illud non agitas, ut sanctam filius omni*
> *Aspiciat sine labe domum uitioque carentem*?[394]

[389] UŐ., uo. 306.
[390] UŐ., uo. 306–308.
[391] UŐ., uo. 307.
[392] UŐ., uo. 307–308.
[393] UŐ., uo. 308–312.
[394] UŐ., uo. 310. „*Bezzeg amint vendéget vársz, senkid sem pihenhet! / »Szolga, seperj padlót! Dörzsöld, csillogjon az oszlop! / Szedd le a pókhálót a kiszáradt póktetemekkel! / Ez tisztítsa a sima ezüstöt, más a kivertet!« / Így kiabál bőszen sürgetve az úr, s keze botján. / Mert rettegsz, nyomorult, nehogy eb szennyezte előtér / sértse szemét a barátodnak, ha betoppan a házba, / s csarnokodat se borítsa be sár, ámbár az ilyesmin / egy kicsi fűrészpor meg egy apró szolga segít-*

Iuvenalis e verssorai a következő formában képzelhetőek el az ifjak számára az anyag megtartásával:

I. *Cum* hospes *venturus est,* nemo tuorum *cessaturus est.*
E. *Verrito* pavimentum, nitidas *ostendito* columnas,
I. Descendat *aranea* cum tollis *telis.*
A. Hic argemntum lavet, alter vasa aspera tergeat,
E. Vox domini fremit, *qui instat, virgamque tenet;*
E. *Igitur infelix times,* ne *stercoribus* foedis caninis
I. *Atrium luminibus* amici, *qui advenit,* displiceat.
O. Ne forsan luto perfusa sit porticus, et uno tamen
I. Scobis Semodio *Servus* hoc *emendare poterit unus,*
U. Illud non fide omni *agis,* ut filius sanctam
I. Sine *macula* domum aspiciat, et dquae vitio careat.[395]

A IV. példában Martialis *Epigrammái* 1. könyvének 21. versét idézi, amelyben Mucius Scaevola állhatatosságát írja le:

Dum [Cum] peteret regem, decepta satellite dextra,
Iniecit [Ingessit] sacris se peritura focis.
Sed tam saeva pius miracula non tulit hostis
Et raptum flammis iussit abire virum.
Urere quam potuit contempto Mucius igne,
Hanc spectare manum Porsena non potuit.
Maior deceptae fama est et gloria dextrae,
Si non errasset, fecerat illa minus.[396]

Így lehet átalakítani az ifjak gyakorlásához:

I. Dum regem *manus* peteret, et *decepta* satelite *esset,*
I. Iiecit se *focis, et* periret
I. Verum tam *saevum miraculum* pius hostis non *ferebat,*
I. Et iussit virum *rapi flammis* et abire.
I. Quam Mutius *poterat* contemnis *ignibus flamma ustulare,*
I. Hanc manum Porsenna *videre minime* potuit
U. Multo maior fama est, et gloria dextrae, *dum decepta fuit.*
O. Si enim non *erravisset, fecisset* illa minus.[397]

---

het. / S mért nem iparkodsz, hogy tisztának lássa a házad /sarjad, olyannak, amin nincs folt, s nem szennyezi vétek?" PERSIUS ÉS IUVENALIS, *Szatírák,* Európa, Bp., 1977. 146. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[395] UŐ., uo. A dőlt betűk az átalakításokat jelzik.

[396] UŐ., uo. 311. *„Hogy csatlósa miatt a királyt elvéti a jobbkéz, / Veszni akarva a szent tűzbe vetette magát. / A kegyes ellenség nem bírta e zord csodalátványt: / Elviszi a tűztől s útra bocsátja a hőst. / Megvetvén a tüzet, mit Mucius égete bátran, / Porsenna nem bírta nézni a szörnyű kezet. / S mert vétett ez a jobb, sokkalta dicsőbb is a híre, / Kisebb érdeme van, hogyha célba talál.*" *Marcus Valerius MARTIALIS epigrammáinak tizennégy könyve a látványosságok könyvével.* Bevezetéssel és jegyzetekkel magyarul tolmácsolta CSENGERY János, MTA, Bp., 1942. 61.

[397] UŐ., uo.

A vers *átalakításához* megjegyzést (*Annotatio*) fűz. Mindezekből nyilvánvaló, írja, hogy szinte végtelen módon egy és ugyanazon anyagot, amit megneveznek, a tanulóknak a tevékenység gyakorlásához változatossá és átváltoztathatóvá lehet tenni. Ezzel az eljárással kell előrehaladni a verssorok különféle fajtái segítségével: ameddig az ifjonc ilyen vezetéstől segítve a metrikai gyakorlatokra vállalkozik, mentesül mindenféle hibától. Amennyiben valahol a tanultaktól eltér, hagyják meg, térjen vissza azokhoz a szabályokhoz és az utasításokhoz, amelyek ellen vétett. Hálás lesz a tanítónak, hogy nem nehéz ezeket megmagyarázni s világossá tenni az idehozott példák megoldásával, vagy más idevezetettek világossá tételével. Ezen a módon a felkészített és mintegy erre rávett tanulóknak így lépcső készült ezekhez a szabályokhoz, amelyek a költői mondat és kifejezés (*sententia et phrasis*) változatosságához, felékesítéséhez és növeléséhez sokféleképpen járulnak hozzá.[398]

A fejezet tanulmányozása néhány lényeges gondolatra világít rá a korabeli (és korábbi!) verstechnikát illetően. Mert mit is példáz ez a fejezet? Grigely itt a költészet *versificatori* szintjével foglalkozik, annak „titkait", alapvonásait világítja meg, és bepillantást enged működésébe, melyet a neolatin, de a nemzeti romantika évtizedei előtti időkig, vagyis a poézis klasszicizáló korszakaiban a magyar verskölteszet is követett. Gondolatmenete szerint az eljárás a következő: végy egy klasszikus vagy legalábbis ismert (és elismert) költőtől való verssort, s az iskolai szabályok szerint alakítsd át (*transpositio, mutatio* stb.), ha kell, egészítsd ki, és kész a *vergiliusi, horatiusi, ovidiusi* reminiszcenciákat tartalmazó költemény. Tehát Apollónnak feltétlen társul kell vennie magához *Mercurius*t.[399]

A diáknak ezért el kell jutnia a *versificatió*ig, ami még nem poézis, mégis szükséges, de nem elégséges feltétel. A költészet *taníthatóság*ának korabeli megfogalmazását úgy is értelmezhetjük, hogy poétává válni csak a mesterségbeli tudással lehet, amit pl. a nyugatos költők generációja is nagy elánnal művelt. E tudás hiánya a poézis rovására megy. Ugyanakkor, aki csak ennek birtokában van (ne feledjük: a középfokú iskolai oktatás egy osztálya a *poétáké* – poétikai képzés, a *másik* a rétoroké; itt sem gondoljuk, hogy akik elvégezték, Cicero nyomába lépő rétorok, de *mesteremberek*, akik a beszédkészítés mindkét területéhez [valamennyire] értenek, s a magasabb szintre lépés – *ki az igaz poéta* – csak e mesterségbeli tudással lehetséges), az képes a valódi poézis művelésére, amihez kell az ihlet, az *enthusiasmus* stb., amelynek hiányában *csak* versificator (versfaragó) lesz. Az iskolás klasszikus műveltség (*iskolás klasszicizmus*) ennek kezdőlépéseit tanítja. Úgy véljük (amit másutt már kifejtettünk), hogy ennek lépcsőfoka a *horatiusi,* majd a *latin,* később pedig a *görög humanitás klasszikája*.[400]

---

[398] UŐ., uo. 311–312.

[399] L. TÉGLÁSY, 1988. 92–118. *A tolvajlás művészete. Zsámboky allegorikus imitációelmélete* című fejezetben: a *Mercurius és követői* c. rész.

[400] L. TÓTH Sándor Attila, *A latin* humanitas *poétikája, II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lirica. A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 2000. 231–262. *Függelék: A Róma-gondolat európai expanziója a literalizációban és a hellenisztikus fordulat.*

1.1.1.6. *Berzsenyi* in Horatium*a (*Horatius szerint*), avagy horatianizmus vagy berzsenyianizmus*

Ideje összegezni azokat a költői ismereteket, amelyeket a reneszánsz (és a barokk kiegészítése) alapján a 18. század vége és a 19. század elejének irodalomszemlélete is vallott és gyakorolt, így Berzsenyi számára is e poétikai tér mintegy tudáshálóként létezhetett, amelyek mélységeit nem kereste, szálaiból (és tehetségével) viszont hathatósan építkezett.

A címben megfogalmazott *in Horatium* (a babitsi áthallás nélkül), vagyis *Horatius szerint,* Berzsenyinél azt jelentené, hogy a sokrétű Horatius-paradigma, a római költő *befogadás*a nála szinte a dantei értelmezés szerint *misztikus, vagy érzékfeletti,* amelynek lelki fogadtatása van.[401] Mindez a 18. század végén és a 19. század elején kibontakozó *horatianizmus*ban gyökerezik, amelynek filiációját a 20. század első felében, 1935-ben a *bimillennium Horatianum*ot és magyarországi széles irodalmi recepcióját ünneplő magyar *irodalom* állapítja meg. Az 1935-ben (majd többször is) kiadott antológia (*Horatius noster – magyar Horatius*) elején olvasható Berzsenyi *Horác* című verse. Mind a versgyűjtemény, mind az abban s a későbbiekben megjelenő tanulmányok egyik alaptézise, hogy igen régre nyúlik vissza Magyarországon Horatius recepciója.[402] Ennek ellenére az Európában a 17. században igen szélesen kibontakozó Horatius-imitáció hatása alig mérhető. Nem úgy a 18. századnak főként az utolsó harmadában, valamint a 19. század első felében (amely hatás egészen a 20. század első harmadáig, feléig tart), ahol mind a latinitást követő költői gyakorlatban, mind pedig a magyar nyelvű poézisben igen nagy szerep jut a horatiusi formáknak és Horatius eszmeisége (életelvei, politikai nézetei stb.) követésének. E jelenséget, a *horatianizmus*t Kerényi Károly nevezi meg a *Válasz* 1936. évi számában a *Horatius – Horatianizmus* című írásában (25–33.). Ezen a 18. század végén a fogalomnak a felvilágosodott életformához s világnézethez való kötődését érti elsősorban. Így ír erről: „*Waldapfel Imre joggal beszél arról, ami Horatius-fordításainkban az irodalmi stíluson túlmegy, mélyebben van benne a XVIII. század magyar szellemiségében: horatianizmusról mint életstílusról. E horatiánizmus lényegéhez tartozott, hogy azok, akik mellékesen Horatiust fordították is, önmagukat Horatiuson keresztül nézték, életformájukat Horatius szerint alakították.*”[403]

Kerényi a *horatianizmus*t a formakövetés mellett *szellemiség*ként és *életstílus*ként, *életforma*ként említi, amely tökéletesen illik Berzsenyire is: gazdálkodó, befelé forduló életvitele s a horatiusi politikum s filozofikum eszményeinek követése és *magyarítás*a, önmagából kifelé mutató mélyebb recepciója.

Valójában miben is ragadható meg az eszményítés és hogyan nyilvánul meg általában a recepció, mikor kezdődik az erőteljesebb imitáció Nyugat-Európában és Magyarországon? E kérdésekre első megközelítésben elsősorban *poétikai* választ adhatunk, de Kerényi tanulmánya alapján (*szellemiség, életstí-*

---

[401] Dante a *Vendégség* című műve *Második értekezés*ének I. pontjában (70–130.) beszél a szöveg négyféle (*betű szerinti, allegorikus, erkölcsi és érzékfeletti*) értelmezéséről. L. DANTE *összes művei,* szerk. KARDOS Tibor, Magyar Helikon, 1962. 185–186. Ford. SZABÓ MIHÁLY.

[402] L. pl. KERÉNYI Károly, *„Horatius noster” = Horatius noster – magyar Horatius,* Bp., Officina, II. bővített kiadás, 1940. 9–19.; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *„Magyar Horatius”* = UO. 177–196.; BORZSÁK István, *A magyar Horatius* = FALUS Róbert, *Horatius,* Bp., 1958. 283–327.

[403] KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus* = Válasz, 1936. 25.

lus, *életforma*) morális megközelítése is kézenfekvő. Ez azonban további meggondolást igényel.

Nézzük először a *poétiká*hoz tartózó jellemzőket, amelyek a *horatianizmus* alapjai. A Horatius-recepcióhoz, -interpretációhoz és -imitációhoz (a téma szinte kezdeti lépéseként) megismerendők a 16–18. század *magyarázatos Horatius-kiadásai,* pl. Lambinus, Torrentius, Juvencius, Desprez–Dacier, Bentley és sokan mások. Ezek a kiadások argumentumokat adnak a művekhez, valamint szövegmagyarázatokat; mindezzel egyaránt szolgálják a megértést és az utánzás forráslehetőségeit. Tudjuk, hogy később Berzsenyi két ilyen kommentáros könyvet is kézbe vett: egyrészt Nitsch Horatius-kiadását, amelyben főleg interpretációkat talált, másrészt Gottschling Horatius költeményeinek kiadását, amelynek már címlapján is tájékozódhatott az Európában használt népszerű kiadásokról: többek között Heinsius, Dacierus magyarázatos Horatius-köteteiről, valamint említi Masson kiterjedt, a verseken alapuló s a korabeli történelmet szorosan követő Horatius-életrajzról is.[404] Egyébként maga a kiadás egyszerűbb említett forrásainál.

A másik fontos terület a horatiusi formák (különösen az ódaformák) átvétele, így a költészet taníthatóságának elemeként szereplő (egész) *verstan* (*versificatio*), s ezzel a verstani összefoglalók elkészítése. Harmadik jellemzőként a horatiusi reminiszcenciák, centók és szentenciák kérdését említhetjük, amelyek biztosítják a horatiusi szövegekhez való közvetlen kapcsolódást, ugyanakkor azok szellemiségét is. E szövegek az intertextualitás és a szövegvilágok megidézésének, meghívásának (evokáció) eszközei, amelyeket a 20. századi Horatius-kutatás a magyar költészet vonatkozásában is nagy erővel igyekezett feltérképezni.[405] Csipak Lajos ennek szinte egészét elvégezte, hol igen fontos szerep jut Berzsenyinek, akinek költészetében a horatiusi nyomokat és sorokat szinte teljességgel kimutatta. (Erre még majd vissza kell térnünk.)

Az iskolai poétikaoktatás stilisztikai eszköztárába tartozó meta- és parafrázisok (*körülírás, átfogalmazás*) szintén eszközei a Horatius-recepciónak és -imitációnak. Utaltunk rá, hogy jellemzően még a 19. század második felének Horatius-követői (pl. a már említett Jallosics András [1791–1862]) is élnek ezzel.[406] A horatiusi műfajok (*carmina, epodos, sermones, epistulae*) mellett az azokból kialakított *parodia, parabola, palinodia* műfaji változatai, amelyek iskolai gyakorlatokként is szerepeltek, de a magas költészet szintén élt velük.[407]

Fontos kérdés a vers- és kötetkompozíció (mikro- és makroszinten), amelynek újkori mintája Conrad Celtis (1459–1508) posztumusz ódakönyvének (*Libri Odarum quatuor, cum Epodo, et saeculari Carmine,* Straßburg, Schürer, 1513) megjelenése. Ez alól Berzsenyi sem kivétel, akinek az 1816-ban barátja, Helmeczy Mihály kiadásában megjelent versei már e horatiusi négy kötetes kompozíciót tükrözik.[408]

---

[404] Nitsch és Gottschling köteteinek ismeretéről Merényi Oszkár írt: MERÉNYI, 1971. 25–27., valamint UŐ., 1971.a, 48.

[405] L. pl. CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, 1912.

[406] L. Jallosics kötetében: *Ioannis Andreae JALLOSICS […] Poematum libri sex,* Pestini, 1855. 139–143.

[407] TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon* = ItK, 1990/1. 1–26.

[408] L. *Berzsenyi Dániel versei,* 1816 (l. még a közölt címlapot). L. még ONDER, 1998. 495–513.

Végül a tovább részletezendő horatiusi témák (Augustus, Maecenas, a világhoz, az életformához való viszony) s az *in Horatium*-követés (Horatius szerint és ellen) állhatnak itt.

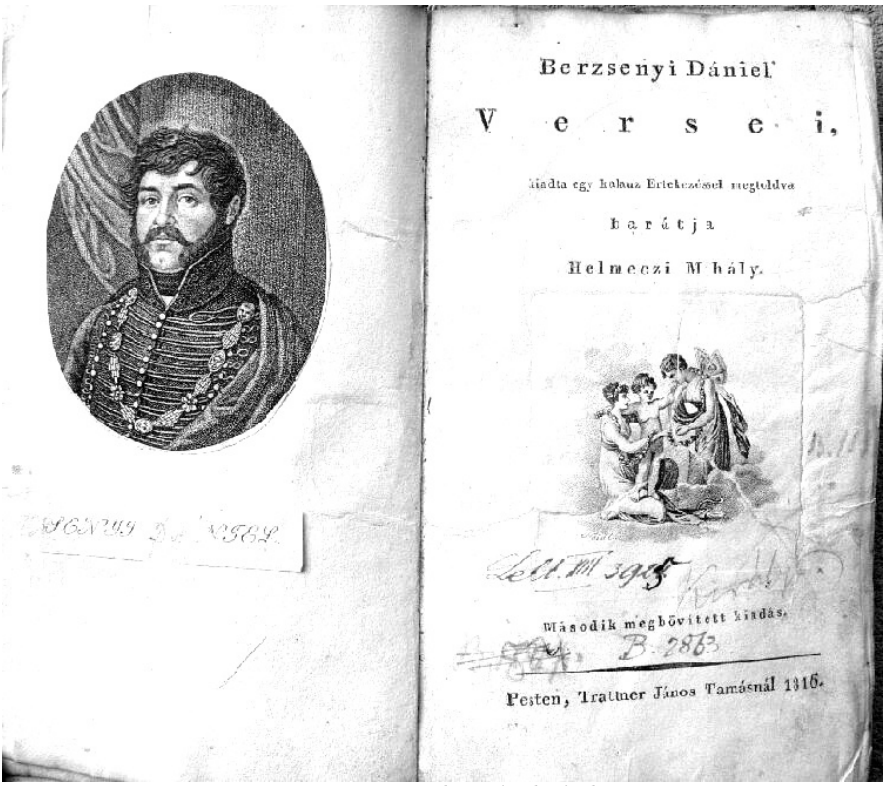

Berzsenyi 1816-os kötetének címlapja

Az *etikai/morális* jellemzőket nézve a horatianizmus látszólagos ellentmondásként is megjelenhet. Ez a költészetéből kibontható világos, ámde rejtjelezett önrecepció eredménye. Ennek területei lehetnek az Augustushoz, az uralomhoz való viszonya (Augustus-pártiság vagy -kritika), vidéki magánya (apolitikus visszavonultság vagy politikai aktivizmus), életének magán- és nyilvános szférája, epikureizmusa vagy sztoicizmusa, elitizmusa vagy populizmusa.[409] Berzsenyinél inkább az általánosan bölcselkedő diatribé-költészet jelenik meg, a horatiusi, szinte beszélgetőtárs nélküli, a *vates*től adott általános életigazságok szónokaként vagy éppen a nemzeti (nemesi) értékek hangoztatójaként.

Ezek a sajátosságok még tovább alakítandók, mint ahogy már Horváth János is kísérletet tett erre, s vizsgálta a *mértékes verstípust* Berzsenyi és Horatius viszonylatában, valamint az életbölcsességeket, az életről, valóságról ítélkező, s a személyeket, erényt magasztaló horatiusi jellegű költeményeket.[410]

---

[409] E kérdésekről l. TAMÁS Ábel, *Horatius olvasásjelenetek* = HAJDU Péter, szerk., *Horatius arcai,* Bp., reciti, 2014. 9–26.

[410] L. HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai,* Akadémiai, Bp., 1960. 51–59. (*3. A mértékes típus. Berzsenyi viszonya Horatiushoz*); 60–69. (*4. Horatiusi életbölcsességet valló költemények*); 72–83. (*6. Életről, valóságról ítélkező költemények*); 84–94. (*7. Személyeket, erényt magasztaló ódák*).

Más jellemzőket viszont még tovább lehet bontani. Így az eddigiek figyelembevételével a következőkben tudjuk összefoglalni a *horatianizmus* területeit és témáit: 1. *Poétikai (költészetelmélet, verstan, műfajok, stilisztika)*. Ezek jobbára az iskolai oktatáshoz köthetőek, a *studia humanitatis* rendszeréhez, főként a rétorika és a poétika oktatásához.

Ebből a szempontból térhetünk vissza a rétorikai és költői utánzást tárgyaló fejezetek összegzéséhez és hatástörténeti vizsgálatához Berzsenyit illetően, hiszen, úgy véljük, az oktatásban (s nyomán az irodalomelméleti gondolkodásban) olyan általános érvényűnek tekintett elvekről van szó, amelyet a részleges, nem befejezett iskolai oktatásban részesült fiatal Berzsenyi is tudhatott, különösképpen úgy, hogy élénken érdeklődött a versírás iránt, s titkon gyakorolta is. A *rétorok* osztályában nem lehetett ismeretlen Quintilianus *Szónoklattan*a (10. 1. 96.), amely a lírai költők közül határozottan Horatius követését javasolta: „*At lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus: nam et insurgit aliquando et plenus est iucunditatis et gratiae et uarius figuris et uerbis felicissime audax* (*Hanem lírikusaik közül szinte csak Horatiust érdemes olvasni: őt az ihlet egyre-másra magasba ragadja, derűs kedélyű és elbűvölő, alakzatai változatosak, szerencsésen merész a szóválasztásban*)."[411] Az itt olvasottak alapvető poétikai instrukciók is: az ihletettség, a költői hangulat, valamint a formai alakzatok és a szóválasztás ugyancsak a költő sajátja.

Foglalkozzunk először az *ihletettség* kérdésével, hiszen a kor vitájában (vagy álvitájában?) ez a versificator és a poéta elválasztásának meghatározója. Mondhatjuk, a *költészet* propedeutikájában az a fok, amely arra késztetheti a verselőt, hogy a *versificatió*ból (verstan) a poézis világába tudjon belépni, ha van ihlete, hozzátehető, ha ennek *ingenium*a is a *sajá*tja.

Horatius a nyilvánvaló görög *imitatio* mellett főként a pindaroszi óda ihletettségének megragadásában költészetében a *vates* szót használja, amely önmagában is kifejezi a költői elragadtatottságot. A régi (Calepinus, 1557; majd ennek alapján Facciolati, 1778) és az újabb (Finály Henrik) szótárakban azt találjuk, hogy a szó a jövendőmondó, jós (*fatidicus*), isteni ember (*homo divinus*) és a próféta szavaknak felel meg. Olyan ember, aki az eljövendő dolgokat megérzi és kimondja.[412] Facciolati Plautus *Miles gloriosus*ának 911. sorát idézi: „*Bonus vates poteras esse, nam quae sunt futura dicis* (*Derék jós lehetnél, mert elmondod, mi fog történni*)."[413] Érdemes idézni még Finály Henrik szótárának meghatározását is, aki azt írja a szó 1. jelentéseként: „*jövendőmondó, jós, próféta [...], a ki a jövendőt (vagy egyebet a mi az ember előtt rejtve van) isteni sugallatnál fogva tudja, és nem találja ki jelekből, valamely megtanult mesterség szabályai szerint (vesd ö. augur, haruspex).*"[414] Vagyis a *vates*t az istenség ihleti, míg a madár- és béljós a tanult jelekből jósol. Az is általánosan ismert, hogy a *vates*ek eredetileg az archaikus kultuszokat végző papi rend tagjai voltak, s Horatius az első, aki a római irodalomban a *vates* szót önmagára mint költőre alkalmazta.[415] Ettől kezdve jelenthette a szó az istenségtől ihletett dalnokot, a költőt Rómában és a római irodalomban.

---

[411] L. QUINTILIANUS, 2008. 671–672.
[412] L. CALEPINUS, 1557. 477.; FACCIOLATI, 1778. 406–407.
[413] Magyarul l. még: Titus Maccius PLAUTUS *vígjátékai,* II., Magyar Helikon, Bp., 1977. 60. Ford. DEVECSERI Gábor.
[414] L. FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára,* Franklin, Bp., 1884. 2075–2076.
[415] L. RIMÓCZI-HAMAR, 2000. 102.

A *vates* ihletettsége visszavezet bennünket a görög filozófiához, méghozzá Platónhoz, aki műveiben többször foglalkozott az *elragadtatás* vagy *őrjöngés* (*mania – furor*) kérdésével. Leginkább a *Phaidrosz* című művét emelhetjük ki, ahol (265 a 9.) így ír: ΣΩ. Μανίας δέ γε εἴδη δύο, τὴν μ ν ὑπὸ νοσημάτων ἀνθρωπίνων, τὴν δ ὑπὸ θείας ἐξαλλαγῆς τῶν εἰωθότων νομίμων γιγνομένην (*Az őrjöngésnek pedig két faja van: az egyik emberi betegségből ered, a másik isteni kiragadtatás a megszokott dolgok köréből*).[416] A leírás második fele önmagáért beszél, amelyről (a költészetre értelmezve) azt mondhatjuk, hogy a platonikus (és neoplatonikus) felfogás szerint a poézis így a megszokottból való kiragadtatás, ahogy ezt Berzsenyinél is életformája és a költészet felszabadító hatása vonatkozásában lépten-nyomon látjuk. Platón művében azonban Szókratész még így folytatja (265 b 2–6): „ΣΩ. Τῆς δ θείας τεττάρων θεῶν τέτταρα μέρη διελόμενοι, μαντικὴν μ ν ἐπίπνοιαν Ἀπόλλωνος θέντες, Διονύσου δ τελεστικήν, Μουσῶν δ᾽ αὖ ποιητικήν, τετάρτην δ Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος, ἐρωτικὴν μανίαν ἐφήσαμέν τε ἀρίστην ε ναι, καὶ οὐκ ο δ᾽ ὅπῃ τὸ ἐρωτικὸν πάθος ἀπεικάζοντες (*Az isteni őrületnek négy istenhez tartozó négy fajtáját különböztetjük meg: a jós ihletét Apollónnak tulajdonítjuk, az avatópapét Dionüszosznak, a költői ihletet a múzsáknak; a negyedikről, Aphrodité és Erósz szerelmi elragadtatásáról pedig azt mondtuk, hogy ez a legkülönb*).”[417] Horatiusnál tehát a *vates* poétaként való megjelenítése összekapcsolja az amúgy is összetartozó Apollónt és a Múzsákat, akik a költői ihlet, elragadtatás (*enthusiasmus*) megtestesítői lesznek.

Van azonban egy másik, csak a 17. században (Boileau) megjelenő, majd a 18. században felerősödő hellenisztikus hagyomány, amelyet Horatius jól ismert.[418] Ez pedig Pszeudo-Longinosz *A fenségről (Περι υψους)* című műve, amelynek 13. fejezetében a jósnőt, Püthiát idézve meg példaként, a következőket írja: „ὃν καὶ τὴν Πυθίαν λόγος ἔχει τρίποδι πλησιάζουσαν, ἔνθα ῥῆγμά ἐστι γῆς ἀναπνεῖν ὥς φασιν *ἀτμὸν ἔνθεον*, αὐτόθεν ἐγκύμονα τῆς δαιμονίου καθισταμένην δυνάμεως παραυτίκα χρησμῳδεῖν κατ᾽ ἐπίπνοιαν. οὕτως ἀπὸ τῆς τῶν ἀρχαίων μεγαλοφυΐας εἰς τὰς τῶν ζηλούντων ἐκείνους ψυχὰς ὡς ἀπὸ ἱερῶν στομίων ἀπόρροιαί τινες φέρονται, ὑφ᾽ ὧν ἐπιπνεόμενοι καὶ οἱ μὴ λίαν φοιβαστικοὶ τῷ ἑτέρων συνενθουσιῶσι μεγέθει (*ahogy Pythiáról is tartja a szóbeszéd, hogy midőn a tripushoz közeledik, ahol egy földhasadék van, hogy belélegezze – mint mondják – az* isteni leheletet, *annak csodás erejétől eltelve rögtön jóslatot mond átszellemült állapotban. Ugyanígy áramlik a régiek nagy szelleméből mint szent kútfőből az őket versengve követők lelkébe nem egy forrás; ihletésükben még azok is átszellemülnek a mások nagyszerűségétől, akik nem egykönnyen mámorosodnak meg*)”.[419] A Platónt is említő Pszeudo-Longinosz tehát az ihletettséget *a régiek nagy szelleméből* veendőnek tartja, így a rétorikus *imitatio-tan* felé viszi a költészetet, vagyis annak esztétikai minőségét, amikor a fenséges *másik* útjaként nevezi meg a követést és a versengést (*mimesisz, zélózisz*): „Ἐνδείκνυται δ᾽ ἡμῖν οὗτος ἀνήρ, εἰ βουλοίμεθα [π. 80] μὴ κατολιγωρεῖν, ὡς καὶ ἄλλη τις παρὰ τὰ εἰρημένα ὁδὸς ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ τείνει. ποία δὲ καὶ τίς αὕτη; ἡ τῶν ἔμπροσθεν μεγάλων

[416] PLATÓN *össze művei,* 2., Európa, Bp., 1984. 777. Ford. KÖVENDI Dénes.
[417] UŐ., uo. 778. Megjegyzendő, hogy Vergilius római furor-tana egyrészt Marsot is bekapcsolja (harci furor), másrészt a szerelmi furorral mindkettő romásba dönt.
[418] Erről l. SZABÓ Árpád, *Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány* = EPhK, 1935. 225–254., különösen 246.
[419] PSEUDO-LONGINOS*, A fenségről (görögül és magyarul*), Akadémiai, Bp., 1966. 48–49. Ford. NAGY Ferenc.

συγγραφέων καὶ ποιητῶν *μίμησίς* τε καὶ *ζήλωσις* (*De megmutatja nekünk e férfiú, ha hajlandók vagyunk figyelembe venni, hogy az említettek mellett még egy másik út is vezet a fenség felé. Milyen út ez? Előző nagy írók, illetve költők utánzása és versengve követése*)."[420]

A legmagasabb esztétikum, a *fenséges* felé mutató költői ihletettség két ókori paradigmájáról beszélhetünk: a platonikus és a pszeudo-longinusziról, amelynek közvetítője (szinte kétség nélkül) Horatius, mégpedig a *vates*-fogalomnak a jövendőmondóra és a képzett poétára való alkalmazásával, amely utal az ihlet isteniségére, de más, a görög szellemiség ihletésére, így a mintakövetésre is.

Érdekes s talán alig feltérképezett kérdés e kettős paradigmának európai jelenléte s magyar költői hagyománya, amelyet a platonikus enthuziazmustan és a horatianizmus által közvetített, de a rétorikai hagyomány által technikai szintre vitt imitációtan jelent.

Érdemes időzni röviden ennek 18. századi magyar hagyományánál, amelyet a kevésbé iskolázott Berzsenyi költészetének praetextusaként értelmezve a *poeta doctus*ként számon tartott Csokonai Vitéz Mihály néhány megjegyzése és poézisének részlete jelent. Verskiadásaiban az *Elegyes költemények*hez, vagyis az *Alkalmatosságra írt versek*hez készült *Előbeszéd*ből idézünk: „Kelj fel POÉTA! *melyre minden bodza berkek* Kelj fel Mú'sámmal *zendűlnek meg. Hogy lehetne már az illyen Poétáktól ollyan remeket várni, a' mi tsak a' hosszas gyakorlásnak, a' tzél szerént való olvasásnak, és a' természet' 's az emberi szív' esméretének foganatja? Még azok is, a' kik magokat így tökélletesítették, és a' Természettől Zsenivel áldattak meg, még az igaz Poéták is, mondom, az Occasiónális szerzeményekben ritkán, igen ritkán szerentsések. Okát könnyű általlátni, az ollyan versek, a' mint ama' józan, és éles ítéletű Horatius mondja, a' mellyek sok idő, és sok vakarás által tökélletességre nem vivődtek, nem fognak a' nagy emberek Könyvházainak ékességek lenni. Még az a' Mú'sák' barátja is, a' ki elméjének gazdag forrásával ditsekedhetik, ha hirtelen munkára szorítódik, ritkán folyhat sár és habarék nélkűl.*"[421]

A szövegben egyrészt esztétikai minőségként szeretné elválasztani a kényszer szülte, esetleg *versificatió*val is megoldható *alkalmi költemény*eket, vagyis a reflexív, makro- és mikroeseményekre reflektáló lírát az *igazi poézis*tól, azaz az önreflexív költészettől. Másrészt a költői *remek* létrehozásának humanisztikus területeit rajzolja meg: hosszas gyakorlás, cél szerinti olvasás, a természet (külső és belső) és az emberi szív (érzelmek) ismerete. Az *igaz(i) költők* tehát, akik magukat így tökéletesítik s a *természettől zsenivel áldattak meg*, vagyis *ingenium*uk, belső természetük szerint költők, a *természet* erre rendelte őket. Nem nehéz itt észrevennünk egyfajta kettősséget: mesterségbeli képzés és hajlam, ha továbbgondoljuk, talán némi spinozai panteisztikus felhanggal az arisztotelészi *natura* teremtő utánzása és a mesterségbeli *ars* jelenléte sejlik fel.

Nem könnyűek tehát az *occasionalis* versek még az *igaz poéták*nak sem, mivel a horatiusi *nonumque prematur in annum* (*AP,* 388.) nem teljesülhet, hiszen ezek *azonnali* versek. Végül önmagát menti, hogy még az elme gazdag

[420] UŐ., uo. 46–47.
[421] L. *CSOKONAI Mihály minden munkai,* kiadta SCHEDEL Ferenc, Pest, 1844. 5–6. Modern elektronikus kiadását l. http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_szcsp_51.

forrásával dicsekedő költő, aki a Múzsák barátja, sem tud *sár és habarék* nélkül ily témájú verseket megírni.

Csokonai Vitéz szövegében tehát egyként van jelen, hogy a poézisre születni kell, amelynek ismérve az elme gazdagsága, s hozzátehetjük, a képzelet, amelyet a *képzéssel* lehet a poézisre teljességgel kiművelni.

A költői teremtőerő kifejezése *A magánossághoz* című költemény, amelynek szép és talányos sorait találjuk a költemény 7. versszakában.

Te szűlöd a virtust, csupán te tetted
Naggyá az olyan bőlcseket,
Kiknek határtalanra terjegetted
Testekbe kisded lelkeket.
Tebenned úgy csap a poéta széjjel,
Mint a sebes villám setétes éjjel;
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.[422]

A versszak első négy sorában a *magány*t mint erényt és bölcs tudást teremtőként mutatja be, majd a költészetben meglévő teremtőerejére tér át, tudniillik a poéta *ihlet*ét segíti elő, amely villámszerű, s alkotóerőként a semmiből új *világokat* teremthet. Csetri Lajos hívta fel az idézettel kapcsolatban a figyelmet, hogy a hellenisztikus kor platonizáló rétorikáitól toposzszerűen végighúzódó szöveghelyről van szó, amely mögött az enthuziazmus (furor) és a fantázia szerepe hózódott meg.[423] Csetri Hugo Friedrich *Epochen der italienischen Lyrik* (Frankfurt am Main, 1964) című könyvében olvasott elemzés alapján a késő barokk (manierista) költő, Emanule Tesauro (1592–1675) 1654-ben megjelent *Il Cannocchiale Aristotelico* (*Az arisztotelészi távcső*) című művében is lehet olvasni.[424]

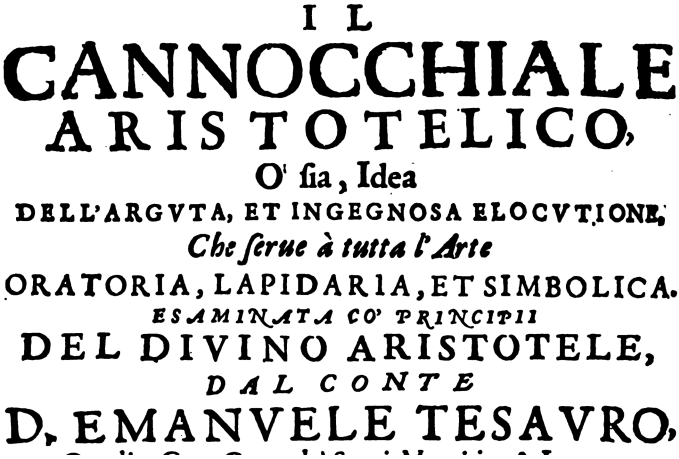
I L
CANNOCCHIALE
ARISTOTELICO,
O' ſia, Idea
DELL'ARGVTA, ET INGEGNOSA ELOCVTIONE,
Che ſerue à tutta l'Arte
ORATORIA, LAPIDARIA, ET SIMBOLICA.
ESAMINATA CO' PRINCIPII
DEL DIVINO ARISTOTELE,
DAL CONTE
D. EMANVELE TESAVRO,

Az 1688-as velencei kiadás címlaprészlete

[422] CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Költemények, 4., 1797–1799,* sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1994. 71–74., e versszakot l. 73. A jegyzetek: 493–508.
[423] L. CSETRI Lajos, *Berzsenyi ódaköltészete 1808-ig. Eszmei és poétikai megközelítés,* kandidátusi értekezés, Szeged, 1977. 73. Publikált formájából ez a rész már kimaradt. L. CSETRI, 1986.
[424] A műről l. FRIDERICH, 1964. 623–636. A költői *furor* tanáról l. 630.

Minderről különösen a mű (az 1688-ass velencei kiadásban) 57. oldalán olvashatunk a legbővebben.

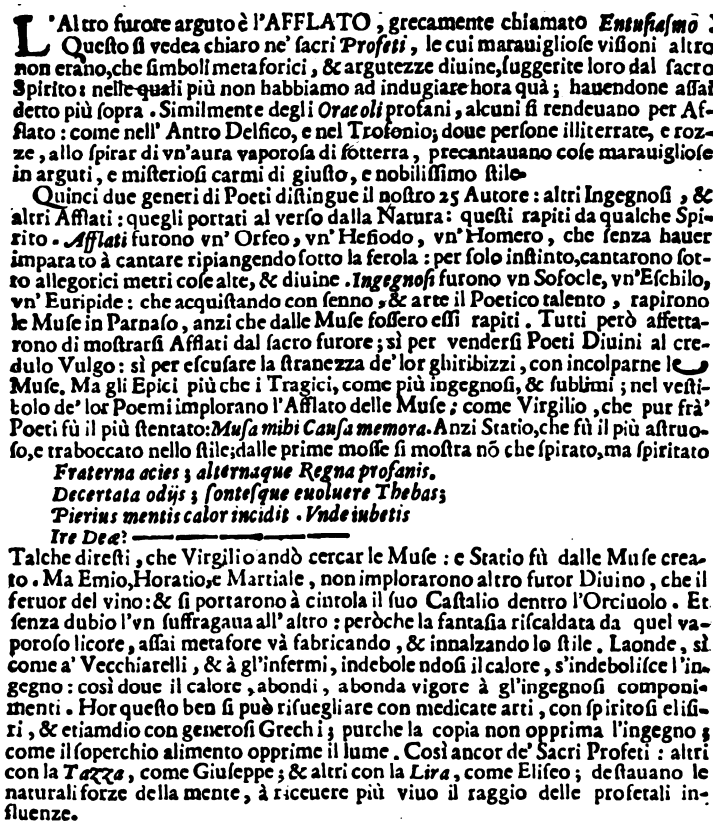

L'Altro furore arguto è l'AFFLATO, grecamente chiamato *Entusiasmo*: Questo si vedea chiaro ne' sacri *Profeti*, le cui marauigliose visioni altro non erano, che simboli metaforici, & argutezze diuine, suggerite loro dal sacro Spirito: nelle quali più non habbiamo ad indugiare hora quà; hauendone assai detto più sopra. Similmente degli *Oracoli* profani, alcuni si rendeuano per Afflato: come nell' Antro Delfico, e nel Trofonio; doue persone illiterrate, e rozze, allo spirar di vn'aura vaporosa di sotterra, precantauano cose marauigliose in arguti, e misteriosi carmi di giusto, e nobilissimo stile.

Quinci due generi di Poeti distingue il nostro 25 Autore: altri Ingegnosi, & altri Afflati: quegli portati al verso dalla Natura: questi rapiti da qualche Spirito. *Afflati* furono vn' Orfeo, vn' Hesiodo, vn' Homero, che senza hauer imparato à cantare ripiangendo sotto la ferola: per solo instinto, cantarono sotto allegorici metri cose alte, & diuine. *Ingegnosi* furono vn Sofocle, vn'Eschilo, vn' Euripide: che acquistando con senno, & arte il Poetico talento, rapirono le Muse in Parnaso, anzi che dalle Muse fossero essi rapiti. Tutti però affettarono di mostrarsi Afflati dal sacro furore; sì per vendersi Poeti Diuini al credulo Vulgo: sì per escusare la stranezza de' lor ghiribizzi, con incolparne le Muse. Ma gli Epici più che i Tragici, come più ingegnosi, & sublimi; nel vestibolo de' lor Poemi implorano l'Afflato delle Muse; come Virgilio, che pur frà' Poeti fù il più stentato: *Musa mihi Causa memora*. Anzi Statio, che fù il più astruoso, e traboccato nello stile; dalle prime mosse si mostra nõ che spirato, ma spiritato

Fraterna acies; alternaque Regna profanis.
Decertata odijs; fontesque euoluere Thebas;
Pierius mentis calor incidit. Vnde iubetis
Ire Deæ? ——————

Talche diresti, che Virgilio andò cercar le Muse: e Statio fù dalle Muse creato. Ma Emio, Horatio, e Martiale, non implorarono altro furor Diuino, che il feruor del vino: & si portarono à cintola il suo Castalio dentro l'Orciuolo. Et senza dubio l'vn suffragaua all' altro: peròche la fantasia riscaldata da quel vaporoso licore, assai metafore và fabricando, & innalzando lo stile. Laonde, sì come a' Vecchiarelli, & à gl'infermi, indebolendosi il calore, s'indebolisce l'ingegno: così doue il calore, abondi, abonda vigore à gl'ingegnosi componimenti. Hor questo ben si può risuegliare con medicate arti, con spiritosi elisiri, & etiamdio con generosi Grechi; purche la copia non opprima l'ingegno; come il soperchio alimento opprime il lume. Così ancor de' Sacri Profeti: altri con la *Tazza*, come Giuseppe; & altri con la *Lira*, come Eliseo; destauano le naturali forze della mente, à riceuere più viuo il raggio delle profetali influenze.

25. *Ar. Poe c 14. Quapropter vel versatilis ingenij, vel furore periciti Poetica est. Enim Poetarum aliqui ab ipsa natura ad Poeticam bene formati sũt aliqui antẽ a mente abstrahuntur.*

A mű 57. oldalán az ihlet szerepéről

Mindez alátámasztja, a költészettel kapcsolatos általános ismeretekről van szó. Az *új dolgok* megteremtése a horatiusi *Ars poetica* 119. sora is ír (erről majd később), a *semmiből teremtés* tehát a nem meglévő anyagra utal, a *világok* pedig a témák sokaságára.

Berzsenyi is ír ily címmel verset: *Magányosság*. Érdekes, hogy a korábbi irodalomtörténeti forráskeresés (Baróti Lajos–Toncs Gusztáv) mindkét vers eredőjét Matthisson lírájában látta.[425] A versben a sztoikus bölcs visszavonulásához és visszavonultságához érzi szükségesnek a magányt, amely szülője a *magasabb dalok*nak, azaz az önreflexív költészetnek is. Itt kommentár nélkül a költemény 3–5. versszakát közöljük:

Itt vagyon bátor menedéklakása
A' szabadságnak 's nemes érzeménynek:
Itt nem aggathat rabigát reájok
A' buta köznép.

[425] L. CSOKONAI–SZILÁGYI, 1994. 497.; BERZSENYI–MERÉNYI, 1979. 350–351.

Itt fakad laurus-koszorúja minden
Bölcsnek és minden magasabb daloknak,
Itt az ártatlan szerelem 's vidámság
Zöld amarantja.

Légy, Magányosság! vezetőm 's barátom.
Csendes ernyődhez sietek nyugodni.
Itt lelem Plátót, Xenophont 's Ilissus
Myrtusa berkét.[426]

Ezzel vissza kell térünk Quintilianus Horatius költészetéről mondott erényeihez, amelyet a *költői hangulat*ban határoz meg. Beszédes Berzsenyinek a *Levéltöredék barátnémhoz* című verse 3–4. versszaka (9–16. sor), amelyben a magány mint a költői *képzelődés* lehetősége jelenik meg.

Leplembe burkolva könyökömre dűlök,
Kanócom' pislogó lángjait szemlélem,
A képzelet' égi álmába merűlök,
S egy szebb lelki világ szent óráit élem.

Az őszibogárnak búsongó hangjai
Felköltik lelkemnek minden érzéseit,
'S az emlékezetnek repdező szárnyai
Visszahozzák éltem' eltűnt örömeit.[427]

E *hangulati elem* repíti ki a valóságból, s a képzelet ihlete szállja meg, amelynek célja az élet örömeire való visszaemlékezés. Ez az *anamnézis* a poézis ősi, a Múzsák anyjának (Mnémoszüné – mnémé = emlékezet) szerepére utal, melynek értemében a költészet, illetve a művészet (amelyet kilenc Múzsa testesít meg) nem más, mint visszaemlékezés. Mire emlékezhet? A valóság, a mindennapi élet szorításában az eltűnt örömökre, azaz az ifjúságra és a szerelemre. Horváth János találóan *A sugalló erőket magasztaló költemények* sorába helyezi.[428]

Végül Quintilianus a rétorikai *imitatió*ra tesz utalást, amikor a formai alakzatokat és a szóválasztást említi annak tudatában, hogy a római költő görög költőket, és segítségükkel görög kifejezéseket, követett.

Tudjuk, hogy Berzsenyi tanulmányai, majd élethelyzete úgy hozta, hogy Ovidius helyett Horatius lesz az eszménykép, s igen valószínű, hogy Quintilianus értékítéletét ismerte. Ez önmagában is elvezet a görög (a Kr. e. 5. századi Iszókratész[429]), a hellenisztikus (Pszeudo-Longinosz) és a római (Cicero, Quintilianus) rétorikai hagyományban paradigmaként elterjedt *imitatio-felfogás*hoz, amely az arisztotelészi *natura* helyett inkább a mesterségbeli képzetségre (*ars*)

[426] BERZSENYI Dániel *költői művei,* s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Akadémia, Bp., 1979. 28. A versről a jegyzeteket l. 350–353.
[427] BERZSENYI–MERÉNYI, 1979. 73. A vershez tartozó jegyzetek: 519–522.
[428] HORVÁTH, 1960. 70–71.
[429] Iszokratész műveinek, többek között a *Panégürikosz* című nek gnómáit tartalmazó gyűjteményben (*Isocratis sententiae Graecolatinae […]*, Basileae, 1572. 146–147.) találunk az utánzásra vonatozó szentenciát, amely szerint *a tekintélyes és útmutató szerzőket könnyű követni és utánozni.*

helyezi a hangsúlyt, a quintilianusi olvasmányok ajánlásában az *imitatio auctorum* lehetőségét látta. Horatius *követés*ekor ezzel a legvalószínűbben Berzsenyi is tisztában volt. Így az ihlet mellett költészetét az *ars* határozta meg, amelyet a rétorika elméletéből és Horatius *Ars poetica*jából merített ódaköltészetében. Valószínűen ismerte e rétorikai elméletet, a horatiusi *ars* idevonatkozó sorait s az imitációs verstechnikát.

Tudjuk, hogy az *ars* két módozatot jelent. Egyrészt a *szavak (verba),* kifejezések, mondatok átvételét, másrészt a *témák*ét (*res*), amelyek a horatiusi versek gondolatiságára utalnak. Ez utóbbiról már részben szóltunk, másrészt egy-egy Berzsenyi-vers szükséges e témák láttatásához. Nézzük a *verba* (szavak és kifejezések) kérdését!

Ezek elsődleges forrása Horatius versei, másrészt viszont azok a kommentáros kiadások, amelyek lényegkiemelően tárgyalnak egyes kifejezéseket; ezeket körülírják és tárgyi magyarázatokkal látják el. Az egyes költeményekből a szavak, kifejezések és mondatok átvétele a *centók* jelenlétéhez vezet át, amiről tudjuk, az *imitatio/aemulatio* egyik fő eszköze. Bemutattuk, műfajként is ismert volt (pl. Vergilius centóiból új művek születtek), mégis egyfajta imitációs eszköz és módszer, amellyel Berzsenyi is élt, ahogy Horatius is a görög költők soraival. A görög költőktől a horatiusi versekbe kerülő sorok értelmezése történik meg a latinitáson, latin fordításon keresztül, s ez a helyzet a horatiusi latin soroknak a Berzsenyi-versekbe magyarul való bekerülésével is. A vershelyzet szempontjából értelmező fordításuk *magyarítás*, mégpedig abban az értelemben, ahogy Kazinczy ezt célul tűzi ki a *Bácsmegyey*[430] fordításában: az idegen, más országban játszódó történetből *honosított* magyar történet lesz, vagyis Berzsenyi is a római költő helyszíneit magyarrá teszi, ahogy a *Horátz* című versben: *„Zúg immár Boreas a* Kemenes *fölött / […] Nézd, a* Ság *tetejét hófuvatok fedik*". Ezzel teljesítve Cicero, Quintilianus és az ifjabb Plinius, valamint Horatiusnak a latinra fordítás, a latinul értelmezés vonatkozásában tett normáját. Ne feledjük azonban a Manutius értelmezésénél mondottakat sem, aki Cicero példáján igazolja azt a fordításelméleti meggondolást, amely a fordító és a szónok szellemiségének kettősségét állítja szembe az *interpretatió*ban. Akkor hozzátettük, hogy a *fordító–költő* párhuzam is elképzelhető, sőt, valós feltevés, hiszen a horatiusi sorok átlényegített értelme, azaz költői értelmezése (fordítása) történik meg.

Az említett versben a nemzeti sajátosság, itt a szülőföld megjelenítésével a cento alkalmazásában is elkülönül Horatiustól, s a pszeudo-longinoszi *aemulatió*val azt az „*eredetiség*"-et valósítja meg, amelyet Téglásy Imre Zsámboky Horatius *Ars poetica*ja interpretációjának kapcsán a római költő *proprie*-fogalmával, a *sajátlagosság* esztétikumával jelölt meg. Láttuk, hogy ez a felfogás általánosnak tekinthető, hiszen idézzük vissza Luisini kommentárját, aki azt állapítja meg az újítás nehézségéről szóló horatiusi sorokkal (*Ars poetica,* 128–135.) kapcsolatban, hogy egy már példásan megformált és közkinccsé vált irodalmi anyagot akkor imitál valaki helyesen, *ha képes azt magáévá tenni és ellátni egy másféle eredetiség pecsétjével*.[431] Láttuk pl. Torrentius–Nannius magyarázatában is a *proprie* magyarázataként, hogy úgy váljanak a *témák a tieddé,*

[430] L. KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei* = UŐ., *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig,* s. a. r. BODROGI Ferenc Máté–BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 115–191. A műről írott jegyzetek: 779–796.
[431] Vö. TÉGLÁSY, 1988. 110.

hogy a következők már a te nyomaidat utánozzák („Ut tua fiant, ut posteri iam tua vestigia imitentur"). Amennyiben ez teljesül, már nem *horatianizmus*ról kell beszélni, hanem Berzsenyi esetében a *berzsenyianizmus*ról.[432] Így van ez még a verselés követésében is, amelynek erejét mutatja, hogy Vörösmarty ifjúkori versei esetében Berzsenyi-strófákról (ami szapphói, vagyis horatianus) beszélnek.[433]

Ez az *eredetiség* a preromantika vagy a romantika előtti *originalitás*, amely a görögség és a római világ mítoszi, filozófiai, történelmi, esztétikai és etikai világában keresi önmegvalósítását, nem pedig a *Sturm und Drang* irodalomszemléletéhez kötődő, a *res (témák)* eredetiségét kereső világában, nem Osszián német recepciójában (Denis Osszián-fordítása), sem a héber világ poézisében (L. R. Lowt, *De sacra poesi Hebraeorum* [1753]).[434] Távol van tehát a nordikus, a kelta, az arab és a távol-keleti mintáktól, ahogy a nemzeti középkor *nem romanizált* témáitól is. Tudjuk azonban, hogy Csokonai Vitéz *A Hafíz sírhalma* című művében a perzsa költészethez került közel.[435]

Az antikvitás témakijelölését Berzsenyi szintén a horatiusi *Ars poetica*ban olvashatta, ahol annak 119–120. sorában a következő áll: *„Aut famam sequere, aut sibi convenientia finge, / Scriptor* (*Menj csak a monda után, vagy költs összhangzatos újat*)."[436]

Érdemes ismét tanulmányoznunk Torrentius–Nannius-féle kiadás magyarázatait. A 119. sornak először az *Aut famam sequere* kifejezését értelmezi. Bizonyára más szabály érvényesül a személyek kitalálásában: *általában azt mondják* – írja –, *akárkit lehet követni, vagy pedig, ha nem akarjuk az emberek általános véleményét követni, hanem új személyt szeretnénk alkotni és bevezetni, találjunk ki olyat, hogy a személynek jelleme és ékessége mellett semmije sincs*.[437] Egyértelmű, hogy a magyarázó szeme előtt az arisztotelészi *Poétika* lebeg, hiszen e megfogalmazást a drámában szereplő személyre érti. – A *fama* (ugyanott) alatt a sokaság által elfogadott véleményt és történetet (fabula) érti. A görögöknél φημηnek (hagyomány, monda) nevezik azt, ami sokak beszéde által terjed el. Innen a *populo fabula fies* (a nép által vált történetté) kifejezés.[438]

A mondat második fele a *convenientia finge* szókapcsolat, amelynek első szava az *arányosság, összhangzás* (*congruentia*). Példát is hoz ennek jelentésére: ismert, hogy Hercules hatalmas, erős férfi volt, de ostoba is, és a nők szerelmeinek vetette alá magát. Ezért, ha valaki őt akarja leírni, a hírnév utánzásához azokat a dolgokat írja le, amelyek ismeretesek. Viszont, ha valami újat hozunk

---

[432] Kiss Farkas Gábor Klaus Werner művére (*Die Gattung des Epos nach italienischen und französischen Poetiken des 16. Jahrhunderts,* Bern, 1977) hivatkozva említett tanulmányában ezt írja: *„Az erisztikus-emulatív imitáció tehát nem azt jelenti, amit ma értünk az allúzión vagy a célzáson. A 16. századi irodalomelmélet aemulatiója nem az intertextualitással rokon, nem alludál, nem az értelmezés folyamatát és változásait, a recepció történetét feszegeti, hanem elsősorban két szöveg közötti hierarchikus viszony megállapítását tűzi ki célul. Az aemulatiónak kánonképző ereje van: meghaladva, rangban felülmúlva elődeit érheti el egy szöveg, hogy a kánon része legyen. Ahogy a műfajelmélet hierarchikus, amelynek csúcsán az eposz áll, úgy a műveknek is erre a Parnasszusra kell felkerülniük."* KISS FARKAS, 2007. 461.

[433] L. CSER László, *Berzsenyi-strófák Vörösmarty ifjúkori versei között* = ItK., 1938/2. 182–183.

[434] Erről l. SZAJBÉLY, 2001. 84–106. *Eredetiség és nemzeti sajátosságok. A nem antik hagyomány.*

[435] L. DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 281–297. L. *A mulandóság „megszelídítése" (Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum).*

[436] HORATIUS, 1961. 581.

[437] TORRENTIUS, 1608. 796.

[438] UŐ., uo. 796–797.

létre, szükség van minden rész összhangzatára. Arisztotelész támadja Euripidészt, mert az *Iphigeniá*ban nincs összhang. Ugyanis a lány először a halál veszedelmét kárhoztatja, aztán pedig önként keresi a halált. Ebben következetlenséget lát a Filozófus.[439]

Egyértelmű, hogy a magyarázó a drámára vonatkozó szabályokat látja értelmezésében, amelyeket mások általános érvényűnek tekintettek, s a hagyomány követésében az antik közös szellem közös kincsének, a mítosznak feldolgozását értették.[440] Hozzátehetjük, éppen a fentiek alapján, hogy a görög-római mondavilág s a történelem is ilyenné vált. Érdekes utat nyit a mondat második része az önmagából teremtő alkotások felé, bár látjuk, nem erről van szó. A sorok értelmezésének lehetőségét és nehézségét mutatják a 18. század végi, 19. század eleji fordítások. A költemény prózai fordításaiból közlünk. Lássuk először Verseghyét a *Mi a poézis* című művében: „*Vagy a' hír szerínt rajzollyad, vagy egymással megeggyező dolgokat költs.*"[441] Virág Benedek pedig így adja vissza a latin szöveg értelmét: „*Vagy a' köz Hír szerént, vagy hihető képpen költs.*"[442] A *hihetőképpen* feltételezné az önálló költői teremést? A *semmiből világokat*? Bár az új szövegvilág megteremtése a hagyomány s az *imitatio* alapján is lehetséges.

Úgy véljük, bár jóval későbbi és szélesebb filozófiai aspektusokat felölelő írásról van szó, Döbrentei Gábornak az *Erdélyi Muzéum* 1814. évi *Első fűzet*ében megjelenő írása kezdősoraiban, az *Eredetiség 's jutalom tétel* című̈ben, ismételten hangsúlyozva, hogy olvasottsága s áttekintése filozofikus (Kantot említi), nem nehéz ráismerni Horatius *Ars poetica*ja 119. sorának kettős felosztására a műalkotás általában vett *kettősségét* illetően (már meglévőt követni vagy újat alkotni).[443] Itt ugyan az *összhangzatos új* megteremtése válik elsődlegessé, vagyis a horatiusi szabály megfordul, hiszen az írás tárgya, hogy a még nem feldolgozott *nemzeti történet* (hagyomány) alapján hozzanak létre műveket (ne fordítással), ugyanúgy teremtve, mint egykor Homérosz és a német Wieland.[444] Az írás bevezetésében a következőket olvassuk: „*Az emberi lélek, az Istenség' mivoltának ez a' mennyei szikrája, munkálódásaiban vagy ollyanokat fejt-ki önnön magából, mellyek még azelőtt nem voltak, és így teremt, vagy másakat követ. Itt a' másaktól gondolttakat általlátja, felfogja, magáévá teszi, de csak azokkal marad; ott kiragadja magát a' megszokott kerűletből, 's egy bizonyos nagyságnak, mélyebb általlátásnak méltóságos érzetével új világot terjeszt a' lélek' munkálódásaira, 's mint egy vezércsillag elől fénylve, az észnek olly tehetségei-*

---

[439] UŐ., uo. 797.
[440] L. SZABÓ, 1935. 246.
[441] VERSEGHY, 1793. 56.
[442] VIRÁG, 1801. 38.
[443] L. DÖBRENTEI, 1814. 142–163.
[444] Az írás részletes elemzését l. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában,* Akadémiai, Bp., 1990. 301–311., különösen 301–303. Megjegyzendő, hogy Döbrentei e mondatát (s bevezető gondolatmenetének egy része) a maga által is hivatkozott Mellin főként Kant filozófiájához készített enciklopédiájából vette. L. *Encyclopädesches Wörterbuch der kritischen Philosophie von G. S A Mellin* [...], II. Band II. Abtheil, Jena und Leipzig, 1799. A *Genie*-ről l. 863–871., az említett két szerző: 864. A szócikkben utal a latin *ingenium* szóra is: 863. A mű hosszabb címmel: *Encyclopädisches Wörterbuch der kritischen Philosophie: oder, Versuch einer fasslichen und vollständigen Erklärung der in Kants kritischen und dogmatischen Schriften enthaltenen begriffe und sätze; mit Nachrichten, Erlänterungen und Vergleichungen aus der Geschichte der Philosophie begleitet, und alphabetisch geordnet.*

vel ismerkedteti-meg az embereket, mellyek bennek meg voltak ugyan, de azt magokban lenni ők nem tudták. Ekkor vélekedésbeli vívások támadnak, mellyek a' szerint ütik-ki magokat, a' millyen kimíveltségben állanak az észnyitó lélekhez képest. A' feltalálóval atyafias lelkek megértik, helyben hagyják azt, a' mit tett, 's örömbámulással nézik benne a' léleknek, mellynek kifejtése határtalanúl tovább mehet, méltóságát. Azok, a' kik ezen feltalálót így megfogják, ha mingyárt tesznek is holmit azéhoz, követők; az a' ki lelkének sugallásából maga hozott elé nagyot, eredeti teremtő lélek."[445]

Tudjuk, Döbrentei jó ismerője volt Berzsenyi költészetének, s a niklai költő episztolával is köszöntötte barátját: *Döbrentei Gáborhoz* (1815). Mennyiben alkalmazhatóak Berzsenyi „korai" költészetére (horatiusi ódaköltészetére) az itt elhangzó gondolatok?

Először is a platonikus, sztoikus és keresztény gyökerű *földi test* és *isteni, mennyei szikra*ként felfogott *lélek* szétválasztásából indul ki. A horatiusi általános (nem arisztotelészi) interpretációknak megfelelően így osztja fel a teremtett lélek teremtő munkálkodását olyanra, amelyeket önmagából fejt ki, s ezáltal teremt, ami *még nem volt*. Vagyis, ha elfogadjuk Csetri Lajos gondolatmenetét, hogy itt szó sincs egyoldalú zsenikultuszról s az esztétikai tudatformának a többi fölé emeléséről, csak a meglévők (*imitatio auctorum*) követését mellőzi. A mások követése itt a *meglévők,* vagyis a szerzők követésére utal, ahova Berzsenyi ódaköltészete is tartozik. Ki is fejti, hogy ez miben áll: általlátja a gondolatokat, magáévá teszi, de azokon nem lép túl. Hozzátehetjük, Berzsenyi alaposan *túllép*. A másik, a teremtő, viszont némi modernitással fűszerezve (Kant?) az arisztotelészi *natura,* vagyis a megszokott témáktól (*fama*) eltérve a mélyebb *általlátás* képességével új világot terjeszt a lélek munkálkodásaira, s ezzel *eredeti*. Az *észnyitó lélek*nek lesznek követői, az viszont, aki – ahogy írja – *lelkének sugallásából* maga teremt nagyszerűt, az *eredeti teremtő lélek*. Visszatértünk tehát a korszak alapkérdéséhez, az *eredetiség*hez, amelyet Döbrentei a *fama* témáitól való eltérésben, azaz a nemzeti témákban lát. Az 1810-es években az *imitáció* elméletében történő fordulat (az *ars* helyett inkább a *natura,* a *fama* helyett inkább az új téma) következtében alakul át a későbbiekben Berzsenyi Horatiust követő *eredetiség*e, mert az újrateremtés nem helyettesítheti a kigondoltat. Tudjuk azonban, hogy az *aemulatió*val olyannyira *eredetivé* válhat, hogy sugallata már csak szellemében idézi fel Horatiust, valójában a *berzsenyianizmus* alkotása. Döbrentei hangsúlyváltása viszont a fordított és az eredeti mű viszonyára vonatkozik, amely, ahogy fogalmaztunk, pl. a nemzeti történelem *romanizált,* vagyis a római történelemmel is igazolható események költői megfogalmazását jelenti.

Az itt megfogalmazottakra némi bizonyítékul szolgál, hogy Horatius, majd Berzsenyi nemzeti eszményit sztoikus módon kivetítő költemény áll írása után, *A' nemes lélek* című Döbrentei-vers.[446] Meggyőződésünk, nem véletlenül került ide ez a horatiusi versmértékben (szapphói strófa) írott költemény, amelyben csakúgy torlódnak a római költő gondolatai. A horatiusi *carmen*ekből válogatva (pl. 1. 1.) életfilozófiaként jelenik meg (1–5. versszak), hogy a *hamar múló napot* (a *carpe diem* sztoikus értelme [éld meg napot] helyett) elszalasztva nem értik az élet igaz örömeit, kincsekre vadásznak vagy hatalmukkal élnek vissza, vagy

[445] DÖBRENTEI, 1814. 142.
[446] UŐ., uo. 162.

pedig hiú álmokat kergetnek, s a szegényt megvetik. A *nemesb lélek* nem ezekre vágyik, nem így éli életét, a henye fényűző társaságában nem akar ragyogni.

Döbrentei arcképe

A sztoikus bölcs eszményének megrajzolásával a horatiusi *közép* (l. a 2. 10. *carmen* gondolatisága és az 5. sor *aurea mediocritas*a) tudatában fogalmazza meg embereszményét (8–9. versszak):

Ő világánál kiderűlt eszének
A' közép úton megyen, és nem ártván
Senkinek, nyúgodt, az irígy kevélység'
Szennyeit únja.

Tiszta szívének nemes érezése
Résztvevő ember szeretetre gyújtja,
Retteg a' rossztól 's szava, hogy kiirtsa
Ellene dördül.[447]

Az utolsó (12.) versszak szerint ez az önzetlen filantropizmus a haza feltétlen szeretetével társul, amiért, s annak királyáért (talán: nemzeti királyáért) kész meghalni is:

Félni nem tud Jót Igazat kimondni,
Honnja fényéért igyekezve fárad,
Értte és annak szeretett Fejéért
Hal, ha segíthet.[448]

Döbrentei költeményét a horatianizmus (Horatius diatribé-jellegű moralitása) a modernizáló filantropizmus s a hazafiság embereszményének ideája vezérli, nyilván az *Eredetiség 's jutalom tétel* című írással összefüggésben. Érdemes, ha csak igen röviden is, bármely Berzsenyi-verssel összevetni, amellyel sem nyelvi megformáltságát illetően, sem eszmeiségét tekintve nem veszi (s veheti) fel a versenyt.

*

E téma befejezéseként még annyit teszünk hozzá, hogy Berzsenyi imitációs mintái vonatkozásában tudjuk, elsősorban ugyan a horatiusi ódaköltészet hatott poézisére, de a római költőt hasonlóan imitáló német Matthisson, valamint Schiller költészetének követésére is akad példa.[449] A korábbi szakirodalom leginkább Matthisson-követésével foglalkozott, Berzsenyi a német költő poézisében *mintát* látott. Merényi Oszkár szerint ez szoros kapcsolatban van a *forrás* és *teremtés* kategóriájával. Magyarázatával pedig éppen arra az antikvitásalapú s a reneszánsz rétorikai imitáció-elméletével függ össze, amelyet hosszabban kifejtettünk. A következőket írja Merényi: „*A költő átvehet egy másiktól felfogást, kifejezést, sorokat, sőt, idegen versszakokat is beolvaszt néha verseibe Berzsenyi korában.*"[450] A *felfogás* nem más, mint a téma (res), a *kifejezések, sorok* olyan szavak (*verba*), amelyek sorozata, a mondatok (centók) jelzik a *hagyomány*hoz (*fama* – ami Horatius *hír*ét jelenti) való kapcsolódást, ezek száma versszaknyi is lehet, amelyeket sajátos átformálásával, fordításával, magyarításával[451] tesz a sajátjává.

Az *utánzás*t tartja a legalsó foknak, amikor a két vers alapeszméje és felfogása is egyezik, vagy csekély különbséget mutat. Az *átvétel* egyes idegen elemeknek (kifejezés, kép, forma) a jelentkezése, míg a *csíra* az idegen anyagból való kiindulópont megjelölése. További fokozatnak tartja az egyik költő gondola-

[447] UŐ., uo. 163.
[448] UŐ., uo.
[449] Erre már utaltunk, l. a 6. jegyzetet.
[450] MERÉNYI, 1970. 169.
[451] Merényi is használja e szót. l. UŐ., uo. 171. A *Mulandóság* című, matthissoni ihletésű vers kapcsán ezt írja: „*Mégis tagadhatatlan e versben is a berzsenyies bélyeg: nemcsak az egyes mathissoni kifejezések* sajátos magyarítására [kiemelés tőlem, T. S. A.] *gondolunk (ami mégis kezdetleges »eredetiség» lenne), hanem a sajátos szerkezeti felépítésre, melynek folytán a magyar költő a hét első versszakban a témát önállóan* elmélyíti."

tainak *továbbfejlesztésé*t egy másik műben, a *verseny*ben pedig tudatosan dolgoz fel a költő a másik poétáéval rokon tárgyat. A feldolgozás *ellentét*ben is jelentkezhet egészen a gúnyos átköltésig, de a két mű között puszta *tárgyrokonság* is lehet. Végül a *célzás* egyes, sokszor finom (a nem értők számára felfoghatatlan) utalásokra is vonatkozhat.[452] Úgy véljük azonban, hogy ezek nem mások, mint az *imitatió*elmélet kiragadott s önállósított elemei: ellentét = parodia; tárgyrokonság = res (az *imitatió*nál meghatározó, általános jelenség); forrás és teremtés, átvétel = res et verba; csíra = res, verseny = imitatio/aemulatio, és még nem is beszéltünk a *bővítés*ről, a *tömörítés*ről, a *felcserélés*ről stb.

*

Ezek után térjünk vissza a *horatianizmus*, vagyis a Horatius-paradigma további vizsgálatához, s nézzük Berzsenyi és Horatius költészetének viszonyát illetően mit mondhatunk az horatiusi témavilágról, azaz az *ars*nak a *res*t illető befogadásáról. Itt (2. pontként) a filozófiai, de főként a morálfilozófiai diatribéjellegét kell kiemelnünk, ahova a Horatius által megfogalmazott romanizált *életelvek,* az erkölcsi normák, az ősök tisztelete és szokásai (*mos maiorum*)[453], az időről és az elmúlásról szóló morálfilozofálás (*tempus et mors*), valamint az eklektikusan épülő sztoikus és epikureus filozófiai gondolatok tartoznak. Berzsenyi ennek egész tárházát átveszi Horatiustól, de a *sajátlagosság*gal és személyes élményként való megélésével *personificál*ja, mássá teszi, nem ugyanazt mondja, így önnön magát mutatja. Mindezt sajátos, magyar nemesi gazdálkodó életmódja, zárt világa, s ebből adódóan melankolikus és bölcselkedő hajlama, amelyek meg- és körülrajzolják poézisének világát. Ismert, hogy a horatiusi, Róma forgatagától való távollét s az ebből adódó egyedüllét találkozik Berzsenyi vidéki magányával, tehát könnyű a római költő álarca mögé bújni, vagy inkább (ahogy korábban már idéztük Kerényi Ovidius-citátumát) *nem egyenlő orcájuk,* s hogy ne lenne eltérő? Világa az a nyugat-dunántúli Berzsenyi-világ, amelynek kereshetőek mintái, de az antik és modern kori átéltség (Horatius és a német Matthisson) új, másféle, magyar költői világot mutat. Költői tehetsége (*ingenium*) és az azzal kezelt verstechnika adja meg a lehetőséget, hogy a horatiusi (vagy más) mintát mint költészeti alapot figyelembe vegyük, poézise azonban sajátos költői világba vezet.

*

Külön figyelmet és kiemelést érdemel főként a romanizmus szempontjából (de a *horatianizmus* szemszögéből sem közömbös) a *mos maiorum* kérdése, s mellette magának a *mos* főnév (*akarat, szokás, törvény, jellem*) jelentésének a *romanizált történelem*, s nyomán a *romanizált* nemzettudat, kérdése szempontjából. Kőrizs Imre Berzsenyi *A' Magyarokhoz* című költeménye előzményének, első kidolgozásának tartott *Kesergés* című versét vizsgálva[454] hívja fel a figyelmet a római történetíró, Sallustius hatására, aki bár nem tartozott a legkedveltebb római történetírók közé, Baranyai Decsi János (1560–1601) 1596-ban még-

---

[452] UŐ., uo. 169–170. Merényi Richard Maria Werner, *Lyrik und Lyriker* (Hamburg und Leipzig, 1890., l. pl. a 24. oldalon) alapján használja e kategóriáknál, majd eszerint vizsgálja Matthisson és Berzsenyi költői viszonyát: pl. a *tárgyrokonság*hoz, az *ihletettség*hez, a *versenyszerű feldolgozás*hoz stb. tartozó versek.

[453] L. BORZSÁK István, *Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyománykultusza* = EPhK, 1940. 167–180.

[454] KŐRIZS Imre, *Berzsenyi Dániel* Kesergés *című versének keletkezéstörténetéhez. Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére* = ItK, 1994/2. 215–227.

is lefordította s kiadta két művét, a *De coniuratione Catilinae* címűt (*Az Caius Crispus Salvstivsnak ket Historiaia…* [Szinnyei szerint] Cibinii, 1595), valamint a *Jugurtha háborújá*t. A már fogsága alatt Sallustiust fordító Kazinczy Ferenc ismertetett az *Erdélyi Muzeum* 1815. évi *Harmadik füzeté*ben: *II. Jelentés Sallustiusnak magyar fordítása felől, Baronyai Decsi János által, 1596*. Kazinczy a rövid írásban kitér arra, hogy ismeretlen volt Decsi fordítása, Horányi Elek sem említette lexikonjában (*Memoria Hungarorum*), Széchényi *Indexe* sem, valamint az 1811-ben Szent-Györgyi Gellért Sallustius-fordítását közzétevő Jankovich Miklós (*Bévezetés a classicus szerzők ismeretébe*) se. Kazinczy arról is tájékoztat, hogy neki megvan Baranyai Decsi műve, amelyet Primóczi Szent Miklóssy László ajándékozott neki, amikor Egert és az iskolát elhagyta. A mű címét is közli.[455] Bemutatja röviden szerkezetét, majd néhány sort közöl a fordításból (Catilina első rész) mutatványképpen, végül a *Jugurtá*ról is megemlékezik.[456]

Valószínűen ez a mű sarkallhatta Kazinczyt, hogy fordítását befejezze, amely hosszú csiszolgatás és átdolgozás után 1836-ban jelent meg. Tudunk még Dugonics András fordításáról is, de az kéziratban maradt.[457]

Kazinczy tehát Magyarországon negyedszer fordította le, e *nem annyira kedvelt* római történetíró s művei elég figyelmet kaptak. Ezért nem megkérdőjelezhető, hogy olvasott volt, hathatott Berzsenyire is, akivel az apja, mint tudott, római klasszikus történetírókat olvastatott.[458]

Kőrizs Imre említett tanulmányában jelzi, hogy Sallustius *Coniuratió*ja és Berzsenyi *Kesergés* című verse között akár szövegszerű egyezéseket is találni, s fel is sorolja a kitüntetett szöveghelyeket.[459]

Ennek jár utána Hegyi W. György, aki Sallustius említett művében (s műveiben) vizsgálva a *mos* szerepét, értekezésében *Appendix*ként tárgyalja *A' Magyarokhoz* című Berzsenyi-óda és Sallustius művének egyező tartalmú szöveghelyeit. Itt többek között ókori toposzként – ez a többi kiemelésre is elmondható – megjelenő *vakszerencsé*t (*Tükhé*) említi (a 8. caput első mondatai), a *mos maiorum* elhanyagolásának és a társadalmi hanyatlásnak összefüggését (5. caput utolsó mondata), ugyanitt a régi és a korabeli állapotok ellenpontozásának megléte, valamint az erkölcsök romlása és az állam erejének gyengülése közötti összefüggést (7., 9. [*boni mores*]).[460]

Sallustius tehát előszeretettel szerepelteti a *mos* köré csoportosítható politikai koncepciót. A fogalomra vonatkozó szöveghelyeket Hegyi W. György össze is gyűjtötte a római történetírónál: *Mos-„definíciók" Sallustiusnál* (*Appendix III*.).[461] Mindez azt jelenti, hogy ugyancsak toposzszerűen jelenik meg az erkölcsi romlás társadalomromboló hatása s azok helyreállításának igénye. He-

---

[455] KAZINCZY, 1815. 176–177. *„Az Caius Crispus Salustiusnak két Historiája. elseo Lucius Catilinariae az Romai birodalom ellenvaló országa arulasarul. Masodic. Az Numidiai Iugurta kiralynak, az Romaiac ellen viselt hadairul. Had viselöknec és minden rendbeli embereknec hasznokra, deakbol magyarra fordíttatot. Baronyai Decsi János által.*

[456] UŐ., uo. 177.

[457] L. SALLUSTIUS, *De coniuratione Catilinae,* Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 29. Szöveggondozás, bevezetés és jegyzetek MAKK Ferenc–TAR Ibolya.

[458] L. HORVÁTH, 1960. 10.; KŐRIZS, 1994. 215.

[459] KŐRIZS, 1994. 215. II. 5.; VII. 4–5.; VIII. 1.; X. 1.; XXVII. 2.

[460] HEGYI W. György, Mos *és a* res publica. *Római történetírás és politikai gondolkodás. Elemzések,* PhD-értekezés kézirata, Debrecen, 2003. 151–158. *„Mores non probavit". Appendix II.*

[461] UŐ., uo. 159–161.

gyi W. szintén utal erre Sallustius mellett (*Cat*. 5.8., ahol a *corrupti civitatis mores* kifejezés szerepel[462]) Liviust (*Praef*. 9.) is idézve.[463]

Mindebből kitűnik, Berzsenyi *forrásai* iskolásak és összetettek, antik toposzokat *magyarít*, amellyel jelzi saját kora romanizált történelemszemléletét. (Erre még másutt visszatérünk.) Ezt így fogalazza meg a *Kesergés* 9–12. sorában:

El szórja hidd el számkivetett ösi
Erkötsöd átka, 's mostani veszni tért
Romlott fajultság, 's nem sokára
Értz falain viperák süvöltnek[464]

A horatianizmus meghatározza (3.) a történelem, a politika és a társadalom (Augustus, principátus, egyeduralom stb.), a hatalom és a költő viszonyát. Horatius Augustushoz címzett ódáiban elsősorban a princeps külpolitikai győzelmei, hódításai kerülnek előtérbe, elnyomó belpolitikájáról pedig rejtjelezve, a mítoszok sejtetésébe burkolva beszél. Berzsenyi nagy történelmi (politikai) ódái (*A magyarokhoz* I–II.; *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* stb.) egyrészt a nemzeti sorskérdésekkel foglalkoznak, a nemzet morális romlásával, csakúgy, mint Horatiusnak a rómaiakhoz címzett költeményei. Berzsenyi ifjúkori, vagyis történelmi ódái nagy részét meghatározó történelemszemléletéről a soproni iskoláztatása kapcsán elsőként Merényi beszélt, ahol a magyar történelem vonatkozásában Losontzi István (1709–1780)[465] *Hármas kis tükör* című, igen sokszor kiadott történelemkönyvéből tanulta meg az ismereteket. Merényi hosszabban idéz a katekizáló tankönyvből (pl. a hun–magyar eredetre, Attilára, a nemességre, az Aranybullára, Zápolya időszakára stb. vonatozó ismereteket), de előtte megjegyzi, történelemszemléletén, amely szintén változott idővel, nyomot hagyott a soproni tankönyvek hatása.

Korábban említettük a magyar történelemnek a *romanizált* szemléletét, amely abban állt, hogy a római történelmi hagyomány ismerete tudatában igyekeztek kialakítani annak magyar megfelelőjét: pl. nemzeti eredet (Romulus és Remus – Hunor és Magyar), a nőrablás, a haza megszerzése, honalapítás, nemzeti hősök stb.[466] E tekintetben Berzsenyi szép sora *A magyarokhoz* második kidolgozása 4. versszakában: „*Te Títusoddal hajdani őseid / Várába gyűltél, hogy lebegő hajónk*" stb. Mindez meghatározza rendi világnézetét, amely szintén változik.[467] Ebben is megjelenik a horatiusi minta, hiszen a római költő is elveszítette pajzsát, s a nemesi *insurrectio* közeledtével teszi fel a kérdést, vajon a nemesség (mi) vitézebb lesz-e?[468]

---

[462] Hegyi W. György értekezése II. fejezetében külön ír a *corrupti mores*ről, l. UŐ., uo. 17–20.
[463] UŐ., uo. 7–8.
[464] BDKM–MERÉNYI, 1979. 7.
[465] L. SZINNYEI, digitális változat, a megfelelő címszónál.
[466] A római történeti hagyományról l. BORZSÁK István, *A római történeti hagyomány kialakulása,* Akadémiai, Bp., 1990.
[467] L. CSETRI, 1986. 295–303. *Berzsenyi társadalomszemlélete 1809-ben.*
[468] L. Kazinczyhoz írott levelében 1809. január 18. „*Itt az a hír hogy ismét diéta lesz és az insurectio modificáltatni fog. Az Isten szállaná meg Hazánk Attyait hogy a' nagy heroismust egy kevessé modalizálnák. Ha a' szegény magyar poeták, borostyán helyett, borjút kapnak, jaj lesz a' nyomorult Elegianak, egy szál haja sem marad. Flaccus és Alceus is elvesztették a' paist, nem tudom mí vitézebbek leszünk e?*" BDLev–FÓRIZS., 2014. 33. L. CSETRI, 1986. 296.

HÁRMAS

KIS TÜKÖR,

MELLY

I. A' SZENT HISTÓRIÁT,
II. MAGYAR ORSZÁGOT,
III. ERDÉLY ORSZÁGOT,

ANNAK

FÖLDÉVEL, POLGÁRI-ÁLLAPATJÁVAL, ÉS HISTÓRIÁJÁVAL,

GYENGE ELMÉKHEZ

ALKALMAZTATOTT MÓDON,

A' NEMES TANÚLÓKNAK,

SUMMÁSAN, DE VILÁGOSAN

ELÖ-ADJA ÉS KI-MUTATJA.

OVID.

Neſcio, qua natale ſolum dulcedine cunctos
Ducit, et immemores non ſinit eſſe ſui.

POSONYBAN,
Nyomtattatott LANDERER MIHÁLY költségével, és betüivel.

1773.

Losontzi tankönyvének címlapja

Természetesen ez folytatódik kora nemesi nagyságait megszólító ódákban (Széchényi Ferenchez vagy a Festeticsekhez – László és György – szóló versek), s különösképpen érdekli a Horatiusnál meglévő spártaias virtuseszmény kérdése, amelynek rontása a nép hanyatlását eredményezi. Érdemes idézni (s fontos lenne mélyebben is kifejteni) a *Kazinczy Ferenchez* írott episztola egészét, de különösen a 16–24. és a 37–38. sor *virtuseszmény*ét összevetni a horatiusi ódákban megfogalmazottakkal:

Lelkedhez illő tárgy a' nép erköltse!
Az erkölts-alkotó teremt népet,
Az erkölts minden polgár-testnek lelke,
E' talpon áll létünk, alkotmányunk,
Ezen függ mind egyes, mind köz-szerencsénk;
Minden népek, kiket tsak esmerünk
Most és a' múlt kor történeteiben,
Az erköltsel nőttek s viszont fogytak.

A régi jámbor erköltset megunták
Más népek is, szintugy mint a' magyar[469]

Ismert, Horatiust különös baráti kapcsolat fűzte a dúsgazdag etruszk származású főúrhoz, Augustus diplomatájához és bizalmasához, Maecenashoz. Kettejük emberi kapcsolatában (amelybe a *politikum* is beszűrődik [bizalmasa, majd kegyvesztett]) a horatiusi paradigma (*horatianizmus*) újabb területét jelölhetjük meg (4.), amely a mecénás, a vagyonos ember és a költő, valamint a tiszta, önzetlen barátság területe.[470] A római költő *carmen*jeiben azonban a bensőséges, a *synastriá*t is érintő Maecenas-barátság (*Carm.* 2. 17.) környezetére is kiterjed, elsősorban a Maecenas-kör tagjaira, köztük Vergiliusra, majd a diatribé-ódák világában sok-sok megszólítottra, például Aristus Fuscusra (1. 22.), Licinius Murenára (2. 10.) vagy Pompeius Grosphusra (2. 16.).

Berzsenyi vagyonos ember, így anyagi támogatásra nincs szüksége, viszont annál inkább a művészire, költőire, amit számára Kazinczy Ferenc személye jelent. Levelezésükben (1808-tól) a *mester*ként megjelenő irodalomszervező (a jelenség Maecenas mellett kicsit Vergilius és Horatius viszonyára alludál), Kazinczy a poézisre, esztétikumra vonatkozó sok-sok tanáccsal látja el, melynek következtében Berzsenyi megnyílik az őt segítő szellemi mecénás előtt s barátságuk, legalábbis Kölcsey kritikájáig, bensőséges.

Ismert, hogy a Kazinczy-levelezés, majd barátság komája[471] és lelkipásztora, Kis János (1770–1846) lelkész (később a dunántúli evangélikus egyház szuperintendense) közreműködésével jött létre, aki felfedezője is volt Berzsenyi akkor még asztalfiók-verseinek. Ő alapította 1790-ben legjobb barátjával, Németh Lászlóval a Soproni Magyar Társaságot, az első magyar diák-önképzőkört, majd megjárta Göttingen és Jéna egyetemeit s különféle tudományokkal felvér-

[469] BDKM–MERÉNYI, 1979. 99–100. A jegyzeteket l. 640–650.
[470] Az antikvitás barátságfelfogásáról l. Tar Ibolya összefoglalóját: TAR Ibolya, *A barátság a görög-római antikvitásban* = Vigilia, 2009/11. 802–809., Horatius, Vergilius és Maecenas barátságáról l. 807–808.
[471] L. GÁLOS Rezső, *Berzsenyi és Kis János komasága* = ItK, 1921/1. 167–168.

tezve érkezett haza. Nevelő, majd tanár, 1796-tól pedig evangélikus pap. Termékeny író.[472] Mondhatjuk, ő is Berzsenyi művészi mecénása.

Tudjuk azonban, hogy zárt világának közvetlen környezete is a *barátság* költői megjelenítésének s a horatiusi *diatribé*-verseknek tárgyai. Ide tartozott a sömjéni birtokos és táblabíró, Káldy (Káldi) Pál, Berzsenyi meghitt barátja, aki esküvői tanúja is volt, valamint első gyermekének, Lídiának (Perlaky Judittal) keresztszülője, és második gyermekének is keresztapja.

Kis János *Emlékezései*ben[473] így ír Berzsenyi első verseiről és Káldy Pálról: *„Berzsenyi Dániel akkor, mikor én Nemes-Dömölkre kerültem, felesége jószágán, Sömjénben lakott, melly oda csak egy kis félórányira fekszik. Vele, mint egyik előkelő hallgatómmal, 's utóbb komámmal, de különben is a' természet jó lelkületű, 's józan eszü fiával, nálam is és még többször nála 's közbirtokos társánál táblabiró Káldy Pálnál, egy jó kedvü, élénk eszü 's olvasni szerető férjfinál, gyakran társalkodtam. Több ízben történt, hogy hozzámenésemkor őtet az asztalánál dolgozva, 's papirosok mellett találtam, mellyeket belépésemkor az asztal fiókba hidort, úgy azonban, hogy apró nyiredékek maradtak kívül."*[474]

Kis János portréja (részlet)

[472] Életéről l SZINNYEI, digitális változat, a megfelelő címszónál.
[473] L. *Kis János Superintendens' emlékezései életéről, Második közlemény,* Sopronban, 1846. L. még a közölt címlapot.
[474] KIS, 1845. 111. Vö. MERÉNYI, 1966. 132–133.

Lap.

6. A' melancholia 4

7. Bucsuzás Kemenes aljától 63

Sömgyénben laktában Berzsenyit, Káldy Pál közbirtokos társa 's komja tartotta könyveivel. Káldy megyen egy nyári vasárnap reggel Berzsenyihez. Ezt épen beretválkozása közben találja.

KÁLDY PÁL. Jövök komám uramhoz, hogy Dömölkre hijjam Kis János hallgatni.

BERZSENYI. Jó, csak vegyem le elébb derekasan megnőtt szakálomat.

Berzsenyi az asztalán előtte volt könyvből egy levelet szakaszta már ki 's abba törli most kését.

KÁLDY PÁL *fel 's alájártában*. Hát azt a' német könyvemet elolvasta-e már? komám uram. Tetszik-e?

BERZSENYI. El. Itt van né, előttem.

KÁLDY PÁL. Mi a' menykő! talán csak nem annak levelét választá beretva kendővé?

BERZSENYI. De biz' azét, édes komám uram, hiszen semmit sem ér az ebatta.

Káldy haragudott volna is, de majd inkább elneveté magát a' váratlan nemü recensensen. Berzsenyi mosolytalanúl maradt.

Döbrentei története a vershez Berzsenyi összes művei 3. kiadása Első kötetében *(Buda, 1842) a 291. oldalon*

Merényi azt is megemlíti, hogy Káldy jó hazafi volt, részt vett az 1797-es nemesi felkelésben, 1798-ban pedig együtt kérte felvételét Berzsenyivel a soproni Magyar Társaságba.[475] Horatius szeretete is közel hozhatta emberi világukat. A baráthoz írott vers üzenete, hogy Berzsenyi Sömjénből való elköltözése után is fenn akarja tartani kapcsolatukat, de – ahogy Merényi megjegyzi – ennek a niklai időkből már nincs emléke.[476]

A Horatiusnál meglévő, s a horatianizmus részének (5.) tekinthető, a régi vallásosság (templomok, a régi hit) irányát mutató gondolatiság, amely leginkább nagy hatású *hazafias* ódájában, a *Carmen*ek 3. könyve 6. versében fejező-

[475] L. SÓLYOM Jenő, *A soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel* = ItK, 1962/4. 493–500.

[476] BDKM–MERÉNYI, 1979. 493.

dik ki. (Ezt a verset alaposan tárgyalta a *rétorokkal* az iskolában Wietoris.[477]) Merényi Oszkár Berzsenyi verseinek kritikai kiadásában megjegyzi, hogy Horatius ódájának (*C. III. 6.*) ismerete nélkül *A magyarokhoz* keletkezése nyilván el sem képzelhető, másutt pedig azt írja: *„Pedig első nagy verse, »A magyarokhoz«, Sopronból való távozása után egy évvel, 1796-ban keletkezett. Ennek a nagy ódának anyaga, koncepciója nem hirtelen bukkant fel, hanem feltétlenül mély előzményei vannak az ifjú költő soproni életében, nemesi, rendi öntudatának, történetszemléletének kialakulásában.”*[478]

KIS JÁNOS

Superintendens'

EMLÉKEZÉSEI

ÉLETÉBŐL.

Maga által feljegyezve.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

IRÓI PÁLYÁJÁT TÁRGYAZÓ EMLÉKEZÉSEK.

Sopronban, 1846.
Özvegy Kulcsárné' betüivel.

Kis visszaemlékezéseinek címlapja

[477] A versről l. UŐ., uo. 1979. 260–273., Wietoris említése: 260. L. még UŐ., 1971. 1971. 35–48., 45–48.
[478] UŐ., uo. 1979. 263.; 1971. 35. A versről Csetri Lajos adott nagyobb áttekintést. L. CSETRI, 1986. 43–84.

Az 1808-as szöveg horatiusi mottója maga utal a mintaversre.[479] Merényi helyesen mutat rá, hogy a horatiusi összefüggések legerősebbje a *clades*-motívum, vagyis, inkább a *kár, veszteség* szó helyett a *pusztulás* (romlás), amit a *ruo, ruere* (leomlik, ledől) ige fejez ki. A régi nagy birodalmak, népek (s az őket jelentő eszmék, eszmények) pusztulását pedig érzékletesen Vergilius *Aeneis*ének szöveghelyei jellemzik, különösképpen, amelyek Karthágó régiségére és pusztulására vonatkoznak. Így a 1. ének 12. (13.) sorában még a régiségét jelzi („*Urbs antiqua fuit […] Karthago*"), viszont a 2. ének 363. sorában már pusztulását: „*Urbs antiqua ruit multos dominata per annos* (*Összedől a régi város, amely sok éven át uralkodott*)".[480] Berzsenyi költeményében (az imitációs *proprie* meglétével) még csak a romlás *megindulásá*ról s annak jeleiről szól, arról, hogy az ősi dicsőség nem vész el, a végén azonban a nagy birodalmak egyetemes összeomlására (és összeomlásával) figyelmeztet a 14. versszakban:

Felforgat a' nagy századok ércz keze
Mindent: ledőlt már a' nemes Ílion,
A' büszke Karthago' hatalma,
Róma 's erős Babylon leomlott.[481]

A *nagy századok érckeze* [sic!] maga a romboló, egyenes vonalú idő, amelynek toposza Ovidius költészetében a *mindent felfaló idő*ként (*Met*. 243.: „*Tempus edax rerum*") jelenik meg.[482] A *ledőlt–leomlott* szavak közötti részben olvasható Ílion (Trója), Karthágó, Róma és Babilon egyrészt szintén az *Aeneis*re mutat[483], másrészt a *translatio imperii* gondolatára, amely a *négy világbirodalom* szerepét s eszméjét mutatja az antik történelemszemléletben.[484] Tudjuk, ennek antik és keresztény forrásai vannak. A birodalmak letűnéséről elmélkedik a phaléróni Démétriosz, Athén városának filozófus kormányzója (Kr. e. 317–307), akinek sokféle változást volt alkalma a saját bőrén megtapasztalnia. A Polübiosznál (Kr. e. 2. század; *Hisztoriai,* XXIX. 21.) és nyomán Diodórosz Szikulosznál (Kr. e. 1. század; művének latin címe: *Bibliothecae historicae libri qui supersunt* [XXXI. 10.] – görög-latin kiadása igen népszerű a 18. században) ránk hagyományozódott töredékben a birodalmak változásáról elmélkedik, amelyet a szerencse (*Tükhé*) befolyásol.[485] Berzsenyi az általa tanulmányozott törté-

[479] CSETRI, 1986. 49.
[480] Lakatos István fordításában: „*Porban az ősi falak, félelmei annyi időknek!*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 142.
[481] L. a Döbrentei-kiadásban: BERZSENYI–DÖBRENTEI, 1842. 51. A szövegváltozatokat l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 9.; 52.
[482] Az időszemléletről (és Berzsenyiről) l. TÓTH Sándor Attila, *Berzsenyi Dániel időszemlélete, annak költészeti forrásai s ikonográfiája* Az ősz, *vagyis* A közelítő tél *című verse negyedik versszakában* = Docere, 2018/1–2. 81–114., különösen 107–108.
[483] Ennek részleteiről l. KOZÁK Dániel, *Urbs antiqua fuit – urbs antiqua ruit. Nyelvi és történelmi ismétlődés az* Aeneis*ben* = FERENCZI Attila, szerk., *A rejtélyes* Aeneis. Aeneis-*tanulmányok,* L'Harmattan, Bp., 2005. 13–46., különösen 18–29. A *Trója – Karthágó – Róma* c. rész.
[484] Erről l. BORZSÁK István, *Translatio imperii* = UŐ., *Dragma. Válogatott tanulmányok,* Telosz, Bp., 1996. 2. 243–250.
[485] Polübiosz a következőket írja: „*Gyakran idézik a phaléróni Démétriosz szavait. Amikor a Tükhéről írott művében a szerencse forgandóságát akarta érzékeltetni, azt az időt elevenítette fel, amikor Alexandrosz legyőzte a perzsa birodalmat. Idézem: »Ha visszamentek az időben, nem beláthatatlan távolságra, de nem is sok generációval korábbra, hanem csak ötven évvel ezelőttre, meg fogjátok érteni, milyen kegyetlen Tükhé. Ha tehát öven évvel ezelőtt egy isten feltárta a jövőt*

nelemkönyvekben hallhatott erről, Horatius pedig minden bizonnyal ismerte, hiszen a végzet hatalma alóli felmentést ódájában a templomok visszaállításától reméli. Így viszont már érhető Berzsenyi versének 13. versszaka, ahol a *tündér szerencsé*ről ír, amely egyébként a 16–17. század irodalmának is jelentős toposza.

De jaj! csak így jár minden az ég alatt!
Forgó viszontság' járma alatt nyögünk,
Tündér szerencsénk' kénye hány, vet,
Játszva emel, 's mosolyogva ver le.[486]

Talán *A közelítő tél* című vers 15. sorából ismerős megfogalmazás áll itt („*Minden csak jelenés; minden az ég alatt*"), vagyis a világ platonikus, illetve keresztény megkettőzése: az ég fölött lévő világ állandó, de az ég alatt (éppen a meglévő idő következtében) változik, elenyészik vagy ciklikusan forog, amit *Tükhé* irányít: felemel vagy veszni hagy. Erre vonatkozik a birodalmak emelkedése, hanyatlása vagy végső eltűnése.

A négy birodalom koncepciója a római történetírásban is felbukkan. Figyelmet érdemel Velleius Paterculusnak a *Róma története* című művében (1. 6. 6.) az ott említett birodalmak sora: „(*Aemilius Sura de annis populi Romani: Assyrii principes omnium gentium rerum potiti sunt, deinde Medi, postea Persae, deinde Macedones; exinde duobus regibus Philippo et Antiocho, qui a Mace donibus oriundi erant, haud multo post Carthaginem subactam deuictis, summa imperii ad populum Romanum peruenit.*)"[487] A szöveg szerint a felemelkedés a bukást is magában hordozza, amely az ősi erények helyreállításával akadályozható meg.

A nagy birodalmak (mintegy a nemzetek) sorsáról az *Ószövetség*ben *Dániel könyve* is ír, amely évezredek *translatio*-elméleteinek lett az alapja.[488] A birodalmakról szóló prófécia több helyütt olvasható. A 2. rész 32–33., valamint a 39–40. részében.[489] A 11. részben pedig ez olvasható: „*Az angyal jövendőt mond*

---

a perzsáknak vagy a perzsák királyának, valamint a makedónoknak és a makedónok királyának, mit gondoltok, melyikük hitte volna el, hogy ilyen rövid időn belül a perzsáknak még a neve is el fog enyészni noha akkoriban az egész földkerekség a hatalmuk alatt állt, a makedónok pedig, akiknek a neve korábban ismeretlen volt, az egész világot meghódítják. Tükhé hasonlóképpen kiszámíthatatlan fordulatot hoz a mi életünkben is, és […] minden embernek meg akarta mutatni hatalmát azzal, hogy a makedónoknak juttatta mindazt a boldogságot, amit a perzsák élveztek, de ezt Tükhé csak arra az időre engedte át nekik, míg valami más döntést nem hoz róluk.«" L. POLÜBIOSZ *történeti könyvei, II.*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002. 344. Ford. KATÓ Péter. Vö. Borzsák fordításával, UŐ., 1996. 243.

[486] BERZSENYI–DÖBRENTEI, 1842.

[487] „[*Aemilius Sura a római nép évkönyveiben így ír: valamennyi nép közül először az asszírok szerezték meg a világhatalmat, ezután a médek, utánuk a perzsák, majd pedig a makedónok. Nem sokkal Karthágó leverése után a két makedón származású király, Philippos és Antiochos legyőzése révén a római nép lett a világ ura.*]" VELLEIUS PATERCULUS, *A római nép története,* Lectum, Szeged, 2007. 18. Ford. HOFFMANN Zsuzsanna.

[488] L. BORZSÁK, 1996. 245–246.

[489] „*Annak az állóképnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüstből, hasa és oldalai rézből, / Lábszárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának.*" „*És utánad más birodalom támad, alábbvaló mint te; és egy másik, egy harmadik birodalom, rézből való, a mely az egész földön uralkodik. / A negyedik birodalom pedig erős lesz, mint a vas; mert miként a vas széttör és összezúz mindent; bizony mint a vas pusztít, mind amazokat szétzúzza és elpusztítja.*" *SZENT BIBLIA, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás, magyar*

a persa, görög, égyptomi és siriai királyokról."[490] Az állókép, azaz a szobor tagjai a romlást is érzékeltetik, az időbeli pusztulást, vagyis „*Maguk a fémek is ezt jelölik, amelyek értékcsökkenést hordoznak. A szobor arany fejétől (a jelentől) a talpa felé haladva: arany, ezüst, bronz, vas. A negyedik birodalom megosztott. A gyenge agyag, amiből éppen a szobrot tartó láb készült és a kemény vas az, melyet kevertek, a legkegyetlenebb birodalom az, mely a leggyengébb lábakon áll. További nagy kérdés marad: Mi jön a negyedik birodalom után? A szobrot összetörő kő teremti meg az új, a végleges elpusztíthatatlan birodalmat. Tehát Isten teremti meg saját országát.*[491]

Ebben az összefüggésben a mértékadó kutatások arról írnak, hogy a látomások célja az volt, hogy az Antiokhosz rémuralma alatt nyögő honfitársait bátorítsa, hogy a zsarnokságnak hamarosan vége szakad, valamint, hogy a világ fölötti uralmat isten, illetőleg kiválasztottjai, a zsidók veszik át. Ezt sugallja, a 2, 44. rész is.[492]

Szólnunk kell még arról is, hogy az *Ószövetség* egyik legvitatottabb és leginkább félremagyarázott könyve ez, amelynek nyitányát az újplatonikus Porphüriosz (Kr. u. 232/233–304) támadása jelentette, aki *Kata Khrisztianón* (*A keresztények ellen*) című műve 12. könyvét a próféta elleni támadásnak szentelte.[493] Mivel a munka elveszett, Szent Jeromosnak köszönhetjük ellenvetéseinek ismeretét, aki a *Dániel könyvé*hez írott *Bevezetés*ben ismertette azokat, amelyekben azt állította, hogy a könyv Antiochus Epiphanes korában íródott görög nyelven, „*s hogy Dániel nem annyira a jövőbeni eseményeket jósolja meg, mint inkább a múltbeliekről számol be*", vagyis a beteljesedettből (*vaticinium ex eventu*) jövendöl.[494] Talán ismert az is, hogy a reformáció időszakában is sokat foglalkoztak e kérdéssel, többek között maga Kálvin, aki Szent Jeromos (Hieronymus) példája nyomán ugyancsak magyarázatot írt *Dániel könyvé*hez.[495]

Borzsák utal arra, hogy *Dárius király* az oroszlánok vermében történt csoda láttára minden népnek elrendeli, hogy féljenek Dániel istenétől (6, 26.): „*Én tőlem adatott ez a végzés, hogy az én birodalmamnak minden országában féljék és rettegjék a Dániel Istenét; mert ő az élő Isten, és örökké megmarad, és az ő országa meg nem romol, és uralkodása mind végig megtart*".[496] A *Roma*

---

nyelvre fordította KÁROLI Gáspár, Magyar Bibliatanács, Bp., 1982. 769–770. L. ŐZE Sándor, *Dániel próféta birodalmai. Egy államelméleti vita a 16. századi Európában és Magyarországon* = Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica, 2013/1. 533–544.

[490] KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 780.

[491] L. ŐZE, 2013. 535.

[492] „*És azoknak a királyoknak idejében támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké.*" UŐ., uo. 770. Vö. még BORZSÁK, 1996. 245. L. még: ŐZE, 2013. 533–544.

[493] Porphürioszról l. ARTNER Edgár, *A kereszténységellenes újplatonizmus: Porphyrios* = Bölcseleti Közlemények, 6. 1940. 15–31.

[494] L. BORZSÁK, 1996. 245. A Szent Jeromos-idézet a 18. században számos helyen olvasható, pl. *Exercitationes ad Danielem prophetam F. Nicolai Augustini Chignoli*, Venetii, 1761. 1. A teljes kommentárt l. *Sancti Eusebii HIERONIMI opera omnia [...]* tomus quintus, Parisiis, 1884. 491–583., különösen 491.

[495] Ezt immár magyarul is olvashatjuk: KÁLVIN János, *Magyarázat Dániel próféta könyvéhez* = http://palheidfogel.gportal.hu/portal/palheidfogel/upload/438951_1342953899_07194.pdf, ford. SZABÓ János.

[496] KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 775.

aeterna megvalósulása így kérdésessé vált, hiszen a keleti jóslatok Rómát a negyediknek bélyegezték, ami után eljön az *ötödik,* a Kelet uralma. Mivel ezeket a jóslatokat Rómában ismerték, Horatius a 16. epódoszban már maga előtt látja a város pusztulását. Erre céloz Sallustius (Ep. ad Caes I. 5, 2.), valamint Suetonius (Suet., Oct. 31.) is.[497]

Mindez azt mutatja, hogy a protestáns iskolákban is általánosan ismert lehetett *Dániel könyve* jelentéstörténetének és szerepének kulturhistóriája, ha nem is a részletekbe menően, valamint a birodalmak és a romlás ábrázolása a próféta írásában, amely Horatius (és a történetírók) Róma-szemléletét is befolyásolta. Valószínűsíthetjük, hogy Berzsenyi Dániel hallott, tudott erről (talán jobban is érdekelte névadó prófétájának története), s az antik példákkal a bibliai szövegtér is ódájában helyet kapott valamennyire.

Annál is inkább érdekes a pusztulás és a romlás bemutatása, ugyanis a romló nemzedék megfogalmazását Berzsenyi versében a horatiusi hanyatlásfogalommal kapcsolja össze. A római költőtől idézzük fel a költemény (3. 6.) 9–10. (33–38.), majd az utolsó (45–48.) versszakát:

Non his iuventus orta parentibus
infecit aequor sanguine Punico
Pyrrhumque et ingentem cecidit
Antiochum Hannibalemque dirum,

sed rusticorum mascula militum
proles.[498]

Majd a költeményt így fejezi be:

Damnosa quid non inminuit dies?
Aetas parentum peior avis tulit
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosiorem.[499]

A jelenkor *tunya nemzedék*ét állítja szembe a római kisparaszt eszményével, aki – a 17–18. századi magyarázatos kézikönyvek szerint (is) – a paraszti munkától és a katonáskodástól erős, izmos (*robustus*) férfiak fiai voltak, akiket megedzett a paraszti élet s a mindennapi munka. Lelkük férfias volt, testük erős, nem satnya, amelyet a gyönyörök törnek meg.[500]

A befejező versszak *Damnosa quid non inminuit dies?* mondatára vonatkozóan Torrentius kommentáros kiadásában megjegyzi, hogy ezt a nagyon szép verset a legigazabb aranymondás zárja, mégpedig: mindenek, amik keletkeznek, elpusztulnak, és gyarapodva elerőtlenednek, de a világ megmarad. Úgy véli, ezt

---

[497] L. BORZSÁK, 1996. 247.

[498] „*Nem íly szülőktől lett tunya nemzedék / öntözte meg pún vérrel a tengerárt! / Nem íly fiak verték le Pyrrhust, / Antiochust s Hannibált, az ádázt. // De munkaedzett, föld rögeit törő / harcos parasztok*". HORATIUS, 1961. 202–203. Ford. LATOR László.

[499] „*Rontó időnk mit meg nem emésztene? / Elődeinknél már szüleink kora / satnyább, s mi náluk is silányabb / atyjai még gonoszabb fiaknak!* UŐ., uo. 204–205.

[500] L. HORATIUS–DESPREZ, 1817. 328. Sok-sok 17–18. századi kiadása közül e Budán kiadott könyvet említjük, mely jelzi magyarországi ismertségét.

mondja el a *Szentírás A prédikátor Salamon könyve* 3. részben (14–15.), amelyet idéz: *„[Didici quod] omnia opera quae fecit Deus perseverent in perpetuum non possumus eis quicquam addere nec aufere quae fecit Deus ut timeatur / quod factum est ipsum permanet quae futura sunt iam fuerunt et Deus instaurat quod abiit* (*Tudom, hogy valamit Isten cselekszik, az lesz örökké, ahhoz nincs mit adni és abból nincs mit elvenni; és az Isten ezt a végre míveli, hogy az ő orczáját rettegjék. / A mi* most *történik, régen megvan, és a mi következik, immár megvolt, és az Isten visszahozza, a mi elmult*)."[501] Márpedig – írja –, ahogy mondani szokták, minden kor saját századáról panaszkodott, és hogy a törvényeknek és az erkölcsöknek egyszer megkövetelt, másszor elhanyagolt szemmel tartásának az a következménye, hogy romlottabbak vagy jobbak vagyunk, azt az időnek rójuk fel. Iuvenalis 13. szatírájából idéz (28–30), aki így kiált fel:

> *Nona aetas agitur peioraque saecula ferri*
> *Temporibus, quorum sceleri non inuenit ipsa*
> *Nomen et a nullo posuit natura metallo*
> (*Itt ez a korszak most – a kilencedik – elvetemültebb*
> *sokkal a vaskornál! Bűnünkre nevet maga sem lelt*
> *eddig a természet, s oly fémet sem, mi jelölje*).[502]

A kommentátor az idézet kapcsán keresi a szavakat, mit mondana ő saját koráról, aki már annyi évet megélt? Ezután kijelenti: inkább a bűnöket kell visszatartani, minthogy az igazság kinyilatkoztata ellenére azokat szolgálják. Úgy véli, egyenesen homéroszi Iuvenalis megfogalmazása (*Sat.* 15. 70.): „*Terra malos homines nunc educat atque pusillos* (*s most csupa rút, pulya és hitvány embert szül a földünk*)."[503] A kérdéshez (és a forrásokhoz) Antonius Muretus *Variorum lectionum libri VIII.* (sok kiadásban; l. pl. Parisiis, 1578) című műve IIII. [sic!] könyvének 15. fejezetét ajánlja (*Sententia quaedam Horatii ab Arato prius prolata ostenditur*), ahol a homéroszi forrást (*Od.* 2. 276–277.) jelöli meg.[504]

Még egy szöveghelyet megad, hiszen Horatius szavait így vette fontolóra Seneca a *Thyestes* című darabjában (134–135.):

> *Nec succedat auo deterior nepos*
> *Et maior placeat culpa minoribus.*
> (*ősét hogy gonoszabb sarj ne kövesse még,*
> *elcsábulva nagyobb bűnre kisebbek is*).[505]

A Berzsenyi-vers praetextusának tartott horatiusi költemény e sorát rövidebben a Desprez-kiadás is magyarázza. A 45. sor *Damnosa quid non inminuit*

---

[501] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 211. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 600.
[502] UŐ., uo. PERSIUS és IUVENALIS *Szatírák,* Európa, Bp., 1977. 137. Ford. MURAKÖZY Gyula.
[503] UŐ., uo. IUVENALIS–MURAKÖZY, 1977. 157.
[504] L. MURETUS, 1578. 91–92. A görög szöveg: „παῦροι γάρ τοι παῖδες ὁμοῖοι πατρὶ πέλονται, / οἱ πλέονες κακίους, παῦροι δέ τε πατρὸς ἀρείους." Magyarul: „*Mert nem sok fiu van, ki olyan, mint apja egészen, / több, aki hitványabb, s kevesebb, aki túltesz apján.*" HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 467.
[505] UŐ., uo. SENECA, 3., 2006. 290–291. Ford. KÁRPÁTHY Csilla.

dies? mondatáról ezt írja: mit nem emészt föl az idő, minden dologban kárt téve és elpusztítva? Cicero *Pro Marcello* (*Marcus Claudius Marcellus érdekében*) című beszédéből (11–12.) idéz: *„Nihil est enim opere et manu factum quod non conficiat et consumat vetustas* (*hisz nincsen olyan emberi kézzel és munkával létrehozott dolog, amit meg ne emésztene, és el ne pusztítana a mulandóság*)."[506]

M. Antonij Mureti
Deteriorem. vos autem deteriora
gignetis.
à quibus non ita multum abludunt Ho-
ratiana illa.
Aetas parentum peior auis tulit
Nos nequiores: mox daturos
Progeniem vitioſiorem.
Princeps autem Homerus, tot ante ſæcu-
lis, materiam hiſce ſententiis dederat: cũ
ſapientiſſimam deam introduxiſſet dicẽ-
tem, paucos filios patrum ſimiles euade-
re, deteriores pleroſque, paucos præſtan-
tiores.
Παῦροι γὰρ τοι παῖδες ὁμοῖοι πατρὶ
φαανται,
Οἱ πλέονες κακίους, παῦροι δέ τε πα-
τρὸς ἀμείνους. id eſt.
Pauci enim filij ſimiles patris euadũt
Plærique deteriores, pauci autem pa-
tre præſtantiores.

A homéroszi forrás bemutatása Muretusnál (92.)

A 46. sor *Aetas parentum pejor avis* [sic!] etc. sort pedig így értelmezi: a nagyapáknál rosszabbak voltak atyáink: mi atyáinknál vagyunk rosszabbak, mi

[506] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 329. *Marcus Tullius CICERO összes perbeszédei,* ford. NÓTÁRI Tamás, Lectum, Szeged, 2010. 1041.

is gyarlóbb utódokat hagyunk hátra. Megerősítésként idézi a már fentebb (és Muretus alapján) idézett homéroszi sorokat az *Odüsszeiá*ból (2. 276–277.), amely ugyan a toposzban a hanyatlást mutatja, viszont a *jobb kevesek* lehetőségét is felcsillantja.[507]

Horatius költeményében az utolsó versszak időszemlélete az egyenes vonalú, vagyis az *emberi* idővel foglalkozik, amely mindent tönkretesz, így a nemzedékeket s azok moralitását is tönkreteszi, hiszen az idő vasfoga, ahogy mindent elrág, a csökkenéshez, a kisebbedéshez, az elsatnyuláshoz vezet.

Ennek az időszemléletnek a szentenciaszerűségét az európai költői hagyományban Horatius közvetítette, amely Berzsenyire is hatott. Láttuk ennek biblikus és más antik hagyományt is. A vizsgált versekben Horatius és Berzsenyi is azt keresi, hogyan változtatható meg ez, vagyis hogyan tehető az emberi végzetes idő *isteni, kozmikus idő*vé, vagyis ciklikussá. Horatius a hanyatlást a morális romlásban látja elsősorban, és a templomok s a régi istenszobrok visszaállításával reméli a régi *res publica* (állam) visszatértét, amelynek ikonikus alakja az erkölcsös római munka- és harcedzett kisparaszt. Berzsenyi a horatiusi római nép erkölcsi romlása helyett e moralitást a *nemzet*re vonatkoztatja, s az erények közül elsősorban a nemzet dicsőségét és fényét jelző *hadierények* (*virtus bellica*) elvesztésére figyelmezet, az elsatnyulás tehát ere vonatkozik. Van itt érintkezés a horatiusi verssel, de sajátosan *berzsenyi*ssé válik a költemény, annak ellenére, hogy például az iskolai, s nyomán a neolatin (jezsuita) versköltészet egyik fontos témájáról (és toposzáról) van szó.[508] Mindez a nemzettörténetébe ágyazott (Fáy Dávid [1721–1767] jezsuita szerzetes történelemszemlélete *nemzeti aulikus*), ezért a vers felütése is: „*Romlásnak indult hajdan erős magyar!*” Az elfajulás tehát a katonai erények romlására vonatozik, emellett a horatiusi *régi erkölcs* hanyatlása is feltűnik a 6. versszakban, amely azonban a spártai hadierényekkel párosul:

Mert régi erkölcs s spártai férfikar
Küzdött s vezérlett fergetegid között;
Birkózva győztél, s Herculesként
Ércbuzogány rezegett kezedben.[509]

A *más* –hadierényekkel rendelkező – *magyar* kifejezés vezeti be a nemzeti hősöket (11–12. versszak): a rettenthetetlen, a fél világgal szembeszálló Attilát, a honszerző Árpádot és a törökverő Hunyadi Jánost. A *mostani magyar* pedig elsatnyult, mert elpuhult (horatiusi gondolat: „*S hazája feldúlt védfalából / Rak palotát heverőhelyének*”), a bajnoki köntöst és a nyelvet is eldobta, illetve idegenre cserélte:

Eldődeinknek bajnoki köntösét
S nyelvét megúnván, rút idegent cserélt,
A nemzet őrlelkét tapodja,
Gyermeki báb puha szíve tárgya.[510]

[507] UŐ., uo.
[508] Erről l. TÓTH Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio. Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013. 103–119. *3.3.3. A hadierények szeretetének és a hadisikereknek jövendölése a harmadik elégiában.*
[509] A szöveget l. pl. BERZSENYI–DÖBRENTEI, 1842. 49.
[510] UŐ., uo. 50.

A nemzeti *katonás* viselet (*bajnoki köntös*), amely a hadierény kifejezője, megunását a nemzeti bélyeg *másik* ismérvének, a nyelvnek megemlítése követi, amely a *nyelvnemzet* gondolatához köthető, ez a közösség összetartozását képviseli, ami *idegen nyelven* nem lehetséges.[511] A versszak harmadik sora mindezt fokozza, hiszen ezzel *A' nemzet' őrlelkét tapodja* a magyar, vagyis szellemiségét (*daimonion, genius*), ami romanizált formájában (az őrlélek [a nyelvújítási *nemtő*] a latin *genius* szó fordítása)[512] azt jelenti, hogyha az állam (az ország) megtestesülésének szellemi mása, amely a lét kezdetétől a végéig kíséri, kihat anyagi megtestesülésére is, s veszélybe sodorja. A meggondolatlan elpuhultság oda vezet, hogy gyermekjátéknak tekintik.

Ezután következik a versben a nemzeti dicsőség felemlegetése, majd az időfogalommal összefüggő sorsszerű végzettel való fenyegetés.

A *tiszta erkölcs* gondolata Horatiusnál is összefügg a belviszály elhárításával, amely Berzsenyinél is vissza-visszatérő gondolat. A *lassú méreg, lassú halál*-kép, a tölgyfahasonlat, majd visszautalás Róma vesztére, a világbirodalmak sorsára: „*A tiszta erkölcs, melly ha megvész: / Róma ledűl, s rabigába görbed.*"[513]

A horatiusi gondolatok (*res*) szövedékéből fon Berzsenyi olyan, az európai kultúrkört és a magyar történelem régi és akkori sorskérdéseit megfogalmazó verset, amelynek poétikai építőköveit oly *sajátosan* (a *sajátlagosság* esztétikumával) rakja össze, hogy a *horatianizmus*ból azonnal *berzsenyianizmus*t teremt.

Térjünk vissza még a *horatianizmus* szempontjából a római költő versének 1. (2.) strófájához, amelyben nemzetét szólítja meg (*Romane!*), figyelmeztetve, hogy habár ártatlan nemzedéke, az atyák bűneiért lakolni fog, míg az isteneket ki nem engeszteli a templomok és az istenszobrok helyreállításával:

Delicta maiorum inmeritus lues,
Romane, donec templa refeceris
aedisque labentis deorum et
foeda nigro simulacra fumo.

Dis te minorem quod geris, imperas.
Hinc omne principium, huc refer exitum:
di multa neglecti dederunt
Hesperiae mala luctuosae.[514]

---

[511] A nyelv és a nemzet kérdéséről részletesen l. BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés,* Argumentum, Bp., 2010. 13–33. (*Bevezetés*) és a továbbiakban is.

[512] A szó jelentését l. pl. a Calepinus-szótárban: CALEPINUS, 1557. 184.

[513] BERZSENYI–DÖBRENTEI, 1842. 50.

[514] „*Rádszállt atyáid vétke, lakolni fogsz / helyettük is, míg isteneid ledőlt / hajlékait s füstfogta régi / szobrait újra nem ékesíted. // Tudod, hogy kisebb vagy, mint a nagy istenek, / s nagy lész – a dolgok kezdete, vége ez: / elhagytad őket s bús hazánkat / mennyi csapást, baj emészti máris*". HORATIUS, 1961. 200–201. Érdekességképpen Virág Benedek fordításában: „VI. A veszni tért Rómához. *Bár bűntelen légy Róma, lakolsz gonosz / Atyáidért, mig isteneid romolt / Szent házait s füst fogta régi /Képeit újra nem ékesíted. // Uralkodol, mert isteneid nagyok / Előtted. Ez volt kezdeted, erre nézz. / Sok bal szerencsét s bút az útált /Istenek adtak olasz hazánknak.*" *HORÁCZ ÓDÁI. Fordította VIRÁG Benedek,* Pest, 1862. 85.

A költemény egészének, különösen pedig az első versszakának morális és politikai üzenete, hogy nemzedéke szenvedésének és kudarcainak egyik oka az istenek (7.: *di neglecti*), a religio elhanyagolása, amely együtt jár az ifjúságnak a szülők erkölcstelensége miatti romlottságával, amely Rómát még mélyebbre fogja taszítani, ha nem nyilvánítja ki a *vallásosság* helyreállításával a régi Róma eszményeihez való visszatérést.[515] Tudjuk, hogy az ódában megfogalmazott morális és politikai programot Octavianus-Augustus megvalósította.[516]

A Berzsenyi-óda *sajátlagossá* tett tárgyát (Horatiusnál *A rómaiakhoz,* Berzsenyinél *A Magyarokhoz* címzett óda) is jelentő első versszaknak érdemes felidézni a kommentáros kiadásokban meglévő interpretációit. A már említet Torrentius kiadásában típusát tekintve a görög συλλογισικη szóval jelölve *következményes*ként határozza meg, argumentuma pedig: „*Corruptos suae aetatis mores insecrtatur*" (*kora romlott erkölcseit becsmérli*).[517] Ezt teszi Berzsenyi is versében.

Az első sor *immeritus lues* kifejezésének *immeritus* szóalakját a római jog felől közelíti, ugyanis náluk az atya semmilyen vétke nem vont büntetést az ártatlan fiúra, még akkor sem, ha háborús bűnt követett el. Erről ír Dionysius (*Antiquitatum libri VIII.*) és Ulpianus (II. I[ctus], *de Decurionibus*) is. Az isteni törvényekre pedig az vonatkozik, hogy az atyák által elkövetett bűnöket akár negyedíziglen is megbosszulják az istenek, ahogy még az igaz vallásban (a kereszténységben) járatlanok, Platón és Plutarkhosz is jelzik.[518]

A 2. sor *templa refeceris* szókapcsolatánál a 2. könyv 15. verséhez utasít (l. a 19–20. sort), ahol a már idézett Suetonius-helyet (*Aug.* 30. 2.) citálja.[519]

Hosszabb kifejtettségű az 5. sor *dis te minorem* félmondata. Kétségkívül az, hogy Romulus utóda Numa, sok dologban járatlan, s úgy tartják, annak a századnak leghathatósabb pálcáját, az istenfélelmet kellett alkalmaznia. Liviust idézi (*Ab U. c.* 5. 51.), akinél a vallás leggondosabb művelője, Camillus ezt mondja beszédében, amikor célszerű a római népet Veiibe költöztetni: „*Intuemini enim horum deinceps annorum uel secundas res uel aduersas; inuenietis omnia prospera euenisse sequentibus deos, aduersa spernentibus* (*Fussátok csak végig emlékezetben az elmúlt év szerencsés és szerencsétlen eseményeit, s meglátjátok: minden sikerült, amikor tiszteltük, és semmi sem, amikor elhanyagoltuk az isteneket*)."[520] Másik példájában Cicero *Oratio de haruspicium* című beszédéből (19.) idéz, amelyben a *religio* erejében keresi a rómaiak nagyságát.[521] Viszont Liviusnál műve 30. könyvében (41–42.) a karthágóiak követé-

---

[515] HORATIUS, *Ódák és epódoszok,* szöveggondozás és jegyzetek BORZSÁK István, Tankönyvkiadó, Bp., 1975. 305–309., különösen 305.

[516] A *Res gestae*-ben (LXXXII.): „*templa deum in urbe consul sextum ex decreto senatus refeci.*" Suetonius (*Aug. 30. 2.*): „*aedes sacras vetustate collapsas aut incendio absumtas refecit.*" UŐ., uo. 305.

[517] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 206.

[518] UŐ., uo. 207. A 2. 15-ről l. UŐ., uo. 162.

[519] UŐ., uo. A 2. 15-ről l. UŐ., uo. 162.

[520] UŐ., uo. *LIVIUS, A római nép története a Város alapításától,* 1. Európa, Bp., 1982. 452–453. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[521] UŐ., uo. „*Quam volumus licet, patres conscripti, ipsi nos amemus, tamen nec numero Hispanos nec robore Gallos nec calliditate Poenos nec artibus Graecos nec denique hoc ipso huius gentis ac terrae domestico nativoque sensu Italos ipsos ac Latinos, sed pietate ac religione atque hac una sapientia, quod deorum numine omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus.*" Fordítása: *Mit akarhatunk, szenátorok, azok minket szeretnek, mégsem a nagy számú hispánokat, nem az erőtől duzzadó gallokat, sem a ravaszságukról ismert punokat, sem a*

nek, Hasdrubalnak a szenátusban elmondott beszédére hivatkozva ezt írja: „*Raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari; populum Romanum eo inuictum esse quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit* (*Ritka eset, hogy az emberek szerencséjük mellé megkapják a józan megfontolást is. A római népet az teszi legyőzhetetlenné, hogy szerencsés helyzetében se feledkezik meg arról, hogy bölcs és megfontolt legyen*).”[522] *A pun vezér e véleménye a korábbitól nem sokban tér el* – jegyzi meg.

Térjünk át Desprez Horatius-kiadásának magyarázataira. A 3. könyv 6. versének argumentumát a következőképpen határozza meg: „*E religionis contemptu, et depravatione morum, fluxisse Italiae calamitates*” (*A vallás megvetéséből és az erkölcsök romlásából erednek Itália bajai*).[523]

Hosszan magyarázza s értelmezi az 1. sor *delicta majorum* [sic!] etc. mondatát. Ámbár a büntetéseket egyedül a vétkesnek kell elszenvednie – írja –, Platón mégis azt gondolja, hogy a vétkesek ivadékaira negyedíziglen terjesszék ki, vagy eddig alkalmazzák a büntetéseket. Úgy véli, mintha merített volna a *szent könyvek* tudásából. Mózes második könyvekből idéz (*Exod. 20, 2–6.* – Szent Jeromos latin fordításában): „*ego sum Dominus Deus tuus qui eduxi te de terra Aegypti de domo servitutis / non habebis deos alienos coram me / non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem quae est in caelo desuper et quae in terra deorsum nec eorum quae sunt in aquis sub terra / non adorabis ea neque coles ego sum Dominus Deus tuus fortis zelotes visitans iniquitatem patrum in filiis in tertiam et quartam generationem eorum qui oderunt mea*.”[524] Megtalálni ugyanezt a 34. fejezetben is, valamint Mózes ötödik könyvében (*Deuteronomium*) 5. fejezetében. Úgy tűnik, hogy a gondolat utóbbi részét (Pszeudo-)Arisztotelész is leírta a *Rhetorica ad Alexandrum* című műve 3. könyvében: *helyes, hogy a jóakaró istenek legyenek kegyesek azok iránt, akik őket a leginkább tisztelik*.[525]

Külön kiemeli a *delicta* szót: azt mondják, írja, vétkezik az, aki a helyes utat elhagyja, és a törvény rendelésétől eltér.

Szintén kiemeli s hosszabban foglalkozik az *immeritus lues* szókapcsolattal. A *Deuteronomium* 24, 16. pontját idézi: „*Non occidentur patres pro filiis nec filii pro patribus sed unusquisque pro suo peccato morietur* (*Meg ne ölettessenek az atyák a fiakért, se a fiak meg ne ölettessenek az atyákért; kiki az ő bűnéért haljon meg*).”[526] Ezt olvasni a *Királyok könyve* második része 16. feejzetében (*2. Reg. cap. XIV, 6.*) is: „*Neque filii morientur pro patribus (se a*

---

művészetükkel kitűnő görögöket, végül sem ennek a népnek és földnek házias és veleszületett érzésével megáldott itáliaiakat és latinokat vesszük figyelembe, hanem a kegyességgel és a vallásossággal, valamint azzal a bölcsességgel rendelkezőket, mert az istenek természetével kormányzunk mindent, s így minden népet és nemzetet felülmúlunk.

[522] UŐ., uo. LIVIUS–MURAKÖZY, 3., 220.

[523] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 321.

[524] „*Én, az Úr, vagyok a te Istened, a ki kihoztalak téged Égyiptomnak földéről, a szolgálat házából. Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem. Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, a melyek fenn az égben, vagy a melyek alant a földön, vagy a melyek a vizekben a föld alatt vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat; mert én, az Úr a te Istened, féltőn-szerető Isten vagyok, a ki megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyedíziglen, a kik engem gyűlölnek. De irgalmasságot cselekszem ezeríziglen azokkal, a kik engem szeretnek, és az én parancsolataimat megtartják.*” KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 78.

[525] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 321.

[526] UŐ., uo. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 193. E szöveghelyen a párhuzamos helyeket is jelöli: 2 Kir. 14,6., 2 Krón. 25,4., Jer. 31,30., Ezék. 18,20.

fiak meg ne ölettessenek az atyákért).”[527] Ezékiel könyvében (18,20.): „*Anima quae peccaverit ipsa morietur. Filius non portabit iniquitatem patris* (*A mely lélek vétkezik, annak kell meghalni; a fiú ne viselje az apa vétkét*).”[528] Ugyanitt, kicsit előbb (18, 2.): „*Quid est quod inter vos parabolam vertitis in proverbium istud in terra Israhel dicentes patres comederunt uvam acerbam et dentes filiorum obstupescunt* (*Mi dolog, hogy ezt a közbeszédet szoktátok mondani Izráel földjén, mondván: Az atyák ettek egrest, és a fiak foga vásott meg bele?*)”.[529] Innen a khaldeus mondás: *az atyák vétkeztek, és a fiak szenvednek. Jeremiás könyve* 31. fejezetében is hasonlót találni (31,29–30.): „*In diebus illis non dicent ultra patres comederunt uvam acerbam et dentes filiorum obstipuerunt / sed unusquisque in iniquitate sua morietur omnis homo qui comederit uvam acerbam obstupescent dentes eius* (*Ama napokban nem mondják többé: Az atyák ették meg az egrest, és a fiak foga vásott el bele. Sőt inkább kiki a maga gonoszságáért hal meg; minden embernek, ki megeszi az egrest, tulajdon foga vásik el bele*).”[530]

A 2. sor *donec templa refeceris* kifejezését a következőképpen magyarázza: akár a régiségtől omlottak össze, akár a polgárháborúk veszedelme kerítette hatalmába, tette semmivé, dúlta s foglalta el azokat; sőt, a győztesek kapzsisága is pusztította. Az 1. könyv 35. versében (*Ad Fortunam*) így fogalmaz Horatius (35–38.):

Quid intactum nefasti
liquimus? Unde manum iuventus

Metu deorum continuit? Quibus
pepercit aris?[531]

A I[I].[532] könyv 15. versének vége körül is azt mondta el Horatius, hajlik Augustus dicséretére és ajánlására, aki nemcsak sok templomot épített, hanem erre más előkelő férfit is buzdított, hogy lehetősége szerint ki-ki állítson helyre, csinosítsa, ékesítse. Befejezésül Suetonius *Augustus-életrajz*ából (28.) idéz: „*jure gloriatus sit urbem se marmoream relinquere, lateritiam accepisset* (*jogosan büszkélkedhetett: márványvárost hagy örökül az utókorra, pedig csak téglavárost kapott*).”[533]

Az 5. sor *Diis te minorem quod geris, imperas* mondatának magyarázata: *mivel kegyes vagy az istenek iránt, akiket, ahogy illik, szolgálsz és tisztelsz; ezért neked adják a világbirodalmat*. Ezek Augustusra tartoznak, akiről már az 1. könyv 12. verse (*Ad laudibus deorum atque hominum*) 57. sorában így ír: „*Te minor latum reget aequus orbem*.”[534]

---

[527] UŐ., uo. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 367.
[528] UŐ., uo. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 734.
[529] UŐ., uo. 321–322. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 733.
[530] UŐ., uo. 322. KÁROLI, *Szent Biblia*, 1982. 690.
[531] UŐ., uo. „*[e szörnyü kor] / hát semmitől se tart? van oly bűn, / mely nem az ő büne? vagy lefogja // az isten-félés tán fiaink kezét, / midőn oltárok dőlnek?*” HORATIUS, 1961. 123. Ford. LAKATOS István.
[532] Hibásan itt az 1. könyv szerepel.
[533] UŐ., uo. SUETONIUS, *A caesarok élete,* Európa, Bp., 1994. 81. Ford. KIS Ferencné.
[534] UŐ., uo. *Általad, aki alázatos s méltó rá, irányítja a széles világot.*

A horatiusi óda verskezdése tehát utal arra, hogy az atyák vétkének a jelenkorra való átka a templomok és istenszobrok helyrehozatalával megállítható. Középpontba kerül tehát a régi *vallásos hit* feltámasztása. Desprez magyarázatainak érdekessége Horatius gondolatainak az *Ószövetség* szövegével való értelmezése, amely a római költő kereszténnyiesítésének eszköze: Horatius megfogalmazásai könnyen fellelhetők a bibliai tanításokban.

Berzsenyi *A Magyarokhoz* című ódájának verskezdése más úton halad: a *romlás*t veti fel, az utódok elpuhultságát, de a *nemzettudat* terén, s a megoldást majd a vers menetében a hagyomány, a viselet és a nyelv *helyreállítás*ával látja. Az Úr bosszúja azonban bünteti az elkorcsosulást. A történelmi vétségért *boszszús egek* ostromolják a hazát. A *horatianizmus*t keressük, mégis tudjuk, hogy e versnek is számos olyan praetextusa ismert, amely a kor költői tollából származott, s a mulandóságról (Molnár János) vagy éppen az elpuhult ifjúságról (Baróti Szabó Dávid) rajzolt költői képet.[535] Azt is figyelembe kell venni azonban, hogy e szövegek is ugyancsak horatiusi ihletésűek, vagyis, ha úgy tetszik, ebben az esetben a horatianizmus *másodlagos* szövegeiről, szöveghálóiról van szó. Berzsenyi, mivel a történelmi moralitást veszi alapul, ugyan nem kapaszkodik bele a horatiusi régi *religio* (azaz a katolicizmus) elhanyagolásának kérdésébe (protestáns lévén ez nehezen is ment volna), a katolikus kortársak (pl. az exjezsuita Baróti Szabó)[536] a Horatius-paradigmában az Anyaszentegyház hitének elhanyagolását látja a romlás okaként, ahogy a 17. században a katolikus renováció hívei is. Berzsenyi, mivel a régi történelemben meglévő hadierények elveszését látja, szinte a költő Zrínyi módjára várja a *rossz magyarok*tól való megszabadulást, s a *jó magyarok* visszatértét.

A vallásosság (*pietas*) – amely szorosan összefügg az erénnyel (virtus)[537] – elhanyagolása, azaz a *vallástalanság,* viszont (még) megjelenik a *Kesergés*ben, a költemény 37–40. sorában.

> *Vallástalanság rút szüleményei*
> *Erkölcstelenség, 's minden utálatos*
> *Fertelmek áradnak hazánkra,*
> *Régi nemes Magyarok porára*![538]

Tudjuk, hogy a szenátus Kr. e. 27-ben Augustusnak ajándékozott díszes pajzsán (*Clupeus virtutis*) szereplő erények (*virtus, clementia, pietas, iustitia*) a *vir bonus* tulajdonságai voltak Rómában[539], s nyomán pl. a 18. századi neolatin költészetben az uralkodót (vagy uralkodókat) dicsérő versek állandó toposzaiként szerepeltek.[540] Elhanyagolásuk az ország számára *vallástalanság*hoz, *erkölcstelenség*hez vezet, vagyis a nemzet *romlás*ához. A *régi nemes magyarok*

---

[535] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 264–265.
[536] UŐ., uo.
[537] L. KÖVES-ZULAUF, Thomas, *Virtus und pietas* = Acta Antiqua, 2000. 247–262.; valamint HOFFMANN Zsuzsanna, *Plautus pietas-koncepciójához* = Acta Antiqua et Archeologica, Szeged, 1983. 5–14.
[538] BDKM–MERÉNYI, 1979. 8.
[539] L. erről HOFFMANN Zsuzsanna, *A hatalom megnyilvánulási formái és szimbolikája az ókori Rómában* = Aetas, 2007/4. 142–143., különösen 143.
[540] L. pl. az általunk bemutatott Fáy Dávid Alajos promóciós versét a gyermek (II.) Józsefről: TÓTH, 2013., különösen 83–102. (*3.3.2. A második elégia: a* pietas *dicsérete a prózai bevezetőben és a költeményben*).

mindezt megtartották, ezért mond átkot a *romlott magyarok*ra az 57–58. sorban: „*Átok reátok Harpia Fajzati! / Erköltseinket vesztegető fenék*”.[541] A versszak folytatása („*Fessen le hív Gvadányi tolla / Nemzetemet tsufoló Bolond Korts.*”) hívja fel arra a figyelmet, hogy Berzsenyi számon tartotta kora irodalmát (s a 17. századit is jól ismerte), hiszen a generális-író, Gvadányi József (1725–1801) 1790-ben még névtelenül megjelent művére, az *Egy falusi nótárius budai útazása* címűre utal, amelyben pl. a 6. rész 7–8. versszakában a generális ezt írja: „*Mivel kevés mágnás vólt magyar ruhában, / Az is már öreg vólt, ki vólt ily gúnyában, / Legtöbben valának mind német nadrágban, / Nem magok hajokkal, hanem parókában. // Az iffiúságon végigtekintettem, / Franciák, ánglusok ezek, én azt véltem, / Mind idegen nyelven szóltak, jól ítéltem, / Tarkák, tám bolondok: ily gonddal is éltem.*”[542] Vagyis a Berzsenyi versében olvasható *nemzeti bélyeg*ek, azaz a viselet és a nyelv, Gvadányinál ugyancsak megvan, ahogy az új, elpuhult nemzedék kritikája is.

A kortárs Gvadányi említése felveti Berzsenyinek nemcsak a 18. századi, hanem főként a 17. századi magyar nyelvű költészet iránti érdeklődését és tájékozódását. Kőrizs Imre említett tanulmányában minden kétséget kizáróan bizonyítja Gyöngyösi István (1629–1704) hatását, nemcsak a vizsgált *Kesergés* című ódájában, hanem elszórtan megjelennek még Berzsenyi egyéb költeményeiben is Gyöngyösi-hatások, esetleg centók.[543] Ismert, hogy a széles barokk erudícióval rendelkező költő az antik költők közül a római Ovidius *Heroidái*t fordította, akinek hatása is számottevő költészetére, ezért is tartjuk számon *magyar Ovidius*ként.[544] Tudjuk azonban, pl. a *Rózsakoszorú* előszavát vizsgálva, hogy Ovidius mellett Lucanus, Silius Italicus vagy Statius költészetét is jól ismerte, valamint a késő római (Kr. u. 4. század) Festivus Avienust szintén idézi: „*Nec Veneris nec tu Vini capiaris amore*”. Az idézett sort azonban Hieronymus Balbus (Girolamo Balbo; 1460–1530) neolatin költőnél (is meg)találjuk.[545] Érdemes lenne Gyöngyösi latin tájékozódásának újabb vizsgálata, hiszen ugyanitt Horatius-idézetet is találunk: „*Intrepide adversis opponens pectora rebus (Horat. lib. 2. Sat.*” [136.]). A *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* című műve 1. versszakának negyedik sorában a Róma válsága ellen küzdő Horatiust említi. Csipak Lajos Horatius magyarországi költői hatását áttekintő művének a 16–17. század irodalmát vizsgáló III. részében említi ugyan Gyöngyösit (és Zrínyit), aki „*Ovidius ragyogó leirásaiba, mithologiájába szeret bele*” (Zrínyi pedig Vergiliust követi), összevetnivaló sorokat azonban csak Zrínyinél talál.[546]

A korábban Ovidius iránt is érdeklődő Berzsenyire Gyöngyösi inkább nemesi, rendi magyaros világképével[547] hatott, amely (Kőrizs Imre vizsgálata alapján) mély nyomot hagyott történelmi-politikai gondolkozásán, s a korai történelmi ódáján, a *Kesergés*en is. Kőrizs a *Murányi Vénus Első rész*e 28–42. versszakát idézi, s kimutatja, hogy Berzsenyi versében mintegy ötvenszer szere-

[541] BDKM–MERÉNYI, 1979. 9.
[542] L. elektronikus kiadását: http://mek.niif.hu/04900/04923/04923.htm#9.
[543] KŐRIZS, 1994. 215–227.
[544] GYÖNGYÖSI *István összes költeményei,* 1–4. kiad. és bev. BADICS Ferenc, Bp., 1914–1937. Ovidius-fordításait l. UŐ., uo. 1. 1914. 3–46. L. *Műfordítások Ovidius munkáiból.* L. még RUPP Kornél, *Ovidius és Gyöngyösi* = EPhK, 1891. 361–410.
[545] L. pl. Hieronymus BALBII *Opera,* vol. II., Vindobonae, 1792. 606.
[546] CSIPAK, 1912. 22–23.
[547] L. AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe,* Akadémiai, Bp., 1972.

pel olyan szó, amely Gyöngyösinél is megvan.[548] Hangsúlyozza, hogy a fő forrás természetesen Horatius költeménye (C. 3. 6.), viszont a folytatásban részletesen elemzi a szóhasználaton alapuló tartalmi elemeket, így pl. Róma említését, a tölgyfa-képet, az *erkölcs* szó előfordulását stb., majd megjegyzi: *„Mindezek fényében tehát aligha túlzás kijelenteni, hogy Berzsenyi a* Kesergés *(és később b*A magyarokhoz*) írásakor Gyöngyösi fenti részletét* képeiben/fordulataiban *és* témájában *egyaránt felhasználta, és reméljük, a továbbiakból az is kiderül, hogy kapcsolata költőelődjével távolról sem korlátozódott erre az egy alkalomra, sőt – akár a Horatius-vonal – egész pályáján végighúzódott.”*[549]

Úgy gondoljuk, Kőrizs megállapítása tejes mértékben igaz (bár erre a kérdésre továbbra sem helyezett hangsúlyt a kutatás), ugyanis más 17. századi szerzők is hathattak rá, pl. Liszti László. (Erre másutt térünk ki.) Ennek okát pedig sok egyéb mellett nyelvi okokban is látjuk. Nem véletlen a nagyszámú nyelvi egyezés. Berzsenyi költői nekikészülődése a 17. századi és a kortárs magyar nyelvű irodalom (pl. Virág Benedek) ismeretét is feltételezi, nemcsak tematikájában (végképp nem formájában), hanem annak nyelvi megformáltságát tekintve, hiszen az iskolai oktatással meglévő s egyre erősödő Horatius-hatás (ennek köszönhető később [vagy ugyanakkor] Matthisson ismerete is), amely feltételezte, hogy a horatianizmus gondolatai a latin nyelv helyett ékes magyarsággal jelenjenek meg, nyelvi *feltöltekezés* kellett. Ezt az erősen magyar nyelvű 17. századi barokk, antik erudíciójú nemzeti költészet képviselte, valamint a szintén magyar nyelven verselő kortársak. Persze, azt sem szabad elfeledni, hogy az antik erudíciót fordító, interpretáló és imitáló Gyöngyösi is küzdött a magyar nyelvi megformálással, s az antik (s magyar nyelvű költészeti) toposzok (Róma, erkölcsök, elfajzott nemzetség, harcok, nemzet) vonatkozásait Gyöngyösinél is lehetne keresni, talán éppen a *Querela Hungariae* toposzának 16–17. századi irodalmában.[550]

Kőrizs Imre tanulmánya más Berzsenyi-versekre is kivetíti Gyöngyösi hatását. A *Horác* című költemény *„Zúg immár Boreas a Kemenes fölött”* sorát veti össze a *Porábúl meg-éledett Phoenix*[551] című mű III. részének 36–39. versszakával s *A’ Közelítő Tél* című Berzsenyi-versnek az ősz évszakleírásával is lát párhuzamot.[552] Tulajdonképpen itt a latin és neolatin költői leírásokon át a magyar nyelvűekig olyan toposzszerű szöveghálókról van szó, amelyek az ókortól a költői eszköztárban elfogadottak voltak.

Az idézett Kőrizs-dolgozat még egy fontos szöveghelyre utal, mégpedig a 18. századi Magyarország latin nyelven író Horatiusára, a már említett piarista költőre, Hannulik Jánosra. Adatát Gálos Rezső Horatius-tanulmányából[553] me-

---

[548] KŐRIZS, 1994. 218.

[549] UŐ., uo. 221.

[550] L. IMRE Mihály, *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalomban,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.

[551] A mű teljes címe: *Porábúl meg-éledett Phoenix, Avagy A Néhai Gyerő Monostori Kemeny János, Erdeli Fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévő házasságának, Tatár Országi rabságának, az Török ellen viselt Hadi dolgainak, és végre, Hazája mellett Vitézül le-tett életének, halála utánnis élő emlékezete.*

[552] KŐRIZS, 1994. 222. *„Gyöngyösi hatása tehát még a* Kesergés *és a* Horác *írása utáni években is oly eleven volt, hogy a Berzsenyi vers felütésének nemcsak hangulata és indító képsora egyezik meg a Gyöngyösi versével, nemcsak szavakat, képeket vesz át tőle, hanem a »negatív festés« eljárását is*”. A *negatív festés*t inkább a tavasz inverziójának tartjuk.

[553] GÁLOS, 1939. 233.

ríti, aki azt írja, *A' Magyarokhoz* első formája (vagyis a *Kesergés*) „*már magán viseli a Delicta maiorum képét, sőt első szövege Gulyás József párhuzamai szerint sokkal inkább, mint mai formája.*"[554] Ugyanakkor utal *gondolatvilágának egy másik forrás*ára is, Hannulik *Ode et libertatem Hungaricam* című költeményére. Varga László *Hannulik-életrajz*ára (kismonográfiájára) hivatkozik, aki a 18. századi piarista költő verseit csoportosítva a *II. József önkényuralma. Főuraink szolgalelkűsége. A magyar szabadság és magyar haza megmentése* (IX. csoport) címszó alatt hosszabban ismerteti a költeményt[555], amelynek mottójaként a következőt olvassuk: „*Libertatem nemo bonus, nisi cum anima simul amittit – Cato apud Sallustium.*"[556] Vagyis éppen az a Sallustius, akinek hatását fentebb említettük. Az idézet a *De coniuratione Catilinae* szövegéből van (33. 4.), ahol *szabadságot* kér, *amiről egyetlen jóravaló ember sem mond le*.[557]

Varga a vers 9–10. strófájához jutva a következőket írja: „*Sajnos, főuraink közül sokan megfeledkeztek magyar hazájukról, elhagyták az ősök hagyományos szokásait, nemzeti viseletét, de megvetették még tulajdon anyanyelvüket is.*"[558] Ezután idézi Hannulik költeményének két versszakát:

Sunt, sunt in populo (sacrilegum nefas!)
Qui obliti patriae, et nominis et tui, et
Virtutis solidae, nomen inertia
Turpi vendiderat tuum:

Qui cultus atavorum et chlamidum sinus
Mutant degeneres vestibus exteris;
Quos moris patrii et propositi pudet
Sermonisque domestici.[559]

Gálos a 10. versszakot idézi, majd a következőket jegyzi meg: „*mindaz, amit Berzsenyi gáncsol, Kis János és Virág Benedek hasonló kitörései előtt is korszerű tárgy (Gvadányit — akire az óda első szövegezése hivatkozik is — beleértve.) A derék piarista atya költeménye könnyen meglehetett Berzsenyiéknél: Horányi* De sacra corona Hungariae *c., 1790-ben, II. József halálakor nagyon kapós munkája közölte. De nem a gondolatok korszerűsége, hanem az óda horatiusi lendülete az, ami sajátosan Berzsenyié, ami sok változáson keresztül csak szépül és tökéletesedik.* A felkelt nemességhez a' Szombathelyi táborban *is az ihlettségnek közvetlen kirobbanása*".[560]

Kőrizs Imre a Hannulik-vers „*Atavorum chlamydum sinus*" (Berzsenyinél „*elődeinknek bajnoki köntösét*") és a „*mutant degeneres exteris*" (Berzsenyinél „*rút idegent cserélt*") kifejezéseket veszi szó szerinti fordításnak, ugyanakkor utal Horatius 3. 5. ódája 10-11. sorának mint mintának a leírására: „*anciliorum*

---

554 UŐ., uo.
555 VARGA, 1938. 80–83.
556 UŐ., uo. 80.
557 Sallustius, *Catilina összeesküvése = C. SALLUSTIUS Crispus összes művei,* Magyar Helikon., Bp., 1978. 29. Ford. KURCZ Ágnes.
558 VARGA, 1938. 81.
559 UŐ., uo. 81., valamint Alexii Horányi Hungari Budensis [...] *De sacra corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius,* Pestini, 1790. 358–362.; az idézett két versszak: 359–360.
560 GÁLOS, 1939. 233.; KŐRIZS, 1994. 226. A korona 1790. évi hazahozataláról l. ZOLTÁN József, *A barokk Pest-Buda élete,* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1963. 90–93.

et nominis et togae / oblitus aeternaeque Vestae (*a méd királynál, öltözetét, a Szent / Pajzsot s örök Vestát feledte*)".[561]

b) Non poſſum reticere elegantiſſimam Odẽ ad Libertatem Hungaricam a celeberrimo Poëta profectam, per plures tempore Comitiorum diſtributam, quam Hungarus legat et relegat.

Tene O! Hungarici ſanguinis AUREA
LIBERTAS, video per liquidum aetherem
Alae remigio plaudere, et in tuas
Verti retro iterum domos?

Agnoſco, memotes exſilii notas,
Et quaſſum pavidis vulneribus latus
O! deſcende levi, nil metuens, rota,
Pulcra filia conſilii.

Te nos ſanguineo flumine, et enſibus
Lucrati, Patria ſede locavimus,
Tecum belligeros contudimus Duces
Et Regum tumidas mínas

A költemény részlete a De sacra corona Hungariae *című mű 358. oldalán*

Hannulik tehát Horatiust imitálja (ez *imitatio* és *aemulatio* is egyben), hiszen pl. a már említett Desprez magyarázata szerint *a római név méltóságát, szentségeit és vallásosságát tette tönkre.*[562] A sor magyarázatának folytatásában a *pajzsok (ancile)* szót magyarázza, majd megjegyzi, az egyik a monda szerint Numa királysága idejében az égből esett le, amelyből aztán tizenegyet készíttettek, s Rómában mint szentséget őriztek. – A 11. sorban lévő, s a római államiságot jelentő, *aeternaeque Vestae* kifejezésről pedig azt írja, az istennő örök tüzére utal, amelyet a Vesta-templomban a Vesta szüzeknek kellett őrizni, hogy Róma hatalma örökké fennmaradjon. Cicero *De legibus* című művéből idéz (2. 20.: „*Virginesque Vestales in urbe custo- diunto ignem foci publici sempiternum.*"),

[561] HORATIUS, 1961. 196–197. Ford. DEVECSERI Gábor.
[562] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 314. „*Dignitatem nominis Romani, sacra et religonem pessumdantes*".

valamint Vergilius *Aeneis*éből (4. 200–201.): „*Vigilemque sacrauerat ignem, / Excubias diuum aeternas*”.[563]

Hannulik Horatius-imitációjában *honosításával* újjáértelmezte a római költő sorait, amit Berzsenyi szerencsésen *magyarított*.

Visszatérve még Varga László Hannulikról írott könyvéhez: igen tanulságos a horatianizmus moralitásának honosítása kapcsán a munka VIII. csoportba sorolt témavilága is, amelyben a *korviszonyok jellemzés*ének, az *erkölcsi süllyedés*nek, a *nemesség lezüllés*ének, a *tétlenség*nek, a *fényűzés*nek, a *háború őrület*ének s a *vallás elhanyagolás*ának témáit érinti. Álljon itt a 48. tételként kiemelt s Hannulik verseskönyvének (*Lyricorum libri II*, M. Karolini 1780) 28. ódáját (*Ad Rullum iuvenem optimum de vera nobilitate 1780*)[564] bemutató példa: „*Egy nemes ifjút világosít fel arról, hogy miben áll az igazi nemesség. […] A nemesi családok fiai a drága időt semmittevéssel töltik, míg velük szemben a dolgozó szegények a mérhetetlen munka súlya alatt roskadoznak. […] A vitéz atyák helyét korcs utódok foglalták el. Ez a nemzedék nem hasonlítható ahhoz a római ifjúsághoz, amely hazáját hatalmassá tette:* Raroque Herculeam progeniem parit / Aetas firma patrum; quae / Pubis Romuleae modo (7). Orbem trans Arabas quaerat, et Indiam, / Aut immersa libris, ac studio fori, / Ad nomen properet, vel / In commune bonum ardeat (8). *A tétlenségben már odáig süllyedtünk, hogy atyáink szellemei a sírjukból kelnek ki és korholnak bűneinkért:* O quid sub tacitum proiicimus solum / Virtutes abavum deflua inertia, / Vel quid stertimus? umrae, / Umbrae desidiam exprobrant (10). Maiorum e tumulis… (11). […] *A romlást csak úgy lehet megállítani, ha a nemes ifjú karddal vagy könyvvel a kezében a haza megmentésére siet*: Aequum scande precor nobilium gradum, / Et vel Pannonici Martis acinace / Commendare genus, vel / Aude Palladia manu (17).”[565]

Berzsenyi e nemzeti, költői toposzokat (amelyek biblikus, illetve római történelmi vonatkozásokkal is rendelkeztek) emelte magyarul olyan poétai szintre, amely a magyar nemzeti művelődés és műveltség felemelkedésének eszközét is jelentette.

*

A horatiusi paradigma nem szövegszerű megjelenése a római költő életútja s a 16–18. századi kommentáros kiadásokban nagy számban közölt életrajzok (6.) köré csoportosul. A magyar köznemesség vidéki gazdálkodó életmódja, a kúriákon való vendégeskedések és eszmecserék (szimpóziumok), a tudós témákról való levelezés, a vidéki magány s elszigeteltség (stb.) összességében a horatiusi életmódot idézi fel. A magány ugyan a világtól elszigetel, de annak lármájától is, s utat nyit a poézis felé, amely égi örömöket nyithat. A poéta reflexivitásával válhat vátesszé vagy mediátorrá, aki eseményeket közvetít s örökít meg vagy önreflexivitásával fiktív vagy valós érzelmek, gondolatok és hangulatok kifejezőjévé, amelyek emberi s költői énjét mutatják meg. Mindennek megvalósulásában e poéták mintája s vezetője Horatius, aki Rómából a bonyolult politikai viszonyrendszert elkerülve Maecenas segítségével Tiburban gazdálkodó lett, élvezve a vidék magányát. Sztoikus és költői *vates*, ugyanakkor az élet örömeit is kereső

[563] UŐ., uo. A Cicero-idézet: *A Vesta-szüzek a városban őrizzék a közös tűzhelyen az örökké égő tüzet.* Vergilius: *Sose hunyó tűzzel tették sérthetetlenné az istenek örök őrállásait.*
[564] L. HANNULIK, 1780. 194–198.
[565] VARGA, 1938. 75–76.

epikureus *malac*, aki a kor bonyolult viszonyrendszerében éppen életmódjával, (elvonultságával) bíráló költeményeivel tudja létét, fennmaradását, életét s túlélését biztosítani.[566]

*

Mindezeket figyelembe véve rajzolható meg általában, főként a 16–18. (és a 19. század első felének) európai és magyar irodalmában a Horatius-követés s annak szintjei, vagyis a horatianizmus. Nyilvánvaló az is, hogy Magyarországra mindez Európa nyugati része felől közelít. Ennek értelmében erőteljesen a 16–17. (és a 18.) században kialakuló nyugat-európai Horatius-kultuszt (horatianizmust) játékosan nevezhetjük az *ő Horatiusuk*nak (*Horatius suus* vagy *vester* – a ti Horatiusotok), vagyis a franciáké, angoloké, belgáké, hollandoké, németeké (a 18. században majd Göttingené) – ugyanis e területeken figyelhető meg a legintenzívebben Horatius recepciója (pl. kiadások) és imitációja. Ugyanakkor, ez a 18. századi Magyarországot (Magyar Királyságot) is elérve mind a latinitás, a latin nyelvhasználat, mind a magyar nyelven (fordításokban és imitációként) megjelenő Horatius lassan a *miénk* lesz (Horatius noster), amelynek hatása a 18. század végét meg a 20. század elejét is áthatja, ahol maga a fogalom is megszületik.

A horatianizmus e főként poétikai és etikai sokszínűsége, változatos témavilága járult hozzá a magyarországi recepcióhoz. Ezzel kapcsolatban itt elég Borzsák István néhány sorát idéznünk: *„Horatius […] közvetlenül, vagy humanista átköltésein keresztül mindenkinek adhatott ösztönzést: a protestáns zsoltárszerzőktől és prédikátoroktól a Mária-kultusz megszólaltatóiig, a harcos magyaroktól az aulikus ömlengések szakértőiig. Megtalálták benne, amit kerestek, kis és nagy emberek, a város és a falu kedvelői, majd a latinos és a nyugati irodalmi irányzat hívei egyaránt. Főleg a XVIII. században alakult ki Horatius, mint a litteratus és a közéletben forgolódó, vagy a közügyek elől tiburi magányba visszahúzódó magyarság eszményképe, a deákos műveltségűek »*Horatius noster«*-e. Ennek az eszményképnek a kialakulását legjobban Orczy Lőrinc és Ráday Gedeon példáján figyelhetjük meg. Flaccushoz fordultak tanácsért az élet minden kérdésében*”.[567]

Itt felvetődik a 18. század utolsó harmada eszme- és stílustörténetének (barokk és felvilágosodás – barokk és klasszika) viszonya Horatiushoz. Ezek szerint számolhatunk mind a barokk, mind pedig a klasszika eszményeként megjelenő Horatiusszal. Mindkettő erősen összefügg Horatius moralitásverseivel (ódáival), de míg az előzőt inkább a középkorias *Christianus* határozza meg, amely Prudentius nyomán a mestertől eltanult klasszikus formákat keresztény tartalommal tölti meg[568], addig az utóbbit a felvilágosodás Horatiusa, aki a békés kiegyezések gentlemanje. A 18. század végi Magyarországon e kettősség van jelen, a pogány és a keresztény Horatius, amely a moralitásversek s más költe-

[566] Erről l. TÓTH Sándor Attila, *Carmina Horatiana. Fejezetek a horatiusi óda újkori európai (és magyarországi) interpretációjának, recepciójának és imitációjának történetéből, I/1.*, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2017.

[567] BORZSÁK, 1958. 300.

[568] UŐ, uo. 289. Itt szól Szent Jeromos kételyéről is, aki szerint Horatius nem fér össze a zsoltárokkal. L. Hier. *Epist.* 22. 29: „*quid facit cum psalterio Horatius? Cum evangeliis Maro? Cum apostolo Cicero?*” *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae,* Pars I., recensuit Isidorus HILBERG, Lipsiae, 1910. 189. Magyarul: „*Mi köze Horatiusnak a zsoltárhoz? Marónak az evangéliumokhoz? Cicerónak az apostolokhoz?*” SZENT JEROMOS, *Levelek, I.*, Szenzár, Bp., 2005.,90., szerk., TAKÁCS László, ford. ADAMIK Tamá.

mények recepciójára is érvényes. A barokk és klasszika vonatkozásában pedig itt most csak Fejér Adorján kijelentését idézzük, aki azt mondja, hogy „a magyar klasszicizmus a szó igaz értelmében voltaképpen *horatianizmus*."[569]

*

Áttekintve mindezt, összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a horatiusi paradigma Berzsenyi látásmódján, műveltségén és tehetségén keresztül a honosítás és a magyarítás eszközével olyan interpretáción megy keresztül az *imitatio* sajátlagosságával, amely a horatiusi *carmen* nem szolgai, hanem művészi újraalkotását jelenti. A Berzsenyi-vers reneszánsz és klasszikus értelemben is önálló (*berzsenyianizmus*), a *res* és a *verba* értelmében honosítva megjelennek Horatius eszméi: hazafiság (római–magyar történelmi azonosítással), a romanizált politikum és privatum (barátság, szerelem, költészet), a diatribé-versek (idő, elmúlás, halál) stb. (*res*), valamint a stílusépítő s a horatiusi kifejezések (*verba*), a centók, amelyek a horatianizmus leginkább megfogható jellemzői, valamint a versforma. A horatiusi *carmen*ek szövegvilága a horatianizmus fogalmiságánál egyfajta hálóként jelenik meg. Ezek a horatiusi szöveghálók, amelyek a római költő recepciójával *elsődlegesen* vannak jelen (*elsődleges horatiusi szöveghálók*). *Imitatió*ja azonban, főként a 17. században (de Berzsenyi korában is), olyan Horatius-követőket teremt, akik *sajátlagosság*ukkal horatianus költészetet teremtenek ugyan, mégis külön beszélhetünk utánzásukról. Ilyen pl. Hannulik János horatiusi ódaköltészetében a neolatin versköltők, Sarbievius és Balde hatása, vagy éppen Berzsenyinél Matthissoné. Ezt *másodlagos horatianizmus*nak nevezhetjük, ha éppen nem a baldeianus, sarbieviusi, vagy éppen matthissoni hatásról beszélünk már itt.

A 18. század végén és a 19. század elején a latin *humanitas* klasszikájának és verstechnikájának ismeretében és tudatában fel sem merült a *berzsenyianizmus* megléte. A magyarországi horatianus irodalom, a *Horatius noster* világa, értve az utánzás proprie-jellegét, nem kérdőjelezi meg mintájának és követésének fenségességét, valamint nemzetivé és egyénivé tett sajátosságát. Akkor kezdtek el Berzsenyi *horatianizmus*áról szinte a *másolás, szolgai utánzás* értelemben beszélni, amikor megjelent a romantikus *eredetiségigény*, vagyis egyrészt a *nem klasszikus* témák, másrészt az önmagából teremtő (kantiánus) *genie* eszménye és igénye, ami mindenféle antik, vagyis a horatiusi *fama* körébe tartozó mintakövetést elhárított. Utaltunk már rá, hogy e helyett olyan témavilág jelenik meg (a *nem romanizált* nemzeti középkor, a nordikus irodalom, kelták, arabok stb.), amely a költői (és történelmi) világot a fantázia segítségével teremti meg, illetve töredékességét annak felhasználásával alkotja újjá. Ezzel kezdetét veszi az antik hagyományú s reneszánsztól a klasszikáig tartó, az iskola által közvetített verstechnika lassú átalakulása is (a klasszikus formák lassú bomlása, a költeménynek, a versköltészetnek a bölcselet propedeutikájaként való értelmezésének átalakulása), de legalábbis új tartalmakkal való telítődése válik meghatározóvá. Már a korai felvilágosodástól a hagyományos régebbi, nagy filozófiai tanokat – [neo]platonizmus, az arisztotelészi filozófia, a sztoa és az epikureizmus, a tomizmus stb. – új szemléletű (racionális és empirikus) rendszerek váltják fel, amelyek a moralitás modernitásának kérdéseit feszegetik: erkölcs és racionaliz-

[569] FEJÉR Adorján, *Horatius a magyar irodalomban* = ItK, 1935. 258.

mus vagy empirizmus, erkölcs és egoizmus stb.[570] Berzsenyi korai horatianus ódáiban megmarad a római költő görögös diatribé-filozofálgatása mellett, s bár kereshetünk modernizáló nyomokat (Montesquieu, Rousseau), e rendszereket (felvilágosodott klasszika) nem építi be kézzelfoghatóan költészetébe, mint ahogy ez Csokonai Vitéznél nyilvánvaló. Érdekes ebből a szempontból vizsgálni a horatianizmus egyik témájában kiemelt, *A' Magyarokhoz* című óda eszmeiségének modernizáló keresését, amelyben Montesquieu korai művének, a *Considérations*-nak (1734; magyarul: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*)[571] hatásával számolnak.[572] Elképzelhető, hogy Berzsenyi ismerte (írja Csetri Lajos), hiszen megvolt a soproni könyvtárban, s még egy adalék: a *Mindenes Gyűjtemény* 1790-es száma 4. füzetében (158–165.) található fordítás Montesquieu művéből (*Montesquieu' Visgálódási, melly okai légyenek a' Római Birodalom nagy vóltának és annak hanyatlásának*), a 6. rész 19. szakaszát fordítja, amely az *Atilla' nagy voltáról* című rész. A fordítás elején röviden méltatja a szerzőt, aki érdemes munkákat írt a törvényekről s azoknak a vallással, az emberekkel a szokásokkal összefüggő voltáról s az uralkodókról. Itt tartja kiemelendőnek a magyar nemzeti tudat nagy személyiségét, Attilát, a hunok, következésképpen a magyarok *fejedelmét*, akiről Montesquieu is beszámol.[573]

Érdemes lenne ennek további vizsgálata, de az előbbieket folytatva, hasonló a helyzet Rousseau hatásával is. Itt Csetri Lajos maga is jelzi, hogy a hatás közvetett, a közvetítő pedig Plutarkhosz.[574] Láttuk azonban, hogy a *hadierény* romanizált változata népszerűbb és szélesebb medrű, mint hogy csak a görög, de római polgárrá lett történetíró nevével fémjelezhető. Kétségkívül azonban közvetítésével egy romanizált eszményről van szó.

A felvilágosodás modernizáló folyamatai nemcsak a moralitás kérdését tágították ki, hanem az esztétikai gondolkodásra, a művészeti eszmények újragondolására is hatottak.[575] E folyamat stílustörténeti eredménye kétségkívül a *neoklasszika,* vagy görögös-németes klasszika, amely tulajdonképpen a görög *humanitas* (*műveltség*) klasszikája.[576] Szerb Antal ezt másként látja, s Berzsenyi költészetét az általa generált és kultivált *preromantika* folyamába vezeti, s ebből alkotja újjá a niklai költő önképét, ugyanis a *berzsenyianizmus*ból már korábban horatianizmus lett.[577]

Szerb Antal tanulmányában sokat foglalkozik Horatius és Berzsenyi viszonyával. Érdekes, más szemléletű kijelentéseinek behatóbb taglalása is közelebb vinne a két kötő viszonyának ismeretéhez, a részletes bemutatástól itt azonban el kell tekintenünk. Mindenesetre figyelemfelkeltő az írás első részében

---

570 L. pl. LUDASSY Mária, vál., *A francia felvilágosodás morálfilozófiája,* Gondolat, Bp., 1975.; MÁRKUS György, szerk., *Brit moralisták a XVIII. században,* Gondolat, Bp., 1977.; HORKAI HÖRCHER Ferenc, szerk., *A skót felvilágosodás,* Osiris, Bp., 1996.

571 MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása,* Magyar Helikon, Bp., 1975. Ford. SZÁVAI János.

572 L. CSETRI, 1986. 68.

573 *Mindenes Gyűjtemény,* 1790/4. 158–159.

574 CSETRI, 1986. 69.

575 Erről összefoglalóan l. pl. CASSIRER, Ernst, *A felvilágosodás filozófiája,* Atlantisz, Bp., 2007. Ford. SCHEER Katalin; BAEUMLER, Alfred, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig, Enciklopédia, Bp., 2002. Ford. V. HORVÁTH Károly; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800 – Az ízlésesztétika paradigmája,* Gondolat, Bp., 2013.

576 L. erről pl. PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája,* Akadémiai, Bp., 1988.

577 SZERB, 1946. 266–294

(*Berzsenyi és a preromantika*) az a kijelentése, hogy „*ha Horatiusnak valóban olyan vitalitása lett volna magyar földön, hogy közvetlenül inspirálhatott volna poétákat a XVIII. század végén, akkor miért nem mutatkozott meg a hatása már előbb is, hiszen Horatiust magyar urak és magyar papok egyforma szeretettel olvasták már a XVI. század óta; miért kellett eddig és éppen eddig várni a magyar Horatiusokra?*”[578] A kérdésre a 17–18. századi neolatin irodalom adhat választ, voltak magyar Horatiusok, magyar nyelven megszólalók azonban nem.

A folytatásban aztán meghatározza mit is ért *preromantikán*: „*A klasszicizmusból kinőtt, de a klasszicizmus ellen lázadó irányt mi francia minták után* preromantikának *nevezzük: hogy hozzákapcsoljuk a romantikához, amelynek őse, és viszont mégis elkülönítsük tőle*”.[579] A preromantikát a 18. és a 19. század közötti átmeneti kornak tatja, ahova Rousseau-t, Youngot, Ossiant, Herdert, Klopstockot, a német *Sturm und Drang*ot sorolja; *zavart és zavart okozó kor* – jegyi meg –, klasszikus formákban romantikus eszmék (Young), romantikus formákban klasszikus eszmék (Osszian).[580] Következésképpen e kornak megvan a preromantikus Horatiusa, s nézete szerint „*ez a preromantikus Horatius volt Berzsenyi mintaképe: Berzsenyi Horatius-átéléséhez preromantikus közvetítéssel jutott el.*”[581] A továbbiakban a római költőt *díszítő tulajdonnév*ként és *preromantikus motívum*ként a mulandóság megszemélyesítőjének tartja, amely leginkább Matthisson költészetében jelenik meg. Úgy véli, Berzsenyi ifjúkori versei *matthissonosan* variálják a horatiusi témákat, mint pl. a *Mulandóság* című versében. Horatius hatását pedig így foglalja össze az általa megfogalmazott matthissoni hatás tükrében: „*Tehát Horatius tulajdonképpen nem is hatott Berzsenyire abban az értelemben, hogy a Horatius verseiben formába zárt érzéshullámok hullámoztak volna tovább Berzsenyi költészetében. A lélek valóságában fordítva történt: Berzsenyi a maga érzéseit, a kora érzéseit beleolvasta Horatiusba, és azután Horatiusból kiolvasta, kitanulta azt, amit ő maga és kora vetített belé.* Az a Horatius, aki Berzsenyire hatott, nem volt azonos Qu. Horatius Flaccusszal, *aki Augustus idejében »virágzott«; hanem egy* eidolon *volt, egy* vágykép, amelyet a preromantika állított magának bálványul, és saját életérzésével töltött meg.”[582] A megfogalmazás találó, ugyanakkor talányos mondata, hogy Berzsenyi a maga és kora érzéseit *beleolvasta* Horatiusba. Ez olvasatunkban azt jelenti, hogy a niklai költő saját és kora gondolatainak *mását* Horatiusban találta meg. Hozzá kell tennünk, hogy e megfogalmazás a *horatianizmus* fordított lényege, hiszen, Kerényi megfogalmazásában, „*azok, akik mellékesen Horatiust fordítottak is, önmagukat Horatiuson keresztül nézték, életformájukat Horatius szerint alakították.*”[583] Szerb Antal szerint éppen az életmód (nemesi életforma) és gondolatiság (*diatribé*) az, amit Horatius ódaköltészetébe vetítettek, vagyis ott találták meg koruk szellemét. Tehát nem úgy tettek, mint Horatius, hanem önmagukat a római költőben találták meg, mint tükörbe nézve önmagukat (s Berzsenyi önmagát) Horatiusnak látták. Amennyiben ez így történt, a tiburi dalnokból *kiolvasta, kitanulta azt, amit ő maga és kora vetített*

[578] UŐ., uo. 268.
[579] UŐ., uo. 269.
[580] UŐ., uo. 269–270.
[581] UŐ., uo. 270.
[582] UŐ., uo. 273. A kiemelések Szerb Antaltól valók.
[583] KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus* = Válasz, 1936. 25.

belé. Horatius tehát Szerb szerint egy *eidolon* (ειδωλον; képzeletben élő kép, bálvány, tükörkép), amit *vágyképn*ek nevez. Tovább szőve a mondat logikáját: tükörbe nézve önmagukat (Berzsenyi önmagát) Horatiusnak látták, attól még a tükörben önnön lényegük jelent meg. Így váltak önmaguk Horatiusaivá.

Berzsenyi verstechnikáját tehát bármennyire is a reneszánsz és klasszicista hagyományokban látjuk, empátiával kell fogadnunk Szerb Antal megfogalmazását, azzal a megszorítással, hogy miután a niklai költőnek *proprie* kialakult Horatius-érzése, s miután az már a *sajátja* lett, *berzsenyianizmus*ról beszélünk, amely úgy alakult ki, hogy (megfogalmazásában) *a maga érzéseit, a kora érzéseit beleolvasta Horatiusba, és azután Horatiusból kiolvasta, kitanulta azt, amit ő maga és kora vetített belé*. Horatius így vált számára emberi (élethelyzet és életérzések – talán elsősorban az elmúlás), valamint poétikai *eszménnyé*.

A 2. részben az ihletről beszél (*Berzsenyi ihlete*), különösen a horatiusi versekben meglévő *bacchikus extázis*t (2. 19. és 3. 25.; mindkettő Bacchust – *Ad Liberum Patrem* – szólítja meg) emeli ki, amely az *enthusiasmus* kifejezője. Érdemes megvizsgálnunk a 17. században sokat kiadott német filológusnak és költőnek, Gregorius Bersmanusnak (1538–1611) kommentáros Horatius-kiadását (1602), aki a bő argumentumokra alapozta kézikönyvét.[584]

A 2. 19. vershez a következő argumentumot írja: „*Bacchi numine, quasi divino quodam furore afflatus, laudes eius canit, ac res gestas memorat adversus Pentheum, Lycurgum, Giganes: quodque ejus potentiae non modo in terris cesserint omnia, sed etiam apud inferos Cerberus ipsi abblanditus sit* (*Bacchus nevével, mintegy valamiféle isteni ihletettségtől lelkesedve énekli annak dicséretét, és említi viselt dolgait Pentheus, Lycurgos és a gigászok ellen is; hatalmát nemcsak a földön tűri minden, hanem az alvilágiaknál Cerberus is szelíden viselkedett vele*)."[585]

Szerb Antal kiemeli, hogy a Bacchus által ihletett versek látomásai hozzátartoztak az ihlet fogalmához, így kiemeli Herdernek (1744–1803) a két horatiusi óda hatása alatt álló pindaroszi és dithyrambikus sorait.[586] Kiemeli, hogy az antik isten, Bacchus már a romantika istennőjévé, *Phantasiá*vá alakul.[587] Herdernek a dithyrambos iránti érdeklődése (két ilyen verséről tudunk) a görögség felé való irányultságát is jelzi (görögös-németes klasszika).[588]

---

[584] *Q. Horatii Flacci, poemata, quae extant, omnia argumentis et scholis virorum doctissimorum illustrata […] studio et opera Gregorii Bersmani.*

[585] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 73. A másik versnél pedig ezt írja: „*Αποθεωσιν Augusti celebratus, se Bacchi numine afflatum, cum mentis emotione quadam ac secessu extra se rapi fingit: quod illius laudes ac majestatem aliter verbis consequi nequeat, nisi imploratio ipsius numine, atque adeo instinctu et afflatu ejus concitatus*." UŐ., uo. 115.

[586] „*Wohin, wohin! reiis du, bluthändig[t]e Phantasei, / Mit blitzenden Aug' und Furienhaar / Mich fort über Klüft', über Fles, über wolkenschäumende Wellen / In welche Zauberland?*" SZERB, 1946. 280. Lelőhelye: *Suphan, 29. 265.* L. *Herders Poetische Werke = Herders Sämmtliche Werke, herausgegeben von Bernhard Suphan,* Berlin, 1889. 265. A verset honfitársának, Willamownak címezte. A költemény tizennégy sorát közli még STEMPLINGER, Eduard, *Das fortleben der Horazischen Lyrik seit der Renaissance,* Leipzig, 1906. 358. L. a közölt részletet is.

[587] Érdekes, hogy vegyes költeményeinek (*vermischte Gedichte*) 1818-as bécsi kiadásában (második rész) hasonlót találunk az 1770-ben a *Honfitársához, Johann Winckelmannhoz* (*An seinen Landsmann Johann Winckelmann*) írott versben: „*Wohin? wohin, / Reissest du, blutklavige Mörderinn / Mit glühendem Aug', im Furien-haar. / Den Sohn der Schöne? / Selige Schar*". Herder's *Sämmtliche poetische Werke. Zweiter Band,* Wien, 1818. 195–196.

[588] Erről l. FANTONI, Francesca, *Deutsche Dithyramben. Geschichte einer Gattung im 18. und 19. Jahrhundert,* Königshausen et Neuman, 2009. A szerző a 122. oldalon idézi a strófarészletet is.

Bersmanus rézmetszetes portréja kötetében

A latinos hatás vonatkozásában tudjuk, hogy Herder Horatius-ódákat fordított[589], másrészt maga is írt horatiusi ódákat, újra felfedezve s ismerve a 17.

[589] Johann Gottfried von Herder's *sämmtliche Werke zur Schönen Literatur und Kunst*, I. *Zur römischen Literatur. II. Antiquarische Aufsätze*, Tübingen, 1809. 5–26. *Oden von Horaz (Meist ungedrukt).*

század német költészetének *másodlagos* horatiusi szövegeit, pl. a jezsuita Jacobus Balde ódáit.[590]

> Nicht minder schwungvoll erhebt Herder (29, 265), vermutlich angeregt durch die „Dithyramben" seines älteren Landsmanns Willamow, seine Stimme zu begeistertem Sang, mit glücklicher Verschmelzung der horazischen Oden II 19 und III 25:
>
> „Wohin, wohin! reißt du, bluthändigte Phantasei
> Mit blitzendem Aug' und Furienhaar
> Mich fort über Klüft', über Fels, über wolkenschäumende Wellen
> In welch Zauberland!
> Wo bin ich? ich hör', ich hör' und seh'
> Taumelnd rasende Weibermengen.
> Sie glüh'n, wie die Brust schwillt! Götter, wie sprüh'n die Augen
> Funken: und der Mund flammt von Phrygischem Gesang
> Und empor wirft sie der Fuß, über Berg und Tal
> Streifen sie herauf, herab und ach! –
> Den Armen, wimmernden, wütende schont! . . .
> Triumph! dir Vater! auch mich tränkt Nektargefühl
> Und ich bin voll Bacchus, mich trifft sein Strahl,
> Da floß Blutfeuer in mich . . ."
>
> Wie Rousseau gleich Herder III 25 und II 19 kontaminierte, sahen wir oben (S. 283). –
>
> *A vers Stemplinger könyvében (1906. 358.)*

Szerb Antal írásában még egy, általunk is hangsúlyozott jellemzőt emelnénk ki. Ez pedig a latin mondatok, centók átültetésével, fordításával, *magyarítás*ával kapcsolatos. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „*Tőlük* [ti. a deákosoktól – megjegyzés tőlem, T. S. A] *nem kapott kész formulákat és nem kapott Horatiustól sem; mert hisz Horatius latinul írt, a horatiusi formulákat magyarra átültetni egészen új költői expressziók kellettek, teremtő nyelvfantázia és Berzsenyi éppen a Horatius-sémák* megmagyarításában [kiemelés tőlem, T. S. A.] *mutatta meg zsenialitását. (Talán általában azt lehetne mondani: az epigon költő honfitársaitól tanul, az igazi alkotó a külföldiektől, vagy egészen elavult őseitől, úgyhogy tanulása is már nyelvi alkotás.)*"[591]

Szerb Antal 1929-ben (ekkor jelent meg ugyanis a Zolnai Béla által szerkesztett szegedi *Széphalom* című folyóiratban *Az ihletett költő* című írásának

[590] L. pl. Johann Gottfried von Herder's *sämmtliche Werke. Zur schönem Literatur und Kunst. Vierzehnter Theil. Terpsichore* (1795), herausgegeben durch Johann Georg Müller, Tübingen, 1815.
[591] SZERB, 1946. 285–286.

első része [82–85.]) már utal erre a majdnem elfeledett fontos ismérvre, hogy a Horatius-sorok magyarításakor *egészen új költői expresszió*kat hozott létre Berzsenyi nyelvfantáziája a horatiusi centókat és szentenciákat illetően, s ebben (is!) rejlik zsenialitása. (Erre még visszatérünk a versek értelmezésekor.)

Szerb Antal meghatározónak véli a *preromantika* jelenlétét, ugyanakkor néha a *romantikus* jelzőt (pl. *romantikus kedélye, romantizmusa*) használja. Azért is van szüksége a *preromantika* kategóriájára, hiszen – ahogy fentebb említettük – Berzsenyinél (az ódák világát tekintve *most* csak) Horatius követése és ihletése a *romantika* gondolatvilágában nehezen fér meg azzal az *eredetiségigénnyel*, amelyet szembeállítottak az *imitatió*val.[592] Márpedig Berzsenyi reneszánsz-klasszicista verstechnikáját és szemléletét, miután Horatiust követte, nehezen kérdőjelezhetjük meg. Ezzel a *visszalépéssel* ugyanakkor teret enged a *berzsenyianizmus* meglétének, amelyet Kölcsey a *Berzsenyi Dániel versei*[593] című recenziójában ismerten így jellemez: *„Azok a művek, mellyek szerént B.[erzsennyi]nek poetai charactere rajzoltatott a' Matthison' és Horátz' egyesült studiumának szerencsés resultatumaik."*[594] Vagyis főként a német költő *utánzását* kritizálja, tulajdonképpen a matthissoni *horatianizmus*t, persze, a kritikai szöveg szerint a Horatius-imitáció sem erény.[595] Kölcsey még meg nem fogalmazott, de kritikájában latensen meglévő másfajta (romantikus) eredetiségigény következében az *imitatio/aemulatio* érvényének megkérdőjelezésével elveszíti érvényességét, az a *berzsenyianizmus*, amely a niklai költőt (horatianizmusa miatt is) kora költészetének s annak horatiusi, nemzeti és más témai következtében művészi összegzőjévé avatta. Ismert, hogy Kölcsey a lasztóci levelekben (1818) már nem csak Kazinczy eszményeitől fordult el, s az új irodalmi célok keresése a *Nemzeti hagyományok*ban a *köznépi dalok*ban keresendő romantikus eredetiségigényt feltételezi. Kölcsey után a népiességet szintén a romantika stílusjegyévé emelő Erdélyi Jánost (1814–1868) ragadja el a legintenzí-

---

[592] L. erről részletesen SZAJBÉLY, 2001. 88.

[593] Teljes címe: *Berzsenyi Dániel' Versei. – Második megbővített kiadás.* Pesten, Trattner János Tamásnál 1816. Megjelenése: Tudományos Gyűjtemény, 1817. VII. 96–105.

[594] KFMM–GYAPAY,, 2003. 53–61., különösen 57. A műről a jegyzeteket l. UO. 385–426. L. még GYAPAY László, *„A tisztább ízlésnek regulájival". Kölcsey kritikusi pályakezdése,* Universitas, Bp., 2001.

[595] Érdemes idéznünk (a kritikai kiadásban is hivatkozott) Kölcsey és Kazinczy 1813-as levélváltásából. Kölcsey Kazinczyhoz, 1813. szeptember 15. *„Berzsenyi kijött, de mint jött-ki! bosszúsággal vagyok eltelve mind Berzsenyi mind Helmeczi eránt. Temérdek sok rossz dalt eresztett-ki az első, 's ezen utolsó nem illő szabadságokat vett magának. Legyen Ö, mint akar: de ha Berzsenyi az, a' minek a' versgyűjtemény mutatja, úgy sajnállanom kell, hogy poétáink nem egyszer 's mind* Kunstrichterek *is. O az isteni Matthissont! Ennek stylusával együtt lelkét is be kellett vala szívni Berzsenyinek. Csudálva láttam a' mit máskor nem láték, hogy B-ben a' stylus praeponderál: hány sor van ollyan mint az is: A* Dithyrambok lángkörében*, lélek 's értelem nélkül? Én Daykával maradok, ki, mint kezünkben van, mindeddig egyetlen egy Litteraturánkban, s sokaknak másoknak azt kiabálnám a' mit már ma egyszer leírtam:* Non satis est pulchra esse poemata, dulcia sunto! *[AP. 99.:* »Még nem elég, hogy szép: legyen édes a vers« – HORATIUS, 1961. 179. Ford. MURAKÖZY Gyula*]."* KAZLEV, XI., 1901. 57.; Kazinczy Kölcseyhez, 1813. szeptember 28.: *„Egyéberánt hogy vissza, térjünk Berzsenyire, őtőle meg nem lehet tagadni ezeket*: Imperium [ingenium] cui sit, cui mens divinior, atque os / Magna sonans [sonaturum – l. Hor. Sat. 1. 4.43–44.: »Ám akiben szellem van s isteni láng, kinek ajkán / nagy dolgok zengnek" – HORATIUS, 1961. 387. Ford. BEDE Anna]. *Csak tisztább ízlést kívántam volna neki és valamivel kevesbb verbiaget. Sok flosculus poeticus van benne. De mellyike az a' mi Poétáinknak, a' kiben több ubertas, több festés, és érzés legyen. Berzsenyi tulajdon tüzében ég – ezt mondtam nem tudom melly Recensióban, 's igaz a' mit mondtam."* KAZLEV, XI., 1901. 71. Erről l. CSETRI, 1990. 225.

vebben a berzsenyianizmust, s a *Berzsenyi Dániel* (*Széphalmi Szemle*, 1847) című írásában pusztán Horatius-imitációjáról, sorok és kifejezések átvevőjéről s utánzójáról beszél.[596] (Ezzel kezdetét veszi a Berzsenyi-szakirodalomban a niklai költő önképének elvesztése, majd keresése s újrafelfedezése.) A követezőket írja: „*Mert nem hiszszük, hogy lehetne valósággal két egyforma egyén, kinek egész gondolatvilága úgy megegyezzen, mint a* BERZSENYI *gondolatvilága a római költőével, kin sem túl nem ment, sem innen nem maradt, hanem énekelte a mulandóságot és megelégedést, az idővel okosan élést és a bölcsességet, mint az, noha nem kisebb erővel, de mégis utánozva*."[597] *Idegen*nek véli tehát Berzsenyit a költői gondolatokban, a *miénk*nek a nyelvben. Mivel teljesen *átolvad* kedves Horatiusa szellemébe, *szabadtalannak* tartja költészetét, *elfogult gondolkodású*nak. Erdélyi azt már nem veszi figyelembe, hogy a humanista s klaszszicista művészetfelfogásban a horatianizmus mint a berzsenyianizmus eszköze jelenik meg. Nagy elánnal s rendre mutatja ki a nagyszámú horatiusi sorok, a centók s más horatiusi hatások jelenlétét. A *Horácz* [sic!] című versnél azt írja, egészen az, „mit Horácz Thaliarcushoz írt (Lib. I. oda IX. az alapeszme ugyanaz: »Hieme indulgendum voluptati«."[598] Erdélyi valószínűen forgathatta Horatius 16–18. századi kommentáros kiadásait, ugyanis ez az *argumentum* szerepel pl. Lambinusnál vagy az őt követő Torrentiusnál.[599]

A Berzsenyi-versek közül azonban az *Osztályrészem* címűt tartja a leginkább horatiusinak: „*Egy sincs nála horáczibb sehol az egész Berzsenyiben, szellemére nézve*."[600] Ezután (ahogy más horatiusi Berzsenyi-verseknél is) megkeresi a római költő vonatkozó verseinek latin sorait.[601]

A népnemzeti iskola fogalmát s irányát (Petőfi, Arany és Tompa Mihály) megteremtő s irodalomszervező-irodalomtörténész, kritikus és romantikus költő, Gyulai Pál (1826–1909) híres Horatius-verse (*Horatius olvasásakor*) már átértelmezi, verse allegóriaként fogja fel a *megalázott Rómá*t, amely a Világos utáni Magyarország elbukására utal, s a tiburi költő valóban ειδωλονná (bálvány) válik, aki örömről énekel, habár a rabságról kellene. Horatius eszmeisége s eszményei még Róma magasztosságát árasztották, a rabláncon sínylődő Város, illetve a magyar haza pusztulása viszont azzal ellentétes. Mégis a horatiusi gondolatok szolgálnak vigaszul a passzív rezisztencia időszakában. A költemény 4–5. versszakában a *Thaliarchushoz* (1. 9.) és a *Liciniushoz* (2. 10.) című versek gondolatai jelennek meg, persze a vers horatianizmusa ennél sokkal összetettebb:

Nézd, nézd Soractét magas hó borítja,
Tégy fát a tűzre, bőven tölts, igyál;
Ne kérdezgesd, mi a jövőnek titka,
Előbb-utóbb csak eljő a halál.

[596] L. ERÉLYI János, *Berzsenyi Dániel* = UŐ., *Pályák és pálmák,* Franklin-Társulat, Bp., 1886. 63–103.
[597] UŐ., uo. 66.
[598] UŐ., uo. 74.
[599] Pl. HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 31.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 35. Magyarul: *Télen kell kedvében járni a gyönyöröknek*. Desprez kiadásában hasonlóan: „*Dum saevit hiems, voluptati indulgendum*" (*Míg tombol a tél, a gyönyöröknek kell hódolni*). HORATIUS–DESPREZ, 1817. 42.
[600] ERDÉLYI, 1886. 74.
[601] UŐ., uo. 75. Ezzel utat mutat Csipak Lajosnak az egész korszakra s a magyar klasszikára kiterjedő Horatius-imitációs versek és centóik kimutatásához.

Addig hát élvezd, amit sorsod enged,
Övezze myrtus fényes fürteid',
Ne vesd meg a bort, táncot, dalt, szerelmet,
Az élet drága, legfőbb kincseit.

Boldog, ki messze a világ zajától
Földét mivelve önkedvére él,
A gazdagság- és szegénységtől távol,
Arany középszer, benned hisz, remél!

A bércoromra sújt inkább a villám,
A szél a legmagasb fát dönti meg,
De minden oly ép Tíbur völgye táján,
Virágon, bokron lágy szellő lebeg.[602]

Talán általánosan elfogadottnak tekinthető az alábbi vélekedés: Gyulai romantikus Horatius-recepciója, mondanivalójához Róma és a költő alakjának *átértelmezése* és eszközként való kezelése a legfőbb oka annak, hogy Berzsenyi Horatius követéséről alkotott képét is megváltoztatta, és – Szerb Antal kifejezésével, aki talán Gyulai kapcsán vetíti ki és vissza fogalmait Horatiusra és Berzsenyire – a római költő *preromantikus* mivoltát ragadva meg, nem volt kétséges számára, hogy Berzsenyi-képét ne a horatianizmus, hanem a berzsenyianizmus irányába vigye. Merényi Oszkár idézi az *Osztályrészem* című vers kapcsán Gyulai egyetemi előadásainak idevonatkozó megállapításait, amelyben a *berzsenyiesség*et a következőkben így határozza meg: „*Ha Erdélyi azt mondaná, hogy a költemény Horácból vett reminiszcencia* [C. 1. 22.]*, akkor igaza lett volna. De éppen ez az óda az, amely annyira magán viseli Berzsenyi szellemét, mint alig egy is. Horatius azt akarja kifejezni, hogy nyugodt lelkiismeretű ember bárhol is nyugodtan él. Elmondja, hogy midőn a sabinumi erdőben sétált, egy farkas kitért előle, és nem bántotta. Vesse a sors bárhová, mindig kedvese jut eszébe, azt fogja énekelni. – Berzsenyi versének lényege, hogy egy sokat hányatott ifjú nehéz küzdelmek után végre révpartra jut, s akármi érje, mindütt boldog és megelégedett lesz,* csak a Múzsa ne hagyja el. […] *Még amit Berzsenyi Horatiustól átvesz, azt is szebben, rövidebben és hangulatosabban írja meg*."[603]

Merényi kritikai kiadásában számos versnél olvashatóak azok a megjegyzések, hogy a horatiusi gondolattal ellentétben a niklai költő *mást* mond, s művészien szerkeszt, újat alkot. Ez pedig nem lehet más, mint a reneszánsz és klasszicista verstechnika *imitatio/aemulatió*ja s annak egyre magasabbra törő művészi megnyilvánulása. Tudjuk, hogy Berzsenyi poétikai, s mellette esztétikai kitekintése egyre bővül: az iskolai nyelvi és szövegértelmező Horatius-stúdiumok a 17. századi magyar nyelvű költészet, a kortársak s a 18. század végi (a 19. század eleji) horatianus német költészet ismeretével is kiegészülnek, s a

[602] GYULAI PÁL *válogatott művei,* 1., Szépirodalmi, Bp., 1956. 84–85., s. a. r. HERMANN István. Gyulairól s verseiről l. pl. GYOMLAY László, *Gyulai Pál mint költő,* Bp., 1912. 16–17.; Összefoglalóan l. BEKE Albert, *Gyulai Pál személyisége és esztétikája,* KRE–L'Harmattan, Bp., 2017.

[603] BDKM–MERÉNYI, 1979. 335. L. *Berzsenyi Dániel költői és aesthetikai művei. Dr. Gyulai Pál egyetemi előadásai után kiadja Reisinger Rezső,* Bp., 1885. E műből tudomásunk szerint a Széchényi Könyvtárban csak néhány lapnyi maradt, a többi lapot kitépték. Merény a kritikai kiadásban sokszorosított jegyzetekre hivatkozik: Gyulai Pál *Egyetemi előadásai,* Bp., é. n. Itt a 24.

már említett kommentáros, értelmező, magyarázó kiadásokat is forgatja, s *betéve* tudja Horatius költeményeit is.

A kéziratos Gyulai-könyv címlapja

Mindez azt jelenti, hogy Berzsenyi a historikum, a politikum és a privatum témáit Horatius (és mások) alapján megújítva, új nyelvezettel s költői erővel *modernizálva* lép vissza az európai horatianus és magyar hagyományokhoz. Költői világa megteremtésében éppen ezt az újszerűséget igyekezett a Berzsenyi-értelmezés a kor modernnek tartott műveivel vagy elméleti írásaival összevetni s törekvéseit igazolni, holott a nemzeti romantika előtti poézis nagy összegzőjét kell látnunk a niklai költőben. Poézisében gyakran keresik az 1817/18 utáni erős, főként a német irodalomelmélet és esztétika irányába való tájékozódásának előzményeit; ezen elméleti hátterekben is sajátos európai és nemzeti irodalmi sajátosságok állnak. Berzsenyi neoklasszicizmusa nem korai, korábbi ódáiban, hanem későbbi műfajaiban (pl. episztolái) s főként elméleti írásaiban rajzolódnak ki. A majd az alábbiakban vizsgálandó ódák különössége éppen a horatiusi költészet 19. század eleji berzsenyianizmusában rejlenek.

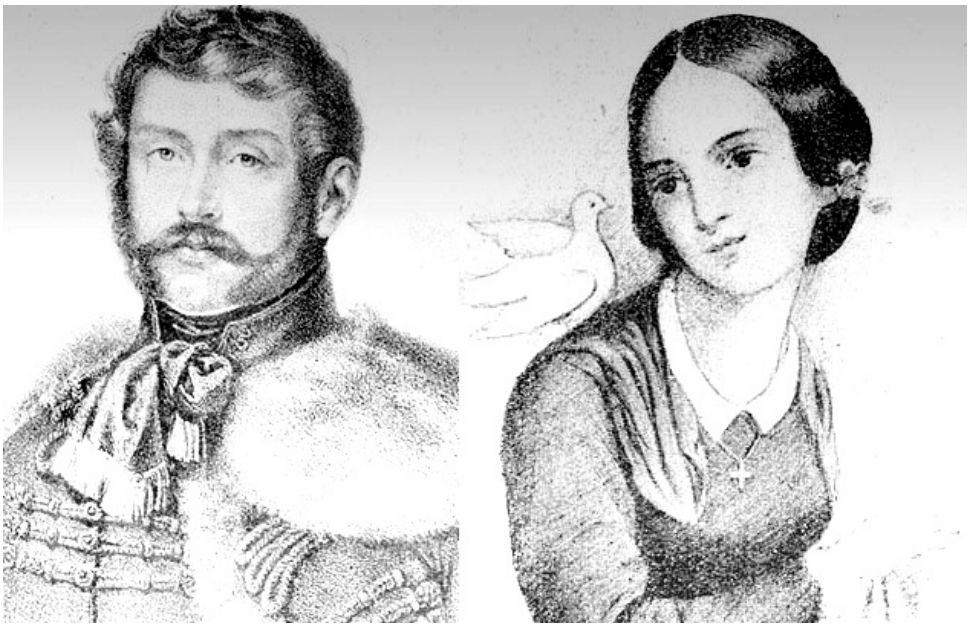

A magyar Horatius és a magyar Szapphó: Berzsenyi és Dukai Takách [sic!] *Judit*

„A' Poesis nem egyéb mint lelki mu'sika. A' szép mu'sika gyönyörködtet, a' rosz pedig boszont: Igy a' vers is. A' musikának a' dorombtól fogva Heyden Concertjéig számtalan nemei vagynak; így a' Poesisnak is a' konyha daloktól fogva Pindarus Hymnusáig. Az a' kérdes tehát, hogy dorombolni akar-e a' Poeta vagy lantolni? Ha lantolni akar, olly tárgyokat valosszon, mellyek a' lanthoz illenek, egyéb eránt Pindarus lantján is csak konyhadalokat fog pengetni."

Berzsenyi Dániel – Dukai Takács Juditnak, Nikla, 1814. július 5.[604]

[604] BDLev–FÓRIZS, 2014. 358–359. Jegyzetek: 180–181.

2.
A HORATIUSI ELMÚLÁS-DIATRIBÉ A *BARÁTOMHOZ (KÁLDI PÁLHOZ)* CÍMŰ KÖLTEMÉNYBEN

A horatiusi imitatio/aemulatio *és verstechnika Berzsenyi Dániel e költeményében*

Fejér Adorján 1935-ben az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben két közleményben foglalta össze Horatius és a klasszikus magyar irodalom viszonyát: *Horatius a magyar irodalomban*.[1] A *Második, befejező közlemény*ben ír (3.) *Horatius és Berzsenyi* kapcsolatáról, amelyet a következő mondatokkal vezet be: „*Minden elődénél, de minden utódánál is többet tett a klasszikus szellem, de kivált Horatius kultusza érdekében Berzsenyi Dániel. S nemcsak többet, hanem másként is tette: szellemben és művészetben nemesebben*."[2] Kalencsik (utóbb Cselőtei) Lajos Berzsenyi és Horatius metaforáiról értekezve munkája IV. része marginális szövegében azt írja: „*Berzsenyi képzelő ereje Horáciusén felül áll*."[3] A 19. század végére s a 20. század negyedik és ötödik évtizedeire megfogalmazott Berzsenyi-kép az *imitatio/aemulatio* jegyében a mestert is túlszárnyaló költőt sugall, s azt a berzsenyianizmust, amely a niklai költőt a 18. század végi és a 19. század eleji (nem csupán) a *deákos* költészet legnagyobbjává avatja. A 20. század elejének irodalomtörténet-írása mégis nagy elánnal kezdi feltérképezni Horatius közvetett és közvetlen hatását – ahogy Csipak Lajos írja – az *ó- és újklaszszikus* [vagyis a reneszánsz és az 17800–1820-ig tartó évek] *iskola költő*ire, azaz nemcsak a magyarul megszólaló horatiusi gondolatokat s utánérzéseket, hanem a horatiusi soros, azaz a centók kimutathatóságát s azok magyarítását is.

Fontos, hogy kiemeljük a *közvetett* és a *közvetlen* hatást, ugyanis Horatiusnak például a filozofikus *diatribé* világához tartozó, egyetemes és általános érvényűnek tekintett, költői toposzként funkcionáló gondolatai és témái (pl. az *időszemlélet s az idő* szerepe, megnyilvánulása, az *élet–halál kérdése,* a *halálközelség* stb.) jelennek meg az európai s a magyarországi latin és magyar nyelvű költészetben, így Berzsenyinél is. Ugyanakkor e témák (*res*) felépítése a *verbum* segítségével történik, ami azt jelenti, hogy egy-egy életérzés kifejezéséhez – mivel Horatiusnál is *elszórtan* kovácsolódik össze esetleg egy másik egésszé – több költeményből állíthatóak össze azok a szavak és mondatok, valójában centók, amelyek majd *sajátlagossá* válnak.

Ebből a szempontból emeljük ki elsőként Berzsenyi Dániel *Barátomhoz* című költeményét, amelyet – ahogy már jeleztük az általános résznél – Káldy (Káldi) Pálhoz, meghitt barátjához, esküvői tanújához, valamint komájához (gyermekei keresztapjához) írt. Azt is tudjuk, hogy Kis János *Emlékezések*ben *egy jó kedvü, élénk eszü 's olvasni szerető* emberként jellemezte a táblabírót, akivel Berzsenyi Sömjénben barátkozott. Az is ismert, hogy Káldy jó hazafi volt,

[1] L. ItK, 1935/3. 256–272., 1935/4. 364–367.
[2] FEJÉR, 1935/4. 357.
[3] KALENCSIK Lajos, *Berzsenyi és Horaczius metaforáiról*, Bp., Merkur Könyv- és Könyvnyomdai Műintézet, 1897. újabb kiadása: Dr. CSELŐTEI Lajos, *Berzsenyi és Horácius metaforáiról*, Második kiadás, Bp., Stephanum Nyomda R. t., 1920. Ez utóbbit használtuk, l. ott: 39.

részt vett az 1797-es nemesi felkelésben, 1798-ban pedig együtt kérte felvételét Berzsenyivel a soproni Magyar Társaságba.[4] Horatius szeretete is közel hozhatta emberi világukat – ahogy Merényi írja –, s a baráthoz írott vers üzenete, hogy Berzsenyi Sömjénből való elköltözése után is fenn akarja/akarta tartani kapcsolatukat.[5] A vers eredeti címe *Káldi Pálhoz* volt, amelyet valószínűen Kazinczy változtatott meg, amit Berzsenyi elfogadott.[6] Íme a költemény:

Íme, lassanként lefoly a' virágkor,
'S gyenge rózsáink vele elvirítnak;
A' kies Tempék, Örömek, Szerelmek
Véle enyésznek.

Melly rövid 's kedves! valamint az első
Éjjelünk, melyen szeretőnk' ölében
Életünk' legszebb örömébe égve
Kóstola szívünk.

Elrepűl tőlünk, soha vissza sem tér!
Sem Galenusnak tudományi titka,
Sem kegyességünk' ezer áldozatja
Vissza nem adja.

Minden órádnak leszakaszd virágát,
A' Jövendőnek sivatag homályit
Bízd az Istenség' vezető kezére,
'S élj az idővel!

Elmarad tőlünk szeretett Barátnénk,
Itt hagyunk mindent, valamit szerettünk,
Semmi nem kísér szomorú koporsónk'
Néma ölébe.

A' piros hajnal' derülő sugára,
A' barátságnak kegyes ápolási,
A' legesdeklőbb szerelem' siralmi
Fel nem idéznek!

[Sömjén 1804.][7]

---

[4] L. SÓLYOM Jenő, *A soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel* = ItK, 1962/4. 493–500.
[5] BDKM–MERÉNYI, 1979. 493.
[6] UŐ., uo. 492. Szemere Pálnak 1810. december 27-én Kazinczyhoz írott levelében már a *Barátomhoz* cím szerepel. KAZLEV, VIII. 1898. 235.
[7] UŐ., uo. 67. Jegyzetek: 492–495. Merényi a költeményt Helmeczy Mihály második kiadása alapján közli: *Berzsenyi Dániel versei,* Pest, 1816. Az MTA Kézirattárában fellelhető (*Irod. Lev. 4-r 44. sz.*) 1808-as versgyűjtemény eredeti kéziratában: *„Káldi! lassanként lefoly a' virágkor, / 'S véle Ortzáink fiatal virági, / Vele a' boldog szerelem s vidamság / Bimbai hullnak //* [5] *Beh! rövid s kedves, valamint az első / Éjtszakánk, mellyen szeretőnk ölében / Életünk legszebb örömébe égve / Kostola szivünk. // El repűl tőlünk soha viszsza sem tér /* [10] *'Sem Galénusnak tudománya titka / Sem kegyességünk ezer áldazatja / Viszsza nem adja. // Minden órádnak le szakaszd virágját, / A'*

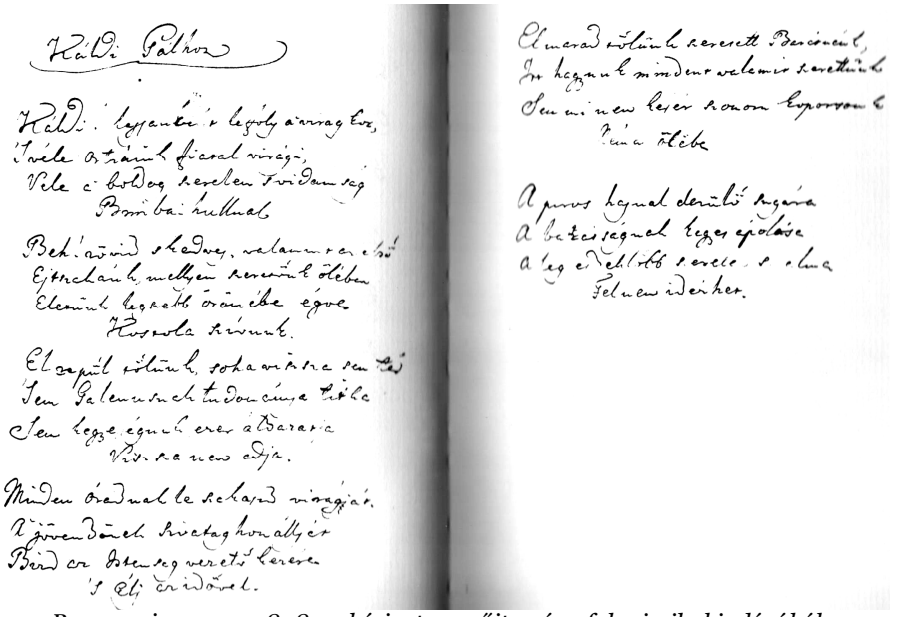

Berzsenyi verse az 1808-as kéziratos gyűjtemény fakszimile-kiadásából

Jeleztük, hogy a görög-római világ kultúrája a barátság mítoszi és költői megjelenítője volt.[8] A görög hérosztörténetekben barátság fűzte össze Thészeuszt és Peirithooszt, akinek lakodalmán barátja segített a kentaurok elleni harcban, majd együtt vettek részt az amazonok elleni küzdelemben, később pedig arra szövetkeztek, hogy Zeusz egy-egy lányát vegyék feleségül.[9] Oresztész hű kísérője Püladész, aki elkíséri például a tauruszok földjére is.[10] Homérosz *Íliász*ában szoros barátság fűzi össze Akhilleuszt és Patrokloszt, mégis talán a legismertebb s leghíresebb Vergilius *Aeneis*ének 9. énekében található Nisus–Euralyus-epizód (176–458.), amely a baráti önfeláldozás ideális példájává vált.

A görög (római) filozófiai gondolkodásban a hérosztörténeteket etikai megfontolások követték. Platón a *Lüszisz*ben (és az *Állam*ban is) foglalkozott a barátság kérdésével. A műben egyrészt hasznosságát szeretné Platón láttatni, másrészt viszont a *philosz*szal foglalkozik: „*Válaszolj nekem: ha valaki valakit szeret, melyik lesz a másiknak barátja? A szerető a szeretett emberé, vagy emez a szeretőé?*" – írja. Majd másutt: „*És vajon melyik a barátja a másiknak? A szerető a szeretett emberé, akár viszontszereti az, akár gyűlöli, vagy pedig a szeretett ember a szeretőé? Vagy az ilyen esetben egyikük sem barátja a másiknak, ha nem szeretik kölcsönösen egymást?*"[11] A barátság mibenlétének megoldása Platón szerint a *kölcsönösség,* amely magába foglalja a szerető és a sze-

jövendőnek sivatag homállyát / [15] *Bizd az Istenség vezető kezére / 'S élj az idővel. // Elmarad tőlünk szeretett Barátnénk, / Itt hagyunk mindent valamit szerettünk / Semmi nem késér szomoru koporsonk* / [20] *Néma ölébe. // A' piros hajnal derüről sugára / A barátságnak kegyes ápolása / A' leg esdeklőbb szerelem siralma / Fel nem idézhet.*" UŐ., uo. 494–495.

[8] TAR, 2009. 802–809. Az írás elemeit felhasználtuk, hivatkozással jelöljük.

[9] L. GRAVES, Robert, *Görög mítoszok, 1–2.,* Európa, 1970. L. 1. 574–590.

[10] UŐ., uo. 2., 82–126.

[11] Platón, *Lüszisz*, 202b–c. *PLATÓN összes művei, 1.* Európa, Bp., 1984. 152–153. Ford. STEIGER Kornél. Vö. TAR, 2009. 803.

retettet is. A következőket írja (221 d): „*Vajon valóban úgy van, ahogy az imént mondtuk, hogy a barátság oka a vágy, és aki vágyakozik, barátja annak, ami után vágyakozik*".[12] A *philosz* tehát, aktív és passzív jelentéséből adódóan, a kölcsönösségre irányul. A filozofálás végül is a szerelem és a barátság, valamint a rokonság kérdésének taglalására is kitér, majd olyan tételmondatokat fogalmaz meg, hogy „*ha tehát barátai vagytok egymásnak, úgy természettől fogva rokonok is vagytok*."[13]

Arisztotelész a két platóni mű ismeretében fogalmazza meg gondolatait a barátságról a *Nikomakhoszi* és az *Eudémoszi etiká*ban, valamint a *Lélekről* című írásában; e művekben a barátság fajtáival és az önszeretet kérdésével is foglalkozik.[14]

Általánosságban ismertebb volt azonban a platóni–arisztotelészi gondolatok átörökítőjének, Cicerónak a munkája: *Laelius vagy a barátságról*.[15] Cicero szerint (aki a romanizálás alkalmával a *filozófiai tér*ről igyekszik az élet és a történelem területére áthelyezni a kérdést) *a maguk baján azok gyötrődnek túlságosan, akik nem barátjukat, hanem önmagukat szeretik*.[16] Az önszeretet elutasításával kezdődik tehát a barátság, amely nem más, „*mint jó szándékú és szerető egyetértés mindenben*."[17] A barátság eredője az *erény*: „*az erény szüli és tartja fenn a barátságot; erény nélkül barátság semmiképpen sem lehetséges*" – írja.[18] A folytatásban (7.) pedig így összegez: „*Bár a barátságnak sok és jelentős előnye van, mégis főként azzal múl felül minden egyebet, hogy reményt ad a jövőre is, s nem engedi, lelkünket elcsüggedni vagy kétségbeesni. Mert aki igaz barátjára tekint, az mintegy a maga képmását látja*."[19] Ezt példával is igazolja, a már említett Oresztész és Püladész történetét idézi fel; az utóbbi fel akarta magát áldozni Oresztészért. A barátság filozofikus lényegét így összegzi a 14. caputban: „*Minhogy pedig, miként föntebb mondottam, úgy keletkezik a barátság, hogy szemünkbe ötlik az erény valamilyen megnyilvánulása, amelylyel a rokon lélek meghitt kapcsolatot létesít: ha ez megtörtént, szükségszerűen felébred bennünk a szeretet érzése.*"[20]

Cicero filozófiai értekezése tehát olyan szentenciákat tartalmaz a barátságról, amelyek általános érvénnyel határozzák meg a költői megközelítéseket, s fontos témaként jelölték ki. Az is igaz persze, hogy Homérosz eposzai és Vergiliusé is, az önfeláldozó barátság *locus*ait ugyancsak rögzítették, amelyre Platón is utal a *Lüszisz*ben.[21]

A lírai költészetnek a barátságról alkotott toposzait tekintve fontos a latin *humanitas* (műveltség) szinte alapművének számító cicerói értekezés, amely Horatius *másik* csodálójának, Virág Benedeknek fordításában is megjelent 1802-ben: *Lélius vagy M. T. Cicerónak Beszélgetése a' barátságról*. Magyarázta

[12] PLATÓN, 1., 1984. 169.
[13] UŐ., uo.
[14] TAR, 2007. 803.
[15] Vö. TAR, 2007. 805.
[16] Cicero, *Laelius vagy a barátságról* = CICERO *válogatott művei,* vál. HAVAS László, Európa, Bp., 1987. 383. Ford. MARÓTI Egon. L. még: CICERO, *Az öregségről – A barátságról,* Kriterion, 1987. Ford. SZABÓ György.
[17] UŐ., uo. 388.
[18] UŐ., uo.
[19] UŐ., uo. 389.
[20] UŐ., uo. 399.
[21] PLATÓN, 1., 1984. 155.

Virág Benedek, Pesten, Trattner Mátyás Bötűivel. Berzsenyi ismerhette a fordítást, amely magyar nyelven adja vissza Cicerónak a barátságról vallott, a görög filozófusokat egyesítő, szentenciózus gondolatait.

A barátság etikaelméleti irodalmából nem mellőzhetjük a Berzsenyi számára oly kedves és olvasott Plutarkhoszt sem, aki bár nem a jóval ismertebb *Párhuzamos életrajzok* (*Βίοι παράλληλοι, Vitae parallelae*) című munkájában, hanem egy másik nagy művében, az *Erkölcsi írások* (*Εθικά – Moralia*) címen összegyűjtött írásában értekezik a barátságról: *A barátok sokaságáról* (*Περὶ πολυφιλίας – De amicorum multitudine*).[22] Ez a latin fordításban is ismert mű sem maradt hatástalan, persze, Cicero ismertségével nem vetekedhetett.

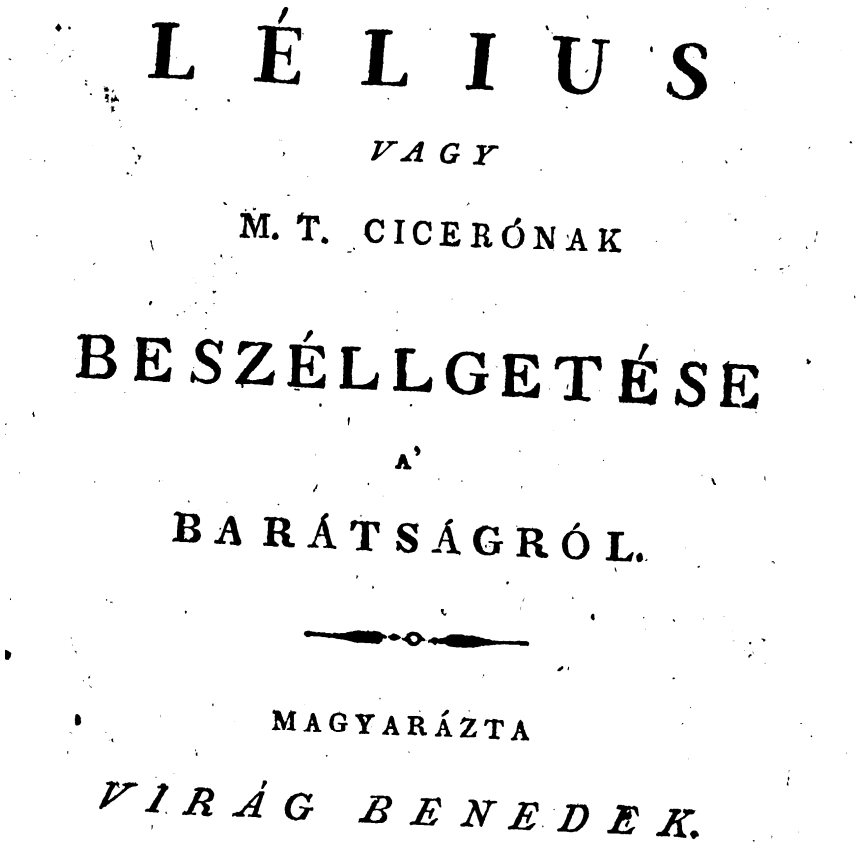
LÉLIUS

VAGY

M. T. CICERÓNAK

BESZÉLLGETÉSE

A'

BARÁTSÁGRÓL.

MAGYARÁZTA

VIRÁG BENEDEK.

A mű címlaprészlete

Tar Ibolya írása a római költőbarátságokra is felhívja a figyelmet: Catullusra és barátaira, de különösképpen Vergilius és Horatius emberi-költői kapcsolata érdemel figyelmet. Vergilius vezeti be Horatiust a Maecenas-körbe, ugyanakkor nem említi verseiben, Horatius viszont több versében utal rá, sőt, verseket is ír hozzá: az 1. 3. és a 4. 12. ódát.[23] „Több helyütt burkolt, de dekódol-

[22] Erről részletesen l. AKLAN Anna Katalin, *Plutarchos a barátságról* = Antik Tanulmányok, 2015. 165–193.

[23] E költeményekről l. RIMÓCZY-HAMAR,, 2000. 97–140.; 25–38. L. még TÓTH, 2017. 313–354.

ható *párbeszédet* folytat vele" – írja Tar[24] –, amely azért érdekes a barátság szempontjából, mert a látszólagos vita mögött a mélyben az azonos értékek melletti elkötelezettség rejlik.

Virág Benedek Cicero-fordításában található rézmetszet

Horatius azonban, főként már a Maecenas-kör tagjaként, nemcsak Vergiliust szólítja meg, hanem szinte önálló verstípusként jelennek meg a barátokhoz

[24] TAR, 2007. 807.

címzett költemények, amelyek szinte kizárólagosan filozófiai tanításokat, életbölcsességeket tartalmaznak, vagyis a barátokkal tartott képzeletbeli költői szimpóziumok diatribé-verseit. A megszólítottak közül a leggyakrabban mentorát, Maecenast idézi meg, akihez a *carmen*ek 1. könyvének 1. versét is címzi. *Támasz*ának, *ékesség*ének (2. sor: „*et praesidium et dulce decus meum*") nevezi. Legszebb verse hozzá mégis a *szinasztriá*jukat megéneklő 2. 17. óda, amelyben csillagzatuk (21–22.: „*utrumque nostrum incredibili modo / consentit astrum*"), s egyben sorsuk szoros összetartozásáról ír.[25]

A barátokhoz írt költemények a legmeghatározóbbak Berzsenyinek a Káldyhoz szóló verse szempontjából. Mondhatjuk, hogy Cicero hatása érvényesül a *barátság* filozofikus megfogalmazásában, amit legfőképpen a költői megjelenítés szempontjából Horatius képvisel (*horatianizmus*) – mintha költői megjelenítője lenne Cicero elméletének –, s a horatiusi *diatribé*-versek e típusa az alapja és a mintája Berzsenyi e költeményének. Vagyis (az 1808-as kéziratos gyűjteményben még) a *Káldi Pálhoz* címzett költemény e verstípust valósítja meg, azaz imitálja. Szegedy-Maszák Mihály Berzsenyi verstípusait vizsgáló tanulmányában a cím alapján költeményeit három csoportba osztja: „a címek többsége vagy a szöveg feltételezett eredeti, első olvasójára vagy a szöveg alanyára utal (például *Dukai Takách Judithoz,* illetve *A remete*), alig néhány verscím utal magára a szövegre (*Levéltöredék*)" – írja.[26] Nos, az első csoportot (a többire most nem térünk ki) nyugodtan lehet *horatiusi*nak is nevezni, hiszen, ahogy jeleztük, a római költő számos verse *vocativus* jellegű, vagyis a *barátot* szólítja meg. Erdélyi szerint a *Barátomhoz* című vers „visszhangja szellemében és egész kitételekben is Horácz ódájának: *Ad Postumum*."[27] Márpedig ott a vers első sora kétszer is evokálja Postumust, ismétli a vocativusban álló *Postume* alakot: „*Eheu fugaces, Postume, Postume / labuntur anni*".[28]

Erdélyi egy Horatius-versnek, a Postumus-ódának (2. 14.) a szellemét látja Berzsenyi költeményében, de csak egyetlen mondatot (a 21–22. sor) emel ki: „*linquenda tellus et domus et placens / uxor*"; Berzsenyinél (17.): „*Elmarad tőlünk szeretett barátnénk*". A Berzsenyi-verset a horatiusi költemények soraival a legteljesebben összevető Csipak Lajos számos horatiusi óda (és egy epódosz) összegzését látja a versben: „*Ismét remek összefoglaló költeménye a »Káldy Pálhoz« (93. l.) írt óda. Összefoglalja mindazt, amit Horatius a C. I. 11., 8. III. 8. 27., I. 9., 9. és 13. II. 16., 28. Ep. 13. 34. C. III. 29. 32-ben elszórtan emleget.*"[29] Ezután közli egybevetéseit, majd a következőképpen összegzi: „*Berzsenyi e költeménye nagyon alkalmas, hogy így sorról-sorra vessük egybe Horatiussal. Igyekeztünk a roppant sok rokon hely közül azokat kiválogatni, amelyek legjobban megegyeznek. Sokszor nem találunk egészen egyező kifeje-*

[25] E versről l. RIMÓCZY-HAMAR, 2000. 39–67. Horatius és Maecenas barátságáról a 16–18. századi magyarázatos kiadásokban l. TÓTH, 2017. 159–312. Vö. TAR, 2007. 808.

[26] SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Berzsenyi verstípusairól* = ItK, 1977/1. 43–50. és UŐ., *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok,* Magvető., Bp., 1980. 96–115. L. UŐ., uo. 98. Itt még azt állítja, hogy a „*nagy esztétikai hatású versek mind a második és a harmadik csoportba tartoznak.*"

[27] ERDÉLYI, 1886. 75.

[28] HORATIUS, 1961. 160.

[29] CSIPAK, 1912. 127. 1. 11. *Ad Leuconoen,* 8. „*carpe diem quam minimum credula postero*." 3. 8. *Ad Maecenatem,* 27. „*dona praesentis cape laetus horae*". 1. 9. *Ad Thaliarchum,* 9. „*Permitte divis cetara*"; 13. „*quid sit futurum cras, fuge quaerere*". 2. 16. *Ad Pompeium Grosphum,* [27–]28. „*nihil est ab omni / parte beatum.*" Ep[od]. 13. *Ad* amicos. 3. 29. *Ad Maecenatem,* 32. [33.], „*quod adest memento / conponere aequos*".

zést s Berzsenyi a horatiusi gondolatot önálló s még poëtikusabb kifejezésekbe öltözteti. Ilyen az utolsó strófa, ahol a halál kegyetlenségéről szól. Amint látjuk e költemény túlnyomó része a mulandóság gondolatával foglalkozik s csak elvétve hív föl az örömök élvezésére."[30] Csipak két megjegyzése, hogy ti. *sok horatiusi költeményt foglal össze* (tulajdonképpen a *res* alapján), valamint, hogy kimutatja az egyes verssorokhoz legközelebb álló horatiusi idézeteket, azaz a nagy számú centót (*verba*), a horatiusi *imitatio/aemulatió*ra vonatkozó verstechnika meglétét erősíti.

A *res* vonatkozásában, hogy milyen verseket fog és gyúr össze *mássá,* nem említi a 2. 14. *carmen*t (idézi viszont kétszer a centóknál – erre még visszatérünk), pedig azt Erdélyi nyomán a Berzsenyi-vers eszmei alapjának tekinthetjük. A *diatribé* morálfilozófiai jelentéskörének szempontjából érdemes a versről néhány általános gondolatot megjegyezni s felidézni a 16–18. század kommentáros kiadásainak meghatározásait, hiszen egyszerre kell figyelni Berzsenyi horatianizmusára s az ebből keletkező berzsenyianizmusra, vagyis Horatius és Berzsenyi, valamint Berzsenyi és Horatius viszonyára.[31]

A Postumushoz (2. 14.: *Ad Postumum*) címzett versnek jelentős szerepe van a könyv *diatribé*-ódái között is: e rész 10. versétől (*Ad Licinium Murenam*) a 20. költeményig (*Ad Maecenatem*) vizsgált századaink (16–18. század és a 19. század első harmada) Horatius-recepciója s -imitációja szempontjából a *horatianizmus* témavilágának igen fontos versei következnek. A *bölcs megelégedés (*2. 10.*, aurea mediocritas*), *a gyorsuló idő, a halál* (2. 14.), *a régi római államiság elvén alapuló kis vagyonnal való élet* (2. 15.), majd ennek megerősítése (2. 16.), végül zárása (2. 18.), köztük pedig az elmélkedő Maecenas-költemények (*synastriájuk* [2. 17.]*,* majd egyszerű származása ellenére költői fensége [2. 20.]). A Postumus-óda helyzetében mintegy a bölcs megelégedést előzményként mutató Licinius-vers következményeként az *idő* és a *halál* fenyegetettségével utal a még megélendő élet nem vagyoni oldalaira.

Borzsák István a vershez készített rövid kommentárjában a *consolatio* és a *diatribé* ódájának nevezi, amellyel két részre osztja a verset.[32] A költeménnyel kapcsolatban felveti, mi lehet az oka az *aequa mens*et és a *carpe diem*et ajánlgató Horatius állandóan visszatérő elmúláshangulatainak, amelyeket szubjektív körülmények nem indokolnak. Előzetesen úgy véljük, az elmúlás, a halál gondolati és hangulati eleme a morális tartalom, a *diatribé* alapja: a gazdagság telhetetlenségét mint bűnt, Orcus feloldja, de éppen ezért felesleges a harácsolás. Odajut ugyan a szegény is (a Licinius-óda éppen a szélsőségektől óv), ezért a bölcs ember számára az erényes élet alapja a tisztes megélhetés, valamint a megelégedettség, amely költői alapelvként jelenik meg. Az elmúlás gondolata az élet minőségi átgondolására készteti a költőt s olvasóját. A mitikus időhöz képest igen kevés életidővel kell jól élni s gazdálkodni (*carpe diem; in diem […] vixi*),

[30] UŐ., uo. 128.

[31] Horatius e versének a 16. századtól a 19. század elejéig megjelent kommentáros kiadásokban végigkísértük magyarázatait. Ebből merítjük *válogatott*, a témának megfelelő adatainkat. A szöveget felhasználjuk s csak a legszükségesebb helyeken hivatkozunk. L. TÓTH Sándor Attila, *Carmina Horatiana. Fejezetek a horatiusi óda újkori európai interpretációjának, recepciójának és imitációjának történetéből,* I/2., Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2018. 13–82.

[32] HORATIUS, *Ódák és epódoszok,* a szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta BORZSÁK István, Tankönyvkiadó, Bp., 1975. 239., a versről l. 239–242.

mert utána mindent elragad Pluto, vagyis a Halál. A 2. 14. vers (az előzményekre [2. 10.] is utalva) szerves egységet alkot tehát a következőkkel: 2. 15., 2. 16., és a 2. 18. *carmen*.

A vers gondolatiságához és szövegéhez a Horatius-recepció és -imitáció szempontjából továbbra is a 16–18. századi (és a 19. század eleji) kommentátorok segítségével törekszünk közelebb jutni. Vizsgáljuk meg LAMBINUS Horatius-kiadásának a vers előzeteseként közölt rövid tartalmi megjegyzését (*Argumentum*), amelyben csak ennyit ír: „*Mortem vitari non posse* (*A halált nem lehet elkerülni*).[33] A költeményt hangulati versként jelöli meg, amelynek témája a visszavonhatatlan mortalitás. Ezzel recepciós és imitációs helyét is kijelöli: a barokk kor haláltémáinak (egyik) forrása mindenképpen Horatius.

GUALTERIUS barokkos tézise (*theticum*) a versről: „*Postumum docet nihil esse in terris, quo possit homo a morte vindicari* (*Postumust arra tanítja, hogy nincs olyan a földön, amivel az embert a Haláltól vissza lehetne követelni*).”[34] Vagyis, a halál, különbségtétel nélkül, mindenkire vonatkozik, amit nem lehet elkerülni.

BERSMANUS kiadásának hosszabb argumentuma: „*Cum mors nulla ratione vitari possit, Postumum monet, ne faciende rei nimium intentus genium defraudet suum, parcendo bonis, quibus heredes abutantur ad lucum et inertiam, quantumvis magno illis quidem labore partis* (*Mivel a halált semmiféle érvvel nem lehet elkerülni, figyelmezteti erre Postumust, nehogy erőlködve téve dolgát megcsalja természeti hajlamát, takarékoskodva javaival, amelyeket majd fényűzésre és a tunyaságra az örökösök fogják használni, noha nagy fáradsággal hozta azt létre.*”[35] Vagyis, eszerint, a költő ebben a költeményben egyértelműen az élet élvezetére buzdít, önmaga jólétének élvezésére.

TORRENTIUS kommentáros kiadásában a vershez kapcsolt argumentum Lambinuséval megegyezik: „*Mortem vitari non posse.*”[36]

Johannes BOND (akinek azegyszerű magyarázatokból álló kötetét Virágnak ajándékozta Batsányi) 1668-as kiadásában rövid tartalommegjelölést olvasunk: „*Vita brevis, et mori necesse est* (*Az élet rövid, és elkerülhetetlen, hogy meghalj*).”[37] Az ellentétpárban megfogalmazott verstéma szentenciaszerű, ugyanakkor közhelyszerű is.

Hasonló egyszerűséggel dolgozik a jezsuita RODELLIUS is, aki Horatius-kiadását a *trónörökös*nek ajánlja (*ad serenissimum Galliarum Delphinum*), de teljes tartalmú. *Argumentum*ot ad, amely a következő: „*A moriendi necessitate, Postumo probat fruendum esse bonis praesentibus dum licet* (*A halál szükségességéről, megmutatja Postumusnak, hogy élvezni kell a jelenlévő javakat, amíg lehet*).”[38] A vers kettős értelmét sugallja tehát az argumentum: a halál elkerülhetetlenségét s a rövid élet élvezetét.

A jezsuita kiadások közül Josephus JUVENCIUS Horatius *carmenje*inek kommentáros könyve purgált, vagyis csak a versek egy részét tartalmazza. Így a tárgyalt költemény a gyűjtemény 2. könyvének 11. verse. Rövid argumentuma: „*Brevitas vitae; mortis necessitas* (*Az élet rövidsége; a halál szükségszerűsé-*

[33] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 127. A hosszú címleírásokat a *Bibliográfiá*ban oldjuk majd fel.
[34] HORATIUS–GUALTERIUS, 1587. 207.
[35] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 65.
[36] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 157.
[37] HORATIUS–BOND, 1668. 77.
[38] HORATIUS–RODELLIUS, 1686. 102.

ge)."[39] Vagyis értelmezésében elkülöníti a vers üzenetének kettősségét, amelyet szinte *proverbium*ként (közhelyszerűen) fogalmaz meg.

Nézzük a 17. század végén (1691) megjelent, de valójában a 18. században (de még a 19. század első harmadában, felében [pl. 1844] is) nagy népszerűségnek örvendő és sokat kiadott DESPREZ–DACIERUS-féle Horatius-kommentárt, amely összegzi a 17. század jelentősnek tekinthető szövegközlőit és magyarázóit: Lambinust, Gualteriust és Torrentiust. A vers rövid tartalommegjelölése: „*Vitari mortem non posse* (*A halált nem lehet elkerülni*)."[40] Vagyis az argumentum a vers gondolatiságának egy jellemzőjét emeli ki, tehát *halálvers*ként értelmezi.

Christian Guilhelmus MITSCHERLICH, a göttingeni *Georg-August Egyetem* híres klasszika-filológusa bő argumentumokat fűz a vershez, de részletes tárgyi s részben filológiai magyarázatokkal is ellátja kiadását. Az általánostól eltérően (ami kb. kétoldalas összefoglalót jelent) a költemény rövid, mindössze húszsoros *argumentum*a olvasható. Ebben a következőképpen foglalja össze a vers lényegét: a carmen *a mindenki számára közösnek tekinthető halálról és az élet rövidségéről szól, és ebből, miután elvégezte kötelességét, az élet élvezetének filozófiáját, amit már annyiszor tárgyalt, Horatius ebben az igen kiváló versben is nyomon kíséri, de több ízben új módon és új fordulattal felékesítve. Ugyanis itt elsősorban bővebben és pontosabban fejti ki a halálról és az élet rövidségéről az irodalmi toposzokat, aztán az életvezetésnek szabályait könnyedén csak érinti, és így magának a barátnak összegyűjtve hagyja hátra. Úgy tűnik, ez a Postumus (akit Dacerius* [sic!] *úgy határozott meg, hogy azzal a Iulius Florusszal egyezik meg, akihez az* Episztolák *1. könyve 3. versét írta, amit joggal vet el Sanadon) gazdag és vagyonos ember volt, de zsugori és kapzsi, akit visszatart a jövő nyugtalan aggodalma a jelenlévő idő élvezetétől. – Ebben a versben gyengédebben uralkodik valamiféle πάθος (érzelem, indulat), mint az ugyanilyen tárgyú költeményekben, és nyugodtabb a magasztosság, amely a mondatok erejéhez kiválóan illeszkedik. A beszédmód kiművelt, ékes és a versszakok kedvesek s összhangzók; úgyhogy teljeséggel úgy tűnik, Horatius legkiválóbb költeményei közé kell sorolni.*[41]

Az *argumentum* első mondatai a vers lényegét emelik ki (a halál szükségessége, az élet rövidsége), amelyet – ahogy láttuk – más összefoglalók is megfogalmaztak, jóllehet, Mitscherlich jobban körülírja mondandóját.

Úgy véljük, mindez elegendő ahhoz, hogy érzékeltessük a *témá*t (res) s majd Berzsenyi interpretációját. Így áttérhetünk a *verba* kérdésére, azaz a centókra, a horatiusi versekből kölcsönzött (de ékesen, a nyelv teremtőerejével magyarított) sorokra, amelyeknek részint végigkísérjük röviden interpretációját és recepcióját a 16–18. század kommentáros kiadásaiban. Csipak Lajos kiemeléseit követjük, de Erdélyi és a Berzsenyi-kritikai kiadás megfeleltetéseit is figyelembe vesszük.[42]

---

[39] HORATIUS–JUVENCIUS, 1867. 69. Juvencius sok kiadása közül ezt a jobb áttekinthetőségű kiadást használtuk.

[40] HORATIUS–DESPREZ, [1691] 1828., 120. A 17. század végétől számos alkalommal megjelent kézikönyv 1828-as kiadását használtuk, amelyet jobban át lehet tekinteni s jobb nyomdai minőségű, tartalmában pedig ugyanaz, mint az első kiadás.

[41] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1., 1800. 480.

[42] L. CSIPAK, 1912. 127–128.; BDKM–MERÉNYI, 1979. 493–494.

A Berzsenyi-vers[43] első sorát („*Íme lassanként lefoly a virágkor*") Horatius *Ódái* 2. könyve 14. verse második sorából látja kibontani: „*labuntur anni*".[44] Berzsenyinél a *labuntur*nak a *lefoly* szó felel meg. A kommentáros kiadásokból tudjuk, milyen kultúrtörténeti vonatkozások rakodtak e kifejezésre. Torentius például megemlíti, hogy Horatiusnak az élet rövidségéről *oly ízlésesen leírt* szöveghelyét megdicséri Szent Jeromos is az Amos kisprófétáról írt kommentárjában (*Commentarium Hieronymi in Amos prophetam*, [*lib. tertius, vers 2.*] caput VI.), ahol a következőket írja: „*Res enim saeculi, et omnia corpora, secundum Epicurum, per momenta fluunt et abeunt, et nihil in suo consistit statu, sed vel crescunt omnia, vel decrescunt, et aquarum more torrentium labuntur in praeceps. Unde et in saeculari litteratura legimus [Vergil. III. Georg. 284]:* Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus. *Et in alio loco (Horat. II Carm., od. 14. [1–2.]):*Eheu fugaces, Posthume, Posthume, Labuntur anni. *Nihil enim fugacius saeculo rebusque saeculi etc.*"[45] Mitscherlich pedig az *anni fugaces labuntur* kifejezést ügyes költői körülírásnak tartja, amelyet az egyszerű *fugiunt, labuntur, praetereunt* szavak helyett alkalmaz a költő, s növeli ezzel az idő gyorsaságának tudomásulvételét. A *labor* (*elfolyik*) igét a gyors pálya miatt használja, ahogy Ovidius is az *Ars amatoriá*ban (3. 65.): „*cito pede labitur aetas* (*gyors lábbal futnak az évek*)"[46]; vagy a *Metamorphoses* 15. könyve 179. sorában: „*adsiduo labuntur tempora motu* (*Még az idő is örök mozgásban hömpölyög egyre*)".[47] E szöveghelyek szinte határtalanok – jegyzi meg –, Ovidius *Fasti*jából (6. 771–772.) mégis idekívánkoznak a jól ismert sorok:

Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis,
Et fugiunt freno non remorante dies.
(*Száll az idő, s mi az évekkel csendben megöregszünk.*
Fut zabolátlanul egy nap a másik után.)[48]

A 2. sor („*'S gyenge rózsáink vele elvirítnak*") megfelelését a 2. 11. vers (*Ad Quinctium Hirpinum*) 9. [10.] sorában látja Csipak: „*non semper idem floribus est honor / vernis*".

Érdemes itt (és a továbbiakban is) néhány 16–18. századi kommentáros kiadást megnézni. Ismert, hogy Mitscherlich 1800-ban kiadott Horatius-kommentárja hosszú versértelmező argumentumai mellett Gregorius Bersmanus 1602-es kiadásának összefoglalói bővebbek, bár jegyzetei igen szűkösek. A

---

[43] Mivel a *Barátomhoz* c. versről lesz szó *B*-ként említjük s megadjuk a sorszámot: B1. A szöveghelyeket az 1979-es kritikai kiadás alapján közöljük, külön erre itt nem hivatkozunk.

[44] A horatiusi sorokat az *Opera omnia (Összes versei)* 1961-es kiadása alapján idézzük, indokolt esetben adjuk meg itt a szöveghely fellelését. A horatiusi *Carmen*ekről van szó, ezt nem jelöljük, csak eltérés esetén.

[45] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 158. Fordításunkban: „*A kor történései és minden test Epikurosz szerint egy pillanat alatt elfolynak s eltávoznak, és a maga állapotában semmi sem marad meg, hanem vagy minden növekszik, vagy elfogy, és a forrásban lévő víz módján hamar elillan. Ebből eredően a kor irodalmában azt olvassuk (Vergiliusnál):* »Ám tovaszáll az idő, tovaszáll és fut szakadatlan«. Valamint [Horatiusnál): »Jaj, futva futnak, Postumus, éveink«. *Ugyanis semmi sem rohanóbb a kornál s a kor dolgainál.*" L. *Sancti HIERONYMI Striodniensis operum,* Tomus V. Parisiensis, 1623. 114. A Vergilius-idézetnél l. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 80.

[46] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1., 1800. 481. OVIDIUS, *A szerelem művészete,* Európa–Helikon, Bp., 1982. 57. Ford. BEDE Anna. (A továbbiakban OVIDIUS–BEDE, 1982.)

[47] UŐ., uo. 481. OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 428.

[48] UŐ., uo. 481. OVIDIUS–GAÁL, 1986. 136.

következőket írja a versről: „*Hortatur Hirpinum, ut, rerum futurarum cura omissa, det se jucunditati et amoribus, atque otio indulgeat ante, quam adveniat senectus, omnes extinguens voluptates. Itaque et convivium illi apparat, et majoris hilaritatis causa citharistiam accersit* (*Buzdítja Hirpinust, hogy – mellőzve az eljövendő ügyes-bajos dolgok gondját, adja át magát a gyönyörnek és a szerelmeknek, és járjon kedvében még azelőtt a semmittevésnek, mielőtt jön az öregség, amely minden gyönyört elnyom. Ezért tegyen készületet megvendégelésére, és a nagyobb vidámság kedvéért hívjon citerásnőt*).”[49]

Torrentius (s tudjuk, hogy Lambinus is, akit követ) már rövidebben (az előbbi lényegét keresve) így határozza meg a vers argumentumát: „*Omissis curis, iucunde vivendum esse*” (*A gondokat elűzve vidáman kell élni*).[50] A 9. sorhoz pedig a következő magyarázatot fűzi: a virágok tekintetében (amelyek lehetnek, tavasziak, nyáriak és őszieke) az idősebb Plinius *Naturalis historiá*ja 21. könyve 9. fejezetéhez utasít.[51] Ugyanakkor idézi Suetonius könyve (*De vita Caesarum – Caesarok élete*) Augustus-életrajzának (31. 4. 8.) e mondatát: „*Compitales Lares ornari bis anno instituit uernis floribus et aestiuis* (*A keresztúti Larokat rendeletére évenként kétszer, tavasszal és nyáron, virágokkal díszítették*).”[52] Megjegyzi továbbá, hogy ismét nemcsak a lehulló virágokkal figyelmeztet mulandóságunkra (halandóságunkra), hanem azzal is, hogy amelyek a legtökéletesebben virágoznak, ahogy mondja Plinius, igen gyorsan elhervadnak.[53] E szöveghelynek tehát ez a lényege (írja): csakugyan semmi sem oly kellemes, semmi sem oly ragyogó, amelynek éke tartós lenne, mint a virágoknak és a Holdnak példájában látnak; miért a gyengébb lelket fárasztják üres gonddal, merthogy az öröktől lehet kérdezni és azt bizonyosnak képzelni. A *virágok díszé*nek nevezi az igen kellemes ragyogást, ahogy az 1. 17. ódában [16.] a *mező díszé*ként magukat a terményeket, a 11. epódoszban [6.] az *erdők éke*ként a lombokat, amelyek a mező és az erdők ékét kötik össze. Vergilius *Aeneis*ének 1. könyvében (590–591.) pedig ezt találjuk: „*Lumenque iuuentae / Purpureum et laetos oculis adflarat honores* (*azt az igéző bájt a szemébe / s ifjú pirosságát*).”[54]

Desprez Horatius-kiadásában (amelyről elmondtuk, hogy a 17. század végétől a 19. század közepéig igen népszerű és sok kiadást megért mű) Lambinus és Torrentius kissé átformált argumentumát látjuk a vers összefoglalójaként: „*Hilariter vivendum, omissis curis*” (*Boldogan/vidáman kell élni, miután a gondokat távol tartjuk*).[55] A 9. sor magyarázatában azt írja: Ne csodálkozzunk, vagy ne panaszkodjunk, hogy a korábbi életkor ékessége elveszett; mivel a tavasz sem állandó, úgy a tavaszi virágoknak a tündöklése sem tart egész éven át. A

---

[49] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 60.
[50] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 149.
[51] Magyarul l. C. PLINIUS Secundus, *Naturalis historia – Természetrajz XX–XXVII. könyv. Római medicina és farmakológia,* Quintus, Szeged, 2012. 61–96. Ford. HOFFMANN Zsuzsanna–RÁBAI Krisztina.
[52] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 150. Gaius SUETONIUS Tranquillus *A Caesarok élete*, Európa., Bp., 1994. 84. Ford. KIS Ferencné.
[53] 21. 2. „*Quippe reliqua usus alimentique gratia genuit, ideoque saecula annosque tribuit iis, flores vero odoresque in diem gignit, magna, ut palam est, admonitione hominum, quae spectatissime floreant, celerrime marcescere*.”
[54] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 150. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 126.
[55] HORATIUS–DESPREZ, 222.

Hold sem őrzi meg magát, a teljes fényét és alakját sem. Ovidius *Ars amatoriae* című műve 2. könyvéből (115–116.) idéz:

Non semper violae, non semper [hiantia] lilia florent,
Et riget amissa spina relicta rosa.[56]

Ideillőnek tartja Tibullus, pontosabban Propertius[57] elégiái 1. könyve 10. versének 8. sorát is: „*Et mediis caelo Luna ruberet equis* (*s Luna az ég közepén űzte a rőt lovakat*).”[58] Még arra figyelmeztet, nehogy a *rubens Luna (vöröslő Hold)* másként értsék, hogy fényes, és valamiféle körülölelő vörösségtől szép.

A következő Berzsenyi-verssor, amit kiemel, a 9.: „*Elrepül tőlünk, soha vissza sem tér!*” Ennek elemeit a 4. 7. *carmen* (*Ad Manlium Torquatum*) 14. és 16. sorában találja meg Csipak: „*Nos ubi decidimus / [quo pius Aeneas, quo dives Tullus et Ancus,] / pulvis et umbra sumus.*”[59]

A cím, a *Postumushoz* és a *Quinctius Hirpinushoz* című versek után, ismét a *vers első feltételezett olvasójá*hoz, egy megszólított baráthoz szól. Mivel e költemény elemei (*verba*) Csipak felsorolásában még visszatérnek, a Postumus-óda mellett e verset tekinthetjük nemcsak a *szavakdat,* hanem a *témá*t (*res*) tekintve is a *horatianizmus* szempontjából Berzsenyi költeménye *másik* pillérének.

Borzsák István a Sestius-óda párjának tartja a költeményt, amelyről neves klasszika-filológusunk azt a megállapítást teszi, hogy az *Ódák* 4. könyvének 7. versében az egész költeményt átszövi a mortalitás gondolata és hangulata, az egész költeményben a halálról van szó, és „a jövő kérdésességének megfogalmazása (a 17. sortól) annak a könyvnek a középpontjában áll, amelyet Augustus *sajtolt ki* a költőből, és amely jórészt az augustusi aranykor örökkévalóságát dicsőíti.”[60]

A költeményről elmondható, hogy a huszonnyolc soros, *archilochium alterum* (egy hexameter és egy fél-hexameter epodikus váltakozása négysoros versszakokban) mértékű, hét versszakból áll. E vers és az 1. 4. óda nyilvánvaló összetartozását jelzi a szakirodalom, s az összevetést, összehasonlítását is elengedhetetlennek tartják. Néhány alapvető különbség azonban adódik: például az, hogy e *carmen* (ahogy Borzsák István Heinzére hivatkozva írja[61]) nem *tavaszvers*, ugyanis csak a kezdő természeti képben jelenik meg a tavasz, mint kairotikus pillanat, amely azonban magában hordozza a Khronosz *változását*: ezt jelzik a *diffugere, redeunt, mutat vices, decrescentia, audet* szavak és kifejezések. A tavaszpillanat tovahaladása be is következik, s a költeményt a *kozmikus* vagy *ciklikus idő* határozza meg, azaz mind a négy évszak megjelenik. E ciklikus

[56] UŐ., uo. 223. Az idézett más kiadásokban: „*Nec violae semper nec hiantia lilia florent, / Et riget amissa spina relicta rosa.*” Magyarul: „*Lám, a hiú liliom, s violák sem nyílnak örökké; / honnan a rózsa lehull, árva tövis marad ott.*” Publius OVIDIUS Naso, *A szerelem művészete – A szerelem orvossága,* Európa–Helikon, Bp., 1982. 35. Ford. BEDE Anna.

[57] Sok kiadásban jól szerepel, viszont éppen az 1817-esben a sort Tibullusnak tulajdonítja.

[58] HORATIUS–DESPREZ, 223. TIBULLUS és PROPERTIUS *összes költeményei*, Magyar Helikon, 1976. 110. Ford. HORVÁTH István Károly.

[59] HORATIUS, 1961. 284.

[60] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 457. A versről l. TÓTH, 2018. 291–359. Az ott vizsgált versről tett megállapításainkat itt is felhasználjuk, idézzük.

[61] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 558. L. Horatius, *Oden und Epoden*, erklärt von Adolf Kiessling; bearb. von Richad Heinze. Igen sok kiadásban, pl. Weidmann, Berlin, 1917.

idő világszerűsége (évszakok, a világ [kozmosz] rendje) felé tereli az értelmezést, Borzsáknak a versről írott rövid összefoglalója, amelyben Bohnenkamp alapján Cicero a szónoki *kosmos*t megvilágító hasonlatának világszerűségét látja a versben; „ennek az örök világfolyamatnak középpontjában zajlik és múlik el gyorsan emberi életünk"– írja.[62]

Ezenkívül az 1. 4. *carmen*nel ellentétben a költemény elején a tavaszleírás – mint a kairotikus időpillanat ábrázolása – az 1–6. sorra szűkül le, és máris az emberi véges idő kerül előtérbe, amely szét is töri e pillanatot, amelynek következtében a *tavaszidő*nek mint boldog időpillanatnak a *kairotikus* jellege felerősödik. Így a versben az időszemlélet is változik, hiszen a *kairosz* mindig az élet jó pillanatára, az élet élvezetére vonatkozik, szerepét azonban itt átveszi Khronosz, amely ciklikus és egyenes vonalú is. Az évszakok azért magukon hordozzák Khronosz ciklikusságának kairotikus pillanatait, amely azonban annak emberi értelmezésében (a Nap visszatér, de az ember életében elmúlt nap nem) alig ragadhatók meg kairotikus pillanatai. A bonyolultabb időkezelés velejárója viszont a napok teljesebb megélésének (itt csak latensen az élet élvezetének) a horatiusi költészetben toposszá fejlődő vágya:

> *Quis scit an adiiciant hodiernae crastina summae*
> *tempora di superi?*
> (*Mit tudom én, holnapra mi vár ránk, szánnak-e nékünk*
> *új napot isteneink?*)[63]

E fontos gondolati részben az embert szintén az alvilág, Orcus birodalma fenyegeti. Végül az utolsó versszakban még a héroszokat sem kímélő halál legyőzhetetlenségét fogalmazza meg.

Mindezek kihatnak a vers szerkezetére (szerkesztésére) is. Az első négy versszak képez egy egységet, amely, úgy tűnik, nagyon tudatosan az 1–6. sor tavaszképével indít (ez *hat* sor), amit a 7–8. sor szakít meg (az életidő nem örök – ez *két sor*), majd a 9–13. sorig újra a természeti kép (évszakok változása) a domináns (*öt* sor), végül e részt (14–16. sor) a visszavonhatatlan elmúlás gondolata zárja (*három* sor; összegezve tehát a ciklikus khronosz- és a kairoszpillanatok, valamint az egyenes vonalú khronosz megoszlása: 6/2/5/3.

Az 5. versszaktól (a 17. sortól: az idézett *Quis scit*…) már nem térnek vissza a természeti képek, így a gondolati sík meghatározottsága újabb részét jelzi.

---

[62] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 457. „*Incolumitatis ac salutis omnium causa videmus hunc statum esse huius totius mundi atque naturae, rotundum ut caelum terraque ut media sit […] sol ut eam circumferatur, ut accedat ad brumale signum et inde sensim ascendat in diversam partem; ut luna accessu et recessu suo solis lumen accipiat; ut eadem spatia quinque stellae dispari motu cursuque conficiant. Haec tantam habent vim, paulum ut immutata cohaerere non possint […] Referte nunc animum ad hominum vel etiam ceterarum animantium formam et figuram.*" CICERO, *De oratore,* 3. 45. 178–179. Magyarul: „*Az egész világ és a természet szemmel láthatóan úgy van elrendezve mindennek sértetlensége és jóléte miatt, hogy az ég gömbölyű, a föld pedig középen van […]; hogy a Nap körbejárva eljusson a téli napfordulóhoz, és onnan lassacskán fölemelkedjék az ellenkező részre; hogy a Hold felkelésével és lenyugvásával a Nap fényét megkaphassa; hogy az öt bolygó egyenlőtlen mozgással és vonulással ugyanazokat az utakat megtegye. Ezeknek akkora az erejük, hogy kissé megváltoztatva, nem volnának képesek összetartani […]. Fordítsátok most figyelmeteket az emberre vagy akár a többi élőlény formájára és alakjára.*" CICERO, 2012. 432–433. Ford. ADAMIK Tamás.

[63] HORATIUS, 1961. 284–285. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL József.

Érdemes itt is kiemelni néhány 16–18. századi kommentár argumentumát. Nézzük először LAMBINUS Horatius-kiadásában közölt vers (*Ad Manlium Torquatum*) argumentumát: „*Veris adventu, et aequa omnibus hominibus moriendi condicione sine spe reviviscendi, omniumque rerum mutatione et vicissitudine proposita invitat ad hilariter, iucundeque vivendum* (*A tavasz jöveteléről [szól], és minden ember számára a halál egyforma, az újjáéledésnek [feltámadásnak] remény nélküli feltételéről, és minden dolog változását és forgandóságát megemlítve a vidáman és boldogan [leélendő] életre hív*)."[64] Lambinus a vershez fűzött tartalmi összefoglalójában a tavasz–halál–változás–életélvezet fogalmai szerepelnek. A tavasz jövetelének *évszakképe* határozza meg a vers gondolatiságát, ehhez köti az életet és a halált, a ciklikus változást és az elmúlás visszavonhatatlanságát.

Folytassuk GUALTERIUS áttekintésével. Nála a *Torquatushoz* szóló *carmen* argumentuma (*theticum*) a következő: „*Torquatum Poeta studet, recordatione brevis et caduce vitae, revocare ab immoderata rerum mutabilium parsimonia ad cultum illius degendae jucundiorem, mortalia solum, non immortalia, curantem* (*A költő Torquatust arra ösztönzi a rövid és mulandó életre való emlékeztetéssel, hogy a változékony dolgok túlzott takarékosságától térjen vissza a vagyon felélésének kedvesebb műveléséhez, s csak halandóságával, ne halhatatlanságával törődjön*)."[65] Gualterius tehát a költemény gondolati síkjából a (rövid) élet élvezetének kívánalmát emeli ki.

Térjünk át BERSMANUS könyvére, aki viszonylag szokatlanul hosszú argumentumot illeszt a vershez, ezzel körülírva lényegét. Idézzük szövegét: „*Veris adventu, rerumque omnium mutabilitate ac temporum vicissitudine, ex quibus nihil in rebus humanis perpetuum esse appareat, admonitum L. Manlium hortatur, ut, cum aequa omnibus hominibus moriendi necessitas sit proposita, nihilque vita humana sit fugacius atque incertius, neque reditus in hanc ulli concedatur (tametsi anni, menses, dies et horae successione mutua instaurentur) ipse animo obsequens suo, iis rebus hilariter fruatur, quae alioqui in manus hereduma varas perventurae sint. Nullam autem post mortem esse in hanc vitam restituionem pietate, divitiis, dignitati, nobilitati, eloquentiae, pudicitiae, amicitiae, exemplis probat idoneis* (*A tavasz jövetelével s minden dolog változásával és az idők forgásával, amelyekből nyilvánvaló, hogy semmi sem állandó az emberi dolgokban, figyelmeztetve arra buzdítja L. Manliust, hogy, mivel egyformán határozták meg minden ember számára a halál szükségességét, és semmi sincs az emberi életnél, ami elillanóbb és bizonytalanabb lenne, nem térve vissza, eltávoznak innen [jóllehet az évek, hónapok és az órák kölcsönösen előrehaladva visszaállnak], ő lelkének engedve, ezeket a dolgokat vidáman élvezze, amelyek egyébként az örökösök kapzsi kezébe fognak jutni. Ugyanis a halál után erre az életre nincs visszatérés, azt sem a kegyességgel, sem kincsekkel, sem méltósággal, sem nemességgel, sem ékesszólással, sem szemérmességgel, sem barátsággal nem lehet elérni, ezt ügyes [ideillő] példákkal vizsgálja*)."[66] Bersmanus meghatározza az uralkodó kezdőképet (tavasz), amely a dolgok s az idő változására figyelmeztet: e változás (körforgás) az ember földi idejének fogyását jelzi, végül elfogyása, a halál. Ezért az élet élvezetét java-

[64] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 243.
[65] HORATIUS–GUALTERIUS, 1587. 367.
[66] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 141.

solja Manliusnak. Érdekes felsorolásban utal arra, hogy az erények és a javak sem állíthatják meg a halált, amit a költő példákkal bizonyít.

Térjünk át TORRENTIUS népszerű kiadására (1608). Az *Ódák* 4. könyve 7. versének címeként az *Ad Torquatum* változatot közli, témáját pedig a görög παραινετικη (*buzdítás*) szóval jelzi. Argumentuma megegyezik Lambinuséval, amelyet már láttunk.[67]

DESPREZ (és DACIERUS) kiadásában a *Torquatushoz* (*Ad Torquatum*) címzett *carmen* (4. 7.) rövid argumentuma: „*Vita hilariter ducenda, quia res omnes diffluunt* (*Vidáman kell élni az életet, mert minden dolog elenyészik*)."[68]

Végül nézzük MITSCHERLICH jegyzetes ódakönyvét, amelyről tudjuk, igen bő argumentumokkal látta el a verseket, ahogy ezt is. A bő *argumentum*ban (amely tulajdonképpen magyarázat) először is azt fogalmazza meg, hogy könnyű összevetni e költeményt Horatius *Ódái* 1. könyvének 4. versével, merthogy mindkettőre jellemzőek a kitűnő lírai ékességek, jóllehet, ugyanolyan témájúak. Dicséri a különféle ékes gondolatok bőségét, amelyek igen rendezettek; e tehetséget csodálatra méltónak tartja a költőben. Az is kiemelendő, írja, hogy „*amikor kissé boldogabban és vidámabban halad a képzelet elevenségétől csodásan segített gondolatiság a versben, abba valamiféle méltóságot vegyít a költő, amivel a gondolatok ereje és igazsága, amelyeket ott kifejt, mélyebben hatol be az olvasók lelkébe. Már-már az élet élvezetének gyönyöreire készül bátorítani a költő, amikor majdnem ugyanezen téma teljesedik ki, mint az előző (1. 4.) versben, mivel az élet rövidségéről és a halál mindenkire vonatozó szükségszerűségéről ír.*"[69] A 4. 7. ódában mégis ugyanazt a témát csaknem új érvekkel ékesíti fel és fejezi ki, *mivel magának a tavasznak ezt az igen kellemes időszakát az élet boldog megélésének mozzanata mássá teszi.* Így az olvasót a leírás kapcsán különféle tanáccsal látja el. Az is megjegyzendő, szögezi le, hogy a tavaszról – amiről írja Horatius ezt a verset – áttér az év többi időszakára is, melyek folytonos változásából az idő gyors múlását foglalja össze. Méghozzá úgy, hogy utalva az emberi élet rövidségére, a jelenlévő idő gyümölcsének megszerzésére buzdít. Mindezt pedig úgy teszi, hogy az élet meghatározott rövid idejében kiemeli az egyes napok bizonytalanságát, amit nekünk az istenek úgy mértek ki, hogy ne lehessen bízni a holnapban. Így a halál biztos bekövetkeztét úgy tárja a halandók elé a költő, hogy – mivel az életbe visszatérés minden reményét megsemmisíti a versben –, az élet gyönyöreinek élvezetére a megfelelő súllyal figyelmeztet. Végül megjegyzi, hogy L. Manlius Torquatus annak az államférfi Torquatusnak az unokája, akinek a consulsága alatt született Horatius; őt az 1. 5. episztolában említi.[70]

Mitscherlich jórészt ugyanazokat a gondolatokat foglalja össze, amelyeket a korábbi kommentáros kiadásokban már megismertünk, persze, néhány új elemmel azért bővül. Ilyen például a vers gondolatiságának az olvasói átélésre utaló megjegyzése. Az általános megjegyzések közé sorolhatjuk viszont az 1. 4. és a 4. 7. vers összevetését, amelyben kitér arra, hogy az utóbbi megformáltabb.

---

[67] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 301. „*Veris adventu, et aequa omnibus hominibus moriendi condicione sine spe reviviscendi, omniumque rerum mutatione et vicissitudine proposita invitat ad hilariter, iucundeque vivendum.*" Vö. HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 243.

[68] HORATIUS–DESPREZ, [1691], 1828, 232. (Említettük, hogy e jobb minőségű kiadást használtuk. L. még az 1817-es budai kiadást is.)

[69] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 383.

[70] UŐ., uo. 383–384.

Kiemelésében hangsúlyos szerepet kap az évszak (évszakok), az idő, az elmúlás (halál) és az élet gyönyöreinek élvezete gondolati tartalmának szinte körkörös összekapcsolódása a költeményben. Ebből adódóan dicséri fennköltségét.

A bemutatott *argumentum*ok a költemény témájának (*res*) megértését s magyarázatát szolgálják. Nézzük, a 16–18. századi Horatius-magyarázók egyikemásika hogyan értelmezi a kiemelt sort!

A 14–16. sor egyfajta halálkép. Lambinus e részt a *quo pius Aeneas, quo dives Tullus* etc. (15. sor) jeles személyeire utaló magyarázataival kezdi. A *quo* (*ahol)* az alvilágba jutottakra kíván utalni, akiket akár a dolog kisebbítése vagy rettenetessége okán, akár az emberi léthelyzetet enyhítve itt megnevez. Ugyanis, aki azt mondja, oda kell menni, ahol Aeneas van, Romulus, Themistocles, Socrates, Plato, gyengédebb beszédmóddal él, mintha határozottan azt mondaná, meg kell halni. Továbbá úgy véli, egyszersmind ilyen *beszédmódban* nagyobb vigaszt nyújt annak, aki így beszél, mivel ebben az időben lelkét bú szállja meg. Így azonban nem kell szabadkoznia, mert a legfényesebb s legkiválóbb férfiakra is ez a sors vár. Hasonlóan fogalmaz Horatius a *Levelek* 1. könyve 6. versének 27. sorában is: „*Ire tamen restat, Numa quo devenit et Ancus* (*mégis menned kell, hova Ancus tért s Numa hajdan*).”[71] E témához az 1. 28. *carmen*hez fűzött jegyzeteit ajánlja még.[72] Azt sem titkolja olvasója előtt, hogy néhány kéziratos műben, főként, amelyek Franciaországban találhatók, azt olvasni: *quo pater Aeneas*. Lambinus mégis úgy véli, az elfogadott iratokat követi, annál is inkább mivel Vergilius *Aeneis*e 1. könyvének 378. sorában a hős így szól: „*Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penatis / [classe veho mecum]*”.[73] Mégsem lehet a másik megoldást kárhoztatni, mert Vergiliusnál szintén az *Aeneis* 1. könyvében (699. sor) ezt olvasni: „*Iam pater Aeneas et iam Troiana iuuentus*”.[74] Horatius pedig a *Carmen saeculare* 42. sorában a *castus* jelzőt használja: „*Castus Aeneas patriae superstes*”.[75] – A *pulvis et umbra sumus* (16. sor) kifejezésről úgy véli, e mondat elég gyakran fordul elő a régi (görög) írók könyveiben. Elsőként Szophoklész *Aias*za 126–127. sorát idézi (görögül, majd latin fordításában): „Ὁρῶ γὰρ ἡμᾶς οὐδ ν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἴδωλ', ὅσοιπερ ζῶμεν, ἢ κούφην σκιάν (id est: *video enim, nos, qui vivimus, nihil aliud esse, praeterquam imagines, aut umbram levem*).”[76] Másik példája Pindarosz, aki két igen üres dolgot kapcsol egymáshoz: az árnyat és az álmot, ugyanis azt mondja a *8. püthiai óda* 95–96. sorában, hogy az emberek *az álmok árnyai*: „ἐπάμεροι· τί δέ τις; τί δ' οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ / ἄνθρωπος (id est: *diurni sumus. Quid refert simus, an non simus?* Umbrae somnium *sunt homines*).”[77] Harmadik példája Atheneus, akinek műve (*Deipnosophistae*) nyolcadik könyvében (nem emlékszik, melyik részében) is

[71] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 244. HORATIUS, 1961. 503. Ford. BEDE Anna.
[72] L. UŐ., uo. 72–77.
[73] UŐ., uo. 244. L. Vergilius, *Aeneis,* 1. 378. „*Aeneás vagyok én, a kegyes, ki hajóin a harcból / megmentett honi isteneit viszi*”. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 120.
[74] UŐ., uo. 244. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 129.
[75] UŐ., uo. 244. A fordításban: „jámbor *Aeneas, a honát tulélve*”. HORATIUS, 1961. 313. Ford. RADÓ György. Bede Anna a szó eredetibb értelmében *tiszta*ként fordítja. L. HORATIUS–BEDE, 1989. 160.
[76] UŐ., uo., 245. Magyarul: „*Mert látom, nem vagyunk mi semmi más, csupán / Üres képmások, mind, kik élünk, könnyű árny.*” SZOPHOKLÉSZ, 2004. 11. Ford. KERÉNYI Grácia. Lambinus fordításait a görög fogalmak latin átvétele miatt közöljük.
[77] UŐ., uo. 245. Magyarul: „*Mi vagy, te, egynapi lény? S mi nem? /* Árnyak álma *vagy*”. [A kiemelések tőlem, T. S. A.] PINDAROS–CSENGERY, 1929. 198.

találni hasonló megfogalmazású sorokat. Csak görögül idézi (még latin fordítást sem ad).[78] A folytatásban is görög példákat említ, amelyek szintén hasonlóak a horatiusi megfogalmazáshoz. Theognisz – írja – lelkét buzdítja, hogy mindaddig, míg él, mulattassa, amikor életkora már előrehaladott s más emberek születnek, ő maga majd por és hamu lesz. Idézi két elégiai sorát: „τέρπεό μοι, φίλε θυμέ· τάχ᾽ αὖ τινες ἄλλοι ἔσονται / ἄνδρες, ἐγὼ δ᾽ θανὼν γαῖα μέλαιν᾽ ἔσομαι."[79] Hasonlóan fogalmaz Anakreón is – jegyzi meg –, de tulajdonképpen az *Anacreontea* 32. darabja 9–10. sorát citálja: „ὀλίγη δ᾽ κεισόμεσθα / κόνις ὀστέων λυθέντων (*Kicsi porhalom leszünk csak, / ha föloldva már a csontunk*)."[80] Ide illik az *Anthologia Graeca* 5. könyv 84. versének 3–4. sora is: „ἐν δ' Ἀχέροντι / ὀστέα καὶ σποδιή, παρθένε, κεισόμεθα" (latin fordításában: „*in inferis autem ossa et cinis, o virgo, iacebimus*").[81] Végül Stobaeus *Anthologia* (*Florilegium*) című, kivonatokat tartalmazó művéből (4. könyv 34. 51.). „Οὐ θαῦμ' ἔλεξας θνητὸν ὄντα δυστυχεῖν. / Ἄνθρωπός ἐστι πνεῦμα καὶ σκιὰ μόνον (id est: *Nihil mirum dixisti, homini nato fortunam adversari, ac restare. Homo enim ventus est, et umbra solum – Azt mondtad, nincs abban semmi különös, hogy a megszületett embernek ellenáll és ellene szegül a végzet. Az ember ugyanis szellő és csak árnyék*)."[82]

Felidézendő a 16. századi kommentáros kiadásokban Gualterius megjegyzése a *decidimus* igéhez: a *decidimus* (14. sor) szó arra utal, hogy *úgy hullunk alá, miként a növények kis virágai, és távozunk az életből*. Itt szókihagyással él; oda hullunk alá, ahova Aeneas. Hasonló összevetést talál Homérosz *Íliász*a 6. énekének 146. sorában: „οἵη περ φύλλων γενεὴ τοίη δ᾽ καὶ ἀνδρῶν (*Qualis est loliorum natura, talis est et hominum – Mint levelek születése, olyan csak az embereké is*)."[83] Hosszabban idéz Propertiustól (3. 5. 13–18.), akinek gondolatai Horatiuséhoz hasonlók s az idézet a horatiusi sor megerősítéseként értendő:

Haud ullas portabis opes Acherontis ad undas:
Nudus in inferna, stulte, vehere rate.
Victor cum victo pariter miscetur in umbris:
Consule cum Mario, capte Iugurtha, sedes.
Lydus Dulichio non distat Croesus ab Iro:
Optima mors, carpta quae venit ante die.[84]

Torrentius főbb megállapításokat csak a horatiusi vers 16. sorával (a 14-dikről nem ír) kapcsolatban tesz. Azt írja, hogy a *pulvis et umbra sumus* mondata igen híres megfogalmazása a görögök között legbölcsebb Odüsszeusznak,

[78] UŐ., uo. 245. A 8. könyv 14. § 26–28. sorát idézi: „πᾶσιν δ᾽ θνητοῖς βούλομαι παραινέσαι / τοὐφήμερον ζῆν ἡδέως· ὁ γὰρ θανὼν / τὸ μηδέν ἐστι καὶ σκιὰ κατὰ χθονός."
[79] UŐ., uo. 245.
[80] UŐ., uo. 245. ANAKREÓN–DEVECSERI, 1962. 58.
[81] UŐ., uo. 245. „*Az alvilágban pedig, ó szűz, csontokként és hamuként fogunk heverni.*"
[82] UŐ., uo. 245.
[83] GUALTERIUS–HORATIUS, 1587. 369. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 105.
[84] UŐ., uo. 369. „*Kincsed, semmid sem viszed el csobogó Acheronhoz: / föld méhébe, bolond, meztelenül visz a komp. / Vesztesek és győzők komor árnyai egybevegyülnek, / Marius consullal ülsz ma, Iugurtha, fogoly. / Dús lyd Croesushoz közel Irus Dulichiumból. / Parca-kiszabta napon ér a halál – ez a jó.*" PROPERTIUS, 1976. 202. Ford. JÁNOSY István.

amely Szophoklész *Aiasz*ában (126–127. sor) hangzik el.[85] Kétségtelenül ezt írja itt le Horatius – állítja. Ennek megerősítéséhez sokat tesz hozzá Lambinus, de úgy véli, még többet Erasmus az *Adagiorum chiliades* című művének a *Homo bulla*-címszavában.[86] A szent könyvekben is igen gyakori, amikor az emberi életet a *virág*hoz, a *hamu*hoz, a *szalmá*hoz (*flos, cinis, foenum*) hasonlítják, ahogy Szent Jakab apostol (l. *Szent Jakab levele*) is: „*Vapor ad modicum durans*".[87]

Desprez kiadásában a 16. sor *pulvis et umbra sumus* mondatát magyarázza s Euripidésznek tulajdonítja.[88] Idézi görögül („Ἄνθρωπός ἐστι πνεῦμα καὶ σκιὰ μόνον", majd latin fordítását is megadja: „*Homo est flatus et umbra tantum* [*az ember csak fuvallat és árny*])." Más példákat is említ. Szophoklész *Aiasz*a 127. sora („εἴδωλ', ὅσοιπερ ζῶμεν, ἢ κούφην σκιάν; latin fordításában: *Simulacra et levem umbram* apellat homines"), Anakreón (vagyis az *Anacreontea*) 32. darabja 9. sora: „ὀλίγη δ κεισόμεσθα – *exiguum pulverem*) és Szent Jakab apostol levele (4. 14., görög fordításában: „Ατμις προς ολιγον φαινομενα, και ιπυτα αφανιζομινη; latinul: Vita est, *vapor modice apparens et mox evanescens.*").[89]

A horatiusi sor értelmezésének körüljárása bő háttérrel világítja meg Berzsenyi interpretációját. Nézzük azonban tovább! A Berzsenyi-vers következő, 9–11. sorait („*Sem Galenusnak tudományi titka, / Sem kegyességünk ezer áldozatja / Vissza nem adja.*") ismét a horatiusi *carmen*ek 4. 7. verssel, annak 21–24. sorával felelteti meg: „*cum semel occideris [et de te splendida Minos / fecerit arbitria,] non, [Torquate], genus, non te facundia, non te / restituet pietas.*"[90]

Keressünk itt is a régi Horatius-értelmezőknél néhány magyarázatot! Lambinus együtt magyarázza a 21–24. sort. Elsőként a *cum semel occideris* etc. (21. sor) kifejezést emeli ki. Magyarázatában azt írja. Amikor egyszer meg fogsz majd halni, sohasem fogsz feltámadni, mivel halandó (θανατος) vagy, nem halhatatlan (αθανατος), ahogy ezt olvasni Athenaeusnál is. – A *non te / restituit pietas* (23–24. sor) kifejezését a 2. 14. *carmen*nel állítja párhuzamba s idézi az említett költemény 1–4. sorát, vagyis az első versszakát.[91] (A *pietas* értelmezésére még visszatérünk Berzsenyi versével kapcsolatban.) Utal a művészi ismétlésekre: *non genus, non te facundia, non te* etc., amelyeket a görögök αναδιπλωσιςnak (*reduplicatio*)[92] hívnak; ez sok szépséget rejt. Görög példát idéz, Szapphó 114.

---

[85] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 303. „Ὁρῶ γὰρ ἡμᾶς οὐδ ν ὄντας ἄλλο πλὴν / εἴδωλ', ὅσοιπερ ζῶμεν, ἢ κούφην σκιάν."

[86] UŐ., uo. 303. L. ERASMUS, *Adagiorum chiliades quatuor cum sesquicenturia,* Henrici Stephani animadversiones in erasmicas quorumdam adagiorum expositiones, Oliva Roberti Stephani, 1558. A *Homo bulla* címszót s kifejtését l. a 430–433. hasában.

[87] UŐ., uo. 303. „*Pára vagytok, amely kevés ideig látszik, aztán elenyészik.*" Ford. KÁLDI György. L. Gualteriusnál és a 114. jegyzetet. Itt jeleznénk, hogy Mitscherlich (l. HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 71.) az 1. 4. vershez írott megjegyzésében az alvilág jellemzésére Lukianosz *A halottak párbeszédei* című írásából idéz, s amelynek folytatásában ezt írja: „*mind egyformán por és hamu vagyunk*". LUKIANOSZ, 1., 1974. 198. Ford. JÁNOSY István. Vö. ezt a 4. 7. verse 16. sorával.

[88] HORATIUS–DESPREZ, 1828. 232. Az 1817-es budai kiadásban: 462–463.

[89] UŐ., uo. 232.

[90] L. HORATIUS, 1961. 284.

[91] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 246. „*Eheu fugaces, Postume, Postume, / Labuntur anni nec pietas moram / Rugis et instanti senectae / Adferet indomitaeque morti*". L. magyarul HORATIUS, 1961. 161.

[92] UŐ., uo. 246. L. SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika,* Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 134.

fragmentuma 2. sorát: „οὐκέτι ἥξω πρὸς σέ, οὐκέτι ἥξω (id est: *non amplius ad te veniam, non amplius veniam*).”[93] Az ismétlés rétorikai alakzata kapcsán a 2. könyv 17. verse (10.: *Ibimus, ibimus…*) jegyzetéhez utasít.[94]

Mitscherlich is a 21–24. sor magyarázatát fogja és foglalja össze. A *Cum semel occideris…* jelentése értelmezésében: amikor az élet egyszer majd véget fog érni; a költő itt távoli dologra utal. – Az *et* szó az alvilági ítélet elkerülhetetlenségére utal, a bíró elé fog az ember járulni, ezért ügyesen és tisztelettel szól Torquatushoz a változásról, ahol Minos *róla dicső ítéletet mond* (*de te arbitria splendida fecerit*), miután leélte életét, róla igen tiszteletteljes véleményt fog mondani, róla jól fog ítélkezni. Az *arbitria splendida* szókapcsolat is erre utal.

A Berzsenyi-vers 13. sorának („*Minden órádnak leszakaszd virágát*”) Csipak Lajos Horatius 3. 8. ódájának (*Ad Maecenatem*) 27. sorát felelteti meg: „*dona praesentis cape laetus horae*”.[95]

A horatiusi költeménytben Maecenast egyszerű ebédre hívja a költő magához, kérve, hagyja ügyes-bajos dolgait a Városban. A 16–18. századi értelmezéseket vizsgálva Lambinus Horatius-kiadásában a következő *argumentum*ot olvassuk: „*Cur Kalend[is] Martiis, cum uxorem non habeat, nihilominus sacrificet, et epuletur tamen* (*Mivel nincs felesége s mégis lakomázni akar, miért ne ünnepelné kevésbé március Kalendae-ját*).”[96] A kérdéses sor magyarázatában ([*et*] *dona praesentis…* [26–27.]) azt írja, ezekkel a szavakkal tanácsolja Maecenasnak, hogy *élje meg a napot,* ahogy erre a 2. könyv 16. ódájában 25–26. sor) is utalt: „*Laetus in praesens animus, quod ultra est / oderit curare* (*Az, ki most vídám, ne törődjön azzal, / hogy mi lesz eztán*).”[97] E sort a versnél értelmezte, ahol Pindarosz- és Theognisz-idézetekkel jelezte a *locus* ismeretét.[98] Egyébként a *cape* helyett a *rape* olvasatot hozza, s hasonló szöveghelyet (a 13. epódoszban [3. sor]) keres.

A sorhoz Torrentius sem tesz hozzá többet, Desprez pedig ki sem tér rá. Mitscherlich viszont röviden úgy jellemzi a *dona horae* kifejezést, hogy arról az időről van itt szó, amit az istenek ajándékul adtak, amiben élvezetet lehet találni. Bizonnyal ez a *jelen* (*praesens*), biztos, hogy jogos az, hogy meg kell markolni (*cape*), nehogy végül elillanjon, azt vidám emberként (*laetus*) kell élvezni, jó kedvvel, a szellem felszabadításával.[99]

A Berzsenyi-vers 14–15. sorának („*A jövendőnek sivatag homályit / Bízd az Istenségvezető kezére*”) megfelelőjét Csipak Horatius híres *carmen*jének, az 1. 9.versnek (*Ad Thaliarchum*) 13. sorában látja: „*Quid sit futurum cras, fuge quaerere*”.[100]

A horatiusi verset Torrentius a görög παραινετικη (*buzdítás*) szóval jelöli, vagyis *buzdító óda*ként (versként) határozza meg. Argumentuma pedig a következő: „*Hieme indulgendum voluptati* (*télen kell a kedvében járni a gyönyörnek*).”[101] A kérdéses sort úgy magyarázza, hogy azt akarja, hogy megélhesse a

[93] UŐ., uo. 246. „*Már soha vissza hozzád, hozzád már soha vissza.*” SZAPPHÓ, 1990. 106–107. Ford. DEVECSERI Gábor.
[94] UŐ., uo. 246. A 2. 17. vers jegyzetét l. UŐ., uo. 131–132.
[95] CSIPAK, 1912. 127.
[96] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 176.
[97] UŐ., uo. 179. HORATIUS, 1961. 167. Ford. BEDE Anna.
[98] UŐ., uo. 134–135.
[99] HORATIUS–MITSERLICH, 2., 1800. 119.
[100] CSIPAK, 1912. 127. Ugyanez(ek): BDKM–MERÉNYI, 1979. 423.
[101] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 35.

napot, ahogy Postumus Martialis *Epigrammái* 5. könyve 58. versének első sorában: „*Cras te victurum, cras dicis, Postume, semper* (*»Holnap« akarsz, mindig csak »holnap«, Postumus, élni*).”[102] Theokritosz pedig a 13. idill (*Hülász*) 4. sorában így ír: „οἳ θνατοὶ πελόμεσθα, τὸ δ᾽ αὔριον οὐκ ἐσορῶμες (*holnapig el nem látó, kérész-éltü halandók*).”[103]

Desprez magyarázatos kiadásában csak némi változást alkalmaz az argumentumban (ahogy ezt már láttuk is), s így fogalmaz a verssel kapcsolatban: „*Dum saevit hyems, voluptati indulgendum* (*Amíg tombol a tél, kedvében kell járni a gyönyörnek*).”[104] A költemény 13. sora magyarázataként azt írja, hogy akár az aggódó természet aggodalma, akár a jövőnek a születési csillagállások gondos fürkészése alapján sem akarja, hogy gyötrődjön. Ugyanis a matematikusok jobban csűrik-csavarják a dolgokat, mint kellene: ez sérti az isteneket, akik ezt a tudást maguknak tartják meg. Gellius műve (*Noctes Atticae*) 14. könyvének I. fejezetéből [*Favorinus bölcsész szavai a chaldeusok ellen, a kik azt állítják, hogy a csillagzatok és csillagok állásából és mozgásából az emberek sorsát megmondják*][105] idézi Phavorinus [sic!] szavait (36.): „*aut aduersa praedicunt Genethliaci, aut prospera. Si [dicunt] prospera et fallunt, miser fies frustra exspectando; si aduersa dicunt et mentiuntur, miser fies frustra timendo* etc.”.[106] A magyarázat még az 1. 11. vers jegyzeteit is ajánlja a kérdéses sorhoz.

Csipak Lajos szövegazonosság-keresésében a Berzsenyi-vers 4. versszakának utolsó sorát (16.: „*élj az idővel*”) a horatiusi 1. 11. carmen (*Ad Leuconoen*) 8. sorának híres *carpe diem* kifejezésével felelteti meg. Ismert, hogy Berzsenyi Horatius nyomán (s a *horatianizmus* részeként)[107] más és más magyar nyelvi formával adja vissza, vagyis értelmezi a horatiusi kifejezést, jelezve, hogy ez az időszemlélet nemcsak a hedonista jelen életélvezetére vonatkozik, hanem inkább a római költőnél is markánsabban meglévő szemléletre, amely az életidő rövidségét hangsúlyozza s a nap tartalmas megélésére buzdít. Érdekes, hogy Berzsenyi mindkét Horatiushoz szóló költeményében értelmezi (*interpretatio*). A *Horátz (Horác)* című vers 9. sorában: „*Használd a’ napokat, [’s a’ mi jelen vagyon]*”. A *Horatiushoz* című vers 19. sorában: „*[Ott taníts:] mint kell az idővel élni*”.[108] A harmadik említése pedig a *Barátomhoz* című vers jelzett sora. Az időszemlélet kérdésére majd még visszatérünk.

---

[102] UŐ., uo. 36. Magyarul l. Marcus Valerius MARTIALIS *epigrammáinak tizennégy könyve a* Látványosságok könyvével, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1942. 191. Ford. CSENGERY János.

[103] UŐ., uo. Magyarul l. KERÉNYI Grácia, ford., *Pásztori Múzsa,* Magyar Helikon, Bp., 1961. 81. L. még VÉRTESY Dezső (ford.)–MÓDI Mihály (magyarázat), *A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményi,* I. (Theokritos valódi alkotásai), Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1939. 150. Módi megjegyzi, hogy sokszor ismétlődő gondolatról van szó: pl. Anakreón, VII. 9–10.; Kallimakhosz, Epigr. XIV. 1. L. ott a görög idézeteket is.

[104] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 42.

[105] *A. GELLIUS „Attikai éjszakák”,* ford. BARCZA József–SOÓS József, II. Bp., Franklin-Társulat, 1905. 133.

[106] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 43–44. A BARCZA–SOÓS-féle latin–magyar (kétnyelvű) kiadásban (Franklin-Társulat, Bp., 1905) latinul így szerepel: *„»Aut aduersa« inquit »euentura dicunt aut prospera. Si dicunt prospera et fallunt, miser fies frustra exspectando. Si aduersa [dicunt] et mentiuntur, miser fies frustra timendo«*”. UŐ., uo. 278. Magyarul: *„Mert vagy kedvezőtlen, vagy kedvező ránk vonatkozó jóslatuk. Ha kedvezőt jósolnak és csalódnak, a hiú reménykedés elkeseríti az embert, ha pedig szerencsétlenséget jósolnak és hazudnak, szerencsétlenek leszünk a hiábavaló félelemtől*”. UŐ., uo. 279.

[107] Az antik és a horatiusi időszemléletet igyekeztünk alaposan körbejárni. L. TÓTH, 2018. 83–216.

[108] A Berzsenyi két Horatius-verséről l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 26. (jegyzetek: 338–342.); 54. (jegyzetek: 445–449.)

Érdemes (most is) tanulmányoznunk a mindössze nyolc soros, „nagyobb" aszklepiadészi sorokból álló horatiusi költemény[109] régi kommentárjait. Nézzünk először néhány *argumentum*ot!

Lambinus magyarázatos kiadásában a következőképpen határozza meg a vers tartalmát: *Indulgendum voluptati, omissa futurorum cura*" *(a jövendő dolgok gondját mellőzve kedvében kell járni a gyönyörnek*).[110] Más verseivel kapcsolatban láttuk már a hasonló megfogalmazásokat.

A hosszabb argumentumokkal dolgozó Bersmanus pedig ezt írja: „*Hortatur amicam, ut omissa futurorum cura, et metu mortis omnibus imminentis, praesenti vita cum hilaritate fruatur*" (*Biztatja szeretőjét, hogy az eljövendő gond és a mindenkit fenyegető halálfélelem mellőzésével, boldogsággal élvezzék a jelen életet*).[111]

Érdekes és beszédes, hogy Torrentius és Desprez is Lambinus argumentumát ismétli meg a verssel kapcsolatban.[112]

A híressé vált *carpe diem* (8.) magyarázatánál Lambinus igen szerencsés *átvitel*nek (*tralatio = translatio*) tartja a *carpo* (tép, leszakít) igét, amelyet vagy a gyümölcs és virágszedésből, vagy a gyapjúfonás munkálatából vett. Ezért tehát azok, akik vagy a virágokat, vagy a gyapjút tépik, lassan tépkedik: így kötelesek az emberek a mindennapi élet tiszteletével és jótéteményével élni, hogy annak hasznát vegyék, ne jósoljanak nekik sok évet reménnyel és gondolattal, a gyönyörködtető élet alkalmát és lehetőségét pedig megmutatva ne számoljanak azzal, és mellőzzék, vagyis ne várják a hosszú életidőt. E szó használatát leginkább a költő verseiben szeretné megmutatni. Az *Ódák* 3. könyve 27. versének 42–44. sorát idézi: „*meliusne fluctus / Ire per longos fuit an recentis /* Carpere *flores? (Tovaszállni volt jobb / hosszu vízáron, vagy a friss mezőkön /* tépni *virágot?*)."[113] Ugyanott a 63–64. sorban: „*nisi erile mavis /* Carpere *pensum*" (*hacsak nem akarsz házias munkát* szakasztani)."[114] A 4. könyv 9. versében pedig (32–34.): „*Totve tuos patiar labores / impune, Lolli, carpere lividas / obliviones (tépje az önszin-irígy Felejtés // széjjel neved […] / ó Lollius!*)."[115] A *Szatírák* 2. könyve 6. versében (93.): „carpe *viam, mihi crede, comes*" (szeld *az utat barátom, higgy nekem*).[116] Ugyanott az 1. könyv 5. szatírájában (94–95.): „*Inde Rubos fessi pervenimus, utpote longum /* carpentes *iter*" *(aztán elfáradva Rubiig mentünk, ahogy a hosszú utat szelők*).[117] Végül a 4. könyv 2. ódája 27–29. sorában: „*ego apis Matinae / More modoque, / grata* carpentis *thyma* (*De magam Matinus méhe nyomában, // mely kakukkfűből* szedeget *vesződve*)".[118]

A római irodalom azonban a szóhasználatra vonatkozóan más példákkal is bővelkedik. Plautus a *Menaechmi* (*Az ikrek*) című darabjában ezt írja (797.): „*inter ancillas sedere iubeas, lanam* carpere (*gyapjút* gyaratolni *ültesd gyorsan*

[109] A versről l. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 73–75.
[110] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 36.
[111] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 18.
[112] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 41.; HORATIUS–DESPREZ, 1817. 51.
[113] HORATIUS–LAMBINUS, 1688. 37. HORATIUS, 1961. 249. Ford. DEVECSERI Gábor. A *carpere* kiemelései tőlünk, T. S. A.
[114] UŐ., uo.
[115] UŐ., uo. HORATIUS, 1961. 291. Ford. HORVÁTH István Károly.
[116] UŐ., uo.
[117] UŐ. uo.
[118] UŐ., uo. HORATIUS, 1961. 267. Ford. NEMES NAGY Ágnes.

a szolgálók közé)."[119] Catullus *Versei* 68. (A) darabjában Manliushoz így ír (35.): „*Illa mihi sedes, illic mea carpitur aetas*" (*Az [ti. Róma] lakhelyem, ott* élem le *életem*)[120] – azaz, lassan ott öregszem meg – jegyzi meg a magyarázó. Vergilius *Georgicá*ja 4. könyve 311. sorában ez áll: „*tenuemque magis, magis aera* carpit [carpunt]" (*és inkább a könnyedet, inkább a levegőt* szeli[k – *a levegőbe emelkednek]*).[121] Ugyanő és ugyanott a 3. könyv 141–142. sorában: „*et acri / carpere prata fuga fluuiosque innare recenteis [rapacis]* (*vagy hogy* tépdessen *a fűből / futtában, s a szilaj folyamár közepébe beússzon*)."[122] Prózai szövegekben is talál példákat. Idéz Cicero *Pro Cluentio* (*Aulus Cluentius Habitus védelmében*) című beszédéből (129.): „*Ut/[tu] non animadvertes in omnis, sed* carpes*, ut velis*".[123] A *carpere agmen* kifejezést pedig Caesar használja a *Bellum civile* 1. könyvében (63.): „*Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et* carperet."[124] Livius is használja igen sok helyen.

Érdekes, hogy a Lambinust követő Torrentius nem tér ki e kifejezésre, Desprez magyarázatos kiadásában viszont megtaláljuk. A *carpe diem*et értelmezésében a következőképpen magyarázza: *használd a jelenlévő időt, élj a napnak, élvezd az örömöket és a gyönyöröket, amíg lehet, és amíg tart az élet: és semmit se ígérjenek neked a jövőről*.[125] Mindez epikureus bíztatás – írja –, ahogy általában megjegyzik, amely Horatiusnál gyakran előfordul. (Megjegyzendő, hogy a *carpe diem* kifejezést nem csupán ebben a hedonista értelmezésben használja Horatius, ahol nem az élet élvezete, hanem a teljesebb, tevékenyebb megélésének koncepciója, amely felveti a fogalom sztoikus értelmezését is.[126] Desprez–Dacierus magyarázata Horatius e kifejezését az epikureus hedonizmus irányába terelik, amely az értelmezési hagyomány *egyik* markáns, de talán félreértett lehetőségét veti fel.)

Visszatérve a magyarázatokhoz: úgy tűnik, a magyarázó mégsem ért egyet a hedonisztikus felfogással, mert bírálatként idézi az ószövetségi *Liber Sapientiae* (*Bölcsesség könyve*) 2. fejezete 6–8. szakaszát, amelyben az istentelenek csalfa észjárását ostorozva mondja el, hogyan élnek.[127] A következő mondatot idézi: „[*Venite ergo,*] *et fruamur bonis, quae sunt, et utamur creatura tamquam in iuventute celeriter [sollicite]: pretioso vino et unguentis nos impleamus, non praetereat nos flos temporis verni; coronemus rosis [nos calycibus rosarum], antequam marescant ([Rajta tehát!] Éljünk a jelen javakkal, élvezzük a teremtést sietve, míg fiatalok vagyunk! Töltekezzünk pompás*

[119] UŐ., uo. 37–38. DEVECSERI Gábor, ford., *Plautus vígjátékai,* I., Magyar Helikon, Bp., 1977. 450.
[120] UŐ., uo. 38.
[121] UŐ., uo.
[122] UŐ., uo. VERGILIUS–LAKATOS 1984. 76.
[123] UŐ., uo. Magyarul l. Marcus Tullius CICERO *összes perbeszédei,* ford. NÓTÁRI Tamás, Lectum, Szeged, 2010. 670.
[124] UŐ., uo. Magyarul: „*Caesarnak nem maradt más hátra, mint hogy a lovasságával az ellenség seregét menet közben nyugtalanítsa és meg-megzavarja*." Ford. ÜRÖGDI György. http://mek.oszk.hu/05000/05020/05020.htm#10.
[125] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 54.
[126] L. erről TÓTH, 2018. 13.: „A mitikus időhöz képest igen kevés életidővel kell jól élni s gazdálkodni (*carpe diem; in diem […] vixi*), mert utána mindent elragad Pluto, vagyis a Halál."
[127] L. *BIBLIA, ószövetségi és újszövetségi Szentírás,* Szent István Társulat, Bp., 1979. E könyvet ford. ROSTA Ferenc. L. itt: *Bevezetés a Bölcsesség könyvéhez*, 734–735.

borral és mirhával, ne menjünk el az évszak virágai mellett! Koszorúzzuk magunkat rózsákkal, mielőtt elhervadnának)."[128]

A kifejezés használatára vonatkozóan Martialis *Epigrammái* 7. könyvének 47. verséből (11.) idéz: „[*Vive velut rapto] fugitivaque gaudia* carpe"[129], majd Persius *Szatírái* 5. verse egyik szöveghelyét (151.) idézi: „carpamus *dulcia (*élvezd*, ami jó*)".[130] Seneca viszont sokkal bölcsebben ír erről. Idézi a Luciliushoz szóló erkölcsi levelei 61. darabjának egy szöveghelyét (1–3.): „*Id ago ut mihi instar totius vitae dies sit; nec mehercules tamquam ultimum rapio, sed sic illum aspicio tamquam esse vel ultimus possit. Hoc animo tibi hanc epistulam scribo, tamquam me cum maxime scribentem mors evocatura sit; paratus exire sum, et ideo fruar vita quia quam diu futurum hoc sit non nimis pendeo. Ante senectutem curavi ut bene viverem, in senectute ut bene moriar; bene autem mori est libenter mori* (*Arra törekszem, hogy egy napom olyan legyen, mint az egész élet. Istenemre mondom, nem kapaszkodom én úgy bele, mintha utolsó napom volna, de úgy tekintem, mintha az utolsó napom is lehetne. Olyan lelkiállapotban írom neked ezt a levelet, mintha a halál éppen az írás pillanatában kívánna elszólítani. Kész vagyok a távozásra és azért élvezem az életet, mivel nem törődöm azzal, hogy milyen sokáig fog még tartani. Mielőtt öreg lettem, arra törekedtem, hogy szépen éljek, öreg létemre azon igyekszem, hogy szépen haljak meg: a szép halál titka pedig az, hogy szívesen haljunk meg*)."[131]

Végül nézzük Mitscherlich kommentáros kiadásának rövid, de lényegre törő magyarázatát! A *carpe diem* kifejezés értelmezésében a *diem* szót *mai* (*hodiernum*) értelemben (*a mai napot*) veszi, s a görög καιρὸν λαβέ kifejezésre vezeti vissza, amely Aiszkhülosz *Heten Théba ellen* című darabjának 65. sorában olvasható: „καὶ τῶνδε καιρὸν ὅστις ὤκιστος λαβέ (*áron is megvedd még e futamat időt*)."[132]

A kifejezéssel kapcsolatban röviden annyit jegyzünk meg, hogy καιρὸν λαβέ jelentése: *ragadd meg az időpillanatot, az alkalmat*. A καιρὸν jelentését és perszonifikált időfogalmát másutt már igyekeztünk alaposabban körüljárni s megvizsgálni a *kairosz*t mint az idővonal részét.[133] A *kairosz* sokféle értelmét szótári jelentései bizonyítják. Jelenti a (1.) helyes mértéket, az alkalmasságot, a megfelelést, a célszerűséget; (2.) a meglepőt, alkalmas, kedvező helyet és időt, az (3.) alkalmat, kedvező időpontot, pillanatot. 4. A körülményeket, helyzetet, viszonyokat, a (5.) fontosságot, jelentőséget, hatást, a (6.) hasznot, az előnyt, a nyereséget.[134] Összegezve ezen jelentések lényegét: a *kairosz* a megfelelő, alkalmas pillanat, az alkalmasság, a jelentősség. A *kairosz* tehát a végtelenül és tago-

---

[128] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 54. Káldi György fordításában. L. https://szentiras.hu/KNB-/B%C3%B6lcs2. L. BIBLIA, 1979. 736. „*Rajta hát! Élvezzük a jelenvaló jókat! Használjuk ki buzgón a világot, mint ifjúkorunkban! Töltekezzünk pompás borral, mirhával s ne nélkülözzük a tavasznak virágát se! Koszorúzzuk magunkat feslő rózsákkal, még mielőtt elhervadnának.*"

[129] UŐ., uo. Magyarul: „*Óh élj s* tépd le *virágit az eltűnő örömöknek: / Megnyert életed egy napja se vesszen oda.*" MARTIALIS–CSENGERY, 1942. 239.

[130] UŐ., uo. PERSIUS–MURAKÖZY, 1977. 26. Értelmező fordítása: *Szakítsuk le az édes, kellemes dolgokat.*

[131] UŐ., uo. SENECA, *Seneca prózai művei,* 1. Szenzár, Bp., 2002. 262. Ford. SÁROSI Gyula.

[132] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 124. Magyarul l. AISZKHÜLOSZ *drámái,* Európa, 1985. 55. Ford. JÁNOSY István.

[133] TÓTH, 2018. 91–118.; 157–213

[134] GYÖRKÖSY–KAPITÁNFFY–TEGYEY, *Ógörög–magyar szótár,* Akadémiai, Bp., 1990. 536.

latlanul áradó idő (a *khronosz)* kiemelkedő, jelentős pillanata, s az életünk csak akkor nyer értelmet, ha a *kairosz-pillanatok*at fel tudjuk fűzni. Minél több *kairosz-pillanat* van az életünkben, annál tartalmasabban éltünk, annál több dologra tudunk visszaemlékezni.[135]

A fogalom történetéről tudjuk, hogy a szót Homérosz még nem használta, elsőként Hésziodosznál olvassuk a *Munkák és napok* 694. sorában: „μέτρα φυλάσσεσθαι· *καιρὸς* δ᾽ ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος – *Tarts mértéket, s tégy mindent legjobb idejében*".[136] Arisztotelésznél a *Nikomakhoszi etiká*ban *kellő pillanat*ként (1096a 32) vagy a *cselekvés időpontja*ként (1110a 14) értelmezi.[137]

A *kairosz*t istenségként való perszonifikációjában férfiként ábrázolták, hátán és bokáján szárnyakkal, futó alakként, aki alig érinti a földet. Elöl sűrű, hosszú haja van, hátul viszont kopasz, kifejezve, hogy az *alkalom* könnyen elillan és *időben* ragadható meg (még hajas fejbőrét mutatja).

A Marmorea Taurinensia *(1747) c. könyvnek a Kairosz-reliefről készített képe*

[135] L. SZEPES Erika, *Az idő, az út és a költő: Fecske Csaba* Árnyas kertben *című kötetéről* = http://dunatukor.fw.hu/sze33.html.
[136] HÉSZIODOSZ, *Istenek születése. Munkák és napok,* Magyar Helikon, Bp., 1976. 62. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre.
[137] ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika,* Európa, Bp., 1997. 13.; 66. Ford. SZABÓ Miklós.

A *kairosz* latin nyelvű megfelelője az *occasio,* amely perszonifikációjában már nőnemű, s könnyen azonosítható Fortunával, valamint az egységes *tempus* fogalmával adják vissza.[138]

Ezen ismeretekkel térhetünk vissza Mitscherlich megjegyzéséhez s a καιρὸν λαβέ értelmezéséhez. Megvizsgálva az aiszkhüloszi hivatkozás (65. sor) latin fordítását, a következőket találjuk: „*atque ad haec occasionem quam celerrimam cape* (*és ezen dolgokhoz ragadd meg az igen gyors alkalmat/kedvező időpontot*).”[139] A *kairon* szó idő-jelentése (*tempus*), mégpedig az elillanóé, Horatius kifejezését is árnyalja, hiszen itt az idő maga a *nap (dies)*, vagyis élni kell az idővel, ahogy a vers interpretációja ezt visszaadja: „*éj az idővel*”. Ugyanakkor a római költő a *capio* igét is kicseréli a *carpo*-ra (a görögben λαβέ). Vagyis, a *ragadd meg az időpillanatot, az alkalmat* helyett metaforikusan a virág- és gyümölcsszedésből, valamint a lenfonásból kölcsönzött *tép/letép* szót teszi a napi időhöz, azaz, *lassan tépdesd a nap időmorzsáit*. Berzsenyinél (*Horác,* 9.): „*Használd a napokat [, s ami jelen vagyon]*”.[140] A καιρὸν λαβέ görög kifejezéssel való megfeleltetés tehát latin interpretációjában egyaránt jelentheti a *cape tempus/occasio*t és a *carpe tempus/diem*et a *capio–carpo* és a *tempus–diem* megfeleltetésekkel. Mindebből talán az következik, hogy értelmezését nem filozófiai (epikureus, hedonista vagy sztoikus) megközelítésben kell igazán láttatni, hanem az antik és kora újkori időszemlélet felfogásának folyamában és ikonológiájában, amely filozofikus s a diatribé része. (Ez persze nem jelenti a jelzett filozófiai hatások teljes mellőzését!) Ebben az értelemben beszélhetünk Horatius időszemléletéről és Berzsenyi horatiusi időkezeléséről.

Maga Mitsherlich is ad a kifejezéshez egyfajta olvasatot: értelmezésében a jelenről van szó (*praesens* – ahogy Berzsenyinél is), ami megadatott, azt meg kell élni, s élni kell az idővel (*tempore utere*), nem kell tűrni, hogy annak gyümölcsét elragadják és elillanjon. Ehhez nagyon is illik az *Ódák* 3. könyve 8. versének 27. sora: „*dona praesentis cape laetus horae* (*Csak ragadd vígan meg a perc gyümölcsét*).”[141] Nem tér el ettől Terentius *Adelphi (Testvérek*) című vígjátékának 287. sora sem (*II. 4. 23.*). „[*quando hoc bene successit,] hilarem hunc sumamus diem* (*Kérlek így; Töltsünk e jó sikerre víg napot*).”[142] Még annyit jegyez meg, hogy rosszul vetik itt össze az epikureusok καρπιζειν (megterméke-

---

[138] Az időfogalmak nyelvi szétválása egyrészről POSZEIDIPPOSZ görög versének latin fordításai, értelmezése körül bontakozik ki, másrészről hatását és önállósulását képzőművészeti ábrázolása adja. Idézzük a Kr. e. 15 és a Kr. u. 55 körül élt trák fabulaíró, Caius Iulius PHAEDRUS gyűjteménye 5. könyvének 8. darabjában olvasható történetet, amely az utolsó sor alapján kapta az utókortól a *Tempus* címet: „*Cursu volucri, pendens in novacula / Calvus, comosa fronte, nudo corpore / (Quem si occuparis, teneas; elapsum semel / Non ipse possit Iuppiter reprehendere), / OCCASIONem rerum significat brevem. / Effectus inpediret ne segnis mora, / Finxere antiqui talem effigiem TEMPORIS.* (*Borotvaélen táncoló, futó alak, / A homlokán hajfürt, tarkója meg kopasz, / [Ha elfogod, markold meg jól; ha megszökik, / Bizony még Juppiter sem érhetné utol,] / Az illanékony ALKALOM jelképe ez. / A jó sikert hogy meg ne ölje lomha tett, / Ilyennek rajzolták meg régen az IDŐT.*) PHAEDRUS *mesék,* Európa, Bp., 1961. 96. Ford. TERÉNYI István.

[139] AESCHYLI *dramata quae supersunt et deperditorum fragmenta Graece et Latine*, recensuit Fridericus Henricus Bothe, Lipsiae, 1805. 83.

[140] Ti. *használd ki a napot,* mert az élet rövid, a jelen lehetőségét, ragadd meg az alkalmat. Az *élj a mának* értelmezés epikureus irányú.

[141] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 124. HORATIUS, 1961. 209. Ford. BEDE Anna.

[142] UŐ., uo. *Publius* TERENTIUS *Afer vígjátéka,* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1895. 351. Ford. KIS Sándor.

nyít) igéjével, amelyről a 3. könyv 29. *carmen*je 41. sorához fűzött magyarázatban ír.[143]

*

*Appendix*ként érdemes belepillantanunk korszakunkon már kívül eső, 1837-ben megjelent kommentáros kiadásba, amelyet Joannes Gaspar Orellius állított össze. Röviden foglalkozik a szókapcsolattal, pontosabban a 7. sor *invida* szavához fűz magyarázatot. Az *irigy életidő (invida aetas)* már az, amely megtagadja, hogy a tartós gyönyörrel lehessen élni. Valahonnan pedig idézi a *carpe diem*re vonatkozó megállapítást: *tehát a* carpe diem*et nem követi hűen, amely nem annyira az, hogy a virágot vagy az érett gyümölcsöt [szakítsa le], hanem ahogy mondjuk: a csókokat vegye el* [carpit oscula= csókolózik]*, az élelmet, az utat szelje (viam carpere) a képzelet gyorsaságával.*"[144] Vagyis itt arra utal,hogy a *carpo (carpere)* jelentése nemcsak az, hogy *lassanként, részenként vesz* valamit, hanem a hirtelen, gyors mozgásra, az élet habzsolására is utal.

*

Folytatva a Berzsenyi-verssel kapcsolatban Csipak Lajos által megállapított horatiusi megfelelések számbavételét, az utolsó előtti (az 5.) versszakot (17–20. sor) emeli ki (*Elmarad tőlünk szeretett Barátnénk, / Itt hagyunk mindent, valamit szerettünk, / Semmi nem kísér szomorú koporsónk' / Néma ölébe.*), amelyet a Postumus-óda (2. 14.) ugyancsak az utolsó előtti versszakával (21–24.) véli tartalmi és hangulati szempontból összeegyeztethetőnek.

Linquenda tellus et domus et placens
uxor, neque harum, quas colis, arborum
te praeter invisas cupressos
ulla brevem dominum sequetur.[145]

A 2. 14. ódából való részlet már másodszor fordul elő, s ugyancsak kétszer szerepelnek a 4. 7. versből való citátumok is. Mivel a többi horatiusi költeményből csak egyszer-egyszer fordul elő idézet, feltételezzük, hogy a két horatiusi költeményen – mint oszlopfőn, amely négy oszlopot jelent – alapul a Berzsenyi-vers. Ebben az értelemben egyfajta pilléres szerkezet bontakozik ki. (Szegedy-Maszák háromtagú hídformáról beszél, de erről majd később.[146])

A horatiusi vers 16–18. századi kommentátorainál a versszak általuk kitüntetett szavainak és kifejezéseinek magyarázatát olvassuk. Ez azt jelenti, hogy nem minden szóra, kifejezésre térnek ki. Így például a 21. (22.) sor („*Linquenda tellus et domus et placens / uxor*") magyarázatát leginkább Desprez kiadásában (Lambinus és Torrentius se ír erről) találjuk, ahol azt írja, a *linquenda tellus* szókapcsolata úgy értendő, ahogy e könyv 3. verse 17. (18.) sorában olvasni: „*Cedes coemptis saltibus et domo / Villaque* (*Elmégy, s a jószág itt marad és a ház*".[147] Az *et placens uxor* kifejezés pedig vagy a kecses és szép, vagy, Suetonius

[143] UŐ., uo. és a *Tomus secundus,* 289–290.
[144] HORATIUS–ORELLIUS, 1837. 47.
[145] CSIPAK, 1912. 127. Magyarul: „*itt kell a földet hagyni, a házat is / és asszonyod; e fák közül is, mit itt / nyesel, csupán a szörnyü ciprus / lesz, rövid-éltü kis úr, a társad.*" HORATIUS, 1961. 163. Ford. ANDRÁS László.
[146] L. SZEGEDY-MASZÁK, 1980. 107–110., különösen 108.
[147] UŐ., uo. 122. HORATIUS, 1961. 139. Ford. GÖRGEY Gábor.

(*De vita Caesarum*) Tiberius-életrajzában (7. 2. 4.-ben olvasható kifejezéssel) a *hozzáillő* nőt jelenti, akit a férfi választ s neki mindenben megfelel.[148]

A folytatásban (22. sor) a *Quas colis, arborum* kifejezésénél (amelyről már Lambinus is bőven értekezik) azt jegyzi meg, hogy a fák nevelésének fényűzését és gyönyörűségét a rómaiaknál már másutt megmutatta. Hortensius (Macrobius szerint, *Saturnalia, lib. III., cap. 13.*) a platánfáit borral locsolta.[149] Erről számol be Valerius Maximus is művének (*Factorum et dictorum memorabilium lib. IX. cap. 1. art. 4.*) egyik részletében, ahol Domitius és Crassus vált szót: „»*uter igitur luxuriosior est*« – inquit Crassus. »*Egone, qui decem columnas centum milibus nummum emi, an tu, qui decem arbuscularum umbram tricies sestertii summa conpensas*?«"[150] Hasonlót mond el az idősebb Plinius is (*Nat. hist. lib. VII.*).

A 23. sor *cupressos* szava a gyászos fákra vonatkozik, ezért nevezi Horatius ezt *gyűlölt*nek (*invisas*). Proserpinának és Disnek szentelt a hely, ahogy erről Servius, Festus és Plinius is ír. Ez utóbbinak hosszabban idézi megállapításait (*lib. XVI. cap. 33.*).[151]

Még hosszabb kifejtettséget találunk e sorokhoz Mitscherlichnél. A versszakkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a 21. sortól (a 24-ig, vagyis a 6. versszak, *linquenda tellus…*) majdnem ugyanaz a gondolat fogalmazódik meg, csak más *színekkel* ábrázolja: mindannyiunknak azoktól a dolgoktól, amelyek az életben kedvesek voltak, valamikor meg kell válnunk; mindent itt kell hagyni. Ezzel – szögezi le – igen szelíd érzelmeket kelt Postumusban, és még mélyebbre ás lelkében, hogy az élet élvezetének addig vesse alá magát, amíg lehet, s remélhető, hogy e tanítást meg fogja erősíteni.[152] Ezért ügyesen felsorolja, milyen dolgokat gondolnak a boldog és gyönyörűséges élethez tartozónak. Az *Ódák* 2. könyve 3. versében (*Ad Delium*) a 17. sortól ugyanígy tesz. – Elsőként a *föld*et (21. sor: *tellus*) említi, azt a földterületet, amit birtokol az ember: szántókat, falusi földeket. – A *domus* (ugyanott) talán a nagyszerűen felépített és pompásan felékesített házra utal, amilyen Postumusnak is volt; az Alvilágban arra sem lesz szüksége. – A *placens* (ugyanott), vagyis a *csinos, tetszetős* jelző szerinte a nő erkölcseire, jellemére és alakjára vonatkozik; ebben sem lesz már része. – A 22. sortól (*neque harum…*) kezdődő rövid rész magyarázata: *el kell hagyni a kies fáskerteket, amelyekben nagyon nagy örömét lelte.*[153] A gondolat kellemessége különféle beszédmódokból tevődik össze – jegyzi meg. Csodás a hatása ennek a megfogalmazásnak: *harum, quas colis arborum…* A rómaiak fényűzéséről és esztelen költekezéséről a díszkertek ültetésében, amelyeket egyrészt összegyűjtött esővízzel öntöztek, másrészt nagy gondot fordítottak arra, jó legyen táptalajuk. Mindez számodra, aki rövid ideig vagy úr, szertefoszlik, nem sokáig fogod ezeket birtokolni, nem élvezheted ezeket a gyönyöröket sem, mert ebből az életből *tá-*

[148] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 243.
[149] UŐ., uo. 122. MACROBII *Saturnaliorum libri VII,* Basileae, 1805. 192. „*Is Hortensius platanos fuas vino irrigare consuevit.*"
[150] UŐ., uo. 122. Fordításunkban: „*Kettőnk közül ki fényűzőbb?"* Így szól Crassus. „*Vajon én, aki tíz oszlopot vettem százezerért: vajon te, aki az élőfák tíz árnyékáért harmincszor több sestertiust adtál?*"
[151] HORATIUS– MITSCHERLICH, 1800. 122. „*satu morosa, fructu supervacua, bacis torva, folio amara, odore violenta ac ne umbra quidem gratiosa* (*születése hosszadalmas, gyümölcse hasznavehetetlen, levele keserű, erős illatú és árnyéka sem kedvelt*)".
[152] UŐ., uo. 485–486.
[153] UŐ., uo. 486.

vozni kell (24. sor: *sequeretur*), a *ciprusfa* (23. sor: *cupressos*) fog csupán követni, mivel a rómaiaknál ezt volt szokás a sírra helyezni. Ez elég ismert – jegyzi meg. Ezért használja az *invisas* (23. sor: *kellemetlen, szörnyű*) jelzőt, mivel mindezek, amelyek a halállal összefüggenek, az alvilági dolgokra mutatnak rá, ahogy a máglya *sötét lángjai* (*ignes nigri*) is a 4. könyv 12. versében (26. sor). A *gyásszal teli ciprus* (*atra cupresso*) Vergilius *Aeneis*e 3. énekének 64. sorában is szerepel. Még annyit jegyez meg, hogy az *invisas* szó igen költői az alvilági dolgok érzékeltetésében. E szót az 1. könyv 34. versének 10. sorában (*invisi*) is használja. – A *dominus brevis* (24. sor: *dominum brevem*) kifejezés magyarázata: akinek fennhatósága rövid, nem sokáig tart ki. Lucretius a *brevis horá*t (*De rer. nat.* 4. 179.) használja, Horatiusnál pedig a *brevis rosa* (2. 3. 13.) és a *brevis lilium* (1. 36. 16.) szókapcsolatra is akad példa. Csodálkozik, hogy a különösen képzett férfiú, Johann Christian Wernsdorf (1723–1793) a *dominum brevem* kifejezést a *Poetae Latini minores* című könyve III. része egyik jegyzetében a 213. oldalon a *brevis dominus* kifejezést úgy érti, aki por és csont, s azt írja: „*qui mortuus et sepultus [aki meghalt s eltemették], apud Horatius c. II. 14. 24.*”[154] Egyébként azt mondják: *brevis tumulus, parva favilla*. Ellenérvként Propertius *Elégiái* 2. könyve 1. versének 82. sorában olvasható *breve nomen* (*kurta név*) a sírfeliratra utal. Figyelni kell a szavak elhelyezkedésére is, írja, a *dominum sequetur*hoz való kapcsolódásra.

Végül nézzük Berzsenyi költeménye utolsó versszakának (17–20.: „*A piros hajnal derülő sugára, / A' barátságnak kegyes ápolási, / A' legesdeklőbb szerelem' siralmi / Fel nem idéznek!*”) a horatiusi *carmin*ával (vagyis *carmen*nel) való megfelelését! E sorokat Csipak az 1. 24. óda (*Ad Vergilium Maronem*) 11–12. sorának felelteti meg: „*Tu frustra pius, heu, non ita creditum / Poscis Quintilium deos.*”[155] Borzsák István összefoglalója szerint a vers „az επικηδειον [gyászdal] terméke, de magába foglalja a *consolatio* legfontosabb elemeit is, a halál elháríthatatlanságától az istenek elleni σχετλιασμος [panaszkodás] illő változatáig és a tűrés orvosságáig. Mint költemény tanulságos módon egyesíti a hellénisztikus erkölcsfilozófia és retorika közhelyeit az őszinte barátság szavaival.”[156]

Lambinus és Torrentius a vers argumentumát így határozza meg: „*Deflet Quintcilii mortem” (Siratja Quinctilius [Quintilius Varus] halálát*).[157] Ez utóbbi a költeményt *siratóének*ként (θρηνητικη) határozza meg. A 11. sorból a *non ita creditum* kifejezést emelik ki. Lambinus hosszan fejtegeti, Torrentius lényegre törőbben. Erre még visszatérünk.

Desprez Horatius-kiadásában a vers argumentuma: „*De Morte Quintilii Vari*” (*Quintilius Varus haláláról*).[158] Itt teljes névvel nevezi meg Varust, aki valószínűen Vergiliusszal Horatius ifjúkori barátaihoz tartozott, s a vers (valamint Szent Jeromos) szerint Kr. e. 23-ban halt meg.[159]

---

[154] UŐ., uo. 486. L. *Poetae Latini minores,* Tomus tertius, curavit Io. Christianus Wernsdorf, Altenburgi, 1782. 213. A VII. versnél lévő jegyzet: *Epitaphium Claudiae Homonoeae coniugis Atimeti Ti. Caesaris A. L.*

[155] CSIPAK, 1912. 128. Magyarul: „*meddő jámbor imád: vissza sosem jöhet, / másként bíztad az égre őt.*” HORATIUS, 1961. 105. Ford. GRIGÁSSY Éva. A versről l. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 126–128.

[156] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 126.

[157] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 66.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 80.

[158] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 107.

[159] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 126.

A kommentátor a *tu frustra pius etc.* kifejezéshez mindössze annyit fűz hozzá, hogy *már lassanként kezd korlátot szabni a barát iránti féktelen gyásznak*.[160] (A folytatásban hosszan a *non ita creditum* szókapcsolatot vizsgálja, amelyről később szólunk.)

Hosszabb fejtegetésébe kezd Mitscherlich említett könyvében, amelyet az egész versszakra vonatkoztat (9–12.).[161] Megmaradt az iránt*ad* való baráti vágy – írja – minden jó szándékú és nemes férfinál, Quinctilius; mégsem szomorúbb senkinek a halála a tiednél, aki a barátjának (Vergilius) élt és kedves volt. Gondolatmenetében a továbbiakban arra tér ki, hogy Vergilius Varus utazásakor annak sértetlen visszatéréséért, vagyis a beteg Quinctiliusért könyörög és végez szertartásokat. A szertartásokat elvégezve mintegy lekötelezi az isteneket, hogy kezeskedjenek érte, *meg kell tartaniuk az isteneknek*, akiktől kéri épségét és sértetlenségét. Mindez azokra a régi ismeretekre mutat, ahol a szent ajándékokkal bármely felettünk állót le lehetett kötelezni, és – úgy vélik, hogy annak nevében áldozzák fel –, ha az istenek által védelmezettek, *az áldozat megadásával* (ahogy a 2. 7. óda 17. sorában [„*redde Iuvi dapem*"] és a 2. 7. vers 30 sorában [„*redere victimas*"]) akkor vissza kell térni. Ezután következik a *pius* magyarázata: Vergilius *kegyes* volt (kegyességet gyakorolt), Quinctilius egészségéért a fogadalmak kinyilvánításával, de *hiába* (*frustra* – 13. és a 15. sor), annak megajándékozott isteneitől kérte a *kegyesség*et (majdnem úgy, ahogy Catullus versei 76. darabjának 22. sorában: „*o di, reddite mi hoc pro pietate mea!*)[162], visszakövetelte azt az istenektől, mintegy a *kegyesség*ének kötelező díját, Quinctilius egészségét, akit azokra *nem úgy bízott rá* (*non ita crediderat [creditum],* 11. sor), nem azt a célt tűzte ki, hogy elragadják, sőt, hogy egészségesen térjen vissza, imákkal rímánkodva kérte az isteneket. Végül azzal fejezi be, úgy véli, ezt a kissé nehezebb sort elég jól kifejtette.[163]

Nézzük a sor folytatását („*non ita creditum*"), amelyet Mitscherlich érintett, Lambinus és Torrentius viszont csak e kifejezéssel foglalkozik. Tekintsük át ez utóbbi szerző rövidebb magyarázatát! Úgy értelmezi, hogy nem azt engedték meg a halhatatlan istenek, hogy ne ragadtathassék el soha (soha nem haljon meg), ugyanis Lucretius is ezt írja a *De rerum natura* 3. könyvének 971. sorában: „*Vitaque mancipio nulli datur, omnibus usu (Mert zálogként kaptuk az életet s nem örökre)*."[164] Az összekoldult életet élünk, amelyet adományképpen fognak zálogba helyezni – írja.

Desprez kiadásában pedig azt a magyarázatot olvassuk a kifejezéssel kapcsolatban („*non ita creditum*"), hogy ez azt jelenti, nem oly törvény szerint, hogy nem időzhet itt. Jóllehet, amit adnak, nem szokás visszakérni, de amit odaadtak és rábíztak, amikor tetszik, visszakövetelik. Az ez ideig ránk bízott Quinctiliust jogsértés nélkül elragadják: sőt, a hitelező jogszerűen él ezzel a dologgal. Lássa be tehát Vergilius, hogy nem kérheti vissza Quintiliust az istenektől, nemcsak a

---

[160] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 109.

[161] A 9–10. sor: „*Multis ille bonis flebilis occidit, / nulli flebilior, qua tibi, Vergili (Sok jó társ kesereg sírva e holt felett; / nálad, Vergilius, nincs, ki keservesebb).*" HORATIUS, 1961. 102–103.

[162] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 235. Magyarul: „*[Élni kívánok már, szabadulni e rút nyavajától.] / Istenek, adjátok meg kegyes életemért.*" CATULLUS, 1978. 116. Ford. DEVECSERI Gábor.

[163] UŐ., uo.

[164] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 81. Titus LUCRETIUS Carus, *A természetről (De rerum natura*), Kossuth, Bp., 1997. 103. Ford. TÓTH Béla. (Itt a 968. sor).

kegyesség tűnik fel (jaj! hiába), hanem annak visszája is. Befejezésként Desprez is idézi Lucretius művének fent említett sorát.[165]

*

Térjünk át Berzsenyi költeményére, a horatiusi centók magyarul összeszerkesztett textusára, amelynek, hogyha megnézzük forrásának hátterét, igen széles antik és neolatin hagyományát s jelentéskörét fedezhetjük fel az elmúlás témakörében. A horatianizmus tehát ott van a Berzsenyi-vers hátterében, ugyanakkor nem kétséges, hogy az *imitatio/aemulatio* jegyében sajátos Berzsenyi-költemény keletkezett, amely – ahogy láttuk – már újabb paradigma a horatiusi szöveghálók rendszerében. Idézzük fel Horváth János Berzsenyi-tanulmányának (*Horatiusi életbölcsességekre valló költemények*) egyik lábjegyzetét, ahol joggal írja a következőket: *„Naívság volna azt képzelni, hogy efféle elemekből Berzsenyi csak »összerakja» a maga versét. Horatius minden jobb ismerője tudja, hogy egy hangulat vagy gondolat mennyi rokon Horatiusi* [sic!] *helyet rezzent fel emlékezetében. Berzsenyi benne élt egész lelkével Horatius költői világában, s ihlete mint mágnes vonzotta magához abból a nekivalót. – Ily költeménynek különös varázsa van éppen arra, aki ismeri Horatius elemeit. Mindaz a költészeti glória, mely Horatius verseit övezi tudatunkban, átragyog a tőle ihletett költő versére is. Érzi azt ő maga is, mikor saját líraiságát ily századoktól megdicsőített, s tőle is csudált kész költészettel ölelkezteti.”*[166] A befejezésben valamiféle *áthasonulás*ról is beszél, amely a magyar költő lélekbeli visszahelyezkedését (*visszabűvölődését*) jelenti az antik világba.

Horváth János idézésével az *imitáció*elmélet (karöltve az *aemulatió*val) Berzsenyi-alkalmazását látjuk, amit úgy határoz meg és úgy finomít, hogy a római költő (és hozzátehetjük: költészet) olvasásával érzéseit a vele rokon mintához (paradigmához) igazítja, amely nem más, mint a *horatianizmus*. Horatius főként ódaköltészetének világa (szövegvilága) ismert Berzsenyi számára, s költői tehetsége (*ingeniuma*) s ihlete, ahogy írja, *mágnesként vonzza (vonzotta) magához a nekivalót*. Ezt látjuk a *Barátomhoz* című költeményben is. Másrészt Horatius *imitatió*ja, a horatiusi paradigma követése, verseit is magasztosabb szintre emeli (írja), követése *átragyog* az ihletett költő versére, ahogy ezt láttuk a Horatius-interpretációk értelmezésében: mindaz az antik (és a későbbi korok) háttér (hagyomány és ismeret) a centóval a Berzsenyi-verset is mélyíti, értelmezi. Ezzel az önnönmagát mutató Berzsenyi Horatiust is megmutatja. Ez lényeges, hiszen már *önálló,* Berzsenyi szellemével átitatott költeményről van szó, az *aemulatió*val már nem csupán valamiféle Horatius-utánérzésről, vagyis *egyszerű* imitatióról.

Ennek értelmében a Berzsenyi-vers a niklai költő egységes szövegeként kezelendő (a *berzsenyianizmus* fényében), amelynek része a horatianizmus. Említettük már Szegedy-Maszák Berzsenyi verstípusairól írt dolgozatát, amelyben e költeményt (a szerkesztetlenekkel ellentétben) az *egyszerű* típusúakhoz sorolja, ahol megkülönböztet két *átmeneti* formát: a lírai elbeszélőt és a lírai értekezőt. Ez utóbbihoz sorolja a *Barátomhoz* című költeményt, amelynek *hídszerkezet*éről beszél.[167] Úgy véli, a verset *háromtagú híd forma* jellemzi, amely az egyes részeknek sokkal többféle egymáshoz kapcsolódását teszi lehetővé,

[165] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 109.
[166] HORVÁTH, 1960. 61.
[167] SZEGEDY-MASZÁK, 1980. 107.

mint a pusztán ellentételező kéttagú szerkezet. Ez alkalmas arra, hogy a részek különféle szinteken viszonyuljanak egymáshoz. Négy ilyen síkot különböztet meg: az igeidő, a beszédhelyzet, a személyek és a rétorikai alakzatok síkját.[168] A szerző stukturalista látásmódját a vers szerkezetében a következőképpen érvényesíti: *„Az első tizenkét és az utolsó nyolc sor* utaló *hangnemű s párhuzamos szerkezetekből tevődik össze. Mindkét részben az egyes számú harmadik és az általános érvényű többes első személy uralkodik. A középső négy sorban a hangnem* felhívó*, az általános alanyként használt egyes számú második személy uralkodó, s a párhuzamokat sententia helyettesíti. A szöveg eleje s vége tehát megfelel egymásnak, de mégis van különbség: a befejező rész rövidebb a kezdőnél, a zárlatban a harmadik személy általános, a felütésben konkrét az alany, s az igeidők szintjén az ABA formát AAB forma módosítja: az első két rész jelen, a zárlat jövő idejű.*"[169] Szegedy-Maszák formakeresése s annak szabályszerűségének megtalálása ékesen bizonyítja Horváth János megállapítását, hogy Berzsenyi nem csupán *összerakja* a verset a horatiusi centókból, hanem annak szövegvilágában élve teszi *sajátlagossá* a római költő gondolatait, méghozzá úgy, hogy az elmúlás örök gondolatiságát a lírai hagyomány segítségével újrafogalmazva önnön lelkiségének érzéseit fejezi ki, ékes magyar nyelven, mondhatjuk, a *fentebb styl* jegyében, amely a nyelv szavainak, kifejezéseinek művészei megválogatását jelenti. Itt kapcsolhatóak be az *interpretáció* (több mint fordítás!) különféle szintjei, amelyek a nyelv kifejezőerejének mélységein keresztül idézik fel magyarul Horatius (és persze Berzsenyi) elmúlásgondolatait úgy, hogy a filozofáló diatribé mindhárom idősíkot (múlt, jelen, jövő) magába foglalja a baráthoz küldött verses üzenetben.

Ismerve már Horatius és a horatianizmus által meglévő, a vers szövegéhez kapcsolódó jelentésrétegeket, vizsgáljuk meg, hogyan szólal meg mindez magyar nyelven, a fordított s újraalkotott, a jelentéshagyományban újjáteremtett szavak s kifejezések (s egyben a horatiusi versterminusok) hogyan fejezik ki a költő horatianus elmúlásgondolatát, vagyis hogyan válik a horatianizmus a berzsenyianizmus részévé s hogyan lényegül át.

Mielőtt erre rátérnénk, idézzük fel Horváth Jánosnak a verssel kapcsolatos megállapításait, aki a már említett könyvének az *Életről, valóságról ítélkező költemények (6.)* című részében ezt írja: *„A* Barátomhoz *(előbbi címén:* Káldy Pálhoz*) meg* A közelítő tél *már szinte végig el van öntve e sötétebb ártól. Hiába hangoztatja amabban egy strófa a horatiusi menekvés jelszavát: »Minden órádnak leszakaszd virágát. – S élj az idővel!« – Nem ez a főgondolat, hanem az, hogy íme, telik az idő, öröm, szerelem vele enyészik, sem tudomány, sem kegyes áldozat vissza nem adja; itthagyunk mindent, valamit szerettünk, egyedül megyünk a koporsóba, sem a hajnal piros sugara, sem barátság, sem a szerelem siralma fel nem igéz többé. Párja ennek, de az elmúlás szemléletétől már csak jelszónyira sem tágít,* A közelítő tél. *Nemcsak teljesebb benne az elmúlás elégiája, hanem érzékletesebb, s annálfogva áthatóbb.*"[170] Horváth tartalomleírása a költeményt csak sekélyesebb, a 2. 14. ódán alapuló *Horatius-utánérzés*ként mutatja be. A költemény – láttuk a horatiusi szöveghelyeket – ennél sokszínűbb, hiszen a baráti szimpózium képzelt beszélgetését imitálja úgy,

[168] UŐ., uo. 108.
[169] UŐ., uo. 109. A kiemelések tőlem, T. S. A.
[170] HORVÁTH, 1960. 73.

hogy közben a római mester versszövegein keresztül tárja elénk magyar nyelven érzéseit.

Sajátos értelmezést fogalmaz meg monográfiájában Merényi Oszkár, aki ifjúságsirató versnek nevezi, valamint (majdhogynem a félreértés határát súrolva) azt írja, hogy a „*költemény búcsú a költészettől (Tempék), a szerelemtől, az ifjúságtól. A költő érzelmeinket a romantikus ború és klasszikus vigasztalás hangulatai között, a fájdalom és bölcsesség ellentett, de a versben egymásba átmenő hullámain ringatja. Az elégiai érzések váltakozása mintegy zenei színezetet ad ennek az elégiának is. Érzelem, elbeszélés, eszmélkedés teszi gazdaggá a vers tartalmát. De e »kietlen« elégiából már hiányzik a költészet nemtője. A Múzsa már nem »kezese«, nem vigasztalója a költőnek. Az életet a Múzsa nélkül »látja, szenvedi és éli meg.« A magány mind ridegebb és barátságtalanabb lett. Már csak az elégiai fájdalom szépíti meg*."[171] Anélkül, hogy az egyes állítások helytállóságát vizsgálnánk, csak annyit állapítunk meg, hogy Merényi teljesen Horatius nélkülivé teszi a verset, vagyis horatiustalanítja.

Nézzük akkor alaposabban a költeményt, amely a baráthoz szóló diatribébeszéd, csakúgy, mint Horatius számos lírai verse. Vizsgáljuk meg az egyes versszakokat! Az elsőnél, mivel a kéziratos változatban a nyomtatotthoz képest itt a legnagyobb az eltérés, mindkét változatot.

Íme, lassanként lefoly a virágkor,
S gyenge rózsáink vele elvirítnak;
A kies Tempék, Örömek, Szerelmek
Véle enyésznek.
[*Káldi! lassanként lefoly a' virágkor,*
'S véle Ortzáink fiatal virági,
Vele a' boldog szerelem s vidamság
Bimbai hullnak].

Látjuk, a megszólítás átalakul. A kéziratos változatban még a horatiusi versek mintájára szólítja meg a barátját. A római költő e verstípusait fentebb említettük. A nyomtatott szövegbe viszont már az *íme* mondatszó kerül, amely a közelben lévő dologra (személyre) mutat, illetve figyelmeztető jelentése is van. Ebben az esetben az első sor fontos kulcsszavára, a *virágkor*ra, amelynek horatiusi szavaként az *annus-i (év)* szót találtuk, de minden bizonnyal az *aetas-atis* (*életidő, kor, bizonyos része az életidőnek [virágkor],* amely rokon az *aevum*mal) jelentését is magába *foglalja*.[172] A *virágkor*, ennek megfelelően, magának a növénynek a virágzására utalva a *testi és szellemi erő teljében* jelentésköréhez kapcsolódik. A *lefoly(ik)* ige a lineáris, vagyis emberi időfogalom kifejezésére utal (mint ahogy patak is vonalszerűen halad tova), az elmúlásra, amely *lassanként* következik be. A Berzsenyi-verstextusok összefüggéseként ez ugyanaz, mint *A' Közelítő Tél* című vers „Lassanként *koszorúm bimbaja elvirít*" (17.) vagy az „*Itt hágy, s vissza se tér* majd *gyönyörű korom*" (21.; [a kiemelések tőlem, T. S. A.]) sora.[173] Mindkét versben szerepel a *lassanként* szó, amelynek szövegkörnyezete az idő *praetextus*aként szerepel, a *majd*nak pedig a második

[171] MERÉNYI, 1966. 198.
[172] L. pl. Pápai Páriz szótárát (*Dictionarium Latino-Hungaricum,* Leutshcoviae, 1708. 27.) vagy a Finály-szótárat (Franklin Társulat, Bp., 1884. 60–61.).
[173] Ott világos a ciklikus és a lineáris időszemlélet ütközése. L. erről más munkáinkat.

idézetben megfelel a *lassanként* időhatározó szó, amely jelzi a viszonylag hosszabb idő alatt történő, lassú vagy fokozatos haladást, vagyis, hogy az elmúlás még nem következett be, de mindenképpen fog, mert az idő visszafordíthatatlan.

A második sor a metaforikus *virágkor* képét a *rózsák elvirít*ásával, elenyészésével, elvirágzásával festi. Jelen van (itt is) a finom időkezelés, a virág bimbó-állapota, virágzása, majd hervadása, valamint teljes pusztulása, mintegy a három, illetve négy életszakasz jelképe. Tudjuk, hogy a *rózsa* (az idősebb Plinius osztályozása szerint) a tavasz virága s a szerelem jelképe: fehér, illetve vörös rózsa, amelyet Adonisz vagy Aphrodité vére festett meg. A rózsa-motívum (illetve -metafora) igen gyakran fordul elő a latin és neolatin költői hagyományban, amely a Venushoz kötődő tavasz és szerelem kifejezője.[174] A tavasz pedig szimbolikusan a fiatal, virágzó életidő. A *gyenge rózsáink [vele] elvirítnak*-sor a fiatal életidőre utal (a rózsa még gyenge), ugyanakkor a szerelemérzést is feltételezi, a szerelem is eltűnik. A *gyenge* jelző tehát utalhat a fiatalságra, ugyanakkor a fitala életkor törékenységére, elillanó voltára.

Az eredeti, kéziratos változat még árulkodóbb. Az *arc fiatal virágai*ról (szép metafora), rózsáiról van szó, vagyis egyértelműen az ifjúságról, amelynek jellemzője a pirospozsgás (mintha vörös rózsák nyílnának rajta) arc. Vele távoznak *a' boldog szerelem s vidámság* [sic!] is, vagyis annak még *bimbóállapotú*, azaz felhőtlen érzései. A nyomtatott változat a *bent és kint* képét teremti meg: *bent*, azaz átvitt értelemben az ifjúság, kint, mintha az évszak változásával a rokokó jellegű kertben a virághervadásnak lennénk a tanúi. A kéziratos változat metaforikusan beszél az ifjúság könnyed eltűntéről. Az *ortza virágai* (vagyis az arc rózsái) olyan költészeti toposz, amelyet például Helené leírása kapcsán Lessing is említ *Laokoón*jában (20. fejezet), ahol közli a bizánci krónikás, Kónsztantínosz Manasszész (1131–1187) görög nyelvű költeményét, amelyben az olvassuk, hogy „*Arca ragyogó fehér, de két orcája rózsaszál*".[175] Utaljunk még itt a Berzsenyit nem vérbő, testes magyarként (tudjuk, hogy verseinek első kiadásához készült kép a szerzőt túl kövérnek ábrázolta[176]), hanem szakáll nélküli, ámbár bajuszos ifjúként ábrázoló klasszicista festő, a francia Joshua Reynolds (1723–1792) hatását mutató DONÁT János (1744–1830)[177] 1817-ben készített portréjára, amely a pirospozsgás ifjúi vonásokat őrzi.[178]

---

[174] Erről részletesen szóltunk *A' Tavasz* című vershez készített előtanulmányban: *A tavasz és az ősz mit az idő és az élet metaforái, szimbólumai és allegóriái* – kézirat.

[175] LESSING, *Laokoón = UŐ., Válogatott esztétikai írásai,* Gondolat, Bp., 1982. 275–276. Ford. VAJDA György Mihály.

[176] Ennek készítője valószínűen Kaergling János Tóbiás (Augsburg, 1780– 1845, Pest) festő volt, aki Augsburgban és Bécsben végzett művészeti tanulmányokat. Pesten 1809-ben telepedett le. Csendéleteket, arcképeket festett, gyakran készített miniatűröket. A rézmetszők előszeretettel sokszorosították kompozícióit. A kép történetéről ONDER Csaba, *Retorika és irónia. Az Előbeszéd Kölcsey kritikai beszédmódjában* = Alföld, 1999/1. 41–60.; itt: 47–49. Berzsenyi ezt írja Kazinczynak 1810. november 23-án: „*Portraitem nagyon hibás ha engem igen kövérnek mutat. Vállom és mellem ugyan platói, de kövér éppen nem vagyok. Mind Szemerét mind a' képirót az én béllelt téli mentém csalta meg. Add, kérlek, ezen hamis copiámat Kisasszonykádnak játszani. Küldök én Néked másikat, melly meg fogja mutatni, hogy a' Te barátod eggy egész araszszal vastagabb mellben mint hasban. Azt pedig, hogy én az első döfés dicsősségét másnak nem engedném, az én ódáimból láthatod*." BDLev–FÓRIZS, 2014. 167. Vaderna Gábor erről megjegyzi: „*Onder Csaba igen szellemesen mutatja be, hogy Berzsenyi verseinek első kiadása elé készíttetett kép története (túl kövérnek ábrázolta a szerzőt) hogyan hasítja ketté a hús-vér költő és a fiktív költő alakjait*." L. VADERNA, 2004. 179.

[177] Donátról l. BODNÁR Éva, *Mitológia és allegória. A csendélet* = SZABOLCSI Hedvig–GALVICS Géza, szerk., *Művészet Magyarországon 1780–1830*, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp.,

Berzsenyi portréja (Helmeczy 1816-os kiadásából)

Kiemelendő még a 2. sor *vele (véle)* szava (ismétli a 4. sorban), amely a *virágkor*ra (az életidő ifjú szakasza) utal vissza, amellyel a gyenge rózsák *elvirítnak,* s amellyel a kies Tempék, Örömek, Szerelmek *enyésznek* (vagy *boldog szerelem s vidámság / Bimbai hullnak*). A nyomtatott kötetbeli szövegben egyfajta hármasság jelenik meg, miként, ha a három Gráciát (Χαριτες – Kegyesség[ek]: Aglaia, Euphroszüné, Thalia) idézné fel, amelyek esztétikai minőségként a szépség, illetve a gyönyör, a báj és a kellem kifejezői.[179] E három jelenség

1980. 89–94.; l. még kötetben: 188–190. A témáról l. CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925), Bp., 1983. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa).

[178] A kép adatai: *Berzsenyi Dániel arcképe*, 1817. Olaj, vászon, 62 x 50 cm. Magántulajdon.

[179] Esztétikai szerepükről l. Władysław TATARKIEWICZ, *Az esztétika alapfogalmai: hat fogalom története,* Kossuth, Bp., 2006. Ford. SAJÓ Sándor. *5. Báj,* 127–128. Euphroszüné maga az *öröm*. L. KERÉNYI Károly, *Görög mitológia,* Gondolat, Bp., 1977. 69–71., itt: 70. L. még Pindarosz 14. olümpiai ódáját. *PINDAROS,* Bp., 1929. 122–124. Itt (1–2.): *„Kephisosnak / Partjain lakoztok, a széplovu*

említését felsorolásnak is tekinthetjük, mégis érdemes hátterüket is megvizsgálni. A Gráciák szerepében tetszelgő s többes számban használt allegorikus *Örömek, Szerelmek* a *sarjadás (Thalló)* kifejezői, amelyeket most (az athéni kettős évszakfelfogás tükrében) a *hervadás* (*Karpó* vagy *Karphó,* a két Hóra[180]) jellemez.[181] A tavaszhoz köthető jelenségek tehát *enyésznek*.

A Berzsenyi-vers hármasságban elsőnek említi azonban a metonimikus *kies Tempé*ket, vagyis a *kies szép völgyek*et, ahol a vidámság (az *Örömek* és a *Szerelmek*) lakik. A Horatius-carmenek által többször (pl. 1. 7. 4.; de mintegy háromszor) említett híres thesszáliai Tempé völgye az Ossza és Pélion meredek sziklái között húzódott, és szakadékán keresztül a Péneusz folyó ömlött a trák tengerbe. A táj szépsége már az ókorban magára vonta a figyelmet: a merész kanyarulatok, a szédítő szakadékok, a helyenként kiszélesedő völgy tölgyesei, babérerdei, fenyő- és platánfái olyannyira tetszetősek voltak, hogy más szép vidéket is szerettek a Tempé névvel jelölni, mint ahogy Ovidiusnál (*Fasti,* 4. 477.) a szicíliai Helorus melletti völgyre a *Heloria Tempe* kifejezést használja.[182] A hely toposzszerű általánosítását már a 16–18. századi Horatius-kommentárok is megjegyzik. Lambinus azt írja az 1. 7. óda 4. sorához fűzött magyarázatában, hogy „*Tempe communi, et generali appellatione nemora significant*" (*Tempét közös és általános elnevezéssel az erdők, berkek jelentik*).[183] Szól még arról is, hogy az Ossza és Olümposz között terül el ez a hely, amely *igen szép* (*amoenissima* – vagyis *kies*). – Desprez pedig úgy fogalmaz, hogy Thesszáliában igen nagy gyönyörűséget keltettek némely helyek, úgyhogy ha eztán valamely vidéket gyakran emlegettek, gyönyörködtető Tempének nevezték. Tempé völgye arról is nevezetes, hogy az Ossza és Olümposz között fut a Péneusz folyó. Jobbra dombok vannak, lankás és erdős völgyek. A továbbiakban Sztrabón művéhez (*Geógraphika*) utasít.[184] Még megjegyzi, hogy az 1. 21. (9.) és a 3. 1. (24.) ódában fordul elő a szó.[185]

Berzsenyi tehát a már a horatiusi költészet óta kialakult köznévi értelemben használja a szót, s ahogy jeleztük, többes számban (ahogy írtuk), *szép völgyek*et jelent, vagyis *kies völgyek*et. A jelzőt a niklai költő is hozzáteszi, s ezzel felerősíti, hogy igen szép völgyekről van szó, hiszen a *Tempe* maga a *kies völgy*, Berzsenyi szóhasználatában pedig a *kies szép völgyek* olvasat jöhet szóba. A Czuczor–Fogarasi-szótár meghatározása a *kies* szót így írja körül: „*Betű szerént am. [annyi mint]* a kedélynek tetsző, kedves, érzéket gyönyörködtető. *Különö-*

---

réten!" és nevüket is említi (16–18.) „*Aglaia, drága s ti, dal baráti, Euphrosyne s Thalia, lányai a nagy / Égi királynak*". PINDAROS–CSENGERY, 1929. 123. Aglaia a gyönyör, Thalia a virágzás megtestesítője.

[180] A Hórák (Themisz leányai) is hárman voltak. L. KERÉNYI, 1977. 71–72. Itt más nevek szerepelnek.

[181] L. GRAVES, Robert, *Görög mítoszok,* 1., Európa, Bp., 1970. 79. Pauszaniasz *Görögország leírása* című műve *Boiótiá*ról szóló részében (9. könyv) ezt írja (35. 2.): „*Ezek az elnevezések illenek a Khariszokhoz, de megfelelőek az athéniaknál szokásos nevek is, akik a Khariszokat ősidők óta Auxo [Gyarapodás] és Hégemoné néven tisztelik. Karpó viszont nem az egyik Kharisz neve, hanem valamelyik Hóráé. Az athéniak a másik Hórát Thallónak neveik*". PAUSZANIASZ, *Görögország leírása,* II., Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 203. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[182] Leírását és az arról szóló ókori forrásokat l. PETZ Vilmos *Ókori lexikon*jában, elektronikus változat, a megfelelő címszónál.

[183] HORATIUS–TORRENTIUS, 1588. 25.

[184] Itt pl. a VII. könyv frg. 4. 14–15. részében olvassuk a leírását. L. STRABÓN, *Geógraphika,* Gondolat, Bp., 1977. 346. Ford. Dr. FÖLDY József.

[185] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 33.

sen mondjuk vidékről, tájról, erdőről, kertről, ligetről, mely a szemekre kellemesen hat, mely az érzékeknek gyönyörélvet nyújt."[186] Első példája a *kies völgyek*. Az *érzékeket gyönyörködtető, az érzékeknek gyönyörelvet nyújtó* szép völgyekről van tehát szó, amelyeknek (ahogy szintén írtuk) része az *Örömek* és a *Szerelmek*, amelyek *enyésznek*, elmúlnak. A *kies völgyek* állandóságába vegyül az emberi érzések elmúlta. Azok mindig gyönyört keltenek, de csak a *kairosz*-pillanatban. Az egyenes vonalú khronosz-szemlélet a pillanat végét sejteti.

Ezzel az antik (antikizáló és horatiusi) időszemlélettel kapcsolódhatunk a második versszakhoz (5–8.), amelynek kéziratos változata alapvető különbségeket nem mutat.

Melly rövid 's kedves! valamint az első
Éjjelünk, melyen szeretőnk' ölében
Életünk' legszebb örömébe égve
Kóstola szívünk.

A *Melly rövid 's kedves!* mondat alanya a *virágkor* (erre vissza is utal), amely *kairoszként,* vagyis időpillanatként kezelendő, hiszen hamar *lefoly*, ezért *rövid* életszakasz az emberi élet időfolyamában, de *kedves*. Hasonlatában a férfi–nő együttlét első, feledhetetlen éjjelét (kairosz-pillanatát) idézi fel a férfi szempontjából. Az éj leple alá rejtett (latens) coitusra vonatkozik. A *szeretőnk* az első nőre utal, aki testi szempontból szereti (tehát a szeretőnk, aki odaadva magát minket szeret). A nyelvtani viszony azonban az *öl*ére mutat, a *vulvá*ra (ölébe engedi a szerető [*meretrix*]), vagyis egyértelműen az első szeretkezésre. Óhatatlanul idekívánkozik Berzsenyinek 1811. március 13-án írott levele Kazinczyhoz, amelyben *A' Tánczok* című vers magyarázataként ír önmagáról, többek között a következőket: „*és az én első szeretőm az én karjaim közt elalélt*".[187] Ez a testi pillanat a szív örömét is felkelti, belekóstol a testi gyönyörökbe. A (lángban) égő szív az érzések felfokozottságát sejteti. A verssorok tehát a *hédoné,* a fiatal életkor gyönyöreinek elillanását festik, amelyek a diatribéhez járuló melankolikus hangulatot keltenek. A *heves ifjú* életéből vett idillikus kép az első együttlétről Berzsenyi *leleménye* (*inventio*), itt most nincs mögötte a római költő.

Horatiusi ihletettségű viszont harmadik versszak (9–12.). Forrásában (s a kölcsönzött, de interpretált centókban az emberi életidő visszavonhatatlanságát fogalmazza újra.

Elrepűl tőlünk, soha vissza sem tér!
Sem Galenusnak tudományi titka,
Sem kegyességünk' ezer áldozatja
Vissza nem adja.

---

[186] CZUCZOR Gergely–FOGARSI János, *A magyar nyelv szótára,* III., Pest, 1865. 717. A kiemelések tőlem, T. S. A.

[187] KAZLEV, VIII., 1898. 393. A levél előző mondatai: „*Én egy korúim között legelső tánczos voltam, lovat, embert, asztalt által ugrani nékem játék volt. Sopronyban magam tizenkét németeket megvertem, és azokat a' város tavába hánytam".* Berzsenyi levelének e részletéről l. FÓRIZS Gergely, *Adalékok Berzsenyi líceumi kapcsolataihoz* = DEVESCOVI Balázs–SZILÁGYI Márton–VADERNA Gábor szerk., *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére,* Ráció, Bp., 2007. 148–154.; valamint Fórizs jegyzete a Berzsenyi-levelezés kiadásában: FÓRIZS Gergely, s. a. r., Berzsenyi Dániel *levelezése,* EditioPrinceps, Bp., 2014. 798.

A versszak első sorának (*„Elrepül tőlünk, soha vissza sem tér!”*) alanya még mindig a *virágkor (aetas)*, amely jelzi a három versszak szerkezeti-tartalmi összetartozását, egységét. A versszakot a *vissza sem tér – vissza nem adja* szókapcsolatok zárják egyfajta keretbe, mintegy echóként ismételve. Az *elrepül* ige az időviszonyokat idézi fel, a *szárnyas* (egyenes vonalú) *időt*, vagyis az idő sodrába került életkor (*virágkor*) elröppen. (A *khronosz* folyamában lévő *kairosz-pillanat*ok adhatnak tehát csak örömet.) A *szárnyas idő* motívuma ismert és szerteágazó költői toposz kiterjedt ikonográfiával, amelyet *A’ Közelítő Tél* című versben is olvasunk.[188] Az emberi életidő egyenes vonalúságára utal a *soha vissza sem tér* mondat, ellentétben a természet vagy a kozmosz ciklikus idejével, amely a horatiusi vers időszemléletében (az emberi mellett) megjelenik. Az időfolyam visszatérésének lehetetlenségét erősíti a versszak két középső sora: azt sem az élet titkait kereső orvostudomány, sem az isteneknek kijáró kegyesség (*pietas*) követeztében megtett áldozatok vissza nem adják. A 10. sorban a híres görög származású római orvost, Galenust (Galénosz; Kr. u. 129–201), az ókori görög orvoslás egyik legkiválóbbikát említi, aki alapos bölcsészeti tanulmányokat is végzett. Rómában a császárok (Marcus Aurelius, Commodus, Pertinax és Septimius Severus) udvari orvosa volt, s az orvosi tudománynak új és harmonikus rendszerét hozta létre. Nagy ívű orvosi munkásságát neve (*galenizmus*) jelzi. Művei nyomtatásban először latin fordításban jelentek meg Aldus Manutiusnál Velencében 1490-ben.[189] Horatius nem említheti, így Berzsenyi tájékozódására utal neve.

A versszak horatianus harmadik sora a *kegyességre* (*pietas*) utal, illetve annak az (állat)áldozatokkal való megszerzésére, de az életidőt ez sem tarthatja vissza. A Horatiusnál (s mondhatni, az egész római irodalomban) oly fontos *pietas* elsősorban a családi összetartozással, a vérrokonsággal kapcsolatban használatos fogalom.[190] A rómaiaknál a görög ευσεβεια szóval való visszaadása már korán megjelenik. Ez a fogalom az istenek iránti kegyességet, jámborságot jelenti.[191] A *pietas* ennek latin megfelelője. Később a *pietas-fogalom* az etikai norma meghatározója lett. Cicero már az erények között az első helyen említi (*De rep.* I. 2. 2.), *A jóslásról* (*De divinatione*) című művében pedig (1. 21. 7.) a régiek tiszteletére szólít fel, akiknek jámborsága és becsületessége kimagaslik, mert különösen tisztelték a nagyhatalmú istenségeket.[192]

---

[188] L. TÓTH Sándor Attila, *Berzsenyi Dániel időszemlélete, annak költészeti forrásai s ikonográfiája* Az Ősz, *vagyis* A közelítő tél *című verse negyedik versszakában* = Docere, 2018/1–2. 81–114.

[189] Galenusról l. Petz Vilmos *Ókori lexikon*ját, digitális változat, a megfelelő címszónál.

[190] A fogalomról l pl. LIEGLE, Josef, *Pietas* = Zeitschrift für Numismatik, Berlin, 1935. 59–100.; MASKIN, N. A., *Augustus principátusa: kialakulása és társadalmi lényege,* Akadémiai, Bp., 1953. 183–185. Ford. BOZSÁK István. Már említett tanulmányok: HOFFMANN, 1983. 5–14.; KÖVES-ZULAUF, 2000. 247–262.

[191] Erre még *A’ Jámborság és Középszer* című versnél visszatérünk.

[192] *„Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis, / Qui populos urbisque modo ac virtute regebant, / Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque / Praestitit et longe vicit sapientia cunctos, / Praecipue coluere vigenti numine divos.*” Magyarul: *„Helyes tehát, hogy a régiek, akiknek emlékei közöttetek élnek, / akik a népeket, városokat mértékkel és vitézséggel irányították, s helyes, hogy kortársaitok, akiknek jámborsága és becsületessége / kimagaslik, és bölcsességben messze megelőz mindenkit, / különösen tisztelték a nagyhatalmú istenségeket.*” CICERO, *A jóslásról,* Belvedere, 2005. 20. Ford. HOFFMANN Zsuzsanna.

Georg Paul Busch (német gravírozó; 1728–1756) Galenus-portéja

A *pius/pietas* horatiusi, romanizált felfogása van jelen a sorban, hiszen a *kegyesség* megszerzése összefüggött az istenek tiszteletével, akiknek áldozatot kellett bemutatni. A horatiusi költeményeket – így a *Carmen*ek 2. 14. darabjának 2. sorát (*nec pietas moram*) – értelmezők közül Desprez úgy fogalmaz, hogy *ha a legvallásosabb módon tiszteled is az isteneket, nem lesz hosszabb az életed*.[193] Az igen népszerű, de purgált kiadást közrebocsátó Josephus Juvencius pedig a kifejezés magyarázatánál úgy fogalmaz, hogy *sem erényed (virtus), sem kegyességed (jámborság – pietas) nem fog visszatartani az öregségtől és a haláltól*.[194] Berzsenyi verssora mögött e római toposz húzódik meg: az elillant ifjúi életidőt a kegyesség s annak érdekében elkövetett ezer (igen sok) áldozat sem adja vissza.

A negyedik versszak szerkezeti és tartalmi változást hoz.

Minden órádnak leszakaszd virágát,
A' jövendőnek sivatag homályit
Bízd az Istenség' vezető kezére,
'S élj az idővel!

A filozofáló diatribé (morális beszéd) horatianus parancsai következek. Szerkezeti szempontból mintegy a költemény középpontját jelenti ez a rész. A versszak felépítésében a már tapasztalt első és utolsó sor megfelelését s a középsők összetartozását teremti meg.

Ahogy írtuk, nemcsak a szerkezet, hanem a tartalom összefüggését is megfigyelhetjük, hiszen a versszak első és utolsó sora a görög *labe kairon* és a latin *carpe diem* körülírt magyarítása, amely Horatiusnál is más-más formában fellelhető; így a 3. 8. *carmen* 27. sorában („*Dona praesentis cape laetus horae*"). A jelzett görög és latin kifejezésekről (amelyek nem egészen fedik egymást) már szóltunk fentebb. Berzsenyi interpretációjában a „*Minden órádnak leszakaszd virágát*" mondata állítmánya, a *leszakaszd* szó utal a *carpo* latin ige jelentésárnyalataira, a virág (gyors vagy lassú) letépésére. Berzsenyi fejében tehát a *carpe diem* kifejezés járhatott, ugyanis a kétségkívül még a forrásként használt 3. 8. vers 27. sorában a *cape* (*capio*) ige szerepel, ami viszont a görög kifejezés ismeretét sugallja Horatiusnál. A *praesentis horae* kifejezés megfelel a *minden órádnak* szókapcsolatnak, de Horatiusnál csak a *cape* imperatívuszában meglévő egyes szám 2. személyt az *órádnak* (ellentétben az *órának*) szavával megerősíti. A *jelenlévő/jelenvaló* szót is kicseréli az erősebb *minden* szóval. A virág leszakítása, letépése metaforikusan jelenik meg, ugyanis itt a szépség, a boldogság és az öröm forrása, tehát minden órában találj örömet. Az értelmezés, annak ellenére, hogy nagy a *hédoné* sugallata, vagyis az epikureus szemlélet jelenléte, mégis a sztoa, vagy az általános filozofáló diatribé, felfogása felé (is) hajlik: minden órát becsülj, ne teljen hiába, mert az élet rövid.

Ezt erősíti a versszak utolsó sora is: „S élj az idővel!" Láttuk, hogy e kifejezésnek Csipak az 1. 11. *carmen* 8. sorában található *carpe diem* szókapcsolatát

[193] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 239.

[194] Juvencius műve (*Q. Horatii Flacci Carmina expurgata*) igen sok kiadást megért a 18–19. században. A kiadások közül a jobb áttekinthetőségű 1767-ben megjelentet (Rothomagi) kiadást használtuk. HORATIUS–JUVENCIUS, 1767. 69. Lucanus scholiastája a *Pharsalia* 1. 11. sorához fűzött magyarázatban azt mondja: „*Duae sunt praecipuae Romanae virtutes, militaris virtus et pietas*" (*Két kitűnő római erény van, a hadi vitézség és a kegyesség*).

felelteti meg.[195] Amennyiben ez így van, a latin mondatocska jelentéskörét Berzsenyi az idő megélésének emberi (morális) parancsában szabja meg, vagyis, élni az idővel azt jelenti, hogy a virágkor és általában az élet elillanása miatt jól használni a napokat, az istenek (az Isten) ajándékát.

A strófa középső részének, amely egy hosszú mondat, horatiusi ihletéséről már szóltunk, de Berzsenyi sajátos interpretációja sem hiányzik. A harmadik sort Csipak Lajos az 1. 9. *carmen* 13. sorával azonosítja, viszont annak megfogalmazásába valószínűen belejátszott a Thaliarchushoz szóló vers (1. 9.) 9. sora, ahol a római költő azt írja: „*Permitte divis cetera*". A 16–18. századi kommentáros Horatius-kiadásokban Lambinus hosszan értelmezi. „*Úgy tűnik*" – írja –, „*hogy e szöveghelyen az istenek gondviselését és miden emberi dolog iránti engesztelését nyilvánítja ki.*"[196] Ezzel ellentétesen fogalmaz a *Szatírák* 1. könyve 5. verse 100–101. sorában, ahol ezt írja: „*Credat Iudaeus Apella, / Non ego; namque deos didici securum agere aevom* (*Ha Apella zsidó ezt / elhiszi – én tudom azt, hogy az istenek élete vídám*)".[197] Ezt a sort az epikureista Lucretiustól kölcsönzi, akinek művéből (*De rerum natura*) hosszan idéz a *sermo* magyarázatában[198]; többek között az 5. könyv 76–89., valamint a 6. könyv 50–59. sorát, ahol (5. 82.; 6. 58.) olvasható a *nam bene qui didicere deos securum agere aevom* (*Mert kik jól tudják mily gondtalan élet az égi / Isteneké*)".[199] E helyen azt kívánja tehát Horatius mondani, hogy a napok növekedését a hátralevő élethez kell hasonlítani, hiszen az élet hosszúságát az embereknek a szerencse, a sors (Tükhé) szabja meg

Desprez magyarázatos kiadása igen röviden írja körül a kifejezést, amiben a *hédoné* óhajtását látja: *egyedül a gyönyörrel foglalkozz, mások gondját pedig hagyd az istenekre*.[200]

Mitscherlich hasonlóan magyarázza: „*vidítsd fel az életet az élvezettel, és gondold azt, hogy minden más dolog tőled idegen. Így látják jónak az istenek, akik isteni erővel mindent irányítanak.*"[201] Azt mondják, *bízzunk mindent az istenekre,* mert a dolgok vagy nincsenek a hatalmunkban (ezeknek bizonytalan a kimenetele), vagy amelyek a jövőben történnek. A német kommentátor a magyarázathoz görög költői szöveghelyeket keres, amelyeket Horatius valószínűen ismert. Elsőként Pindarosz 13. olümpiai ódájának 149. [106.] sorát idézi, ahol a görög költő így ír: „Διὶ τοῦτ᾽ Ἐνυαλίῳ τ᾽ ἐκδώσομεν / πράσσειν (*ám az isten kezében van a siker*)."[202] Úgy véli, a Kr. e. 6. századi megarai elégiaköltő, Theognisz verssora (az 1013. sort jelöli meg, kiadásaiban az 1047–1048. sor) hasonlóan fogalmaz: „Νῦν μ ν πίνοντες τερπώμεθα, καλὰ λέγοντες·/ ἅσσα δ᾽ ἔπειτ᾽ ἔσται, ταῦτα θεοῖσι μέλει."[203] A következő idézet Euripidész töredékes darabjából (Κρησσαι) való (Fr. 468.), ahol a következőket írja: „τὰ δ᾽ ἄλλα χαῖρε κύλικος

---

[195] A kifejezésről l. ZOLNAY, Desiderius, *In memoriam Q. Horatii Flacci. Aurea Horatii dicta. Particula II.,* Szentes, 1936. 3–18. *In memoriam Q. Horatii Flacci. Aurea Horatii Dicta,* pars, II. XII. *Carpe diem!*

[196] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 32.

[197] HORATIUS, 1961. 397. Ford. BEDE Anna.

[198] L. HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 64.

[199] Magyarul l. LUCRETIUS–TÓTH, 1997. 145.; 184.

[200] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 43.

[201] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1., 1800. 107.

[202] UŐ., uo. Magyarul l. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 120.

[203] UŐ., uo. Magyarul: „*Mit az ég keze ránk mér, / azt kikerülni bajos, hogyha a föld fia vagy.*" SZEPESSY Tibor, szerk., *Görög költők antológiája,* Európa, Bp., 1982. 78. Ford. BEDE Anna.

ἑρπούσης κύκλῳ." Az ugyancsak euripidészi darabban, az *Alkésztisz*ben pedig ez olvasható (788.; 792.): „εὔφραινε σαυτόν, πῖνε – τὰ δ' ἄλλ' ἔασον ταῦτα".[204] Más, a régi görög epigrammákat összegyűjtő, korában kiadott antológiákban (*Analecta Veterorum poetarum Graecorum,* ed. Rich. Fr. Brunck, Tom. II., Argentorati, 1773) is talál erre példákat. Mindezzel bizonyítja, hogy a görögöknél e közmondásszerű mondat költői toposzként volt használatos.

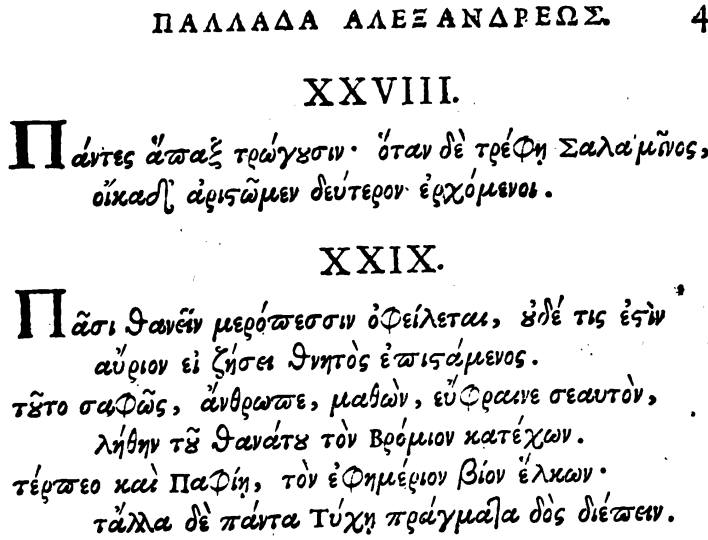

ΠΑΛΛΑΔΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ. 413

XXVIII.

Πάντες ἄπαξ τρώγσιν· ὅταν δὲ τρέφῃ Σαλαμῖνος,
οἰκαδ' ἀρισῶμεν δεύτερον ἐρχόμενοι.

XXIX.

Πᾶσι θανεῖν μεροπεσσιν ὀφείλεται, οὐδέ τις ἐστὶν
αὔριον εἰ ζήσει θνητὸς ἐπισκάμενος.
τοῦτο σαφῶς, ἄνθρωπε, μαθὼν, εὔφραινε σεαυτὸν,
λήθην τῷ θανάτῳ τὸν βρόμιον κατέχων.
τέρπεο καὶ παφίῃ, τὸν ἐφημέριον βίον ἕλκων·
τἄλλα δὲ πάντα τύχῃ πράγματα δὸς διέπειν.

Az Analecta *idézett oldala: a XXIX. vers 3–4. sorára utal.*

Berzsenyi *horatianizmusa* a latin költőn keresztül a görög költői hagyományt is magába öleli. A *permitte* a *bízd* szónak felel meg, az *Istenség* pedig valószínűen a római istenségek főistenére, Iuppiterre. Ezt a 2. 10. horatiusi vers alapján valószínűsíthetjük, hiszen a vers szerint (15–17.) az istenség meghozza a zord telet, de el is űzi. A szövegben az *Istenség vezető* (vezérlő, mutató) *keze* (karja) szerepel, amellyel utat mutat a *Jövendőnek sivatag homályi*ban. Vagyis az ember számára a jövő kifürkészhetetlen, az eligazodásban isteni iránymutatás kell, amelyet az ember nem befolyásolhat. A sors jobbra is fordulhat, de a balsors is sújthatja az embert. A jövendő *sivatag homályit* kifejezés metaforikusan jelzi a jövő bizonytalanságát. A homály olyan, mint a sivatag, üres, egyhangú, puszta és kopár, amely kietlen, s ezzel bizonytalanságot kelt.[205]

Az ötödik versszak horatiusi ihletését is bemutattuk: utaltunk a Postumus-óda (2. 14.) 21–24. sorára. A versszak az elmúlás-gondolat kiemelkedő pontja, ahogy a horatiusi óda is sugallja: az életből való távozáskor mindent itt kell hagynunk.

[204] UŐ., uo. Magyarul (tágabb szövegkörnyezettel: *„mulass, igyál, s mái napot mindig is / tartsd magadénak, mert sorsé a többi nap […]. Egyébbel aztán már ne gondolj."* EURIPIDÉSZ *összes dámái,* Európa, Bp., 1984. 100. Ford. DEVECSRI Gábor.

[205] Czuczor–Fogarasi szótárában (V/4. kötet) átvitt értelmű használatára vonatkozóan említi Berzsenyi szófordulatát. UŐ., uo. 1870. 850.

Elmarad tőlünk szeretett Barátnénk,
Itt hagyunk mindent, valamit szerettünk,
Semmi nem kísér szomorú koporsónk
Néma ölébe.

Berzsenyi a versszak első sorában (vagyis az első helyen) említi a *szeretett barátné*t, aki a horatiusi versben a *placens / uxor*. Az ottani magyarázatot szerint a *tetszetős, szép feleség*et is jelentheti, de a *hozzáillő nő*t is. A niklai költő szóhasználata ez utóbbit valószínűsíti. Elmarad, vagyis itt marad a földön, míg mi távozunk. S nemcsak ő, hanem itt kell hagynunk mindent, amit szerettünk. Szinte közhelyszerűen fogalmazza meg az antik és keresztény diatribé-elmélkedések megállapítását, hogy a koporsó néma öle nem tartalmazhat semmit, amit az életben szeretett és fontos volt, tehát ezektől ment hagyjuk el a földi világot.

Érdemes megidéznünk itt a horatiusi vershez kapcsolódó németalföldi festői emblematika egyik ábrázolását, amely Otto van VEEN (latinos nevén Otto Venius vagy Octavius VAENIUS [a továbbiakban így!]; 1556–1629)[206] emblémagyűjteményében (*Emblemata Horatiana*; sok kiadása közül az 1682-ben Brüsszelben megjelent kiadást használjuk) található. A művész elsősorban rajzolóként s festőként Antwerpenben, majd Brüsszelben tevékenykedett.[207]

A képhez tartozó lemma: *Morte linquenda omnia* (*Mikor meghalsz, mindent itt kell hagyni*).[208] Már a címből is látható, hogy a horatiusi diatribé *tempus et mors* relációjának egyre erősebb, egyre meghatározóbb részei kerültek az emblematika ábrázolásának középpontjába. Vaenius is hosszan idézi itt a *rohanó időt és az élet elmúlását* leíró 2. 14. óda 21–28. sorát, a vers utolsó két versszakát. A verssel kapcsolatban az *időszemlélet* s a *halálközelség* összefüggéséről másutt beszéltünk, ami azt a feltételezést erősítette meg, hogy Horatius a barokk kor haláltematikájának egyik fontos forrása.[209] E szövegrész magyarázataként pedig azt mondhatjuk, hogy a költő, mivel a halál mindent elragad, a megszerzett javak s önmaga jólétének élvezetére buzdít. A Horatius-szöveg mellett Ovidius- és Seneca-idézetek is szerepelnek. Nézzük meg még a következő idézetet, amely Ovidius *Amores* 3. könyve 9. versének 19–20. sora:

Scilicet omne sacrum mors inportuna profanat,
Omnibus obscuras inicit illa manus!
(*Így mindent, ami szent, a halál szentségtelenít meg,*
Ránk veti árny-kezeit mindenikünkre a vég).[210]

[206] Vaenius horatiusi emblémáiról l. VAN DER POEL, Marc, *Venius' Emblemata Horatiana: Material fragmentation of a classical Poet* = Van der Poet, edited, *Neo-Latin Philology: old tradition, new approaches,* Leuven Universiti Press, 2014. 131–165. L. ott a bibliográfiát is: 150–152.
[207] L. már elkészült, kéziratos nyomdakész munkánkat erről: *Moralia et pictura Horatiana. Horatius (s más régi scriptorok) vers- és prózaszövegeinek festői (emblematikus) megjelenítése*.
[208] VAENIUS, 1682. 188. (Más kiadásokban pl.: 1607. 196.; 1683. 188., 1684. 190.
[209] L. TÓTH, 2018. 13–82, az *Időszemlélet és halálközelség a 2. 14. carmenben: a vers argumentumai és magyarázatai a 16–18. századi Horatius-kiadások kommentárjaiban* című részt.
[210] VAENIUS, 1682. 188. P. OVIDII Nasonis, *Amores (Szerelmek*), latinul és magyarul, Akadémiai, Bp., 1961. 136–137.

Berzsenyi költeményének e versszaka szinte szentenciaszerűen követi az antik, majd az azt követő európai költői (művészi) hagyomány szöveghelyeiből kialakított filozofáló beszédet, amely a visszavonhatatlan véget fogalmazza meg.

Vaenius emblémája az 1682-es kiadásban[211]

[211] A kép leírása a következő: Az embléma képi megjelenítésében a képet egy római jellegű házba, pontosabban kocsmába nyíló bejárat téglaoszlopa osztja ketté. Bent három asztalnál álló alak közül az egyik ülve iszik, a másik kettő állva magasba lendíti poharát. Különböző korúak, az idős lila, az ivó fiatalabb férfi zöld, a szélső, jó középkorú ember barna ruhában van. Az asztal mellett két hordó, az egyikből folyik a bor. Bent felül kisebb, rácsos ablak látható. A kép hátterében az oszlop másik felén zöldellő fák, a háttérben egy síremlékszerű építmény. A fák a házfalon belül, a kertben is láthatóak, a fal mellet barna út, a másik felén zöld gyep és fák, amelyek a kékes éggel vannak összeköttetésben. A kép előterében öt alak található, vagy azt is mondhatnánk, négy és egy. A négy a férjet és feleséget

Erre vonatkozik tehát az *itt hagyunk mindent, valamit* (amit) *szerettünk* mondata. Az utolsó két sor pedig ismét metaforikusan jelzi a sírt: a *szomorú koporsónk néma öle* ugyanis a sírhely, amibe koporsóban kerülünk. *Szomorú,* vagyis már örömtelen ez az aktus, a sír pedig *néma*, hiszen a földalatti világ (alvilág) törvényei a mértékadóak.

Végül nézzük Berzsenyi költeményének utolsó (17–20.) versszakát! A horatiusi megfeleléseket már áttekintettük, s megvizsgáltuk az 1. 24. *carmen* megfeleléseit. Fontos motívum itt, hogy a Vergiliushoz címzett, a barátjukat *siratá* s a költőtársat *vigasztaló* költeményről van szó, amelyben az őszinte barátság is helyet kap. A horatiusi vers kiemelt 11–12. sorából Berzsenyi csak a *hiábavaló kegyesség*et (*frustra pius*) veszi valójában át, a költemény többi sora *saját* alkotása és költői leleménye.

A piros hajnal derülő sugára,
A barátságnak kegyes ápolási,
A legesdeklőbb szerelem siralmi
Fel nem idéznek!

A strófa értelmezését célszerű a *fel nem idéznek* kifejezéssel kezdeni. Fontos, hogy megtaláljuk, *kit* vagy *mit* nem idéznek fel. Amennyiben a *fel nem idéznek* ti. *téged* kiegészítést tesszük, a *barátra* gondolhatunk, akitől elválik, s a szimpóziumszerűen együtt töltött idő nem teremtődik újjá. Ez a megoldás felveti ugyanakkor, hogy a fent felsorolt jellemzők *fel nem idézik a virágkort,* vagyis, *fel nem idéznek* ti. *téged, virágkor*. Mivel a cím az elmúlás-diatribére a barátot figyelmezteti (*Barátomhoz; Káldi Pálhoz*), igen valószínű az utóbbira való utalás, amely az előzőt is magában hordozza. A *„Fel nem idéznek*" sor tehát az első strófa első sorában kulcspozícióban lévő *virágkor*ra, azaz az életidő boldog részére utal.

Ezután térhetünk rá arra, hogy melyek azok a dolgok, jelenségek, amelyek nem hozhatják vissza, ami le- és eltűnt. Először is a ciklikus időt jelképező *piros hajnal derülő sugára*, vagyis a napfelkelte, hiszen, mint tudjuk, az emberi életidő egyenes vonalú, soha vissza nem térő, míg a természet (mint pl. a hajnalok és a tavaszok stb.) visszatérnek.

---

jelenti, valamint két gyermeküket, az egy pedig a férfi mellé szegődött Halált. Vizsgáljuk meg az öt alakot! Középen, mintegy főalakként, egy barnás testtel és alsótestét sötétebb barnás köpennyel fedő, őszes hajú szakállás érett férfi, akit majdnem a nézővel szemben ábrázol a festő. Fejét kicsit elfordítva tekint hátra egy szép női alakra, aki kendőjét könnyező szeméhez emeli, másik kezével pedig fogja a férfi kezét. Haja díszeként sárga fátyol omlik hátra, két blúzának ujja látszik csak hosszú vörös ruhája alatt, szürkésfehér színes pöttyös földig érő szoknyát visel. A másik két alak két gyermek: az egyik hátul, zöldes köpenyben látható, anyja kezét fogja, a másik a kép előterében, apja köpenyét markolja mindkét kezével, nem akarja engedni. A férfi másik oldalán tűnik fel a lepelbe burkolózott (Kronosz ókori görög ábrázolásában látható lepel ehhez közeli) csontváz testű Halál, aki a férfi másik karjába karol. Hátán egy kitépett, zöld koronájú fát visz, valószínűen ciprusfát, amely a halottkultusz fája volt. Lábuk alatt az ég kékjéhez hasonló szabályos utcakövezet látható. Látjuk, a kép hűen követi a Horatius-idézetet: a háttérben a halált egyelőre elkerülő mulatozók, akik lehetnek az örökösök is a vers szerint. A kép előterében a családapa, akit a Halál készül elragadni, itt fogja hagyni szép feleségét, gyermekeit, a házat s kertjét, s fája már a kitépett, tehát a halotti máglyára vetendő ciprus, amit a Halál visz. Fájdalmasan néz feleségére s búcsúszik, gyermeke sem tarthatja vissza, a Halál határozottan viszi magával.

A versszak harmadik és negyedik sorát két emberi *érték,* a barátság[212] és a szerelem jellemzi. A *kegyes* szó a latin *pius*ra (*pietas*) utal, s romanizált jelentésében arra, hogy a *barátság* fenntartása az erény része, amely ugyanolyan *kegyes ápolás*t igényel, mint a *pietas*, amely a nemzetség (család) tagjai közötti kötelezettséget, tiszteletet és figyelmességet követeli meg.

E hármasságban a versszakban (23. sor) végül a *legesdeklőbb szerelem siralmi* kifejezés szerepel. A *szerelem* mint isteni (venusi) teremtőerő jelenik meg, amely az életkor tavaszát jelentő ifjúság sajátja. A *legesdeklőbb* az *esdekel* szóból képzett melléknévi igenév superlativusa. Az *esdekel* jelentésköre pedig az *óhajt, kíván, könyörög* igékkel adható vissza, tehát a *legesdeklőbb* jelenti a legóhajtottabb, az igen nagyon óhajtott, leginkább kívánt vagy a legkívánatosabb szerelmet. Az utána való siralom (*siralmi*), vagyis panasz (ami azért a szerelemre vágyó lelkeket versekkel alaposan megindította) sem képes az emberi idő múlását s a fiatalságot, amely barátságukat meghatározta, visszahozni.

Rövid összegzésként

Láttuk, hogy a horatiusi centókban bővelkedő Berzsenyi-vers hátterében a római költő lírai költészetének markáns, a morálfilozófiai társalgás (*diatribé*) idő- és elmúlás-témája áll. Ugyanakkor az *imitatio* szorosan társul az *aemulatióval*, hiszen a Berzsenyi gondolkodásán (életmód, lakhelyváltás, régi barátság) átszűrt horatiusi versek örök érvényűnek tekinthető s szentenciaszerű megfogalmazásai berzsenyianus jelentésrétegekkel bővülnek, amelyhez a magyar nyelv Berzsenyi által való igen művészi kezelése s költeményének magasan járó stíluseszménye járul.

Mivel Horatius imitatiója s a horatianizmus európai költői jelenségnek tekinthető, latin nyelven a 16–18. századi költészetelméleti irodalomban és a versköltészetben ugyancsak megtalálhatóak azok a motívumok, amelyek Berzsenyinél is szerepelnek, de már magyar nyelven. Ilyennek tekinthetjük az első versszak kulcsfogalmait: a virágkor, a tavasz, a rózsa, a szerelem, a kies Tempék, amelyek a viruló életidő s a boldogság kifejezői, amelyek azonban könnyen elillannak az idő árjában. Ezért különösen élni kell a *khronosz* (egyenes időfolyam) részének tekintett *kairosz*al. E rövidségbe a rokokó latens erotikájával jeleníti meg a férfi–nő együttlétet, a férfi első éjjelét, amely az egyik *legszebb öröm*.

A költemény talán egyik leghoratiusibb felfogású versszaka a harmadik, amely az emberi életidő jellegét tisztázza: „*soha vissza nem tér!*" Sem az isteni eredetű (Aszklépiosz) orvoslás és orvostudomány, amely az ember felé irányul, sem a bensőjéből fakadó, az istenségre/istenségekre irányuló *kegyesség* (*castitas, clementia, pietas*) nem hozhatja vissza. Ezért (a szembeöltő horatiusi hatást itt sem nehéz észrevenni, a negyedik versszak az élet megélésére vonatkozó parancsokat ad: méghozzá a horatiusi *carpe diem* (vagyis a görög *labe kairon*) magyar nyelven két változatban is megfogalmazott felszólítását, amiből az következik, hogy a köd-jövendőt bízza az ember az istenekre (istenségre).

A negyedik versszaknak a sír említésével talán a legerősebb az elmúlásgondolata. Mindent itt (a földön) hagyunk, még a szerelmet, szerelmünket is. A befejező versszakban a „*Fel nem idéznek*" kifejezése visszautal az első strófa befejező sorára: „*Vele enyésznek.*" Sem a ciklikus időben működő természet,

[212] A barátságról már a cím értelmezésénél szóltunk, l. fent.

sem az örök emberi értékek, a barátság és a szerelem sem hozza vissza a letűnt időt.

A barátjához intézett *diatribé* a vele töltött felszabadító órák emléke, s figyelmeztetés az időre s a pillanatok visszahozhatatlanságára. Tulajdonképpen búcsúvers, hiszen a földrajzi távolság az idő szerepét is eszébe juttatja.

*

Csipak Lajos mellett a magyar költészet horatiusi toposzait összegyűjtő Zolnay Dezső műve második részének XVIII. fejezetében sorolja fel a római költő *carmen*jeinek és követőinek azon szöveghelyeit, amelyek a halál elkerülhetetlenségéről szólnak, s hogy számba kell venni minden dolgok rövidségét, illanékonyságát és mulandóságát: *Mortem vitari non posse. Omnia brevia, fugacia, caduca existimanda.*[213] A *Postumus-óda* magyarításai között találjuk Berzsenyi versét is: az 1. és a 3. versszakot idézi a költeményből.[214] A Berzsenyi-idézet előtt azonban utal a vers egyéb magyarításaira. Nemcsak az első, a 16. században élt magyar Horatius-fordítónak tartott Tasnádi Péter interpretációját közli, hanem már a római költő ihletéséről tanúskodó 17. századi poétának, Tasi Gáspárnak versrészletét is:

Múlnak az esztendők, napok, órák folyva sietnek,
Holnapok el telnek, nem várnak senkire semmit.
[*Oh ne mulass te-is hát: chelekedgyel jó hevenyében.*
Nem tudod-e ha ma vagy az holnap ninch meg-igérve.][215]

A versrészlet a *Lelki Kalendariom, az-az Tizen-ket elmélkedés, az esztendőnek tizenkét hónapira* című nyomtatványban található, amely Matthäus Formica bécsi műhelyében készült. A címlap hátoldalán egy fametszeten az elmúlás jelvényeit, a homokórát és koponyát tartó gyermek alakja látható. A fametszetű kép fölött az ószövetségi *Prédikátor könyvé*ből vett idézet olvasható: *Mindennek ideje vagyon* (Eccles. 3,1). Majd alatta a következő négy hexameteres sor, amely – Holl szerint – Tasi verselési ügyességéről, készségéről tanúskodik.[216]

A négysoros verset a horatiusi poézist követő s fordító Virág Benedek is felvette a *Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című antológiájába (Pesten, 1804), de maga is, akár a horatiusi versből, de akár innen is tájékozódva a horatiusi reminiszcenciát alkalmazza a *Mulandóság* című versében (1–4.):

Barátom! az idő múl, s azzal életünk
Szüntelen fogy: jaj mely méltán könnyezhetünk!

[213] L. ZOLNAY, 2., 1936. 21–31.
[214] UŐ., uo. 24.
[215] Tasiról l. HOLL Béla, *Tasi Gáspár – Adalékok XVII. százaid irodalmunk fordítástörténetéhez* = Irodalomtörténeti dolgozatok, 76., JATE BTK, Szeged, 1972. 99–106. A versrészlet: 101. ZOLNAY, 2., 24.
[216] UŐ., uo. 101.

Nyújtja az öregség már támaszpálczáját,
A mord halál pedig feni ránk kaszáját.[217]

A Horatiust fordító és követő pálos szerzetes, Virág Benedek (1752–1830)

Végül egyéb példa mellett[218] emeljük ki Csokonai Vitéz Mihály *Újesztendei gondolatok* (1798) című versének első versszakát (1–4.), ahol a horatiusi (és antik) időszemlélet érvényesülését látjuk:

Óh Idő, futós Idő!
Esztendeink sasszárnyadon repűlnek,
Vissza hozzánk egy se' jő,
Mind a' setét Kaósz' ölébe dűlnek.[219]

[217] ZOLNAY, 2., 1936. 24.; *VIRÁG Benedek poétai munkái. Harmadik, teljesebb kiadás Toldy Ferencz által,* Pest, 1863. 82.
[218] Ide tartozik pl. a piarista Endrődy János (1756–1824), aki a *Mindenek elmulnak. Carmen didacticum* című versében így ír: „*Így múlnak neked is gyönyörűségeid, / Mint a sebes patak folynak te napjaid.*" ZOLNAY, 2., 1936. 24.
[219] CSOKONAI VITÉZ Mihály: Költemények 4. 1797–1799., s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1994. 47–51., itt: 47. A jegyzetek: 399–420.

A vershez a kéziratos változatban az *Ad Schema Horatianum* megjegyzést fűzi, amelyet egyik első monográfusa, Haraszti Gyula úgy jelelemez, hogy a „*horáci ódából vett vers*."[220] A megjegyzéshez mottó is kerül, méghozzá Horatius *carmen*jei 2. könyve 18. versének (*Ad avarum*) első két sora: „*Non ebur neque aureum / Mea renidet in domo lacunar. etc. etc.*"[221] A megjegyzés valóban nem csupán a versforma eredetére utal, hanem a vers egésze is a horatiusi gondolatokra (centókra) épül, de nemcsak azokra. Oláh Gábor *Csokonai és a latin költők* (Budapest, 1904) című munkájában Ovidius *Metamorphoses*ének hatását is feltételezte, Pásztory Gyula pedig Catullus-hatásokat vélt felfedezni.[222]

Nézzük az idézett első sorokat, amelyről Oláh a következőket írja: „*De már az első versszakban is [...] mintha fülünkbe csendülne Horatius Postumushoz írt (II. 14.) örökszép versének kezdő sora: Eheu! fugaces labuntur anni...*"[223] Majd így folytatja: „*Az a kép, hogy az idő szárnyon repül: a klasszikus költészetnek minden fogalmat megszemélyesítő hagyománya. Horatius mondja, hogy a hír is szárnyon repül. (Illum aget penna metuente solvi / Fama superstes. II. 2.* [7–8.])."[224] Másutt a *sasszárnyadon* szóra figyel föl, amely az idő gyors röptét jelzi.[225] Csokonai Vitéz horatiusi (antik) időfelfogásával is jelzi, az idő egyenes vonalú, az évek nem térnek vissza, hanem a sötét rendezetlenség, a *khaosz* nyeli el végleg azokat.

Oláhnak a Csokonai-vers kapcsán a horatiusi versekkel való megfeleltetéseiből kiemelendő még a Berzsenyi-vers prae- és contextusaként is felfogható 24–25. strófa (93–100.), amelynek kapcsán megjegyzi, hogy Csokonai több kedéllyel szokott még az elmúlásról is írni. „*Annál érdekesebb"* – írja –, *hogy új esztendei gondolatai közé ilyen borongós versszakok keverednek*."[226] Itt csak a 24. versszakot idézi, a szöveg teljességéért idézzük fel azonban a következő strófát is:

Elfut a nyájas tavasz,
A bársonyos hajnalra gyászköd árad,
A kinyílt jácint elasz,
A rózsaszál egy délbe is kiszárad:

Így az ifjúság maga
Majd elrepül vidor tekintetedről,
És az Ámor csillaga
Eltűnik ám kacsingató szemedről.[227]

---

[220] Haraszti a Beöthy Zsolt szerkesztette irodalomtörténetben (*A magyar irodalom története I–II.*) is megírja a Csokonai Vitéz-fejezetet. Ott olvasható e kifejezés. L. BEÖTHY, 1899. 650. L. még HARASZTI Gyula, *Csokonai Vitéz Mihály,* Aigner Lajos, Bp., 1880.; CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1994. 406.

[221] Magyarul: „*Ivor- és aranylapok / nem tündökölnek otthonom faláról*". HORATIUS, 1961. 171. Ford. KARDOS László.

[222] L. OLÁH, 1904. 44–53. (*V. Ovidius és Csokonai...*); 21–32. (*III. Horatius és Csokonai...*). A vers ovidiusi hatásáról: 48–49.; PÁSZTORY Endre, *Csokonai és Catullus,* Szabadka, 1906. 13–14. Vö. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1994. 406.

[223] OLÁH, 1904. 29.

[224] UŐ., uo.

[225] L. OLÁH Gábor, *Csokonai,* Bp., 1928. 14. Vö. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1994. 412.

[226] UŐ., uo. 30.

[227] CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1994. 50.

Oláh a horatiusi mintát az *Ódák* 2. könyve 11. versének (*Ad Quinctium Hirpinum*) 5–6. („*Fugit retro / Levis iuventas et decor*”) és a 9–10. sorában látja: „*Non semper idem floribus est honor / Vernis*”).[228] E horatiusi versről már Berzsenyi verssoránál („*'S gyenge rozsaink vele elviritnak*”) bőven értekeztünk, s bemutattuk értelmezését, hatását. A horatianizmus hatását látjuk Csokonai Vitéznél, aki már a római költő sorait imitálva és aemulálva magyarul is megszólaltatja, s ezzel egyfajta előképül szolgál Berzsenyi *Horatius-imitatió*jának és *aemulatió*jának.

Csokonai Vitéznél metaforikusan és toposzszerűen a *tavasz* gyors elillanásával annak virágai, a jácint és a rózsa is *elasz* és *kiszárad*. A kép továbbvitele (illetve *átvitele*) a 25. versszakban a tavaszként tovaszálló ifjúságra vonatkoznak, amely (némi iróniával) elsőként a *vidor tekintet*et, azaz a vidám és eleven arc változását és a szerelem (Ámor) eltűnését jelenti az ember *kacsingató,* vagyis csábos tekintetéből.

Talán helyesen jár el Oláh Gábor, hogy Csokonai költészetében nemcsak Horatius hatásáról beszél, hanem más római költőkéről is. Csipak Lajos viszont kizárólag a tiburi költő hatását keresi, s művében ugyancsak szép számmal mutatja ki a szövegbeli megfeleléseket. E versből egy másik szöveghelyet (a 28. strófa [109–112.] ragadva ki a következőket írja: „*Hasonló önfeledt örömökről dalol másik újévi versében is: »Újesztendei gondolatok«-ban. Fut, rohan az idő, élvezzük, mit a jelen nyújt, mert hamar jön a halál:*

Míg tehát az lenne még,
A' szép időt, óh Lilla, meg ne vessük,
Míg az élet lángja ég
Egymást viszont öröm között szeressük.

Scaliger (†1558.) szerint Horatiusnak az ambróziánál és nektárnál is édesebb költeménye a III. 9. óda, a híres carmen amoebum.”[229] Majd ekként folytatja: „*Így fordul Horatius az ő kedveséhez, Lydiához, aki hasonlóan válaszol. […] E költeményben alkalmazza Horatius a bukolikákban szokásos párbeszédet, vagy váltakozó dalt. A modern költészet is felismeri ennek varázslatos báját s utánzása nagyon elterjed. Így Csokonainál két költeményben is latjuk ezen óda hatását.*”[230]

A horatiusi centók sűrű hálóját látjuk tehát a 18. század végi s a 19. század eleji (de a továbbiakban is) magyar nyelvű lírai költészetben, amelyek sajátos költői hangulati és gondolati elemek kialakítását, az ókori és újkori európai költészethez való kapcsolódását jelzik, s utalnak a költői textusok újrafogalmazására, ahogy Berzsenyi a *Barátomhoz* című versében s horatianus magyarításaiban láthattuk.

---

[228] OLÁH, 1904. 30. Magyarul: „*Hátrafelé oson / a játszi-könnyed ifjukor és a báj*”. Valamint: „*Tavasz-virágok dísze hamar-tünő*”. HORATIUS, 1961. 155. Ford. KÁRPÁTY Csilla.

[229] Itt idézi a horatiusi verset (3. 9. 1–4.): „*Donec gratus eram tibi / Nec quisquam potior bracchia candidae / Cervici iuvenis dabat, / Persarum vigui rege beatior.*” Magyarul: „*»Míg én voltam kedvesed, / s felfénylő nyakadat még nem ölelte más / ifjú, míg veled éltem én, / nálam jobban a dús perzsa király sem élt.*«” HORATIUS, 1961. 209. Ford. RADNÓTI Miklós.

[230] CSIPAK, 1912. 36.

3.
A HORATIUSI MORÁLIS-DIATRIBÉ *A' MEGELÉGEDÉS* ÉS *A' JÁMBORSÁG ÉS KÖZÉPSZER* CÍMŰ VERSEKBEN

A következőkben két olyan Berzsenyi-költeménnyel foglalkozunk, amelyek a horatiusi moralitást és morálfilozofálást (*diatribé*) három allegorikus fogalommal adják meg, illetve írják körül: a *megelégedés,* a *jámborság* és a *középszer* morális mértékének kifejezéseivel. Mindhárom a romanizált *erény* kifejezése; ez a sztoa részeként a diatribé témája Horatiusnál. Vizsgáljuk meg mindhárom fogalmat a horatianizmus és Berzsenyi értelmezése szempontjából!

3. 1. A megelégedés mint az erkölcsi normaképzés antik fogalma és Berzsenyi *A' Megelégedés* című verse

Horváth János Horatius és Berzsenyi költői viszonyát és poétai világát vizsgálva a következőket jegyzi meg: „*Horatiushoz, s a római költészet szellemével való vonzalma voltaképp az azokban költőileg jelentkező életideált illeti […]. Egy eszményi, költészet-, sőt képzeletbeli bölcs, nyúgodt élet formáját kínálgatja neki Horatius, boldog tagadását a valóságnak. A megelégedést, a lelki nyugalmat ő nem mind boldog részesük magasztalja, hanem mint utánuk hasztalan epekedő, s ennélfogva szomorúan lemondó, rezignált ember. Az ő »józansága» egész másszerű, mint Horatiusé: nem tudja »észszerűen« felszabadítani lelkét az életöröm befogadására; az ő józansága annak belátása, hogy erkölcsi akadálya van amaz életbölcsesség elfogadásának. […] A megelégedés Horatiusi életbölcsessége helyett a resignatio líraisága az ő tulajdona, vagyis oly látszólagos nyugalomé, melyet önmegtagadás hozott léte, s el nem titkolható búsongás kísér.*"[231]

A jeles irodalomtörténésznek Berzsenyi horatiusi inspirációs költészetére, valójában annak *sajátlagos imitatió*jára és *aemulatió*jára vonatkozó megjegyzései jól jelzik Berzsenyinek a római költő diatribéire, vagyis – jelen esetben – a *megelégedés*re vonatkozó felfogását. Nézzük a mindössze tízsoros költeményt!

Nem kér Chínai pamlagot,
Sem márványpalotát a' Megelégedés.
Többszer múlatoz a' szegény
Földmíves' küszöbén 's durva daróczain,
Mint a' Dáma' kigyöngyezett
Keblén 's ambroziás mellpatyolatjain.
Csendes szalmafedél alatt
A' víg pásztori kor' gyermeki közt lakik.
A természet' ölébe dől,
Annak nyujtja kezét 's mennyei csókjait.

[Nikla1804–1808 között.][232]

[231] HORVÁTH, 1960. 58–59.
[232] BDKM–MERÉNYI, 1979. 79. Jegyzetek: 562–564.

A költő monográfusa, Merényi Oszkár a *gemma-versek* közé sorolja *A' Megelégedés*t. Tudjuk, a *gemma* latin szó, *rügy*et és *gyöngy*öt (*drágakö*vet) jelent, vagyis általában az olyan költeményeket sorolja ide, amelyek a *legszűkebb terjedelemre szorítkozva néhány versszakban vagy néhány sorban tömörít össze gazdag, zuhatagszerűen omló gondolatokat, érzéseket*.[233] Továbbá megjegyzi, hogy *e költemények fegyelmezett művészetükkel, szépségükkel és szűk térre szorított költői eszközeikkel az antik gemmák magasrendű, tömör művészetére emlékeztetnek*.[234]

Ide sorolandó tehát e vers is, amely értelmezésében kiemeli, hogy „*mint a gemma-versekre általában, itt is jellemző a szerkezet »belső cselekményében« kifejezésre jutó lírai gazdagság. Művészi* fokozatossággal *a megelégedés eleinte a* vágyak tagadásában, *a túlzott vágyak elutasításában mutatkozik meg. Azután a megelégedés mint* nemtő*, mint genius mutatkozik meg, amely nem a gazagok, hanem a szegények szívében lakik. S végül* égi lénnyé *emelkedik a vers ódai hangulatában.*"[235]

Az értelmezés sok mindenről beszél, többek között még a *rousseau-i hatás*ról is (erre még visszatérünk), Horatiust azonban, akinek gondolatai és költői megfogalmazásai nélkül a költemény könnyen félre is értelmezhető, nem említi. A Berzsenyi kritikai kiadás magyarázataiban viszont újabb szempontokat is vet fel. A verset az *Életphilosophia* eszmevilágához tartja közelinek, s úgy véli, gyökerei még az *árkádiai* ihlet idejére nyúlnak vissza. „*Az élet még itt a gessneri aranyködben tűnik fel*" – írja.[236] A költeményt a magyar nemesi *patriarkalizmus* kifejezőjének tartja, melyhez motívumként járul az antik (horatiusi) életbölcsesség a vágyak korlátozásáról és a középszerről, amely majd *A' Jámborság és Középszer*ben ihleti a költőt egyik legszebb ódájára.[237]

Felhívja tehát a figyelmet a két vers összefüggésére s a horatiusi ihletettségre. Ugyanakkor a versben a főnemesség fényűző kritikáját is látja.[238]

Időben egy egészen kicsit visszalépve, Horváth János monográfiájában a *Horatiusi életbölcsességeket valló költemények* (4. rész) közé sorolja, ahol a következőket jegyzi meg: „*E mintegy kivonatoló, újrafogalmazó változat is mutatja már Berzsenyi lírai érdekeltségét. Oly szinte csak tételszerű, kijelentő megfogalmazás, mint* A Megelégedés*, nincs is több közöttük; az csak annyit konstatál, hogy a megelégedés otthonosabb az igénytelen emberek, mint a gazdagok között. Lírai érdekeltsége a két világ ellentéteinek hathatós érzékeltetésében mutatkozik meg, minélfogva saját vonzalma a szerényebbik felé annál eltökéltebbnek és odaadóbbnak tetszik*.[239]

3.1.1. A vershez illő horatiusi szöveghelyek és értelmezésük

Ebben az idézetben (is) a Horatiust *kivonatoló és újrafogalmazó* Berzsenyiről van szó, vagyis a horatianizmus szellemiségét követőről, aki az imitációval

[233] MERÉNYI, 1966. 165.
[234] UŐ., uo.
[235] UŐ., uo. 168–169.
[236] BDKM–MERÉNYI, 1979. 562.
[237] UŐ., uo. 562.
[238] UŐ., uo. Nyilvánvalóan Merényi szemléletét egyfajta osztályszemlélet hatja át. Ennek kritikai olvasatától itt eltekintünk.
[239] HORVÁTH, 1960. 60.

emulatív módon alkotja újjá a római költőnek a görög és a római gondolkodásban általánosnak tekinthető s a morális életvezetéssel összefüggő gondolatait.[240]

Elsőként tehát tekintsük át a Horatius és a horatianizmus által közvetített, a kevéssel beérő *megelégedés*t mint életelvet tartalmazó, a római költő által írt versek szentenciáit. Csipak Lajos Horatius hatását vizsgáló könyvében Berzsenyi (és Virág Benedek) témáiból a magányosság, az arany középszer szeretetét és a *kevéssel megelégedés*t [kiemelés tőlem, T. S. A] a sztoikus filozófia elvei megnyilvánulásának tartja.[241] Virág Benedek és Berzsenyi költői világát összevetve kiemeli, mindketten kis otthonukban érzik jól magukat, s Virágnak a *Szabó Dávidhoz,* Berzsenyinek pedig a *Vitkovics Mihályhoz* című versét említi példaként. Szembeállíthatóságukat vizsgálja s emeli ki, majd Berzsenyi költeményéről a következőket írja: „*Berzsenyi epistolája mintegy satira akar lenni azok ellen, a kik Horatius után folytonosan csak a falu boldogságáról zengedeznek. Berzsenyinek ez a satirája magasabb látókörét s a szolgai utánzók fölé emelkedését fényesen mutatja. A társas életet fölébe helyezi a magányosnak, de azért épen Horatius után, a kevéssel való megelégedést is hangoztatja, sőt a telhetetlenség hasonlatát is tőle veszi.*[242] Ezután idézi a *Vitkovics Mihályhoz* című episztola 100–104. sorát:

Van annyi, mennyi kell! 's ha ez kevés,
Kevés lesz a' föld minden kincse is.
A' vízikórság' szomját el nem oltja
Minden Dunáknak 's tengereknek árja;
'S az ép gyomornak egy pohár elég.[243]

A vers eme öt sorának forrását Csipak Horatius *Ódái* 2. könyve 2. versében (*Ad Sallustium Crispum*) találja meg (13–16.):

Crescit indulgens sibi dirus hydrops
Nec sitim pellit, nisi causa morbi
Fugerit venis et aquosus albo
Corpore languor.[244]

Valójában a horatiusi idézet Berzsenyi versrészletének utolsó három sorát értelmezi, hogy aki a kevéssel nem éri be, úgy jár, mint a vízkóros. Utaltunk már arra, hogy *A' Megelégedés* című Berzsenyi-versnél nem annyira a horatiusi centókat kell keresnünk, hanem inkább azon szöveghelyeket, amelyeket a morális diatribé jegyében a római költő megfogalmaz sok költeményében. Láttuk,

---

[240] Az *imitatió*val (és az *aemulatió*val) kapcsolatban érdemes itt idézni Virág Benedeknek 1802 márciusában Kazinczyhoz írott sorait: „*Én az elsőségről nem szoktam vetekedni, akárkinek is a' fején* haerentem cum multa laude coronavi-*t örömest látom. A' deák Horátziusnak, a' mennyire tőlem kitelhetik,* imitator-*ja – de nem* servum pecus-*a – akarok lenni.*" Tehát követését vállalja, de nem akar *szolgai igásállata* lenni. KAZLEV, II., 1891. 465.

[241] L. CSIPAK, 1912. 129.

[242] UŐ., uo. 129–130.

[243] A szöveget l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 125. (E kiadás alapján közöltük.) A versről a jegyzetek: 752–760. L. CSIPAK, 1912. 130.

[244] UŐ., uo. Magyarul: „*Ládd, a vízkórost elemészti szomja, / s meg nem enyhül, míglen a nedv enyészik / hóka testéből, mi e tikkadásnak / főokozója.*" HORATIUS, 1961. 137. Ford. GRIGÁSSY Éva.

hogy Berzsenyi episztolájának e két sora is ekörül forog, tehát Horatius versének inkább az első versszakát kell kiemelnünk, amely a kapzsiság elutasítása.

Mielőtt ezt megtennénk, érdemes egy pillantást vetni a 16–18. századi Horatius-kommentátorok munkáira, akik a vers argumentumában is igyekeztek megfogalmazni e moralitást. A németalföldi Torrentius (aki, mint tudjuk, Lambinus argumentumát veszi át) a verset *megszólító* (προσφωνητικη) verstípusnak nevezi, majd így határozza meg tartalmát: „*Primum Proculeium laudat ob liberalitatem in fratres: deinde ostendit, eum, qui suas cupiditates reprimere, pecuniamque contemnere possit, solum Regem, solum beatum esse*" (*Először Proculeiust*[245] *dicséri a testvére iránti jóindulata miatt: aztán megmutatja azt, aki saját vágyait képes elnyomni s megvetni a vagyont [pénzt], hogy a maga ura és boldog lehessen*).[246]

Nézzük meg még Desprez magyarázatos Horatius-kiadását, aki a következőképpen fogalmazza meg a költemény argumentumát: „*Divitiarum non possessio, sed contemptus ac laudabilis usus beatum facit*" (*Nem a kincsek birtoklása, hanem megvetése és dicséretes felhasználása tesz boldoggá*)."[247]

Ezek után lássuk a horatiusi vers első versszakát:

Nullus argento color est avaris
abdito terris, inimice lamnae
Crispe Sallusti, nisi temperato
splendeat usu.[248]

A kommentáros kiadásokban vizsgáljuk meg a tárgyi magyarázatok közül az első sorét (a többitől itt eltekintünk), amelyben a kincs hasznát fejtegetik a magyarázók. Torrentius azt írja, igen szép az arany és az ezüst, e két fém fajtái sugárzó ragyogásukkal az azokat szemlélők szemét elkápráztatják; de Horatius jelzi, hogy ez a szín és ragyogás elveszik, amikor az élet élvezetére és hasznára nem nyújtanak semmit, megerősítve, hogy a fényesség önmagában nem nyújt anyagi jólétet. Jobb nélkülözni, mint nem használni, amikor rendelkezünk azokkal. Iulius Caesar Scaliger (Scaligero; 1484–1558) *Poetices libri septem* (Lyon, 1561) című műve VI. könyvéből (*Hypercriticus*) idézi fel a következőket: a csillogás megkopik, de a szín megmarad, ezért feddi a költőt, hogy kevésbé szól valósághűen.[249]

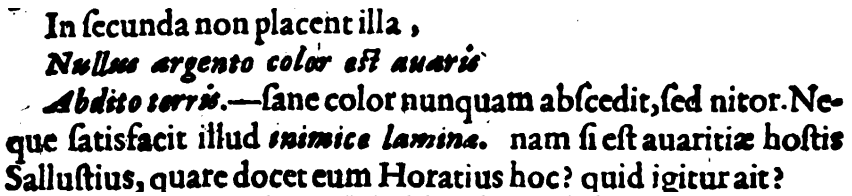
In ſecunda non placent illa,
Nullus argento color eſt auaris
Abdito terris.—ſane color nunquam abſcedit, ſed nitor. Neque ſatisfacit illud *inimice lamina.* nam ſi eſt auaritiæ hoſtis Salluſtius, quare docet eum Horatius hoc? quid igitur ait?

Scaliger művének hivatkozott részlete

[245] Caius Proculeius Varro Murenáról (római lovag, Augustus barátja, Maecenas sógora) van szó.
[246] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 127. Proculeiusról l. még itt a magyarázatot: 128–129.
[247] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 178.
[248] HORATIUS, 1961. 134. Magyarul Bede Anna Horatius-fordításából (*Horatius összes művei Bede Anna fordításában,* Európa, Bp., 1989) idézzük, aki a vers alcímének *Az Erény ítélete* címet adta: „*Veszti szép színét az ezüst, ha kapzsi / földbe ásod, nincs örömöd se benne, / csak ha ésszel bánsz vele, Crispus, akkor / süt fel a fénye.*" HORATIUS–BEDE, 1989. 56.
[249] L. SCALIGER, 1617 (Editio quinta), 816.

A költemény (s az értelmezés) tehát a kapzsiságot emeli ki itt, s a javak használatára buzdít.

Desprez magyarázatos Horatius-kiadása is hasonlóan fogalmaz a versszakkezdő sorral („*Nullus argento color est,* etc.") kapcsolatban, amikor azt értelmezi. Horatius kijelenti – írja –, hogyha a pénz fénylik, a használatban egészen megváltozik. Ezért *Sallustiusom, viseltess rossz érzéssel azok iránt, akik kincseiket a földbe ássák s rejtegetik, és nem használják sem aranyukat, sem ezüstjüket, amelyet mégiscsak azért szereztek.* Példáiban Arisztotelész *Nikhomakhoszi etiká*ja egy mondatát (1120a 5.) idézi (ὁ πλοῦτος δ' ἐστὶ τῶν χρησίμων), ahol azt írja, az élet csak a vagyoni eszközök által válik lehetségessé.[250] Ezután Xenophón *Kürosz nevelkedése* című művének VIII. könyvéből idéz latinul, amelyben a bölcs uralkodó azt mondja, élni kell a vagyonnal, ugyanis elég legyen az, hogy a testeket a földbe ássák, amikor valaki meghal.[251] Végül Cassiodorus (Kr. u. 487–583) sokat idézett levelét (*Lib. 4. epist. 34.*) citálja: „*Divitis auri vena similis est reliquae terrae, si jaceat: usu crescit ad pretium.*"[252]

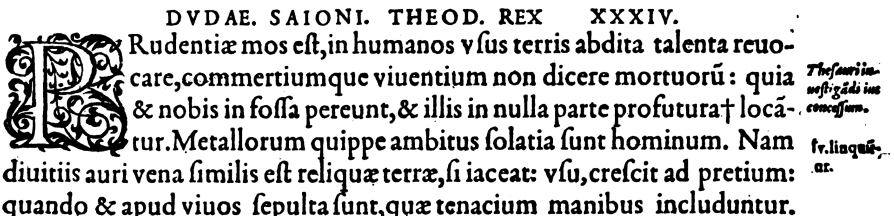
DVDAE. SAIONI. THEOD. REX XXXIV.

Rudentiæ mos eſt, in humanos vſus terris abdita talenta reuocare, commertiumque viuentium non dicere mortuorũ: quia & nobis in foſſa pereunt, & illis in nulla parte profutura† locã-tur. Metallorum quippe ambitus ſolatia ſunt hominum. Nam diuitiis auri vena ſimilis eſt reliquæ terræ, ſi iaceat: vſu, creſcit ad pretium: quando & apud viuos ſepulta ſunt, quæ tenacium manibus includuntur.

Cassiodorus hivatkozott szövegrészlete művei jelzett párizsi kiadásában

A 2. sor *abditae* (elrejtett) szavánál megjegyzi, hogy mások *abditó*nak olvassák. Desprez a szövegkiadásban az előbbi szót használja. Érdekes viszont, hogy az 1817-es budai kiadásban az *abdito* szerepel, a jegyzet viszont változatlan.) Az *abditae* azért helyesebb olvasat (írja), mert akár a természet alakította bányák, akár a barlangok és a föld rejtekhelyei a kapzsi emberektől, ahogy az elásott kincseket, megőrzik.[253]

Láttuk, a vers (illetve részlete) morális életvezetési szabályokat fogalmaz meg a vagyon élvezetére, hogy öröme teljék benne, s elutasítja a zsugoriságot. Az értelmezések (argumentumok) erősítik, hogy nem a birtoklás, hanem inkább annak megvetése tesz boldoggá. A diatribé további fonala tehát, hogy, ha nincs szükség a vagyonra, akkor a kevéssel is meg kell elégedni, az is elég az örömteli élethez. Ennek normáját látjuk az *Ódák* 2. 16. versének (*Ad Pompeium Grosphum*) negyedik versszakában (13–16.):

---

[250] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 178. Magyarul l. ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika,* Európa, Bp., 1997. 108. Ford. SZABÓ Miklós.

[251] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 178. Xenophón művét gyakran adták ki a 16–18. században. L. pl. Francofurti, 1596. Az idézett rész (más fordításban): 211. Magyarul l. XENOPHÓN, *Kürosz nevelkedése,* Európa, Bp., 1979. 271. Ford. FEIN Judit.

[252] UŐ., uo. A mondat fordítása: *A gazdagságot jelentő arany ere hasonlatos az elhagyott földhöz, ha ott fekszik: a használattól nő fel értékéhez.* L. *Magni Aurelii CASSIODORI Variarrum libri XII.* etc., Parisiis, 1589. 91.

[253] UŐ., uo.

Vivitur parvo bene, cui paternum
splendet in mensa tenui salinum
nec levis somnos timor aut cupido
sordidus aufert.[254]

A költemény egészét *otium-óda*ként említi Borzsák István, amelyben (megfogalmazása szerint) *diatribé-* és *consolatio*-motívumokat az emberséges, illetve a múzsai életforma himnuszává csúcsosító vers.[255]

A 16–18. századi, Horatius verseit értelmező kommentáros irodalomban Lambinus és Torrentius a következőképpen határozza meg az egész költemény argumentumát: „*Tranquillitatem animi optari ab omnibus; eam vero non congerendis opibus, honoribusve consequendis, sed coërcendis cupiditatibus comparari*" (*A lélek nyugalmát kívánja mindentől; azt pedig nem a kincsek felhalmozásával, vagy a tisztségek elnyerésével szerzi meg, hanem a vágyak megfékezésével*).[256] A diatribé üzenete tehát: a lélek nyugalma nem a kincsek felhalmozásában keresendő.

Térjünk át e kézikönyvek közül Torrentius magyarázataira az idézett versszakot illetően. A népszerű kommentátor, Laevinius Torrentius a vers 13–14. sorának két kifejezéséhez fűz magyarázatot. A *vivitur parvo bene* félmondatával kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy ez a *nyugalmat* (*otium*), nyugodt életet mutatja, amit mindenki óhajt, kevesen követnek, nincs nagy vagyon vagy hatalom, hanem inkább annak csak hatalmába kerülnek, akik a kicsivel is beérnék, és minden vágytól megszabadulnának. A szócikk fejbefejezéseként a komikus latin költő, Sextus Turpiliusnak (elhunyt a Kr. e. 103 körül), Terentius kortársának Priscianusnál (Kr. u 6. század), a római grammatikusnál (*Institutionum grammaticarum libri XVIII*) fennmaradt verssorait idézi:

Profe/cto ut quisque mi/nimo contentu/s fuit,
Ita fo/rtunatam ui/tam uixit ma/xime,
Vt phi/losophi aiunt i/sti, quibus quidui/s sat est.[257]

A 13–14. sor másik kifejezése a *paternum / Splendet in mensa tenui salinum* mondata. Erről azt írja, hogy ennek a szöveghelynek magyarázatánál ő maga a párizsi professzor, Adrianus Turnebius (Adrien Turnèbe, 1512–1565) *Adversariorum libri XXX* című kézikönyve X. könyve XXII. fejezetét vette figyelembe (*Splendet in mensa salinum apud Flaccum*).[258] A folytatásban, a továbbiakban, hosszan fejtegeti a só szakralitását, illetve családi használatát.

Desprez Horatius-kiadásában a 13. sor magyarázatként így ír: „*Ellenben az él boldog életet, aki a kicsivel megelégedve a kellő mértéket meg nem haladó házi készlete és ebédlőasztala van, és örül ennek a mérsékletes helyzetnek.*

[254] Magyarul: „*Szűken is jól él, kinek asztalán csak / ősi sótartó ragyog egyszerűen, / és szelíd álmát csunya vágy s szorongás / el sosem űzi.*" HORATIUS, 1961. 166–167. Ford. BEDE Anna.
[255] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 246.
[256] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 132.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 163.
[257] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 165. A verssorokat l. Priscianusnál: H. KEIL, *Grammatici Latini,* 3., Leipzig, 1858. 425. Értelmező fordítása: „*Valóban bárki leginkább arra törekedett, hogy élete nagyon szerencsés legyen. Ahogy a filozófusok mondják, ezek azok, akiknek minden elég (akik mindennel megelégszenek).*"
[258] UŐ., uo. 165. Turnebius munkáját sokszor kiadták, pl. Avreliopoli, 1604. A fejezetet l. 188. Lambinusnál ezt az utalást viszont nem találni.

Ezért békés az álma, amit nem szakít félbe sem a bírvágy, sem a tönkremenéstől való félelem.”[259]

Embléma-kép az 1683-as rézmetszetes kiadásból

A költemény értelmezéséhez érdemes itt felidéznünk a németalföldi Vaenius *Emblemata Horatiana* című könyvének a *Frugalitatis exemplar*-lemmához (*A becsületesség példája*) fűzött Horatius-szövegeket, valamint a

[259] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 252.

szövegekhez tartozó képet. Ezt az emblémát az előző, az *integer vitae* és a *scelerisque purus* morális embereszményét megéneklő párjának is tekinthetjük.[260] A lemma alapját, megerősítését és illusztrálását Horatius *Ódái* 2. könyve 16. versének (*Ad Pompeium Grosphum*) 4. versszaka (13–16. sor) nyújtja elsőként. Más Horatius-citátumot is olvasunk, mégpedig a *Szatírák* 1. könyve 3. verséből (13–15.):

> *modo, »sit mihi mensa tripes et*
> *Concha salis puri et toga, quae defendere frigus*
> *Quamvis crassa queat.«*
> (*»Sótartó csigahéj, egy háromlábu kis asztal*
> *s mely vacogástól véd, toga légyen, bármi parasztos.«*)[261]

Ez az idézet jól illik a lemmához és az azt megerősítő elsőként idézett *carmen*hez (2. 16.), hiszen az egyszerűség eszményére utal.

Nézzük meg a Horatius-idézet útmutatásával megfestett képet, amelyekhez egyébként más vers- és prózarészletek (pl. Diogenész Laertiosz, Ammianus Marcellinus, Seneca) járulnak!

A festmény háromnegyed részét egy barna kockaköves építésű, belül szürkéskék falú szobabelső teszi ki ablakkal (amelyen mintha világoskékes üveg lenne, bemélyedése is világosbarna), és belül más használati tárgyakkal, köztük egy kandallóformájú építménnyel. A használati tárgyak a szobabelső polcain helyezkednek el: három váza és könyvek. A szoba a festményen előre nyitott, hogy belásson a néző. Egy ágyon fiatal pár hever, a hölgy élénksárga ruhában, lenge öltözékben, amelyből keblei körvonala is kilátszik. Mellette piros és zöld ruhában könyökölve, réveteg tekintettel a férfi. Előttük kis kerek asztalon korsó, pohár, tányér, igen szerény és kevés étek. Ez az egyszerűség megfelel a horatiusi idézet szövegének, s *iconismus*át adja.

A festmény legnagyobb terét kitöltő szoba, házbelső ajtaja az utcára néz, a távolban fényben egy díszes palota, díszes ház négy ablaka és teteje látszik. Az ajtó előtt két alak áll. Az egyik lilás ruhában egy nyulat tart a kezében, a másik kis növésű, a teste csupasz, vállán szárnyak, kezében a halom eszközei és jelei: egy *fasces* és egy bot. A kulcslyukon éppen benéz, szemléli a párt. Ő a versbeli *vággyal* azonosítható, a másik alak pedig a bőség allegóriája, hiszen a nyúl jelképként a termékenységgel függ össze. Az idilli egyszerűség uralja tehát a képet, a nyugalom s az egyszerűség, mondhatni a *megelégedés*, az ezt megzavaró dolgok pedig kint rekedtek.

A Berzsenyi-vers horatiusi vonatkozásait keresve az *Ódák* 3. könyvének 16., a *Maecenashoz* címzett költemény is sok vonatkozásban előképe.[262] Korábban részletesen írtunk[263] e költeményről, ahol elmondtuk, mily fontos drabja e vers a recepciónak s főként az imitációnak, hiszen a szapphói versmértékben írott óda az embert és a költőt körülvevő makrovilág, s benne saját mikrovilágának, viszonyával foglalkozik. Vagyis, a vers szerkezete is a történeti–mítoszi világra való kitekintésben járul hozzá önmaga, azaz önnön életérzésének, társa-

[260] VAENIUS, 1607. 76.; 1683. 68., 1684. 70.
[261] VAENIUS, 1607. 76.; 1683. 68.; 1684. 70. HORATIUS, 1961. 377. Ford. KÁRPÁTY Csilla.
[262] L. ZOLNAY, I., 25.
[263] TÓTH, 2017. 269–291.

dalmi, emberi (és költői) viszonyának meghatározásához, amely kicsi és egyszerű. Ez azt jelenti, hogy a *nagyság* értékéhez hozzájáruló *gazdagság*, amelyet a versben az *arany* mindenhatóságának mitikus meghatározása vezet be (a költemény első része), ellentétben áll saját *egyszerűség*ével, amelyet a második részben fejt ki.

A vers lényegére világosan mutatnak rá a 16–18. századi Horatius-kiadásokban olvasható argumentumok. Idéztük pl. Lambinusnak a vershez írott *argumentum*át, amelyben jelzi az óda fontosságát s alaposan körülírja a vers tárgyát: „*Quanta sit ad omnia expugnanda, etiam ad expugnandam pudicitiam, vis auri, exemplis docet. Sed esse id pecuniae insitum ut nulla eius copia satiet, et crescente ea crescat simul cura et sollicitudo. Ideoque beatum esse qui mediocritate contentus vivit* (*Az arany ereje sok mindenen erőt vesz, még a szemérmesség megszerzésétől sem riad vissza, ezt példákkal tanítja meg. Hanem hogyha a vagyon azt oltja belénk, hogy annak semmiféle bősége nem elég, s miután az nő, növekszik a gond és az aggodalom. Ezért boldog, aki a csekélylyel megelégedve él*)."[264] Az argumentum a vers *hármas* szerkezetére mutat: az *arany* ártó erővel rendelkezik (első rész), mértéktelenségre sarkall, ami az embert zaklatja (második rész), a költő azonban boldog, mert kevéssel is beéri (harmadik rész).

Érdemes még felidézni a Desprez-kiadás argumentumát is. Ott a következőt olvassuk: „*Auro expugnari omnia: se tenui re contentum ac beatum vivere*" (*Az arany mindent legyőz: vágyj csekély dologra és élj boldogan*).[265]

Koncentráljunk inkább a költemény 17–18., majd 29–32. soraira, s nézzük Lambinus értelmezését. Az előbbi vers *ötödik* versszakának első két sorában, mintegy az eddigieket összegezve, a példák után szentenciaszerűen fogalmaz; ezt jelzi a személytelen *sequitur* ige használata is, amely után viszont a költői én (s egyes szám első személyű igealak[ok]) jelenik meg. Lambinus természetesen hosszabb magyarázatot fűz a vers 17. (18.) sorához: *Crescentem sequitur cura pecuniam / [maiorumque fames]* (*a növekvő vagyont követi a gond / [s a nagyobb* {ti. vagyon} *utáni éhség]*). Így értelmezi: „*a növekvő vagyont két igen súlyos rossz követi: a megőrzés gondja és a növelés vágya*".[266] Cicerónak *A sztoikusok paradoxonjai* (*Paradoxa stoicorum,* 1. 6.) című művéből idéz ennek magyarázataként.[267] Cicero ugyan itt a *vágy növelésé*ről beszél, ez alatt Horatius a *nagyobb vagyon utáni éhség*et érti, amit *az elvesztés félelme és a megőrzés gondja* kísér. Néhányan nagyon félnek ettől a gondtól, mások pedig inkább megvetik a vagyont. Példaként Anakreónról mond el egy anekdotát, hogy miután a szamoszi Polüratésztól két talentumot kapott, amikor már két álmatlan éjszakája volt gondjai miatt, azokat visszaküldte hozzá, tettét úgy magyarázva, hogy magától is van gondja, s a pénz még többet okoz. E félelemről Horatius is ír még a *Szatírák* 1. könyvének 1. versében (76–79.).[268] Görög forrásokat keresve

[264] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 193.
[265] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 364.
[266] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 196.
[267] UŐ., uo. 196. „*Neque enim umquam expletur nec satiatur cupiditatis sitis, neque solum ea qui habent libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu* (*Mert a vágy szomjúsága soha nem telik be, soha nem elégül ki, s nem csak a már meglevők növelésének vágya gyötri őket, hanem az elvesztésüktől való félelem is*)." CICERO–STEIGER, 1983. 317.
[268] UŐ., uo. 196. „*An vigilare metu exanimem, noctesque diesque / Formidare malos fures, incendia, servos, / Ne te conpilent fugientes, hoc iuvat? Horum / Semper ego optarim pauperrimus esse bonorum.*" HORATIUS, 1961. 367.

azt írja, hogy a másik rosszat, a nagyobb vagyonra vágyás éhségét, vagyis a gazdagodás vágyát s szenvedélyét (*libido et cupiditas*) Theokritosz 16. idilljében festi. Idézi is görögül a vers 64–65. sorát.[269] Horatius pedig ugyanerről ír a 3. könyv 24. ódájában (amelyet ugyancsak idéz [59–61.], valamint az *Episztolák* 2. könyvének 2. versében (146–148.).[270]

Még beszédesebb a költemény nyolcadik versszaka (29–32.), ahol a következőket írja:

Purae rivos aquae silvaque iugerum
paucorum et segetis certa fides meae
fulgentem imperio fertilis Africae
fallit sorte beatior.[271]

Lambinus a *nyolcadik* versszakot (amit kezdősorával jelöl; 29.től: *Purae rivos aquae silvaque iugerum…* etc.) így értelmezi: azt mondja itt Horatius, a javak csekélysége elkerüli figyelmét, azaz nem veszi figyelembe azt, vagyis nem akar tudni arról, aki Afrikának parancsol, a maga sorsában boldogabb, mint amaz hatalmas vagyonnal.[272] Görög gondolat ez, írja, s idézi Platón *Gorgiasz*ából azt a szövegrészletet, amely arról szól, hogy *igazságosan hogyan válhatott volna Arkhelaosz boldoggá*.[273] A platóni szöveghelyet vizsgálva azt írja, Arkhelaosz beszéde szánalmas tettét rejtette, szerencsétlenül járt el, amikor újabb gyilkosságra hajlott. A költő azonban *sorsával boldogabb, szerencsésebb* (*beatior*), mint ahogy *szerencsés valaki a hazájával, szüleivel, tehetségével, kincseivel* stb. Ezt a szöveghelyet tehát úgy értelmezi, hogy a tiszta vizű patak, a kicsi erdő s a biztos megélhetést nyújtó telek szerepel a földműves vágyai között, ahogy erre Vergilius is utal. Az pedig, aki egész Afrikának parancsol, *sorsával nem tud boldogabb lenni,* azaz a jobb feltételek között, vagyis a boldog élet megszilárdítását nem tudja jobban befolyásolni, ahogy sok-sok kincsét és nagy hatalmát. Visszatér még a *sorte beatior* kifejezés magyarázatára. Hasonló szófordulattal él Horatius a 2. könyv 8. szatírájában: 44. sor: *deterior carne*. (A folytatásban ismételten körbejárja az ellentétes jelentésszinteket, vagyis boldogabb a szerény körülmények között élő (a költő is), mint aki Afrika ura.[274] – Külön kiemeli a versszak *purae aquae* (*tiszta vizű*) kifejezését, melyhez hasonlót már a 3.

---

[269] UŐ., uo. 196. „ἰχαιρέτω ὅστις τοῖος, ἀνήριθμος δέ οἱ εἴη / ἄργυρος, αἰεὶ δ πλεόνων ἔχοι ἵμερος αὐτόν·" Magyarul: „*Hagyjuk, akit szive erre tanít; szaporodjon ezüstje, / És ha sokat bír, még mindig többet kaparintson.*" *A görög bukolikusok: Theokritos, Moschos, Bion költeményei,* 1. Ford. VÉRTESY Dezső, magyarázta MÓDI Mihály, MTA, Bp., 1939. 218.

[270] „*Scilicet inprobae / Crescunt divitiae, tamen / Curtae nescio quid semper abest rei* (*Igaz, nő a gonosz vagyon, / mégis – nem tudom én, miért – / híjával van a kincs, nem lesz elég soha*)." HORATIUS, 1961. 243. Ford. BEDE Anna. Valamint: „*Si tibi nulla sitim finiret copia lymphae, / Narrares medicis: quod quanto plura parasti, / Tanto plura cupis, nulline faterier audes?* (*Hogyha a szomjad nem szűnik, bármennyit iszol, futsz, / s mondod az orvosnak; ha mennél több vagyonod van, / annál többet akarsz, ki előtt mered ezt panaszolni?*)." HORATIUS, 1961. 571. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[271] HORATIUS, 1961. 224. Magyarul 225. „*Mert bölcs s boldog, akit tiszta patak, kicsiny / erdő, csöppnyi vetés kedvre derítenek, / inkább, mint kit tág Afrika kincsei / úrrá tesznek a földeken!*" Ford. ORBÁN Ottó.

[272] UŐ., uo. 197.

[273] UŐ., uo. 197. „ἔλαθεν ἑαυτὸν ἀθλιώτατος γενόμενος". L. PLATÓN, I. 1984. 526. Ford. PÉTERFY Jenő.

[274] UŐ, uo. 197.

könyv 4. ódájában (61–62. sor) is használt: „*Qui rore puro Castaliae lavit / crinis solutos*”.[275] – A *segetis certa fides meae* (30. sor: *vetésemnek bizonysága*) kifejezés a *megélhetést jelentő kis birtok*ra utal, a *fundum non mendax* (*Carm. 1. 3. 30.*) jelentésére, amelyről már írt. – Magyarázatot igényel a *Laestrygonia* (34. sor, ti. *amphora*) szó: az eredetéről vita van, melyet itt mellőz. Szicíliában vagy Campaniában élő népről van szó, akik *Formiae* város környékén éltek. Cicero is tartózkodott ott s említi, ahogy ezt egy Atticushoz szóló levele (*2. 13.*) bizonyítja.[276] Leginkább azonban Sztrabónnál (*Geóg.* 5. könyv 3. 6.) olvashatunk róla: *Formiaet a spártaiak alapították, amelyet jó kikötője miatt korábban Hormiaenek neveztek.*[277] – A [*non*] *languescit mihi* (3. sor: *[nem] nekem szelídíti*) magyarázataként írt írja, [nem] *szelídíti a bort*, ami kiforr és megérik.[278] A 3. könyv 21. ódájában a *langudiora vina* (8. sor) régebbi bort jelent, minthogy a bor idővel besűrűsödik. Az érettség erősebb ízt ad, de mégsem fanyar, a gyomornak jó, a fejnek hasznos. A *bort megszelídíteni* (*languescere vinum*) annyi, mint érlelni. Athenaeus írja valahol könyvében (*Deipnosophistarum lib. 1.*), hogy néhány borfajtát igen lassan érlelnek, mint a surrentiumit, amit kb. 25 évig eltesznek, s fogyasztásra csak ezután veszik elő.[279] – Az *importuna* (37. sor: *alkalmatlan* [*ti. szegénység*] szóhoz fűzött jegyzetében írja, hogy ez annyit tesz, *mintha valami a kikötőben* (*portus*) *senkit nem hagyna nyugodni, vagy, ami valamilyen módon, távol tart a kikötőtől.* A továbbiakban Horatius költeményeiből hoz példákat a szóhasználatra[280], majd Vergilius *Aeneis*éből (*lib. 11. 305.:* „*bellum importunum*”) idéz, végül pedig két Cicero-szöveghelyet idéz: a *Pro Cluentio* (*Aulus Cluentius Habitus védelmében*) című beszédből, ahogy Sassiát, Cluentius anyját *gátlástalan asszony*nak („repente est exorta *mulieris importunae* nefaria libido) nevezi[281], végül a *De officius* két szöveghelyét is citálja.[282] Ezzel azonban a szöveghelyek felsorolása nem ér véget s újabb Horatius-idézetek következnek a szó jelentésének teljes feltérképezése érdekében.[283] *Importunus* (*hatalmaskodó, alkalmatlan, nyers, nyomasztó* stb.) az, aki csak olykor vagy soha nem talál nyugalmat. Úgy érzi Horatius, hogy önmagának csak annyi kell a kiváló férfiak vagyonából, amennyi a megélhetéshez s életmódja fenntartásához elég, és a lélek lecsendesítéséhez s a nyugodt élethez. Ugyanis, akinek nincs meg a szükséges vagyona életmódjához, az nem élhet csendes és nyugodt lélekkel. Akinek viszont annyi van, amennyi elegendő ahhoz, annak lelke megnyugvással telt. Végül magyarázatát Festus meghatározásával fejezi be: az olyan ember *importunus*, akiben nincs semmi segítő szellem, mint ahogy a kikötő hajósai között

---

[275] L. HORATIUS, 1961. 194–195.

[276] Idézi is a levélrészletet: „si vero in hanc Τηλε΄πυλον veneris *Λαιστρυγονιην*, Formias dico, qui fremitus hominum!” Magyarul l. CICERO–FÁBIÁN, 1861. 220.

[277] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 197. „Λακωνικὸν κτίσμα ἐστίν, Ὁρμίαι λεγόμενον πρότερον διὰ τὸ εὔορμον.” Magyarul l. STRABÓN, 1977. 255.

[278] L. még BORZSÁK, 1975. 348–349.

[279] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 197.

[280] UŐ., uo. 197. Példái: *Epist. 1. 18. 23.: „argenti sitis inportuna*”; *Sat. 1. 8. 6.: „inportunas volucres*”.

[281] L. CICERO–NÓTÁRI, 2010. 634.

[282] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 197. L. *De off. l. 2.*: „*tyrannum importunum;* et *Verris naturam immanem, atque importunam.*”

[283] UŐ., uo. 197–198. *Epist.* 2. 2. 184.*: „alter / dives et inportunus*”. *Sat. 5. lib. 2.* 96.: „*inportunus amat laudari*”. *Od. 13. lib. 4.* 9–10.: „*inportunus enim transvolat aridas / quercus*”. *Ep. 1. 6.* 53–54. „*Cui libet hic fascis dabit eripietque curule / cui volet inportunus ebur.*”

ilyesmi szokott lenni.[284] – A 39. sor *Contracto melius parva cupidine /[vectigalia porrigam]*-mondatát (*kívánságomat/vágyamat szűkre szabva kis jövedelemmel jobbat nyújtok…*) is hosszabban írja körül: Horatius mindig a *cupido* szót használja a *cupiditas* helyett, vagyis a *masculinum*ot, ahogy erről már a 2. könyv 16 ódájánál írt (l. a *cupido* szót a vers 15. sorában). Amikor a vágy zabolázott és megfékezett, kevésbé fontos a jövedelem, mondja, mintha Lüdiát egészen a mügdonokig egyesítené. A mügdonokat is magyarázza: ők, ahogy Sztrabónnál olvasható (*lib 12.*), az Olümposz északi részén laknak.[285] A befejezésben a *contracto* szóhoz fűz magyarázatot, amely így olvasandó, nem pedig *contentó*ként, amely a *cupidine* szóra vonatkozik.[286] – A folytatásban még kitér a *Mygdoniis* népnévre: a trákot, a makedónt vagy inkább a fríget jelenti. Mygdon egy trák ember volt, aki Phrygiát vagy Mysiát birtokolta. A 2. könyv 12. ódájából hoz szövegmegfelelést (22.: „*aut pinguis Phrygiae Mygdonias opes*"), majd Servius Vergilius-kommentárjának az *Aeneis* 2. éneke 4. sorához (*Troianas ut opes*) fűzött megjegyzését idézi: „*Aut pinguis Phrygia, aut Mygdonia opes*."[287]

Érdemes még felidézni Vaenius emblémakönyvét, amelynek néhány darabjában a pénz, az arany és a kapzsiság átka fogalmazódik meg. Ide tartozik a *Quid non auro pervium* (*Mi nem hozzáférhető arannyal*) lemmájú embléma, amely Horatius 3. 16. ódáján alapul.[288] A horatiusi vers (és más szövegek) alapján készült kép uralkodó színe az aranysárga. Egy római boltív oszlopa választja körülbelül két részre az ikont. Az egyik, a kisebbik részében a háttérben sárgás hegy magasodik, távolabb a szürkéskék ég. Előrébb zöld baldachinos ágy vagy sátor alatt egy barnás faágyon egy mezítelen fekvő férfialak látható – egyik kezével éppen elhúzza a zöld függönyt –, akinek egy szürkés mélyzöld ruhába felöltözött nő (fején fehér kendő, szolgálónak tűnik) kínálja tálcán az étket. Az előtérben egy farács előtt figyelő barna színű kutya tűnik fel. A kép idilli, a sárga hely a háttérben mozdulatlan, a reggeli jelenetben is a kiegyensúlyozottság fogalmazódik meg, amit a kutya jelenléte is sugall.

A kép *másik* oldalának római boltívét (s néhány oszlop is látszik) már elsodorta és ledöntötte a magasból alázúduló, mindent elsöprő sárga színű arany, amely fülül még aranyszínű fényfolyam, alul már az aranypénzek kerek alakja látszik. Pánsípszerűen emelkedve a kép előterében kilenc férfialak látszik. Elöl három: egy kék ruhás, zöldes sapkás férfit már maga alá temetett az arany, felsőtestének egy részlete látható, hason fekszik, karjait előrenyújtja. Előtte egy nagyobb testű szürke kutya, akin túl nem folyik az arany, s mintha őrizné robosztus alakjával a kincset. Mellette egy piros felsőruhában, sárga alsóban lévő ifjú, félig ülve, aki pajzsát a földre helyezi, azon támaszkodik, mellette dárdája, a másik kezében pénzzel telt sisakját mutatja a háttérben álló alakoknak. Az első álló férfialak háttal van, lilás ruhát visel, mindkét kezét a magasba emeli, megálljt parancsolva a háttérbe látszó lándzsás férfiaknak, akik valószínűleg katonák. Tekintetét egyikük az égre emeli (utalás a vers Zeuszára, akik aranyfolyamként rontja meg a szüzet), mások hátratekintenek, megint mások kérdőn előre, az aranyat nézve. Az embléma ikonikus része most nem követi annyira a szöveg-

[284] UŐ., uo. 198. FESTUS, 1889. 77.
[285] L. STRABÓN, 1977. 602.
[286] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 198.
[287] UŐ., uo. 198. L. SERVIUS, I. 1826. 115.
[288] VAENIUS, 1683. 118.; 1684. 120.

képet, inkább csak a horatianizmus jellemzi, vagyis a horatiusi ódarészlet alapján az arany rontó hatalmát mutatja be. Természetesen a lemmára is ügyel, de annak magyarázó vers- és prózarészleteiben is az arany hatalma fogalmazódott meg.

Az embléma képe az 1683-as rézmetszetes kiadásból

Csipak Lajos a Berzsenyi-vers horatiusi forrásait vizsgálva azt írja, hogy *A' Megelégedés* című versben *„röviden fejezi ki azt, a mit a római költő a C. III. 1. és a III. 24-ben hosszasan fejteget."*[289]

[289] CSIPAK, 1912. 130.

Az utókorban különösen híressé vált horatiusi *római ódák* (amelyeket még Berzsenyi ifjan, a rétorok osztályában, Wietoris keze alatt tanulmányozott) első darabja az ifjak karához szól (*Ad chorum virginum et puerorum*), amely nem más, mint a *mértékletesség dicsérete*.[290] A költemény e jellegét a régi (16–18. századi) Horatius-kiadások argumentumai is rögzítik. Lambinus (és Torrentius, aki *politikai [πραγματικη]* versként határozza meg) így fogalmazza meg a költemény lényegét: „*Non opibus, aut honoribus: sed animi tranquillitate vitam beatam effici*" (*[Az ember] Nem kincsekkel, nem tisztségekkel: hanem a lélek békéjével teremti meg a boldog életet*).[291] Hasonlóan fogalmaz Desprez is kiadásában: „*Non opibus aut honoribus, sed mediocri fortuna, vitaque tranquilla constat felicitas*" (*Nem kincseken vagy tisztségeken, hanem a mértékletes szerencsén és a nyugodt életen alapszik a boldogság*).[292]

E mértékletességet, a szerény javakkal való megelégedettséget leginkább a költemény 21–28. sorában fogalmazza meg Horatius:

somnus agrestium
lenis virorum non humilis domos
fastidit umbrosamque ripam,
non Zephyris agitata Tempe.

Desiderantem, quod satis est, neque
tumultuosum sollicitat mare,
nec saevus Arcturi cadentis
impetus aut orientis Haedi.[293]

A horatiusi verssorok 16–18. századi értelmezéséhez vizsgáljuk meg néhány szövegkiadás magyarázatait! Legyen itt vezetőnk a 16. századi kommentáros kiadások közül Lambinus, majd Torrentius és Desprez.

Lambinus a 21–22. sort (*somnus agrestium / lenis*) úgy magyarázza, hogy *a könnyű álom nem veti meg a mezei emberek kicsiny házait, sem az árnyas folyópartot, vagyis a mezei és az egyszerű emberek édesebben alszanak kunyhóikban, mint a királyok és uraságok az igen nagy költségekkel emelt házaikban*.[294] – A 23. sor *fastidit* szava a *spernit* helyett áll. – A 24. sorban említett *Tempe* Tesszália híres völgye, amelyet az 1. könyv 7. ódájában is említi. – A 25. sor *Desiderantem quod satis est* kifejezése arra utal, írja, akinek csak az a vágya, ami elegendő, az nem száll hajóra, a tengeren nem sodorja veszélybe magát, hogy portékáit kicserélve vagyonra tegyen szert s azt növelje. E könyv 29. versében (57–59.) is így ír: „*Non est meum, si mugiat Africis / Malus procellis, ad miseras preces / Decurrere*".[295] Hésziodoszt idézi még, aki a *Munkák és napok* című mű 236–237. sorában így ír azokról, akik a becsülik a meglévőt:

---

[290] E címmel olvasható magyar fordítása is: HORATIUS, 1961. 181. Ford. ILLYÉS Gyula.
[291] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 147.
[292] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 278.
[293] HORATIUS, 1961. 180–181. Magyarul: „*Ám a paraszt milyen / édesded alszik kunyhaja szűk helyén, / vízparti fák hűsében, árnyas / völgyben, ahol Zefirek libegnek. // Ne vonzzon annál több, ami kell, s nem ad / gondot sem a bősz tengeri szél, sem a / rossz csillag-állás: a kegyetlen / Arcturus és követője, Haedus*". Ford. ILLYÉS Gyula.
[294] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 149.
[295] UŐ., uo. Magyarul: „*Nem mondok én, míg a déli vihar dühöng / s felbőg az árboc fája, ijedt imát, / nem alkuszom*". HORATIUS, 1961. 257. Ford. BEDE Anna.

θάλλουσιν δ᾽ ἀγαθοῖσι διαμπερές· οὐδ᾽ ἐπὶ νηῶν
νίσονται, καρπὸν δ φέρει ζείδωρος ἄρουρα.
(*Minden jó az övék, ily népnek azért sohasem kell szállni hajóra: az áldott föld meghozza a termést.*)[296]

A 26. sornak a *mare* jelzőjeként választott *tumultuosum* (nyugtalan) szót úgy magyarázza, hogy arra mondják, ami sok félelmet ébreszt. A szó jelentéskörét Cicero *Philippicák* 8. könyve soraival (3.) magyarázza: *„[Quid est enim aliud] tumultus nisi perturbatio tanta ut maior timor oriatur? unde etiam nomen ductum est tumultus.*"[297] – Az ugynitt lévő *sollicitat* (háborgat, nyugtalanít) szót körülírja: *sollicitum reddit, et quasi e sede movet* (*aggodalomra ad okot, és mintegy a helyéről elmozdul*). – A 27. sor *nec saevus Arcturi cadentis* kifejezését Plautus *Rudens* (*A hajókötél*) című darabja 70–71. sorával értelmezi: *„[nam] Arcturus signum sum omniu/m acerrimum: / vehemens sum exoriens, cum occido vehementior.*"[298] – Végül a 28. sor *aut orientis Haedi* kifejezését úgy magyarázza, hogy a Haedusok (gidák, két csillag a kocsis csillagkép első kezénél, amelyek feltűnése viharos esős időt jelentett) rögtön a Bak (*Capra*) után kelnek fel, mielőtt a Nyilas (*Sagittarius*) kimérné a napot. Segítségként Vergilius *Georgicá*ja 1. könyvének 204–207. sorát idézi.[299] Theokritosz művei magyarázatos kiadásaiban is írnak erről, s úgy jellemzik, hogy *a keleti Haedusoktól tombol a tenger*.[300]

Torrentius, akinek művéből kitűnik Lambinus alapos ismerete, az idézett sorokból főként a 25. *quod satis est* kifejezését értelmezi. Elegendőt nyújt a természet, írja, ahogy ezt *Levelei* 1. könyve 2. versének 46. sorában kifejti: „*Quod satis est cui contingit, nihil amplius optet* (*hogyha jutott bő rész neked, annál többre ne vágyjál*)."[301] Seneca alapján (*Erkölcsi levelei,* 16. 7.) helyesen beszél erről Epicurus: „[Istuc quoque ab Epicuro dictum est:] »*Si ad naturam vives, numquam eris pauper; si ad opiniones, numquam eris dives*« ([Ilyen ez is, amelyet Epicurus mondott:] »*Ha a természetnek megfelelően élsz, sohasem leszel szegény, de ha ábrándjaid után futsz, sohasem leszel gazdag*«)."[302] Másutt pedig (*Erkölcsi levelei,* 2. 6.) ezt írja a filozófus: „*Quis sit divitiarum modus quaeris? primus habere quod necesse est, proximus quod sat est* (*Mi legyen tehát a gazdagság mértéke, azt kérdezed? Az első az, hogy annyi legyen,*

[296] UŐ., uo. L. HÉSZIODOSZ, *Istenek születése. Munkák és napok,* Magyar Helikon, Bp., 1976. 48. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre.
[297] UŐ., uo. Magyarul: *„[Mert hát mi más] a mozgósítás, mint akkora nyugtalanság, amelyből még nagyobb rettegés támad; innen ered a mozgósítás megnevezés is.*" Marcus Tullius CICERO, *Philippicák Marcus Antonius ellen,* Szukits, Szeged, 2005. Ford. MARÓTI Egon. A tumultus jelentéséről: 232.
[298] UŐ., uo. Magyarul: *„Hisz legdühödtebb csillag, Arcturus vagyok; / vihar a keltem, nyugtom még nagyobb vihar.*" PLAUTUS *vígjátékai,* II., Magyar Helikon, 1977. 349. Ford. DEVECSERI Gábor.
[299] *„Praeterea tam sunt Arcturi sidera nobis / Haedorumque dies seruandi et lucidus Anguis, / quam quibus in patriam uentosa per aequora uectis / Pontus et ostriferi fauces temptantur Abydi.*" UŐ., uo. Magyarul: *„Ám legalább úgy kell ismernünk fenn a parázsló / Sárkányt is, meg a Bak s Acrtúrus csillagi képét, / mint annak, ki szökik habokon haza, tépve szelektől, / s Pontusból tör Abydus gyöngykagylós szorosába.*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 45.
[300] UŐ., uo.
[301] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 185. HORATIUS, 1961. 495. Ford. URBÁN Eszter.
[302] UŐ., uo. SENECA, 1., 2002. 142. Ford. SÁROSI Gyula. Érdekes a folytatás is: *„A természet keveset kíván, az ábrándozás a mérhetetlent akarja.*"

amennyi feltétlenül szükséges, a másik pedig az, hogy annyi legyen, amennyi elég)."[303]

A 27. sor *Arcturi cadentis* kifejezés jelentését új auktorok bevonásával teszi szemléletessé. Az idősebb Plinius *Naturalis historia* című műve 2. könyvének idevonatkozó (CXXXIX. [106.]) mondatát idézi.[304] Megjegyzi viszont, hogy másokkal ellentétben a késő római (Kr. u. 4. századi) író, Publius Flavius Vegetius Renatus a *De re militari libri quinque* című műve 4. könyvének 39. fejezetében a következőket olvassuk: „*Post Septembris Idus oritur Arcturus, vehementissimam sidus; circa Nonas vero Octobris Haedi pluviales*" (*Szeptember közepe után jön fel az Arcturus, egy igen indulatos csillagzat; október elején pedig az esőt hozó Haedusok [Gidák]*).[305] Végül, Lambinust idézve hivatkozik Plautus *Rudens*ének szöveghelyére is.

Desprez Horatius-kiadásában ugyancsak magyarázza a 21–22. sor *somnus agrestium / Lenis virorum etc.* kifejezését. *A másik oldalon van a mezei emberek álma* – írja. *Magától jön, édes és csendes, akár a mezei kunyhóban éri őket, akár a folyóparton a hűvöset, az árnyat és a természeti szépséget nyújtó fák alatt*.[306] Vergilius *Georgicá*ja 2. könyve 467–471. soraiból közöl válogatást:

> *At secura quies [et nescia fallere uita,*
> *Diues opum uariarum, at latis otia fundis,]*
> *Speluncae uiuique lacus, at frigida Tempe*
> *[Mugitusque boum] mollesque sub arbore somni*
> *Non absunt*.[307]

A 24. sor *Tempe* szavánál már a korábban megismert adatokat közli: Tesszáliában egy igen kies völgy neve, amelyen a Peneus folyó folyik, az Ossa, a Pelius és az Olympus hegyek veszik körbe. A szót a *kies* hely megjelölésére használják.[308] – Az ugyanebben a sorban lévő *Zephyris agitata* kifejezés magyarázatában közli, hogy mivel ez a szél szinte lágyan, leheletszerűen fúj, a *világ nemzőleheletek*ént említi az idősebb Plinius a *Naturalis historia* című műve 16. könyve 25. fejezetében: „*Flat ab Aequinoctiali occasu, ver inchoat, aperitque terras tenui frigore saluber*."[309] A latinok Zephyrust a *kedvezés* (*favendo*) vagy a *fel-*

---

[303] UŐ., uo. SENECA, 1., 2002. 104. Ford. SÁROSI Gyula.

[304] UŐ., uo. „*Quin et sua sponte quaedam statisque temporibus, ut haedorum exortus. Arcturi vero sidus non ferme sine procellosa grandine emergit.*" Magyarul: „*[Sőt, még azt is állítják néhányan,] hogy az égitestek saját akaratukból és bizonyos időközönként vannak hatással a Földre mint például a gidák felkelése. Az Arcturus pedig szinte sohasem kel fel viharos jégeső nélkül.*" L. *Caius PLINIUS Secundus Természettudományának 2. könyve: fordítás és feldolgozás* GÁBLI Cecília, Lomart, Pécs, 2005. 75. Az *Arcturus* magyarázata: 76.

[305] UŐ., uo. L. pl. Vegetius 19. század eleji (Argentorati, 1806) kiadásában az V. könyv 9. fejezetben: 139.

[306] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 282.

[307] UŐ., uo. Magyarul: „*ám a derüs nyugalom [s a csalódás nélküli élet / sok java-kincse s a jólét is nagymessze tanyádon], hol zugoly s víg forráshab hűs völgyhasadékban / [s nyáj bőgése üdít], sőt fák enyhén puha szender – / mind a tied*)". VERGILIUS–LAKTOS, 1984. 69.

[308] UŐ., uo.

[309] UŐ., uo. Nem tudjuk, milyen korabeli kiadásra támaszkodott, de a *flat ab occasu aequinoctiali ver inchoans* [sic!] mondat a 16. könyv 94. részéből való, a *hic ver inchoat aperitque terras tenui frigore saluber* pedig a 18. könyv 337. részéből. Magyarul: „*A napéjegyenlőség estéjétől fúj, kezdődik a tavasz, és megnyitja a földeket, lágy langyával egészséges.*" L. C. PLINIUS Secundus, *Naturalis historia. Természetrajz,* Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009. 80.; 203. Ford. HOFFMANN Zsuzsanna. Az előző szöveghelyen a következőket írja Favoniusról (nyugati szél): „*Ez a vi-*

melegítés (*fovendo*) szóra vezetik vissza: *a görögöktől származik az elnevezés, amely mintegy a ζωφυτος szóra utal, azaz* életet hozó. E meghatározást idősebb Plinius műve 18. könyve 34. fejezetében olvasni – írja.[310] – A *Zephiris* mellett található *agitata* szót külön értelmezi Vergilius 5. eclogája 5. sorával: „*Incertas Zephyris motantibus umbras ([lépjünk bár ama] lebke szelek lengette lugasba*)".[311] A lugas és a barlang is édes álomba ringat.

A 25. sor *Desiderantem quod satis est etc.* mondatát így értelmezi: aki a kicsivel megelégedve él, és csak azt kívánja, ami szükséges, az kevés vágyat táplál, hogy növelje vagyonát, a hosszan tartó kereskedésre a legkevésbé sem vállalkozik, és ezért elkerüli a tengeri veszedelmet; nem gyötrődik nagyon, ha a bajt jégeső okozza vagy a földek terméketlensége az évi termésnek szükségét hozza magával. Seneca már idézett levele (*Erkölcsi levelei,* 16. 7.) részletét citálja.

A 26. sor *tumultuosum mare* kifejezéséhez csak annyit ír, hogy a 3. 29. vers végén (63.) szerepel az *Aegaeos tumultus* (*viharos Égei-tenger*) kifejezés.

A 27. sor *saevus Arcturi cadentis Impetus* [sic!] kifejezésének magyarázatában kifejti, hogy az Arcturus vagy Arctophylax (*Ökörhajtó, medveőr csillagkép*), amit a Medve követ, és mintegy a mondott csillagállás őrzi, nagy viharokat okoz, különösen, amikor lenyugszik, bizonnyal, amikor eljön az október. Plautus *Rudens*éből idézi a 69–71. sort.

Végül az *orientis Haedi* szókapcsolatát értelmezve úgy véli, hogy a *haedorum* (pluralis genitivusa) helyett használja. Van ugyanis két csillag a *szekeres csillagkép (Auriga)* mellett, amelyek feljöttekor dühöng a tenger; mégpedig akkor, amikor a Nyilast a Nap elhagyja. A már korábban megismert vergiliusi sorok (204–207.) idézetével fejeződik be a szócikk.

*

Csipak a Berzsenyi-vers hátttereként még az *Ódák* 3. könyvének 24. versét (*Ad divites avaros – A fösvények ellen*) is megnevezi.[312] Ebben a költeményben valóban csak az utókorra (így Berzsenyire is) ható *horatianizmus* általános jellemzőit találjuk, amelyben a morális diatribé, a javakkal való élés mértékletességének, a túlzó s a fösvénységgel járó luxus elutasításának gondolatát fogalmazza meg, amely csak gondot okoz, s a halálba nem vihető. A horatiusi *carmen*ben tehát nem, vagy csak részint találhatóak centószerűen is átvehető gondolatok, annyi bizonyos azonban, hogy a megelégedéssel elérhető tiszta, erkölcsös élet eszményét fogalmazza meg. A 35. sor „*quid leges sine moribus / vanae proficiunt* (*Erkölcs nélkül a hasztalan törvények mire jók?*)" kérdése világítja meg leginkább a filozofáló beszéd irányát.

A költemény egészének gondolatiságát viszont jól jelzik a 16–18. századi kommentárok argumentumai, már amelyik ad ilyet, ugyanis több helyen (pl. Torrentiusnál és Despreznél) elmarad. Nem így Lambinusnál, aki a szokásosnál hosszabban fejti ki a *lényegi összefoglaló*t. Megfogalmazásában a fösvénységre törnek azok, akik házakhoz házakat tesznek hozzá, amelyeket magán a tengeren [értsd: a tengerparton, visszaszorítva a tengert] is felépítenek: mégsem tudja

---

lágmindenség megtermékenyítő lélegzete, neve a fovere *(melegíteni) szóból ered, ahogy némelyek gondolják. Ez a napéjegyenlőségtől a tavasz kezdetéig fúj*." A másik szöveghelynél pedig ezt olvassuk: „*Maga a szél ugyan csak kevés esőt hoz, de még szárazabb a nyugati szél, ami ellenkező irányból, a napéjegyenlőségi napnyugta felől fúj, amelyet a görögök* Zephyrus*nak neveznek*."

[310] UŐ., uo. Pliniusnál 18. 336. A mondat másik felét ott nem olvasni.

[311] UŐ., uo. L. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 19.

[312] CSIPAK, 1912. 130.

semmiféle épület őket megszabadítani a halál bekövetkeztétől. Azt mondja, hogy szkíták, akik szekereken húzzák házaikat (sátraikat), és közösen művelik földjeiket, boldogabbak. Sőt, tagadja, hogy az erkölcsöknek a megrontása és a vétkezés lehetősége náluk fennállna, amely a rómaiaknál megvan. E rossz dogokat pedig gyökerestől ki kell irtani a kincsek növelésének gonosz vágyával együtt; azt mondja, szükség van a keményebb tanításra.[313]

Hasonló megfogalmazást találunk Bersmann magyarázatos kiadásában is, amelynek érdeme, mint tudjuk, hogy hosszú argumentumokban fogalmazza meg a költemények lényegét. Itt jórészt csak a szóhasználata tér el Lambinusétól (így csak a latin szöveget közöljük).[314]

Tudjuk, hogy Mitscherlich 1800-ban megjelent Horatius-kommentáros könyvében egy-két oldalon foglalata össze a verek lényegi mondanivalóját s jellemezte is azokat. A 3. 14. versnél is így jár el. Vizsgáljuk meg a verssel kapcsolatos főbb gondolatait!

Először is megállapítja, hogy a szenvedélytől felhevült költő ebben a költeményben becsmérli kora (százada) igen elvetemült fényűzését, és, ami ebből szükségszerűen következik, a kapzsiságot, minden elvetemült bűnnek igen termékeny anyját, és az állam legrútabb veszedelmét. Arra figyelmeztet, hogy e rossz dolgok, olykor az egész polgárságra veszélyt fognak hozni, mert azt akadályozzák meg, hogy a bűn féktelensége ellen a legszigorúbban fellépjenek, és a vétkek okait, a fényűzést és a bírvágyat eltávolítsák, és szigorúan gyökerestől kiirtsák. Amint pedig visszatérnek a szegénység (vagyontalanság) méltóságához, így újra megnyílik az erény útja, ezért arra törekszik, hogy ezt véghez lehessen vinni, amennyiben a helytelen nézetet elűzi a lelkekből. Azt tanítja, a kincsek senkit sem tesznek boldoggá, ellenben az önzetlenség és a becsületesség a jó és boldog élethez a legnagyobb fontossággal rendelkezik; az, amit a költő a szkíták és a géták példájával mutat meg. Végül megjegyzi, hogy ez a vers kitűnik a fenséges szentenciák bőségével, a beszédmód méltóságával és erejével, és a verssorok gyönyörködtető fenségével.[315]

3.1.2. A megelégedés mint költői téma Berzsenyinél (és kortársainál: Vitkovicsnál és Kisnél)

Több oldalról is láttuk a horatiusi morális diatribéknek az anyagi javak használatára, a kevéssel, illetve a szükségessel való beérésre, vagyis a megelégedésre vonatkozó erkölcsi üzeneteit, amelyekkel a boldog élet, azaz a valódi boldogság elérhető. Elsősorban tehát az anyagi javakra, az egyszerű életmódra vonatkozó *megelégedés* etikai norma, az erény, az erényes élet része. Ebben az

---

[313] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 211. „*In avaros invehitur, qui domos domibus subinde addunt, in ipso etiam mari aedificantes: cum tamen nulla aedificia necessitate mortis eos liberare possint. Scythas, qui plaustris domos suas trahant, et in commune aagros colant, feliciores esse ait. Quin etiam morum corruptelam et peccandi licentiam apud hos esse negat, quae sit apud Romanos. Ad haec autem mala extirpanda, una cum prava illa augendi opes cupiditate, disciplina asperiore opus esse dicit.*"

[314] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 112. „*Invehitur in avaros, per fas et nefas invadentes omnia, suisque aedificiis mare ipsum occupantes, oblitos interim moriendi necessitatis: quibus opponit Scythas Hamaxobitas in commune agros colentes, quorum exemplo adhortatur Romanos ad frenandam peccandi licentiam et habendi cupiditatem, ex quo ceu fonte omnia promanent mala. His autem medendum esse dicit severiore ab ineunte aetate disciplina, et exercitiis virtutis.*"

[315] HORATIUS–MITSCHERLICH, 2., 1800. 227.

értelemben fogalmazza meg Berzsenyi is költeményében ezt a horatiusi etikai normát, amely – ahogy jeleztük – allegorikus fogalomként, perszonifikálva járkel a világban, keresve egyszerű és ideális helyét. Vizsgáljuk meg Berzsenyi költeményét, amelynek alapja valószínűen a horatiusi diatribében szereplő s közmondásszerűen elterjedt, korábban a delphoii jósda kapujára (Kleobulosz; a kapu jobb oldalán) felírt, majd Terentiusnál (*Androszi lány,* 61.) és Cicerónál (*De finibus [A legfőbb jóról és rosszról];* 3. 79.)[316] a *semmit se túlságosan*-elvére utaló *(Méden agan – Nequid nimis, nihil nimis;* vagyis: *Tarts mértéket!*), a versben a filozofikus beszédmóddal megjelenített jó tanácsa.

Berzsenyi versében (is) a *megelégedés* (*patientia, sufficientia*) egyfajta morális *mérték*, amely az egyszerűséget kedveli. Ezért nem kér „*Chínai pamlagot, / Sem márványpalotát*.2 Az 1. sor *pamlag* (*anaclinterium*) szava – a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint – Baróti Szabó Dávidnál a *vánkosszék, ágyszék, párnaszék* jelentésnek fele meg.[317] E szobabútor, amelyet ülésre és fekvésre egyaránt használtak, a túlzó kényelmet jelenti. A szótár megjegyzi, hogy a *pam* tő valami tömöttet jelent (l. pl. *pamacs*). A *Chínai* jelzővel pedig még fokozza a luxust, hiszen a távol-keleti ország árui ritkák s így fényűzőek. Ide tartozik a 2. sor *márványpalotá*ja (*domus marmorea*), amely Horatiusnál *berakásos mennyezetű hajlék*ként (*laqueata tecta*; 2. 16. 12.), illetve *ezüsttel megrakott ház*ként (*argento domus,* 4. 11. 6.) szerepel.

A fényűzés (luxus) elutasítása a perszonifikált *Megelégedés*t az egyszerű életmódhoz, az egyszerűséghez irányítja (3–6.): „*Többszer múlatoz a' szegény / Földmíves' küszöbén 's durva daróczain, / Mint a' Dáma' kigyöngyezett / Keblén 's ambroziás mellpatyolatjain*." A *múlatoz* ige *elmarad* (ott martad)*,* illetve *folytonosan vagy gyakran holmi vígsággal, kedvderítéssel tölti az időt* jelentése szabja meg a sor hangulatát: többször marad ott, illetve többször érzi jól magát a szegény földművesnél. Az egyszerű életmódot folytató földműves képe római (romanizált) eszmény, amelyet Horatius teremt meg kora erkölcsi normáját, a *régi állam* (*vetus res publica*) hanyatlását nézve a kisparaszt eszményében. A *földmíves küszöbén* időzik, azaz házánál, s *durva daróczain*, vagyis beéri a *durva és darabos vastag szövetdarabjaival* a pamlag helyett. Ezt az ellentétet az összehasonlítással (*mint*) jelzi: a szegény földművessel a *dáma*, az úrhölgy kerül ellentétbe, akinek nem szívesen időzik a luxust jelentő *kigyöngyezett / Keblén 's ambroziás mellpatyolatjain*. Az előbbi kifejezés a keblére omló gyöngysort jelenti, keble e gyöngysortól ékes. Érdekes a *mellpatyolat* kifejezés, amelynek az *ambróziás* a jelzője. Nézzük először a jelzett fogalmat!

A *patyolat* régi jelentése: *a fejet burkoló finomabb világos (fehér) szövet* (ellentétben a fekete színű fátyollal), finom gyolcs, amelynek a színe hófehér. A *mellpatyolat* a keblet eltakaró finom (és drága) szövet (selyem), amely szintén az előkelőséget jelzi. A Czuczor–Fogarasi szótár szerint töve a *paty,* amelyből a

---

[316] Cicerónál a következőket olvassuk: „*Quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent tempori parere et se, qui deum et se noscere et nihil nimis, haec sine physicis quam vim habeant – et habent maximam – videre nemo potest* (*A természettudósok nélkül senki sem értheti meg, hogy mi az értelmük a régi bölcsek tanításainak [pedig mély értelmük van]: alkalmazkodjál az időhöz, kövesd az istenséget, ismerd meg önmagadat, semmit se vigyél túlzásba*)." L. Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról,* Kairosz, Bp., 2007. 234. Ford. VEKERDI József. A könyvben a fordító jegyzetben sorolja fel, kitől valók a mondások. A negyedik Pittakoszé, aki szintén a hét bölcs közé tartozott: μηδεν αγαν.

[317] L. CZUCZOR–FOGARASI, 5., 1870. 39. A *pamlag* kifejezéshez idézi Berzsenyi e sorát.

patyol, patyolás szavak is vannak, amelyek jelentése: burkol, betakar; burkolás, betakarás.[318] A keblet *lefedő anyag*ról van tehát szó, amely a ruhától elkülönülő finom s drága anyag, esetleg selyem.[319]

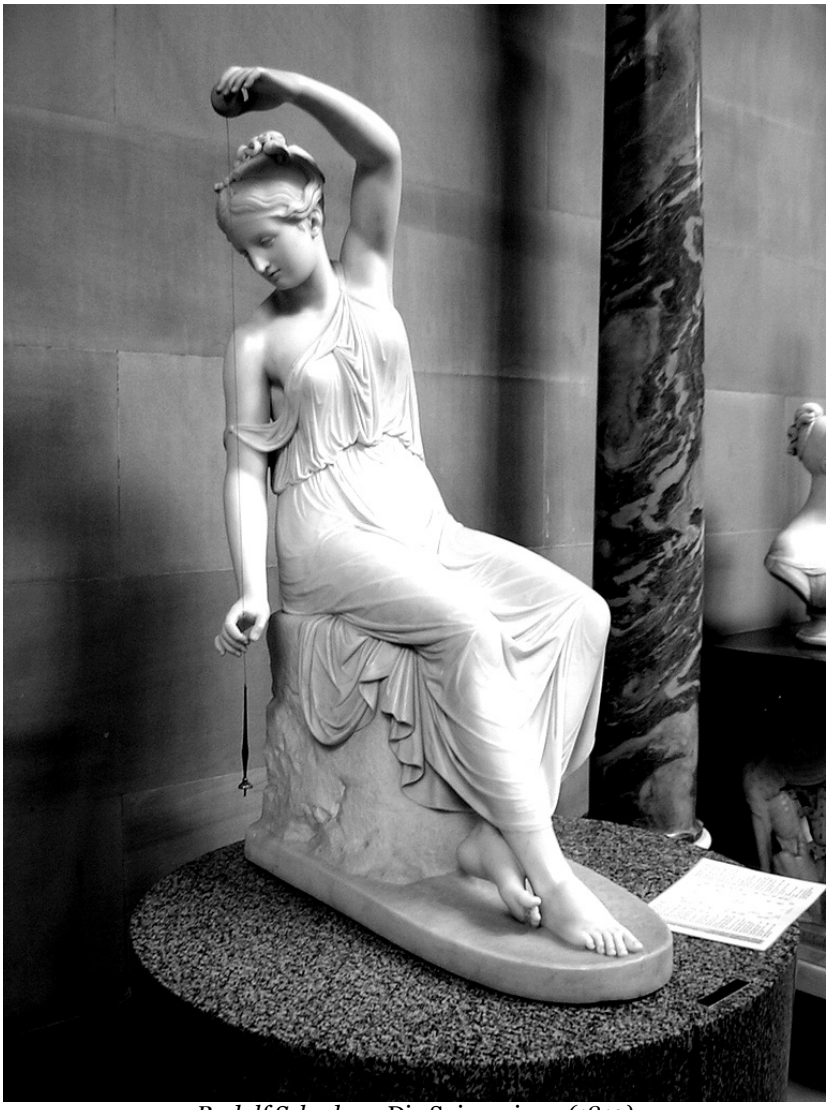

Rudolf Schadow: Die Spinnerinen *(1819)*

[318] L. CZUCZOR–FOGARASI, 5., 1870. 120.

[319] Érdekes leírást találunk Berzsenyinek az *Esterházy Miklós Herczeg Muzéuma* című írásában, ahol a német klasszicista szobrász, Rudolf Schadow (1786–1822) *Fonóleányka* című szobráról a következőket írja: *„Jobb vállárol mint egy magárol jámbor megfelejtkezésében foly le patyolat öltözete s kilátszik kevesenné a domborodni kezdő mell. Lágy öltözete ugy tapad kerek ép tagjaira mint akkor ragadozna azokhoz, ha egy illy rózsai bimbózásnak eredt leányka kristály habok közt feredéséből szálna ki szemérmesen. Eszünkbe juttatja e nagy müvészi munka azon görög ifjat, kit Praxiteles Venusza annyira elragadott volt. Gr. Majláth Jánost e szép kis fonóleány egy hozzá intézett szonett költésére ihleté.*" BERZSENYI–DÖBRENTEI, 2., 1842. 111.

A fogalomnak azonban jelzője is van: *ambroziás*. (E szóval jelzi a költő az ókori görög és római klasszikus világ megjelenését.) Ismert, hogy az *ambrosia* az istenek, a halhatatlanok eledele, amely metaforikusan az időtlenséget, az öröklétet is jelzi. Latin melléknévi alakjának (*ambrosius [a-um]*) jelentése így az *isteneket illető, ambrosia illatú, rendkívül szép* stb. Mindhárom jelentéssel feloldhatjuk a kebleket takaró kelme jellegét, amely rendkívüliségére s fényűző voltára utal.

A következő két sor (7–8.) a horatiusi (vergiliusi és görög ihletésű) egyszerűség, az aranykor felidézésének elemeit tartalmazza. A *Megelégedés* lakhelyét vázolja fel: hol *lakik*. Egyrészt a romanizált *csendes szalmafödél alatt*. A *romanizáció*t említettük, hiszen a *szalmafödeles ház* utalhat a *casa Romuli*ra, Romulus viskójára, amely szalmával volt fedett, s arról a hagyomány azt tartotta, hogy abban lakott s nevelkedett fel Romulus (és Remus), akit (akiket) Faustulus pásztor gondozott. A szerény ház a Palatinus hegyen a Lupercal barlangnál állt a Cermalus magaslatán. Ismert, hogy gondosan ügyeltek a hatóságok a kunyhó álapotának megőrzésére, folyamatosan javíttatta, de a császárok alatt néhányszor leégett. Egy ilyen esetről számol be Cassius Dio is a *Róma története* című művében (XLVIII. 43.).[320]

Casa Romuli

[320] L. Cassius DIO, Ρωμαικων ίστοριων (*Romanarum historiaru libri XXV*), 1591. 437. Ed. Henricus STEPHANUS.

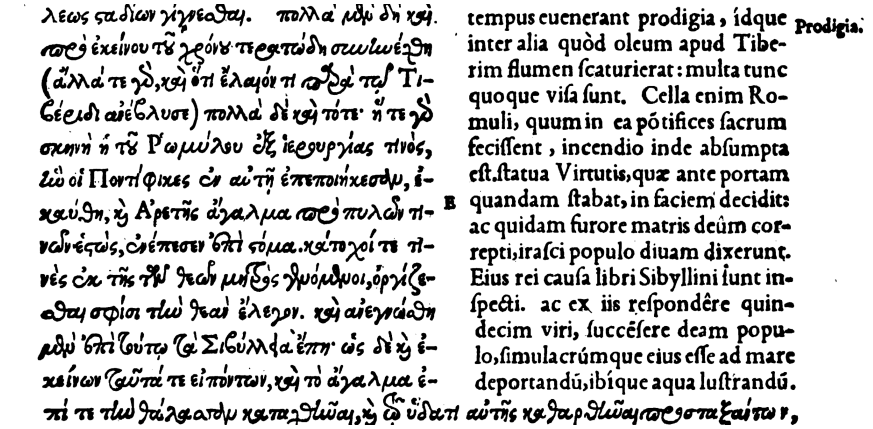

λεως σταδίων γίγνεσθαι. πολλὰ μὲν δὴ καὶ
πρὸ ἐκείνου τοῦ χρόνου τερατώδη συνηνέχθη
(ἄλλά τε γὰρ, καὶ ὅτι ἔλαιόν τι παρὰ τῷ Τι-
βέριδι ἀνέβλυσε) πολλὰ δὲ καὶ τότε· ἥ τε γὰρ
σκηνὴ ἡ τοῦ Ῥωμύλου ἐξ ἱερουργίας τινὸς,
ἣν οἱ Ποντίφικες ἐν αὐτῇ ἐπεποιήκεσθαι, ἐ-
καύθη, καὶ Ἀρετῆς ἄγαλμα πρὸ πυλῶν τι-
νῶν ἑστὼς, ἐνέπεσεν ἐπὶ στόμα. κάτοχοί τε τι-
νὲς ἐκ τῆς τῶν θεῶν μητρὸς γενόμενοι, ὀργίζε-
σθαι σφίσι τὴν θεὰν ἔλεγον. καὶ ἀνεγνώσθη
μὲν ἐπὶ τούτῳ τὰ Σιβύλλεια ἔπη· ὡς δὲ καὶ ἐ-
κείνων ταῦτά τε εἰπόντων, καὶ τὸ ἄγαλμα ἐ-
πί τε τὴν θάλασσαν καταχθῆναι, καὶ ᾧ ὕδατι αὐτῆς καθαρθῆναι προσταξάντων,

tempus euenerant prodigia, ídque Prodigia.
inter alia quòd oleum apud Tiberim flumen ſcaturierat: multa tunc quoque viſa ſunt. Cella enim Romuli, quum in ea pōtifices ſacrum feciſſent, incendio inde abſumpta eſt. ſtatua Virtutis, quæ ante portam
B quandam ſtabat, in faciem decidit: ac quidam furore matris deûm correpti, iraſci populo diuam dixerunt. Eius rei cauſa libri Sibyllini ſunt inſpecti. ac ex iis reſpondêre quindecim viri, ſuccēſere deam populo, ſimulacrúmque eius eſſe ad mare deportandū, ibíque aqua luſtrandū.

Dio 1591-ben kiadott görög (és latin) nyelvű könyvének részlete Romulus viskójának leégéséről

Vizsgáljuk meg e római történelmi hagyománynak a latin költészetben való megjelenését. Három költő szöveghagyományára hivatkozunk, akik Romulus egyszerűségét és az augustusi kor fényűzését, egyúttal a morális romlását fogalmazzák meg.[321] Nézzük először Ovidiusnál a *Fasti* I. éneke 197–200. sorában:

Pluris opes nunc sunt quam prisci temporis annis,
dum populus pauper, dum nova Roma fuit,
dum casa Martigenam capiebat parva Quirinum,
et dabat exiguum fluminis ulva torum.
(*Többre becsűlik a pénzt, mint egykor a régi időben,*
mint mikor új volt még Róma, s a népe szegény.
Még kicsi kunyhóban lakozott Mars sarja, Quirinus,
s néki szerény nyoszolyát víznek a sása adott).[322]

A másik költői szövegrészlet Propertius elégiái II. könyvének 16. verséből való (19–22.), ahol az egyszerűség óhajánál szintén előkerül a szalmakunyhó.

atque utinam Romae nemo esset dives, et ipse
straminea posset dux habitare casa!
numquam venales essent ad munus amicae,
atque una fieret cana puella domo
(*Bárcsak a rómaiak közt pénzeszsák ne akadna,*
és fűkunyhóban lakna a had feje is,
akkor nem pénzért vásárolnák a leányt, és
összefonódnának holtig a hű szeretők!)[323]

---

[321] A kérdésről részletese és más vonatkozásban l. RUNG Ádám, *Romulus költözködései. A* Casa Romuli *értelmezései és a kulturális emlékezet Rómában* = Ókor, 2014/1. 32–39.
[322] Publius OVIDIUS Naso, *Római naptár. Fasti,* Helikon, Bp., 1986. 10. Ford. GAÁL László. Vö. RUNG, 2014. 36.
[323] PROPERTIUS, 1976. 157. Ford. ORBÁN Ottó. Vö. RUNG, 2014. 35.

Utoljára hagytuk Vergiliust, akinek szöveghagyományát még a következőkben is látjuk. Elsőként idézzük fel az *Aeneis* 8. énekének pajzsleírásában olvasható mondatot (654.), amelyben megemlíti Romulus szalmakunyhóját: „*Romuleoque recens horrebat regia culmo (hol friss szalma-tető fedi Rómulusunk palotáját*)."[324]

Érdekes szöveghely még ugyancsak a 8. énekben az Aeneast Róma leendő helyén körbevezető Evandernek, a pásztorkirálynak beszéde, amelyben – erkölcsi normaként és kívánalomként – a *javak megvetésé*ről beszél, az egyszerű élet tiszteletére igyekszik tanítani, miközben az elbeszélő utal palatinusi, egyszerű kunyhójára (364–369.):

> [»]*aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum*
> *finge deo, rebusque ueni non asper egenis.«*
> *dixit, et angusti subter fastigia tecti*
> *ingentem Aenean duxit stratisque locauit*
> *effultum foliis et pelle Libystidis ursae:*
> *nox ruit et fuscis tellurem amplectitur alis.*
> ([»]*Merd, vendégem, a fényt megvetni tehát, hogy az istent*
> *méltóan szolgáld: a szegénységet sose szégyelld.«*
> *Mondta s a termetes Aeneást bevezette a szűkös*
> *hajlék boltja alá s ültette az ágyra, amelynek*
> *medve subája, a líbyai, s lomb volt lepedője.*)[325]

Evander (Euandrosz), a mitikus árkádiai király fia (vagy unokája [más változatban Hermész leszármazottja maga az árkádiai király]) szűkös hajléka valószínűen mintája a nevelkedő Romulus szintén igen egyszerű kunyhójának, amelyre utalás történik Vergilius eposzának pajzsleírásában. Az idilli képpel pozitív értelemben üzen, miközben kontrasztív emlékezettel figyelmeztet a jelen hanyatlására: „*a kunyhó* jó*, de mi már nem vagyunk jók*."[326]

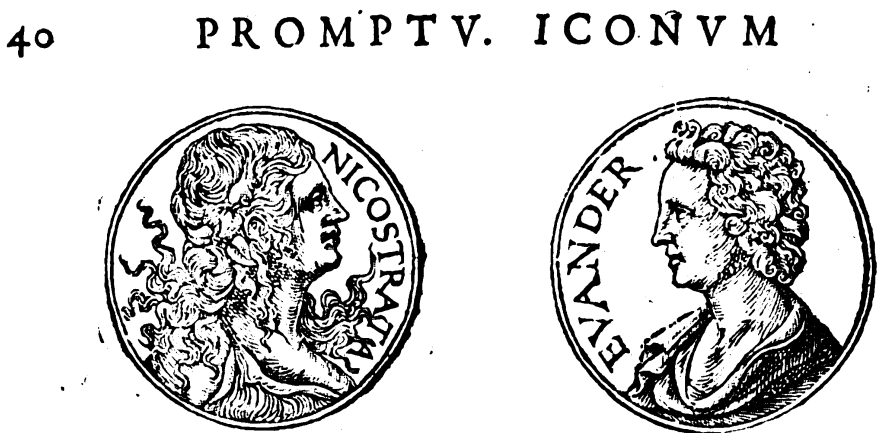

Nicostrata és Euander

[324] VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 296.
[325] UŐ., uo. 288. Vö. RUNG, 2014. 35.
[326] RUNG, 2014. 35.

EVANDER huius Nicoſtratæ,ſeu Carmentis, filius, cùm patrem imprudens interfeciſſet,relicta Archadia in Italiam venit,& pulſis Aborigenibus in Palatino monte conſedit:agróque à Fauno iuniore Aborigenûm Rege donatus, collem elegit,qui nunc in medio fermè vrbis eſt, in quo caſtellum ſeu oppidum extruxit,cui Pallantium,ſeu Pallanteum,nomen dedit,vel à Metropoli Archadiæ,vel de Pallantis proaui ſui nomine circa annum mundi 2725.ante Chriſtũ natum 1237. paulò nempe ante quàm hercules in Italiam ab Hiſpaniis aduentaret. Pallantium, Rom.poſtea Palatium dixêre. Vide Diony.Halic.lib.1. & Cæli.Rhodi.lib.11.cap.17.& Vergi.lib.Enei.8.vbi ſic inquit:

Archadés his oris,genus à Pallante profectum,
Qui Regem Euandrum comites,qui ſigna ſecuti,
Delegêre locum,& poſuêre in montibus vrbem,
Pallantis proaui de nomine,Pallanteum.

Evander leírása (képét l. fent) Guillaume Rouillé Prima pars Promptuarii iconum insigniorum à seculo hominum, subjectis eorum *(Lugduni, 1553) című művében*

Berzsenyi *romanizációja* mögött olyan római hagyomány húzódik, amely (Rung Ádám megfogalmazását figyelembe véve) az egyszerű házikóhoz a catói *mos maiorum* képzetét köti, a régi rómaiak egyszerű (parasztos), de hótiszta egyszerűségét teszi meg követendő példának.[327]

Nézzük tovább a Berzsenyi-vers szövegét! A *szalmafödél alatt* helyhatározóra vonatkozó *lakik* ige *A' víg pásztori kor' gyermeki közt* mondatnak is állítmánya. Hasonlóan az előzőhöz, mélyebb kultúrtörténeti vonatozásokat tárhatunk fel. Először is a birtokos szerkezetként álló *víg pásztori kor' gyermeki* kifejezésnél foglalkozzunk a jelzői részekkel (*víg pásztori kor'*). A szókapcsolat visszautal a görög és latin bukolikus hagyományra s az azt fémjelző aranykorképzetekre. Tudjuk, hogy Berzsenyi használta verseiben az idillköltészet szókincsét, hiszen például a (vergiliusi) *Árkádia* szó előfordul az *Életphilosophia* (2.), a *Magyarország* (10.) című versekben, a *liget A' Közelítő Tél*ben (1.), az *Osztályrészem*ben (11.), az *Egy hívtelenhez* (2.), *A' Múzsához* (4.), vagy éppen a *Horatiushoz* (14.) című versekben (egyébként mintegy huszonkétszer).[328] A pásztor szó pedig e versen kívül az *Életphilosophiá*ban (6.), a *Gróf Mailáth Jánoshoz* címűben pedig a *pásztorkalibák*at említi (10.). Borzsák István utal arra, hogy *a* „magyar Horatius" (Berzsenyi Dániel) költészetében is felhangzik a vergiliusi bukolika „vidám avénája".[329] Ez az idézet a *Hymnus Keszthely isteneihez* című vers 13. sora: „*Vidám avénám titeket énekel.*" Ugyanitt (27–28.) az *arany*

[327] UŐ., uo.

[328] L. ACÉL Zsolt, *Vates ambiguus. A bukolikus hagyomány Berzsenyi Dániel költészetében* = Irodalomtörténet, 2003/1. 82–91., különösen 82. (*Az idilli költészet szókincse*).

[329] BORZSÁK István, *Vergilius magyarországi „jelenléte"* = UŐ., *Dragma, válogatott tanulmányok* (4.), Telosz, Bp., 2000. 105–113., különösen 112. Vö. ACÉL, 2003. 82. L. még: TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Vergilius pásztori múzsája* = UŐ., *Vallástörténeti tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1983. 278–313.; KERÉNYI Grácia, ford. és utószó, *Pásztori Múzsa,* Magyar Helikon, Bp., 1961. 189–201.

világ („*Vigan nyugodtan éle csendes / Sátoriban az aranyvilágnak.*") kifejezés is szerepel, valamint, ugyancsak az aranykor felidézése (57–60.) Saturnus idejének emlegetésével is megjelenik a *translatio Musarum et agriculturarum* jegyében:

Oh, lakjatok hát e' kies ég alatt,
Bájoljátok ide Enna' virányait,
És a' virágzó Attikának
Hajdani szép idejét s' Saturnust.[330]

A' víg pásztori kor' tehát a pásztori világhoz, így a vergiliusi Árkádiához tartozó mitikus aranykort[331] idézi fel, amelynek elemei (valószínűen vergiliusi hatásra) beépülnek Horatius bölcseleti költészetébe is. Acél Zsolt úgy véli, Horatius költői világát az aranykoriság eszméje kapcsolja össze a bukolikus hagyománnyal, bár képi világa és gondolkodása teljesen más.[332] Bruno Snell tanulmányára[333] hivatkozva jelzi, hogy bár Horatius számára is létezik az Árkádia-fogalom, még ha nem is beszél róla.[334] Az általa jelzett versekkel (a 16. epódosz, valamint a Vergiliushoz címzett „furcsa" tavaszversében [4. 12. *Veris descriptio*][335]) jelzi, hogy Horatius Árkádiája s aranykor-képzete a római lírai költő hanyatláselméletéhez igazodik.[336] Ez már előremutat a római poézis aranykorábrázolásnak, felfogásának s a bukolikus költészet szerepének megváltozásához, a *keserű aranykor*, vagy inkább az *elveszett aranykor,* negatív képzetéhez, aminek üzenete az *erény* szempontjából, hogy új aranykor jött el, hiszen aranyért még szerelem is kapható, ahogy Ovidius jelzi ezt az *Ars amatoria* 2. könyve 275–276. sorában.[337]

Berzsenyi nemcsak Vergilius, Horatius és Ovidius költészetének részbeni megismerése, hanem a magyar bukolikus költészet alapján is tájékozódhatott annak hagyományáról, a pásztori világ és az aranykor összefüggéséről. Nem kerülhető meg ebből a szempontból a piarista Révai Miklós (1750–1807) vállalkozása, amelyben 1786-ban kiadta *Faludi Ferentz' költeményes maradványi*t.[338] Ebben – ahogy a címleírás is közli – egy nagyobb tanulmányt helyezett el *A' Pásztor költésről való oktatás* címmel. Az első fejezetben (*A' Pásztor költésnek magyarázatja 's annak az ő tárgya*) a műfajelnevezések magyarázata után a

---

330 BDKM–MERÉNYI, 1979. 132.
331 Erről l. HORVÁTH István Károly, *Aranykor-mítosz – aranykor ideológia* = Világosság, 1966. 593–600.; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Az aranykor-mítosz és a boldogok szigetei* = UŐ., *Vallástörténeti tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1983. 131–151.
332 ACÉL, 2003. 87.
333 L. SNELL, Bruno, *Arkadien, die Entdeckung einer geistigen Landschaft.* Antike und Abendland, 1944., 26–41.
334 UŐ., uo. 40., ACÉL, 2003. 87.
335 E vers értelmezéséről l. RIMÓCZI-HAMAR, 2000. 25–38.; recepciójáról: TÓTH, 2017. 355–377.
336 ACÉL, 2003. 87–88.
337 „*Aurea sunt vere nunc saecula: plurimus auro / Venit honos: auro conciliatur amor* (*Itt az aranykor, lám; az aranynak nagy becse van ma, / hogyha arany van elég, megvehető a leány*)." OVIDIUS–BEDE, 1982. 40. E kérdésről más vonatkozásban részletesen l. SIMON L. Zoltán, *Keserű aranykor. Calpurnius Siculus eklogái* = Antik Tanulmányok, 2000. 161–178., Ovidiusra való hivatkozás: 173. L. még: UŐ., *Renovata renascitur. Aranykormítosz és politikai reprezentáció a bukolikus költészetben* = MAYER Péter–TAR Ibolya, szerk., *Fikció és propaganda az ókorban* = Acta Antiqua et Archeologica, Szeged, 2010. 161–176.
338 L. *Faludi Ferentz' költeményes maradványi. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós,* Első kötet, Győrött, 1786.

pásztori világ s a műfaj magyarázatánál a következőket olvassuk: *„A' Pásztor élet, tulajdonúl szóllván, képe a' világ' arany idejének, tsak anynyira terjeszkedik, a' menynyit képezhettek, és eszökkel fel érhettek az első egyűgyű emberek. Ment minden felette való, fele hazugság, szokatlan tsodáktól, mellyekkel a' Költeményesek az utánn idővel meg terhelték annak le ábrázoltatását. Született hazája a szabadságnak, az ártatlan gyönyörködésnek, a' tsendes békességnek, és más olylyan javaknak, melylyekre az ember magát teremtettnek érzi, mihelyest indúlatossági tsak egy nehány szem pillantásig való nyúgodalmat engednek, hogy meg esmérhesse magát. Egy szóval tsak olylyan embernek mezei vídám ki térése a' Pásztorság, kinek egyűgyű a' szíve, és egyszer 's mind gyenge érzésű, ki untig meg elégszik ama' boldog időnek javaival"*.[339]

Vergilius a Múzsákkal (mozaik; Tunisz, Kr. u. 3. század)

[339] RÉVAI, 1786. 137–138. A műfajról nagyobb összefoglalóként l. SIMON L. Zoltán, *Aranykor a műfajok határvidékén. Epikus és georgikus motívumok a pásztori költészetben* = KROÓ Katalin–FERENCZI Attila, szerk., *Aranykor – Árkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás,* L'Harmattan, Bp., 2007. 82–127. A Révai-idézetet l. 82.

Berzsenyi bukolikus utalása ebben a környezetben helyezi el az aranykori fogalomként kezelt *Megelégedés*t, amely a romlatlanság, illetve az ókor és a jelen kor erényes életének vezérmotívuma és vezérfogalma.

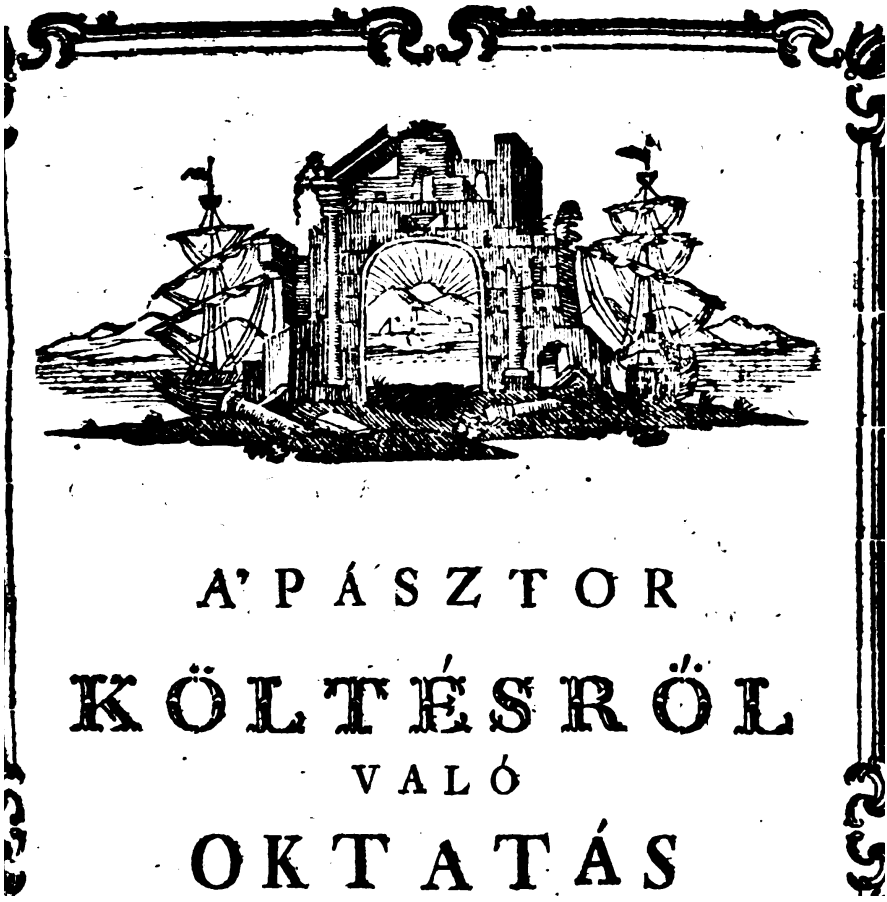

Révai ekloga-tanulmányának címe az általa gondozott Faludi-kiadásban

Berzsenyinél a pásztori világot (és a pásztorköltészetet) felidéző szókapcsolat jelzője szerint (*víg*) jelentésében pozitív, s igaza van abban Acél Zsoltnak, hogy így a horatiusi világ motívumává válik.[340] A megelégedés ellentétével (a *nem megelégedés*[341]; itt egyenlő: kapzsiság, harácsolás) a filozofáló horatiusi diatribé részeként Berzsenyi az idilli s egyszerű pásztorvilágot idézi, valószínűen, ahogy Horatius is, ellentétbe állítva azt kora romlottságával. Hatása van itt a horatiusi hanyatláselméletnek is, amelyet Berzsenyi *magyarítva* nemzete vonatkozásában is elmond, amely azonban nem egyirányú s nem deszcendens, hiszen Horatius a *római ódák*kal politikai programot ad a változáshoz, ahogy

[340] ACÉL, 2003. 87.
[341] Érdekes Babitsnál az *In Horatium* című versében megénekelt *soha-meg-nem-elégedés* kifejezése, ahol a *megelégedés*t Horatiushoz köti: *„S ha Tibur gazdadalnoka egykor ily / mértéken zengte a megelégedést, / hadd dalljam rajt ma himnuszát én / a soha-meg-nem-elégedésnek!"*

hazafias ódáiban Berzsenyi is, a diatribé-versek pedig a moralitás megújítását, megújulását s helyességét sugallják.[342]

A *kor* szó (amely *pásztori és víg*), ahogy jeleztük, azonban csak birtokos jelzője a *gyermeki* főnévnek (*gyermeki közt lakik*), tehát a *víg pásztori kor* (az aranykor) gyermekeiről, vagyis az akkor élt emberekről van szó. Kérdés, hogy vehetjük-e szó szerint, hogy gyermekemberek között él (lakik), vagy az emberiség gyermekkorát élő, pásztori világ lakója. Ez utóbbi jelentés a valószínűbb, amely a bukolikus költészetben igen erősen az ártatlanság, a romlatlanság korát jelzi s arra utal. Talán felesleges lenne itt mélyebb, a *herderi* (történelem)filozófiával összefüggéseket keresni, mert a német gondolkodó ugyan a történelemfilozófiai szintjére emelte az *emberiség korai*t (fiatal, férfi és öregkorban lévő nemzetek), s Kazinczy már 1807-ben úgy vélte egy Kis Jánosnak november 4-én küldött levélben, hogy gondolatait mindenképpen meg kell ismernie[343], de úgy véljük, elméletében a görög-római mítoszi korokról szóló elképzelések szintetizálódtak.

A költemény utolsó mondata a bukolika folytatásaként a Megelégedés allegorizált (s ez által perszonifikált) fogalmának természetszeretetét, természetességét emeli ki. Pihenni a *természet* ölébe dől, s e fogalomnak is megtörténik megszemélyesítése: neki nyújtja kezét s mennyei csókjait. A kéznyújtás a barátság és a szeretet jele, de megjelenik annak másik kifejezője is, a csók, amely *mennyei,* vagyis égi, isteni, pontosabban istennői.

A vers végén tehát a két allegorizált fogalom, a Megelégedés és a Természet egymásra találását, ölelkezését látjuk ebben az ikonikus (ikonizált) képben. Latin terminusaikkal a *Sufficientia* és a *Natura,* vagyis két nőnemű szóról, két női alakról van szó, akik a Múzsák vagy a Gráciák mintájára jelennek meg, igaz, itt csak ketten. *A' természet' ölébe dől* kifejezésnek lehet konkrét jelentése, a természet a nyugvóhelye, vagy, kicsit elvontabb, vagyis az anya–lány relációban a Természetnek mint anyának (anyatermészet) ölébe hajtja a fejét, ott pihen, ott lel nyugalmat. Mindenképpen kettejük szimbiózisáról van szó. Erre vonatkozik a kéznyújtás, s az *égi* csók, amely idealizálja kapcsolatukat és összetartozásukat.

A 18. század végén a természet újraértelmezése, vagyis a teremtőerejére való hivatkozás (panteizmus), vagy éppen idilli, a rousseau-i gondolatvilágba (a természetese ember ideálja) hajló felfogása hajlamos elfedni azokat az antik párhuzamokat, amelyekből valószínűen ezek az elméletek is táplálkoztak. Jelen esetben például Rousseau kétségkívül leghatározottabb követője, Csokonai Vitéz költészete mintegy praetextusként sugallhatták Berzsenyinek a természet és a természetesség (maga is vidéken élő gazdálkodó) kultikus felemelését a vers befejezésében. Tudjuk azonban, hogy az ovidiusi költői világ is megfogalmaz effélét, amely hat Csokonai költői világára. Megjegyzendő, hogy ez a természetesség az aranykor velejárója. Ebben az értelemben fogalmazza meg Ovidius a *Metamorphoses* 1. könyve 89–112. sorában az aranykort jellemezve, hogy a természet mindennel ellátta az embert. Nézzük például a 101–102. sort!

---

[342] Vö. CSETRI, 1986. 69.; ACÉL, 2003. 88.

[343] KAZLEV, v. 1894. 213–214. „*Csak most kapám-meg a' könyvkötőtől Herdernek 24. darab munkáját a' Cotta kiadásából, Religion u. Theologie — Philosophie u. (Geschichte — Poesie u. Kunst. Machinalement belé tekintek a' 3dik szakasz első darabjába: Fragmente zur deutschen Literatur. Ut vidi, ut perii! — Mint jártam, nem mondhatom el. Olvassd, 's tudni fogod. A' magam ideájira ismertem: de melly rend, melly fény, melly tudomány! Non multa, sed multam. Félre jó ideig minden dibdábság. Herdernek kell tennem magamat tanítványává.*"

ipsa quoque inmunis rastroque intacta nec ullis
saucia vomeribus per se dabat omnia tellus.[344]

Ez az ovidiusi (rousseau-i?) hatás érvényesül áttétellel Csokonai Vitéznél *Az arany idő* (korábbi címén: *Becsűlet és Természet*)[345], amely voltaképpen Torquato Tasso *Amintás* (*Aminta*) című darabjának, amelyet *erdei mes*ének nevez, első felvonásvégi kórusdalának fordítása.[346] Tudjuk, hogy a fordítás már 1795 előtt elkészült, a Tasso-darab viszont csak (halála után) 1806-ban jelent meg Nagyváradon. E karének a műbe viszont verses formába nem került bele, a prózai fordítást viszont olvassuk.[347]

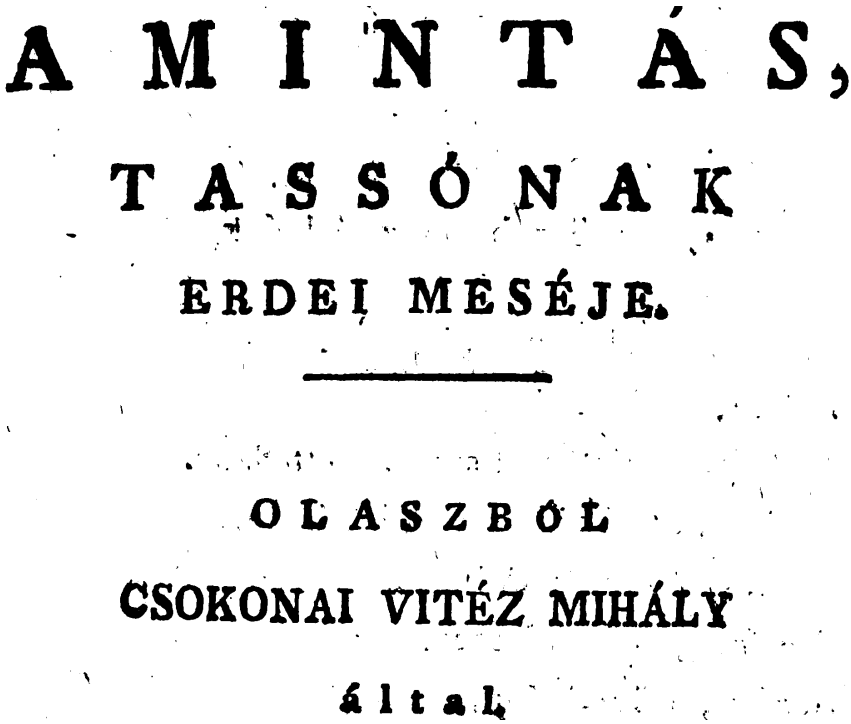
A MINTÁS,

TASSÓNAK

ERDEI MESÉJE.

OLASZBÓL

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

által.

A Csokonai által fordított mű címlaprészlete

Ahogy a versfordítás mindkét címe mutatja, a szerző az ovidiusi *aurea aetas*t idézi meg, s nyilvánvalóan közvetlen forrása a *Metamoprhoses* vonatkozó sorai. Csokonai Vitéz latin költészeti forrásait vizsgáló Oláh Gábor a következőket írja a versfordításról: „*Az* aranykor-*nak részletes és Ovidius képeivel meg-*

344 Magyarul: „*Ember nem kötelezte, kapák s eke föl se sebezte, / és mégis megadott a mező mindent maga önként*". OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 10.
345 A címben említett *becsűlet* itt a konvencionális morálra utal. L. CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Költemények, 3., 1797–1799,* s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992. 772–777.; itt: 776.
346 L. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1992. 772.
347 L. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Amintás. Tassónak erdei meséje,* Nagy-Váradon, 1806. 30. L. még *CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei. Színművek 1., 1793–1794.,* s. a r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Akadémiai, Bp., 1978. 195–236. Jegyzetek: 366–372. A kardal prózai fordítása: 209.

egyező rajzát találjuk »Becsület és természet« *című költeményében. Az egésznek menetén látszik, hogy a Metam[orphoses] I. könyvének ismeretes sorai lebegtek Csokonai előtt: 1. Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo / Sponte sua, sine lege, fidem rectumque colebat. 2. Ver erat aetrnum… 3. Ipsa quoque inmunis rastroque intacta nec ullis / Saucia vomeribus per se dabat omnia tellus. 4. Flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant.* 5. *Nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem, / Montibus in liquidas pinus descenderat undas. Állítsuk párhuzamba ezzel Csokonai megfelelő sorait: 1. Be boldogok valának / A szép aranykor napjai […] A tiszta természet metszé be / Áldott kezével e szabad / Törvényt az emberek szívébe, / „Hogy a mi tetszik, az szabad." 2. Örök tavasz buzogván, / Olly szép tavasz mint e mai. 3. S bár nem török ekével, / Hegy, völgy elég termést hozott. 4. tejet hozának / A szent folyóknak partjai. 5. S a tengerek határa / Nem tolt szarándok fenyveket, / Nem horda más határra / Vagy háborút vagy kincseket.*"[348]

Ebből az összevetésből nyilvánvaló, hogy Tassónak s nyomán Csokonai Vitéznek az aranykor felidézésének szép *Ovidius-imitatió*járól s *-aemulatió*járól van szó.[349] Emeljük ki a költemény 37–40. sorát, ahol megjelenik a *tiszta természet* (méghozzá perszonifikálva: *a tiszta természet áldott keze*):

A tiszta természet metszé be
Áldott kezével e szabad
Törvényt az emberek szívébe,
»Hogy a mi tetszik, az szabad.«

Nézzük a Tasso-pásztorjáték prózai fordításban (tágabb szövegkörnyezetben): „*Hanem tsupán tsak azért, hogy az a' valóság nélkűl való haszontalan név, az a' tévelygéseknek bálvánnya, az a' tsábítás bálvánnya, az a' melly annak utánna az eszelős kösségtől tisztességnek neveztetett (a' melly a' mi természetünknek Tirannusává tette őtet) az ő alkalmatlan kínzásait nem zavarta a' szerelmes nyájnak víg édessége közzé; nem is vólt az ő kemény törvénnye, azoknak a' szabadsághoz szokott Lelkeknek; hanem az az arany és bóldog törvény, mellyet a' Természet metszett: – – –.*"[350]

Érdemes citálni Tasso eredeti, illetve modern műfordításbeli szövegét (a mű 678–681. sorát), amely a Csokonai-interpretációt (vagy -parafrázist) is megvilágítja:

né fu sia dura egge
nota a quell'alme in libertate avezze,
ma legge aurea e felice
che natura scolpi: S'ei piace, ei lice.

---

[348] OLÁH, 1904. 47–48. Az ovidiusi *Metamorphoses-részletek:* 1. 89–90.; 107.; 101–102.; 111.; 94–95. A Csokonai verssorok: 1-2., 37–40.; 15–16.; 9–10.; 3–4.; 17–20.

[349] Ezt a hangulatot különösen az 1–10. sor teremti meg: *„Be boldogok valának / A' szép Arany Kor' napjai, / Nem, hogy tejet hozának / A' szent folyóknak partjai, / Hogy a' setét cserében / Minden fa mézzel izzadott, / 'S az áspisok' nemében / Méreg 's harag nem láttatott. / 'S bár nem török ekével, / Hegy, vőlgy elég termést hozott*" . L. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1992. 162.

[350] CSOKONAI VITÉZ, 1806. 30. Az idézett mondat hiányzik, amit a kritikai kiadás így egészít ki: [„*A' mi tetszik, az szabad.*"]. L. CSOKONAI VITÉZ–PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, 1978. 209.

(*a vad törvény sorából*
mi sem került a szabad lelkű néphez,
arany-törvény a hírt itt
örömre véste: „Illik, ami ízlik”.)[351]

Az eredeti szöveg és a Csokonai Vitéz által fordított prózai és verses, valamint a modern műfordítás egyrészt mutatja az interpretáció lehetőségeit, másrészt, hogy a debreceni poéta természetszeretetét s annak kultuszát inkább belecsempészte fordításába. Ez más, a természettel foglalkozó munkák hatásvizsgálatára ad okot, kérdés viszont, hogy Ovidius és Tasso mellett ez mennyire kap szerepet.

Tasso fordításaként a Csokonai Vitéz által említett *tiszta természet* kifejezés a debreceni poéta rousseau-i gondolkodásának kérdését vetette fel a kutatás számára. Ismert, hogy a költő Rousseau-hoz való viszonyával először Ferenczi Zoltán foglalkozik behatóbban a *Csokonai* című kismonográfiájában.[352] Ebben újabb antik, a paraszti gazdaságot és a természetet sajátosan szemlélő műfordításra hívja fel a figyelmet, méghozzá Vergilius *Georgica* című művére. Ezenkívül néhány elejtett, de nagyon is tanulságos mondata jelzi Csokonai természetszeretetét. Például természetleírásaival kapcsolatban: „*Ez* [ti a természetleírás; megjegyzés tőlem, T. S. A.] *Csokonai ifjúkori zsengéit annál inkább jellemzi, mert vonzalma s a kor szentimentális iránya amúgy is kissé beteges természetszeretetre hangolta.*” Majd: „*Tulajdonképpen csak két gyönyöre volt: a tudásszomj és az erdőn-mezőn való barangolás.*”[353] Továbbá már a rousseau-i hatást előkészítve: „*természetszeretete, melyet barátsága Földivel megerősít, továbbá Rousseau pár műve és példája az érzelmes odaadásig fokoz, a természetrajz felé vonja*”.[354] Ezután tér rá hosszabban Rousseau ismeretének és hatásának feltárására, akit, mint megjegyzi, Szentjóbi Szabó László is követ, aki „*1783–86-ban volt Debreczenben felsőbb iskolai tanuló.*”[355] A folytatásban kitér arra, hogy Rousseau-nak különösen a szabadságot illető elvei hatottak; ezeket leginkább az *Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes;*1754)[356], valamint *A társadalmi szerződés (Du Contrat social;* 1762) fejt ki, erkölcstanát pedig az *Emil, avagy a nevelésről* (1762) és a *Vallomások* (*Les Confessions;* 1770, megjelent 1782-ben). A francia filozófus az elsőben rögzíti a *természetes ember* alapelvét, méghozzá azt, „*hogy a természeti, az ős ember, az erős és csekély értelmiségű állat, társaság nélkül, magára hagyva ártatlan és boldog volt; az önző és számító ész, a tulajdon, a társaság lassanként boldogtalanná és gonosszá tették*”.[357] Ennek az elgondolásnak a gyökere a pásztori világ s a boldog aranykor ókori elméletében fellelhető, romlatlan (s ugyancsak) természetes ember ideája.

---

[351] Torquato TASSO, *Aminta. Szerelmes versek,* kétnyelvű kiadvány, Eötvös József könyvkiadó, Bp., 2002. 90–91. Ford. TUSNÁDY László.
[352] FERENCZI Zoltán, *Csokonai,* Franklin-Társulat, 1907. 35–39.
[353] UŐ., uo. 29.
[354] UŐ., uo.
[355] UŐ., uo. 35.
[356] Ferenczi csak francia címeket közöl.
[357] UŐ., uo. 35.

A kultúrpesszimista színezetű rousseau-i elgondolás háttere a 18. század filozófiai gondolkodásában megnövekvő természettudományok jelentősége, s ennek következtében az embert körülvevő *természeté*.[358] Gondolhatunk itt a svájci Charles Bonnet-re (1720–1793), akinek művét (*A' természet vizsgálása*) a Nógrád megyei Verőcén református prédikátor, Tóth Pál (1783–1856) magyarra is lefordította (megjelent három kötetben 1818–1819-ben). (Nyilvánvalóan Csokonai Vitéz ezt már nem láthatta.)

A'

TERMÉSZET'

VIZSGÁLÁSA.

Irta

BONNET KÁROLY,

a' Rom. Tsász. Természetvizsgálók' Társaságának, és a' Londoni, Parisi, Petersburgi, Göttingai, Lyoni, Montpellieri, Stocholmi, Koppenhágai, Bolognei, Harlemi, Müncheni, Siennei, Casseli Királlyi Academiáknak, 's Tudós Társaságoknak Tagja.

Frantzia Nyelvből Magyar Nyelvre

fordította,

's némely Hozzáadásokkal megbővitve kiadta

TÓTH PÁL

VERŐTZEI REF. PRED.

Az első kötet címlaprészlete

[358] L. BENEDEK István, *Természettudomány a francia felvilágosodásban,* Gondolat, Bp., 1965.

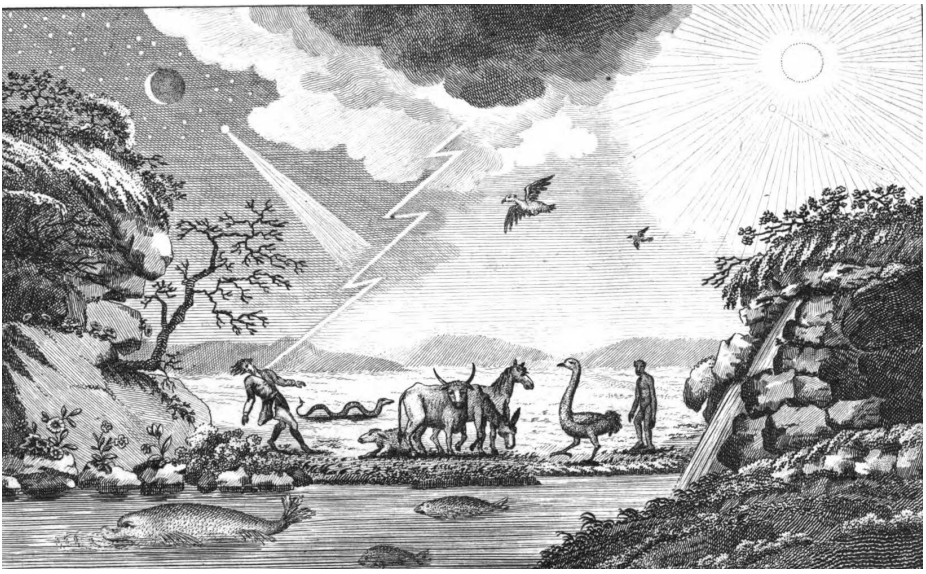

Tóth Pál fordításkötetében lévő rézmetszet

Maga Rousseau is említi értekezésének jegyzeteiben[359] Buffon (1707–1788) *Természetrajzát* (*Histoire naturelle générale et particuliére*; Párizs, 1749–1780), amelyből hosszabban idéz is.

E nagyobb ívű, a filozófiai szemléletváltásra is ható természetrajz-kutatás Csokonai Vitéz korát s magát a költőt is érintette. Ferenczi megjegyzi, hogy Csokonai két úton ismerkedett meg Rousseau-val: művei olvasása s a *Sturm und Drang* némely írói, főleg Bürger tanulmányozása által. „*Általában az látszik*" – írja –, „*hogy már 1792 körül ismerte Rousseau-nak az emberi egyenlőtlenségről szóló értekezését, az* Emile-*t,* Confessions-*t,* Contrat social-*t legalább részben s ismerte Rousseau életét, mert hivatkozik rá és őt választotta mesterül nemcsak a természetimádásban és füvészésben, hanem minden hivataltól vagy kötelességtől való ellenszenvében is.*"[360]

Rousseau hatása, amelyet Ferenczi a továbbiakban kimutat, a Csokonai-életműben vitathatatlan, még pedig a költészetében korán jelentkező szabadságeszme keresésében, s az ehhez rendelt *természetese ember*ben s annak moralitásában keresendő. Érdekes korai verse az iskolai gyakorlatnak készült *Libertas optima rerum* című költeménye, majd a *De eadem* (*Ugyanarról – A' szabadság*), amelynek azonban antik költői vonatkozásai (Phaedrus) vannak.[361] Mégis, akik a természet ölén nevelkedtek (tehát morális értelemben *romlatlanok*), azoknak természetes igényük a szabadság. Az antik költészet szentenciáitól elszakadva válik a rousseau-i gondolkodás a sajátjává, amelynek egyes művei (pl. az *Értekezés* vagy *A társadalmi szerződés,* költeményeire alapvető hatást gyako-

[359] L. *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* = UŐ., *Értekezések és filozófiai levelek,* Válogatta LUDASSY Mária, ford. KIS János, Magyar Helikon., Bp., 1978. 59–200., az említett jegyzet: 163.

[360] FERENCZI, 1907. 37.

[361] CSOKONAI Vitéz Mihály *összes művei. Költemények 1. 1785–1790,* s. a r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1975. 25–26. L. a jegyzeteket: 451–456.

rol. Főként morális és szociális hátterű versek ezek, pl. a természetes ember jussát megfogalmazó *Az Estve* című, de tudjuk, hogy a *Vallomások* az ihletője *Az én életem* és *Az én szerencsétlenségemnek históriája és okai* című prózai alkotása.

A Tasso-fordítást az eredetivel összevetve a bukolika (Horatius és Ovidius) mellett némi, a 18. század természetfilozófiai gondolkodásának, így Rousseau-nak hatásával is számolhatunk, ami a természet iránti rajongást előtérbe állítja a vers (*Becsűlet és természet*) idézett soraiban, mivel az eredetit e szűrőn átengedve mégiscsak azt olvassuk, hogy a *tiszta,* vagyis bűntől mentes, eredendően jó *természet* ad az emberek szívének (érzéseinek) törvényt a szabadsághoz. *Az Estve* címűben pedig már magához az emberi mivolthoz kapcsolódik (85–88.):

Óh áldott természet! óh csak te vagy nékem
Az a' tetőled nyert birtokom 's Vidékem,
Mellynek én örökös földesura lettem,
Mihelyt te általad embernek születtem.[362]

Látjuk, e sorok csak részben vethetők össze a Tasso-műfordítás szemléletével (és terminológiájával), amelyben a *studia humanitatis* oktatási rendszerében bőséggel tárgyalt antik szemléleten alig mutat túl. Minden valószínűséggel Rousseau ezt megismerve és felhasználva alakította ki kora társadalmi viszonyaihoz igazítva a *természetes ember* ideáját, amelynek eszménye, a morális romlatlanság, a természettel s így a munkával való szoros együttélés, amelynek célja, kora társadalmi rendszerének, a feudalizmusnak (hiszen e *társasági [társadalmi]* viszonyrendszerről van szó) tagadása, s a *polgár* eszményének megragadása, amelyet a természet ad: vagyis emberséget és polgári mivoltot.

Érdemes még felidézni Pelle Erzsébet értelmezését, aki nagyobb munkában foglalta össze Csokonai és a francia irodalom hatását.[363] E tanulmányban kitért természetesen Rousseau hatására, ahol e versfordítást is említi, s az utolsó sorokat a következőképpen értelmezi: *„A becsület hiu szó ugyan, de mégis ez törte meg az »ami tetszik, szabad« természetadta törvény hatalmát (*Becsület és természet*).*"[364]

Azért időztünk többet Csokonai Vitéz költészetének s versének sorainál s mögöttes hatás- és jelentéshátterénél, mert önmagában a *természet* említése ugyan korjelenség, de hátterét tekintve inkább számolhatunk a bukolikus görög és római hagyománnyal, valamint Horatius és Ovidius költészetének aranykorgondolataival, mint ennek a korabeli társadalmi viszonyok alapján kialakított s végigvitt filozofikummal, akár annak költői átírásában, megfogalmazásában vagy jelentésében is.

---

[362] CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1992. 62. Jegyzetek: 450–466. A természetszemlélet és -leírás a *fiziko-teológiai* irodalomban is gyökerezik, erről itt most nem szólunk. Összefoglalóan l. VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban,* Akadémiai, Bp., 1991., különösen 68–74. *3. A fiziko-teológiából kibontakozó tájleíró technika.* Az *áldott természet* kifejezés a zsengék *Egy kies kert leírása* című versben (3.) is szerepel.

[363] PELLE Erzsébet, *Csokonai Mihály és a francia irodalom,* Francia Tanulmányok, Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete, Szeged, 1933.

[364] UŐ., uo. 56. E sajátos megközelítésre itt most nem térünk ki.

Most térhetünk vissza Berzsenyi verséhez, amellyel kapcsolatban Merényi Oszkár a kritikai kiadásban jelzi a rousseau-i motívumok jelenlétét: *„Merényi szerint a versben a felvilágosodás rousseau-i motívumai is felhangzanak.”*[365] Nyilvánvalóan Berzsenyi-monográfiájára utal, amelyben a vers kapcsán jelzi ugyan az *antikos bölcsesség* jelenlétét, a pásztori világ ártatlan örömeire való utalást (még ha annak forrását 18. század jeles német költő, Solomon Gessner [1730–1788] Kazinczy által fordított [1788] *Idylliumi* című művében jelöli is meg), mégis a rousseau-i hangulat mellett tör lándzsát.

GESZNER'

IDYLLIUMI.

Forditotta

KAZINCZY FERENTZ.

Kazinczy Gessner-fordításának címlaprészlete

[365] BDKM–MERÉNYI, 1979. 563.

Hosszabban idézzük Merényinek a verssel kapcsolatos megállapításait: „*A kunyhó és palota ellentéte nem a társadalmi igazságosság, hanem az emberi boldogság szempontjából tűnik fel. A versben a költő is benne él a maga egyszerű, szinte paraszti életmódjával, igénytelenségével, antikos bölcsességével, amellyel a vágyak korlátozását hirdeti, a német gessneri költészet emlékeivel, amely az ártatlan örömök pásztori világát dicsőítette, a felvilágosodás rousseau-i hangulatával, amely a versen eluralkodik.*”[366]

Megvizsgálva ezt a szövegrészletet, úgy látjuk, hogy a szerző az egyszerűség emberi öröme s az ebben rejlő boldogság hangsúlyozásával az antik bukolikus hagyomány, valamint Horatius és Ovidius boldogságeszményét írja körül. Berzsenyi egyszerű, vidéki, *szinte paraszti,* igénytelen életmódjára való utalás igen találó, amely ugyancsak idilli világot sejtet, amelyet a *Levéltöredék barátnémhoz* című vers is sugall, amelyben a magyarított Horatius, azaz Berzsenyi idilli világa is kibontakozik.[367]

Az antik világ bukolikus költészete mellett fontos adaléknak tűnik a Kazinczy által fordított gessneri idillekre való hivatkozás, amely kétségkívül a pásztori aranykor világát erősíti. Érdemes idézni a magyar fordításban olvasható mű *Bé vezetés*ét, amelyben a következőket írja Gessner: „*A' tsendes nyúgodalom 's fel nem háborodott bóldogság' képe minden nemes szívvel kedvelteti magát; 's annál inkább tetszenek nékünk azok a Scenák, mellyeket a' Poéta a' még meg nem romlott Természetből merít, mivel el-folytt bóldog óráinkhoz hasonlítni látszanak. — Én gyakran ki-fejtem magamat a Város szövevénnyei közzül, 's magános vidékeket keresek. Ott vonnya-le elmémröl a Természet' szépsége mind azt a tsömört, azokat a visszás ízléseket, mellyek a Város kerítésénn belöl gyötrötték. El-ragadtatva gyönyörködésembenn bóldog vagyok olyankor mint az arany-idő' Pásztora, 's gazdagabb mint egy Király.*”[368] Ezután az ekloga műfaji bemutatása s témavilága következik: „*Az Eccloga is ezekbenn a' kies videkekbenn veri sátorát; Érdemes lakosokat szállít belé, 's scenáit bóldog emberek életéből hordja-öszve elinkbe, miképen viselik erköltsöknek, indúlatjoknak 's életek módjának természeti eggyügyüségével, mind bóldog, mind bóldogtalan állapotjokbann, magokat. Menttek ök minden mostani eröltetett kötelesegektől; menttek attól a' szükségtől, mellyet egyedül a' Termeszettöl való szerentsétlen el-távozás hozott-bé közinkbe.*”[369] A folytatásban pedig főként a theokritoszi pásztorköltészetről beszél. A könyv főtémája egyébként a pásztori szerelem világa.

Végül Merényi itt említi meg a *rousseau-i hangulat*ot, amely eluralkodik a versen. Nos, oly kevés utalás áll itt rendelkezésünkre, s a Csokonai Vitéznél másutt kimutatott filozofikus gondolkodás hiánya arra hívja fel a figyelmet, hogy Berzsenyi forrásai között igen óvatosan kezelendő a francia filozófus. Láttuk, nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk az antik bukolikus hagyománynak, amely etikai mérték a 18. század gondolkodója számára is, Rousseau pedig azt rendszerszerűen vetítve rá korára, újszerű társadalomszemlélettel (a polgár, amely

---

[366] MERÉNYI, 1966. 168.

[367] L. pl. a következő sorokat: „*Lefestem szüretem' estvélyi órájit, / Ha már cselédimet nyugodni eresztem. / És csak alig hallom a' vígság lármájit, / Agg diófám alatt tüzemet gerjesztem. // Leplembe burkolva könyökemre dűlök, / Kanóczom' pislogó lángjait szemlélem, / A képzelet' égi álmába merűlök, / 'S egy szebb lelki világ' szent órájit élem.*” Stb. Az idill egyúttal az ihlet perce is.

[368] GESSNER–KAZINCZY, 1788. számozatlan [22–23.].

[369] UŐ., uo. [24.]

ennek az idillnek megtestesítője lehet) és etikai normával (a természet törvényei a mértékadók az ember morális viselkedésében) válik meghatározóvá. Úgy véljük tehát, hogy a *természet öle* kifejezés nem elégséges itt a *rousseau-iánus* gondolat meglétéhez.

Számolnunk kell azonban még egy forrással, amelyre ugyancsak Merényi Oszkár hívja fel a figyelmet: „*Talán olvashatta Péteri Takátsnak – egyik kedvenc írójának – Festetics Lászlóhoz írt* Erkölcsi oktatás*át is*" – írja.[370] Ismert, hogy Berzsenyi szép ódát is intéz Péteri Takács Józsefhez (1767–1821)[371], akinek 1796-ban (Bécsben) jelent meg verseskötete: *Költeményes munkái*. Valószínű, hogy a vers keletkezése a kötet megjelenésével kapcsolatos.[372] Verseskönyvét *Méltóságos tolnai Gróf Festetits György Úr' Ő Nagyságának* ajánlja, az *Erköltsi oktatások*at pedig a gróf fiának, *kedves tanítványának, tolnai Gróf Festetits Lászlónak*.

Érdemes lenne Péteri Takács verseskötetét behatóbban is tanulmányozni, ugyanis a *horatianizmus* jegyében a címlapon az *Ars poetica* híres sorai (333–334.: „*Aut prodesse volunt, aut delectare poetae, / Aut simul et iucunda et idonea dicere vitae*.")[373] találhatóak. Megemlítendő, hogy a kötetben megtalálható Horatius híres Licinius-ódájának (2. 10.) szabad fordítása is: *A' Középszerűség. Horátz' éneke*.[374] Gálos Rezső a következőkben összegzi poézisének lényegét: „*Költészete pedig a XVIII. században Horatius és a pásztori idillek hatásán fölvirult németes iránynak nálunk jellemző példája, divatosan aufklärista világnézettel, de magyaros* formában*, izzó hazaszeretettel.*"[375] Gálos Horatius és a bukolikus költészet hatását említi, s nem véletlenül, ugyanis (ahogy Merényi is ezt megjegyzi és kiemeli) „*a kevéssel megelégedés, a boldog* pásztori kor *»árkádiai« világa Takácsnál is megelevenedik*."[376] A kritikai kiadásban (a címet nem említve) *A' hazai szeretet* című költemény 47–48., valamint az 52–54, sorát idézi. Nézzük itt most a vers 43–54. sorát:

Sőt ha 'e vad népet erővel el hoznád,
Bátor gazdag földdel meg ajándékoznád.
Felelek, a' bánat kebelét szaggatná,
'S Hazája' szerelmét el nem titkolhatná,
Ezen vonzó erő teszi hatalmával,
Hogy meg elégedik a' Pór kunyhójával,
Ugyan is: mi jeles szerentsét remélhet,
Hogy ősinek sovány tűz-helyénél élhet?
Tsupán a' születés, 's szokás mivelheti,
Hogy keskeny udvarát ollyan híven szereti,

---

[370] BDKM–MERÉNYI, 1979. 563.
[371] Péteri Takátsról l. pl. TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József,* Bp., 1890; BALLAGI Aladár, *Elfelejtett írók – Péczeli és Péteri Takáts* = ItK, 1891. 382–400.; GÁLOS Rezső, *Adatok Péteri Takáts József életéhez és munkáihoz* = ItK., 1919/1921. 256–259.; HORVÁTH János, *Péteri (Téti) Takáts József (1767–1821)* = UŐ., *Berzsenyi és íróbarátai,* Akadémiai, Bp., 1960. 263–274.
[372] A verset l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 24. Az ehhez tartozó jegyzetek: 321–325.
[373] „*Szórakozást nyújt vagy használni szeretne a költő, / vagy mi az életben gyönyörű s jó, mondani együtt.*" HORATIUS, 1961. 593.Ford. MURAKÖZY Gyula.
[374] PÉTERI TAKÁTS, 1796. 119–120.
[375] GÁLOS, 1919/1921. 256.
[376] BDKM–MERÉNYI, 1979. 322.

Hogy akár melly roppant úri palotában
Úgy kedve nem telik, mint kis hajlékában.[377]

Látjuk, hogy a szövegkörnyezet más morális megfontolásokkal látja el az egyszerűségre vonatkozó filozofikus diatribét, ugyanis a hazaszeretettel kapcsolja össze: másutt élhet valaki úri módon, mégis szegényen érzi jól magát ősei között hazájában.

Inkább Horatius és a görög-római idillköltészet hatása alatt áll *A' paraszt* című verse, amelyben horatiusi ihletettséggel azt fogalmazza meg, hogy az egyszerűség a morális felszabadultsággal jár együtt. A költeményben (ahogy jeleztük, horatianus módon), a táj szépségében gyönyörködő, az Úrtól kapott javakkal megelégedő parasztgazda idilljét fogalmazza meg. Nézzük a vers 5–12. sorát, ahol a megelégedés mint kulcsszó is szerepel.[378]

Nem irígylem a' gazdagnak
Öszve gyűjtött javait;
Mert ki tartja azt boldognak,
Ha isméri bajait?

Mi szerentse bővelkedni
E' föld' minden kintsével?
Ha nem tud meg elégedni
Az Úr maga szivével.

Térjünk vissza azonban a Merényi Oszkár jelezte prózai forráshoz, ugyanis Péteri Takács morális mondanivalóját nemcsak versekbe öntötte, hanem, mintegy tankönyvben, a nemes ifjakhoz (történetesen Festetics Lászlónak) címzett kézikönyvben meg is fogalmazta s részletesen ki is fejtette. A mű második részében foglalkozik az *erkölcsi jóság*gal (*Az erköltsi jóságról*), ahol az *Első tzikkely*ben az erkölcsi törvényeket (*Az erköltsi törvényről*) foglalja össze.[379] Ír többek között az akaratról, az ösztönről, az indulatokról, amelynek *a)* pontjában feltűnik a gazdagság leírása (a *b)* pont a méltósággal, a *c)* pedig a gyönyörűséggel foglalkozik). Érdemes behatóbban tanulmányozni néhány megfogalmazását, ugyanis kiinduló pontja (lehet) a következőkben tárgyalandó *A' Jámborság és Középszer* című vers értelmezésének is.

Az áttekintés elején tisztázza a *gazdag* fogalmát: „*Gazdagnak az neveztetik, a' ki többel bir, mint a' mire szűksége van.*"[380] Majd így folytatja: „*Ebből az következik, hogy mennél több az ember' kivánsága, annál több kintsének-is kell lenni, és annál nehezebb a' bételyesittés; de következik az-is, hogy mennél kevesebb a' kívánság, a' költés: annál gazdagabbnak tarthattya az ember magát. Tehát kétféleképpen lehet valaki gazdag: vagy sok kintseket gyüjtvén öszve, vagy keveset kívánván; tsak azon külömbséggel, hogy ezt magában feltaláhattya, amazt gonddal keresi, aggsággal őrzi, 's nyúghatatlanúl szaporittya.*"[381]

---

[377] PÉTERI TAKÁTS, 1796. 5.
[378] Merényi is idézi az 5–8. sort. L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 322.
[379] PÉTERI TAKÁTS, 1799. 170–214.
[380] UŐ., uo. 183.
[381] UŐ., uo. 184.

ERKÖLTSI

OKTATÁSOK,

MELLYEKET

TOLNAI

GRÓF FESTETITS LÁSZLÓ',

KEDVES TANÍTVÁNNYÁNAK,

SZÍVÉRE KÖTÖTT

PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF.

BÉTSBEN,

ÖZVEGY ALBERTI IGNÁTZNÉ' BETŰJIVEL.

1799.

Az Erköltsi oktatások *címlapja*

A folytatásban, nem meglepően, Horatius *carmen*jei 3. könyve 16. versének 17–18. sorát idézi: „*Crescentem sequitur cura pecuniam, Majorumque*

fames. – Hor[atius]."[382] Ennek szellemében folytatja mondandóját s fogalmazza meg a következőket: „*Nints olly mélly kút, mellyet ki ne lehessen meríttteni, nints olly nagy kints, melly minden kívánságokat kielégíthessen. […] O hány szűkölködő gazdag vagyon a' világonn! Éppen ez az oka, hogy több setétes nagy gond ül sok gazdag' szívén, több mélly sóhajtás veri a' frissen készültt 's ékesűlt paloták' aranyos bolthajtásit: mint egy szegény Jámbor' alatson hajlékának mezítelen gerendájit! Nem az szegény, a' ki kevéssel bir, hanem a' ki sokat kíván: az gazdag, a' ki azt tudgya mondani, hogy elég. – Kinek nagyobb a' baja? A Vízikórságosnak-e, a' ki akármennyit iszik-is, el nem olthattya szomjúságát: vagy a' ki örömest innék, de nints mit? Mind a' kettő szenved szükséget, de azon külömbséggel, hogy a' Vízi-beteg mennél többet iszik, annál meszszebb esik a' gyógyúlástól: a' szomjús pedig, ha nem ihatik-is mindgyárást, de jó ízűen esik néki, ha véletlenül forrásra talál.*"[383] Kétségtelen, e fejtegetés Horatius *Ódái* 2. könyvének 2. versében (*Ad Sallustium Crispum*) található meg (13–16.), amelyre már másutt hivatkoztunk.[384] Érdemes azonban felidézni ennek Berzsenyi általi megfogalmazását a *Vitkovics Mihályhoz* című episztola 102–104. sorában: *A' vízikórság' szomját el nem oltja / Minden Dunáknak 's tengereknek árja; / 'S az ép gyomornak egy pohár elég.*"[385] A horatianizmus Péteri Takáts és Berzsenyi által felhasznált közös forrására (a jelzett 2. 2. óda) világít mindez rá. Helytálló Merényi feltételezése, hogy *olvashatta* Berzsenyi Péteri Takáts művét, annyi azonban bizonyos, hogy a közös forrás Horatius volt.

Szót kell még ejtenünk a Péteri Takáts gondolatmenetét befejező verses szentenciáról (a mű kisebb-nagyobb gondolati egységeit közismerten latin vagy nemzeti nyelven író költők verses szentenciái zárják, vagy éppen beékelődnek abba)[386], amely a híres, Bécsben élő itáliai, a császárt (illetve a császárnőt) szolgáló költő (*poeta cesareo*), Pietro Metastasio (1698–1782) *Zenobia* című darabja első felvonásának negyedik jelenetéből Egle monológjának részlete.[387] Az idézett

---

[382] UŐ., uo. 184. „*Több pénz több baja rág – s több sem elég, dugig / habzsolnók a vagyont!*" HORATIUS, 1961. 225. Ford. ORBÁN Ottó.

[383] UŐ., uo. 184–185.

[384] L. a 244. jegyzetet: „*Ládd, a vízkórost elemészti szomja, / s meg nem enyhül, míglen a nedv enyészik / hóka testéből, mi e tikkadásnak / főokozója.*" HORATIUS, 1961. 137.

[385] L. a 243. jegyzetet.

[386] Erre már Ballagi is felhívta a figyelmet: „*Péteri Takáts is eszmékre vadászik egész életén át, mi szorgalomra és értelemre vall, mert idézetei tanulságos szemelvények. Ám azért egy eszmét sem tud magáévá tenni úgy, hogy annak termékenyítő hatását láthatnók műveiben. A remekírókból excerpált, s műveibe szőtt idézetek mindenike csak mozaikdarab marad Takáts kezei között. Hogy is lenne egyéb, mikor gyűjtőjük nem a maga lelki gyönyörűségére, hanem puszta gyakorlati czélból szedi össze s fűzi egymás mellé idegen irodalmak gyöngyeit.*" Ezután az *Erköltsi tanításokból* a következőket idézi: „»*Az eredeti valóságokban – írja úrfijának – azért hagytam meg a sententiákat, hogy az olvasás közben egyszersmind gyakorlásod légyen a szükséges nyelvekben; és mivel az illyen nyomós rövid mondások a fordíttás által rend szerint sokat elvesztenek mind kellemetességekből, mind erejökből. Azonban ezen válogatott gyöngyökkel ne úgy bánny, mint a kereskedők drága partékáikkal, hogy csak mások számára hordozd, s fitogasd: hanem fordítsd tulajdon hasznodra!*«" UŐ., uo. 1891. 398.; PÉTERI TAKÁTS, 1799. 25.

[387] A darabról l. ZAMBRA Alajos, *Metastasio „poeta cesareo" és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében (Adalékok az újabbkori, XVIII–XIX. századi olasz–magyar irodalmi vonatkozások történetéhez)* = EPhK, 1919. 1–74., itt: 52–56. Zambra a darab tartalmát is ismerteti. Metastasióról l. még pl. CZIBULA Katalin, *Metastasio a 18–19. századi magyar drámairodalomban* = ItK, 2004/2. 181–202.; BAGOSSI Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon,* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. A végén részletes bibliográfiával.

rész szerepel például Metastasio műveinek kiadásában, amely jeles mondásait gyűjti össze.[388] A Péteri Takáts által idézett részletben az alacsony sorsú pásztorlány sorsát irigyli, akit nem hány-vet úgy a szerencse. A mű magyarul 1815-ben jelent meg Pozsonyban Döme Károly fordításában.[389]

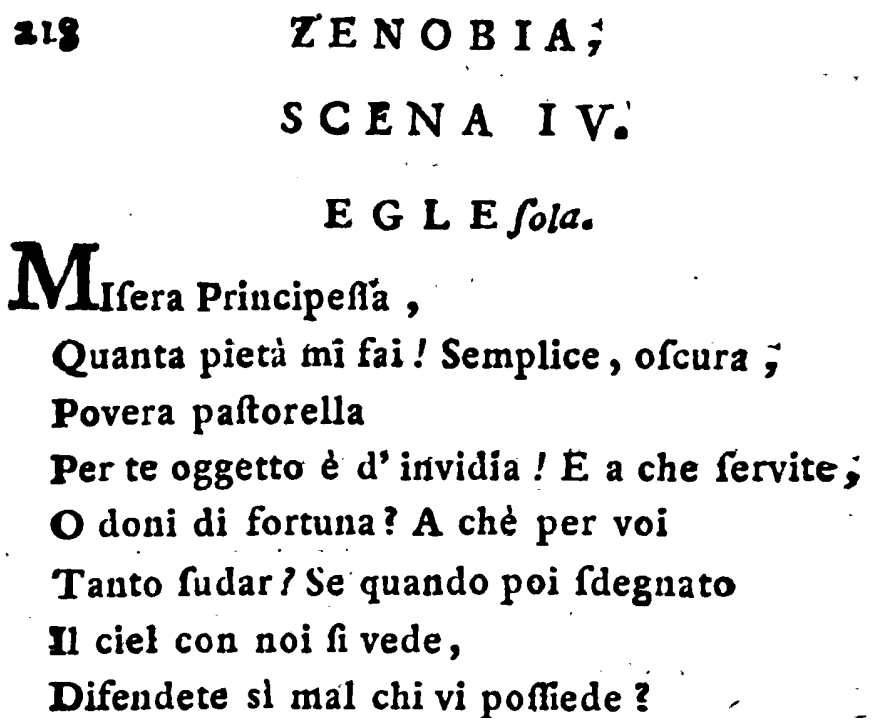

218 ZENOBIA;

SCENA IV.

EGLE *sola.*

Misera Principessa,
Quanta pietà mi fai! Semplice, oscura;
Povera pastorella
Per te oggetto è d'invidia! E a che servite,
O doni di fortuna? A chè per voi
Tanto sudar? Se quando poi sdegnato
Il ciel con noi si vede,
Difendete sì mal chi vi possiede?

A Péteri Takáts által idézett részlet Metastasio Zenobia *című darabjából (*Poesie*, Tomo III., Londra, 1774)*

*

Csipak Lajos a kor költészetében a horatiusi hatásokat keresve rávilágít arra, hogy az egyszerűségre mint életelvre való törekvés Horatius használatával általában is jellemző a kor költőire. Vitkovics Mihály (1778–1829) és Kis János néhány költeményét emelve ki a következőket írja: „*Horatius egész életbölcseletét visszatükrözi Kis Jánosnak Horatiushoz és Vitkovicsnak Horváth Istvánhoz* [*Székesfejérvári Horvát István barátomhoz – Roff. Heves Vármegy. Oct. 15-én 1805.* – megjegyzés tőlem, T. S. A.] *írt költeménye.*"[390] Ez utóbbiban Vitkovics szembeállítja a maga életét Horvátéval, aki Pesten időzik, míg ő Roff nyugalmát élvezi:

[388] L. pl. *Opera dramatiche,* volume ottavo, Venezia, 1780. 267. *Il sentenzioso.*

[389] *Ismét egykét* [sic!] *játék Metastásióból.* Itt a következő fordítást olvassuk (a teljes szöveget idézzük, ennek csak [jelölt] részlete a Péteri Takáts-idézet: „[*EGLE maga. Nyomorúlt Herczegaszszony! be igen szánlak én téged! Egy' alatson rendű, egygyűgyű szegény pásztorleánykának sorsa irígylésre méltónak látszik néked.] Hát mire valók vagytok, ti Szerentse' ajándéki? Minek annyit fáradni, izzadni utánnatok, ha osztán, mikor ellenünk fordúl az Ég' haragja, ollya roszszúl óltalmazzátok azt, a' ki bír veletek?*" UŐ., uo. 284.

[390] CSIPAK, 1912. 80.

Míg téged zajogó Pestnek henye gőze leheltet
S a friss lárma között sokfélén töltöd idődet,
Én, kedves Horvátom, egész nyugalomnak eredvén,
Roffnak egészséges kebelén napjait élem.[391]

Csipak Lajos kimutatásában megjelenik, hogy Pestnek *henye gőze és lármája* Rómából „származik", hiszen Horatius *Maecenashoz* szóló ódájának (3. 29.) 11–12. sora is erről beszél: „*omitte mirari beatae / fumum et opes strepitumque Romae*."[392] A költemény folytatásában leírja nádfödeles házát, egyszerű életmódját, majd összegzi morális nézeteit a falu adta nyugalomról és a megelégedésről.[393] Csipak a 2. epódosz (*Laudatio vitae rusticae*) gondolatait és filozófiáját fedezi itt fel, amely még másutt is jelentősebb szerepet kap. Úgy véli, annak gondolatai elszórtan rendkívül sokszor ismétlődnek, így a *Megelégedés* című költeményben, amelynek első négy sorát idézi:

Nem adott az Isten nekem nagy palotát,
Sem ágyamra selymet, sem cifra tafotát;
Adott egy kis gunyhót, adott egészséget,
És melléje egy jó barna feleséget.[394]

A horatiusi források között említi még a 2. 18. *carmen* 1–2. sorát is, és megjegyzi, hogy a megelégedés a családi boldogsággal társul.[395]

Csipak Lajos még említi Kisnek a *Horatiushoz* című költeményét, amelyet kiadója, Schedel (Toldy) Ferenc (*Kis János poétai munkái,* Pest, 1843) a *Tanköltemények* közé sorol, méghozzá az *apróbb erkölcsi költemények (1793–1828)* közé.[396] A háromszáztizenhat soros költemény maga is unikum a *horatianizmus*t illetően, ugyanis Csipak is hosszabban idézi jellegét. „*Végigmegy Kis Horatiusnak úgyszólván miden költeményén, ahol csak sabinumi kis jószágát, a természet szépségét dicséri, ahol egyszerű életmódját beszéli el, amelyekben ételeiről, szórakozásairól szól, ahol csipdesi azokat, akik a falusi élettől futnak s a kincs, vagyon után törik magukat, amelyekben víg, de mindig mértékletes életét beszéli el, ahol az arany középszert az ofeliusi mértékletességet magasztalja.*"[397] Ahogy jeleztük, időszerű lenne e költeménynek részletes feldolgozása, nemcsak Kisnek a horatiusi allűrökre épülő költészet- és világszemléletét illetőn, hanem a horatianizmus egyfajta összegzését, korabeli és későbbi recepcióját illetően is. Most csak had utaljunk Csipak *ofeliusi* hivatkozására, amely a *Szatí-*

---

391 VITKOVICS Mihály *válogatott művei,* Válogatta és s. a. r. LŐKÖS István, Szépirodalmi, Bp., 1980. 90.
392 CSIPAK, 1912. 81. L. HORATIUS, 1961. 252–253. „*Hagy abba boldog Róma füstjét, / kincseit és zsivaját csodálni*". Ford. BEDE Anna.
393 CSIPAK, 1912. 81. A következő versrészletet idézi (48–52.; itt bővítve, 57. sorig): „*boldognak tartom az olyant, / Aki megösmervén múlékony, gyenge mivoltát, / Nagy fényt nem hajhász; sok kincsért bajra, veszélyre / El nem szánja fejét. Távúl a városi zajtól / Lármaszökő faluban lakozik. Kis háza gyümölcsös / Kertje, majorja vagyon; kenyerét megszerzi ekéje. / Zöld lúgassa borát. Megelégszik, bármi kevés is, / A mit nyujt az idő. Jótétbe' gyönyörködik, a köz- / Nép szavain nem jár; a bölcsnek szülteit otthon / Csendesen olvasván, lelkét szépíti.*" VITKOVICS–LŐKÖS, 1980. 92.
394 L. *VITKOVICS Mihály költeményei,* Aigner Lajos, Bp., 1879. 14. Kiadja SZVORÉNYI József.
395 CSIPAK, 1912. 81.
396 A verset l. KIS–SCHEDEL, 146–152.
397 CSIPAK, 1912. 81.

rák 2. könyvének 2. versére való utalás, ahol a kezdősorokban (1–6.) a következőket írja:

> *Quae virtus et quanta, boni, sit vivere parvo*
> *– nec meus hic sermo est, sed quae praecepit Ofellus*
> *rusticus, abnormis sapiens crassaque Minerva –,*
> *discite non inter lances mensasque nitentis,*
> *cum stupet insanis acies fulgoribus et cum*
> *adclinis falsis animus meliora recusat…*[398]

Érdemes röviden áttekinteni a régi (16–18. századi) magyarázók közül például Lambinusnak a költeményhez fűzött *argumentum*át. Ebben azt írja, hogy Ofellus személyében a pazarlásnak szentelt és a pazarlással csaknem tönkretett dolgokat becsmérli: és erről azt mondja, ezek a falánkságnak szolgálnak. Nem biztos ítélettel, hanem valamilyen ostobán megfogalmazott vélemény alapján azt mondják, a gyönyörök némely ételekben rejlenek. Viszont a kellemetlen dolgokat is felsorolja, amelyek azt követik, akiket körülvesz falánk életmódjuk, ezért felsorolja a helyes mértéket, amely a szegénységben és a derekasságban rejlik.[399]

A vershez tartozó (s e sorokra vonatkozó) néhány jegyzetet vizsgálva az 1. sor *Quae virtus* szavához az argumentumban megfogalmazottakhoz azt fűzi hozzá: ez a szatíra Ofellus személye alatt a kicsapongókat finoman feddi és megdorgálja. – Az ugyancsak itt található *vivere parvo* kifejezés a 2. 16. *carmen* 13. sorában is szerepel. Lambinus Tibullus *Elégiái* 1. könyve 1. verse 25. sorának kifejezését („*contentus vivere parvo*") idézi.[400]

Torrentiusnál a lambinusi argumentum rövidítését olvassuk: „*Sub Ofelli persona, luxum gulae servientem insectatur, frugalitatisque commoda indicat*" (*Ofellus személye alatt a torkosságot szolgáló pazarlást becsmérli, és megmutatja a becsületességhez alkalmazkodó dolgokat*).[401] A költemény jegyzetei előtt hosszabban értelmezi a verset. Itt elmondja, hogy Horatius ebben a *beszéd*ben (*sermo*) kárhoztatni fogja a pazarlást és ajánlani fogja az egyszerű és becsületes életmódot, inkább felhasználja Ofellus személyét, minthogy maga beszéljen. Megjegyzi még, hogy ilyen tárgyat Plutarkhosz is bemutat a *Quaestiones convivalium* (*Convivalium disputationum libri novem – Συμποσιακων προβαημιατων βιβλια θ*) IIII. [sic!] könyvében.[402] Megemlíti még Macrobius

---

[398] HORATIUS, 1961. 428–429. „*Kedveseim, hogy mekkora és mily erény a kevéssel / érni be (ezt nem is én mondom, de tanítja Ofellus, / józan eszű pór bölcs, kit nem köt semmi irányzat), / szívleljétek meg, nem fénylő asztalok és dús / tálak előtt, ahol káprázik a szem, s a hamisság / bűvöletében a lélek is elzárkózik a jobbtól*". Ford. URBÁN Eszter. A versről l. HORATIUS, *Szatírák,* Tankönyvkiadó Bp., 1972. 172–173. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteke írta BORZSÁK István.

[399] HORATIUS–LAMBINUS, 2., 1588. 107. „*Sub Ofelli persona, luxui deditos ac luxu modo non perditos insectatur: et quidem de eo loquens, qui gulae servit. Non certo iudicio, sed ex opinione quadam stulte concepta delicias in nonnullis cibis consectari dicit, Atque ut incommoda recenset, quae comitantur hunc, qui circa victum est luxum, ita commoda, quae tenui et frugali insunt enumerat.*"

[400] UŐ., uo. 2., 109. L. TIBULLUS, 1976. 9. „[*boldogan] éljek csöpp vagyonomból*". Ford. KARDOS László.

[401] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 521.

[402] UŐ., uo. 524. L. PLUTARCHI *Scipta moralia,* Graece et Latine, tomus secundus, Paris, 1841. 802–817.

*Saturnaliá*jának VII. könyvét, ahol az egyszerű és könnyű táplálékot részesíti előnyben.[403] Megjegyzi, hogy igen finoman rajzolja meg Ofellust, akinek neve ismeretlen, mégis az *Ofella* alak használatos cognomenként a *gens Lucretiá*ban.[404]

Mindezeket számba véve kanyarodjunk vissza Kis János horatianus gondolatait keresve a 2. epódoszhoz, amelynek hatásáról Csipak azt írja, hogy a *Falusi élet* című versében citálja is az epódoszt, *A boldogság* című versben viszont félreismerhetetlenül követi.[405] Horatianizmusa Berzsenyivel közös forrást rejt, persze felvetődhet a niklai poéta hatása s követése is. Maradjunk azonban a közös s általánosnak tekinthető témánál s Horatius hatásánál. Nézzük a *Falusi élet* című vers érdekes gondolatmenetű (horatiusi ihletésű) 3–4. (befejező) versszakát (17–32.)!

Ne hidd, királyinknak hogy jusson
Szép rész a szív vigságiban;
Nagy volt Nagy Fridrik a trónuson,
De víg volt csak Sanssoucyban.
Arany béklyóit ott tette le,
Ott nyilt neki Elysium,
S gyakran mondta: Beatus ille –
Vt prisca gens mortalium!

Siess az ollyan jámborokhoz,
Kiket kalyibák rejtenek;
Az aranyláncosok magokhoz
Ha szépen felemeltenek,
Ne bízzál mézes beszédjekben,
Melly utóbb gyakran csűrben hágy.
Boldog, ki bölcsen él rejtekben!
Bohó, ki sorsán felül vágy![406]

A boldogság forrása tehát a falusi élet, ahol fellelhető a *Megelégedés*. A 3. versszak a vidék nyugalmát kereső király (a porosz Nagy Frigyes) személyét jeleníti meg, aki szívesen időzik potsdami vidéki kastélyában (s annak gyönyörű parkjában), Sanssouciban. A 4. versszak első két sora (25–26.) már Berzsenyinek *A' Jámborság és Középszer* című versének világát idézi. (Erre még visszatérünk!) A folytatásban aztán ismét a gazdag–szegény ellentét fogalmazódik meg (ez utóbbi becsületes), majd a szentenciaszerű befejezés: ne hivalkodj, élj rejtve (*late bioszasz* – ahogy Epikurosz sugallja), és horatiusi befejezéssel: *Bohó, ki sorsán felül vágy*.

Csipak Lajos szerint viszont *A boldogság* című vers a horatiusi *Beatus ille* követésére vall (jóllehet, a másikban idézi, ahogy jelezte). Nézzük a terjedelmes, száznegyvennyolc soros elégia első tíz sorát, amelyben a romanizáció és a

[403] UŐ., uo. L. MACROBII *Saturnaliorum libri VII.,* Basileae, 1535. 303.
[404] UŐ., uo.
[405] CSIPAK, 1912. 82.
[406] KIS, 1846. 23–24.

horatianizmus nyer teret! Jóllehet, emögött ott van Kis alacsony származása s a paraszti idill utáni vágy.

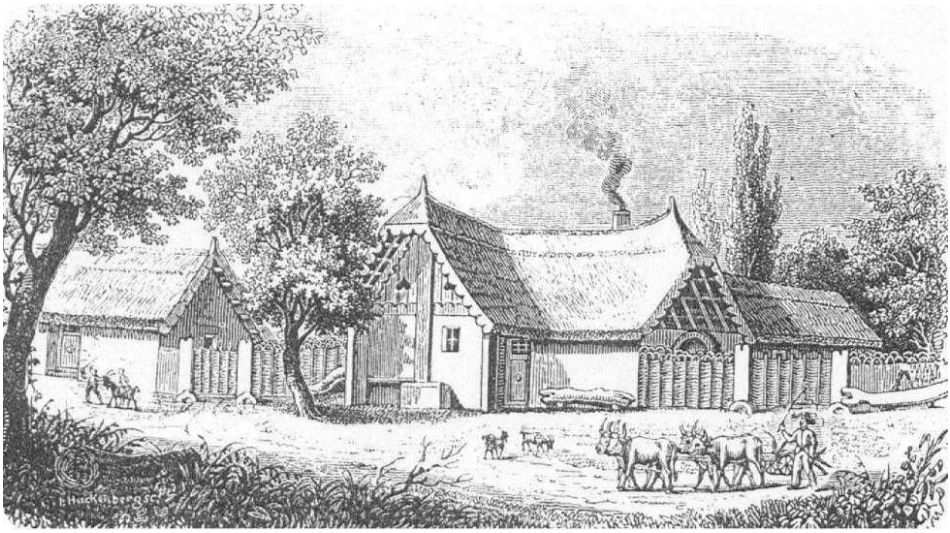

Kis János rábaszentandrási paraszti szülőháza[407]

Boldog, ki hívságot megvetvén szívében,
Bölcseség, barátság s szerelem ölében,
Csendes falai közt ősi örökének,
Függetlenűl tölti óráit éltének,
Ennek soha olly köd nem borúl napjára,
Melly mérget hintene kedve virágára.
Szívét lelkesíti virtus szent tüzével,
Lelkét az igazság deríti fényével,
S a természet, mellynek nyomdokát követi,
Örömre virágos ösvényen vezeti.[408]

A versrészlet első sora a biblikus *vanitatum vanitas*-irodalom etikai normáját hirdeti (a hívságok megvetése), amelynek környezete a *bölcsesség,* a *barátság* és a szerelem, a három legemberibb dolog. A 3–4. sor a másik Berzsenyi-vers, *A' Jámborság és Középszer* hangulata felé mutat. (Erről majd ott.). Az 5–6. sor a megelégedett ember örömére utal, amelyet a *virtus* és az *igazság* (7–8.) érzése kelt benne: az egyik a szív, a másik a lélek sajátja. Végül a 9–10. sor ér a legközelebb Berzsenyi *A' Megelégedés* című költeményének szintén utolsó két sorának hangulatához, amelyben a boldogság forrása a természet, mondhatnánk, a természetes ember ideájának antik (és rousseau-ias?, csokonaias) képzetét mutatja; a természet vezeti el az embert szépségével, virágos ösvényével a boldogsághoz.

[407] BEÖTHY Zsolt, szerk., *A magyar irodalom története*, I. kötet, második kiadás, Bp., 1899. 735.
[408] KIS, 1846. 80–83., itt: 80.

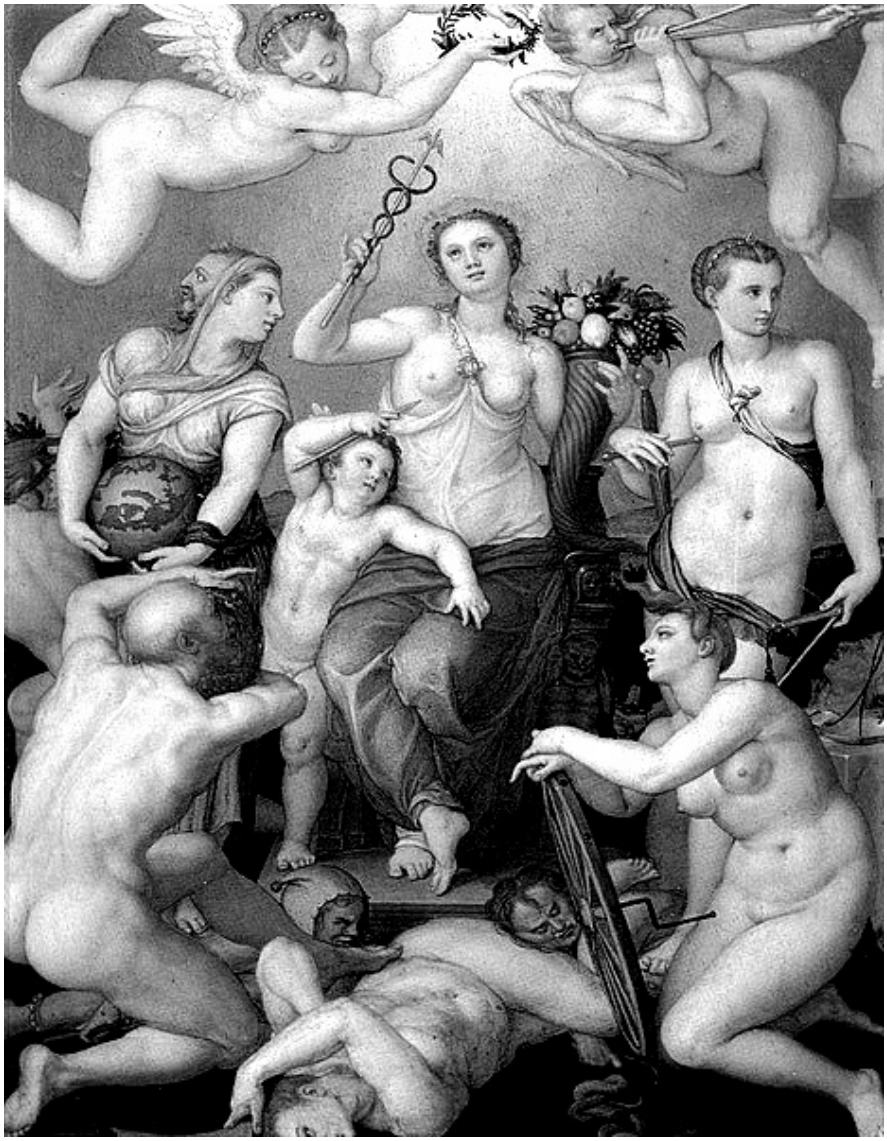

Agnolo Bronzino (1503–1572), A boldogság allegóriája *(1565–1570) – olajfestmény, Uffizi, Firenze*

***

Végül, hogy Berzsenyi horatianizmusát és romanizmusát, de már *elveszett* latinitását érzékeltessük, amelyet a 19. század második felének felfelé ívelő latinitás iránti érdeklődése és klasszika-filológiája oly érzékenyen vett észre, kommentár nélkül közöljük Tamaskó Istvánnak az 1880-ban megjelent latin nyelvű kötetben közzétett mű fordítását. Tudjuk, hogy a szerző más Berzsenyi-verseket is fordítva egész kötetet szentelt a niklai költő latin nyelvű megszólaltatásának.[409]

ANIMUS CONTENTUS
XII. MEGELÉGEDÉS

Non vult indica stragula,
Non marmor domui vir moderabilis
Non raro agricolam juvat
Tectum vile magis, verse sub aspera:
Gemmis quam dominam obsitam
Palla cum ambrosia pectora molliens,
Nam sub culmine straminis
Pastor cum liberis laetus agit diem
Naturae tenero in sinu
Amplexuque petens oscula dulcia.

Januarii 18. 1877.

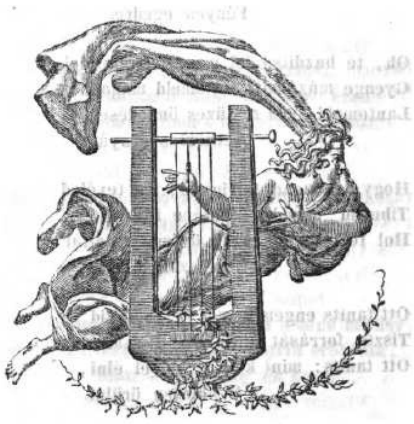

[409] L. *Danielis Berzsenyi poetae Eclogae,* latinis versibus redditae ab Stephano TAMASKÓ, Budapestini, 1880. A verset l.: 34.

Berzsenyi Dániel portréja a Berzsenyi Dániel munkái I. – magyar művészek rajzaival *című kötetben (Budapest, 1901;* s. a. r. BÁNÓCZY József*)*

3. 2. A jámborság és a közép(szer) mint a morális diatribé vezérelve Horatiusnál és Berzsenyi *A' Jámborság és Középszer* című versében

Merényi Oszkár monográfiájában határozottan kijelenti, hogy Berzsenyi *A' Jámborság és Középszer* című költeménye is a *gemma-versei* közé tartozik.[410] A morális diatribé *rügye* pedig két magyar nyelvű, de római erkölcsi normaképző s költészeti hagyományú allegorikus fogalom, amelyhez – mint már jeleztük – a *másik* (előző) versben kifejtett *megelégedés* társul.

Horváth János *A horatiusi életbölcsességeket valló költemények* között keresi a vers helyét, s Kazinczy és Berzsenyi levelezésében fellelhető adatok, megjegyzések alapján vázolja fel a mű keletkezését: „*E költemény szép gondolatának ösztönzője alighanem Kazinczynak egy 1809. febr[uár] 14-i levelében keresendő. Egy hónappal előbb kérte volt Kazinczyt, hogy ne titulálja őt egyébnek, mint legfeljebb Niklai Remetének vagy Somogyi Diogenesnek, mert az ő életének együgyű plánubában titulusok nincsenek és nem is lesznek.*"[411]

A remeteség, illetve a szynopei Diogenész említése a magány érzésével kapcsolatos, s a költeménynek a künikusok (künizmus – cinizmus) filozófiai diatribéi felé mutat. Ez azt jelenti, hogy csak a költői beszéd szintjén jelennek meg a cinikus tanítások és gondolatok. Ezek lényege, hogy a történelem során e filozófiai mozgalom ösztönzött először tömegméretekben az egyszerűségre, igénytelenségre, a természetes életmódra, az emberi bírvágy megfékezésére.[412] Sebestyén Károly, a cinikus filozófiai iskola tanait összefoglaló művében[413] így jellemzi koldus-alakját: „*Koldusrongya jelenti azt, hogy az igaz embernek nincsen szüksége földi javakra; s ha ki rajtuk csügg gyermeki játékszerre tette föl lelkét. A boldogsághoz elegendő az erény, mint Sokrates tanította.*"[414]

Diogenész életmódja a természethez vagy a természetes életmódhoz való visszatérést sugallja, amivel a romlást, romlottságot és a romlatlanságot, tisztaságot állítja szembe. A sziklához láncolt Prométheusz-mítosz értelmezésében nála oly értelmet nyer, hogy a titánt, a tűz vakmerő elrablóját nem az emberek elleni gyűlöletből és irigységből sújtotta oly keményen Zeusz, hanem azért, mivel a tűzzel együtt a kultúrát s vele az emberi bujaság és romlás kezdetét vitte bele az emberiségbe.[415] Sebestyén szerint ugyanez a felfogás tükröződik Horatius híres 1. 3. *carmen*je (*Navem prosequitur, qua Vergilius Athenas vehebatur – A Vergiliust Athénba vivő hajóhoz*) soraiban (25–33.):

Audax omnia perpeti
gens humana ruit per vetitum nefas,

---

[410] MERÉNYI, 1966. 169.

[411] HORVÁTH, 1960. 62. A hivatkozott levélrészletet l. KAZLEV, VI., 1895. 188. „*Az én életem együgyű plánumában titulusok nintsenek, nem is lesznek. Ha máskor nyújtani akarja Uraságod Címemet, tituláljon Miklai Remetének vagy Somogyi Diogenesnek, a ki felül mindazon által bizonyos lehet Uraságod, hogy minden assessorságnál többre betsűli Kazinczy Levelét, és azt nem hordája hasadékjában, hanem forró kebelében fogja tartani.*" L. még BDLev–FÓRIZS, 2014. 33–34.

[412] L. PAIS István, *Görög filozófia,* Gondolat, Bp., 1982. 365–378., itt: 377.

[413] L. SEBESTYÉN Károly, *A cinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből,* Franklin-Társulat, Bp., 1902. Újra kiadva: UŐ., *A cinikus filozófia,* Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, H. n., 1994.

[414] SEBESTYÉN, 1994. 60.

[415] UŐ., uo.

audax Iapeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.

Post ignem aetheria domo
subductum macies et nova febrium
terris incubuit cohors,
semotique prius tarda necessitas

leti corripuit gradum.[416]

Berzsenyi rövid iskolai tanulmányai alatt is hallhatott a sajátos életmódot követő Diogenészről, aki a *Kutyá*ról (Κυων) elnevezett irányzathoz tartozott. Életének, régebbi s újkori recepciójának legfőbb forrása Diogenész Laertiosz *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben* című műve, amelynek VI. könyv 2. részében olvasható a szynopei Diogenész életrajza.[417] Mivel a korban görögül és latin fordításban volt olvasható[418], a niklai költő nem valószínű, hogy olvasta, de a Laertiosztól kölcsönzött s az iskolában magyarázott szövegrészleteket ismerhette, hiszen az antik görög filozófiatörténet egyik leginkább különc alakjáról és sajátos filozófiai irányzatáról van szó, hiszen Anthisztenész is *kutyatermészetű* (künikosz – cinikus) volt.[419] Talán ismert volt számára az a polgártársai által állított bronzoszlopra vésett felirat is, amely (prózai fordításban) a következő:

Γηράσκει καὶ χαλκὸς ὑπὸ χρόνου, ἀλλὰ σὸν ὄτι
Κῦδος ὁ πᾶς αἰὼν Διόγενες καθελεῖ.
Μοῦνος ἐπεὶ βιοτᾶς αὐτάρκεϊ λόξα ἔλαξας
Θνητοῖς, καὶ ζωῆς εἶμον ἐλαφροτάτου, hoc eſt,
Aera quidem abſumit tempus, ſed tempore nunquam
Interitura tua eſt gloria Diogenes.
Quandoquidem ad uitam miſeris mortalibus æquam
Monſtrata eſt facilis te duce, & ampla uia.

A felirat görögül és latinul az 1559-es kiadásból (249.)

[416] HORATIUS, 1961. 64. Sebestyén csak a 25., 29–33. sort idézi. Magyarul: „*Mindent tűrni nagyon merész / dölyfű emberi faj bűnbe, tilosba ront. / Nem rettenve Prometheus / embernek lobogó égi tüzet lopott. // Mennyből csent ragyogás nyomán / sorvasztó nyavalyák nagy hada szállt alá, / és újfajta megannyi láz; / és míg késlekedett hajdan a mord halál, // már eztán sietett s tiport.*" Uo. 65. Ford. WEÖRES Sándor.

[417] Magyarul l. DIOGENÉSZ LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben,* 1–2. Görögből fordította, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ROKAY Zoltán, Jel, Bp., 2007. Életrajzát l. a 2. kötet (VI–X. könyv) 91–112.

[418] L. pl. *DIOGENIS LAERTII de vita et moribus philosophorum libri X.,* Lugduni, 1559 (görög és latin nyelvű kiadás). Itt l. Diogenészről: 228–252.

[419] Diogenész Laertiosz így ír róla egy versében: „*Életedben kutyatermészetű voltál, Antiszthenész, hogy / szavaiddal harapd a szíveket, nem szájaddal.*" DIOGENÉSZ LAERTIOSZ–ROKAY, 2007. 2. 90. A kétnyelvű kiadásban (görögül és latinul): 228.

Idővel a bronz is megöregszik, de a te hírneved, Diogenész örökre megmarad; mert te mutattad meg a halandóknak az igénytelenség útját, a legkönnyebbet.[420]

A felirat természetesen disztichonban íródott, s a megmutatott (filozófiai) út az egyszerűségre s megelégedettségre mutat.

Berzsenyi azonban még inkább ismerhette Kazinczy Ferenc 1793-ban megjelent Wieland-mű fordítását, amelyben a *szinopei Diogenész dialogusai* című művét (l. a közölt címlaprészletet) magyarította. Ez a regény éppen az embergyűlölő filozófus képével helyezkedik szembe, s Diogenész emberbaráti és világpolgári jellemvonásait hangsúlyozza.[421]

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ.

AZ AZ

A' SZINOPEI

DIOGENESZ'

DIALOGUSAI.

Consil. Wieland írásiból.

Kazinczy Wieland-fordításának (1793) címlaprészlete

[420] UŐ., uo. 114.

[421] L. BDLev–FÓRIZS, 2014. 729. A mű modern, kritikai megjelenését l. KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig,* s. a. r. BODROGI Ferenc Máté–BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 309–380., a Jegyzetek: 820–831. A műről l. BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve,* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 270–299. *4.10. A Szinopei Diogenesz' Dialogusai.* L. még UŐ. a *mainomenosz* értelmezéséről: 51–57. *1.2.5. Kazinczy Mainomenosz.* A mű még újabb értelmezéséről l. LACZHÁZI Gyula, *Wieland Diogenesz-regényének Kazinczy-féle fordításáról* = LENGYEL Réka, szerk., *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században,* MTA BTK Irodalomtudományi Intézete, Bp., 2016. 288–306.

Wieland alkotásaiban s e műve kapcsán is Kazinczy rokokó jellegű gráciaköltészetének forrását látja a szakirodalom.[422] Berzsenyi költészetét ez kevésbé érintette, de mégis megérintette, legalábbis pl. *A' Tavasz* című versében. A Kazinczy-fordítás kapcsán azonban más hatás érhette, amely inkább e kettős Diogenéssz-képpel függött össze, amelyben a természetesség mint morális alapérték jelenik meg.

Az 1770-ben Lipcsében megjelent Wieland-mű (*Sokrates mainomenos oder die Dialoge des Diogenes von Sinope*) belső címlapján Horatius-idézet olvasható (ezt természetesen a Kazinczy-fordítás is megtartja), mégpedig a *Levelek* 1. könyve 6. versének 15–16. sorát idézi.

Insani sapiens nomen ferat, aequus iniqui,
Ultra quam satis est virtutem si petat ipsam.[423]

A horatiusi idézet a túlságos, mérték és természetesség feletti törtetést ítéli el, amely még az erény utáni vágy tekintetében is mellőzendő.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ MAINOMENOΣ

oder

die Dialogen

des

Diogenes von Sinope.

Aus einer alten Handſchrift.

Inſani ſapiens, æquus ferat nomen iniqui
Ultra quam ſatis eſt virtutem ſi petat ipſam.

Wieland művének címlaprészlete

Wieland s nyomán Kazinczy ebben a szellemben írja meg a dialógusokat, amelyek jószerint inkább monológok. A rokokó gráciaköltészet felé mutat, mégis had idézzük a mű egyik részletét, ahol a természetesség velejárója az öröm: „*Mi-*

[422] L. GERGYE László, *Kazinczy Ferenc egy kiadatlan forrástöredéke. Wieland: A' Grátziák* = ItK, 1991/4. 460–466., valamint UŐ., *Múzsák és Gráciák között. Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet,* Universitas, Bp., 1998.

[423] L. WIELAND–KAZINCZY, 1793. számozatlan [10.], és 2009. 310. Magyarul: „*bölcs buta lesz, az igazságos meg az igazságtalan akkor, / hogyha tulontúl törtet – bár az erényre.*" HORATIUS, 1961. 503. Ford. BEDE Anna.

csoda bájoló erő vagyon az eggyűgyű Természetben! – Még a' nempoétai Diogenesz is elhevűlésre ragadtatik általa. – Látom látom igen is a' Grátziákat; rózsakoszorúzatokkal tartják itt, ezenn a' fűvesenn, testvéri táncokat. Azalatt a' bokrokbann elrejtezett kis Ámorok hosszú rózsafonadékokat fonnak; mosolyogva kacsinganak egymásra; ímé már kész munkájok. Egyszerre omlanak-ki a' bokor közzűl, 's köteleikkel összvefonják a' Táncolókat. Be gyönyörű festés ez!"[424]

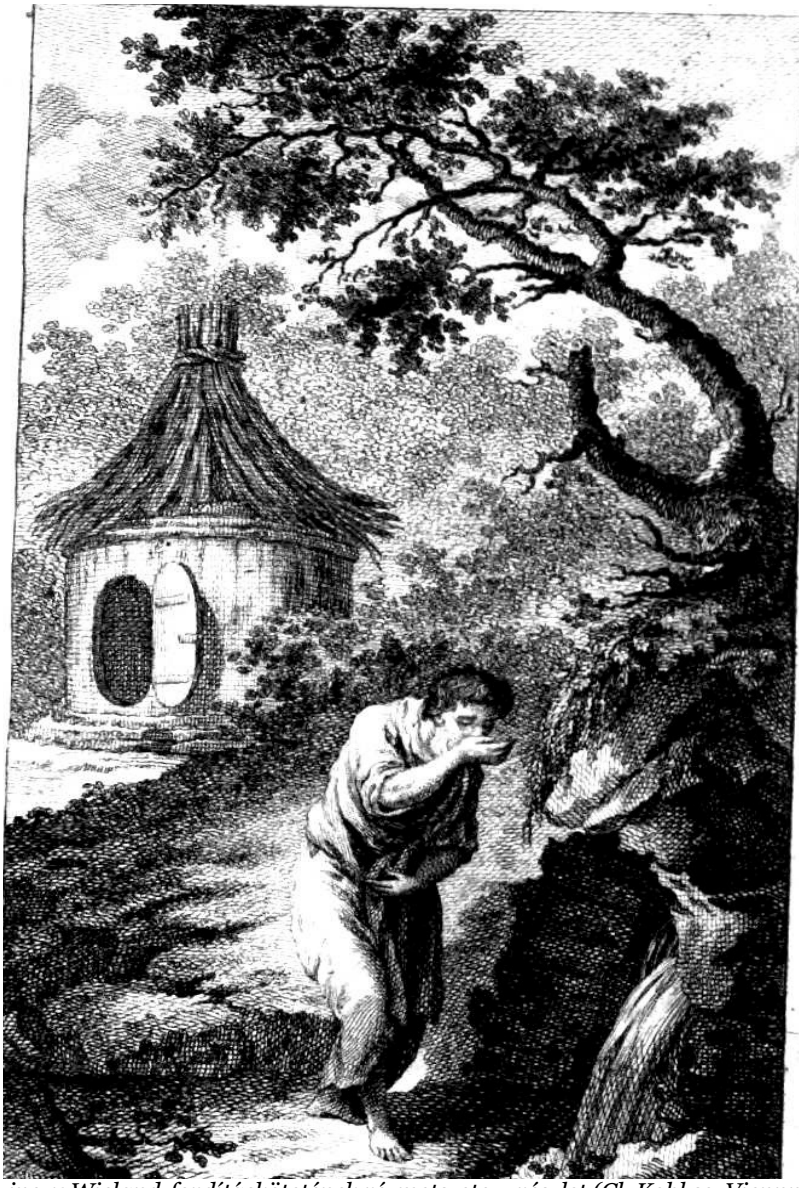

Kazinczy Wieland-fordításkötetének rézmetszete – részlet (Cl. Kohl sc. Viennnae)

[424] WIELAND–KAZINCZY, 1793. 45.; 2009. 324.

Diogenésznek a legteljesebb s talán a legismertebb ikonológiai ábrázolása Raffaello Santi (1483–1520) híres az *Athéni iskola* című képén található, akit a görög filozófusok között örökített meg. A lépcsőn rongyaiban, szegényes öltözetben fekvő alak a kép előterében, a háta mögött éppen Arisztotelész látható. Egyik kezével támaszkodik, a másikban pedig levelet (valamiféle iromány) tart. Aszketikus alakja megfelel filozófiai tanításainak.

Raffaello, Athéni iskola – *részlet (középen a lépcsőn fekve Diogenész*

Térjünk vissza a Horváth János által jelzett Kazinczy–Berzsenyi-levelezéshez, hiszen a széphalmi mester ekként válaszol Berzsenyinek 1809. február 14-i levelében: „*Remetének, Diogenesnek nevezed magadat. De ez a' kedves Remete nem az Anyaszentegyház' Istenségeinek Papja, hanem azoknak, a' kik hozzánk Hellászból jöttek által; de ez a' kedves Diogenes neveti ugyan a' miket a' világ' bölcsei, magokat 's hazájokat vesztve, mindenek felett keresnek – a' titulust, hivatalt, keresztet, pénzt: de sem czondrában nem jár, sem azt nem hiszi, hogy a' mi természetes, az szép is; sőt azt tartja nem szépnek, a' mi a' község' ízlésétől külömböz. Így, kedves barátom, eggy hiten vagyunk, mert ezek az érzések az én lelkemnek is saját érzései*".[425]

Kazinczy levélrészletének szövegéhez több megjegyzés is kívánkozik. Az egyik a már Horatius által a görög és latin irodalom viszonylatában is megfogalmazott *translatio Musarum* toposzára való utalás. A horatianizmus újabb szegmensének tekinthető szöveghelyet Horatius *Levelei* 2. könyve 1. versének 156–157. sorában találjuk, ahol a következőket írja:

> *Graecia capta ferum victorem cepit, et artis*
> *intulit agresti Latio.*[426]

[425] KAZLEV, VI., 1895. 224–225.; FÓRIZS–BDLev., 2014. 34–35. L. még HORVÁTH, 1960. 62–63.
[426] HORATIUS, 1961. 556–557. „*Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország, / s pór népét Latiumnak művészetre kapatta.*" Ford. MURAKÖZY Gyula.

Annyi bizonyos tehát, hogy a *horatianus* neolatin irodalom fontos toposzáról van szó, amely a nemzeti nyelvű irodalmi gondolkodás sajátja is lett, közvetítője viszont az egyes nemzeteknél kialakult latin nyelvű irodalmiság volt. Felidézhetjük itt Janus Pannonius költészetét s a *Laus Pannoniae* című epigramma üzenetét, de a reneszánsztól a klasszicista irodalomig ennek a leginkább meghatározó darabjaként tarthatjuk számon a nagyhatású német humanista, az Itáliát, majd Krakkót, Pozsonyt, Bécset és Budát is megjárt Conrad Celtis Protucius (1459–1508)[427] horatiusi ódáját, amelyben Apollónak, a költészet istenének németföldre való érkezését ünnepli. A költemény a posztumuszként (Schürer, Strassburg, 1513) megjelent kötetében (*Libri odarum quattuor, Liber epodon, Carmen saeculare*)[428] a *negyedik könyv (Liber quartus)* V. verseként az *Ad Phoebum, ut Germaniam petat* (*Phoebushoz [Apollóhoz], hogy német földre vágyódik/siet*) címmel jelent meg.[429] Később viszont ez a cím vált ismeretessé: *Ad Apollinem repertorem poetices, ut ab Italis ad Germanos veniat* (*A poézist feltaláló Apollóhoz, hogy az itáliaiaktól a németekhez jöjjön*).[430]

A hat versszakból álló versben tehát kéri a lantos istent, Apollót, hogy hagyja el kedves helyeit, a Helikont és a Pindust, s kedves énekével keresse fel a német tájakat. A Múzsák vidáman követik az északi vidékre, s ott is kedves, kellemes dolgokról énekelnek. Ismét kéri, jöjjön hangszereivel s látogasson el a még a művészetek által meg nem művelt földekre. Az egykor itt élt népek nem tudtak Latiumról, hát itt az idő vezetésével megtanulni a dalt. A mitikus Orpheus jelenik meg a költeményben (ahogy a horatiusi *Ars poetica* 390. sorából is ismert), akinek lantja szavát követték a fenevadak, a szarvasok és az erdő fái. Arra emlékezteti az istent, hogy igen gyors lévén, a görögöktől Latiumba vitte a múzsákat, hogy ott elterjessze a szépművészeteket. Arra kéri tehát, hogy szárnyas istenként járja be e vidéket is, ahogy az itáliai földeket, s oszlassa el a műveletlenséget.[431] A költemény tehát arról tanúskodik, hogy a *translatio Musarum* toposza magában hordozta a görög műveltség és a Lorenzo Valla-i értelemben vett romanizmus[432], valamint a horatianizmus eszményét is.

Celtis költeményében a Múzsák Görögországból érkeztek Itáliába, s most is azt kéri, onnan jöjjenek az északibb tájakra (pl. német és magyar földre). (A markánsabb itáliai, római központú neolatin irodalmi hagyományban Itáliából tegyék át székhelyüket). Kazinczy levelében a kereszténységhez köthető *remete-*

---

[427] Celtisről az igen kiterjedt szakirodalomból l. SCHÄFER, Eckart, *Deutscher Horaz. Conrd Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde,* Wiesbaden, 1976. 1–38.

[428] Más kiadása újabban: PINDTER, Felicitas, ed., Leipzig, 1937. 99–100.

[429] Címlapján a következők olvashatóak: *Conradi Celtis Protucii, primi in Germania poetae coronati, libri Odarum quatuor, cum Epodo, et saeculari carmine, diligenter et accurate impressi, et hoc primum typo in studiosorum emolumentum editi*. Számozatlan [a vers a 176–177. lapon].

[430] Másutt még: *Ode ad Apollinem repertorem poetices: ut ab Italis cum lira ad Germanos veniat* (*Óda a költészetet feltaláló Apollóhoz, hogy az itáliaiaktól lantjával a németekhez jöjjön*).

[431] A vers szövege: „*Phoebe qui blandae citharae repertor, / linque delectos Helicona, Pindum et, / ac veni in nostras vocitatus oras / carmine grato. // Cernis ut laetae properent Camenae, / et canunt dulces gelido sub axe. / Tu veni incultam fidibus canoris / visere terram. // Barbarus, quem olim genuit vel acer / vel parens hirtus, Latii leporis / nescius, nunc sic duce te docendus / dicere carmen. // Orpheus qualis cecinit Pelasgis, / quem ferae atroces, agilesque cervi, / arboresque altae nemorum secutae / plectra moventem. // Tu celer vastum poteras per aequor / Laetus a Graecis Latium videre, / Invehens musas, voluisti gratas / Pandere et artes. // Sic velis nostras rogitamus oras / Italas ceu quondam aditare terras, / Barbarus sermo fugiatque, ut atrum / Subruat omne.*" L. még a vers közlését, értelmezését és recepcióját: SCHÄFER, 1976. 3–7.

[432] L. erről TÓTH, 2018. 125.

ség magyarázataként írja azt, hogy Berzsenyi nem *az Anyaszentegyház' Istenségeinek Papja,* hanem azoké az istenségeké, *a' kik hozzánk Hellászból jöttek által*, vagyis a görög (és római) műveltséghez köthető mitológiai világé, így a Múzsáké, vagyis a költészeté is.

Idősebb Hans Burgkmair (1473–1531) fametszete Celtisről epitáfiumával (1507)

A levél folytatásában a magát *élete együgyű* (egyszerű) *plánumában* Diogenésznek nevező Berzsenyit el is választja a synopei viselkedésétől s tanaitól, amikor azt írja, a niklai költő Diogenész módjára neveti azokat, akik saját magukat s hazájukat is feláldozva a méltóságot hajhásszák, de nem jár *rongyok*ban (*czondra*), és szépségeszménye is más: nem hiszi, hogy, ami természetes, az szép, s azt sem tartja szépnek (azt tartja *nem szépnek*), ami elüt a közízléstől (*sensus communis*), azaz maga is klasszicista normákat működtet, ízlése kifinomult.[433] Vagyis a józan ész és a bölcs ember (*sapiens*) nem kerülhet a balgatag (*insipiens*) szerepébe, hiszen a *sensus communis* egyfajta qualitás.[434]

Berzsenyi 1809. március 12-én kelt levelében tovább fejtegeti Kazinczy Hellászra tett. Hosszabban idézzük: *„Hogy én, akki eredetemet Zrínyi, Nádasdi és Gyulafi vérből vettem, 's Jóbanyáimban Csebi Pogány Ilkót, és ezüst medentzékbe mosdó Török Magdolnát látok, hogy én, mondom, egészen Diogenes nem lehetek, az igaz; sőt vagynak óráim, mellyekben a' nagy ősi vér háborgat 's azon herói lelkek hordómat ostromolják; de illyenkor tsak a' Músákat hívom segítségül, 's békességem hirtelen viszsza tér. – Minden emberi vágyódások és tselekedetek külömbféle kútfőkből származnak [!]; a' titulus szerzésnek is lehet igen nemes, 's tiszta eredet forrása, a jó hazafinak kötelessége belső érdemeihez külfényt is ragasztani, hogy az által azoknak tekéntetet, fontosságot 's befolyást adhasson. Mit ér a' legnagyobb virtus, derékség, ha fejét a' Gunyhóban fel nem emelheti, ha azt tsak egy két buta látja, és neveti? – De melly igen tsudálkozom, midőn az, akki engem a' község útjára igazít, azonban bevezet házi Isteneinek szent templomába, és ott, mind olly Égiek előtt kell le borulnom, mellyeket a' község koránt sem ismer, mellyek tsak a' Socratesek és Aspasiak Istenségei. Ezek azok az Istenségek, mellyeket a' leg forróbb képzelődésemben kerestem, imádtam, ezek teszik az áldásnak poharát ki menthetetlenné, 's Philemon kalyibályát templommá.*"[435]

Érdemes a levélrészlet néhány megjegyzését s adatát górcső alá venni. Először is arra vonatkozóan, hogy ő nem lehet igazi Diogenész, származását említi. Tudjuk, hogy a költő derék ősökkel dicsekedhetett. Szépapja, Zsigmond, részt vett az 1742-i nemesi felkelésben, annak atyja, Benedek pedig Batthyány Ádám vezérlete alatt a török elleni harcokban tüntette ki magát Kanizsánál. Berzsenyi Mihály, a költő nagyatyja, Vizeki Tallián Krisztinát vette nőül, akinek nagyanyja, Csebi Pogány Mihály leánya, Kriszina volt.[436] A nemesi címert a 17. században kapta Berzsenyi Mihály. A Berzsenyiek legtöbbször a Thulmonokkal és a dukai Takáchokkal házasodtak össze. A telekesi Török családdal anyja, Thulmon Rozália volt rokonságban. Telekesi Török Magdolna Thulmon Rozália 1692-ben elhunyt dédapjának felesége volt.[437]

Berzsenyi visszahúzódó vidéki életmódja tenné indokolttá a diogenészi egyszerűséget, ugyanakkor a romanizáció értelmében hősi múltja, amelyben a

---

433 Erről l. BODROGI, 2012. 103–138. *2. 4. A shaftesburyánus rendszer releváns aspektusai.*

434 MESTER Béla, *Hogyan kerül a józan ész (*common sense, sensus communis*) a balgatag (*insipiens*) szerepébe* = Többlet, 2018/2. 187–201.

435 KAZLEV, VI., 1895. 291.; BDLev–FÓRIZS, 2014. 42. Vö. HORVÁTH, 1960. 63.

436 L. VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza,* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1895. Váczy adatait Noszlopy Tivadar családkutatásaiból vette, amit maga is jelez. L. még NOSZLOPY Tivadar, *Berzsenyi Dániel és családja,* Somogyvármegye Nyomda- és Lapkiadó R. T., Kaposvár, 1911. 10–11. A levél magyarázata: BDLev–FÓRIZS, 2014. 735.

437 L. NOSZLOPY Tivadar, *Az egyházas-nagyberzsenyi Berzsenyi család nemzedékrendi táblája 1559. évtől* = Turul, 1890/4. 210–212. BDLev–FÓRIZS, 2014. 735.

*nagy ősi vér háborgat*ja, *'s azon herói lelkek hordómat ostromolják*, vagyis a hősi múlt s a vitézség nem fér meg a *gazdadalnok*sággal. Amikor a hősi életre vágyik, e vágyak és a múlt megjelenítése költői feladatként jelenik meg, amely számára a nyugalom óráit hozza: *„de illyenkor tsak a' Músákat hívom segítségül, 's békességem hirtelen viszsza tér*."

A levélrészlet folytatásában az emberi vágyak mozgatórugóiról ír. A titulusszerzés is lehet nemes, ha azt hazafias érzelmek táplálják, sőt – ahogy írja –, a jó hazafinak kötelessége is a cím/címek megszerzése, hogy jelleme és szelleme a megfelelő befolyással rendelkezzen. Érdekes kérdéssel zárja le ezt a részt: mit ér az erény (*derékség*), ha rejtve marad. A politikum színtere a közösség, amelyet nem a *gunyhó* képvisel.

Az idézett rész befejező gondolataiban egyfajta kettősséget igyekszik feloldani. Kazinczy az számára, aki a *község/közösség* (legalábbis annak *literátusi*) útjára vezette, ugyanakkor most a profánból most a titokzatos *fanum*ba, a *házi isteneinek szent templomába* akarja bevezetni. Tudjuk, ezek a *házi istenek (di penates)* Görögországból (és Rómából) jöttek. A *penátok* – Servius Vergilius *Aeneis*e 2. éneke 514. sorához (*incumbens arae atque umbra complexa penatis*.)[438] készített kommentárja szerint azok, akiket egy-egy házban tisztelnek[439], pedig Kazinczy számára a bölcseletben és a klasszicista költészetben felhasznált görög-római istenségek s a mitológia világának szereplői. Ebbe a világba hívja Berzsenyit a széphalmi mester, ahol a *szent templom* a görög-római világ filozófiájáé és poéziséé. A bölcselet és a költészet titkos szentélyében oly égi dolgokat lát, illetve testesülnek meg, amelyeket az *avatatlan*ok nem ismernek: *„Odi profanum vulgus et arceo"* – írja Horatius a 3. 1. „római" ódájában. E versszort a régi kommentárok (pl. Lambinus) úgy értelmezik, hogy *„távol tartják a nem beavatottakat és a nem szent embereket a szentségektől, amelyek görög kifejezései: βεβηλος és ἀμυήτως [avatatlan]*."[440] A kifejezések megerősítéseként Platón *Theaitétosz* című művéből (155 e) idéz („Ἆθρει δὴ περισκοπῶν μή τις τῶν ἀμυήτων ἐπακούῃ.")[441], majd még egy görög forrást említ, Theokritosz *Amaryllis* című költeményének (3. idill) 51–52. sorát: „Ἐνδυμίων· ζαλῶ δέ, φίλα γύναι, Ἰασίωνα, / ὃς τόσσων ἐκύρησεν, ὅσ' οὐ πευσεῖσθε, βέβαλοι."[442]

E magyarázat alapján könnyű a Kazinczy-féle *fanum* világát elképzelni, ahol Berzsenyinek le kell borulnia, s amelyet a *község koránt sem ismer*. A niklai poéta azonban még pontosabban fogalmaz: ezek a bölcselkedés görög istenei, *a' Socratesek és Aspasiak Istenségei,* vagyis elvei. A többes szám (*Sokratesek, Aspasiák*) arra utal, hogy Szókratész- és Aszpázsia-típusú bölcs, művelt és kifinomult ízlésű emberekről, férfiakról és nőkről (Aszpázsia Periklész művelt kéjhölgye majd felesége, akinek házában Szókratész is szívesen megfor-

---

[438] „*árnyával véd-isteneit befedezve a háznak*". VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 147.

[439] „penates *sunt omnes dii, qui domi coluntur*." *Commentarii in Virgilium Serviani [...]* Albertus Lion, vol. 1., Gottingae, 1826. 159.

[440] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 147.

[441] UŐ., uo. Latinul is megadja: „*Contemplare igitur circumspiciens nequis profanorum, et non initiatorum exaudiat*." Magyarul: „*Nézz körül tehát, jól kinyitva szemed, nehogy az avatatlanok közül valaki kihallgasson minket*." PLATÓN, 2., 1984. 931. Ford. KÁRPÁTY Csilla.

[442] UŐ., uo. Latinra is lefordítja: „*fortunatum Iasionem existimo, qui ea consecutus est, quae non audietis vos profani*." Magyarul: „*és Iasont is [ti. irigylem], drága leánykám, / mert amit ő nyert, nem tudhatja, ki nincs beavatva*." *Pásztori Múzsa,* Magyar Helikon, Bp., 1961. 78. Ford. KERÉNYI Grácia.

dult)[443] van szó, akiket Horatius is felhasznál költői diatribéiben. Berzsenyi bensőségesen vall arról a szövegrész befejezésében, hogy a filozofáló költői beszédekben talál rá azokra az istenségekre, vagyis a *dii penates*-szerű, a moralitást megtestesítő istenségekre, akiket *a' leg forróbb képzelődés*ében, azaz költői ihletettségében, lelkesültségében (*furor poeticus*) keresett s imádott. Az idézett rész befejező mondatában még arra tesz utalást, hogy egyrészt ezek az istenségek *teszik az áldásnak poharát ki meríthetetlenné*. Az *áldás pohara* az *Újszövetségi Szentírás*ban, a Szent Pál korinthusiakhoz írt levele 10. 16. (*1Korinthus 10:16.*) részében szerepel: *calix benedictionis*. Ott Pál azt kérdezi, hogy (Káldi György fordításában) az *áldás kelyhe, amelyet megáldunk, nem Krisztus vérében való részesedés?*[444] Berzsenyi itt, biblikus ismeretei mellett, talán még az istenek áldását kifejező bőségszarura (*cornucopia*) gondolhatott (hiszen a görög-római ókor lebegett szeme előtt), amely elapadhatatlan, mégis keresztény terminust használt. Az antik mitológiai irányt mutatja Philemon felemlegetése, akit Ovidius *Metamoprhoses* című műve 8. könyvéből (611–724.) ismert. Berzsenyi korában (is) általában minden iskolai tanuló által ismert volt *Philemon és Baucis* története, amely Ovidius művében a heroikus hősök között bújik meg.[445] Közel eshetett Berzsenyi gondolkodásához ez a történet, hiszen, emlékezzünk csak, a levél elején azt fejtegeti, hogy ősei miatt nem lehet Diogenésszé.

Az is ismert, hogy a Phrygiában játszódó történetben egyszerű életmódjukkal a szegénységet könnyen viselő házaspárhoz istenek térnek be, Jupiter és Mercurius, s kedves fogadtatásban részesülnek, miután pihenőt és éjjeli szállást sehol sem kapnak. Megérkezésüket így írja le Ovidius (637–640):

> *Ergo ubi caelicolae parvos tetigere penates*
> *summissoque humiles intrarunt vertice postes,*
> *membra senex posito iussit relevare sedili;*
> *cui superiniecit textum rude sedula Baucis*[446]

Feltűnik, hogy a *penates* szó olvasható a 637. sorban, amelyet metonímiaként a *domus* helyett használja Ovidius, csakúgy, mint Horatius a *lar (lares)* szót a 3. 29. *carmen* 13–15. sorában.[447]

---

[443] Pecz Vilmos lexikonjában a következőket írja: „*Minthogy a perzsa háborúk után elterjdő szabadabb ión philosophiát A. is kedvelte, istentelenséggel (ασεβεια) vádolták; e vád alól Pericles ékesszólása és könyei fölmentették ugyan (Plut. Per. 32), de az athenaei nők nem tudták az idegen nő hatalmát irigykedés nélkül nézni, különösen mikor a vígjátékírók is folyton rajta élczelődtek s Omphale, Deinaira, sőt Hero gúnynevekkel illették. Plut. Per. 24. Mikor Preicles a dögvészben két fiát elvesztette, nehogy neve kiveszszen, Aspasiától származott fiát, ifjabb Periclest, polgárjoggal ruháztatta fel.*" PETZ, digitális változat, a megfelelő címszónál. Az idézetből kitűnik, a legtöbbet róla Plutarkhosz mond el, akit Berzsenyi előszeretettel olvasott.

[444] L. http://szentiras.hu/KNB/1Kor10. A *Vulgata* szerint: „*Calix benedictionis, cui benedicimus, nonne communicatio sanguinis Christi est? Et panis, quem frangimus, nonne communicatio corporis Christi est?*"

[445] A történetről l. GLOVICZKI Zoltán, *Philemon és Baucis* = Vigilia, 2004/2. 108–117.

[446] A latin szöveget l. pl. SZABÓ Kálmán, szöveggondozás, válogatás, jegyzetek, *Szemelvények Ovidius műveiből,* Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 146–152., itt: 148. Magyarul: „*Hát hogy az égilakók e szerény kicsi házhoz elértek, / és fejüket hajtván alacsony kapuján bekerültek, / már elébük széket hoz az agg, le is ülteti őket; / rá a serény Baucis takarót tesz, durvaszövésűt*". OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 231–232.

[447] „*plerumque gratae divitibus vices / mundaeque* PARVO SUB LARE *pauperum / cenae*". HORATIUS, 1961. 252–253. Ford. BEDE Anna. „*A gazdagoknak kedves a változás / olykor:* SZERÉNY KIS HÁZBAN *a jó ebéd*". Kiemelések tőlem, T. S. A.

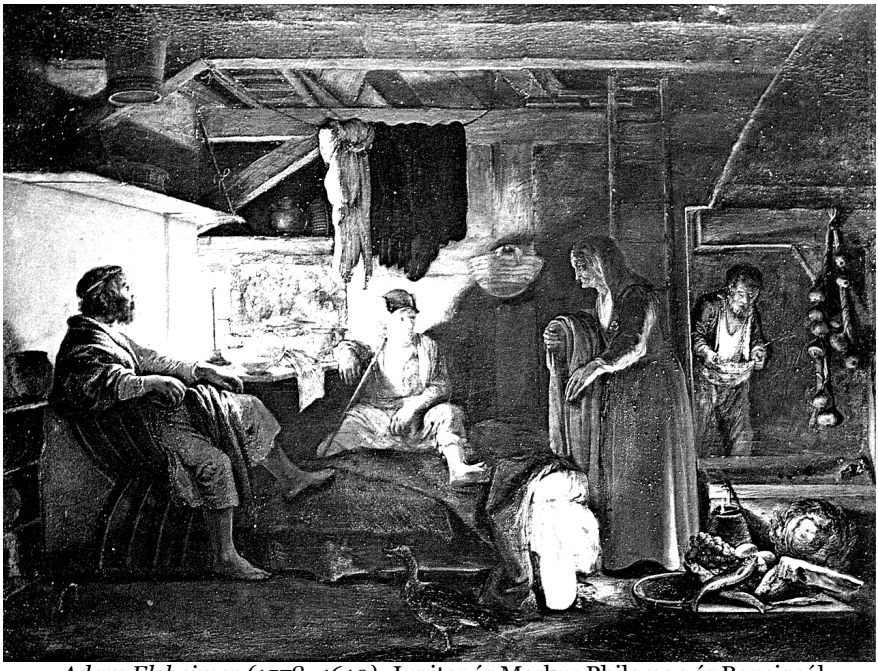

Adam Elsheimer (1578–1610), Jupiter és Merkur Philemon és Baucisnál *(1609–1610 körül)*

Ovidius történetével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a költő tipikus hőseiről van szó. Esendő kisemberek, akiknek tisztasága már-már valószínűtlen.[448] A téma pedig az istenek földi vándorlása és megjelenése az egyszerű kunyhóban. Gloviczki Zoltán szerint ez eszünkbe juttatja a *Teremtés könyvé*nek 18. fejezetét, ahol az Úr és angyalai Ábrahám sátránál jelennek meg. „*Ábramám azonnal felismeri az Urat*" – írja Gloviczki –, *de a vendéglátás motívuma ugyanúgy következik, mint az* Átváltozásokban: *Sárával együtt sürög-forog a vendéglátó, itt is, ott is sütés-főzés, lábmosás, a gyermekáldás ígéretében itt is megtörténik a kiválasztás*".[449] Az *áldás pohara* és Ábrahám története teszi indokolttá talán Kazinczy számára, hogy felhívja Berzsenyi figyelmét: „*ez Remete nem az Anyaszentegyház' Istenségeinek Papja, hanem azoknak, a' kik hozzánk Hellászból jöttek által.*"[450]

A történet kapcsán érdemes felidézni a híres poétikaelmélet-író, a jezsuita Jacobus Pontanus (1542–1626) Ovidius-kiadása 15. könyvének kiadásában megjelent (*P. OVIDII Nasonis Metamorphoseωn liber XV. Sectionibus, et in easdem argumentis probe distinctus, et locupletatus […] per Iacubum Pontanum societatis Iesu,* pl. Monachii, 1613) argumentumokat, ahol a *Philemon et Baucis* című történetről a következőket írja: „*Philemon, et Baucis diis Mercurio, et Iovi pietatem, et hospitalitatem ita placuerunt, ut totum domicilium eorum in templum mutarint, eosque, uti volebant, eiusdem templi sacerdotes instituerint*" *(Philemon és Baucis kegyességük és vendégszeretetük miatt tetszett meg*

[448] OVIDIUS–SZABÓ, 1968. 146.
[449] GLOVICZKI, 2004. 113.
[450] L. a 424. jegyzetet.

Mercurius és Iuppiter istenségeinek, úgyhogy azoknak egész lakhelyét templommá változtatták, ahogy azt is óhajtották, lehessenek ugyanennek a templomnak papjai).[451]

Czinege Edit (kortárs keramikus), Philemon és Baucis

[451] OVIDIUS–PONTANUS, 1613. 161.

A rövid összefoglaló két dologra is rámutat: egyrészt a kegyesség, a tisztelet és a vendégszeretet mint morális fogalmak határozzák meg az idős házaspár tetteit. Másrészt kicsi lakuk, amely nem lehet nagyobb, mint a *fanum*, az istenek kultuszhelye, templommá változik (maguk, mintegy az istenek papjaivá – hiszen fákká alakulnak át – és a szentéllyé változó kalyiba őrzőivé válnak). Így ír Ovidius a történet 698–702. sorában:

> *flexere oculos et mersa palude*
> *cetera prospiciunt, tantum sua tecta manere,*
> *dumque ea mirantur, dum deflent fata suorum,*
> *illa vetus dominis etiam casa parva duobus*
> *vertitur in templum: furcas subiere columnae,*
> *stramina flavescunt aurataque tecta videntur*
> *caelataeque fores adopertaque marmore tellus.*[452]

Ugyancsak vándormotívumnak tekinthető az istenek fogadtatásával kapcsolatos büntetés, illetve jutalmazás. A vidék mocsárba süllyed (az igaz moralitás és humanitás megnyilvánulása, hogy siratják szomszédjaikat), a szegényes kis ház díszes templommá alakul át (kettős metamorfózis: Philemon és Baucis fává, a kis ház szentéllyé alakul).

Ezek után térjünk vissza a Berzsenyi-levél részletéhez: az elmondottak alapján világossá vált, kik is ezek az istenségek (antik istenek és a moralitás allegorikus és más megjelenései), akik az egyszerű lakhelyet is templommá tehetik (sőt: teszik). Mindezek költői megjelenítése történik meg *A' Jámborság és Középszer* című versben, ott fejti ki moralitás-diatribéjét. Erre utal már Horváth János is, aki szerint Philemon említése „*már szinte költészetbe szárnyal fel, s nemsokára egy keltezetlen […] levelében […] néhány más versével együtt küldi is már Kazinczynak, ítéletét kérve.*"[453]

3. 2. 1. Jámbor – jámborság

Mindezek után vizsgáljuk meg a költemény címében szereplő allegorikus fogalmakat! Kezdjük a *jámbor–jámborság* szavakkal! Először is a melléknévi alakkal, amelynek főnévi változat, így elvont fogalma a *jámborság*. A Czuczor–Fogarasi szótár szerint a *jámbor (jó-am-b-or)* a közvélekedés szerint annyit tesz, mint *jó ember*. Bizonyos kifejezések (pl. *jámbor ember = jó ember*) azonban világosabban mutatják jelentését. Úgy vélik a szerzők, hogy a *jámbor* szó gyöke a *jó, „melyből* am *képzővel lett* jó-am, *összevonva* jám, *ebből ismét* or *képzővel (mely gyakran kedélyi, s lelki tulajdonságokat jelentő mellékneveket képez, mint bátor, bitor, komor, botor) lett* jám-or, *s az* m *után rokon* b *ajkbetűt vetve*

---

[452] OVIDIUS–SZABÓ, 1968. 150–151. Magyarul: „*s vissza amint néznek, látják, hogy lent az egész táj / mélyre, mocsárba merült, csak az ő kicsiny otthonuk áll, még; / sírnak a szomszédok sorsán, s ámulnak az aggok; / s ím az a kettőjüknek is oly kicsi ócska lakocska / templommá válik: cölöp állott, most csupa oszlop, / sárgul a zsupp, s a tető tündöklik sárga arannyal, / díszes az ajtófél, márványból rakva a padlat.*" OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 233.

[453] HORVÁTH, 1960. 63. Horváth János is jelzi: KAZLEV, VII., 1896. 199. L. még BDLev–FÓRIZS, 2014. 82–92., a vers: 87–88. E kiadás a levél keletkezését 1810. január 9-e előttre teszi.

jám-b-or."[454] Még megjegyzi, hogy így alakult a *gémberedik* ige *törzsöke* (szótöve) is. A szófejtésből kiemelendő, hogy azt írja, a szó töve (gyöke) a *jó*, amelynek képzője gyakran *kedélyi s lelki tulajdonságokat jelentő mellékneveket képez*.

Tanulságos megvizsgálni e melléknévnek a szótár által megadott jelentéseit (jelentésköreit) is. Az 1. szerint „*gyöngéd erkölcsi érzelmekkel bíró, kiben a természeti jó indulat vallásos áhítattal párosul*."[455] A 2. pedig: „*Különösen a[nnyi] m[int] szelíd, csendes természetű, ki senkit nem bánt*."[456] Kapcsoljuk hozzá mindehhez a főnévi változatot (*jámborság*), amely a fenti jelentéskörökhöz igazodva jelent *vallásos erkölcsiség*et (1.), *szelíd indulatban nyilatkozó természeti jóság* (2.).[457]

E két jelentéskör jól jelzi Berzsenyinek a verscímben lévő szóhasználatát: az istenségként szereplő allegória a *gyöngéd erkölcsi érzelmekkel bíró, a természeti jóindulatból fakadó vallásos áhítatú* istenséget mintázza, aki *szelíd és csendes természetű*. Egyaránt képviseli a görög-római és a keresztény vallásos erkölcsiséget és a természetből vagy természetéből adódó jóságot.

Magyar nyelvű költeményről van szó, romanizációja azonban vitathatatlan, így érdemes néhány latin terminusával is foglalkoznunk. A *jámbor* melléknévre meglepően sok latin szót találunk, amelyek jelzik jelentésárnyalatait. Vegyük számba ezeket betűrendben!

A *jámbor* szó jelentésénél ott találjuk a *castus* [*-a-um;* a továbbiakban: 3] melléknevet, amely a *feddhetetlen, tiszta erkölcsű, istenfélő* fogalmiságát is magába foglalja s mintegy kiegészíti jelzett szavunk jelentését. A szóból képzett főnév a *castitas* (*tisztaság*), amely pl. Horatiusnál előfordul a házassági feddhetetlenséget illetően (3. 24. 23.). A *clemens* melléknév is a szelídséget és a kegyességet fejezi ki. Ugyancsak a *jámbor* jelentésköréhez tartozik az *imbellis-e (békés),* a *mitis-e (szelíd, csendes),* a *modestus*3 *(mértéket tartó, szerény, szelíd)* vagy a *religiosus*3 (*istenfélő, kegyes*).

Nem említettük még a fogalmiság szempontjából a leginkább meghatározó szót, a *pius*3 (*istenfélő, kegyes*) melléknevet és az ebből képzett *pietas* főnevet, amely, mint tudjuk, fontos szerepet tölt be az erények sorában (Lucanus scholiasztája szerint: „*Duae sunt praecipuae Romanae virtutes, militari virtus et pietas*" (*Két kiemelkedő római erény van, a katonai vitézség és a kegyesség*)[458], ahogy a szenátus Kr. e. 27-ben Augustusnak ajádékozott díszes pajzsán szereplő erények (*Clupeus virtutis*: *virtus, clementia,* PIETAS, *iustitia*) között is szerepelt, amelyek a *vir bonus* tulajdonságai voltak Augustus korában.[459]

Horatius *camen*jeiben négyszer fordul elő: 1. 17. 13.; 2. 14. 2.; 3. 27. 35.; 4. 7. 24. Talán a leginkább megérdemli a figyelmet a 2.14. óda (*Ad Postumum*) 2. sora, ahol azt írja le, hogy még a *kegyesség, jámborság* sem tudja az idő múlását, vagyis a véget távol tartani: „*nec pietas moram*".

---

[454] L. CZUCZOR–FOGARASI, III., 1865. 208. Vö. BENKŐ Lóránd, szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* 2., Akadémiai, Bp., 1970. 258. Jelentése: *kegyes, istenfélő, szelíd türelmes*. A szó jelentését a következőképpen magyarázza: „*a* jó *melléknév és az* ember *főnév összetapadásából keletkezett*."

[455] CZUCZOR–FOGARASI, III., 1865. 208.

[456] UŐ., uo. 209. Még hoz egy harmadikat is, aminek jelentése: *együgyűség, bárgyúság*.

[457] UŐ., uo. A 3.: *Együgyűség, bárgyúság*.

[458] Az idézetet l. *Scholia in Lucanum Bellum civile,* pars prior, *Commenta Bernensia*, edidit Hermannus USENER, Lipsiae, 1869. 11. Idézi pl. SZEKERES Csilla, *Bevezetés* = UŐ., szerk., *Tempora et mores*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 15.

[459] Erről l. fentebb, az első rész 537. jegyzetét.

A fogalom romanizált európai recepciójából emeljük ki a már említett németalföldi festőnek, Vaeniusnak egyik emblémáját, amelyben a szentenciaszerű lemma a helyes élettel a halálfélelem elhárítására buzdít: „*Sic vivamus, ut mortem non metuamus*" (*Úgy éljünk, hogy ne féljünk a haláltól*).[460] Magyarázataként Horatius említett híres Postumus-ódájának (2. 14.) kezdősorait (1–4.) idézi. Valójában a szövegek mellett festménye, az embléma ikonja az érdekes, amelyet Gaietano Felice VERANI (1648–1743) által kiadott *Pantheon argutae elocutionis* (első kiadása: Messanae, 1670) című művének VI. könyvében (*De Symbolica eruditione, et de Emblemate*) magyaráz. Ebből kiderül, hogy az emblematikában sűrűn használt témáról s ábrázolási módról van szó, itt ugyanis ezzel a lemmával találkozunk: „*Vita ita instituatur, ut mors non metuatur* (*Úgy éljünk, hogy ne féljünk a haláltól*)."[461]

Vaenius emblémaképe az 1684-es rézmetszetes kiadásból (187.)

[460] VAENIUS, 1607. 192.; 1683. 184.; 1684. 186.
[461] VERANI, 1712. 322.

A folytatásban megadja a kép *descriptió*ját: a halál istennője, *Libitina* útjában álló *Pietas*t festette meg, akit jobbjával tart vissza, baljában az öröklét szimbolikus gyűrűjét tartja, mellette a Vesta szüzek örök lánggal égő oltára. Az oltár előtt egy ifjú egy kerek tükörben nézi magát, amit egy nyél segítségével tart baljában, az erkölcsöknek, nem a testnek hibáit készülve javítani, hogy a helyes mérték szabályához igazítsa életét, hogy kinevesse a halál érkezését. Több szárnyas, a farkába harapó kígyó az elfolyó évek sorát rajzolták meg, amelyek hosszú lánc alakját formálják.[462]

Érezzük az istenség (istennő) erejét, amely (és aki) ellenáll az időnek és ezzel együtt az elmúlásnak, hiszen visszaparancsolja a halált. A *pius* ereje és a *pietas* fensége magasztosul istenséggé, amelynek egyik megjelenési formája maga a *jámborság* mint erény.

3. 2. 2. A(z arany) középszer és a közép

Berzsenyi Dániel költeményének címében a *középszer* szerepel, bár a vers 2. sorában már az *arany* jelzőt is hozzáteszi. Érdekesség, hogy itt a rövidebb főnévi alak szerepel az elvont fogalomképző (allegorikus) *középszerűség* helyett.

Nézzük meg először a magyar szóhasználat *nyelvi* oldalát, hogyan határozza meg a Czuczor–Fogarasi szótár. E megfogalmazásban a *középszer* főnév nem más, mint „*a dolognak azon viszonyos állapota, mely szerént bizonyos tulajdonságára nézve, a maga nemében sem egyik, sem másik szélsőséghez nem tartozik*”.[463] Vagyis a mértéktelenség elvetésének, a mérték megtartásának fogalma szerepel jelentéskörében. Az ebből képzett melléknév a *középszerű*, s ugyancsak névszóképzéssel újra főnévként jelenik meg a *középszerűség*. E szónak már kettős jelentését adja meg a szótár: az 1. (amely mai jelentése is), valamely dolog nem kiemelkedő voltára utal. A 2. jelentés foglalja magába az első főnév jelentését, vagyis „*középszerű állapot, mely a szélsőségektől távol van, különösen sem fölötte gazdag, sem fölötte szegény*”.[464] Ezután idézi Berzsenyi *Osztályrészem* című költeményének 3–4. versszakát.

---

[462] UŐ., uo. L. részleteiben erről már idézett kéziratos munkánkat: *Moralia et pictura Horatiana. Horatius [s más régi scriptorok] vers- es prózaszövegeinek festői [emblematikus] megjelenítése.* A második rész 207. jegyzete a szerkesztett munka 71–75. oldalán. A színes változatú kép leírása (olvasatunkban): „*Ezután nézzük a jóval korábban keletkezett Vaenius-képet, amelynek számos elemét felfedezhetjük a fenti leírásban. A római házbelsőt (szentélyt) ábrázoló képen négy alak látható, akik az oldalajtón lépnek a szobába. Elöl sötétbarna, térdig érő tunikában, élénkvörös köpennyel, lepellel burkolva, amelyet a derekán tűz meg, lábán sárga, lábszárközépig érő szattyánlábbeli, a leírás ifjú embere, aki egyik kezével mintha fésűszerű tárgyat tartva rendezné haját, a másikban a kerek nyeles tükör. A feje fölött három, szárnyas farkába harapó kígyó, akik láncszerűen függnek. (Ez is szerepelt a leírásban, de számukról nem beszélt.) A kép talán főalakja a leírásban szereplő allegorikus alak, Pietas, a Kegyesség, aki az ifjúra tekint, fején sárga fejfedő sállal, felsőruházata bordó (az ifjú vörös ruházatánál fakóbb), alsóruházata zöld, lábán egyszerű saru. Egyik kezével az ifjúnak nyújt egy sárga peremű karikát (lehet tál is), a másik kezével pedig erőteljesen visszatartja az ajtófélfánál belépni szándékozó Halált. A leírás szerint a halálistennő, Libitina van jelen, de itt a jelenetben a csontváz-Halál szerepel, aki szürke lepelbe burkolózik, egyik lába – amelly egy kígyóra, az időszimbólumra tapos – és ijesztő koponyája látszik, kezében pedig nyílvessző. A Halál mellett egy sötétbarna ruhába öltözött ősz, szakállas öregember, aki viszont belép a szentélybe. A Pietas mellett ugyanis ott van a Verani-leírásban is szereplő díszes, kékes színű tűzhely, amelyben a vöröses láng lobog.*”

[463] L. CZUCZOR–FOGARASI, III., 1865. 1161.

[464] UŐ., uo. 1162.

Tekintsünk még rá a *közép* (főnév – ugyanis a jelentésében ennek megfelelő melléknévi alakot is hozza) meghatározására is! Itt azt mondja, hogy „*szorosabb értelemben az a pont, vagy vonal, mely valamely testnek vagy térnek szélső pontjaitól vagy vonalaitól egyenlő távolságra esik*”.[465] A két szó, a *középszer* és a *közép* is tehát valamitől számított középpontot jelöl, egyenlő távolságra a szélektől, ha úgy tetszik, szélsőségektől.

A 18. század végi és a 19 század eleji magyar irodalomban, mondhatni a magyar nyelvű költészetben, a *középszer* és a *közép* szavak használata azonban az egyre szaporodó Horatius-versmagyarítás (fordítás) nyomán jelentkezett[466] s terjedt el, mégpedig a híres 2. 10. *carmen,* az *Ad Licinum Murenam* című vers 5. (6.) sorának fordításáról van szó: „*Auream quisquis mediocritatem / diligit*”. Így jelentéskörét a *horatianizmus* és az ókori, valamint az újkori romanizált (neolatin) háttér határozta meg.

Nézzünk először néhány ismert példát (a teljességre itt nem vállalkozva) a magyarítások kettős szóhasználatára! Orczy Lőrinc (1718–1789) a *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől* című kötetében lefordította Horatius 2. 10. versét: *Horátz' X. éneke a' II. könyvből.* Ott az 5. sort így adja vissza: „*Az arany középbenn vagyon a boldogság*”.[467] A szerző a latin *mediocritas* (görög *meszótész*) *közép*ként való értelmezésénél marad, ami a *mértékletesség* jelentést is sugallja.

A másik szerzőnk a *közép* szóhasználatára Szentjóbi Szabó László (1767–1795) versfordítása, akinek 1791-ben Pesten jelent meg verseskötete: *Szent-Jóbi Szabó László költeményes munkái.* E kötet XVII. költeménye a Horatius-fordítás: *Horatii Carm[minum] Libri II. Ode V. (Rectius vives licini etc.).*[468] Az 5. sor interpretációja nála: „*A' közép sorsnál ki nagyobra nem vágy*”.[469] Vagyis, az *arany* jelző eltűnik, helyébe a melléknévi értelmű *közép* kerül jelzőként, amelynek főneve (jelzett szava) a *sors* lesz.

Virág Benedek, bár Horatius szorgos követője, ódáit csak 1824-ben megjelent fordításkötete közli.[470] Természetesen megtalálható a *Liciniushoz* című vers, amelynek 5. (6.) sora így hangzik: „*A' közép sorsú, arany életében, / Ronda hajlékot nem akar lakásnak*”.[471] Virág szabad fordításban értelmezi a horatiusi sorokat: a *közép sorsú* ember itt az, akit a sorsváltozások megkíméltek a szélsőségektől. Az *arany életében* kifejezés pedig arra utal, hogy élete teljében.

---

[465] UŐ., uo. 1155.

[466] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint Calepinus tizenegy nyelvű, köztük a latin szó magyar nyelvű megfelelőjét is megadó szótárában (Ambrosii CALEPINI *Dictionarium undecim lingaurum,* itt: Basileae, é. n. 1118.; a szótár az 1585-ös kiadást jelzi) a *permediocris-e* jelentésénél adja meg a következőt: igen *közép szerű.* L. BENKŐ, 1970. 635. A *medioris,* ill. a *mediocritas* szónál a *mediu*shoz (*középső*) utasít, aztán viszont hozza a *mediocris (mértékletes, közép)* és a *mediocritas (mértékletesség, közép ség [sic!]*) szót is. CALEPINUS, uo. 920. A TESZ hoz még egy adatot 1696-ból: „*Hogy a jóságos cselekedetnek* közép szerire *eljusson*” (Illy[és András]: Préd. 2: 75: NYSz).

[467] ORCZY Lőrinc, *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől. Két nagyságos elménck költeményes szüleményei,* Kairosz, Bp., 2015. 104.

[468] SZENT-JÓBI SZABÓ, 1791. 37–38. A vers modern kritikai kiadását l. SZENTJÓBI SZABÓ László *összes költeményei,* szerk., RÓBERT Zsófia, Balassi, Bp., 2001., itt: 76–77. Szentjóbi Szabóról l. a *Bevezetés*t: 9–46. L. még: GÁLOS Rezső, *Szentjóbi Szabó László*, Művelt Nép, Bp., 1955.

[469] UŐ., uo. 37.

[470] *Q. F. HORATIUS' Ódái. Öt könyv,* Budán, 1824.

[471] UŐ. uo., 69.

XVII.

HORATII CARM. LIBRI II. ODE X. (*Rectius vives Licini &c.*)

BÓLDOGABB léſzel Licinus! ha ſzinte
Part alatt ſem-járſz, de bé-ſem-botsátod
A' zajos tenger veſzedelme közzé
Büſzke hajódat.

A' közép ſorsnál ki nagyobra nem-vagy,
Azt ſem a' ſzükség nem-eméſzti gondal
Sem kaján ſzemmel palotája fényét
Más nem-irigyli.

A vers részlete Szentjóbi Szabó 1791-es kötetéből (37.)

Kétségtelen azonban, hogy valószínűen Berzsenyi nyomán – bár tudjuk, nem ő fordítja (értelmezi) így a latin *mediocritas*t[472] – a latin szónak a *középszer* és a *középszerűség* magyar megfelelői váltak ismertebbé s az értelmezői hagyomány is ezt követte.[473]

Az időrendet követve elsőként említjük a nagy epikai életművet hátrahagyó piarista szerzetesnek, a matematikus Dugonics Andrásnak (1740–1818) az 1774-ben Pozsonyban megjelent *Trója veszedelme* című művéhez fűzött versfordításai (*Következnek különféle versek*) között található Horatius-fordítását (2. 10.), amely a pásztori versek (Vergilius) és Ovidius *Metamorphoses*-részlete (I. 89–130.: *Az idők' változása és különbsége*) között található.[474]

A negyedik versként (§. IV.) következik tehát *Horatius Saffikumja. Libri 2. Oda 10. Rectius vives.* A horatiusi *aura mediocritas*t (ahogy a mellékelt képen is olvasható) *arany középszerűség*nek fordítja. Vagyis a szó továbbképzett (főnév → melléknév) alakjából képez elvont főnevet. (Ennek lehetőségét és jelentéskörét már bemutattuk.)

*Középszer*nek (sic: *közép-szer*) fordítja Földi János (1755–1801) is versmagyarításában: *Horátz' X. Éneke. A' II. Könyvből.* tudjuk, hogy a költő korában a vers a *Magyar Museum* 1788-as első kötetének *Negyedik negyed*ében

[472] L. RITOÓK Zsigmond, *Horatius és az arany középszer* = UŐ., *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*, Osiris, Bp., 2009. 359–366. L. egy megjegyzését (362.): *„A »középszer« talán mint Berzsenyi-szó él, de már Földi János így fordítja 1789-ben, és Verseghy is 1806-ban.*"

[473] L. Gyulai Pál, *Horatius olvasásakor* című költeménye 36. sorát: *„Arany középszer, benned hisz, remél!*"

[474] L. DUGONICS, 1774. 275.

található (361–362.). A fordítás Kazinczy *Orpheus*ának 1790-ben kiadott darabjában (*Víz-öntő' hava,* 29–30) is megjelent.[475] Az egyik esetben *Dr. FÖLDI, a másik esetben D. FÖLDI* aláírással.

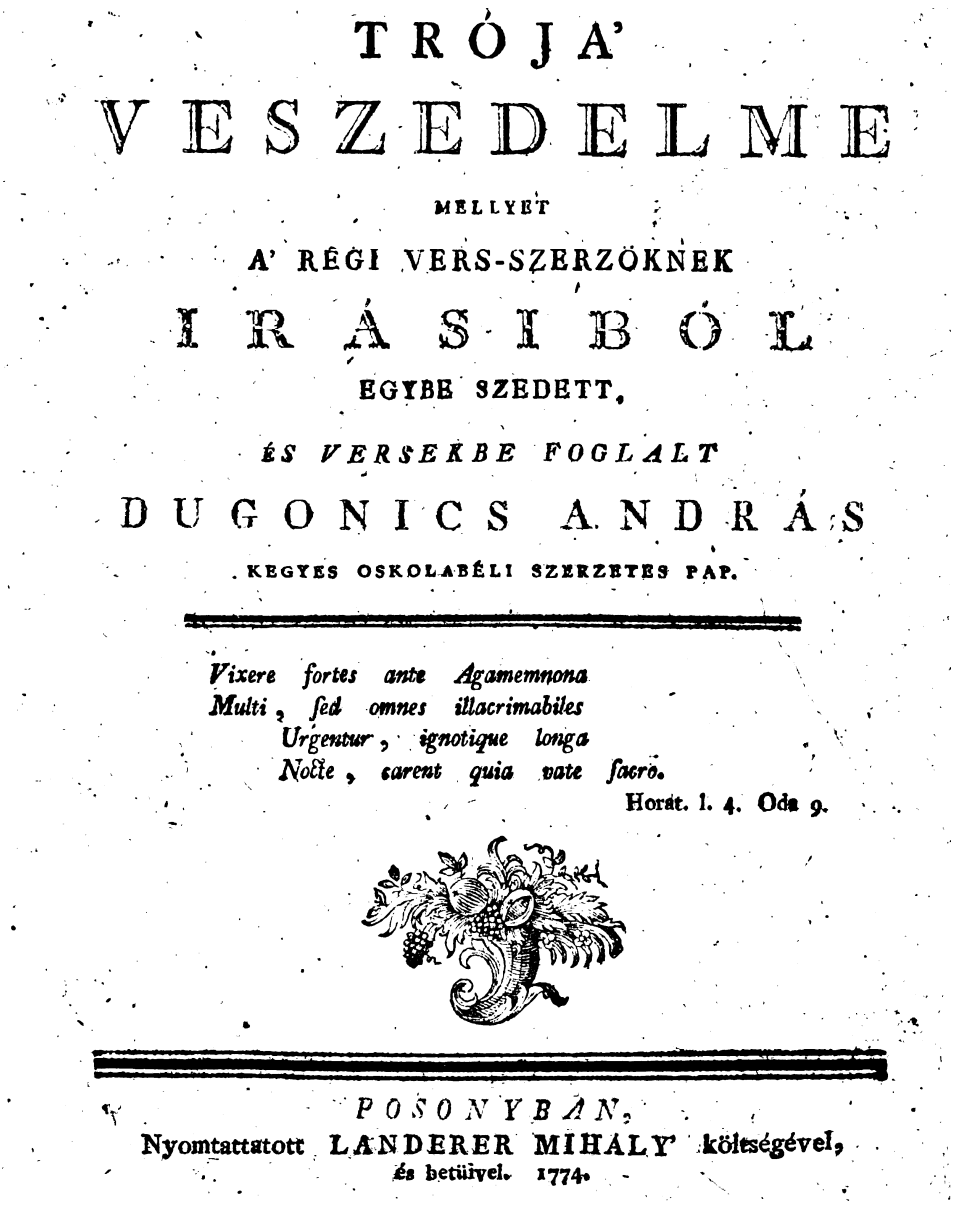

TRÓJA'
VESZEDELME
MELLYET
A' RÉGI VERS-SZERZÖKNEK
IRÁSIBÓL
EGYBE SZEDETT,
ÉS VERSEKBE FOGLALT
DUGONICS ANDRÁS
KEGYES OSKOLABÉLI SZERZETES PAP.

Vixere fortes ante Agamemnona
Multi, ſed omnes illacrimabiles
Urgentur, ignotique longa
Nocte, carent quia vate ſacro.
Horát. l. 4. Oda 9.

POSONYBAN,
Nyomtattatott LANDERER MIHÁLY' költségével,
és betüivel. 1774.

Dugonics művének címlapja

475 L. az *Orpheus* modern kiadásában: *Első folyóirataink: ORPHEUS,* s. a. r. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 17–18.

Horatius Saffikumja.

Libri 2. Oda 10. Rectius vives.

Tsak azok élnek éſzſzel e' világon,
Kik ſem fetrengnek mindenkor a' hágon
Sem a' tengernek közepén nem mennek
A' tsónak' ágon.

A' ki az arany középſzerüségnek
Kedveli javát, az udvari lévnek
Nem vágy tálára, ſem rút vállújára
A' Paraſzt Pépnek.

A vers részlete Dugonics könyvében (275.)

VIII.

HORÁTZ' X^dik ÉNEK

A' II-dik KÖNYVBÖL.

Boldogabbann élſz, Liciní, ha méllyre
Sem ſietſz mindég, ſem elöre, tartván
Szélveſzes zajtól, igen a' tsávargó
Partra nem ügyelſz.
A' kinek nem rút az arany közép-ſzer,
Nem hever ſzalmás kalyibák' temérdek

Földi fordításának versrészlete a Magyar Museum*ban (1788)*

Szó volt már Péteri Takáts József hatásáról s az *Erköltsi oktatások* című könyvéről, valamint megemlítettük verseskönyvét (*Költeményes munkáji,* Bétsben, 1796), valamint az ott található Licinius-carmen szabad fordítását is: *A' Közép-szerűség. Horátz' éneke.*[476] A címben (ahogy Dugonicsnál az 5. sor fordítása) a *középszerűség* szó szerepel, az 5. sornál viszont már a *közép-szer* szót alkalmazza: *„A közép-szernek betse, mint aranynak, / Mindenütt kelló"*.[477] Péte-

[476] L. a 371. és a 374. jegyzetet fent.
[477] L. PÉTERI TAKÁTS, 1796. 119. A vers a 119–120. oldalon.

ri Takáts tényleg a vers parafrázisát készíti el vagy a fordításelméletek *szabad* felfogását alkalmazza. A horatiusi *arany közép* jelentése megmarad ugyan, hiszen a 2. versszakban a szélsőségektől való óvás fordul elő („*az avúlt fedélnek / Szennye útálat; veszedelmes a nagy / Udvari pompa.*"), viszont morális értékét itt már az aranyhoz méri.[478]

Verseghy Ferenc (1757–1822)[479] nevéhez köthető a *Magyar Aglája, avvagy kellemetesen mulató nyájaskodások különbféle versnemekben* című verseskötet, amely Budán jelent meg 1806-ban.[480]

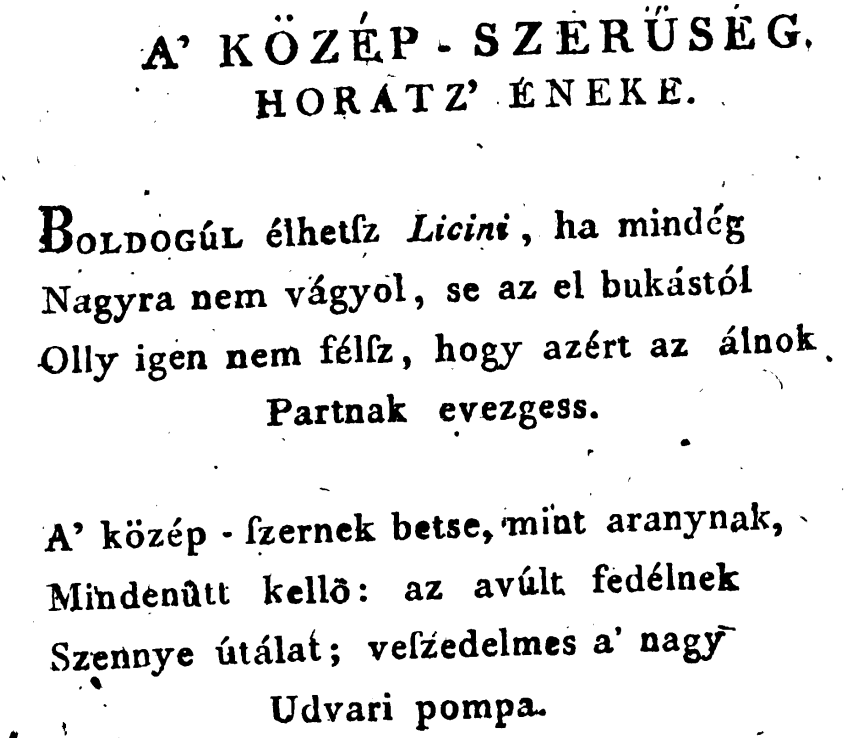

A' KÖZÉP - SZERŰSÉG.
HORÁTZ' ÉNEKE.

BOLDOGÚL élhetſz *Licini*, ha mindég
Nagyra nem vágyol, se az el bukástól
Olly igen nem félſz, hogy azért az álnok
Partnak evezgess.

A' közép - ſzernek betse, mint aranynak,
Mindenûtt kellõ: az avúlt fedélnek
Szennye útálat; veſzedelmes a' nagy
Udvari pompa.

A vers részlete Péteri Takáts verseskönyvében (119.)

A kötet versei előtt olvasható tanulmány *A' magyar verseknek különbféle nemeirűl* számol be, amelyben a versformák dallamformáját, kottáját is közli. Aztán következnek is a különféle versformák, s ott találjuk a köztudottan kedvelt s leginkább zenei (sokszor az ebben a formában írt Horatius-verseket – pl. az 1. 22.) vagy megzenésíthető szapphói formában írt Licinius-verset (2. 10.) is.[481]

---

[478] Érdemes lenne az eredeti horatiusi vers jelentését és e parafrázisoknak tartalmi és fordítási kérdéseit is vizsgálat alá venni, amelyet a Licinius-vers bemutatásánál a későbbiekben másutt célul tűztünk ki.

[479] Verseghyről összefoglalóan l. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Balassi, Bp., 1994. 329–347. L. ott még a közölt szakirodalmi hivatkozásokat is.

[480] A *Magyar Aglájáról* l. MARGÓCSY István, *Kazinczy és a magyar Aglája* = SZURMAY Ernő, szerk., *In memoriam Verseghy Ferenc V.*, Szolnok, 1998. 31–37.

[481] VERSEGHY, 1806. 91–92. Verseghy zenei műveltségéről és zeneszerzői vénájáról l. HOVÁNSZKY Mária, *A muzsikus Verseghy, avagy a magyar »hárfás« zenei és énekköltői munkássága* =

MAGYAR

AGLÁJA,

AVVAGY

KELLEMETESEN MULATÓ

NYÁJASKODÁSOK

KÜLÖMBFÉLE VERSNEMEKBEN.

A Magyar Aglája *címlaprészlete*

A' Középszerüség.

Boldogabb léſzel, ha sem a' magosra
ſzüntelén' nem törſz, sem az ál sekélyenn
nem maradſz, féltvén dagadó haboktúl
gyenge hajódot.
Mentt az agg bútúl az arany középſzer,
mellyirígylendő palotákra nem vágy,
sem magát fösvény födelű ſzugolyban
fel nem eméſzti.

A vers részlete Verseghy kötetében (91.)

SZACSVAI KIM Katalin és munkatársai, szerk., *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon* (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez 2)., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Bp., 2017. 309–352. A horatiusi versek dallamairól l. SZABOLCSI Bence, *A régi magyar »metrikus» énekek történetéhez* = UŐ., *Vers és dallam,* Akadémiai, Bp., 1972. 67–93. A 14–16. században a *rejtőzködő Horatius*ról beszélhetünk, versei énekelt formában voltak ismertek.

A szabad interpretációjú (vagy parafrasztikus) vers címe: *A' Középszerűség*, vagyis a korábban már bemutatott szóalkotási módként létrejött elvont fogalom. Az 5. sorban viszont már az *arany középszer* magyarítás olvasható: „*Mentt az agg bútúl az arany középszer*."[482] Vagyis, a régi gondoktól (is) megment az arany közép, azaz a szélsőségektől tartózkodó életmód. Magyarul is a fogalom etikai értelme fogalmazódik meg Horatius alapján, azaz a morálfilozófiai diatribé része.

Verseghy e költeményét megtaláljuk a 20. század eleji kiadásban, amelyet Császár Elemér és Madarász Flóris rendezett sajtó alá.[483] A vershez jegyzetében *Az Irígységhez* (100. számú) című horatianus (mintája: 1. 31.) ódához utasít, ahol megjegyzi: „*Nem fordítás a magyar vers, de nem is eredeti. Sok benne, a mi az ő föltalálása, de ezeket oly ügyesen illeszti az átvett részekbe, hogy nem szenved az egésznek sem gondolatmenete, sem hangulata.*"[484] *A' Középszerűség* [sic!] című versnél (114. számú) pedig ezt jegyzi meg: „*E vers tulajdonkép nem egyéb, mint Horatius »Rectius vives Licini» című költeményének (Carm. II: 10) fordítása, megfosztva az eredetit a klasszikus vonatkozásoktól.*"[485] Kedvezőbb megfogalmazású az előző vélemény, amely elválasztja még a szabad fordítástól is, és valójában az *imitatio/aemulatio* működését jelzi kijelentésében: sok az ő feltalálása, s ezeket ügyesen az eredetihez (nyilvánvalóan kimutathatóak a centók) illeszti.[486] Csipak Lajos Verseghy Horatius-követését és verstechnikáját a következőképpen világítja meg: „*Verseghy önállóságát már Toldy nagyon kiemeli, amidőn azt mondja, hogy ha átdolgoz vagy az eredetire hivatkozik is, ott is olyan szabadon, annyira a maga módja szerint alakit, annyi könnyűséggel és vidorsággal, hogy hajlandók vagyunk azt hinni, miszerint ki így tud írni, bizony feltalálásában sem lett volna hiány, ha azt feladatává tűzi ki.*"[487] Ezzel Csipak arra utal, hogy felesleges az imitációs/aemulatiós technika, a (romantikus) *eredetiség* is megállta volna a helyét poézisében, oly sok mindent *talál ki*.

Császár viszont éppen Horatius 2. 10. versének *imitatió*jával és *aemulatió*jával kapcsolatban azt *fordítás*nak minősíti, amelyet megfoszt Verseghy a klasszikus vonásoktól. Még ha *Az Irígységhez* című verset szerencsésebb követésnek vesszük is, itt ugyancsak érvényesül a *gondolatmenet s hangulat*, s megfelel a horatiusi morális diatribé követelményeinek.

3. 2. 2. 1. A *közép* mint az erénytan kulcsfogalma

A Berzsenyi-vers fogalomhasználata (*középszer* [ti. a *közép*]) szempontjából szükséges a fogalomnak mint a moralitás kulcsfogalmának a rövid áttekintésére.[488]

---

[482] VERSEGHY, 1806. 91.
[483] *VERSEGHY Ferenc összes költeményei,* I. kötet, kisebb költemények, Franklin-Társulat, Bp., 1910. 178.
[484] VERSEGHY–CSÁSZÁR, 1910. 373.
[485] UŐ., uo. 378.
[486] Horatius és Verseghy viszonyáról l. CSÁSZÁR Elemér, *Horatius és Verseghy* = ItK, 1899/3. 287–300.; 4. 427–452.
[487] CSIPAK, 1912. 67. Csipak Toldy Ferenc említésével az 1865-ben Pesten megjelent *Verseghy Ferencz költeményei* című kötetére utal. L. itt költeményeiről 9–11.
[488] Erről részletesen írtunk Vaenius emblémáinak tárgyalásánál a már hivatkozott, még kéziratos munkánkban: *Moralia et pictura Horatiana.* A szerkesztett, nyomdakész változatban: 158–164. *Az*

A görög ηθος (*éthosz*) és a latin *mos* köré felépülő bölcseleti gondolkodás az irodalmi megnyilvánulások mellett a filozófia vonulataihoz köthetőek. Elsőként a szofistákhoz (szofizmus) és Szókratészhez, akiknek etikai vizsgálódása próbálkozott meg először azzal, hogy ne a *hagyomány*ból vezesse le a közösségi élet szabályait, hanem azt az emberi *természet*re építse.[489] Úgy vélték, hogy az emberi létezés célja az *élvezet* (*hédoné*) vagy a *hatalom* (*bia*), s jónak tekintettek minden olyan cselekvést, amely növelte az élvezetet vagy a hatalmat, bár elismerték, hogy a *tudás* is lehet életcél. Így lesz a megismerésből *erény* (αρετη), amelynek célja a boldogság (*eudaimonia*). Ebben a korban (ebből eredően) így háromféle életmódot különböztettek meg: az *élvezetvágyó*t (*biosz hédonikosz*), a *becsvágyó*t vagy *hatalomvágyó*t (*biosz politikosz*) és a *tudásra törekvő*t (*biosz theóretikosz*).[490]

Mindezt Szókratész, a racionalitás alapján, az *erényetika* felé mozdítja el, amely nem az ember természetét tekinti alapul, hanem a szellemét, amely cselekvésének meghatározója lesz. Az erényetika abból indul ki, hogy az ember a természeténél fogva a jót keresi, s mivel tud a jó és a rossz között választani, cselekvését is eszerint irányítja. Szókratész tehát elsősorban a *tudáserény*t állítja az ember elé. Úgy véli, hogy a jónak a tudásából, az értelmes belátásból feltétlenül fakad a jónak a tevése is.[491]

Szókratész életműve azonban jórészt Platón dialógusaiban rajzolható meg, aki például a *Gorgiasz* című művében az erény és a boldogság kapcsolatáról a házigazda Kalliklész szájába adja annak kritikáját, hogy a boldogság az *areté* féktelenségével és szabadosságával párosulhat. A következőket írja: „*Csak az él jól, aki vágyait hagyja nagyra nőni s nem fékezi; és bátran, belátóan ki tudja elégíteni még akkor is, ha már tetőpontjukat elérték, s mindig megszerzi azt, amire vágyik*".[492] Ugyanakkor, mivel az erény valamiféle bennünk lévő jó, tehát a jó tudása a helyes cselekvés előfeltétele. Ezt a gondolatot építi tovább Platón erénytanában, amelyet az *Állam* 4. könyvében fejt ki (különösen az *Állam erkölcsössége* című rész). Nála az erények az emberi lélek részeihez kötődnek, tehát minden lélekrésznek megvan a maga erénye, ezek pedig a bölcsesség, ami mint az értelem, a bátorság, mint az indulatos lélekrész és a mértékletesség, mint a vágyakozó lélekrész erénye.[493]

Elsőként azonban ARISZTOTELÉSZ tárgyalta önálló filozófiai diszciplínaként az etikát s megkülönböztette az elméleti filozófia ágaitól (logika, fizika, matematika, metafizika). A filozófia a változó és változatlan létezőkkel foglalkozik, a gyakorlati filozófia az emberi cselekvéssel és annak termékeivel.[494]

Arisztotelész három etikai művet írt: az *Eudémoszi etiká*t, a *Nagy etiká*t s a leginkább forgatottat, a *Nikomakhoszi etiká*t, amely feltehetően Arisztotelész fiának, Nikomakhosznak a nevétől kapta a címét. Ez az etika tartalmazza az emberi cselekvés átfogó elméletét, amely egyúttal boldogság- és erényelmélet is.

---

etikáról és a morálról, valamint az erények tanáról. Itt ennek alapján fogalmazzuk meg a tudnivalókat.

[489] TURAY Alfréd–NYÍRI Tamás–BOLBELITZ Pál, *A filozófia lényege, alapproblémái és ágai,* Szent István Társulat, Bp., 1992. 237. (L. még az egész fejezetet: *Bevezetés az etikába*.)

[490] UŐ., uo. 239.

[491] UŐ., uo. 239. Valamint PAIS István, *A görög filozófia,* Gondolat, Bp., 1982. 273.

[492] PLATÓN, *Gorgiasz,* 492a. PLATÓN, 1., 1984. 572. Ford. PÉTERFY Jenő.

[493] PLATÓN, *Állam,* 435e–444c. PLATÓN, 2., 1984. 471–496.

[494] NYÍRI Tamás, *Alapvető etika*, Szent István Társulat, Bp., 1994. 4.

Szempontunkból ez utóbbi érdemel nagyobb figyelmet, ugyanis a Filozófus úgy gondolja, minden tevékenység feltételez valami rátermettséget, *erény*t (αρετη), ami lehetővé teszi, *hogy* cselekedjék az ember, és azt is, *hogyan*. Az erény tehát az, ami alkalmassá teszi az embert bizonyos cselekvésre.[495] Vagyis az erények a társadalomban élő emberek olyan *alapmagatartásai*, amelyekből azok a cselekedetek erednek, amelyeket erkölcsösnek, etikai szempontból jónak ítélnek.[496] *„Arisztotelész tehát úgy véli, hogy az erény nem csupán* belső lelki alkat*, nemcsak* lelkület*, hanem* tett *is, amelyre alkalmassá tesz az erény mint alapmagatartás."*[497] Tehát a konkrét erkölcsi cselekvés is hozzátartozik az erényhez, a puszta lelkület cselekvés nélkül még nem erény. Összegezve tehát az erény az az alapmagatartás, amely alkalmassá teszi az embert arra, hogy mindenkor a leghelyesebb viselkedésmódot válassza.[498]

Szólnunk kell még arról is, hogy Arisztotelész szerint a helyes, emberileg észszerű viselkedés a két szélsőség közti *közép* (*μεζον*) választása, azaz olyan viselkedés, amelyben nincs sem *túlzás*, sem *hiányosság*.[499] Az erényelmélet e fontos fogalmát szükséges Arisztotelész *Nikomakhoszi etiká*jából idézni: *„Így hát a túlzást és a hiányosságot minden hozzáértő ember kerüli, ellenben a* középet *keresi, s ezt választja; de persze nem éppen a kérdéses dolognak pontosan vett közepét, hanem* magunkhoz viszonyított közepet*." […]* „az erény is bizonyára mindig a közepet igyekszik eltalálni. *Természetesen az erkölcsi erényt értem, mert hiszen ez vonatkozik az érzelmekre és a tettekre, és ezekben van túlzás, hiányos és közép."* […] „Tehát az erény bizonyos értelemben középhatár*, amennyiben ti. a közepet igyekszik eltalálni."* […] *„Az erény tehát olyan lelki alkat, amely az akarati elhatározásra vonatkozik, abban a hozzánk viszonyított* középben *áll, amely egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozza meg. Középhatár két rossz között, melyek közül az egyik a túlzásból, a másik a hiányosságból ered; s középhatár azért is, mert míg az egyik rossz a kellő mértékben túllépi, a másik pedig azon alul marad, az érzelmekben éppúgy, mint a cselekvésekben – az erényt középen találja meg, és azt le is választja. Ezért lényegét és a mibenlétét kifejtő meghatározást tekintve az erény* közép*, de abból a szempontból nézve, hogy mi a legjobb és a helyes, az* erény a legfelső csúcs."[500]

A horatiusi moralizáló – tehát a helyes életet, az erény útját kereső – *carmen*ek szempontjából sem mellékesek ezek az arisztotelészi mondatok, hiszen tudjuk, hogy az *Ódák* 2. 10. versét, ahol az *aurea mediocritas,* az *arany közép* (5. sor) kulcsfogalom, amelyet Ritoók Zsigmond is kiemel értelmezésében.[501]

Arisztotelész után a görög filozófiai gondolkodást tekintve érdemes lenne idéznünk még a görög (és a római) sztoa etika- és erényelméletét, hiszen tudjuk,

---

[495] TURAY–NYÍRI–BOLBELITZ, 1992. 245.
[496] UŐ., uo. 249.
[497] UŐ., uo. 249.
[498] UŐ., uo. 249. L. még HELLER Ágnes, *Az aristotelési etika és az antik ethos,* Akadémiai, Bp., 1966.
[499] TURAY–NYÍRI–BOLBELITZ, 1992. 255.
[500] ARISZOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika,* 1106b–1107b. L. ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika,* Európa, Bp., 1997. 51–53. Ford. SZABÓ Miklós. A kiemelések tőlem, T. S. A.
[501] L. RITOÓK, 2009. 359–366. A versről l. még: KOZÁK Dániel, *Arany középszer és Augustus a II. 10. ódában* = HAJDÚ Péter (szerk.), *Horatius arcai,* reciti, Bp., 2014. 145–158.

hogy e filozófiai rendszer egyik fontos területéről van szó.[502] Mindez azonban már meggyőz arról, hogy az erény a középben testesül meg, a közép fogalmával szorosan összefügg. A megtestesült (allegorizált) *Erény* tehát maga a közép.

3. 2. 2. 2. Latin (horatiusi és más) szöveg- és képi világok a *közép* megjelenítésében

Láttuk, a *közép* mind a görög és római filozófia elméleti gondolkodásában, mind a bölcselkedő költői beszédmódban (*diatribé*) meghatározó helyet foglal el, s része a *horatianizmus*nak, valamint a latinitással (s a latin műveltséggel – *humanitas*) együtt járó újkori európai moralitásirodalomnak. Ennek igen sokoldalú hátterét most leszűkítve ismét Vaenius emblémakönyvéhez (amely – mint már jeleztük – Horatius és más antik scriptorok szövegeihez készít embléma-jellegű festményeket) fordulva segyítségért, érdemes itt (is) egy horatiusi ihletésű emblémáját, az *In medio consistit virtus* címűt. Munkánkban bemutattuk, hogy Vaenius emblémagyűjteményében szinte egymás után nyolc embléma tárgyalja, illetve lemmája jelzi a *virtus* különféle sajátosságait és megnyilvánulásait, s még van egy kilencedik is, amely (úgy véljük) e sorozatot lezárja. Ezek a következők: 1. *Virtus inconcussa (A meginhgathatatlan erény);* 2. *Virtutis gloria (Az erény dicsősége);* 3. *Virtus immortalis (A halhatatlan erény);* 4. *Virtuti sapientia comes (Az erény kísérője a bölcsesség);* 5. *Virtus in actione consistit (Az erény a cselekedetek között áll);* 6. *Virtus invidiae scopus (Az erény az irigység veszedelme) ;* 7. *In medio consistit virtus (Az erény középen áll);* 8. *Amor virtutis (Az erény szeretete)* és a 9. *Post multa virtus opera laxari solet (A sokféle feladat után az erény szokott nyhülést adni)* című. Az emblémák nem egészen egymás után következnek (bár egymáshoz nagyon közel esnek), mégis elgondolkodtató a misztikus kilences szám.[503]

Ezek közül most a harmadik triádnak, az emblémagyűjteményében az *erény* megtestesülésének versei és képei közötti *hetedik* emblémát, az *In medio consistit virtus* címűt mutatjuk be, amelynek jelentése: *a középen alapszik az erény*, vagy *az erény középen áll*.[504] Különösen az *első*ként megadott jelentéshez kötődik komoly filozófiai háttér, az arisztotelészi *meszótész*, amelyre fentebb már utaltunk.

Foglalkozzunk a lemmához (címhez) tartozó szövegekkel, amelyek közül az első természetesen Horatiusé, amelyet Vaenius a *Levelek* 1. könyvének 18. versében (9. sor) idéz: „*Virtus est medium vitiorum et utrimque reductum*" (*Csakhogy a férfierény a középen, a két hiba közt jár*).[505]

A horatiusi verssorban nyilvánvaló az arisztotelészi hatás, ahol a Filozófus a két hiba (*túlzás* és a *hiányosság*) közötti *középről* beszél.[506] Ugyanakkor a fordító a *férfierény* szóval jelzi a *virtus* sokszínű jelentésrétegeit: a római gon-

[502] A sztoikusok a filozófia három területét határozták meg: a fizikát, a logikát és az etikát. A sztoicizmusról összefoglalóan l. PAIS, 1982. 501–531.; LONG, A. A., *Hellenisztikus filozófia,* Osiris, Bp., 1998. 141–265.
[503] Ezek mindegyikéről írtunk a *Moralia et pictura Horatiana* című munkánkban. L. a szerkesztett, nyomdakész kéziratos anyagot: 164–250. Itt: 164.
[504] Használt kiadásaink közül l. VAENIUS, 1607. 18.; 1683. 20.; 1684. 12.
[505] HORATIUS, 1961. 535. Ford. URBÁN Eszter.
[506] L. ARISZTOTELÉSZ–SZABÓ, 1997. 51.

dolkodás ezen a *férfi-* és *a hadierény*t értette, Horatiusnál a görög hatás, az *aretév*el való azonosítás nyilvánvaló, hiszen a *közép*pel általánossá teszi.

A folytatásban nem is következhet más, mint a Filozófus etikájának, vagyis a megjelölés alapján (hivatkozása: *Aristoteles, 2. Ethic. c. 6.*) a *Nikomakhoszi etiká*nak citálása kiegészítésekkel. A két későbbi kiadás Cicero *A kötelességekről* című művének 2. könyvét is megjelöli, de szövegszerű egyezéseket nem találtunk, tartalmában viszont lehetnek azonosságok néhol. A következőket olvassuk: „In circulo centro, posita hic Liberalitas, Avaritiam inter, ac Prodigalitatem. *Virtus enim est mediocritas duorum vitiorum, alterius secundum expressum, alterius secundum defectum, ratione ad nos servata:* sine qua mediocritate nihil boni nobis advenire potest; ea autem servata, nihil ad bene beateque vivendum subtrahi (A kör közepén helyezkedik el a Bőkezűség [Jóindulat], a Kapzsiság és a Pazarlás között. *Az erény ugyanis középhatár két rossz között, melyek közül az egyik a túlzásból, a másik a hiányosságból ered, nálunk lévő érv alapján:* a közép nélkül semmit sem érhetünk el a jóból; pedig azt szolgálja, semmit sem tagad meg a jó és boldog élethez)."[507]

A szövegnek a *nem dőlt részei* minden bizonnyal Vaenius kiegészítései. A kezdőmondat megfogalmazásában valószínűen már a kép volt a szeme előtt, hiszen a megjelennek a Bőkezűség, a Kapzsiság és a Pazarlás allegorikus alakjai, akik közül az arisztotelészi szöveg szerint kettő, a Kapzsiság és a Pazarlás, mint a két rossz, a két bűn szerepel, középen pedig erényként a Bőkezűség áll. A szöveg befejezése pedig a sztoikus *jó* elérésének hangsúlyozása a középpel, amely a boldogsághoz vezet.

A 16–18. század igen népszerű kommentáros kiadásait nézve feltűnő, hogy például Torrentius (1608) vagy (a tárgyalt időszakhoz már távolabb eső, a 18–19. században sűrűn kiadott) Desprez (pl. 1828 – e jobb minőségű kiadást használjuk) horatiusi szövegkiadásaiban e sorokhoz nincs megjegyzés és kommentár.

MÓDVS] mediocritas, μέτριον, μέσον.
QVOS VLTRA, CITRA QVE N. C.] certi ſunt fines, intra quos rectum conſiſtit: vltra, aut citra hos fineis conſiſtere non poteſt.
RECTVM] τὸ ὀρθὸν, quo nomine ſæpe vtitur.

Lambinus kommentárjában olvasható szöveg (1688)

Fogódzót találunk az értelmezéshez viszont Orellius 1838-as Horatius-kiadásában, ahol magyarázatként Lucanus *Pharsaliá*ja (*De bello civili*) 2. énekének 379. sorát (valójában a 380–381. sorokról van szó) idézi:

[507] VAENIUS, 1607. 18.; 1683. 20.; 1684. 12. A dőlt betűs rész fordításához és értelmezéséhez l. ARISZTOTELÉSZ–SZABÓ, 1997. 53.

haec duri inmota Catonis
Secta fuit, seruare modum finemque tenere[508]

Figyelemreméltó még a *rectum est* kifejezéshez fűzött megjegyzése is, amelyet a Cicerónak tulajdonított (szerzője azonban Cornificius) *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika* 3. könyvének 2. részében (valójában a 3. 3. 18.) talál: „*Rectum est, quod cum virtute et officio fit* (*Helyes az, ami összhangban van az erénnyel és a kötelességgel*)."[509] Hozzátehetjük azonban még a következő mondatot is: „*Id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam* (*Elemei az okosság, az igazságosság, a bátorság és a* mértékletesség [kiemelés tőlem, T. S. A.])."[510]

herniosus.» PORPH. — *Est modus*]
Lucan. 2, 379: *haec duri immota*
Catonis Secta fuit, servare modum
finemque tenere. — *denique*] Signi-
ficat se γνώμῃ toti disputationi
iam finem imponere. — *rectum*]
Ad Herenn. 3, 2: *Rectum est, quod*
cum virtute et officio fit.

Orellius kommentárjának szövege (1838)

Térjünk is át a következő magyarázó szövegre, amely csak az 1607-es kiadásban található. Ez pedig Iuvenalis *Szatírái* 10. versének 363–364. sora:

semita certe
Tranquillae per virtutem patet unica vitae.
(*a békés*
élethez csakis egy út visz, ez az út az erényé!)[511]

Iuvenalis itt csak sommásan fogalmaz: a békés, boldog élet útja az erényen át vezet.

---

[508] HORATIUS–ORELLIUS, 1838. 18. Fordításunkban: *A kemény Catónak az volt a rendíthetetlen célja, hogy megőrizze a mértéket s megtartsa a határt (célt).*" Sztokay Antal fordításában: „*Illy erkölcs ennyi keménység / Birta Kató feleit, mérséklet, 's végre figyellés*. Marcus Annaeus LUCANUS *Pharsaliája, vagy is polgári háborúja,* fordította Nemescsói SZTOKAY Antal, Pesten, 1833. 36.

[509] HORATIUS–ORELLIUS, 1838. 18. L. *Cornifici, Rhetorica ad C. Herennium (Cornificius A C. Herenniusnak ajánlott rétorika,* Akadémiai, Bp., 1987. 155. Ford. ADAMIK Tamás.

[510] UŐ., uo. 18. CORNIFICIUS–ADAMIK, 1987. 155. Ehhez a fordító a következő megjegyzést fűzi: „Platón után a sztoikusok tekintették ezeket a legfőbb erényeknek, vö. M. POHLENZ, *Die Stoa,* Göttingen, 1955. II. 71.; Platón, *Rep*. 4. 428. (A kiemelés tőlem, T. S. A.)

[511] VAENIUS, 1607. 18. IUVENALIS–MURAKÖZY, 1977. 124.

Mindhárom általunk használt kiadásban megvan viszont a következő megerősítő idézet, amely Ovidius *Tristiá*ja (*Keservek*) 1. könyve 1. részének 89–90. sorát citálja:

Dum petit infirmis nimium sublimia pennis
Icarus, Icariis nomina fecit aquis.
(*Icarus is, bár gyönge a szárnya, magasba repült és*
Hullámsírjának bukva adott nevet ő.)[512]

Ezzel az idézettel nem a lemmát erősíti, hanem az embléma képi anyagát készti elő, amelyben szerepet kap majd Daedalus és Icarus története. Itt a túl magasra repülő s elbukó, metamorfózisában pedig a tengernek nevet adó Icarusról szól. Erről majd a képi anyagnál mondunk többet.

Nézzük a következő szöveget, amely a *késői* (*római*) sztoa görögül író, nagy hatású mesterének, Epiktétosznak *Kézikönyvecskéjé*ből (*Enkheiridion – Enchiridion*) idézi a következőket latin fordításban: „*Si quis modum excellerit, iucundissima quaeque iniucunda fient* (*Ha valaki a mértéket elveszíti, ami a leggyönyörűségesebb, az is kellemetlenné válik*).”[513]

A *mérték* (*metron*) megtartása tehát az az erkölcsi parancs, amivel elérhető az erény, amely a boldog élethez vezet. A mértéktelenség pedig a boldogtlansághoz, merthogy a két rossz, a bűn felé sodródhat (és sodródik) az ember.

Legutoljára az 1683-as kiadásban olvasható az a Seneca-idézet, amelynek forrásaként a *De brevitate vitae* című művét adja meg.[514] A szöveget vizsgálva azonban könnyen felfedezhető, hogy annak forrása az *Ad Polybium de consolatione* [11. 17. 2. 2.] című mű. Az idézetben a római ezüstkor filozófusa az erénnyel kapcsolatban ugyancsak a *közép* elméletét emeli ki, valamint arra utal, hogy az arra érdemeseket az allegorizált Erény nem utasítja el: „*Virtus in medio posita est, neminem dedignatur, qui modo dignum se illa judicat* (*Az erény középen helyezkedik el, senkit sem vet meg, aki magát hozzá méltónak ítéli*).”[515]

Az antik szövegek (ahol az etikai norma kérdése ismét Horatius és Seneca textusai között kap teret) tanulmányozása után áttérünk Vaenius festményére, az embléma *képi* (*pictura*) megjelenítésére. A háttér és az előtér képsíkját hátul a kékesszürke felhős ég, elől a barnás-zöldes dombos táj adja.

---

[512] OVIDIUS, 2002. 9. Ford. ERDŐDY János.

[513] VAENIUS, 1607. 18.; 1683. 20.; 1684. 12. L. Epiktétosz, *Kézikönyvecske,* 39. = STEIGER Kornél (ford.), *EPIKTÉTOSZ összes művei,* Gondolat, Bp., 2016. 302. Érdemes bővebben is felidézni a szöveget: „Μέτρον κτήσεως τὸ σῶμα ἑκάστῳ ὡς ὁ ποὺς ὑποδήματος. ἐὰν μ ν οὖν ἐπὶ τούτου στῇς, φυλάξεις τὸ μέτρον· ἐὰν δ ὑπερβῇς, ὡς κατὰ κρημνοῦ λοιπὸν ἀνάγκη φέρεσθαι· καθάπερ καὶ ἐπὶ τοῦ ὑποδήματος, ἐὰν ὑπ ρ τὸν πόδα ὑπερβῇς, γίνεται κατάχρυσον ὑπόδημα, ε τα πορφυροῦν, κεντητόν. τοῦ γὰρ ἅπαξ ὑπ ρ τὸ μέτρον ὅρος οὐθείς ἐστιν.” Magyarul: „*A szükségletek mértéke mindenkinek a saját teste, ahogy a cipő mértéke a láb. Ha ehhez tartod magad, akkor megőrzöd a helyes mértéket, ha áthágod, szükségszerűen lecsúszol a lejtőn. Ahogy a lábbelivel is: ha túlmégy azon, amit a lábad megkíván, előbb aranyozott, azután bíborszínű, hímzett cipőd lesz.* Mert ha egyszer áthágjuk a mértéket, nincs többé határ.”) Kiemelés tőlem: T. S. A. Epiktétosz rendszeréről l. STEIGER Kornél, *A sztoikus etika és Epiktétosz lélekterápiája* = UŐ. (ford.) *Epiktétosz összes művei,* Gondolat, Bp., 2016. 325–354., a *Kézikönyvecské*ről 352–354.

[514] VAENIUS, 1683. 20.

[515] UŐ., uo. Fordításunkban. Vö. SENECA, 1., 2002. 95. Ford. RÉVAY József: „*az erény mindenkié egyaránt: senkit sem fitymál, aki magát hozzá méltónak ítéli*”.

Talán egyszerűbben meghatározható jelentéssel rendelkezik az előtérben egy barnás-szürkés, földszínű körben álló három allegorikus női alak. A kör is jelképes, hiszen valamiféle behatárolt területet jelez, a szabályos *mérték*et, amelynek közepe ugyancsak meghatározó fontosságú. A három női alakot már a szöveges részben Vaenius megjelölte: a kör közepén, *közép*en érett, szép asszonyi tekintettel, aranyszőke befont hajjal, földig érő piros ruhában kék vállkendővel áll a *Bőkezűség* (*Liberalitas*), aki egyik kezében gyümölcsökkel teli bőségszarut (*cornucopia*)[516] tart, a másikban tükröt, amelynek hátulja kék, pereme narancssárga. Ebben önmagát nézi, nem figyel környezetére. Az önmaga iránti Jóindulat megtestesítője is lehet, bár a bőségszaru-attributum utalása meghatározó.

Az embléma-kép az 1683-as rézmetszetes kiadásból

[516] Mítoszi hátterének eredete a Zeuszt szoptató kecske, Amaltheia Héraklész által letört szarvára utal, amelyet a kék hajú tengeri nimfák, a néreiszek (l. Homérosz, *Íliász,* 18. 37–50.) töltöttek meg gyümölcsökkel.

Mellette két, különböző korú nő áll. A tükröt tartó keze felől egy idős asszony, fekete ruhában, szürkésfehér főkötőben, nyakába akasztva egy erszény, amelyet igazgat kezével. Előtte egy aranypénzzel telt zsák, amelynek néhány darabja a földön látható. Ő a *Kapzsiság* (*Avaritia*), aki maga elé néz meredten, tekintetét nem emeli a középen álló alakra.

A középső nőalaknak a *cornucopiá*t tartó keze felől egy fiatal lány látható, fején fehér kendő, ruhája sárga, mélykék alsóval. Egyik kezével a fejére aranypénzeket szór (ebből egyértelmű hogy *ő* a *Pazarlás [Prodigalitas]* allegorikus alakja), a másik kezével a sárga ruha szegélyét fogva próbálja azokat megtartani, de kicsúszva (éppen ezt a pillanatot ragadja meg a festő) a földre hullnak. Tekintetét az égre emeli, sandítva nézi a középső alakot.

Vaenius képén a főalakok megfelelnek a latin nyelvű szövegeknek, amelyek Arisztotelész alapján feltételezik e hármasságot (Horatius: két hiba közt jár az Erény), amelyet a filozófus szövegét felhasználó magyarázatában ki is mond és allegorizál. Mivel az elvont fogalmak megszemélyesítése (allegória) nőnemű, ezért kerülnek a kép alsó síkjához nőalakok. A hármasság egyúttal a versekben (szövegekben) megjelenő *mérték* megtartására is figyelmeztet.

Jeleztük azonban, hogy a mindhárom általunk használt kiadásban található Ovidius-idézet (*Tristia,* 1. 1. 89–90.), amely Vaenius festményének felső képi szintjére utal, ahol a félig látszódóan, széles körben sugarakat lövellő napkorong látható. Körülötte két szárnyas alak: az egyik szárnyai még épek, a Naptól kellő távolságban s elöl halad, a másik pedig hátul, de túl közel repült e forró égitesthez, mozgása már összehangolatlan, szárnyaiból tollak válnak ki, a zuhanás előtti pillanatokat éli.

E két alak a görög és római mítoszok által jól ismert Daedalus és Icarus, akiknek történetével a kép mítoszi síkját erősíti a *közép* gondolatával, amelyben a mítoszi recepció és régmúltja, valamint az általa elfogadott értelmezés nyer teret.

Miről is van szó? Ismert, hogy Ovidius csaknem minden művében felidézte Daedalus és Icarus történetét.[517] Az is tudott, hogy a mítosz részletező és nagyobb terjedelmű költői feldolgozását két művében is megalkotta: az *Ars amatoriá*ban (2. 21–98.) és a *Metamorphoses*ben (8. 183–235.). A két történet összehasonlítását Gloviczki Zoltán végezte el.[518] Megállapítja, hogy az *Ars amatoriá*ban Daedalus repülése a cselekmény fő szála, ahogy Vergiliusnál és Horatiusnál is.[519] Éppen a *Metamorphoses* története alapján egyre inkább Daedalus Icarus kísérőjévé válik s Icarus szerepe s recepciója erősödik fel.[520] Nem így Vaeniusnál, akinél meghatározóan Daedalus a főszereplő.

A kérdés csak az, vajon melyik történetet tekintette meghatározónak, egyáltalán el lehet-e ezt dönteni? Viszonylag egyszerűen, mert igaz, hogy mindkét történet középpontjában a repülés áll, mégis az *Ars amatoria* 2. énekében

---

[517] A Vaeniusnál olvasható idézeten kívül l. pl. *Heroides,* 1. 81. (Icarus), 18. 49–50. (Daedalus és Icarus); *Fasti,* 4. 283–284. (Icarus); *Tristia,* 1. 90.; 3. 4. 21–22. (Daedalus és Icarus), 3. 8. 6. (Daedalus).

[518] GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius ars poeticája,* Akadémiai, Bp., 2008. L. az *Icarus* című részt, 71–81., különösen 76–77.

[519] UŐ., uo. 76.

[520] UŐ., uo. 76., valamint l. HAVAS Lászlóné, *A „Daedalus és Icarus"-téma utóélete* = N. HORVÁTH Margit–KATONA Rezsőné, *Tanári kézikönyv,* Bp., 1985. 278–281. L. még DARAB Ágnes, *„Icarus sorsát vállalom." Az Icarus-mítosz recepciója a magyar irodalomban* = ItK, 2009/3. 337–347.

Daedalus az utolérhetetlenül szárnyaló Amor párhuzamaként szerepel, sikeres feltaláló[521] (Minos feleségének, Pasiphaének szerelmi vágyát megvalósító fatehén feltalálója, a labirintus megalkotója stb. – Minos ezért is haragszik meg rá), akit joggal kerít hatalmába a *hübrisz*, amelynek következménye lesz fia, Icarus halála. A teljes összehasonlítás mellett (amit Gloviczki Zoltán elvégzett[522]) érdemes csak Daedalus figyelmeztetésére figyelnünk a szövegben, hol azt látjuk, határozott az utasítás, amely életelvként is felfogható (az ősök és az apa tudásának nyomában járó biztonság), de mégsem annyira erőteljes, mint a *Metamorphoses*ben. Az *Ars* 57–64. sorát idézzük:

Me pinnis sectare datis; ego praevius ibo:
Sit tua cura sequi; me duce tutus eris.
Nam sive aetherias vicino sole per auras
Ibimus, impatiens cera caloris erit:
Sive humiles propiore freto iactabimus alas,
Mobilis aequoreis pinna madescet aquis.
Inter utrumque vola; ventos quoque, nate, timeto,
Quaque ferent aurae, vela secunda dato.[523]

Ugyanakkor elfogadható az a nézet, hogy a *Metamorphoses*-történet minden elemében Icarus tragédiája köré szerveződik. Tömörebb és tragikusabb, ezért jóval pontosabban adja meg Daedalus szerepét is, kinek tanácsai határozottak s egy értékrend, a *közép* köré szerveződnek (203–209.):

Instruit et natum »medio« que »ut limite curras,
Icare« ait »moneo, ne, si demissior ibis,
Unda gravet pennas, si celsior, ignis adurat:
Inter utrumque vola. Nec te spectare Booten
Aut Helicen iubeo strictumque Orionis ensem:
Me duce carpe viam!« pariter praecepta volandi
Tradit et ignotas umeris accommodat alas.[524]

Az utókor, legalábbis a 17. századi recepciója számára az oktatás (*instruo*) e parancsai (*medio ut limite curras,* ami azt jelenti, se túl alacsonyan, se túl

[521] A hagyomány egyrészt beszél a mitikus ezermesterről, másrészről a Kr. e. 6. századi szobrászról. A mítoszról részletes áttekintést ad Ritoók Zsigmond két, egymásra épülő tanulmányában is. L. RITOÓK Zsigmond, *Daedalus és Icarus története a* Metamorphoses*ban* = KERESZTÉNY Éva, *A latintanítás időszerű kérdései,* OPI, Bp., 1987. 17–27.; valamint UŐ., *Amphión és Icarus = Vágy, költészet, megismerés,* Osiris, Bp., 2009. 367–380. Ford. KRUPP József. Első megjelenési helye németül: *Amphion und Iarus* = Acta Antiqua Hungariae, 1995. 87–99.

[522] GLOVICZKI, 2008. 76–80.

[523] *„Nézd csak a szárnyaimat, szállj arra, amerre vezetlek, / biztonságot ad az, hogyha nyomomba röpülsz. / Mert ha az éteri, híg levegőben a nap közelébe / érnénk, oly nagy a hő, hogy viaszunk megered. / Vagy ha alább repülünk, s szárnyunk lebbenti a tengert, / párától nehezül habpuha tollazatunk. / Szállj csak a kettő közt! S a szelekre figyelj, mely irányba / fújnak, s szárnyaddal arrafelé igyekezz.*" OVIDIUS–BEDE, 1982. 34.

[524] *„Oktatgatja fiát: »Középütt szállj,« adja tanácsát, / »Icarus, erre vigyázz, nehogy aztán, hogyha alant szállsz, / víz nehezítse tollaidat, s tűz marja, ha túlfönt: / szállj csak a kettő közt! S intelek: ne figyeld a Bootest, / sem Helicét, sem az Orion kardját, a kivontat: szállj, ahogy én vezetlek!« S míg így repülésre tanítja, / már a szokatlan két szárnyat vállára szorítja.*" OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 216.

magasan, vagyis: *inter utrumque vola*!; valamint a *me duce carpe viam* [*Vezetésemmel járd az utat!*]), a bölcs szabályok, vagyis a *közép* megtartásának irányát szabták meg morálisan, ugyanis a szélsőség tragédiához vezethet, és Icarus esetében vezetett is. Vaenius is ebben az értelemben ábrázolja a történetet, tehát elsődleges forrása a *Metamorphoses*.

Tudjuk, hogy Horatius az *Ódák* 1. könyve 3. versének 34–35. sorában említi Daedalust, de mint a *hübrisz* emberét, aki az eget ostromolta: „*Expertus vacuum Dadaelus aëra / pinnis non homini datis*."[525] Ugyanakkor ismert, hogy az *Ódák* 2. könyvének híres 10. versében éppen (különösen Ritoók Zsigmond értelmezése szerint[526]) az arisztotelészi *közép* (*aurea mediocritas*) életelvét fogalmazza meg, amely a Daedalus és Icarus-történet egyik fontos jelentésrétege. Az is igaz, hogy ott *nyitókép*ként a *súlyegyent* tartó hajós képe jelenik meg, de tudjuk, a Daedalus-történetnek is van ilyen változata, például Pauszaniasznál, ahol Boiótia leírásánál (9. 11. 4–5.) ezt olvassuk: „*Amikor ugyanis Krétáról elmenekült [ti. Daidalosz], saját maga és fia, Ikarosz számára egy-egy csónakot készített, és vitorlát – ezt akkoriban még nem ismerték az emberek – szerelt rájuk, hogy a kedvező szelet kihasználva megmenekülhessen Minósz evezősei elől. Maga Daidalosz meg is menekült. Ikarosz azonban, mivel ügyetlenül kormányzott, a legenda szerint elsüllyedt a csónakja, és holttestét a hullámok az akkor még névtelen sziget, Szamosz partjához sodorták*."[527] Daidalosz megmenekülését leleményességének és ügyességének (kihasználta a szelet) köszönhette, más források, pl. Lukianosz, szerint viszont éppen mértéktartása tartja életben. A görög szerző így ír a *Képmások* című novellában: „*Akik azonban Daidalosz módjára cselekednek, és szárnyukkal nem emelkednek túl magasra, mivel tudják, hogy viaszból készült, hanem éppen ezért embervoltukhoz mérik röptüket, és úgy irányítják, hogy annyira legyenek a tenger fölött, hogy ne csak a nap heve perzselje, hanem alulról a hullámok is állandóan nedvesítsék szárnyukat: az ilyenek – mert józanok – sértetlenül repülnek át a tenger felett*."[528]

Valószínűen a lukianoszi recepció vitte afelé az Ovidius-értelmezést, hogy (Ritoók Zsigmond tanulmányában Frontisi-Ducroux által a mesteremberi lét kategóriájaként) Daedalust, a madár-embert, aki középen repül, az emberi érte-

---

[525] „*Űrbe s légbe repült krétai Daedalus, / bár a szárny nem az emberé*". HORATIUS, 1961. 65. Ford. WEÖRES Sándor.

[526] RITOÓK, 2009. 359–366. (*Horatius és az arany középszer*)

[527] PAUSZANIASZ–MURAKÖZY, 2., 2008. 169.

[528] *LUKIANOSZ összes művei, 1.*, Magyar Helikon, Bp., 1974. 840–841. Ford. BOLLÓK János. Megjegyzendő, hogy egy másik elbeszélésében, *Az álom vagy a kakas* címűben Ikarosz és Daidalosz [sic!] alakján keresztül kettéosztja a fent és a lent repülés moralitását: „*Mert bizony akik a magasba törnek, és mint Ikarosz, megközelítik a napot, mert nem gondolnak rá, hogy szárnyuk viasszal van egyberagasztva, egyszer csak nagy csattanással hanyatt-homlok a tengerbe zuhannak. Azok pedig, akik Daidalosz példájára nem a magasságokat keresték, és nem bízták el magukat, hanem alacsonyan szálltak, hogy néha a sós habok nedvezték szárnyaikat, azok nagyobbrészt biztonságban tették meg az utat*." LUKIANOSZ, 2., 1974. 126. Ford. DÉTSHY Mihály. Horatiusnál a part melletti hajózás képe, valamint Lukianosz még a *közép*nél is alacsonyabb mértéktartásra buzdítása arra mutat, hogy legalább a 18. század végéig, valószínűen a romantika kezdetéig Icarus alakja Ovidius *Metamorphoses*ben megjelenített Daedalus–Icarus-kép ellenére, hol a hangsúlyokat az utóbbi felé tolva, történetében őt emeli ki, sem vált főszereplővé. A mítoszt a romantika formálja át, értelmezi újra a merész Icarus javára.

lemmel azonosítsa, míg Icarus a madárrá változás egy rosszul sikerült kísérlete; ő magasan repül és lezuhan: ez az értelem hiánya.[529]

Láttuk, hogy Vaenius a lemmák magyarázataiban és az ahhoz tartozó képek világában általában Horatius és Seneca moralitásszövegei között marad. Így ennek az emblémának a magyarázatából sem hiányzik Seneca, aki két művében is a *közép* elméleteként Daedalus és Icarus történetét idézi fel. *Egyrészt* az *Oedipus* című darab 882–910. sorában, a kar énekeként fogalmazza meg gondolatait. Először is a horatiusi *hajókép* jelenik meg Daedalust idézve (882–886.: „*Fata si liceat mihi / Fingere arbitrio meo, / Temperem Zephyro leui / Vela, ne pressae graui / Spiritu antennae tremant (Ha szabadna a sorsomat / szándékkal alakítani, / lengetném a vitorlákat / könnyű széllel: a túlerős / szél ne rázza az árbocot.*"), majd a botor Icarus jelenik meg (892–897.: „*Gnosium regem timens / Astra dum demens petit / Artibus fisus nouis / Certat et ueras aues / Vincere ac falsis nimis / Imperat pinnis puer – Félve Creta királyától, / bízva új leleményében, / csillagok fele száll, s igazi / szárny röptén akar ő győzni, / s túlfeszíti hamis tollú / szárnyát Icarus*"), végül Daedalus mint az értelem jelenik meg s az összegző szentencia (899–900): „*Callidus medium senex / Daedalus librans iter / Nube sub media stetit / Alitem expectans suum […] Quidquid excessit modum / Pendet instabili loco* (*Apja, Daedalus, ésszerűen / röptét vette középmagasan, / várva vissza madár-fiát […] Mind, mi / túlüt a mértéken, pusztul*)."[530]

Hasonlókat olvasunk a Senecának tulajdonított *Hercules Oetaeus* (*Hercules az Oeta hegyén*) című darab 675–690. soraiban is. Csak a középpel kapcsolatosakat idézzük (675–676.):

> *Quisquis medium defugit iter*
> *Stabili numquam tramite curret*
> (*Aki elhagyja a középutat, az*
> *sohasem biztos pályákon fut!*)[531]

E szentencia után felidézi Phaëton (l. Ovidius, *Met*. 2. 1–332.) történetét, aki hajtani akarta atyja, Apollón „*tűzszekerét*", de eltért a kiszabott úttól s „*csillagokig tört vad kocsijával*", majd belepusztult.[532]

A szakirodalom (Gloviczki Zoltán) sem mellőzi, hogy párhuzamba állítsa a Daedalus és Icarus-történetet a *Metamorphoses* 2. könyvét kezdő *Phaëton* mítoszával, amely az *Ars* sikeres Daedalusa mellett az oktondi Icarusszal hozható kapcsolatba, hiszen az *Átváltozások*é a párhuzam mellett az ellentétet is mutatja.[533]

---

[529] RITOÓK, 2009. 372–373. Ritoók Zsigmond itt idéz másik két szereplőt is: Perdix/Talos, a madárrá változott ember, aki azonban nem tud elemelkedni a földtől: ez az állati értelem. Valamint Daedalion, a magasan szálló, rablómadárrá változó ember: ő az erő. UŐ., uo. 372–373.

[530] SENECA, 3., 2006. 239–240. Ford. JÁNOSY István.

[531] SENECA, 3., 2006. 384. Ford. FERENCZI Attila–KŐRIZS Imre.

[532] Seneca, Herc. Oet. 677–682.: „*Dum petit unum praebere diem / Patrioque puer constitit axe / Nec per solitum decurrit iter, / Sed Phoebeis ignota petens / Sidera flammis errante rota, / Secum pariter perdidit orbem.*" Magyarul: „*Ott a fiú, ki egyszer akarta / hajtani apja tűzszekerét, ő /eltért kiszabott útjától, és / csillagokig tört vad kocsijával, / ahol még addig nem járt Phoebus: / elpusztult ő is, s a világ is.*" SENECA, 3., 2006. 384. Ford. FERENCZI Attila–KŐRIZS Imre.

[533] Részletesen az összehasonlítást l. GLOVICZKI, 2008. 79.

Jan Carel van Eyck (1610–1685), Phaëton zuhanása (1636–1638)

Térjünk vissza a Seneca-idézethez, amely a Daedalus és Icarus történetével folytatódik (683–691). A 681–683. sorokat idézzük:

Medium caeli dum sulcat iter,
Tenuit placidas Daedalus oras
Nullique dedit nomina ponto;
(*Míg Daedalus az ég közepén jár,*
s nyájas tájak közt viszi szárnya
s nincsen tenger, mi nevét viseli).[534]

[534] SENECA, 3., 2006. 384. Ford. FERENCZI Attila–KŐRIZS Imre.

A *közép* megóvta őt a bukástól, ahogy (Horatius szerint: 2. 10.) az embert is megóvja az élet viharaitól. Nem így járt viszont Icarus, akinek *hübrisze* okozta vesztét (a „*madarak röptét irigyen / túl meri szállni*"), megvetve apja utasításait. Érdeme, hogy most a nevét viseli a tenger.[535]

Vaenius mítoszértelmezése a *közép* megerősítésére irányul, amelyet a szöveges és képi anyagban ír körül. Ennek az auktorokkal kiegészített terjedelme, Horatiustól Ovidiuson át Senecáig vezet, akiknek 17. századi interpretációját közli emblémájában a moralitás arisztotelészi és sztoikus felfogásában.

*

Függelékül e témához: A *közép* (*meszótész*) elméletének költői recepciója Baróti Szabó Dávid *A kevélységről* szóló versében

A korábban vizsgált Vaenius emblémagyűjteményében az *In medio constitit Virtus*-lemma (és az embléma) a recepciónak a magyarországi költészetben is megjelenő értelmezését, vagy inkább a *horatianizmus* e toposzának a poézisben mintegy összegzésként kifejtett témáját, jeleníti meg a jezsuita versújító és tanár, a *deákos iskola* egyik mestereként ismert BARÓTI SZABÓ Dávid (1739–1819)[536] *A' kevélységről* írott versének szövegvilága. Azzal együtt, hogy a *Medio tutissimis ibis*-embléma (amely megerősíti a fent tárgyalt jelenséget) elemei is helyet kapnak a költemény gondolatmenetében.

Baróti Szabó Dávidnak 1789-ben Kassán jelent meg a *Baróti Szabó Dávid' Költeményes munkáji* második kötete is, amelyben az epigrammák és a *lantos versek* (*lírai költemények*) mellett nagyszámú elégiát, vagyis disztichonos verseket közöl: *Alagyák. Első, Második, Harmadik, Negyedik Könyv*. Tudjuk, hogy a disztichonos formai ihletés elsősorban ovidiusi (ahogy a hexameteres általában vergiliusi, a lírai pedig horatiusi). A versek között jó néhány olyan költeményt is találunk, amelyet latin nyelven írt s közli a vers magyar fordítását, átköltését is.

Ide tartozik a *Harmadik Könyv* XX. verse, *A' kevélységről* című, amely először tizenegy disztichonban (huszonkét sorban) foglalja össze témáját latinul, majd ugyanígy magyarul is olvasható (*Ugyan az, magyarul*).[537]

Alma tenet medium virtus; ut repere nescit
Stare nimis celso sic negat illa loco.
Alta cave: in celsis celebrum vertigine nutat;
Denegat officium pesque, caputque suum.

[535] Az idézet a 684. sortól: „*Sed dum uolucres uincere ueras / Icarus audet / Patriasque puer despicit alas /Phoeboque uolat proxumus ipsi, / Dedit ignoto nomina ponto* (*Icarus madarak röptét irigyen / túl meri szállni, / s Phoebushoz röppenve, egészen / megveti apja szárnyai útját – /s tengerbe zuhan, mi nevét viseli.*) UŐ., uo. 384.

[536] Baróti Szabóról l. MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Akadémiai, Bp., 1974. 196–199.; 203–209.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Balassi, Bp., 1994. 266–268.

[537] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 117–118.

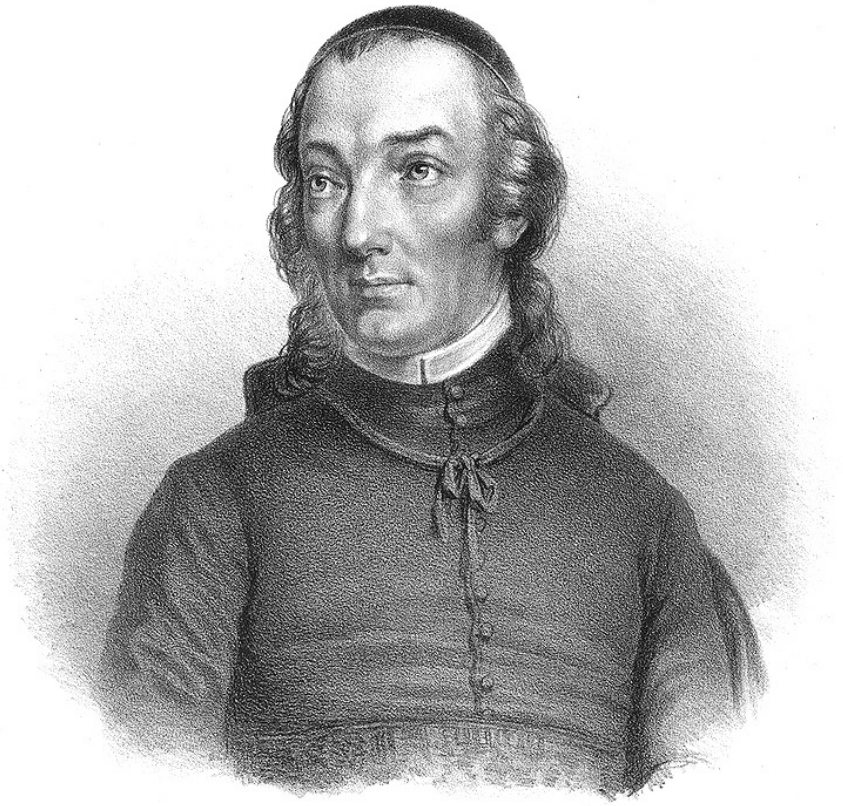

Baróti Szabó Dávid[538]

Quae nimium celsi iuga montis deprimit arbor,
Bacchantis Boreae viribus icta cadit.
Fulmina cum summa iaculatur Iupiter arce,
Non metuunt humiles, turre ruente, casae.
Audaces vesto merguntur in aequore puppes,
Cimbula dum modico flumine tuta natat.
Daedalus in medium fertur, volat Icarus altum:
Hic sorbetur aquis, traiicit ille fretum.
Viveret, atque faces nunquam sprasisset in orbe,
Fraena Patris, Phaeton, ni tenuisset equi.
Nunc quoque concineres veteres, Philomela, quaerelas,
Phoebeam arsisses nin superare lyram.
Ipse suo telum tepefecit sanguine Achillis,
Cum petit invictum Troilus ense ducem.
Nempe: prius, possint humeri quid ferre? necesse est
Cernere, quam quodvis dextera tentet opus.
Id reputa tenet, quod es; ipso excelsior esse
Quid te vis, aut plus, quam mereare, coli?[539]

[538] A kép CSÁSZÁR Elemér *Deákos költők* című munkájának 62. oldalán látható.

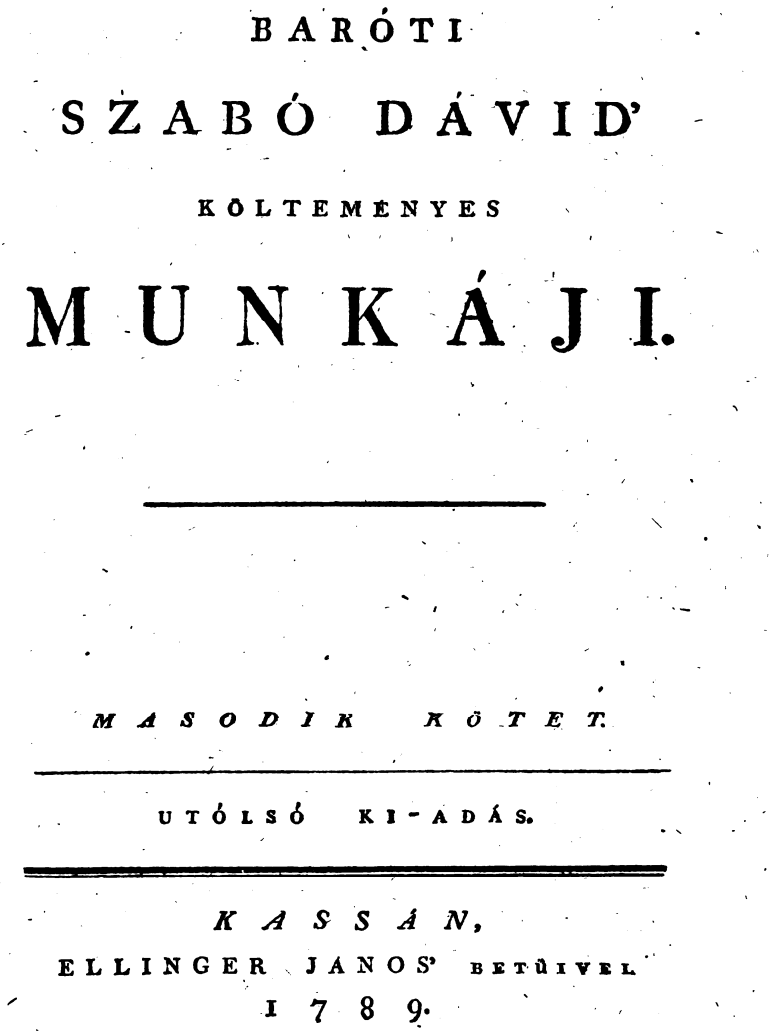
BARÓTI

SZABÓ DÁVID'

KÖLTEMÉNYES

MUNKÁJI.

MASODIK KÖTET.

UTÓLSÓ KI-ADÁS.

KASSÁN,

ELLINGER JANOS' BETŰIVEL

1789.

Baróti Szabó Dávid verseskötetének címlapja

539 UŐ., uo. 117. A verset Baróti Szabó *műfordítása* mellett igyekszünk szó szerinti fordításban is visszaadni: „*Az áldott Erény közepet tartja hatalmában; úgyhogy nem tud elmászni, / így nem tud ő nagyon magas helyen megállni. / Óvakodj a magasságtól: a magasságokban az elme a szédüléstől meginog; / a láb és a fej megtagadja feladatát. / Az a fa, amelyik az igen magas hegy tetejét nyomja, / Boreas, az északi szél heves erejétől meglökve ledől. / Amikor Jupiter a magas fellegvárból hajigálja villámait, / nem rettennek meg ettől az alacsony viskók, amikor a torony ledől. / A szörnyű tengerben elmerülnek a merész hajók, / amikor a kevésbé nagy folyón a ladik biztonságban úszik. / Daedalus megtartja a középutat, a magasba száll Icarus: / ő elmerül a tengerben, amaz átkel a tengeren. / Élne, ha sohasem hajított volna a világra tüzet Phaëton, ha megtartotta volna apja lovai gyeplőit. / Philomela még most is zengené a régi panaszokat, / ha nem égett volna a vágytól, hogy az apollói lantot legyőzze. / Achilles vére miatt tette meleggé fegyverét, / amikor a trójai vágyott a legyőzhetetlen vezérre karjával. / Valóban: előbb kell látni, mit vihetnek vállukon / minthogy a jobb kéz bármiféle munkát megérintene. / Azt gondold meg, te magad mi vagy; magadnál akarsz emelkedettebb lenni, / vagy többre akarod magad becsülni, mint amit érdemelsz*?”

BARÓTI

SZABÓ DÁVIDNAK

MEG-JOBBÍTTOTT, 'S BŐVÍTTETT

KÖLTEMÈNYES

MUNKÁJI.

HARMADIK KÖTET.

KOMÁROMBAN,
Nyomtat. Özvegy Weinmüller Klára' betűivel.
1802-dik Eſztend.

Baróti Szabó Dávid 1802-ben kiadott verseskötetének címlapja

A verssel kapcsolatban már JANOVSZKY Antal megjegyzi, hogy a vers az *Ad Licinium* című óda ismeretét mutatja.[540] A vers egyéb részei is igazolják ezt, de a kezdet, amely Vaenius lemmájával egyezik (*In medio constitit virtus*), mindenképpen a horatiusi költemény 5. sorának valamiféle *átköltése,* hogy az *aurea mediocritas*t maga a *virtus* töltse be. Baróti Szabó így fordítja:

A' ragyogó Jóság közepett jár: porba le nem száll,
Sem tétettni kevély póltzra nem haggya magát.[541]

Mielőtt a költemény további részeit vizsgálnánk, szólnunk kell Baróti Szabó verseinek újabb kiadásáról, amely Komáromban 1802-ben jelent meg: *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővíttett költeményes munkáji.* Ennek *Harmadik rész*ében ugyancsak megtaláljuk *A kevélységről* szóló verset (IX.), ugyancsak az *Alagyás versek* között van, a *Második kötet*ben. A latin–magyar párverseket itt már hiába keressük.

Ebből a költeményből a korábbihoz képest négy sort kihagy – úgyhogy csak kilenc disztichonból, tizennyolc sorból áll (ezt majd jelezzük, de nem célunk a két változat szoros összevetése) – s a szövegen is alakít valamit. Így a kezdősorokon is, ahol a következőket olvassuk:

A' Virtus *közepet választ: sem porba le nem száll;*
Sem fényes póltzok' fen tetejére nem hajt.[542]

Ez az értelmezés még közelebb visz a vaeniusi lemma horatiusi toposzához. Nézzük a további szöveget, amelynek öt részét különíthetjük el!

A második rövid egységként értelmezhető 3–4. sor a középen lévő Virtust elhagyó, túlságosan magasba törő embert figyelmezteti:

Mondgy-le magasságról: az agy ott szédíttetik; ott a'
Fő, kötelességét nem teszi, nem teszi láb.[543]

A következő rész, az 5–10. sor, az, amelyik a horatiusi vers (2. 10. *Ad Licinium*) néhány szöveghelyének (9–12.; 1–4.) a leginkább megfelel, vagyis a vers megjelölt részeinek parafrázisa, azaz *átfogalmazása*, de megjegyzendő, hogy mivel a versmérték is más, a horatiusi szövegrészek *matafrázis*aként, körülírásaként is értelmezhető.

5Melly fa nagy hegy' derekára fel-ül, 's azt nyomja teherrel;
A' rá fel-zúdúlt szél' erejére le-dől.
**Júpiter a' mikoron ordíttó menny-kövit hánnya,*
Nem remeg hetyke torony' dölttire tempe karám.
A' maga-hitt gállyát a' tenger' haragja le-rontya,
10A' mikoron bártan játszik hajótska habon.[544]

---

[540] JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói,* Szerző kiadása, é. n. 32.
[541] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118.
[542] BARÓTI SZABÓ, 1802. 106.
[543] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118. Az 1802-es kötetben: *„Nagyra, magassra ne vágy': ott szédülés lakik; ott a' / Fő kötelességét nem teszi, nem teszi láb*. BARÓTI SZABÓ, 1802. 106.

A horatiusi vers 6–8. és 11–12. sorának *átfogalmazás*át (parafrázis) már nem érezte helyénvalónak, ezért az 1802-es kötetbeli versben már nem olvasható.[545] Ennek értelmében a mennyköveit elhajító Jupiter haragját a magas, hetyke torony sínyli meg, az alacsony, tempe (tömpe – vagyis alacsony) karám viszont sértetlen marad.

Az 5–6. sor a horatiusi vers 9–10. sorát *fogalmazza át*, míg a hajókép (9–10.) a horatiusi vers 2–4. sorának parafrázisa.[546]

„Tereus megrontja Philomelát" (rézmetszet)

A 11. sortól, a vers negyedik részétől (11–18.) másféle *parafrázis*ra tér át, mégpedig Ovidius történetei (*Metamorphoses*) közül választ olyanokat, amelyekben a főhős, mellőzve a közepet és az erényt, menthetetlenül elbukott. Ide tartozik Daedalus és Icarus története: az előbbi, megtartván a közepet, a repülést, túlélte, míg a másik, túlságosan magasba vágyott s így elbukott, elnyelte a tenger. Ismert, hogy e történetet gyakran említik együtt Phaëton esetével, aki Apollo erőtlen gyermekeként nem tudta megtartani a Nap kocsiját, s így, a világot is megperzselve, elbukott:

---

544 BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118.

545 L. BARÓTI SZABÓ, 1802. 106.

546 Az 1802-es kötetben található vers megfogalmazása: „*5A' nagy hegyet tapodó 's egekig nyúltt büszke fenyő-fa, / A' r'á fel-zúdúltt szél' erejére, le-dől. / A' maga-hitt arbotz, tenger' fenekére le süllyed, / A' mikor a' tsólnok játszva megy a' kis habon.*" UŐ., uo. 1802. 106.

Tart Dédal közepett; fennebb lebeg Icarus; és ím!
A' vizek el-temeték ezt, amaz által-hatott.
Élne, 's világra tüzet Faeton le nem hint vala, hogy-ha
Meg nem kívánná balgatag, attya' lovát.[547]

Ovidius kedvelt történetei már Vaeniusnál is összekapcsolódtak Horatius e költeményével s a lemma bizonyítására szolgáltak.

Érdekes mitológiai képet fest a 15–16. sor, amelyben a panaszkodó Philomela és az őt költői versenyben legyőző Apollo jelenik meg.

[15] Régi panaszszaival még zengene Fil'mile, hogy-ha
Fébust énekkel víni nem híjja vala.[548]

A történetet Ovidius a *Metamorphoses* 6. könyvében dolgozta fel (412–474.), amelyben Tereus gyalázatos tettéről szól: Pandión legszebb lányát, Procnét vette feleségül, de bűnös vágyában annak húgát is megbecstelenítette, majd kivágta a nyelvét, ne szólhasson.[549] Apollo azonban itt nem szerepel. Ovidiusnál (6. 382–411.) tudunk azonban egy másik történetről is, ahol Phoebus a költészet isteneként a lant birtokában költői versenyre hívja ki Marsyast, a fuvolást, s legyőzve megöli s megnyúzza. E történet éppen megelőzi Procné és Philomela esetét. Baróti Szabó tehát a két történetet a disztichonban összevonta: a fülemülévé változó lány panaszdalokat zeng, de Apollo ezt megelégelve (Marsyas szép dalait) legyőzi s (visszafordulva nyelve kivágásához) elhallgattatja. A költő maga is érezte, hogy sorai e kettős történetet fogalmazzák újjá, így az 1802-es kiadásban a versből már kihagyta.

A következő két sorral Ovidius *Metamorphoses* 12. könyvében olvasható *Achilles és Cygnus* (64–145.) történetére utal, s mindössze két sorba, egy disztichonba sűríti a nyolcvanegy hexametert:

Bajra ki-szólláttván a' mérész Tróil' Akillest,
Vérét-ontandó kardra vetette fejét.[550]

A sokféle elbeszélés szerint Cygnus volt, aki először támadt a görögökre. Ovidius Cygnust *Neptun ivadéka*ként említi, aki, elkerülve ekkor még Hectort, szembekerül Cygnusszal, akivel ádáz csatát vív, hiszen a *másik* isteni sarj ugyancsak sebezhetetlen. Achilles minél vadabbul támadja, végül, amikor Cygnus már nem tud ellenállni, fehér madárrá (hattyú) változik. Vagyis az ovidiusi versszorokban Achilles a kezdeményező, Hectort elkerüli, később viszont, Patroklosz megölése miatt, ő maga hívja ki a trójai hőst, aki – apja s anyja tanácsa ellenére – bevárja, nem hátrál meg, de végzete elkerülhetetlen. Rendíthetetlenségét pl. a 12. ének 89–98. sora bizonyítja.

---

[547] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118. Az 1802-es kiadásban: „*Dédal alább, fellyebb útat tart Ikarus: és ím' / [10]El-nyelik a' vizek ezt; által eresztik amazt. / Aty'ának lovain kapván, fel-gyújta Világot / Éretlen Faeton; 's életivel fizete.*" UŐ., uo. 1802. 106.

[548] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118.

[549] A mítoszról l. KERÉNYI Károly, *Görög mitológia,* Gondolat, Bp., 1977. 371–373.

[550] BARÓTI SZABÓ, 1789. 2., 118. A megfogalmazás az 1802-ben megjelent kötet versének azonos szöveghelyével megegyezik.

Baróti Szabónál Achillest szólítják ki bajvívásra, így a *közepet* elkerülvén, vagyis, hogy a legyőzhetetlen hőssel nem szabad megmérkőzni, a vele szembekerülőket a pusztulás várja.

Végül az ötödik rész következik (19–22.), amelyben szentenciaszerűen (a 3. sor mintájára) most négy sorban összegzi a példákat, különösen az utolsó figyelembevételével:

Mit vihet-el vállad, tudn'illik lásd-meg előbbször,
[20]Mint-sem nagy dolgot kezdgyen emelni kezed.
A' mi vagy, annak tartsd magadat; főbb lenni magadnál,
'S főbb nevet, hogy-sem győz érdemed, hát mit akarsz?[551]

Az Erény hatalma – Rollenhagius emblémakönyvéből (1613)[552]

A két-két mondat két-két összegző megállapítást tesz: az embernek tisztában kell lennie képességeivel; másrészt, amire hivatott, annak kell megfelelnie.

[551] UŐ., uo. 118.
[552] A körbefutó szöveg fordítása: „*Az erény és az igyekezet az egész világon jó hírt teremt.*"

Az utolsó disztichon (17–18. sor) utolsó sorában másként fogalmaz az 1802-ben kiadott kötet e versében (a 16–17. sor megegyezik a latin és magyar változat 19–20. sorával):

A' mi vagy, annak tartsd magadat: mást tenni magából,
'S másnak lenni: kevély, vagy ravasz elme jele.[553]

Meg kell hát maradnia az embernek képességeinél (amit a *közép* is rendel), ha mássá akar válni a kevélység (*hübrisz*, a gőg) vagy ravaszság útján válhat, ami bukásához vezet. Érdekes válasznak tekinthetjük erre Horatius *Levelei* 1. könyve 1. versének (*Ad Maecenatem*) 41–42. sorát (amelyek felbukkannak Vaeniusnál), hol éppen a *bölcsesség* (*sapientia*) lesz az, amely ettől megóv.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a kevélységről szóló vers témáját az Erény középelméletére alapozva a szentenciákkal és a mítoszok jelentésével határozza meg. Az előbbi a horatianizmust, az utóbbi főként Ovidius mítoszait követi. A közép tehát a kevélység ellensúlyozója: aki kevély, vagyis a hübriszt követi, elbukik, míg a mértéket megtartó győz a nehézségeken. Baróti Szabó a horatiusi szövegrészeket és a mítoszokat is új kontextusba helyezve *poeta eruditus*ként mutatja be tanácsolt életelvét.

3. 2. 3. Berzsenyi verse: *A' Jámborság és Középszer*

A *közép* elméletének és filozófiai, irodalmi s képzőművészeti hatásának bemutatása után térjünk át a Berzsenyi-vers bemutatására, amely címével és tartalmával is kötődik a *diatribé* moralitásához, azt normaként fogja fel, amelynek hitét a versben fejti ki. Lássuk a verset!

Más az Atridák ragyogó dagályát
Tarka pórázon mosolyogva nyögje,
'S Tantalus-szájjal magas asztaloknál
Üljön epedve.

Oh ti, elrejtett kalyibák lakóji,
Régi Jámborság' s te, arany Középszer!
Üljetek mellém küszöbömre: vígan
Látlak, ölellek.

Üljetek mellém ösi tűzhelyemre!
'S majd Szabínám' hív keze-főzte mellett
Mártsatok vídám ajakat mosolygó
Bükkfa kupámba.

Aki keblében helyet ád tinéktek,
A' szerencsének letapodja kényét;
'S szíve' épségét soha semmi bájszín
Tőrbe nem ejti.

[553] BARÓTI SZABÓ, 1802. 106.

Nem von az fényes rabigát nyakára,
Sem majomnévért kenyerét nem adja;
Kincseket sem gyűjt, hogy azokra árvák'
Könnye kiáltson.

Tiszta lélekkel 's megelégedéssel
Látja csűrében keze míve bérét;
'S izzadásának gyönyörű gyümölcsét
Éli örömmel.

Nyájas orcával szegi meg falatját
A' barátságnak 's jövevény szegénynek;
'S asztalánál, mint az öreg Philémon,
Égieket lát.

Háza szent templom, maga áldozópap,
És az áldásnak poharát kezében
Istenek töltik kimeríthetetlen
Égi itallal.

3. 2. 3. 1. A verstéma a horatiusi ódák, az ovidiusi *Metamorphoses* Philemon-története, vagyis a romanizáció erőterében

A cím a horatiusi és a görög-latin filozófiai gondolkodáshoz kötődő *erőterek*et, azaz a fogalmak széles jelentéskörét és a megszemélyesített morális erőket magában foglaló jelenséget idézte meg. A versben, azaz a költői szövegben látjuk ezek kibontását s megjelenítését, amely ugyancsak római háttérrel, horatiusi s – amint előzőleg már láttuk – erősebb ovidiusi szöveghagyománnyal rendelkezik.

Ez előbbire utalást Csipak Lajosnak a magyar költészetben a Horatius-hatásokat bemutató könyvében találunk. A következőképpen összezi a horatiusi versek jelentétét és a költeményt: *„A »Jámborság és Középszer« c. költeménye arra látszik utalni, hogy a C. II. 10-zel van rokonságban. És az eddig egybevetők ezzel is hozták összefüggésbe. Pedig sokkal találóbban lehet a C. II. 18-cal és III. 16-tal összehasonlítani. T. i. szembeállítja a gazdagok kincsét az elégedetlenségükkel, amint Tantalusszájjal ülnek a magas asztaloknál epedve s aztán az ő egyszerű vidámságát, amellyel csak neveti a szerencse kényét. Így állítja szembe Horatius a C. II.-18-ban a fényes palotákat az ő kis Sabinumával és a III. 16-ban kicsiny jószága birtokában boldogabbnak mondja magát Afrika uránál.”*[554] Megjegyzi továbbá, hogy az *aurea mediocritas*t egy kis epigrammában is feldolgozza:

A' legfőbbre akarsz törekedni hatalmas erőddel?
A' legszélsőbbet ne tekintsed azonba tetőnek,
Mert tetejére, középpontjára középut emelhet.[555]

[554] CSIPAK, 1912. 131.
[555] UŐ., uo.

Döbrentei kiadásában (ahogy a mellékelt kép mutatja) a *Kellő közép* címmel szerepel, később viszont már *Schiller* címadással.[556]

KELLŐ KÖZÉP.

1825.

A' legfőbbre akarsz törekedni hatalmas erőddel?
A' legszélsőbbet ne tekintsed azonba tetőnek,
Mert tetejére, középpontjára közép ut emelhet.

A vers Döbrentei kiadásában (1842 [184.])

Mindkét cím igen beszédes. A régebbi kiadásokban fellelhető *Kellő közép* ugyanis jelzi Berzsenyi *horatianizmus*át, a közép elméletének horatiusi s (talán) görög és római filozófiai ismeretét, ennek a gondolatnak antik és újkori hagyományát, szinte örökérvényűségét, s hogy elméleti tájékozódása (második költői-írói szakasza idején is) meghatározza ennek az igen népszerű s elterjedt nézetnek költői megnyilvánulásait és elméleti gondolkodását.

Merényi Oszkár ugyanakkor jelzi, hogy a nála meglévő kézirat alapján elsőként ezzel a címmel az 1936-os kiadásban közölte.[557] Érdekes, hogy a kritikai kiadás elrendezésében (az 1827–1830-as évekre vonatkozóan) három epigramma kerül egymás mellé: a *Schiller* (133.), a *Plato* (134.) és a *Herder* (135.) című-ek. Ez már önmagában is megérdemelné a három epigramma együttes tárgyalását. Merényi – a címből kiindulva s a keletkezés dátumát (1828) is figyelembe véve – úgy véli, hogy akkor már dolgozva a *Poétai Harmonistiká*n, az epigramma a mű egyik legfőbb gondolatát – hozzátehetjük: *gondolatait* – fejezi ki.[558]

---

[556] *Berzsenyi Dániel' összes művei. Költelem 's folyóbeszéd. Közre bocsátá meghagyása szerint DÖBRENTEI Gábor,* harmadik kiadás kéziratban maradt még nem ismertekkel, Budán, 1842. 184. L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 146.

[557] *BERZSENYI Dániel költői művei,* kiadta MERÉNYI Oszkár, MTA, Bp., 1936. 274.

[558] Először is a III. fejezetben a *Harmóniás közép*ről beszél, ahol a következőket írja: „*Valamint a világ' harmóniája nem egyéb mint a' természet' minden létszereinek concentratiója; valamint minden harmóniás életjelenet nem egyéb, mint a természet' különféle létszereinek különféle okban és tzélban concentrált* – össze középelt – *összefolyt szerközetei, s igy a különfélék' összefolyása által azoknak harmóniás vegyületü* középszerei – közép lényei*: a szerint minden harmónia, valamint különféleséget, épen ugy a különségek' összefolyásának* középpontját *és harmóniás vegyületü* közép lényét – középszerét – közép szinét*, vagy hogy mind ezeket egy szóba szorítsam,* középletét *teszi fel. Mert a különfélék szerközetét csak az teszi harmóniás egészszé, csak az menti meg a tarkaságtol, ha a különségek ellenkezetei s tarkaságai az összefolyás' pontjainál, egymásbol egymásba folyó* középszineik *által összszeolvadnak és vegyülnek. Melly szerint tehát a szép annyi mint harmóniás vegyület és harmóniás* középlet*; a nem szép pedig annyi mint különösség, szélsőség vagy ezeknek vegyületlen tarkasága.*" [A kiemelések (a következőkben is) tőlem, T. S. A.] L. BDPM–FÓRIZS, 2011. 345. Jegyzetek: 673–712. Érdekes lenne a szöveg és a horatianizmus részletes összevetése, elemzése is. Berzsenyi a továbbiakban a XVII. fejezetben (*Költészeti osztályok*) ismétli sokszor a *közép* szükségességét. E részekre Merényi is felhívta a figyelmet. L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 845–846. Álljon itt Schiller *Naiv és szentimentális költészetről* írott munkáját megidéző Berzsenyi idézet: „*Igy a' dolog a' naiv és sentimentalis, a' természetes és idealis osztályokkal is. Mert itt is kell mondanunk, hogy a poézis nem csupa természetes és ideálos; hanem ezeknek harmóniás* középlete*, melly természetesb és ideálosb szinekre oszolhat ugyan, de nem csupa természetesre és*

Térjünk vissza Csipaknak a verssel kapcsolatos összegzéséhez, amelyben a horatiusi versmintákat tekintve azt írja, hogy „*költeménye arra látszik utalni, hogy a C. II. 10-zel van rokonságban. És az eddig egybevetők ezzel is hozták összefüggésbe*."[559] Általános vélekedés tehát (ahogy Csipak is írja), hogy a cím szóhasználata alapján Horatius *Ad Licinium Murenam* című versének, ahogy már jeleztük, az 5. sorban található *auream mediocritas*-elvére s gondolatára épül. A horatiusi vers tulajdonképpen e filozófiai tételt értelmezi, s küldi baráti jó tanácsként (*diatribé*) Murénához. Vizsgáljuk meg a továbbiakban a *közép* elméletének horatiusi recepcióját és értelmezését költeménye kitüntetett részének tükrében!

A vers általános értelmezését és a *közép* elméletéhez való viszonyának vizsgálatát kezdjük a vershez fűzött kommentárok 20. századi áttekintéseivel, majd vizsgáljuk meg a 16–18. században kiadott néhány Horatius-kiadás érdekesebb kommentárjait!

Borzsák István jegyzetes Horatius-kiadásában a költeménnyel kapcsolatban megjegyzi, hogy az 1. sorban megszólított Licinius (néhány kézirat címfelirata szerint Licinius Murena) valószínűleg azonos a máshol (pl. 3. 19. 11.) Murenaként említett L. Licinius Murenával, illetve az adoptáló Terentius Varro neve szerint A. Terentius Varro Murenával, aki a Kr. e. 23-ban Augustusszal, majd L. Sestiusszal (l. 1. 4. óda) együtt konzul volt, amíg a Fannius–Caepio-féle összeesküvésbe belebonyolódva menekülés közben meg nem halt.[560] Az adoptálás révén testvére volt a 2. 2. ódában szereplő C. Pruculeius Varro Murenának, továbbá Terentiának, Maecenas feleségének is.[561] Amennyiben elfogadjuk az azonosítást, akkor az a helyzet, hogy Licinius éppen nem fogadta meg a lelkére kötött tanácsokat, a peripatétikus μεσοτης (*aurea mediocritas*) többre való becsülését – írja Borzsák.[562] Ezzel az athéni Lükeionban, a Kr. e. 335-ben alapított arisztoteliánus gondolkodók filozófus-társaságára is utal a megjegyzés, akiknek köre mintegy hatszáz éven keresztül állt fenn.[563] Az elmélet elterjedése, recepciója s értelmezése ebből adódóan kézenfekvő volt mind az ókor, mind az újkor gondolkodóinál és poétáinál, amely a helyes életvitelre (*rectius vives*) figyelmeztet. A strófa elejére kerülő *auream* jelző nyomatékát pedig Pindarosz (akivel fél Horatius vetélkedni – 4. 2. 1.: „*Pindarum quisquis studet aemulari*") olümpiai ódái első versének 1. *strófá*jából (1–4.) veszi.[564] Az arany értéke, értékessége így az erény kijelölő *mediocritas*ra száll át, vagyis a moralitás jegyében aranyként jó, ha az ember a *közép* elvét (Szabó Lőrinc fordításában, ami *súlyegyent* tart)[565] választja. Borzsák az *auream* jelzőhöz fűzött magyarázatában a 4. 2. *carmen*

---

ideálosra. […] Ez a' közép ember *az örök ifjú, a' fodros Apolló, kit mink gyakran csak gyermeknek nézünk ugyan, mint az iztelen afrikai hierophanta gyermekeknek nézte a' Helleneket: de valójában az illy közép lélekszín a legközönebb és legfőbb poétai szellemszín*." BDPM–FÓRIZS, 2011. 381–382. A *Poétai Harmonistica* azt mutatja, hogy a műre igen erősen hatott későbbi elméleti felkészültsége mellett korábbi költői gyakorlata is. A műről részletesen l. FÓRIZS, 2009. 200–262.

[559] CSIPAK, 1912. 131.

[560] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 223. L. még: HAHN István, *A Murena összeesküvéstől a százados ünnepekig* = Antik Tanulmányok, 1983. 61–70.

[561] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 223.

[562] UŐ., uo.

[563] Az arisztotelészi szöveghelyekre már utaltunk.

[564] „Ἄριστον μ ν ὕδωρ, ὁ δ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ / ἅτε διαπρέπει νυκτὶ μεγάνορος ἔξοχα πλούτου· / εἰ δ' ἄεθλα γαρύειν / ἔλδεαι, φίλον ἦτορ (*Legbecsesebb dolog a víz, / Ám a vak éj lobogó tüzeként / Kiragyog a palotának / Dús kincsei közzül a sárig arany*)." PINDAROS–CSENGERY, 1929. 40.

[565] HORATIUS, 1961. 153.

22–23. sorával való összevetést ajánlja, ahol a *mores aureos* [ti. *educit in astra*] kifejezést használja.[566] Ennek értelmezését érdemes tanulmányoznunk a verssor egy régi, 16. századi magyarázójánál, Lambinusnál. A tudós szerző azt írja, hogy a *mores aureos* értelmezése nem más, mint *mores antiquos,* ami az *aranykorra* utal, és az onnan származó derék és tiszta emberekre, valamint szent életűekre, ahogy a 16. epódoszban (64.): „*ut inquinavit aere tempus aureum (hogy elcserélje rézre szép aranykorunk*)."[567] Hésziodoszt ajánlja, aki az *Istenek születése* című művében bemutatja az emberiség korait: „*Aureum quidem primum genus hominum*" etc.[568] Mindebből világos, hogy Horatius az aranykorhoz kötődő jelzőt teszi a *virtus* helyét mutató *közép* fogalma mellé.

A Kiessling–Heinze-féle Horatius-kiadásban (l. Berlin, 1901)[569] a vers előzetes magyarázataként (ahol felmerül Licinius azonosításának kérdése is)[570] előkerül a görög politika és poézis, valamint a bölcseleti gondolkodás történetében is jeles helyet elfoglaló Szolónnak tulajdonított mondat (Diogenész Laertiosznál [*A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben]*: „*Úgy beszélik, ő mondta:* „*Semmit se vigyél túlzásba (Μηδεν αγαν*)."[571] E görög, de, gondoljuk, latinul is sokat hangoztatott *gnóma* (amit, ahogy írtuk, Szolónhoz kötöttk, a hét bölcs egyikéhez, a görög műveltségű Horatius e versében is megjelenik. A 19. század végi, 20 század eleji német kommentátorok ennek hatását főként a horatiusi költemény első versszakában (*neque altum semper urgendo*), majd annak folytatásaként a 9–12. sorában (3. versszak) emelik ki, amely a 2. 3. *carmen* 1–2. sorának gondolatával kapcsolódik össze: „*Aequam memento rebus in arduis / servare mentem*".[572]

Mindezek után érdemes néhány 16–18. századi kommentáros kiadás magyarázatainak áttekintése, illetve elsőként a versről megfogalmazott argumentumaik tanulmányozása.

Először nézzük a már sokszor emlegetett Lambinus Horatius-kiadásának megfogalmazását. A költeményhez készült argumentum: „*Retinendam esse mediocritatem, et animi in utraque fortuna, aequabilitatem*" (*A sorsváltozások közepette meg kell őrizni a középutat s a lélek nyugodtságát*).[573] A sors hányattatásai közepette (*in utraque fortuna*) figyelmeztet tehát a poéta a mértéket megtartó életelvre.

Az 5. (6.) sor kitüntetett kifejezéséből (*Auream quisquis mediocritatem diligit*) csak az *arany* jelzőt emeli ki, amit *minden dolog elé kell helyezni s a legnagyobb értékű*. Forrásaként Pindarosz 3. püthiai ódája 73. sorának kifejezését („εἰ κατέβαν *ὑγίειαν* ἄγων *χρυσέαν*") adja meg, ahol a *drága, becses (τιμιος)* jelentésben fordul elő.[574] Jelzi, hogy a görög lírikus a 11. püthói ódában (52–53.) hasonlóan ír, amikor azt mondja, hogy az államok *középen* lévő szerencséje to-

[566] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 224.
[567] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 237. HORATIUS, 1961. 354–355.
[568] UŐ., uo. Görögül is idézi.
[569] L. *Q. Horatius Flaccus. Erklärt von Adolf KISSLING. Erster Teil: Oden und epoden. Vierte Auflage. Besorgt von Richard HEINZE,* Berlin, 1901.
[570] UŐ., uo. 186.
[571] L. DIOGENÉSZ LAERTIOSZ–ROKAY, 2005. 53. L. még *Diogenis Laertii de vita et moribus philosophorum Libri X,* Lugduni, 1559. 35. Latin fordításában: *Nihil nimis.* Másutt: *ne quid nimis*. HORATIUS–KISSLING--HEINZE, 1901. 186.
[572] UŐ., uo. 186.
[573] HORATIUS–LAMBINUS, [1566]; 1588. 119. (E jobb minőségű kiadást használjuk.)
[574] UŐ., uo. Magyar fordítását (értelmezését) l. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 151.

vább virágzik s hathatósabban megmarad, mint amikor zsarnokok szeszélyének van kitéve, s annak halálát kell várni. Idézi görögül az idevonatkozó pindaroszi sorokat is.[575]

Tanulmányozandó a 16. század igen alapos, a horatiusi versek tézisét (*theticum* – valójában: argumentum), tartalmi jelentésszintjét (*Analysis Dialectica*), magyarázatait (*Enarratio Grammatica*) és stilisztikáját (*Explicatio Rhetorica*) bemutató Petrus Gualterius Chabotius (1516–1597) Horatius-kiadása, amely leginkább rávilágít a *közép* elméletének görög forrásaira. Nézzük először a vers argumentumát (*theticum*), amely a következő: „*Licinio suadet mediocrem vitae statum, ut periculis minus obnoxium, sedulo retinendum*" (*Az élet középállapotának [megélését] tanácsolja Liciniusnak, hogy a legkevésbé legyen kitett a veszedelmeknek, amit buzgón meg kell gátolni*).[576]

A görög forrásokat az *Analysis Dialectica* első pontjában igyekszik meghatározni. E tézis lényege, írja, *hogy az arany közép minden dologban a legbiztosabb („quod aurea mediocritas in omni re tutissima sit*"). Ennek bizonyítására hosszabban idézi az alexandriai kánon tíz legjelesebb szónoka közé sorolt görög Iszokratész (Kr. e. 436–338) *Nikoklészhez* intézett beszédének részletét (2. 5. 2–10.). Ebben (a görög szöveg latin fordítását tekintve, ahogy a szerző azt értette) kifejti, hogy amikor a magánemberek a tisztségeket és a vagyont tartják szem előtt, és a hatalom birtokába jutnak, mindannyian, akik egyedül birtokolják azt, úgy vélik, az istenekkel egyenlők. Olykor azonban lélekben és gondolatban a félelem és a veszedelmek lesznek úrrá rajtuk, és azokat a lélek háborgása miatt ismerik meg. Bizonyára, akik másokat megöltek, azokban a legkevésbé sem lehet [a közép]; akik pedig mások miatt szenvednek kárt, azt maguknak is okozzák; ugyanis az mindkét felet érinti. Az élet bármely nemét inkább oda vezették vissza, hogy milyen haszna van számukra, úgy gondolják, kívánatosabb bármely más állapot, mint egészész Ázsia királyságát birtokolni.[577]

A folytatásban idézi (görögül és latin fordításban) Pindarosz 11. püthiai ódájának már jelzett helyét, majd megjegyzi, a tézis törvénye kettős egybevetésre támaszkodik. Egyrészt jobb és biztosabb a közép állapotban az élet megélése, mint igen nagy gazdagságban, vagy a legszűkösebb körülmények között (*melius ac tutius vivitur in mediocri statu, quam in amplissimo vel in angustissimo*).[578]

---

[575] „τῶν γὰρ ἀνὰ πόλιν εὑρίσκων τὰ μέσα μακροτέρῳ / σὺν ὄλβῳ τεθαλότα, μέμφομ' α σαν τυραννίδων". Magyarul l. PINDAROS–CSENGERY, 1929. 218. *„Államokban is / Tovább virul a közepes sors."*

[576] *Praelectiones Petri Gualterii, quibus Quinti Horatii Flacci Venusini vatis poemata lyrica triplici artificio, Dialectico, Grammatico, et Rhetorico accurate explicantur,* Basileae, 1587. 193.

[577] HORATIUS–GUALTERIUS, 1587. 194. Görögül: ἴ Ὅταν μν γὰρ ἀποβλέψωσιν εἰς [τοὺσ] τὰς τιμὰς καὶ τοὺς πλούτους καὶ τὰς δυναστείας [ἔχοντασ], ἰσοθέους ἅπαντες νομίζουσι τοὺς ἐν ταῖς μοναρχίαις ὄντας· ἐπειδὰν δ᾽ ἐνθυμηθῶσιν τοὺς φόβους καὶ τοὺς κινδύνους, καὶ διεξιόντες ὁρῶσιν τοὺς μ ν ὑφ᾽ ὧν ἥκιστα χρῆν διεφθαρμένους, τοὺς δ᾽ εἰς τοὺς οἰκειοτάτους ἐξαμαρτεῖν ἠναγκασμένους, τοῖς δ᾽ ἀμφότερα ταῦτα συμβεβηκότα, πάλιν ὀπωσοῦν ζῆν ἡγοῦνται λυσιτελεῖν μᾶλλον ἢ μετὰ τοιούτων συμφορῶν ἁπάσης τῆς ᾽Ασίας βασιλεύειν." Latin fordításában: *„Quum privati homines intuerentur in honores, et divitias, et ditionem imperio potientium, eos omnes, qui soli principatum tenerent, Diis aequales existimabant: ubi autem se animo et cogitatione convertissent ad terrores et pericula, illaque mentis agitatione comperissent: alios quidem ab aliis interfectos, a quibus minime liceret: alios autem coactos offendisse conjunctissimos sibi quosque: aliis denique hoc utrumque contigisse; duxerunt sibi magis quodvis vitae genus profuturum quam totius Asiae regnum habere, cum tot rebus adversis conjunctum.*" Magyarul l. ISZOKRATÉSZ *attikai rétor művei, 1.,* Lux Color Print–Szulik Alapítvány, Óbecse 2011. 30. *(Textus receptus),* ford. ROKAY Zoltán.

[578] HORATIUS–GUALTERIUS, 1587. 194.

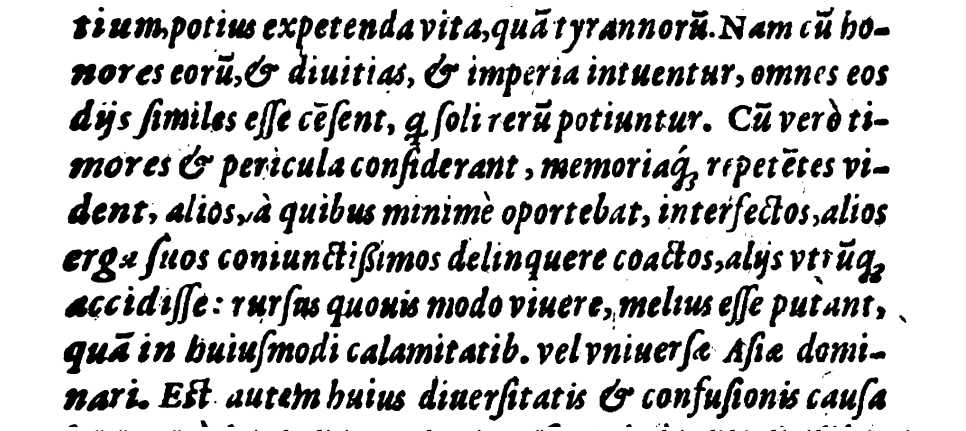
tium potius expetenda vita, quã tyrannorũ. Nam cũ honores eorũ, & diuitias, & imperia intuentur, omnes eos dijs similes esse cẽsent, q̃ soli rerũ potiuntur. Cũ verò timores & pericula considerant, memoriaq̃ repetẽtes vident, alios, à quibus minimè oportebat, interfectos, alios ergà suos coniunctißimos delinquere coactos, alijs vtrũq̃ accidisse: rursus quouis modo viuere, melius esse putant, quã in huiusmodi calamitatib. vel vniuersæ Asiæ dominari. Est autem huius diuersitatis & confusionis causa

A görög szöveg más fordítása Iszokratész műve 1613-as bázeli kiadásában (29.)

Az összevetés kettős megjelölését hosszabban is ki lehet fejezni: „*quam in honoribus ambitiose petendis, atque in divitiis avide congeredis*; ugyanígy a másik felét: *qua min angustiis et sordibus rei domesticae timide sustinendis*". Úgy véli, ez az érvelés pedig a sztoikusok nézeteit foglalja magába. Hasonló ehhez a megarai Theognisz (Kr. e. 6. század) figyelmeztetése az arany középtől való szélsőséges elhajlásról. Idézi a görög költő elégiájának 119–120. sorát:

Μήτ᾽ ἀρετὴν εὔχου, Πολυπα δη, ἔξοχος ε ναι
μήτ᾽ ἄφενος· μοῦνον δ᾽ ἀνδρὶ γένοιτο τύχη.[579]

Az *Enarratio Grammatica*, vagyis a *kifejezések magyarázata* (*grammatikai magyarázat*) című részben folytatja tovább a görög előzményekben s a görög nyelvű irodalomban a források feltárását. A *Licini* szóhoz fűzött magyarázatban először a név bizonytalanságára utal, majd próbálja tisztázni kilétét, ezután pedig kijelenti: mégis tudjuk, hogy e személyhez címezte a vers e buzdítást: *mindenben megmutatkozik a biztosabb közép*.[580] E mondatot görögül közli, de nincs nyoma, hogy klasszikus idézet lenne, csak afféle görög mondat, amelynek latin megfelelőjét is megadja: „*nempe ut mediocris in omnibus tutior ostendatur*."[581] A görög mondat ihletője egy görög disztichonos vers (epigramma) is, amelyet közöl, s megadja latin fordítását.[582] (E vers forrását nem találtuk, a szerző azt nem jelöli, feltételezhető, ha nem kora középkori vagy még későbbi költeményről van szó, hogy talán Gualterius által költött vers, a *közép* elmélete saját értelmezésében a források alapján görögül, majd latinul.)

[579] UŐ., uo. Latin fordításában: „*Ne optes eminere in amplissimo honorum statu, o Polypaeda, / neque divitiarum, modo solum adsit tibi tolerabilis status*" (*Ne vágyj a tisztségek, sem a kincsek igen bőséges áldására, o Polypaedea, csak legyen neked elég az elviselhető állapot*).
[580] UŐ., uo. 194.
[581] UŐ., uo.
[582] UŐ., uo. Latinul: „– *sed utinam ego neque nimis felix, neque miserabilis, essem! Quod mediocritas sit res omnium optima, atque summus status soleat pericula creare, et infimus contumeliam facere*" (*de bárcsak én ne lennék sem felette boldog, sem siralmas. Mivel a közép minden dolog között a legjobb, viszont a magas állás veszedelmeket szokott okozni, az alacsony rang pedig gyalázatot szokott teremteni*).

Forrásként Arisztotelésznek a *Politika* című műve 4. könyvének 11. fejezetében olvasható szövegrészre (1295 b 35.) hívja fel a figyelmet, ahol a Filozófus azt tanítja, hogy az államban azok élhetnek biztosságban, akik, Phoküliděsszel szólva: „πολλὰ μέσοισιν ἄριστα· μέσος θέλω ἐν πόλει ε ναι (*Sok kincse van a középszerű embernek: magam is középúton kívánok maradni a városállamban*).”[583] Szintén megadja a görög szöveg latin fordítását: „*Multa sunt mediis optima; ideoque volo medius esse in civitate*.” Valamint mértékbe is szedi: „*Esse volo civis medius; namque optima multa / Sunt mediis*.”[584] A verssorokat pedig megmagyarázza: az *arany közép*et minden dologban követni kell, így minden veszedelemtől biztosított az élet. Erre figyelmeztet Terentius is az *Andria (Az androsi lány)* című darabja első felvonásának első jelenetében, ahol Sosia ezt mondja (60–61.): „*nam id arbitror / adprime in vita esse utile, ut nequid nimis (hisz úgy hiszem, / hogy az élet üdvös elve: mitse szerfelett*)”.[585] Végül megjegyzi, erre az élethelyzetre kér útmutatást Salamon az Úrtól, és a kérés érvét visszhangozza tiszteletteljes céllal, amelyről az olvasónak az ószövetségi *Proverbia* (*A példabeszédek könyve*) 20. részének 2. fejezetét ajánlja.[586]

Úgy véljük, Gualterius a megfelelő mélységben tárja fel magyarázataiban a *közép* elméletét és toposzát. Folytassuk a Gregorius Bersmanus (1538–1611) Horatius-kiadásában[587] olvasható bő argumentummal: „*Mediocritatem, et animi in utraque fortuna aequabilitatem ad bene beateque vivendum aptas esse: idque partim similitudinis rerum naturalium, partim Iovis et Apollinis mentione declarat*” (*A közép és a léleknek a sorsváltozásban való higgadtsága alkalmas a helyes és a boldog élethez: és azt részint a természetes dolgok hasonlóságának említésével, részint Iuppiterével és Apollóéval teszi világossá*).”[588]

A tézis (argumentum) világosan utal a közép szerepére, amely a *sorsváltozások*ban védi meg a lelket: a jó- és balsors, vagyis a szerencse változásában kap biztos helyet a *közép*. Horatius egész költeménye is részint a *tükhé* körül forog, amelynek fogalma ugyancsak széles filozófiatörténeti hagyományra tekint vissza s összefonódott *az alkalom, a pillanat (occasio, kaiorsz)* fogalmiságával. Szolgáljunk itt néhány adattal: Platón a *tükhé* és a *kairosz* etikai ideáljáról a *Törvények* című munkájában mond a legtöbbet, különösen a *Negyedik rész*ben, ahol beszélői közül az *Athéni* például ezt mondja (709 a–b): „*Ha az ember mindezeket meggondolja, elhirtelenkedve azt hajlandó mondani, amit én is most, hogy a halandónak semmi befolyása sincs a törvényhozásra, hanem csaknem*

---

[583] UŐ., uo. 195. L. ARISZTOTELÉSZ, *Politika,* Gondolat, Bp., 1984. 194. Ford. SZABÓ Miklós.
[584] UŐ., uo.
[585] UŐ., uo. L. *Római vígjátékok,* Európa, Bp., 1961. 316.
[586] UŐ., uo. L a *Szentírás*ban (Vulgata): „*stultissimus sum virorum et sapientia hominum non est mecum (Balgább vagyok, mint a többi ember, és nincsen emberi bölcsességem!).*” Káldi György fordítása. A *Sapientia (A bölcsesség könyve*) című könyv 8:7. részében pedig ezt találjuk: „*Et si justitiam quis diligit, labores hujus magnas habent virtutes: sobrietatem enim et prudentiam docet, et justitiam, et virtutem, quibus utilius nihil est in vita hominibus (És ha valaki az igazságot kedveli, fáradságának gyümölcsei kiváló erények, mert megtanít mértéktartásra és okosságra, igazságosságra és erősségre, melyeknél hasznosabb nincs az életben az embereknek).*”
[587] *Q. Horatii Flacci, Poemata, quae extant omnia argumentis et scholis virorum Doctissimorum illustrata, cum indicatione diversarum lectionum, partim e sex codicibus veteribus manuscriptis, partim ex opt. notae libris aliquot impressis*, Studio et opera Gregorii BERSMANI Annaebergensis, 1602.
[588] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 59.

az összes emberi dolgok a sors *játékai*".[589] Nem sokkal ezután így folytatja (209 b–c): „*Azt, hogy isten intéz mindent, és istennel együtt kormányozza a* szerencse *és az* alkalom *az összes emberi dolgokat*."[590] Az idézett szövegrészben kétszer is szerepel a τυχη szó, amelynek igen bő jelentésköre elsősorban a *végzet, sors, jó- és balszerencse, jó- és balsors* (ugyanakkor jelenti az *alkalma*t, az *esemény*t, az *állapot*ot is) fogalmakkal adható vissza.[591] Perszonifikációjában sorsistennőként ismert (*Tükhé*), aki a római kultúrában és mitológiában *Fortuna* istenasszonynak felel meg. Úgy tartották, hogy Zeusz vagy Hermész és Aphrodité leánya. Jelképe a gömb, amelyet kezében tartott, jelezve, a szerencse forgandóságát. Pindarosz szerint az egyik sorsistennő. Mircea ELIADE így jellemzi: „a szeszélyes és kiszámíthatatlan Tükhé (Fortuna) válogatás nélkül hoz boldogságot vagy balszerencsét; *ananké (szükségszerűség)* vagy *heimarmené (végzet)* formájában nyilvánul meg, és hatalmát főként a legnagyobbak, mint például Nagy Sándor életében mutatja ki. A sorsot végül az égitestek uralma alatt álló sorsszerűséggel társítják."[592] (Emlékezzünk vissza ebben a *kairosz-pillanat* szintén kettős szerepére.).

Alakja fontos szerepet tölt be a filozófia történetében is. Empedoklésznak *A természetről* szóló 103. töredékében ezt olvassuk: „*Ily módon Tükhé akaratából eszmélnek mindenek*."[593] Még fontosabb azonban történetfilozófiai szerepe, hiszen – Grüll Tibor megfogalmazását követve – *a görögök számára* Tükhé *nem egyszerűen [...] szerencse, hanem a történelmet irányító sorsszerű erő*.[594] Grüll megjegyzi, hogy „A *tükhé*-teológia közös forrását minden bizonnyal a sztoikus világnézet jelentette, bár *Tükhé (Fortuna)* tisztelete kultikus formát is öltött a Római Birodalomban."[595] Ezt azzal bizonyítja, hogy Plutarkhosz nemcsak *párhuzamos életrajzai*ban, hanem *A rómaiak szerencséjéről* címen írt traktátusában (*De fortuna Romanorum*, IV. 317f–318a) is az *areté* és *tükhé* együttes jelenlétével magyarázza Róma felemelkedését. „Plutarkhosz istenségként is bemutatja Tükhét, amely »*elhagyta a perzsákat és az asszírokat, könnyedén átröppent Makedóniába, gyorsan megrázta Alexandroszt, majd átment Egyiptomba és Szíriába, majd elcserélte a környező királyságokra, és megfordulva gyakran felmagasztalta a karthágóiakat*«."[596] Nyilvánvaló tehát a Tükhé/Fortuna-kultusz jelenléte, s nemcsak Rómában, hanem a görög-római kultúra továbbélésében is. Platón azonban a *tükhé*t és a *kairosz*t (láttuk, hogy e szónak is vannak hasonló jelentéstartalmai) együtt említi. Bizonyos mitológiai elképzelések szerint Kairosz és Tükhé (Caerus és Fortuna) szerelmesek is vol-

---

[589] Platón, *Törvények = PLATÓN összes művei,* 3., Európa, 1984. 597. „προδών τις ἄξειεν ἂν εἰπεῖν ὅπερ ἐγὼ νυνδή, τὸ θνητὸν μ ν μηδένα νομοθετεῖν μηδέν, **τύχας** δ' ε ναι σχεδὸν ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα·"

[590] UŐ., uo. 598. „ΑΘ. Ὡς θεὸς μ ν πάντα, καὶ μετὰ θεοῦ **τύχη** καὶ **καιρός,** τἀνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα."

[591] GYÖRKÖSY–KAPITÁNFFY–TEGYEY, 1990. 1103.

[592] ELIADE, Mircea, *Vallási hiedelmek és eszmék története,* Osiris, Bp., 2006. 471.

[593] PARMENIDÉSZ, EMPEDOKLÉSZ *töredékei,* Gondolat, Bp., 1985. 33. Ford. STEIGER Kornél.

[594] GRÜLL Tibor, *Tizenkét tétel a Római Birodalomról* = 2000, 2004/7–8. elektronikus változat: http://ketezer.hu/2004/07/tizenket-tetel-a-romai-birodalomrol/. Polübiosznál ez gyakran előfordul: l. pl. 10. 9. 2. L. POLÜBIOSZ *történeti könyvei, II.,* Attaktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002. 11. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[595] GRÜLL, 2004.

[596] UŐ., uo.

tak.[597] A tézis rávilágít arra, hogy a szerencse vagy a szerencsétlenség közepette is a *közép* mértéke megadhatja az élet helyes és boldog megélését.

Bersmanus argumentumához hasonlóan a *sorsváltozás*t emeli ki Johannes Bond Horatius-kiadásában: „*Mediocritas in utraque fortuna est servando*" (*A sorsváltozásban meg kell őrizni a* középút*at, a* mértéke*t*).[598]

Desprez magyarázatos Horatius-kiadásában sincs ez másként: „*Servandam esse animi aequabilitatem in utraque fortuna*" (*A sorsváltozásban meg kell őrizni a lélek nyugodtságát*).[599]

E szerzőnél pillantsunk bele a magyarázatok között az 5. sor („*Auream quisquis mediocritatem diligit*") értelmezésébe. A közép helyzete (állapota) és a mérsékelt (középszerű) szerencsének sikerei mutatják meg (írja), hogy sem a szerénység baját (a példa kedvéért a közönséges lakhely, amely a régiségtől roskadozó és idomtalan vagy a szennytől bűzös), sem a legjobb körülmények kísérőjét ne irigyelje senki, se a gondokat, se a fáradalmakat. Jelzi, hogy Hésziodosz a *Munkák és napok* című művében (694.) használja a *μετρα (mediocria)* szót: „μέτρα φυλάσσεσθαι· καιρὸς δ᾽ ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος (*Tarts mértéket és tégy mindent legjobb idejében*)."[600] (Látjuk, hogy a mediocritas–occasio-összefüggés Hésziodoszra vezethető vissza.) Innen származik az a szólásmondás is: Μηδεν αγαν (*Ne quid nimis – Semmit se túlságosan.*). Bibliai példát is említ: leírásában az igen bölcs király, Salamon, így könyörög az Úristenhez: „*Divitias et paupertatem ne dederis mihi* [sed tantum virtui meo tribue necessaria]" (*gazdagságot és szegénységet ne adj nekem Uram, csak a mindennapit kapjam meg*).[601]

Mysticè, hæc de vitiis & mendicitate ſpiritali, putà de exceſſu & defectu ſapientiæ, virtutum, conſolationum & gratiarum accipiunt S. Hieron. in cap. 2. Eccleſ. & S. Bernard. ſerm. 68. in Cant. quem audi, *Perniciosa paupertas, penuria meritorum: præſumptio autem ſpiritus, fallaces divitiæ: & ideo, Divitias & paupertatem ne dederis mihi Domine, ait Sapiens.* Audi & S. Hieron. *Non ſolùm temporalis lætitia, ſed etiam ſpiritualis, eſt tentatio poſſidenti, ita ut aliquando indigeam angelo corripiente & angelo ſatanæ, qui me colaphizet, ne hinc elever. Unde & Salomon ait: Divitias & paupertatem ne dederis mihi.*

A jelzett szövegrészlet a jezsuita kommentárból (630.)

[597] A kérdésről részletesen is írtunk más vonatkozásban. Néhány megállapítást előző munkánk alapján közlünk. L. TÓTH, 2018. 110–112.

[598] *Quinti Horatii Flacci Poemata, Scholis sive Annotationibus, Commentarii instar, illustrata Joane BOND,* Brunsvigae, 1668. 71.

[599] *Quinti Horatii Flacci Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus DESPREZ, in usum Serenissimi Delphini,* pl. Londini, 1762. 127.; Budae, 1817. 218.

[600] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 219–220. HÉSZIODOSZ–TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, 1976. 62.

[601] UŐ., uo. 220. Az idézet kissé parafrazeált, ugyanis az ószövetségi *Proverbium* 30. 8. szövege: „*et divitias ne dederis mihi : / tribue tantum victui meo necessaria*". Egy jezsuita kommentárban (*R. P. Corn. Cornelii A Lapide e societate Iuesu Commentarius in Salomonis Proverbia*, Secunda Editio Veneta, Venetiis, 1717. 630.) fény derül a szöveg eredetére. L. a fenti kép szövegét.

A jezsuita mű (1717) első, rézmetszetes címlapja

A Horatius-hatások vizsgálatánál a 16–18. századi kommentáros kiadások között gyakran említettük Mitscherlich 1800-ban kiadott munkáját: *Q. Horatii Flacci Opera, illustravit Chr. Guil. MITSCHERLICH,* I–II., Lipsiae, 1800. A

terjedelmes, az argumentumot előzetes magyarázattal felváltó könyv megfelelő részeinek ismertetésétől itt eltekintünk, ugyanis, bár megfogalmazása tanulságos lenne, a megismert elemek már részint ismétlődnek. A források között elsőként ő említi a 18. században sorozatban kiadott *Anthologia Palatina* (amelyet Richard Friedrich Philip Brunck adott ki[602]) egyik versét. A szmürnai Lollius Bassus (aki talán Germanicus idejében élt) epigrammájáról van szó.[603] A görög epigrammák más kiadásában, de különösen a 19. század végén, görög és latin kiadását is megtaláljuk e versnek.[604] Bassusnak itt a 102. számon szereplő hat soros epigrammája 3–4. sorában ír a *közép*ről, amelyet a legkiválóbbként jellemez: „Αι μεσοτητεσ αριστα – *Mediocritates sunt optimae*" (l. alább a közölt szövegrészletet).

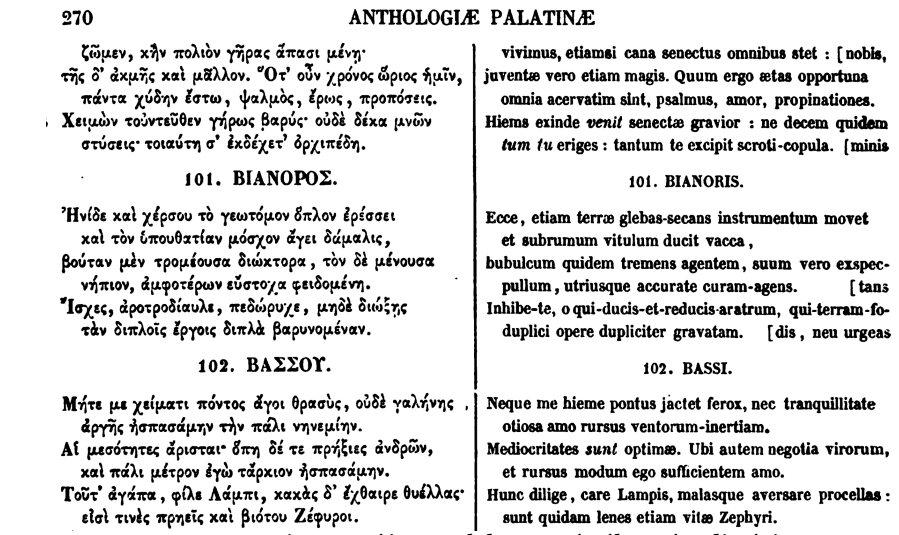

270 ANTHOLOGIÆ PALATINÆ

ζῶμεν, κἢν πολιὸν γῆρας ἅπασι μένῃ·
τῆς δ' ἀκμῆς καὶ μᾶλλον. Ὅτ' οὖν χρόνος ὥριος ἡμῖν,
πάντα χύδην ἔστω, ψαλμὸς, ἔρως, προπόσεις.
Χειμὼν τοὐντεῦθεν γήρως βαρύς· οὐδὲ δέκα μνῶν
στύσεις· τοιαύτη σ' ἐκδέχετ' ὀρχιπέδη.

101. ΒΙΑΝΟΡΟΣ.

Ἠνίδε καὶ χέρσου τὸ γεωτόμον ὅπλον ἐρέσσει
καὶ τὸν ὑπουθατίαν μόσχον ἄγει δάμαλις,
βούταν μὲν τρομέουσα διώκτορα, τὸν δὲ μένουσα
νήπιον, ἀμφοτέρων εὔστοχα φειδομένη.
Ἴσχες, ἀροτροδίαυλε, πεδώρυχε, μηδὲ διώξῃς
τὰν διπλοῖς ἔργοις διπλὰ βαρυνομέναν.

102. ΒΑΣΣΟΥ.

Μήτε με χείματι πόντος ἄγοι θρασὺς, οὐδὲ γαλήνης
ἀργῆς ἠσπασάμην τὴν πάλι νηνεμίην.
Αἱ μεσότητες ἄρισται· ὅπῃ δέ τε πρήξιες ἀνδρῶν,
καὶ πάλι μέτρον ἐγὼ τἄρκιον ἠσπασάμην.
Τοῦτ' ἀγάπα, φίλε Λάμπι, κακὰς δ' ἔχθαιρε θυέλλας·
εἰσὶ τινὲς πρηεῖς καὶ βιότου Ζέφυροι.

vivimus, etiamsi cana senectus omnibus stet : [nobis,
juventæ vero etiam magis. Quum ergo ætas opportuna
omnia acervatim sint, psalmus, amor, propinationes.
Hiems exinde *venit* senectæ gravior : ne decem quidem
tum tu eriges : tantum te excipit scroti-copula. [minis

101. BIANORIS.

Ecce, etiam terræ glebas-secans instrumentum movet
et subrumum vitulum ducit vacca,
bubulcum quidem tremens agentem, suum vero exspec-
pullum, utriusque accurate curam-agens. [tans
Inhibe-te, o qui-ducis-et-reducis-aratrum, qui-terram-fo-
duplici opere dupliciter gravatam. [dis, neu urgeas

102. BASSI.

Neque me hieme pontus jactet ferox, nec tranquillitate
otiosa amo rursus ventorum-inertiam.
Mediocritates *sunt* optimæ. Ubi autem negotia virorum,
et rursus modum ego sufficientem amo.
Hunc dilige, care Lampis, malasque aversare procellas :
sunt quidam lenes etiam vitæ Zephyri.

Bassus epigrammája, amelyben a mértéktartást dicséri

Nézzünk még egy példát! Az ugyancsak sokat emlegetett Vaenius horatiusi ihletésű emblémagyűjteményében a római költő 2. 10. versének 3–4. versszakát idézi a *Culmen honoris lubricum* című emblémánál.[605]

---

602 Az első kötet pl. : *Analecta veterorum poetarum Graecorum editore Riich. Fr. Phil BRUNCK. Editio quarrto volumine aucta, Tom. I.,* Argentorati, 1785.

603 BRUNCK, *Analecta,* Tom. II. 161–162. A VI. epigramma.

604 L. *Epigrammatum Anthologia Palatina* [...] instruxit fred. Dübner. Graece et Latine. Volumen seundum, Parissiis, 1872. 270.

605 Pl. VAENIUS, 1607. 98., 1683. 90., 1684. 92. A kép leírása: *A háttér dimbes-dombos táj, a zöldes és a barna szín keverékében, amelyben hátul, a középső részén egy kettős sziklacsúcsú hegy mered. Az égen szürkés és szürkéskék viharfellegek vannak, amelyet sárga és sárgásbarna, a csúcsával érintkező, négyzet alakú fény nyit meg. Ez lehet (illetve valószínűen az) már a sudár fenyőbe belecsapó villám fénye, vagy a fa lángoló csúcsa, amely az égen barnássárga hasadékot nyit. Egyébként villámok világítják meg az eget; egy sárga fénynyaláb találja el a hegy egyik csúcsának alsóbb részét, de újabb három nyaláb is látszik, amelyek egyike nyílvesszőhegyű fény, a másik kettő mintegy a hegyen lecsúszó szélesebb és keskenyebb fénysáv. A hegy alján egymás mellett két, majd a hegyek között futó folyóparton egy ház látható. A folyón kis kőhíd, amelyen éppen egy hadsereg vonul át: a gyalogos katonák már a hídon vannak, a lovasok, élükön a király (vagy a vezér) éppen most értek a hídhoz. Ez a kép síkjának második része.*

A Culmen honoris lubricum *lemmához készült kép Vaenius 1683-as színes kiadásából*

A festmény hátterében a lovas katonák felöli oldalon magas, zöldellő fenyőket látunk a sziklákon, a másik oldalon élénkzöld mohás részen álló fenyőt, mögötte pedig a hegyre épült középkorias (és olaszos jellegű) várkastélyt, amelynek egyik tornya, mintha kivették volna a helyéből (s természetellenesen mintha rom-alapzatára helyezték volna), a ledőlés állapotát mutatja. Helyzetéből adódóan eléggé szimbolikus formában. Az előkelő tornyos kastély alatt a folyóparton keskeny út, az út végén pedig egyszerű kunyhó, amelyet vándorbottal a kezében, hátán málhával most hagy el terhétől görnyedt gazdája. Bent egy női alak vehető ki, a felesége, akinek a kezében seprű, s nézi a férj távozását.

A kép főalakja egy szürkeruhás, vállára vetett lila köpenyes középkorú, barna hajú és szakállás férfi, aki nem a kép közepén (a festmény aranymetszésében) ül, de kellő távolságra mindentől, valahol középtájon. A földön előtte egy szürke színű (fém)talpas ingaeszköz, amelynek téglalap alakú házában egy barna rúd látható sárga véggel, amely éppen egyensúlyban van. A sárgásbarna, zöldes sziklán ülő férfi (akinek egyik lába látszik csak, a másikat a köpeny takarja) az egyik kezével éppen megállítja középen az inga nyelvét s gondolkodva nézi. A másik keze az ölében pihen. A kép hűen követi s értelmezi a horatiusi szöveget: megjelenik a villámsújtotta fenyő s részben a hegy, a magasra épített palota összeomló tornya, a szegényes kunyhó, valamint a súlyegyent kereső bölcs ember, aki a kép eseményeitől a kellő távolságban van.

Részletesen igyekeztünk bemutatni a *közép* elméletének horatiusi értelmezését és a horatianizmus (Horatius-értelmezés és -követés) recepciójának néhány mozzanatát. Láttuk a *közép (középszer)* bölcseleti hátterének, a gyakorlati életfilozófiának (a görög *fronézisz*) a költői beszédmódban, illetve a Horatius-ihlette képzőművészeti alkotásokban való topikus szerepét, amely Berzsenyinél a jelzett versben önreflexivitásának s életmódjának alakítójává válik.

Térjünk vissza azonban még Csipak Lajos megállapításához, amelyben joggal azt írja, hogy „*sokkal találóbban lehet a C. II. 18-cal és III. 16-cal összehasonlítani*". Valóban, a *közép* elméletének a horatiusi 2. 10. vers és Berzsenyi költeményének vonatkozásában fennáll az a látszólagos ellentét, hogy a *mediocritas* a kunyhó szennyétől is óv, viszont a versben a *kalyiba lakói*ként említi a Jámborságot és a Középszert. Erre még visszatérünk, de nem szabad itt összemosni a *közép* filozofikumát megtestesülésének romanizált, egyszerű és puritán lakóhelyével. A Berzsenyi-versnek e sugallatát oldja fel Csipak a 2. 18. óda, vagyis az *Ad avarum (A fösvényhez*) szóló horatiusi vers megjelölésével (és a 3. 16-ossal – erről majd később). Egyrészt e horatiusi költeményben találja meg a Berzsenyi-vers sugallatát, hogy „*szembeállítja a gazdagok kincset az elégedetlenségükkel, amint Tantalusszájjal ülnek a magas asztaloknál epedve s aztán az ő egyszerű vidámságát, amellyel csak neveti a szerencse kényét*."[606]

A horatiusi vers[607] jelentéskörének megállapításához, amely a felesleges harácsolásra hívja fel a figyelmet, hiszen az emberi élet véges, célszerű ismét a 16–18. századi Horatius-versek kommentáros kiadásait felidézni, ahol a vers lényegét argumentum foglalja magába. Nézzük elsőként Lambinus kiadását, ahol a következőket olvassuk: „*Se in re tenui, sua tamen sorte contentum vivere: at alios nullum aedificandi, nullum quaerendi, nullum rapidendi modum facere, nihil de morte cogitanteis*" (*önmaga egyszerű körülmények közepette, mégis sorsával megelégedve él: viszont mások sem az építkezésben, sem a harácsolásban, sem a rablásban nem tartanak mértéket, és eszükbe sem jut a halál*).[608]

Bersmanus hosszabb argumentumában ezt írja: „*Insectatur luxum cupiditatis, qua nonnulli mortalitatis suae obliti, nullum in extruendis magnificis domibus ac villis, et congerendis opibus, modum faciant, etiam cum pauperum et incolarum injuria. Se in re tenui sua sorte contentum vivere*" (*Támadja a fényűző vágyat, amikor is néhányan megfeledkeznek halandóságukról, nem ismernek mértéket sem a fényűző házak és villák építésében, sem a javak felhalmozásában, sem a szegény és vidéki lakók elleni méltánytalanságban. Ő maga egyszerű körülmények közepette, mégis sorsával megelégedve él*).[609]

A megfogalmazás utolsó mondatát Lambinusnál már olvastuk, a fentebbi mondatok pedig arra utalnak, hogy – a *tempos–mors* horatianus gondolatkörében – a mértéktelen gazdagság az elmúlással semmibe vész, tehát nem abban kell keresni a boldog életet.

Még inkább ezt erősíti Desprez magyarázatos Horatius-kiadásának argumentuma: „*Mediocri se fortuna beatum esse: desipere eos qui luxui et avaritiae*

[606] CSIPAK, 1912. 131.
[607] A költeményt l. HORATIUS, 1961. 170–173. Ford. KARDOS László.
[608] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 139.
[609] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 71.

student, mortis immemores" (*Ő [a költő] a mértékletes szerencsével boldog: bolondnak tartja azokat, akik fényűzésre és bírvágyra törekednek, elfeledve a halált*).[610]

Ugyancsak beszédes Mitscherlich áttekintése (*Argumentum*), amely itt mintegy tíz sorban foglalja össze a költemény lényegét (az egyébként nála megszokott egy, másfél oldalnyi fejtegetés helyett): „*Suo ipsius exemplo hoc carmine ostendit Horatius, qua vere beatus is sit, qui ab omnicupiditate liber mediocri sorte sua contentus vivit; ridetque contra atque exagitat insanas atque improbas divitum saeculi sui cupiditates, a quibus explendis ne mortis quidem ipsius instantis cogitatione absterreantur atque abstahantur*" (*Horatius ebben a versben a maga példáján keresztül mutatja be, hogy valóban boldog életű az, aki minden vágytól szabadon él, megelégedve mérsékelt sorsával; ellenben neveti és támadja kora szenvedélyes és elvetemült kincshajhászait, akik mindezekkel eltelve nem rettennek meg s félrevezettettnek a közelgő halál gondolatától*).[611]

Az összefoglaló teljességgel mutatja be a horatianizmus követendő életelvét, a kevéssel megelégedést, amely, a szélsőségek híján, a boldog élet kulcsa.

A horatiusi költeményből (2. 18.) emeljük ki azokat a részeket (sorokat), amelyek a Berzsenyi-versre hatással lehettek! A horatiusi vers azzal kezdőik, hogy milyen fényűző tárgyak és berendezések nincsek otthonában l. pl. 1–6.):

Non ebur neque aureum
mea renidet in domo lacunar,
non trabes Hymettiae
premunt columnas ultima recisas

Africa neque Attali
ignotus heres regiam occupavi[612]

Erre felel a 3–4. versszakban (9–14.), mi is számára az érték, amivel rendelkezik:

at fides et ingeni
benigna vena est pauperemque dives
me petit: nihil supra
deos lacesso nec potentem amicum

largiora flagito,
satis beatus unicis Sabinis.[613]

---

[610] HORATIUS–DESPREZ, pl. 1817. 261.

[611] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 520. A befejező részben már a költeményt dicséri: „*Exsplendescit hoc carmen summo imaginum vigore; oratio exquisite comta, numerorumque harmonia suavissima; ut illud adeo inter consummatissima totius antiquitatis monumenta facile posuerim*" (*Ez a vers fényesen ragyog a képek magasztos elevenségétől; a beszédmód gondosan felékesített, és a verssorok összhangzata igen édes; úgyhogy e verset az egész régiség legtökéletesebb emlékeként könnyen helyezem el*).

[612] HORATIUS, 1961. 170. Magyarul uo. 171.

[613] UŐ., uo. Magyarul: „*Ámde alkotó erő / s hű jellem él itt, és a gazdag eljő / a szegényhez; mást nem is / kérnék az égtől és a dús barátot // több kincsért nem zaklatom, / elég nekem szép kis szabin tanyám is*." Ford. KARDOS László.

A kiemelendő sorok az „*at fides et ingeni / benigna vena est pauperemque dives / me petit*", a „*satis beatus unicis Sabinis*", valamint a végén (36–38.) említi Tantaloszt, aki Berzsenyinél is szerepel: „*Hic superbum / Tantalum atque Tantali / genus coercet*" (*Itt zabolázza [*ti. Orcus az Alvilágban*] a gőgös Tantalust és Tantalus faját*).[614] Vizsgáljuk meg e sorok jelentését a 16–17. századi Horatius-kommentátoroknál!

Lambinus a *benigna vena* kifejezés szavait magyarázza: a *benigna* a *larga, affluens, abudans* szavak értemében fordul elő. – A *vena* értelme pedig, amit Horatius az *Ars poetica* című műve 409–410. sorában meghatároz: „*ego nec studium sine divite vena, / nec rude quid prosit video ingenium*".[615] – A *satis beatus*-sornál pedig azt jegyzi meg, hogy a költő elégedett szabin földecskéjével, és ezért boldog. – A *Tantalum* (Tantalosz) név magyarázatánál Homérosz *Odüsszeiá*jának 11. énekét említi, ahol Odüsszeusz az alvilágban (*Neküia*) azt meséli Alkinoosznak, hogy látta Tantaloszt (a név az 582. sorban szerepel), aki a tó közepén állt, de nem olthatta szomját, a gyümölcsöskertből pedig nem csillapíthatta éhét. Oly büntetést kapott, amelynek súlya alatt minden kapzsi megbűnhődik – írja. Utal még a *Sermones* 1. 1. versének 68–69. sorára, ahol Horatius ismét felidézi a történetet. – A *Tantali genus* kifejezés Pelopszra, Atreuszra, Agamemnónra és Oresztésre vonatkozik.[616] (E nevekről majd a következő kommentátornál beszélünk részletesen.)

Nézzük Torrentius megjegyzését, aki részletesebben szól a 37–38. sor *Tantalum atque Tantali / genus…* kifejezéséről. Szintén utal Homérosz *Odüsszeiá*jára (11. ének), majd arról ír, hogy Prométheuszt Tantalosszal kapcsolta össze, akit Pelopsz atyjaként nevez meg, és mindkettőt szenvedővé teszi. Prométheusz büntetését viszont elengedjük, amikor a költők meg sem egyeznek a Kaukázustól való megszabadulásáról. Pelops ivadékai voltak Atreusz és Thüesztész, Tantalosz unokái, dédunokái pedig Agamemnón, Menelaosz, Aigisztosz; amazok Atreusz, emez Thüesztész fia. A gőgös Tantalosz pedig meg merte sérteni a lakomára meghívott összes istent. A *Tantalus talentumai* és a *Tantalus kincsei* kifejezéssel emlegetik azon dolgokat, amiktől dölyfös és elbizakodott volt.[617]

Érdemes utánanéznünk e szólásmondásnak, amely még inkább megvilágítja a Berzsenyi-versben is említett, a görögség korai emberiségről szóló történeteihez tartozó mitológiai alak szerepét. Egyrészt vizsgáljuk meg a sokat kiadott s a 17. században biztosan forgatott közmondásgyűjteményt (*Adagia, id est: proverbiorum, paroemiarum et parabolarum omnium, quae apud Graecos, Latinos, Hebraeos, Arabas, etc. in usu fuerunt, Collectio absolutissima in locos communes digesta,* pl. Francofurti, 1656), amely a kifejezést (Ταλαυτα τανταλου, id est, *Tantali talenta*) úgy határozza meg, hogy a mérhetetlen kincsek birtoklásánál mondják ezt, ugyanis a fríg Tantalosz pompás kincsei miatt az emberek között közszájon forgott, hogy úgy képzelték, az alvilágiakhoz hasonlót is elszen-

[614] UŐ., uo. 172. Műfordítása: uo. 173. „*Orcus bilincse őrzi, lásd, a büszke // Tantalust, és Tantalus / faját*".
[615] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 140. L. HORATIUS, 1961. 596–597.
[616] UŐ., uo. 142.
[617] UŐ., uo. 174. Tantaloszról l. KERÉNYI, 1977. 222–224.; GRAVES, 2., 1970. 30–41.

vedett, amilyet az összegyűjtött kincsek között szoktak az ilyen nyakas gazdagok. Horatius *Sermones* 1. 1. versének 68–70. sorát idézi büntetése bemutatására.[618]

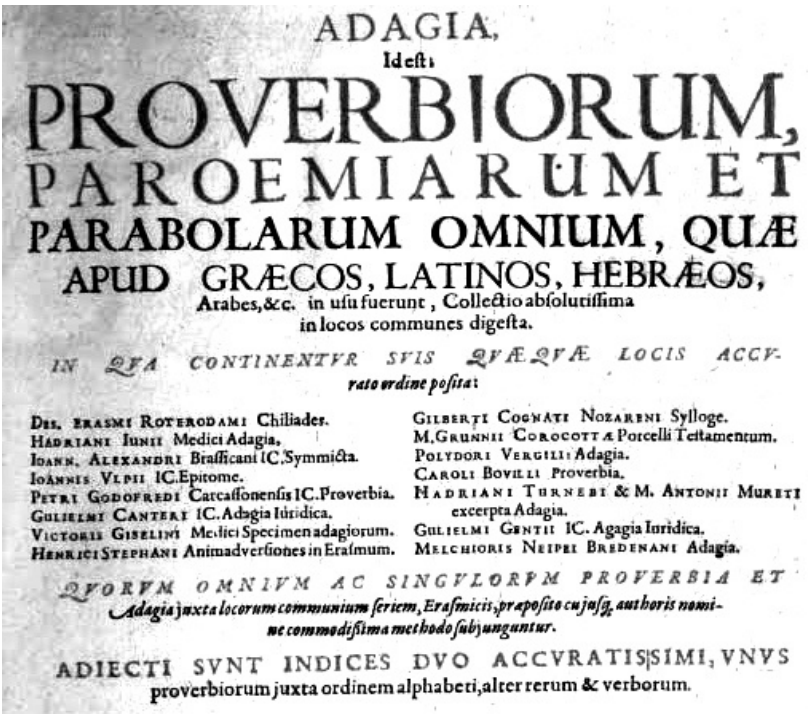
ADAGIA,
Idest:
PROVERBIORUM,
PAROEMIARUM ET
PARABOLARUM OMNIUM, QUÆ
APUD GRÆCOS, LATINOS, HEBRÆOS,
Arabes, &c. in usu fuerunt, Collectio absolutissima
in locos communes digesta.
IN QVA CONTINENTVR SVIS QVÆQVÆ LOCIS ACCVrato ordine posita:
DES. ERASMI ROTERODAMI Chiliades.
HADRIANI IVNII Medici Adagia.
IOANN. ALEXANDRI Brassicani IC. Symmicta.
IOANNIS VLPII IC. Epitome.
PETRI GODOFREDI Carcassonensis IC. Proverbia.
GVLIELMI CANTERI IC. Adagia Iuridica.
VICTORII GISELINI Medici Specimen adagiorum.
HENRICI STEPHANI Animadversiones in Erasmum.
GILBERTI COGNATI Nozareni Sylloge.
M. GRVNNII COROCOTTÆ Porcelli Testamentum.
POLYDORI VERGILII Adagia.
CAROLI BOVILLI Proverbia.
HADRIANI TVRNEBI & M. ANTONII MVRETI excerpta Adagia.
GVLIELMI GENTII IC. Agagia Iuridica.
MELCHIORIS NEIPERI BREDENANI Adagia.
QVORVM OMNIVM AC SINGVLORVM PROVERBIA ET Adagia juxta locorum communium seriem, Erasmicis, præposito cujusq; authoris nomine commodissima methodo subjunguntur.
ADIECTI SVNT INDICES DVO ACCVRATISSIMI, VNVS proverbiorum juxta ordinem alphabeti, alter rerum & verborum.

Az Adagia *címlaprészlete (Francofurti, 1656)*

Mindebből kiviláglik, hogy Tantalosz gazdagsága miatti gőgjében követte el az istenek ellen tettét, amiért meglakolt.

Tantalosz recepciójának érdekes adataira bukkanhatunk Aphtonius *Progysmata* című művében (pl. Amsterodami, 1565), amelyben beszéde középpontjában Tantalosz leánya, Niobé jellemét helyezi el: *Exemplum Ethopoeiae passivae, continens quae verba diceree posset Niobe, iacentibus liberis*. A beszéd közlése után magyarázatokat fűz szövegéhez, s annak a következő mondatához: „*Orta enim ex Tantalo, qui convictu Deorum felix, tandem ab ea est Deorum amicitia evolutus*" (*Tantalosztól származott, aki az istenek társaságában boldog, végül az istenek barátsága elenyészett*)".[619] A mondat magyarázatában kijelenti, hogy a származására Ovidius utal (l. *Metamoprhoses,* 6. 146–312.; Tantalosz-utalás: 173.), Tantalosz pedig Jupiter és Plores [sic!] fia, Frígia igen gazdag királya. Őrá utal a *Tantali talenta* szólásmondás. Először igen szerencsés volt, aztán pedig, amikor az istenek titkait feltárta az embereknek, letaszították az alvilágba. Ovidius *Amores* című műve 2. könyve 2. elégiájának 43–44. sorát idézi:

[618] ADAGIA, 1656. 214. a Horatius-idézet: „*Tantalus a labris sitiens fugientia captat / flumina – quid rides? Mutato nomine de te, fabula narratur*". Magyarul l. HORATIUS, 1961. 365.
[619] APHTONIUS, 1565. 273.

Quaerit aquas in aquis et poma fugacia captat
Tantalus-hoc illi garrula lingua dedit.[620]

Végül arra utal, hogy Tantalosz történetét Petronius is kifejti röviden. Idézi a *Satyricon* egyik versét (82. 5.).

Nec bibit inter aquas poma aut pendentia carpit
Tantalus infelix, quem sua vota premunt.
Divitis haec magni facies erit, omnia cernens
Qui timet et sicco concoquit ore famem.[621]

Mindebből kiderül, hogy Tantalus s leszármazottjai a mértéktelenség, a pénz és a hatalom utáni sóvárgás metonímiái, akik a Berzsenyi-versben is megjelennek. (Erről majd később.)

A horatiusi vers értelmezését illetően folytassuk vizsgálódásainkat Desprez kommentárjaival: a 9–10. sor *At fides et ingeni / Benigna vena est* mondatot úgy értelmezi, hogy azért írja ezt, *mert nincsenek kincsei, de a vagyonnál másvalaminek jobb és derekabbnak kell lennie, mégpedig a becsületesség erényének, és a szellemiség fényének és lehetőségének.*[622] – Külön kiemeli a *Benigna vena* kifejezést: a föld ereiből vett metafora – írja –, ahonnan a bővizű patakok erednek: igen helyesen jelenti a tanulás és az írás könnyedségét, mivel akit odavezettek, az Minerva csábítására, valamint Apollo és a Múzsák segítségével a tudományok buzgalmát ragadta meg, vagyis fáradtságot nem kímélve pusztította az olajat. Horatius *Ars poetica*ja 385. és 408–410. sorát idézi megerősítésként.[623] – Az ugyancsak a 10. sorban olvasható *Pauperemque dives me petit* mondat értelmezése: *szeret engem és családomhoz igyekszik Maecenas, egyrészt hite miatt, másrészt a szabad művészetekhez húzó jelleme következében.* Itt is az *Ars poetica*ból hoz idézetet (404–405.): „*gratia regum / Pieriis temptata modis (s fejedelmi szivekhez a Múzsák / éneke lelt ösvényt*)."[624] A horatiusi verssorok a moralitással megvetendő üres vagyonok és az öröklétet biztosító szellemi érték választására ösztönöznek.

A 36. sor *Hic superbum tantalum etc.* kifejezéséhez azt fűzi hozzá, hogy az alvilág révésze, Charon nem tiszteli a gőgösöket, sőt, az alvilágban megzabolázza és sanyargatja őket. – A 37. sor szókapcsolatánál (*Tantali genus*) Tantalosz leszármazottait sorolja fel: Pelopszot, Atreuszt, Agamemnónt és Oresztészt.[625]

---

[620] UŐ., uo. Magyarul: „*Tantalus alma után kapkod s vízben vizet óhajt: / Őneki, lásd, fecsegő nyelve szerezte a kínt.*" OVIDIUS–GAÁL, 1971. 65.

[621] UŐ., uo. Magyarul: „*Tó közepén áll szomjan s éhen az almafa alján / Tantalus, és nyomorult vágyakozásban eped. / Így példázza a gazdag urat, ki akármire pillant, / megremeg, és ajkán fölcserepedzik a szomj.*" T. PETRONIUS Arbiter, *Satyricon,* Magyar Helikon, Bp., 1963. 100. Ford. HORVÁTH István Károly.

[622] HORATIUS–DESPREZ, pl. 1817. 263.

[623] UŐ., uo. 263–264. 385.: „*Tu nihil invita dices faciesve Minerva (Bár nem szólsz s cselekedsz semmit, ha Minerva nem ihlet)*". 408–410.: „*Natura fieret laudabile carmen an arte, / quaesitum est: ego nec studium sine divite vena, / nec rude quid prosit video ingenium (Nagy kérdés: remeket mi teremt, a tudás vagy az ihlet? / Nem hiszem én, hogy az ihlet kincsei nélkül elég a / szorgalom egymaga)*". HORATIUS, 1961. 595.; 597. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[624] UŐ., uo. HORATIUS, 1961. 595.

[625] UŐ., uo.

Nézzük meg az áttekintések befejezéseként Mitscherlich kommentáros kiadását, ahol a 36. sor (*Tantalum superbum*) jelzős kifejezésénél találunk új adatokat. Magyarázatában azt írja, vagy egyszerűen a gazdagságot, vagy, mivel a büntetés okát mutatja meg, a vagyon miatti szokatlan gőgöt jelenti. Pindarosz első olümpiai ódája 55–57. sorát idézi: „λὰ γὰρ καταπέψαι / μέγαν ὄλβον οὐκ ἐδυνάσθη, κόρῳ δ' ἔλεν / ἄταν / – [κρέμασε] καρτερὸν αὐτῷ λίθον etc."[626] – A *Tantali genus* kifejezés alatt Horatius Tantalosz fiát érti, Pelopszot, vagy az utódait – írja.[627]

Mitscherlich megjegyzése a görög *bőség–gőg–bűn–bűnhődés* toposzát veti fel: Tantalosznak a bőség miatti gőg (*hübrisz*) okozta vesztét.

*

Ideje áttérni a Csipak által említett *másik* horatiusi költeményre, a 3. könyv 16. (*Ad. C. Maecenatem*) *carmen*jére, amely fontos verse a Horatius-recepciónak s főként az imitációnak, hiszen a szapphói versmértékben írott óda az embert és a költőt körülvevő makrovilág, s benne saját mikrovilágának viszonyával foglalkozik. Vagyis, a vers szerkezete is a történeti–mítoszi világra való kitekintésben járul hozzá önmaga, azaz önnön életérzésének, társadalmi, emberi (és költői) viszonyának meghatározásához, amelynek jellemzője az egyszerűség.[628] Ez azt jelenti, hogy a *nagyság* értékéhez hozzájáruló *gazdagság*, amelyet a versben az *arany* mindenhatóságának mitikus meghatározása vezet be (a költemény első része), ellentétben áll saját *egyszerűség*ével, amelyet a második részben fejt ki. Ez a dichotómia figyelhető meg kissé egyszerűbben (Borzsák István értelmezése szerint is[629]) az *Ódák* 1. könyve 20, versében (*Vile potabis…*), amelynek párja e költemény. A tizenegy versszak így két részre osztható: az első rész a vers 1–5. versszaka, az óda első tizennyolc sora, vagyis e rész Maecenas megszólításáig terjed.[630] Az általános, a makrovilágra kiterjedő részt követi egyéni sorsa, életvitele és életfelfogása (a költő egyszerűségében [„*vivitur parvo bene*", ahogy az *Ódák* 2. könyve 16. verse 13. sorában írta] is gazdag), a költemény második része. A költemény összetettsége az ódának *világszerűség*et ad, azaz Horatius világ- és sorszemléletének teljesebb kibontását. Ennek meghatározója az *érték,* a *gazdagság,* az *istenek kegye* az ember iránt, csakhogy a két részben ellentétesen: Horatius számára mást jelent mindez. A Borzsák-bevezetőben Heinze által kiemelt fogalmak (*pretium, aurum, lucrum, munera, pecunia, res, opes, sors, vectigalia*)[631] jelzik, hogy a vers gondolatisága e köré épül.

---

[626] MITSCHERLICH, 1800. 531. Ott jelzete: *apud Pind. Ol. α 88. sqq.* Magyarul (Csengery rendezésében és fordításában): „*Ámde a ritka üdvöt / Nem tudta viselni. Ragadá tova gőgje / A vészbe vakon.*" PINDAROS–CSENGERY, 1912. 43.

[627] UŐ., uo.

[628] A versről részletesebben már írtunk, l. TÓTH, 2017. 269–291. Eredményeink néhány idevonatkozó részét itt is közöljük.

[629] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 344.

[630] Heinze négy részre osztja a verset: az 1–11. sor, az arany ereje, benne Danaé mítosza; 11–16. sor, az arany erejének más megnyilvánulása; a 17–20. sor, amelyben azt írja, az aranynak felette nincs hatalma, mert az gondot és kapzsiságot szül. Ezért aggódik Maecenasnak, aki a lovagrend ékköve, a csillogó gazdagsága miatt; 21–44. sor, ahol a költő szerény birtokkal rendelkezve elégedett, amit megköszön Maecenasnak, szerencsésebbnek érzi magát a leggazdagabb királynál. L. *Quintus Horatius Flaccus Oden und Epoden,* erklärt von Adolf Kiessling, vierte auflage, besort von Richard HEINZE, Berlin, 1901. 288.

[631] HEINZE, 1901. 288. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 344.

Mivel a verssel már részletesen foglalkoztunk,[632] áttekintésünk alapján nézzünk néhány, a vers lényegét összefoglaló *argumentum*ot a 16–17. századi kommentáros Horatius-kiadások alapján. Lambinus értelmezése (*argumentum*), jelezvén az óda fontosságát, alaposan körülírja a vers tárgyát: „*Quanta sit ad omnia expugnanda, etiam ad expugnandam pudicitiam, vis auri, exemplis docet. Sed esse id pecuniae insitum ut nulla eius copia satiet, et crescente ea crescat simul cura et sollicitudo. Ideoque beatum esse qui mediocritate contentus vivit* (*Az arany ereje sok mindenen erőt vesz, még a szemérmesség megszerzésétől sem riad vissza, ezt példákkal tanítja meg. Hanem hogyha a vagyon azt oltja belénk, hogy annak semmiféle bősége nem elég, s miután az nő, növekszik a gond és az aggodalom. Ezért boldog, aki a csekéllyel megelégedve él*).”[633] Az argumentum a vers *hármas* szerkezetére mutat: az *arany* ártó erővel rendelkezik (első rész), mértéktelenségre sarkall, ami az embert zaklatja (második rész), a költő azonban boldog, mert kevéssel is beéri (harmadik rész).

Gualterius tézise (*theticum*, vagyis argumentum) a következő: „*Ex fabulis et historiis docet Maecenatem, quae mortalibus mala solet cupiditas divitiarum et honorum dare: unde colligat mediocrem vitae statum illis esse tutiorem* (*Kitalált és valós történetekkel tanítja Maecenast, mily rossz dolgokat eredményez a halandóknak a kincsek és a tisztségek utáni vágy; aztán összegyűjti, hogy az élet mérsékletes minősége biztosabbat nyújt azoknak*).”[634] A kommentátor az argumentumban világosan jelzi, hogy *mesés* (kitalált, mítoszi) és valós történetek szolgálnak bizonyítékul a költő mondanivalójához, valamint, hogy a *mediocritas* az erényes élet megteremtője.

Torrentius Horatius-kiadásában a Maecenashoz szóló 3. 16. ódát a ὑποθετικη (*hüpoteticus*) szóval határozza meg, vagyis egy témát fejt ki. Foglalata a következő: „*Se contentum esse sua sorte: hac autem affectione animi vitam beatam constare* (*Meg van elégedve sorsával: a léleknek pedig ehhez az állapotához a boldog élet illik*).”[635] Ez tehát a tétel. – A kezdősort idézve (*Inclusam Danaen*) még részletesebben foglalja össze a vers lényegét. A következőket írja: *ebben a valóban nagyon szép versben először az arany erejét s hatalmát mutatja meg, majd hozzáteszi, hogy a hatalmas vagyont nem lehet nagy aggodalom nélkül birtokolni, nagyobb boldogság rejlik a mértéktartásban, végül azt fejti ki, hogy saját maga a sorsával s dolgaival a becsületes életvitelhez a Maecenastól kapott javakkal megelégedett. Úgy véli, a költő leírja, hogyan kell magasztalni Maecenas jóindulatát, és közben előrelátását is dicséri, hogy a lovagrendben maradva egész vagyonát oly mértékletesen használja*.[636]

Nézzük végül Desprez kiadását. Rövid argumentuma: „*Auro expugnari omnia: se tenui re contentum ac beatum vivere* (*Az arany mindent meghódít, ő maga csekély dologra törekszik és boldogan él*).”[637] – A kezdő sorhoz (*Inclusam Danaen* etc.) fűzött rövid összefoglalóban azt írja, ez az óda nagyobb részt sztoikus tanokat tartalmaz s a kapzsiság ellen súlyos alapigazságokat, amelyekkel alig szigorúbban vagy szentebben rendelkezik s mond véleményt a keresztények

[632] L. TÓTH, 2017. 269–291.
[633] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 193.
[634] HORATIUS–GUALTERIUS, 1587. 300.
[635] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 233.
[636] UŐ., uo. 234.
[637] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 183.

iskolája (tanítása). Jegyzetei alaposan, ugyanakkor célratörően, a terjengősséget kerülve foglalják össze a verssel kapcsolatos tudásanyagot.

A továbbiakban a hosszabb horatiusi költemény csak azon sorait és versszakait igyekszünk kiemelni, amelyek leginkább mintául szolgálhattak Berzsenyi költeményéhez. Vizsgájuk meg a vers 9–13.; 29–32., valamint a 39–44. sorait, s nézzük meg a 16–17. század kommentáros kiadásainak interpretációit!

Aurum per medios ire satellites
et perrumpere amat saxa potentius
ictu fulmineo; concidit auguris
Argivi domus ob lucrum

demersa exitio;
[…]

Purae rivos aquae silvaque iugerum
paucorum et segetis certa fides meae
fulgentem imperio fertilis Africae
fallit sorte beatior.
[…]

Contracto melius parva cupidine
vectigalia porrigam,

quam si Mygdoniis regnum Alyattei
campis continuem. Multa petentibus
desunt multa: bene est cui deus obtulit
parca, quod satis est, manu.[638]

A 3–5. versszak (ahogy jeleztük, a vers 18. soráig) a Danaé-mítoszkép folytatásaként a bárhova utat törő aranyat villantja fel s újabb, de kisebb mitológiai s történelmi utalások következnek, majd a 17. sorban szentenciaszerűen összegez. Lambinus e versszakoknál elsőként a 3. versszak első sorának (9.) kifejezését („*Aurum per medios ire satellites – Testőrség vonalán átjut a szép arany*”[639]) magyarázza: először Cicero *Verres elleni perbeszéd*ét (1. 1. 4–5.) idézi fel, ahol a jeles vádló a volt helytartót (aki azt gondolta, bírái teszik tönkre) és üdvösségének egész megvalósulását a pénzben látta, így kezdte a vitát: „*nihil esse tam sanctum quod non violari, nihil tam munitum quod non expugnari pecunia possit.*”[640] Ugyanígy vélekedik a versben Horatius az aranyról, ugyanígy

[638] Magyarul: „*Könnyen lép az Arany szolgahadak között, / sziklát tör, zivatar mennyköve sem vadabb: / rommá lett a görög jós laka, pusztulást / vont rá gyorsan a kapzsiság*”; „*Mert bölcs a boldog, akit tiszta patak, kicsiny / erdő, csöppnyi vetés kedvre derítenek, / inkább, mint kit tág Afrika kincsei / úrrá tesznek a földeken!*” „*Nem vágyom sokat, így jobban elérem a / célom, s több, amit élvezek // sokkal, mintha a fríg földhöz a lyd mezőt / bírnám birtokomul. Sokratörő sokat / fájlal; jó, akinek megvan, amennyi bölcs, kézzel mérve elég neki!*” HORATIUS, 1961. 224–227. Ford. ORBÁN Ottó.

[639] HORATIUS–BEDE, 1989. 109.

[640] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 194. „*s hogy semmi sem oly szent, hogy pénzzel ne lehetne meggyalázni, és semmi sincs úgy megerősítve, hogy pénzzel be ne lehetne venni.*” CICERO *összes perbeszédei,* Lectum, Szeged, 2010. 256. Ford. NÓTÁRI Tamás.

Szophoklész az *Antigoné*ban az ezüstről. Idézi is görögül (majd megadja latin fordítását) az idevonatkozó részt (Kreón monológja, l. a 291–301. sort).[641] – A *perrumpere amat saxa* (10. sor: *szereti a sziklákat széttörni*) kifejezésnél szintén értelmez: *szeret*, vagyis szokott, ahogy a 2. könyv 3. ódájában (10. sor): „*umbram hospitalem consociare amant*".[642] Úgy véli, a kifejezést Horatius görög példából, mégpedig Platóntól vette. Arra a szöveghelyre (ami a *Politeia* [az *Állam*] egy sora, ahol a háború kedveléséről van szó) az említett versnél már rámutatott.[643] Még az *Antigoné* egy sorát is idézi (722.: „φιλεῖ γὰρ τοῦτο μὴ ταύτῃ ρέπειν), amely a jó szándékról szól.[644] – Hosszú jegyzet következik, ugyanis a vers 11–12. sorában (*concidit auguris / Argivi*) a mindössze két sorba sűrített hérosztörténet felfedése (elmondása) s értelmezése következik: Amphiaraosz történetéről van szó, amely Théba mondai eseményeivel függ össze.[645] (A vers első részében, egyfajta fokozatként s a felsőbb lét világának szintjén a *mítosz–hérosztörténet/hősmonda* [itt a Pindarosz által is megénekelt nemeai játékok eredetmondája]–*história* hármassága vonul végig.) Lambinus a következőképpen összegzi a történetet (*fabula*): *a jós Amphiaraosz (az argoszi) Talaosz lányát, Eriphülét vette feleségül. Neki, amikor véletlenül Adrasztosszal* [Argosz királya, Talaosz fia – megjegyzés tőlem, T. S. A.] *nem tudni miféle viszálya támadt, mindketten megesküdtek, hogy Eriphülé ítélete alapján fognak dönteni mindenféle vitás kérdésről. Háború ütötte fel a fejét az argosziak és a thébaiak között, amikor a hadsereget már a hadjáratra* [ti. Théba ellen] *vezették, és ezt igen hevesen rosszallta és ellenezte Amphiaraosz, s a seregnek pusztulását s fenyegető szerencsétlenségét sokkal előbb jövendölte s adta hírül. Adrasztosz, arany nyaklánccal megnyerve Eriphülét, azokkal értett egyet, akik úgy vélték, hogy háborúzni kell, s hírül vitték, hogy Amphiaraosz is háborút akar. Így kényszerítették őt e háborúba, amitől olyannyira borzadt, mivel tudta, hogy neki is romlást és csapást hoz. Hanem amikor megtudta, hogy a felesége az arany miatt csábult el, a háború segítésének nem szükségszerű feladatával foglalkozott, elhatározta, igen szigorúan bosszút áll feleségén, s fiára, Alkmaiónra bízta s neki parancsolta meg, hogy mielőtt visszatérne a táborból, ölje meg anyját, Eriphülét. Alkmaiónt, mivel a gaztettet végrehajtva engedelmeskedett atyjának, őrület szállta meg. Amphiaraoszt pedig elnyelte a föld mélye.* A történetre Cicero is utal egyik levelében (*Ad fam. 6. 6.*, a Caecinához írott levél[646]), valamint a Verres elleni negyedik beszédben (*In C. Verrem actio-*

---

[641] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 194. „Οὐδ ν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος / κακὸν νόμισμ᾽ ἔβλαστε· τοῦτο καὶ πόλεις / πορθεῖ, τόδ᾽ ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων, / τόδ᾽ ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας / χρηστὰς πρὸς αἰσχρὰ πράγματ᾽ ἴστασθαι βροτῶν / πανουργίας δ᾽ ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν / καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι." Magyarul: „*Mert nincs a pénznél hathatósabb kártevő; / Még államok rendjét is* az *bomlasztja fel; /* Az *hajtja útra házából a férfiút; /* Az *bujtogatja jámbor földiek szivét, / Hogy szörnyű gaztettekre merszet kapjanak; / S* az *oktatgatja őket száz csalásra, hogy / Kijátsszhassák a jó erkölcsöt szüntelen.*" SZOPHOKLÉSZ, 2004. 64.

[642] UŐ., uo. 194. L. HORATIUS, 1961. 137.

[643] Jegyzetét l. UŐ., uo. 106.

[644] UŐ., uo. 194. L. SZOPHOKLÉSZ, 2004. 77.

[645] A thébai mondakörről, Eteoklésznek és Polüneikésznek, valamint Amphiaraosz szerepének kérdéséről l. KERÉNYI, 1977. 375–380.; GRAVES, 1985. 134–138.; valamint APOLLODÓROSZ, *Mitológia,* Európa, 1977. 88–95. Ford. HORVÁTH Judit.

[646] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 194. „*Itaque vel officio vel fama bonorum vel pudore victus ut in fabulis Amphiaraus sic ego »prudens et sciens / ad pestem ante oculos positam« sum profectus.*" Magyarul: „*Azért vagy a kötelesség, vagy a jobbak véleménye, vagy a szemérem által legyőzve,*

nis secundae liber IV., De signis – A műkincsekről). Verrest, aki igen vágyott Diodorus egy nagyon szép serlegére, amelyet még sohasem látott, Eriphülével hasonlítja össze; idézi is e részt.[647] A folytatásban latin fordításában s értelmezésében hosszan ismerteti Platón *Állam*a 9. könyvében *Az igazságosság és az igazságtalanság élménye az emberben* című összefoglalójában olvasható s Eriphülé esetét is idéző megjegyzését.[648] Homérosz *Odüsszeiá*jából is hoz példát: a 11. énekben (*Neküia,* 326–327. sor) Alkinoosznak meséli, hogy látta Eriphülét az Alvilágban, aki férje fejéért aranyat fogadott el.[649] Vergilius *Aeneis*ében a hős alvilágjárásában (6. ének, 445–446. sor) szintén látja Eriphülét.[650] A magyarázat befejezésében röviden visszatér még Amphiaraosz alakjához, akit Pauszaniasz is említ művének (*Görögország leírása*) az Attikáról szóló részében, melyet idéz.[651] – Ezzel vezeti be a következő horatiusi kifejezést: *demersa exscicio* (13. sor: *miután az enyészetbe merült*). Felveti a kéziratos források *demersa exitio* változatát, de nem foglal állást. Horatius mindenképpen a gazdagság, azaz az arany, vagyis az arany nyaklánc miatti bűnhődést emeli ki, amely Eriphülét megrontotta s Amphiaraosz otthonát fenekestül felforgatta, egész családját, feleségét, gyerekeit és őt magát pedig elpusztította.

A *nyolcadik* versszakot (amit kezdősorával jelöl; 29-től): *Purae rivos aquae silvaque iugerum* etc.) így értelmezi: azt mondja itt Horatius, a javak csekélysége elkerüli figyelmét, azaz, nem veszi figyelembe azt, vagyis, nem akar tudni arról, aki Afrikának parancsol, a maga sorsában boldogabb, mint amaz hatalmas vagyonnal.[652] Görög gondolat ez, írja, s idézi Platón *Gorgias*zából azt a szövegrészletet, amely arról szól, hogy *igazságosan hogyan válhatott volna*

---

mint a mesében Amphiaraus, akként mentem tudva, látva a szem előtt álló veszélybe." CICERO *összes levelei,* negyedik kötet (9. könyv), Pest, 1862. 380. Ford. FÁBIÁN Gábor.

[647] UŐ., uo. 194. L. Cicero, *De signis*, 39. „*Eriphylam accepimus in fabulis ea cupiditate ut, cum vidisset monile, ut opinor, ex auro et gemmis, pulchritudine eius incensa salutem viri proderet. Similis istius cupiditas, hoc etiam acrior atque insanior, quod illa cupiebat id quod viderat, huius libidines non solum oculis sed etiam auribus excitabantur* (*A mythologiában Eriphilas van oly szenvedélyes vágyúnak festve, hogy a mikor meglátott egy, gondolom, drágakövekkel ékesített arany nyakláncot, ennek szépségétől lángra lobbanva férje menhelyét elárulta. Szakasztott ilyen Verres szenvedélye; sőt ez még hevesebb, őrültebb, mert az a nő csak azután vágyódott, a mit látott, ennek szenvedélyeit azonban nemcsak szeme, hanem füle is lángra lobbantotta*." M. CICERO *beszéde Verres ellen: A műkincsekről,* Bp., 1903. 32. Ford. GURNESEVICS Lajos. L. még CICERO–NÓTÁRI, 2010. 472.

[648] UŐ., uo. 194–195. A latinul elmondott rész magyarul: „*S egyáltalán, elképzelhető-e az előadottak alapján, hogy bárkinek is hasznára lehet az, ha igazságtalanul aranyat fogad el, mikor ennek olyan következménye van, hogy az arany elfogadásával egyszersmind a maga legértékesebb részét a leggonoszabbnak a jármába hajtja? Az igazság ez: ha valaki a fiát vagy a leányát pénzért rabszolgaságra juttatja, s hozzá még vad és gonosz emberek kezére, ez semmiképp sem használhat neki, ha megannyit kap is érte; hát még ha a maga legistenibb részét a legistentelenebbnek és legocsmányabbnak szolgáltatja ki irgalom nélkül: ez ne volna nyomorult, mikor sokkal szörnyűbb veszteség árán jut aranyhoz, mint Eriphülé, aki férje életét árulta el aranyláncért?*" PLATÓN, II., 1984. 642. Ford. SZABÓ Miklós.

[649] UŐ., uo. 195. „στυγερήν τ' Ἐριφύλην, / ἣ χρυσὸν φίλου ἀνδρὸς ἐδέξατο τιμήεντα. ([láttam az] *iszonyú Eriphűlét, / őt, aki kedves férjéért aranyat fogadott el*)." HOMÉROSZ, 1993. 602.

[650] UŐ., uo. 195. „*maestamque Eriphylen / Crudelis nati monstrantem vulnera cernit* ([*látja… a bús Eriphylét, / ő sebeit panaszolja*)". VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 238.

[651] UŐ., uo. 195. „Λέγεται δ Ἀμφιαράῳ φεύγοντι ἐκ Θηβῶν διαστῆναι τὴν γῆν καὶ ὡς αὐτὸν ὁμοῦ καὶ τὸ ἅρμα ὑπεδέξατο· (*Azt beszélik, hogy amikor Amphiaraosz Thébaiból elmenekült, megnyílt alatta a föld, és kocsijával együtt elnyelte őt*)." PAUSZANIASZ, I. 2008. 63.

[652] UŐ., uo. 197.

Arkhelaosz boldoggá.[653] A platóni szöveghelyet vizsgálva azt írja, Arkhelaosz beszéde szánalmas tettét rejtette, szerencsétlenül járt el, amikor újabb gyilkosságra hajlott. A költő azonban *sorsával boldogabb, szerencsésebb* (*beatior*), mint ahogy *szerencsés valaki a hazájával, szüleivel, tehetségével, kincseivel* stb. Ezt a szöveghelyet tehát úgy értelmezi, hogy a tiszta vizű patak, a kicsi erdő s a biztos megélhetést nyújtó telek szerepel a földműves vágyai között, ahogy erre Vergilius is utal. Az pedig, aki egész Afrikának parancsol, *sorsával nem tud boldogabb lenni,* azaz a jobb feltételek között, vagyis a boldog élet megszilárdítását nem tudja jobban befolyásolni, ahogy sok-sok kincsét és nagy hatalmát. Visszatér még a *sorte beatior* kifejezés magyarázatára. Hasonló szófordulattal él Horatius ehhez a 2. könyv 8. szatírájában: 44. sor: *deterior carne*. (A folytatásban ismételten körbejárja az ellentétes jelentésszinteket, vagyis boldogabb a szerény körülmények között élő [a költő is], mint aki Afrika ura.[654]) – Külön kiemeli a versszak *purae aquae* (*tiszta vizű*) kifejezését, melyhez hasonlót már a 3. könyv 4. ódájában (61–62. sor) is használt: „*qui rore puro Castaliae lavit / crinis solutos*".[655] – A *segetis certa fides meae* (30. sor: *vetésemnek bizonysága*) kifejezés a *megélhetést jelentő kis birtok*ra utal, a *fundus non mendax* (*Carm. 3. 1. 30.*) jelentésére.

A 39. sor *Contracto melius parva cupidine /[vectigalia porrigam]-* mondatát (*kívánságomat/vágyamat szűkre szabva kis jövedelemmel jobbat nyújtok…*) is hosszabban írja körül: Horatius mindig a *cupido* szót használja a *cupiditas* helyett, vagyis a *masculinum*ot, ahogy erről már a 2. könyv 16 ódájánál írt (l. a *cupido* szót a vers 15. sorában). Amikor a vágy zabolázott és megfékezett, kevésbé fontos a jövedelem, mondja, mintha Lüdiát egészen a mügdonokig egyesítené. A mügdonokat is magyarázza: ők, ahogy Sztrabónnál olvasható (*lib. 12.*), az Olümposz északi részén laknak.[656]

Lambinus bőséges magyarázatait másutt kiegészítettük, itt most csak jelezzük.[657] Mégis érdemes az itt most nem tárgyalt 7–8. sor („*et patens / converso in pretium deo*") torrentiusi magyarázatára egy pillantást vetni. A szerző ugyanis hosszabban magyarázza a *converso in pretium deo* (8. sor) jelentését, s azt írja: nem azt ismerteti Horatius, hogy az isten számára semmi sem áthatolhatatlan, hanem ezzel a történettel (*fabula*) tanít meg minket arra, semmi sem erkölcsös, amihez a megbecstelenítésnek gazdag vesztegetője hozzájárul. Mindenkinek a rendelkezésére áll a Szentírás (*A Prédikátor Könyve,* 10. 19.) tanúságtétele: „*pecuniae obediunt omnia* ([Károli fordításában:] *a pénznek pedig minden engedelmeskedik*)." Kellemes verssorban fejti ki ezt Arisztophanész a *Plutosz*ban (146. sor: „Ἅπαντα τῷ πλουτεῖν γάρ ἐσθ᾽ ὑπήκοα. – *Mert mind ez a dús léttel jár együtt.*)"[658], szintén igen érzékletesen írja le Menandrosz[659], vala-

[653] UŐ., uo. 197. „ἔλαθεν ἑαυτὸν ἀθλιώτατος γενόμενος". L. PLATÓN, I. 1984. 526. Ford. PÉTERFY Jenő.
[654] UŐ, uo. 197.
[655] L. HORATIUS, 1961. 195.
[656] L. STABÓN, 1977. 602.
[657] L. már hivatkozott munkánkat: TÓTH, 2017. 269–291.
[658] UŐ., uo. 235. L. ARISZTOPHANÉSZ, *Plutos* = ARISZTOPHANÉSZ *vígjátékai*, Európa, 1988. 722. Ford. ARANY János.
[659] UŐ., uo. 235. „Χρυσὸς δ᾽ ἀνοίγει πάντα καὶ χαλκᾶς πύλας." L. *Sententiae e codicibus Byzantinis,* 826. sor.

mint Apuleius: *„Pecuniae pervia esse omnia, auroque vel adamantinas perfringi fores.*"[660]

A költemény sorainak (versszakainak) fenti magyarázatai meggyőznek bennünket a *horatianizmus*nak a versben is megjelenő toposzairól, a horatiusi centók kora újkori és későbbi versépítő szerepéről, nemcsak a latin, hanem a nemzeti nyelven megszólaló költői alkotásokban is. A recepció s annak képi megjelenítése szempontjából hívjuk segítségül ismét Vaenius horatiusi ihletettségű emblémagyűjteményét, amelynek néhány darabjában a pénz, az arany és a kapzsiság átka fogalmazódik meg.

Az embléma-kép az 1683-as rézmetszetes kiadásból

[660] UŐ., uo 235. *Apuleius, Met.* 9. 18. Csak szabadon idézi, a teljes szöveg: *„Pecuniae cunctae sint difficultates peruiae auroque soleant adamantinae etiam perfringi fores* ([Jól tudta, milyen ingatag az emberi becsületesség, hogy] *a pénz minden akadályt elhárít, s hogy az arany még acélkapukat is át tud törni*)." APULEIUS–RÉVAY, 1988. 215.

Ezek közül kiemelendő a pl. az 1682-es kiadásokban a *Quid non auro pervium* (*Mi nem hozzáférhető arannyal*) lemmájú embléma[661], amely a hozzátartozó kép alapján az 1607-es kiadásban még a *Stultitiam patiuntur opes* (*A vagyon eltűri az együgyűséget*) címmel olvassuk; ezt az idézetet megtaláljuk Horatius *Levelei* 1. könyve 18. darabjának 29. sorában.[662]

Az első kiadásnál sokkal beszédesebbnek tűnik a későbbi gyűjtemények szemrevétele, hiszen itt az *Ódák* 3. könyvének igen kifejező 16. verséből, a Maecenashoz szóló *carmen*ből idéz hosszan (1–11.), amelynek citált sorai a Danaé-mítoszhoz tartó költői leírást, az arany rontó hatalmát mutatják be.[663] Ehhez készíti el azután a festményt, amely az arany áradását s rontó hatalmát illusztrálja.[664]

Horatius kézenvfekvő hatása mellett most csak utalásszerűen megismételjük ifjúkori költőeszményének, Ovidiusnak (s itt a *Philemom és Baucis*-történetnek) a szerepét, amelyet már említettünk, s a vers szövege kapcsán utalunk rá majd ismét.

3. 2. 3. 2. A Berzsenyi-vers szövegrétegei

A *közép*nek mint az erény, illetve az erényes élet vezérelvének allegorikus képe jelenik meg Berzsenyi költeményében. Horatianizmusát életkörülményei is erősítik: egyszerű, szorgos vidéki élete az antik költő mindennapjainak megélését hozzák hozzá közel, s ennek morális magatartását is, amelyet a niklai költő életvitele szempontjából meghatározónak tart. A horatiusi moralitás-diatribé tehát Berzsenyi etikai normájáva válik, gyakorlati életfilozófiává (*fronészisz*), amelynek hite fejeződik ki *A' Jámborság és Középszer* című költeményében.

A költemény első két versszakában az eltérő magatartásigényt fogalmazza meg elsőként. A két ellentétben álló versszakban a *más/mások* és az *én* kettős-

---

[661] VAENIUS, 1683. 118.; 1684. 120.

[662] UŐ., uo. 1607. 126. HORATIUS, 1961. 536–537. Urbán Eszter fordításában: „*az én vagyonon tűr / balga pazarlást.*"

[663] Utalnunk kell itt arra, hogy Berzsenyit olyannyira megragadta e kép, hogy más interpretációval a *Féltés* című költeménye ezzel a Horatius-imitációval kezdődik. Erről majd később.

[664] A kép leírása: A kép uralkodó színe az aranysárga. Egy római boltív oszlopa választja körülbelül két részre az ikont. Az egyik, a kisebbik részében a háttérben sárgás hegy magasodik, távolabb a szürkéskék ég. Előrébb zöld baldachinos ágy vagy sátor alatt egy barnás faágyon egy mezítelen fekvő férfialak látható, egyik kezével éppen elhúzza a zöld függönyt, akinek egy szürkés mélyzöld ruhába felöltözött nő (fején fehér kendő, szolgálónak tűnik) kínálja tálcán az étket. Az előtérben egy farács előtt figyelő, barna színű kutya tűnik fel. A kép idilli, a sárga hely a háttérben mozdulatlan, a reggeli jelenetben is a kiegyensúlyozottság fogalmazódik meg, amit a kutya jelenléte is sugall. A kép *másik* oldalának római boltívét (s néhány oszlop is látszik) már elsodorta és ledöntötte a magasból alázúduló, mindent elsöprő sárga arany, amely fölül még aranyszínű fényfolyam, alul már az aranypénzek kerek alakja látszik. Pánsípszerűen emelkedve a kép előterében kilenc férfialak látszik. Elöl három: egy kék ruhás, zöldes sapkás férfit már maga alá temetett az arany, felsőtestének egy részlete látható, hason fekszik, karjait előrenyújtja. Előtte egy nagyobb testű szürke kutya, akin túl nem folyik az arany, s mintha őrizné robosztus alakjával a kincset. Mellette egy piros felsőruhában, sárga alsóban lévő ifjú, félig ülve, aki pajzsát a földre helyezi, azon támaszkodik, mellette dárdája, a másik kezében pénzzel telt sisakját mutatja a háttérben álló alakoknak. Az első álló férfialak háttal van, lilás ruhát visel, mindkét kezét a magasba emeli, megálljt parancsolva a háttérbe látszó lándzsás férfiaknak, akik valószínűleg katonák. Tekintetét egyikük az égre emeli (utalás a vers Zeuszára, akik aranyfolyamként rontja meg a szüzet), mások hátratekintenek, megint mások kérdőn előre, az aranyat nézve. Az embléma ikonikus része most nem követi annyira a szövegképet, inkább csak a horatianizmus jellemzi, vagyis a horatiusi ódarészlet alapján az arany rontó hatalmát mutatja be.

sége jelenik meg, cskúgy, mint a *Melisszához* című vers 1. és az 5. sorában (*Más tárogasson… Én, itt…*):

Más az Atrídák ragyogó dagályát
Tarka pórázon mosolyogva nyögje,
S Tantalus-szájjal magas asztaloknál
Üljön epedve.

Oh ti, elrejtett kalyibák' lakóji,
Régi Jámborság 's te, arany Középszer!
Üljetek mellém küszöbömre: vígan
Látlak, ölellek.

Nézzük az első versszakot, amellyel kapcsolatban először is a Kölcsey–Berzsenyi-vita nyújt némi értelmezési problémafelvetést.[665] Kölcsey ugyanis kritikájában (*Berzsenyi Dániel versei*) a niklai költő néhány kifejezéséről igen bizarrul nyilatkozik, köztük e vers „*ragyogó dagályát / Tarka pórázon [mosolyogva] nyögje*" megfogalmazásáról is.[666] Berzsenyi (második)[667] válaszában, az *Észrevételek Kölcsey Recensiójára* című munkájában részletesen igyekszik megmagyarázni: „*Az Atridák' ragyogó dagállyát tarka pórázon mosolyogva nyögni, az az, a' nagyok' fényes kevélységét tzifra rabkötélen mosolyogva tűrni. Én meg nem foghatom, mit lát itt a' Rec. hibának, a' ragyogó dagályt, é, a' tarka pórázt, é, vagy a' mosolygó nyögést? az egész idea egyűgyű, 's a' beszéd oly természetes, mint a' Miatyánk, el annyira, hogy mind a' ragyogó dagály, mind a' tarka póráz, mind a' mosolygó nyögés el férne még a' prózában is. Vagy tán az nem tetszik a' Rec.nek, hogy ezen két epithetonok: ragyogó és tarka, rokon értelműek és közel esnek egymáshoz? Igen is, de ha az illy semmit hibának vesszük, mi lesz akkor Himfinek ezen verséből: nappal a' nap' arannyának ragyogó lángfénnyében? 's valjon felesleg való é a' Poézisben illy két mindennapi substantivum mellett, illy két mindennapi adjectivum, holott épen az epitheton ád a' tárgynak poétai tárgyat és életet?*"[668]

Berzsenyi meghatározza tehát a jelentést (*az az, a' nagyok' fényes kevélységét tzifra rabkötélen mosolyogva tűrni*), amely még inkább világos lesz, ha figyelembe vesszük a 2. 18. horatiusi vers 37–39. sorához („*superbum / Tantalum atque Tantali / genus coercet*") olvasható (már idézett és jelzett) magyarázatokat, amelyből kiderül, hogy a hübrisz és a hatalomvágy által érintett dinasztiáról van szó, amelynek ősatyja az istenek kedveltje, majd az őket fia feltálalásával próbára tévő dúsgazdag Tantalosz, aki aztán a Tartaroszban az éhség és a szomjúság kínjait éli át. Fia, az istenek által újjáélesztett (hiszen feldarabol-

[665] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 625.
[666] L. KFMM– GYAPAY, 2003. 58. „*Az olly mondásokat, mint: Dithyrambok' lángköre, a' ragyogó dagályt tarka pórázon nyögni, tündér ambroziát hinteni, hamvedrek' mohait biborral festni, pólya' örömébe mártani, gőztorlatok álpeszi, gigászi örök vár' chaósza, ének' nectáros érzése, Libáni Tempe, alak sonett, 's más számtalanokat, olly kinövésekhez lehet hasonlítani, miket az élőfán a nedv' bősége okoz, de a' gondos kertész kimélés nélkül lehányni szokott.*"
[667] Erre már az *Antirecensio Kölcsey' Recensiójára* című válaszában is utal. L. BDPM– FÓRIZS, 2011. 40.
[668] UŐ., uo. 138. L. még a jegyzetet: 618. A *Himfi-idézet* Kisfaludi Sándor *Kesergő szerelem* című műve 172. dalának 5–6. sora.

tatta és feltálalta az isteneknek) Pelopsz[669] (a Peloponnészosz névadója), akinek felesége a „lószelidítő" Hippodameia, Árész fiának, Oinomaosznak a leánya. Nászukból hat fiú született, köztük Atreusz és Thüesztész. Kettejük története egyrészt Aeropéért, Minósz unokájának kegyéért folyt, aki Atreusz felesége, de Thüesztésszel megcsalja férjét, másrészt Mükéné királyságáért versengenek, ahol a küzdelemben előkerül a csalárdul megszerzett s Thüesztész által ellopott aranybárány; így ez utóbbi testvér szerezte meg a trónt, de Zeusz igazságot szolgáltatott, s a hatalom Atreuszé lett, testvérét száműzte. Atreusz felfedezte felesége hűtlenségét is. Öccsét visszahívva a nagyapjától tanult szörnyű lakomát tálalt fel testvérének: ezúttal nem saját fiait mészároltatta le, hanem Thüsztészét (két fiát), s meghívta lakomára, ahol belső részeket és főtt húst tálalt fel, a borba pedig vérüket vegyítette. Amikor Thüesztész észrevette, mit evett, hanyatt vágódott, kihányta, amit megevett, felrúgta az asztalt és megátkozta családját, úgy bukjon el, ahogy az asztal feldőlt.[670] Atreusznak Aeropétól két fia volt: Agamemnón és Menelaosz. Miután Thüesztész harmadik fia, Aigisztosz, felnőven, meggyilkolta Atreuszt, s elfoglalta a mükénéi trónt; fiai, Agamemnón és Menelaosz Spártába menekültek Tündareosz királyhoz, akinek később feleségül vették két leányát: Agamemnón Klütaimnésztrát, Menelaosz pedig Helenét. Ipa segítségével Agamemnón visszahódította országát, megölte Thüesztészt és előzte Aigisztoszt, Menelaosz pedig Tündareosz utóda lett a spártai trónon.[671] Az Atridák szerepe ismert volt a trójai háborúban, de a végzet lesújtott Agamemnónra és fiára, Oresztészre is. Felesége ugyanis szeretője, Aigisztosz segítségével meggyilkolta a Trójából hazatérő Agamemnónt, fia pedig bosszút állt anyján, Klütaimésztrán. A családnak a gőgös Tantalosztól induló története ismert volt a *studia humanitatis* latin iskoláiban, amelyet Aiszkhülosz *Oreszteia*-trilógiájának *Agamemnón*ról szóló tragédiájában is olvashattak, vagy ismerhették a családtörténet tragikus összefoglalóját, amelyet a darabban Aigiszthosz összegez (1587–1612.).[672] A karvezető azonban figyelmezteti gőgjére: „*Aigiszthosz, dölyföt gaztett közt nem tisztelek*".[673]

---

669 L. KERÉNYI, 1977. 225–229.

670 A történetre vonatkozóan l. APOLLODÓROSZ, *Mitológia. Kivonat Apollodórosz Mitológiájából,* Európa, Bp., 1977. 129–130. Ford. HORVÁTH Judit; KERÉNYI, 1977. 381–384., itt: 383.

671 L. LATKÓCZY Mihály–CSIKY Gergely, *Görög-római mythologia*, Bp., 1911. 159–160.

672 L. Aiszkhülosz, *Oreszteia, 1. Agamemnón = AISZKHÜLOSZ drámái,* Európa, Bp., 1985. 248–249. Ford. DEVECSERI Gábor. „*Igazsággal-jövő nap drága fénye, te! / Most már hiszem, hogy a földi emberek fölött / nézik sebeinket bosszuálló istenek, / Erínüszek fonott leplében látva itt / heverni, mint kivántam, ezt a férfiút, / ki az apai kéz cseléért íme így fizet. / Mert apja, Átreusz az, ki itt uralkodott, / az én apámat, Thüesztészt, hogy világosan / kimondjam, önnön testvérét, ki véle a / királyságért perelt, száműzte messzire; / majd, mint esengő, tűzhelyéhez visszatért / szegény Thüesztész, és oltalmat is talált, / az ősi földre vére nem omlott, ám milyen / vendégajándék várt reá istentelen / Átreusztól, ennek* [ti. Agamemnónnak] *apjától, ki nagymohón / inkább mint kedvvel, ünnepet ült és minthacsak / jót tenne véle, két fiát tálalta föl. / Lábuk hegyét s kéz-ujjaiknak fésüjét / külön rejtette, és fölébük* húst rakott, / s apámnak küldte, ki asztalánál *ült külön; / nem ismervén föl, vett s tudatlanúl evett / oly étket, mely, lásd, törzsökünkre kárhozat, s mikor megtudta aztán, míly iszonyt evett, / jajjal zuhant el, és a húst ökrendte ki, / s megátkozta a Pelopidák nemzetét, / fölrúgva az asztalt, ezt az átkot mondta ki: / »Így vesszen el majd Pleisthenész egész neme!« / Ezért bukott el itt ez, íme, láthatod: / s halála tervét teljes joggal szőttem én: / engem, szegény apámnak harmadik fiát / pólyáskoromban együtt száműzött vele; / de fölnevelkedtem, és Diké meghozott; / e férfi ellen én már messze földön is / cselt szőttem és vesztét kiterveltem nagyon. / Szememben eztán szép lesz már halálom is, / hogy Diké hálójába hullni láttam őt.*"

673 UŐ., uo. 249.

Berzsenyinél a vers 3. sorában megjelenő *Tantalus-száj[jal]* (ami azt jelenti: telhetetlen módon) utal a 2. 18. horatiusi vers 36–37. sorára, amely a *gőgös Tantaloszt* (*superbum / Tantalum*) idézi meg, akit az istenek kegyeltjeként a hatalom és az arany birtokában a *hübrisz* kerítette hatalmába, bűnt követet el, majd a bűnhődés lett az osztályrésze. Tantalosz leszármazottai (az idézett vers 37–38. sora: *Tantali / genus*) az Atridák, Atreusz sarjai, Agamemnón és Menelaosz, akiknek vesztét s bukását, szintén hatalomvágyuk és gőgjük okozta. Vagyis az istenek kegyeltjeként szinte mérhetetlen kincsekre, javakra szert tevő nemzetséget (ami Berzsenyi szavaival: *Atrídák ragyogó dagálya* [fényes vagyon s kincsek], azaz *a nagyok fényes kevélységé*t), akik vagyonukkal és lehetőségeikkel másokat elkáprázttattak (vagyis: hatalmukat a többiek *Tarka pórázon mosolyogva nyög*ték [*tzifra rabkötélen mosolyogva tűr*ték]), viszont megbűnhődtek, s tiltja, hogy kegyetlen immoralitásukban őket kövessék mások. A családtörténetben a következménye ennek a hátborzongató kegyetlenkedés, bukás és bűnhődés. A *magas asztalok* szintén az előkelő életmódot jelzi. Vagy az asztalok kirívó módon magasak, jelezvén az előkelőséget (az egyszerű házban az asztal alacsony), vagy a magasságosok, az előkelők asztalánál *ülnek epedve*, ahova a Tantalosz-mítosz szerint az istenek is leülnek, de étkük megbotránkoztató és visszataszító volt. *Mások* tehát leülnek a bűnösök és a bűn mellé, méghozzá *Tantalus-szájjal,* azaz mohón. Sorsuk, hogy epedve bámulják e hatalmasságokat, de részesülnek az erkölcsi normák megsértésében (gyermek megölése, feltálalása) is.

Ezzel szemben, az 1. versszak ellentéteként, a 2. versszakban az Atridák lakhelyéből, a fenséges mükénéi palotából az *elrejtett* (elszórt) *kalyibák* világához jutunk. A horatianizmus szempontjából ennek toposzszerű jelenlétét is láthatjuk Kis János *Falusi élet* című, már bemutatott, költeményében, de Kisnél Berzsenyi olvasásának hatásával is számolhatunk. Mindenesetre az első két versszak dichotómiáját Kis szövege is megerősíti: „*Siess az ollyan jámborokhoz, / Kiket kalyibák rejtenek; / Az aranyláncosok magokhoz / Ha szépen felemeltetnek, / Ne bízzál mézes beszédjekben*” stb.[674] Az *elrejtett kalyibák* kifejezéssel jutunk a romanizmus *casa Romuli*-világához és Ovidius *Metamorphose*s *Philemon et Baucis*-történetéhez, ahol csak a *sásfedeles kicsi kunyhó* (8. 630.: „*stipulis et canna tecta palustri*”)[675] fogadja be az isteneket. Berzsenyi költeményének 2. versszakában ennek az egyszerűségnek és jóindulatnak a megtestesítője nem a mitikus házaspár, hanem maga a költő, aki invitálja eszményképeit, az istenséggé emelt *régi Jámborság*ot s az *arany Középszer*t, akik itt, az *aemulatio* jelenléteként, Jupitert és Mercuriust váltják fel. A versszakból az is kiderül, hogy maga a költő *nem* kalyiba lakója, az a moralitás egyszerűségét megtestesítő istenségek lakhelye. A versszak első két sora a két istenség megszólítása, majd a költőhöz való invitálás következik: „*Üljetek mellém küszöbömre*”. A *küszöb* szó külső és a belső tér átlépését jelenti s *ház* jelentésben is értendő metonímiaként: *üljetek mellém házamban*. A poéta tehát az ajtajában üldögélve pillantja meg a két istenséget, akiket felismerve öröme határtalan: „*vígan / Lát-*

674 L. a 406. jegyzetet.

675 L. OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 231. Ovidius a ház egyszerűségére még a 637–638. sorban is utal: „*Ergo ubi caelicolae parvos tetigere penates / summissoque humiles intrarunt vertice postes*”. L. magyarul UŐ., uo. 231.

lak, ölellek." Örömmel veszi tehát érkezésüket (*vígan látlak = örömmel látlak titeket*) s az ölelés is a bensőséges viszonyra utal.

A 3. versszak anaforikus ismétléssel kacsolódik az előzőhöz („*Üljetek mellém ösi tűzhelyemre!*"), amellyel s az előző versszakkal (1–3.) képezi az első szerkezeti egységet.

Üljetek mellém ösi tűzhelyemre!
'S majd Szabínám' hív keze-főzte mellett
Mártsatok vídám ajakat mosolygó
Bükfa kupámba.

Az ismétléssel térben is beljebb kerülünk, a küszöbtől a tűzhelyig, amelynek jelzője az ősi. Mindkét szó kulcsfontosságú, hiszen a *tűzhely* maga az otthon (a versen tulajdonképpen: *tűzhelyemhez* üljetek), amelynek szakrális jelentése van, romanizációjában pedig Vestára (a görög Hesztia), a családi tűzhely és az otthon istennőjére, akiknek papnői a tűz őrzői és megújítói. Az *ősi* jelző a család régi voltára vonatkozhat, vagy visszautalhat a régi római hagyományokra s a mítoszokra. Ugyanakkor a szó azon jelentését sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amely szerint *a kemence vagy házak fala mellé sárból vagy téglából rakott s ülőhelyül szolgáló padot* is jelent.[676] Talán ez indokolja a *tűzhelyemre* (a tűzhelynél lévő ülőhelyre) szóalakot. Emellett azonban szimbolikus jelentése is adott, hiszen ott, ezen a padon a tűznél melegszenek, tehát a meghittség kifejezője.

A *Szabínám* névalak egyrészt ismét Horatius evokálása, hiszen a római költő kicsi birtoka Sabinum, vagy *Sabina* (-orum), amely jelenti *sabinusi egész jószágá*t. A név a *sabinus (-a-um)* melléknévből képzett, s jelentése: *sabin (sabinus) nő*. Ugyanakkor a szó jelentése főnévként a szimpóziumok kedvelt italát, a bort (*Sabinum-i*) is jelenti, s a *Thaliarchushoz* (1. 9.) című versben – amelynek szellemét (a szimpóziumon elhangzó diatribé) itt szintén felidézi – a boroskancsó jelzője is: 7–8.: „*Sabina / […] diota*". Másrészt a tűzhelynél sürgölődő-forgolódó feleség képe jelenik meg, tulajdonképpen a vendégeknek egyszerű étket készítő Baucisé (l. a 648–650. sort).[677] Nem mellékes az sem, hogy *a közbeeső időt beszélgetésével töltik (*651.: *„interea medias fallunt sermonibus horas*). A történetet parafrázisként a meleg ételek felszolgálását bor és a borozás kíséri:

Post haec caelatus eodem
sistitur argento crater fabricataque fago
pocula, qua cava sunt, flaventibus inlita ceris;
parva mora est, epulasque foci misere calentes,
nec longae rursus referuntur vina senectae[678]

[676] L. CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 6. 543.

[677] „*sordida terga suis nigro pendentia tigno / servatoque diu resecat de tergore partem / exiguam sectamque domat ferventibus undis (ágas villával leemel füstlepte szalonnát, / mit be soká őrzött, darabocskát szel le belőle, / és a tüzön buzgó vízben megfőzi puhára*)." OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 232.

[678] „*S keverő, ami éppoly ezüstből / volt vésett, vele meg faragott poharak, valamennyi / bükkfából, sárgállt vájt öblük szőke viasszal; / csöpp kis idő: s melegen küldött nekik étket a tűzhely, / végül a nem nagy időn át vénült bor jön utána*". OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 232–233.

Berzsenyinél e versszakban az *üljetek, mártsatok* igealakok a vendégek kínálására utalnak, s ez utóbbi szó a borivásra. Az ovidiusi szövegben: *újra visszahozzák a nem nagyon ó bort (nec longae rursus referuntur vina senectae),* amelyet *bükkfapoharakban* (*fabricataque fago / pocula*) szolgálnak fel. E kifejezés Berzsenyinél is megjelenik: „*Mártsatok vídám ajakat mosolygó / Bükkfa kupámba*." Vagyis arra bíztatja az istenségeket, hogy vidáman hörpintsenek egyszerű poharából, bükkfakupájából.

Ezzel a vendégség vidám *szümposzion*ná alakul (a 4–6. versszak képezi a *második* szerkezeti egységet), amellyel a folytatás diatribéjében Horatius [!] módjára másoknak üzen:

A' ki keblében helyet ád tinéktek,
A' szerencsének letapodja kényét;
'S szíve épségét soha semmi bájszin
Tőrbe nem ejti.

Az *aki* névmás jelentésével (az az *ember*, *aki*) utal az általános emberi világra (ő), vagyis a beszéd annak szól, aki megszívleli a költő tanácsait, azaz *keblében* (szívében) helyet ad *tinéktek*, akik nem mások, mint a perszonifikált Jámborság és Középszer. Akinek szíve rejti, hordozza tehát e két istenséget, azt még a szerencse változása, forgandósága sem mozdítja ki nyugalmából. Részletesen bemutattuk a 2. 10. horatiusi óda jelentésének áttekintésekor, hogy a kommentátorok a versről készített *argumentumaik*ban elsősorban a sors hányattatásai miatt háborgó emberi lélek egyensúlyát a *közép* megtartásában látták. A lélek egyensúlyvesztésének előidézője pedig a szerencse változásának szélsőségei. Idézzük vissza Lambinus Horatius-kiadásának megfogalmazását: „*Retinendam esse mediocritatem, et animi in utraque fortuna, aequabilitatem*" (*A sorsváltozások közepette meg kell őrizni a középutat s a lélek nyugodtságát*).[679] A filozofikus *közép* megtartása vezet tehát oda, hogy a *szerencsének* az istenségeket tiszteletben tartó ember *letapodja kényét*, vagyis sorsváltozásokat könnyen fogadja. Fenntartjuk azt a megállapításunkat, hogy Horatius egész költeménye is részint a *tükhé* körül forog, amelynek fogalma ugyancsak széles filozófiatörténeti hagyományra tekint vissza, s összefonódik az *alkalom, a pillanat (occasio, kairosz)* fogalmiságával. A horatianizmus e szegmense is Berzsenyi sajátja. Bemutattuk már nála a *carpe diem* interpretációjának sokszínűségét, s *A' Magyarokhoz* 51. sorában még azt írta: „*Tündér szerencsénk' kénye hány, vet*". Horatius gondolataival úgy tűnik, ezen már felülkerekedik, ugyanis például a 2. 10. *carmen* befejezésében a római költő ezt írja:

Rebus angustis animosus atque
fortis adpare, sapienter idem
contrahes vento nimium secundo
turgida vela.[680]

---

[679] L. az 574. jegyzetet.

[680] „*Álld helyed bártan, ha szorít a sors, és / légy szilárd; viszont, okosan magad vond / össze, hogyha kedvez a szél, tulontúl / büszke vitorlád.*" HORATIUS, 1961. 152–153. Ford. SZABÓ Lőrinc.

A Berzsenyi-verssorhoz illő mondatot (21–22.: *Rebus angustis* etc.) Lambinus így magyarázza: „*In rebus tenuibus, humilique et adversa fortuna, fortem oportet animum praestare: in secundis, animum contrahere, et summittere. Nihil hac sententia tritius, nihil eadem utilius*" (*Szűkös anyagiak közepette s csekély vagyon között, valamint a szerencse változásában meg kell mutatni, hogy a lélek erős: a kedvezőekben a lelket fékezni kell s mérsékelni*).[681] Megerősítésként görög forrásokat idéz, amelyek közül említsük meg Iszokratész megfogalmazását a *Démonikosz* című beszédből (41. 3–5.): „Νόμιζε μηδν εναι τῶν ἀνθρωπίνων βέβαιον· οὕτω γὰρ οὔτ᾽ εὐτυχῶν ἔσει περιχαρὴς οὔτε δυστυχῶν περίλυπος. Δύο ποιοῦ καιροὺς" (latin fordításában: „*Existima nullam esse rerum humanarum, stabilem ac firmam. Sic enim neque rebus secundislaetitia efferere: neque adversis, maerore contabesces*").[682] Hasonlóan fogalmaz egyébként Theognisz is.[683] A görög-római költészet fontos toposzáról van itt szó, amely a szerencse változásai közepette is fogódzót nyújt a poétai beszédet ismerőknek és hallgatóknak.[684]

Az ovidiusi minta alapján, ahol a *pietas* (Jámborság) kap hangsúlyt, a szerencse forgandóságának felülmúlásában, illetve kénye elviselésében ez utóbbi is szerepet kap, mintegy a *közép* elméletének kiegészítéseként: a Kegyesség, Jámborság és az arany Középszer így olyan morális érték, amelyet Tükhé a boldog élet megvalósításában nem befolyásolhat. Már Péteri Takátsnál *A' költéshez* című versben is *A' Jámborság ditsőségé*ről olvastunk.[685]

A versszak második fele mondatának értelmezéséhez térjünk vissza az első sorhoz, a mellékmondathoz („*Aki keblében helyet ád tinéktek*"), amelynek másik fő gondolata, hogy annak „*szíve épségét soha semmi bájszín / Tőrbe nem ejti.*" A *szív épsége* a helyes gondolkodásra utal, amit nem fertőznek meg hatalmi elképzelések, vagyis a (nyelvújítási szóként) *bájszín,* azaz a színes varázslat. A *báj* ugyanis az elbűvölésre utal (Czuczor–Fogarasi szótára szerint a „*csudálkozási mód a* bá, *vékonyhangon* bű, *honnan a* bájol, bűvöl *és* bűvös, bájos *szók rokonsága*").[686] A tarka (színes) bűvölet tehát *nem ejti tőrbe*, vagyis nem ejti rabul, nem ejti fogságba.

Az e részhez mint a horatiusi diatribéhez tartozó 5. versszak azt mondja el, hogy a Jámborság és a Középszer moralitásában mit *nem tesz*, aki ezek birtokában van, a 6. pedig, hogy mit *tesz* s hogyan él. Idézzük az előbbit:

Nem von az fényes rabigát nyakára,
Sem majomnévért kenyerét nem adja;
Kincseket sem gyűjt, hogy azokra árvák'
Könnye kiáltson.

---

[681] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 120.
[682] UŐ., uo. Magyarul: „*Fontold meg, hogy egyetlen emberi dolog sem állandó. Így jószerencséd sem fog elragadni, de balszerencséd sem fog sújtani. Örülj mérsékelten jólétednek, szomorkodjál higgadtan a megtörtént rossz felett*". ISZOKRATÉSZ–ROKAY, I., 2011. 19.
[683] UŐ., uo., 120–121. Theognisz elégiái 657–658. sorát idézi: „Μηδ ν ἄγαν χαλεποῖσιν ἀσῶ φρένα μηδ᾽ ἀγαθοῖσιν / χαῖρ᾽, ἐπεὶ ἔστ᾽ ἀνδρὸς πάντα φέρειν ἀγαθοῦ." Latinul: „*Neque rebus difficillibus et aspersis animum tuum nimis excrucia, neque bonis nimium laetare*."
[684] A *tükhé* hatalmáról mondottakat több helyen itt is bemutattuk. L. pl. a 485. jegyzetet.
[685] PÉTERI TAKÁTS, 1796. 111.
[686] CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 1. 380.

A *nem, sem* tagadószavak négyszer fordulnak elő a versszakban, hogy mondanivalóját nyomatékosítsa. A nyelvújítási szóként (Révai Miklós, *Versei,* 1787: *rabláncz;* Sándor István, 1808: *jugum servitiae, jugum servile*)[687] ismert *rabiga* az alárendeltség kifejezője (*a rabszolgaság igája*), jelöli az elnyomattatást s az alattvalói helyzetet (*jugum servile*), hiszen az igás állat is kényszer alatt áll. A gyakori viselettől pedig *fényes, fénylő*. A szelíd moralitású ember, aki a Jámborságot és a Középszert követi, ilyet nem von nyakára.

A versszak második sorában a páros tagadószó fordul elő: *sem… nem*. Itt a morális kiállás arról szól, hogy mindennapi kenyerét *majomnévért* nem adja. Az érdekes szóhasználat az álságos, magamutogató, majmoló címekre vonatkozhat. A *név* utótag pedig nem más, mint az ugyancsak álságos hírnév, amely nem viselője erényét mutatja, hanem inkább alantasságát. Képviselőjét tehát *majom*nak, másokat utánzónak tartja, amelyből szintén nem kér.

A versszak harmadik, negyedik sorában, újabb elutasításként olvassuk, hogy *kincseket sem gyűjt*, vagyis a fényűzésre utaló vagyont, vagyontárgyakat, amelyek – a horatiusi morális diatribék szerint (l. a 2. 18. első két versszakát, pl. 1–4.): „*Non ebur neque aureum / mea renidet in domo lacunar, / non trabes Hymettiae / premunt columnas ultima recisas*) – mások megkárosításával jár (ugyanabban a horatiusi versben, 23–26.: „*quid quod usque proximos / revellis agri terminos et ultra / limites clientium / salis avarus?*"). A horatiusi versben szereplő *cliens* (aki alárendeltje *patronus*ának)[688] rovására történik meg a föld növelése. Ez nyilvánvalóan a cliens deklasszálódásával járt. Berzsenyinél a patrónus harácsolása tragédiát sejtet: a vagyont az *árvák könnye* árnyékolja be.

A második szerkezeti egység utolsó versszakában (6.), ahogy jeleztük, az előzővel ellentétben, inverz módon azt mondja el, *mit tesz s hogyan él*.

Tiszta lélekkel 's megelégedéssel
Látja csűrében keze' míve' bérét;
'S izzadásának gyönyörű gyümölcsét
Éli örömmel.

A moralitást érintő *belső* tulajdonságok között első helyen szerepel a lélek tisztasága, amely az erényes élet velejárója. Ezt követi a Berzsenyi-versekben ötször előforduló szó, a *megelégedés* (*Osztályrészem,* 19. sor; *Horatiushoz,* 21.; *A Megelégedés* – verscímként, majd a 2.; *A' Jámborság és Középszer,* 21.). A fogalom könnyen párosítható Horatius 2. 16. *carmen*jének 13–16. sorával, amelyre már szintén hivatkoztunk.[689] A *szűken s jól élés* elvét fogalmazza itt meg, akinek szelíd álmát vágy és szorongás el nem űzi. Érdemes felidézni ismét Lambinus (és Torrentius) értelmezését: „*Tranquillitatem animi optari ab*

[687] SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára,* Bp., 1902. 552. 265.
[688] L. a *cliens* meghatározását: „*A* cliens *(a* cluere = *»valakire hallgatni« szóból) olyan hűségi viszonyt (*fides*) kötött egy hatalmas és tehetős előkelővel, amely őt különböző gazdasági és morális természetű szolgáltatásokra (*operae et obsequium*) kötelezte. Ellenszolgáltatásként a patricius mint* patronus *az »atyai« gondoskodást vállalta magára, amelynek értelmében személyi védelmet nyújtott cliensének, és egy darab földet juttatott neki, amelyet ez a családjával megművelhetett.*" ALFÖLDY Géza, *Római társadalomtörténet,* Osiris, Bp., 2002. 25.
[689] L. a 254. jegyzetet. Horatiusnál még: carm. 1. 24. 19.: *patientia: „sed levius fit patientia / quidquid corrigere est nefas.*" Itt inkább: tűrés.

omnibus; eam vero non congerendis opibus, honoribusve consequendis, sed coercendis cupiditatibus comparari" (*A lélek nyugalmát kíván mindentől; azt pedig nem a kincsek felhalmozásával, vagy a tisztségek elnyerésével szerzi meg, hanem a vágyak megfékezésével*).[690] Berzsenyinél a *tiszta lélek* annak nyugalmát is feltételezi, ami nem a harácsolás felé űzi az embert, hanem a kevéssel való megelégedés irányába tereli. Látjuk, hogy a niklai költő a horatiusi versek és gondolatok alapján fogalmazza meg e versszakot, Horatius-imitációja az *aemulatió*val eléri a *sajátlagosság* esztétikai minőségét, a Horatius-inspiráció sajátos Berzsenyi-költeményt teremt. A római költő *centó*i olykor konkrétan, másutt nyomokban ragadhatóak meg.

A vers befejező részében, a 7–8. versszakban maradunk a filozofikus diatribé azon gondolatánál, mi a helyes élet, de Horatiustól eltérve ismét az ovidiusi minta kerül előtérbe. A fent megállapítottak értelmében tehát az ilyen jellegű moralitást követő ember méltó arra, hogy Philemon és Baucis sorsában osztozzon, vagyis az istenek kegyére méltó legyen.

Nyájas orczával szegi meg falatját
A' barátságnak' s jövevény szegénynek;
'S asztalánál, mint az öreg Philémon,
Égieket lát.

A *mint az öreg Philémon*-hasonlat egyúttal az ovidiusi szöveg *meghívása, evocatió*ja is. A versszak kezdősoránál maradunk az általános emberinél, de már a *sásfedeles kicsi kunyhó*ban vagyunk, ahol megtörténik a jövevények fogadása és kiszolgálása. Ahogy jeleztük, a Berzsenyi-költemény e versszakának szereplője az erényes ember, aki szívesen fogadja (s fogadja be) a barátot és a szegény vándort, talán a koldust. A versszak idillikus képet sugall: a barátság arra ösztönzi (az elsősorban itt) a Jámborsággal (és a Középszerrel) felvértezett erényes embert, hogy *falatot szegjen,* azaz enni adjon a vendégbarátnak s a *jövevény* szegénynek. A *barátságnak szegi meg falatját,* vagyis szívesen fogadja, ha barát jön hozzá. Mindezt *nyájas orczával* teszi. Itt a *nyájas* szó ugyan csak jelző, mégis nyájas embernek (a Czuczor–Fogarasi szótár szerint is) azt tartják, aki társalogni szeret, „*s mindazon tulajdonságokkal bír, melyek a társas életet kedvessé, vonzóvá teszik, tehát annyi, mint udvarias, mások iránt megelőző, barátságos, szíves, kedveskedő*".[691] Az *orca* jelzőjeként tehát *barátságos, kedves*. Így kínálja étellel a barátot, s így a *jövevény szegényt*. A Philemon-történetben istenek szálláskeresésére utal e kifejezés, kiket, koldusoknak nézvén, mindenütt elutasítanak, de egy ház befogadja őket. A görög-római mitológiában és a keresztény legendamesék világában (Krisztus urunk szállást kér, ahol elutasítják, büntet, ahol befogadják, jutalmaz) általános moralitást sugallt normát fogalmazza meg alapértékként és a diatribé tárgyaként itt Berzsenyi.

Jeleztük, hogy a versszak harmadik sorában történik utalás Philemonra, vagyis a barát és a koldus megvendégelésének moralitását teljesítő meglátja/megláthatja az égieket, azaz a görög-római istenek vagy Krisztus valóját. Az ovidiusi történet szövege, miután a vendégeket feltétel nélkül befogadó házaspár röstelli, illetve bocsánatukért esd, hogy oly szegényes volt a lakoma s egyszerű a

[690] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 132.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 163.
[691] CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 4. 870–871.

tálalás (8. 683.: „*dapibus nullisque paratibus*"), majd – a romanizáció motívumaként – le akarják ölni házőrző lúdjukat, mire az istenek felfedik magukat (8. 689–690.): „*»di« que »sumus, meritasque luet vicinia poenas inpia« dixerunt*" (*És azt mondták: Istenek vagyunk, s méltó büntetést fognak elszenvedni az istentelen szomszédok*).[692] Az ovidiusi szövegben az *impius (-a-um)* jelző (*istentelen*) is árulkodó, hiszen ellentétben áll a *pius*szal (és a *pietas*szal), amely azt jelenti, hogy *impiusnak minősülnek azok, akik lelkiismereti életszabályok ellen vétkeznek és ezáltal az istenek bosszújának teszik ki magukat*.[693] Berzsenyi romanizmusa természetesen a *pietas* eszményének letéteményese a jámborság megtestesítésében.

Visszatérve a verssorhoz: ahogy írtuk, éppen ennek következtében jut el oda a jámbor ember, hogy meglássa az isteneket, illetve azok az arra érdemesnek (olykor haragjukban az érdemtelennek is) felfedjék magukat. Asztalának vendégei az égiek, akiket megláthat.

Így érkezünk el az utolsó (8.) versszakhoz, amelyben az ovidiusi *Metamorphoses*-történet szövegelemei segítségével jeleníti meg sűrítve a történéseket.

Háza szent templom: maga áldozópap,
És az áldásnak poharát kezében
Istenek töltik kimeríthetetlen
Égi itallal.

Továbbra is az általánosítás szintjén vagyunk: az erényes ember háza szent templommá válik (vagyis itt a szövegben a befogadással az), ahogy Ovidiusnál:

illa vetus dominis etiam casa parva duobus
vertitur in templum: furcas subiere columnae,
stramina flavescunt aurataque tecta videntur
caelataeque fores adopertaque marmore tellus.[694]

A szegényes ház Ovidiusnál fizikális *szent templom*má válik (*vertitur in templum*), Berzsenyinél szellemi természeténél lesz azzá, vagyis a moralitással már az is. Ebben a házból lett templomban, szentélyben (*fanum*) a jámborság és a középszer moralitásával rendelkező lakó az *áldozópap,* vagyis a szentély papja. A kifejezés (ugyan keresztény [katolikus] használata is ismert) a latin *sacerdos* (vagy *sacrificulus*) szónak felel meg, ami mutatja romanizált használatát, hiszen az áldozópapok (áldozást végző papok) voltak azok, akik engesztelő áldozatokat mutattak be az isteneknek. Érdemes fellapozni Calepinusnak a 16. (első megjelenése: 1502) majd a 17. és a későbbi évszázadokban is gyakran kiadott szótárát (*Ambrosii Calepini dictionarium undecim linguarum [...]* pl. Basileae, 1605),

[692] Műfordtását l. OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 233.
[693] Erről l. HOFFMANN, 1983. 5. Csak tartalmilag idézzük. Hoffmann Zsuzsanna még megjegyzi: „Az ógörög gondolkodás szerint ez összehasonlítható azzal a büntetéssel, ill. bűnhődéssel, ha valakit az Εριν(ν)ος- ok üldöznek." L. még UŐ., uo. Cicero impius-felfogását.
[694] „*s ím az a kettőjüknek is oly kicsi ócska lakocska / templommá válik: cölöp állott, most csupa oszlop, / sárgul a zsupp, s a tető tündöklik sárga arannyal, / díszes az ajtófél, márványból rakva a padlat.*" OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 233.

amely tizenegy nyelven sorolta fel a latin szavak jelentését, köztük magyarul is. A *Sacerdos, is* [sic!] szónál a következő jelentést adja meg: „*Qui Deo dicatus est ad sacrificia facienda, a sacris dictus*" (*Akit az Istennek szenteltek a szent szertartások elvégzéséhez, s a szent dolgok után nevezték el*).[695] Ezután adja meg különféle nyelveken a szó jelentését, s magyarul ezt írja: „*Áldozni* [értsd: az áldozásért] *való pap, avagy szentség szörző praedikator*."[696] A szócikkben megjegyzi, hogy a rómaiaknál a papoknak (áldozópapoknak) különféle rendje volt: pl. *Flamines, Martiales, Quirinales, Salii, Pontifices minores, Pontifices maximi* stb. Végül a szóhasználatra latin forrásokat nevez meg, így Ovidius *Amores*ének 3. 8. elégiáját, ahol a Múzsák s Apollo szent papjának (23.: „*ille ego Musarum purus Phoebique sacerdos*") nevezi magát, vagy Vergilius *Aenei*se 6. énekének 544–545. sorát, ahol *papnő* értelemben fordul elő.[697] Az e verbumot magyarázó újabb szócikkben még részletesebb magyarázatot találunk történetére vonatkozóan.[698] Vessünk még egy pillantást a *sacerdos* szinonimájaként említett *sacrificulus,li* [sic!] szóra, amelynek magyarázatában azt írja, a szent szertartások elvégzéséből jön e név, s magyarul ezt adja meg: „*Aldozo pap[,] szentség szörző praedikátor*".[699]

Visszatérve a versszöveghez: a jámborság és a közép moralitásával élő ember háza szent templommá válik, ahol maga az istenek papja, áldozópap. A költő tehát szakrális környezetet teremt, csakúgy, mint ez létrejött s végbement Philemon és Baucis történetében, ahol mások elsüllyednek a mocsárban: „*látják, hogy lent az egész táj / mélybe, mocsárba merült*".[700]

A folytatásban (s egyúttal a befejezésben) ismét az ovidiusi történet *imitatió*ja s *aemulatió*ja köszön vissza. A 8. 679–680. sorban ugyanis azt olvassuk, hogy *eközben látják, az edény megtelik, bármennyiszer is merítenek, magától gyarapodik a bor*: „*Interea totiens haustum cratera repleri / sponte sua per seque vident succrescere vina*". A poharat Berzsenyinél is az istenek töltik, méghozzá az *áldás poharát* (az istenek által megáldott poharat). E pohár az erényesség isteneit szolgáló gazda kezében van. Erről a szófordulatról egyébként már fentebb szóltunk.[701] Az *égi itallal* kifejezés igényel még némi magyarázatot, ugyanis az ovidiusi történetben a bor szintje nem változik a kancsóban, bármennyiszer is töltenek. Berzsenyi viszont az *égi ital*t, az égiek italát nevezi meg, amely az *ambrosia* vagy inkább a *nectar*. Tudjuk, hogy a görög αμβροσια szó Homérosznál az istenek eledelét jelenti (valamint illatszerét), Szapphónál (l. a 141. töredéket) viszont italát.

κῆ δ᾽ *ἀμβροσίας* μην
κράτηρ ἐκέκρατ᾽
Ἔρμαις δ᾽ ἔλων ὅλπιν θέοισ᾽ ὠινοχόαισε.
κῆνοι δ᾽ ἄρα πάντες
καρχάσι᾽ ἦχον
κἄλειβον ἀράσαντο δ πάμπαν ἔσλα

[695] CALEPINUS, 1605. 1346.
[696] UŐ., uo.
[697] UŐ., uo. 1347. „*Deiphobus contra: ne saeui, magna sacerdos; / discedam, explebo numerum*". Magyarul l. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 241.
[698] UŐ., uo.
[699] UŐ., uo. 1346.
[700] OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 233.
[701] L. a 444. jegyzetet.

τὼι γάμβρωι.
(*Ambrózia vár már*
a borvegyítőben,
Hermész meg az istenek mert az edényből.
Ám ők – kik öblös
kancsóval a kézben –
áldoztak, s a vőlegénynek sorra sok jót kívántak).[702]

Thetisz ambróziával kenegeti meg Akhilleuszt, ami sebgyógyító hatású (Johann Balthasar Probst metszete – 18. század)[703]

[702] *SZAPPHÓ fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul, s. a. r.* NÉMETH György, Helikon, Bp., 1990. 116–117. Ford. FRANYÓ Zoltán.

Valószínűen a *studia humanitatis* oktatási rendszerében ismertebb volt Homérosz, Horatius kapcsán viszont szó eshetett Szapphóról s az *ambrosia* kettős értelméről, amely itt az *égiek italát* jelenti.

Ugyanakkor az istenek itala Homérosznál a *nektár*, ami talán a mézsör is lehetett (míg az ambrózia valamiféle propolisz; tehát mindkettő a mézzel függ össze). Megjegyzendő tehát, hogy míg más források nem tesznek különbséget, addig az istenek étele Homérosznál az *ambroszia*, itala pedig a *nektár*.[704]

Berzsenyi költeményének utolsó versszaka szerint *istenek töltik,* így nem lehet más, mint *égi ital,* ambrózia vagy nektár, vagy éppen a kettő keveréke. Az istenek ennek bővében vannak, ezért *kimeríthetetlen*. A pohár a ház gazdájának kezében van, vagyis az istenek erényeiért magukhoz emelték, *áldozópap*juk lett, s ők töltik neki *égi ital*ukat.

Rövid összegzésként

Berzsenyi verstechnikájának igencsak érdekes költeménye *A' Jámborság és Középszer* című költemény, amely a horatianizmusnak a niklai költő által átlényegített darabja. Meggyőző a horatiusi diatribéhez való ragaszkodás, ahogy a két görög-római morális eszmény megidézésével és istenként való megjelenítésével az *aemulatió*val a horatiusi moralitás már a sajátja, átlényegülése sajátos költői világot teremt, amelynek önreflexivitásával főszereplője, maga is *vates* (pap és költő), aki erényes életű, s annak az életmódnak a szabályait mondja el, adja tovább hallgatóinak.

Berzsenyi egyértelműen utal antik forrásaira és eszményeire. A 6. sorban az *arany Középszer* kétségbevonhatatlanul jelzi a 2. 10. horatiusi költemény ismeretét és hatását (ott az 5. sor), amely az *imitatio/aemulatio* jegyében természetszerűen túlmutat ezen a versen (vagy kifejezésen), s Horatius költészetének szélesebb kifejezéskészletére, centóira és gondolatiságára terjeszti ki szapphói ódáját. A műben megfogalmazott eszmeiség környezete és történeti síkja azonban egy másik antik szerző, Ovidius *Metamorphose*se Philemon és Baucis-történetére helyeződik át, amelynek a szintén az *imitatió*val s az *aemulatió*val megfogalmazott világára (s forrására) a 26. sorban utal: „*[mint] az öreg Philémon*". Ennek a történetnek is a *sajátlagosság* mint eszményítés lesz szűrője, amelynek segítségével az ovidiusi történetben szereplő két fontos istenséget, a főisten Jupitert és az istenek követét, a szárnyas sarujú Mercuriust a horatiusi ihletésű két elvont fogalommal s azok megszemélyesítésével (allegóriájával) helyettesíti. Így a vers felépítése a címmel meghatározva ovidiusi és horatiusi, majd a költő személyesen jelenik meg az ovidiusi környezetben, amivel elhatárolja a *más* és az *én* világát, a *más* és az *én* moralitását (a tantalusi fényes világ és az egyszerűség szembeállításával, majd e moralitásban a horatiusi diatribégondolatok következnek, végül az ovidiusi történet idilljével zárul. E hármasság

---

[703] A metszet alján olvasható latin disztichon valószínűen Ovidius-parafrázis, hiszen a *Metamorphoses* 2. 120. sorában (*Phaeton a Nap szekerén*) olvasható, hogy *szent írral keni most fia arcát apja (ambrosiae suco saturos*). L. OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 40.

[704] Az *Íliász*ban hétszer, az *Odüsszeiában* háromszor fordul elő a nektár szó. L. pl. *Íl.* 1. 598. („*Ez meg az égilakóknak mind töltötte az édes / nektárt*"). HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 23. *Od.* 5. 93. („*ambrosziát tálalt, vegyítette a vérszínű nektárt*"). HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 312. Eszerint vamiféle sűrű mézes vörösbor lehetett?

érvényesül a szerkezetben is: 1–3+4–6+7–8. versszakok tartoznak össze az Ovidius–Horatius–Ovidius-imitációban.

Persze egyértelműen e minták részben a horatiusi élethelyzet átlényegítésével is sajátlagosan Berzsenyié lesznek, berzsenyiánussá válnak. Berzsenyi élethelyzetének és emberi, költői gondolkodásának szép sorait olvassuk, amelyek az antik gondolatok szűrőjén válnak a 19. század eleji nemzeti nyelvű, tehát magyarul megszólaló lírai költészet sajátjává.

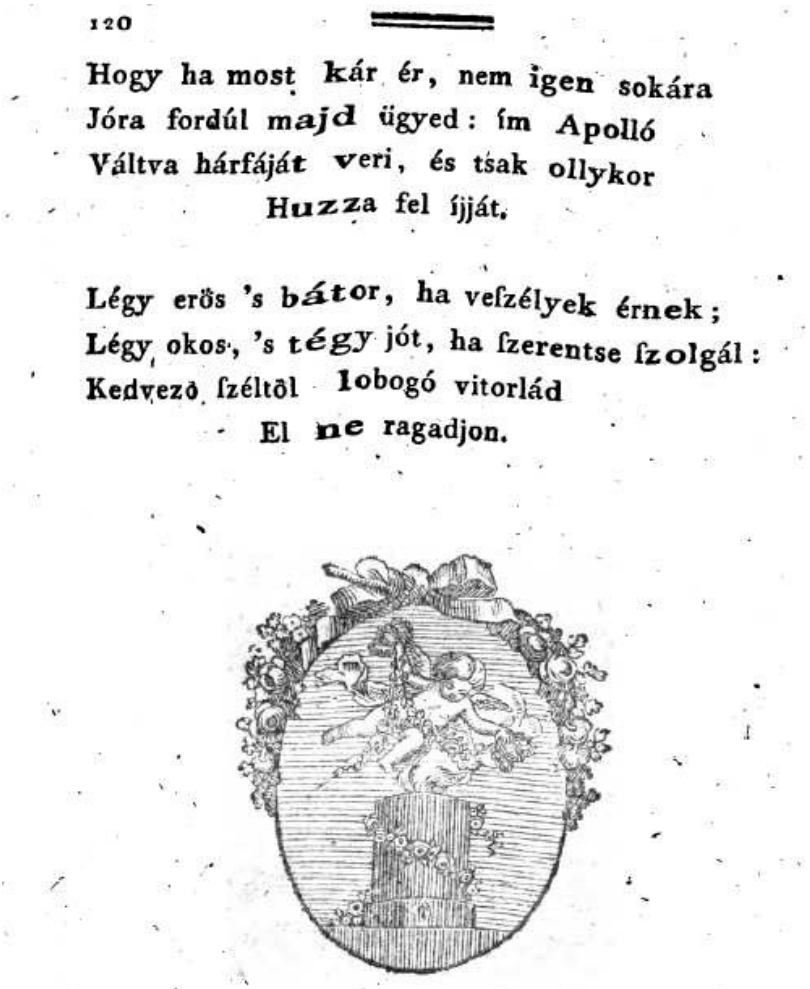

120

Hogy ha most kár ér, nem igen sokára
Jóra fordúl majd ügyed: ím Apolló
Váltva hárfáját veri, és tsak ollykor
Huzza fel íjját.

Légy erös 's bátor, ha veſzélyek érnek;
Légy okos, 's tégy jót, ha ſzerentse ſzolgál:
Kedvezö ſzéltöl lobogó vitorlád
El ne ragadjon.

Péteri Takáts verseskönyvében Horatz énekét *(2. 10.) utolsó verszakai és a költeményt záró rézmetszet (120.)*

Rézmetszet egy korabeli lírai verseket tartalmazó könyvből

4. HORATIUS-IMITATIO ÉS -AEMULATIO BERZSENYI DÁNIEL A *FÉLTÉS* CÍMŰ VERSÉBEN

Berzsenyi Dániel Horatius-inspirációs verseinek kétségkívül egyik gyöngyszeme a *Féltés* című, három aszklepiadészi versszakból álló költemény, amelyben – Merényi Oszkár szerint – a *gemma-művészet* elemei (pontosabban eleme) található meg.[705] Ez a gemma pedig Horatius híres Maecenas-ódájának (3. 16.) első versszakában megjelenő kép/képiség (*iconismus*), amely az erősen őrzött Danaé (latinosan Danaë) és a szerelemben határokat nem ismerő Zeusz mitikus nászára utal. Íme a vers!

A' bézárt Danaét ércztorony és aczél-
Závárok 's iszonyú őr ebek őrizék.
A' pajkos Szerelem mint kaczagott ezen!
Mert ő csak mosolyogva győz.

Féltő! tompa szemed látta-e míveit? –
Állítsd meg, nyomorult, a' dagadó Dunát,
Gátold meg Boreás' vad dühe harczait
'S a' villám rohanó tüzét!

A' tündér Szerelem béfedi a' napot
'S Argus száz szemeit; majd lebegő Zephyr,
Majd szélvész 's fenevad. Fojtva erősödik,
Mint a puskapor és harag.

[1804–1808 között][706]

4. 1. Berzsenyi és a horatiusi gemma imitatiója/aemulatiója

Horatius Maecenashoz írt ódájában (3. 16.) is *gemma*ként foghatjuk fel a mitologikus kezdést, amely szinte egészében a Danaé-történetet foglalja magában.

Inclusam Danaen turris aenea
robustaeque fores et vigilum canum
tristes excubiae munierant satis
nocturnis ab adulteris,

si non Acrisium virginis abditae
custodem pavidum Iuppiter et Venus
risissent: fore enim tutum iter et patens
converso in pretium deo.

[705] MERÉNYI, 1966. 167.
[706] BDKM–MERÉNYI, 1979. 79.

(Rabságban Danaét ércfalu, jó torony,
zárt ajtó s küszöbén éberen-őr kutyák
őrizték komoran, hogy sose lepje meg
rontás, éji paráznaság;

ám Arcisiuson csak nevetett – szüzét
jól őrizze szegény! – Juppiter és Venus,
tudták, biztos az út, mert a nagy Úr arany
zápor lett, mi se tartja fel.)[707]

4. 1. 1. A mítoszi történet és jelentésköre

A verssorokból már nyilvánvaló Danaé mítosza és sorsa. Mégis vizsgáljuk meg történetét!

Eredetileg Danaosz király leányait is Danaainak (Danaosz-lányoknak) hívták, s ez a Danaé név többes száma – írja Kerényi Károly.[708] „*De ő* a *Danaos-lány volt a kiválasztott az összes Danaos-lányok közül, azok legtökéletesebb képviselője, olyannyira tökéletes, hogy Zeus földi menyasszonyává és Mykénai alapító héroszának anyjává tette*."[709] A mitográfusok szerint a történet két ellenséges ikertestvérről szól, Akriszioszról és Proitoszról, akiknek együtt kellett volna Argosban uralkodnia. Danaé Akrisziosz argoszi király leánya volt. A király, ahogy a mitológiai történetekben már annyiszor, azt a jóslatot kapta, hogy ha lánya fiút szül, az megöli őt. A király ezért toronyba záratta leányát.

Ahogy jeleztük, már ez a részlet is, s a folytatás is, kirajzolódik Horatius versének soraiból. Ennek ellenére vegyük fontolóra, hogy Horatius (görög mitológiai jártasságán túl) milyen irodalmi forrásból tudott a történetről, illetve mit tekinthetünk a görög és a római irodalomban (valamint az utókor számára) ismert irodalmi forrásnak. Nos, Szophoklész *Antigoné* című darabjában a 944–953. sorban a kar a következőket mondja Danaéról:

῞Ετλα καὶ Δανάας οὐράνιον φῶς
ἀλλάξαι δέμας ἐν χαλκοδέτοις αὐλαῖς·
κρυπτομένα δ᾽ ἐν
τυμβήρει θαλάμῳ κατεζεύχθη·
καίτοι <καὶ> γενεᾷ τίμιος, ὦ παῖ, παῖ,
καὶ Ζηνὸς ταμιεύεσκε γονὰς χρυσορύτους.
᾽Αλλ᾽ ἁ μοιριδία τις δύνασις δεινά·
οὔτ᾽ ἄν νιν ὄλβος οὔτ᾽ ῎Αρης,
οὐ πύργος, οὐχ ἁλίκτυποι
κελαιναὶ νᾶες ἐκφύγοιεν.[710]

[707] HORATIUS, 1961. 222–225.
[708] KERÉNYI, 1977. 214.
[709] UŐ., uo.
[710] Magyarul: „*Tűrte a szépalakú Danaé is, / Hogy az ércajtó elzárja előle az égi fényt, / Mint sírkamra, de titkos nászszoba lett a szobája, / És királyi származás volt ő is, mint te, gyermekem, / Hű sáfárra bízta rá Zeusz / magzatát aranyzuhatag. / A sors hatalma félelmes hatalom, / Sem kincs, sem Arész, / Sem a bástyatorony, sem a tengerverte hajók / Meg nem menthetnek előle.*" SZOPHOKLÉSZ, *Antigoné*, Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1956. 25. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre. Mészöly Dezső fordításában: „*Sudár Danaé is a napfénytől / elzárva lapult ércbástya zugán: / Rejtve örökkön síri sötéttel börtöne fedte. / Felséges volt őnéki is törzsöke, leányom! / S engedve, Zeusz színarany magvát méhébe fogadta. / Mindenkor győztes a Végzet: / Se*

Ismert, hogy a mítoszról Szophoklész önálló drámát is készített (*Danaé*), amelynek csak kis töredéke maradt fenn (fr. 165–170.), valamint felhasználhatta a mítoszi történetet az *Akrisziosz* című darabjában, amelyből szintén igen kevés sor olvasható (fr. 60–76.).[711]

A Szophoklész-idézet a sors, a végzet hatalmát állítja a középpontba, Zeusz, mert ez volt Danaé sorsa, *aranyzuhatagként* juttatta el magját s termékenyítette meg.

A római hagyományt jól mutatja a 18. században többször kiadott jezsuita Franciscus [sic!] Pomey mitológiájában (*Pantheum mythicum seo fabulosa deorum historia* [...], pl. Amstaelodami, 1757)[712] a történetről olvasható két megjegyzés. Az egyik a *Jupiter* címszóhoz tartozó *Jovis facinora (Jupiter gaztettei*) című rész 2. pontjában (*Danaen*) utal a mítoszi nőalakra. Az argosziak királyának (írja), Acrisiusnak [sic! itt a latinos alakokat használjuk] a lányát, akit az atyja toronyba zárt (figyelmeztette őt egy jóslat, hogy az unokája meg fogja ölni), Jupiter meggyalázta, arany záporesővé változva, a tetőn át hatolva be a lány ölébe. Ez utóbbi mondatnál utal Ovidius *Metamorphose*s 4. könyvének 611. sorára, ahol a római költő így fogalmaz: „*Persea, quem pluvio Danae conceperat auro*."[713] E megjegyzés utal a mértéktelen vágyra, a bűnös és erőszakos szerelemre és nemzésre. Pomey úgy folytatja, hogy nincs oly erős vár és oly erős zár, amin ne hatolna keresztül a vágy (*libido*). Nincs oly kemény és érzéketlen szív – írja –, amit az arany ne lágyítana meg. Ennek megerősítésére Horatius 3. 16. verse 7–8. sorát idézi: „*fore enim tutum iter et patens / converso in pretium deo* ([*tudták,*] *biztos az út, mert a nagy Úr arany, / zápor lett*").[714]

Pomey kézikönyvében Danaë [sic!] Perszeusz/Perseus[715] történetének bemutatásánál kerül elő ismét. Megnevezi a hérosz szüleit (*parentes habuit Jovem et Danaën*), majd utal ez utóbbi apjára (*quam ejus pater Acrisius*), akinek a jóshelyről azt jövendölte, unokája meg fogja ölni. Forrásként Apollodórosz *Mitológiá*ja II. könyve 4. fejezetének első részét (§ 1.) jelöli meg.[716] Hangsúlyos itt a csábítás, a bűnös szerelmi vágy, s felmerül Akrisziosz ikertestvérének, Proitosznak a neve. Más elbeszélések szerint szerepel a csábítók között a sérthe-

---

pénz, se hadak, se erős várak, / Se a tajték-verte sötét gályák / Meg nem bírnak vele váltig." SZOPHOKLÉSZ *drámái,* Osiris, Bp., 2004. 85.

[711] A 19. század elején ez utóbbi darabról l. *Sophoclis dramata quae supersunt et deperditorum fragmenta Graece et Latine, denuo recensuit Rich. Franc. Phil. BRUNCKII,* tomus posterior, Lipsiae, 1806. 12–14.

[712] L. *Pantheum mythicum seo fabulosa deorum historia.* Hoc Epitomes eruditionis volumine breviter dilucideque conprehensa. Auctore P. Francisco Pomey, e Societate Jesu. Editio nova, denuo recensita, a quampluris erroribus repugrnata, et aeneis figuris ornata.

[713] POMEY, 1757. 13. [Acrisius tagadja, hogy fia Perseus, Jupiter fia volna], „*ki fogant Danaéban, arany zivatartól.*" L. OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 119.

[714] UŐ., uo. 13. HORATIUS, 1961. 224–225.

[715] Perszeuszról l. KERÉNYI, 1977. 214–221.

[716] POMEY, 1757. 262. L. APOLLODÓROSZ, *Mitológia,* Európa, 1977. 44. „*Amikor Akrisziosz fiúgyermekek születése felől kért jóslatot, azt a választ kapta az istentől, hogy leánya fiat fog szűlni, és ez a fiú majdan megöli őt. Akrisziosz tartott jóslattól, készített hát egy föld alatti bronzkamrát, és abban őrizte Danaét. Proitosznak azonban – amint némelyek tudni vélik – mégis sikerült őt elcsábítania: innen eredne a testvérek közötti viszály. Mások meg úgy tudják, hogy Zeusz arannyá változott, a tetőn keresztül Danaé ölébe hullott és egyesült vele. Amikor Akrisziosz megtudta, hogy Danaé világra hozta Perszeuszt, nem hitte el, hogy Zeusz volt a csábító, és leányát a csecsemővel együtt faládában a tengerre vitette.*" L. még TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Danaé mítosza Keleten és Nyugaton* = UŐ., *Vallástörténeti tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1983. 177–215.

tetlen Zeusz, aki csellel teszi a magáévá Danaét; ezzel a mítoszban a *vágy* fogalma teljesedik ki: a szerelmi és a kincsek (arany) utáni vágyé.

Nézzük azonban tovább Pomey leírását, amelyben utal arra, hogy a leányt igen megerősített toronyba záratta, nehogy egy hozzá közelítő férfinak is megnyíljon. E mondatnál Pauszaniasz *Görögország leírása* című munkájának Korinthosz-leírására (*Második könyv,* 23. 7.) hivatkozik, ahol a bronz földalatti építményként említi azt a helyet, ahol Danaét őrizték.[717]

Mégis, mi nem áthatolhatatlan a szerelemnek? – kérdezi a mitográfus. A következőkben tehát elmeséli, hogy Jupiter aranyesővé változva a tetőn át hullott (s hatolt be) Danaé ölébe. Ugyanis melyik ölet nem nyitja meg a nagy becsű záporeső? – kérdezi ismét. Jupiter egyrészt az aranytól értékessé, másrészt a nemzéssel viselőssé tette a lányt. Horatius 3. 16. ódájának első két versszakát idézi itt példaként, ezzel utalva a mítosz legalább kettős értelmezésére: az ölébe hulló arany a gazdagság jelképe, ugyanakkor a szerelmi aktus és vágy beteljesedése is. (A történet befejezéseként – ahogy Apollodórosnál – a lányát és unokáját a tengerre bízó jelenetről ír, majd az anya és fiú megmeneküléséről, s Perszeusz történetével folytatja.[718]

A görög-római hagyomány alapján tehát úgy véljük, a mítosz hármas értelmezése jelenik meg, de szoros összefüggés van közöttük. Az *első,* a szophoklészi, a *végzet* hatalmáról szól, nem kerülhette el sem Akrisziosz, sem Danaé a sorsát. A jóslat így vagy úgy, de beteljesedett. A *másik* a bűnös szerelem, amely erőszakos (persze, szintén végzetszerű) s a vágy hatja. A *harmadik* az arany hatalmát domborítja ki, amelynek az ember végzetszerűen nem tud ellenállni. E harmadik, amely összekapcsolja a szerelemvágyat és az aranyat, amely Horatius értelmezése. Berzsenyi nyilvánvalóan e hagyományból, az *imitatio* és az *aemulatio* jegyében, a *bűnös szerelem, a szerelemféltés* interpretációját emeli ki, de erről majd később.

4.1. 2. A horatiusi sorok interpretációja Mitscherlich 1800-ban megjelent kommentáros kiadásában[719]

Már jeleztük, hogy a horatiusi vers első része nem a bűnös szerelmet, vagy annak rontó erejét, hanem az *arany* ártó, tehát *világszerűség*ének megrontó hatalmát mutatja be. A témát bevezető s első két versszakban uralkodó mítosz Danaé története, akit *ércfalak* őriztek, nehogy *éji paráznaság* érje, Iuppiter Venus segítségével azonban *aranyzápor*ként talált utat hozzá.

Bemutattuk már korábban a 16–17. század igen beszédes kommentárjait. A horatiusi költemény első versszaka kapcsán most csak Mitscherlich 1800-ban megjelent kommentáros Horatius-kiadásában olvasható néhány gondolatát emeljük ki.

Ismert, hogy Mitscherlich bő argumentumokat fűz a horatiusi versekhez. Itt is egy oldalban ismerteti, illetve méltatja a költeményt. Ettől most eltekintünk, mindössze az összefoglaló kezdősoraira térünk ki, illetve befejezésére.

---

[717] UŐ., uo. L. PAUSZANIASZ–MURAKÖZY, 1., 2008. 138.

[718] UŐ., uo. 263. és a továbbiakban.

[719] A horatiusi verssel s annak 17–18. századi interpretációjával korábban már részletesen foglalkoztunk (l. TÓTH, 2017. 269–291.) s más összefüggésben is jeleztük az ott elmondottakat. Ezért itt csak egy forrásra térünk ki.

Az előbbinél a görög αυτρκειαν szóval vezeti be, amely az önnön sorsával, anyagi s társadalmi lehetőségeivel való *megelégedés*re utal. Ezután kijelenti, hogy a görög kifejezés a helyes és boldog élet fontosságához járul hozzá, amit a költő oly gyakran megénekelt s ajánlott; itt ismét új és dicső énekkel mutatja be, s azért, hogy valahányszor a szegénység érzésében boldognak mondhassa magát, a szellemnek a legnagyobb adományait sorakoztatja fel.[720]

Érdekes az összefoglaló befejező mondata is, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a horatiusi vers kezdetét érdemes összehasonlítani a görög nyelven író s Konstantinápolyban élt keresztény epigrammaköltőnek, Paulosz Szilentiariosznak (Kr. u. 520–580) versével, amely a 18. században a Brunck által kiadott *Analecta veterum poetarum Graecorum* című gyűjtemény III. kötetében található a 76. oldalon.[721] Az epigramma egyébként a horatiusi mítoszértelmezést erősíti.

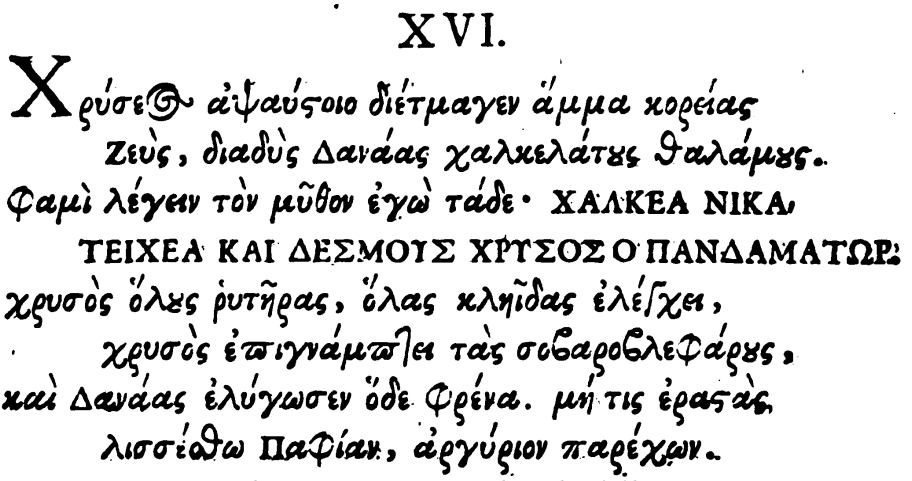

XVI.

Χρύσεῳ ἀψαύστοιο διέτμαγεν ἄμμα χορείας
Ζεὺς, διαδὺς Δανάας χαλκελάτους θαλάμους.
Φαμὶ λέγειν τὸν μῦθον ἐγὼ τάδε· ΧΑΛΚΕΑ ΝΙΚΑ
ΤΕΙΧΕΑ ΚΑΙ ΔΕΣΜΟΙΣ ΧΡΥΣΟΣ Ο ΠΑΝΔΑΜΑΤΩΡ:
χρυσὸς ὅλας ῥυτῆρας, ὅλας κληῖδας ἐλέγχει,
χρυσὸς ἐπιγνάμπτει τὰς σιδαροκλεφάρους,
καὶ Δανάας ἐλύγωσεν ὅδε φρένα. μή τις ἐρασὰς
λισσέσθω Παφίαν, ἀργύριον παρέχων.

Szilentiariosz verse Brunck Analectájában[722]

Az argumentum után következnek a sorok magyarázatai. Az 1. sor (*Inclusam Danaën…*) értelmezéseként azt jegyzi meg, hogy a mondat az arany igen nagy erejére utal, s nincs oly erősség (vár), amit ne lehetne elfoglalni pénzzel. A költő megerősíti, hogy erősebben rendül meg a lélek, amikor a rejtelmes (misztikus) korból meríti eme igen híres példát. Danaé sorsát azok az epikus költők is feldolgozták, akik Perszeusz történetét mesélték el, de leginkább a tragédiaírók, Aiszkhülosz a *Polüdektész* (szeriphoszi király, Perszeusz nevelője) című darabjában, valamint Szophoklész és Euripidész is, akik a történetet különféleképpen alakították. Megemlíti, hogy Homérosz az *Íliász* 14. énekében (319.)

[720] MITSCHERLICH, 2., 1800. 167.
[721] UŐ., uo. „*Pauli Silent[iarii] ep. XVI. in Anal. Br. III. 76.*"
[722] A verset l. magyarul: SZEPESSY Tibor–FALUS Róbert, vál., *Görög költők antológiája,* Európa, Bp., 1982. 776. *Az arany hatalmáról* címmel: „*Zeusz, az arany zápor széttépte a szűz kötelékét, / hogy bejutott Danaé bronzfalu termeibe. / Jól értsétek a mítoszt, mert ez is arra tanít, hogy / törvényen, falakon, mindenen úr az arany. / Megcsúfol minden zabolát, felnyitja a zárat, / meglágyítja hamar szépszemű nők erejét. / Szép Danaét ez tántoritotta meg. Egy szerető se / hívja le Aphroditét, míg teli zsebbe kotor.*"

utal Zeusz epekedésére Danaé iránt.[723] Azt is írja még, hogy az elbeszélés közismert változatát Apollodórosz meséli el (II. 1. 4.). E történet elsődleges jelentését könnyen megértik, ha a költőknek az istenek ábrázolásában élnek az επιφανεια (az isteni erő *megjelenése*) igen régi tanával. Ugyanis, ha az istenek felséges alakja az emberek számára megjelenik, szokatlan fénnyel káprázatják el a halandók szemét, egész házát, ahova belépnek, hirtelen minden világos lesz, a villámfényhez hasonlóan. A homéroszi himnuszok II. *Démétérhez* írott darabjából idéz (280.): „αὐγῆς δ᾽ ἐπλήσθη πυκινὸς δόμος ἀστεροπῆς ὥς."[724] Valamint (288–289.): „καί ρα μελάθρου / κῦρε κάρη, πλῆσεν δ θύρας σέλαος θείοιο." Az arany és a fénylő világosság (Pindarosz első olümpiai ódája 2. sorát figyelembe véve a *tűz* – írja)[725] viszont az összehasonlítást szolgálja, ahogy Homérosz Apollón-himnuszának 135–136. sorában: „χρυσῷ δ᾽ ἄρα Δῆλος ἅπασα / βεβρίθει καθορῶσα Διὸς Λητοῦς τε γενέθλην".[726] Ezt úgy kell érteni, hogy *Déloszt sok fény ragyogta be (Delus resplenduit multa luce) Apollón és Artemisz (Diana) születése következtében*. Nagyon is illő a régi költői beszédmódhoz ez, ahelyett mondja így, hogy Jupiter Danaë színe elé került; azt így fogalmazza meg: Jupiter sok aranynyal szállt le Danaë ölébe.

Jupiter Alcmenénél – *Johann Ulrich Krauss (1655–1719) illusztrációja Ovidius* Metamorphoses*éhez készített sorozatából*: Die Verwandlungen des Ovidii *(1690)*

[723] UŐ., uo. 168. „οὐδ᾽ ὅτε περ Δανάης καλλισφύρου Ἀκρισιώνης. Magyarul l. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 250.

[724] UŐ., uo. Magyarul l. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 818. („*elenyésző isteni bőréről a sugárzás / messziterjedt*" és „*s mint / villám fényével, telt meg sugarával a nagy ház.*")

[725] UŐ., uo. Pindaroszt tágabb szövegkörnyezetben idézzük magyarul: „*Legbecsesebb dolog a víz, / Ám a vak éj lobogó* tüzeként */ Kiragyog a palotának / dús kincsei küzzül a sárig arany.*" PINDAROS–CSENGERY, 1912. 40.

[726] UŐ., uo. Magyarul: HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 798. „*bámulta az összes / istennő, Délosz pedig akkor egészen arannyal / telt meg*".

Viszont a szerző megjegyzi, nehogy úgy érezze valaki, hogy üres beszédekkel traktálja olvasóit, ezért, a nyomatékosítás kedvéért, idézi Pindarosz isztmoszi ódái 7. versének 5–6. sorát, ahol a régi költői nyelv utal Jupiter és Alkméne találkozására: „ἢ χρυσῷ μεσονύκτιον / νείφοντα δεξαμένα τὸν φέρτατον θεῶν."[727] E régi kifejezésmódnak ugyanazon érve érvényesül Semele és Jupiter nászában[728], amelyről az a véleménye, hogy azt később helytelenül, továbbá igen fonák elbeszélésekből átvéve szövevényesen és elferdítve értelmezték. Egyébként, írja, e három csak annyiban találkozik egymással, emlékezete szerint, amennyiben a költők megmutatják, hogy maga az istenség, Jupiter nyilatkozott meg, s alakjának megjelenését ivadéka testesíti meg, Hercules, Bacchus Perseus; az isteni származást isteni dolgokkal viszik végbe.

A kommentátor visszatér azonban a vers első mondatához s megjegyzi: Jupiter arany formájában Danaëhoz járulva megszerezte azt magának. A történetet igen szépen ékesíti fel a költő. Az 1–8. sor tartalmi elemeit veszi e tekintetben számba. Danaët egy megerősített és szigorúan őrzött toronyba zárták, amely elég biztosnak tűnhetett a paráznaság cseleitől, hacsak nem Jupiter vette volna tervbe az őrség kijátszását és a lány megrontását. Ezt szép képes beszéddel és a költői nyelv rendkívüli készletét felhasználva mondja el. Az első kifejezés (1. sor) a *Turris aenea* (érctorony), ahova bezárták Danaét, a költők későbbi elképzeléseihez tartozik – írja. A hálószoba alapján alkották meg, amit, kicsivel pontosabban, *őrzőszoba*ként említettek. A Kr. e. 6. századi görög költőtől, Theognisz kortársától, a gnómákat és elégiákat író Phókülidésztől (pontosabban: Pszeudo-Phokülidésztől)[729] idéz (l. *Carmen admonitorium,* 203. sor), ahol a fogalmat így határozza meg: „παρθενικην δε φυλασσε πολυκλειστοις θαλαμοισι."[730] Innen ered, hogy a lányt így nevezik: παρθενευεσθαι (*szüzességben epedő*); ez a kifejezés Lukianosz *Timon* című elbeszélésben is olvasható (13. 15.).[731] Danaét vagy a hozzá hasonlókat így Kallimakhosz egy töredékének (118. [401.]) kifejezésével [Ἡ] παῖς ἡ κατάκλειστοςként is említik. Mitscherlich forrását az 1761-ben (Lugduni Batavorum) megjelent Kallimakhosz-kiadásból idézi (*vid. ad Callim. fr. 118. p. 486.*).[732]

---

[727] UŐ., uo. 168–169. Magyarul: „*Vagy mikor Őt fogadtad / Zeust öreg éjjel, arany havának pelyhiben*". PINDAROS–CSENGERY, 1912. 321. Csengery jegyzetben utal arra, hogy „*mint Danaéhoz arany eső, úgy Alkményéhez arany hó alakjában szállott le Zeus.*" Ebből a nászból született Héraklész.

[728] L. GRAVES, 1., 1970. 81. Amikor Zeusz visszautasította Szemelé kérését, hogy fedje fel igazi alakját, a királylány nem volt többé hajlandó a főisten ágyába feküdni. „*Zeusz erre mérgében mennydörgés és villámlás formájában mutatkozott meg, és Szemelé belepusztult.*"

[729] Ismert, hogy a „neve alatt fennmaradt ποοιημα νουωετιχον nem tőle, hanem egy alexandriai zsidó hamisítótól ered, ki ószövetségi alapon álló meggyőződését nem merte nyíltan vallani, hanem elrejtette a miletusi gnomikus álarcza alá." L. PETZ, *Ókori lexikon,* digitális változat, a megfelelő címszónál.

[730] UŐ., uo. 469. L. Phokülidész művének 18. századi ismert kiadása: *Phocylidis philosophi et poetae apud Milesios quodnam celeberrimi Carmina cum selectis adnotationibus aliquot doctorum virorum Graece et Latine, […]* emendavit M. Ioann Adam Schier, Lipsiae, 1751. 60. Latinul: „*Virginem custodi bene clausis aedibus*" (*A szüzed őrizd jól zárt szobákban*).

[731] UŐ., uo. Magyarul l. LUKIANOSZ *összes művei,* Magyar Helikon, Bp., 1974. 45. Ford. JÁNOSY István. Itt a következők olvashatóak: „*ZEUSZ: Egy szó, mint száz, kibírhatatlannak és szörnyűnek vélted, hogy érc- és vas-hálószobában bezárva lenned, mint Danaénak, s ott szüzességben elepedned szörszálhasogató nevelők, a kamat és az egyszeregy keze alatt.*"

[732] A kiadvány a következő: *Callimachi hymni, epigrammata et fragmenta, cum notis integris […] textum ad MSS fidem recensuit, Latine vertit, atque notas suas adjecit Jo. Augustus Ernesti,* tomus primus, Lugduni Batavorum, 1761.

A szerző még megjegyzi, hogy ott laktak és éltek a régi időkben az eladó leányok, mármint elzárva szobájukban.

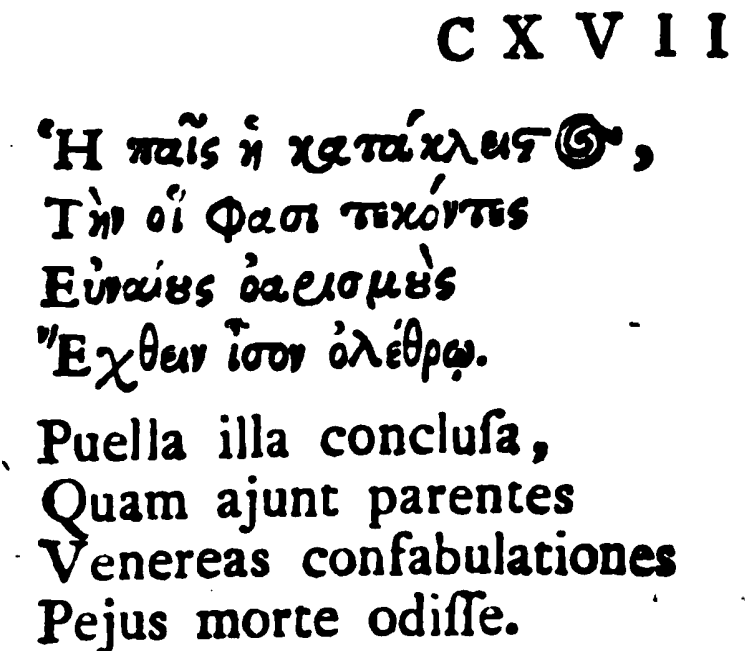
CXVIII.

Ἡ παῖς ἡ κατάκλειστος,
Τὴν οἱ Φασι πυκόντες
Εὐναίους ὀαρισμοὺς
Ἔχθειν ἴσον ὀλέθρῳ.

Puella illa concluſa,
Quam ajunt parentes
Venereas confabulationes
Pejus morte odiſſe.

A versszöveg görögül és latinul az idézett Kallimakhosz-kiadásban

Szophoklész *Antigoné* című darabjának 958. sorában [945.] viszont χαλκοδέτοις αὐλαῖςnak (*ércbástya* palotának) nevezi fogságbeli lakhelyét, (az említett) Szilentiariosz (Paulus Silentiarius) pedig χαλκελατους θαλαμουςként (érchálószoba) említi a vers második sorában.[733] Pauszaniasz Korinthosz-leírásában (*Második könyv,* 23. 7.) földalatti bronzépítménynek mondja, s Apollodórosz is. A latin források következnek: Statius a *Thebais* című művében is *érctornyot* említ (1. 255.), Claudianus az *In Eutropium* című műve 1. könyve 82. sorában szintén. Propertius elégiái 2. könyve 16. [20.!] versének 12. sorában: „*ferratam Danaes transiliamque domum*"; a 2. könyv 23. [32.] versének 115. [59.] sorában: „*nec minus aerato Danae circumdata muro*".[734] Van olyan is, aki *kőfal*nak nevezi.

A folytatásban újabb, apróbb kifejezések magyarázatai következnek. A 2. sor *fores robustae* [sic!] azt jelenti, hogy tölgyfaajtók (*roboreae*), amit az *igen erős* (*firmissimus*) szó helyett használ. Plautus a *Curculio (Zsizsik)* című darabjában ebből a megfontolásból használja az *in robusto carcere* (692.) kifejezést. – A *canum excubiae* (2–3.) szókapcsolat az ajtók előtt őrt álló és virrasztó s éjjel a szeretőket távol tartó kutyákat jelzi: innen van a 4. sorban az utalás az *éjjel érkező szeretők*re (amatores *nocturni* sic!]), azok tekintete miatt mondják eme őrséget zordnak (*tristes excubiae*), kellemetlennek, másokra nézve szigorúnak.

[733] UŐ., uo. A verset l. fent.
[734] UŐ., uo. Propertiusnál a kifejezések magyar fordításokban: *ércfal, ércfalu börtön.* L. PROPERTIUS, 1976. 164.; 190. Ford. BEDE Anna; LATOR László.

Tibullus elégiái 1. könyve 2. versének 5. sorában ezt a *custodia saeva* (*zord* őrizet) kifejezéssel jelzi. – A 3. sor *munierant* szava *muniissent* alakban értendő, s görögös szerkesztésű. – Az 5. sortól kezdődő részt (versszakot) a téma legbájosabb elképzelésének nevezi. Jupiter és Venus az égről a vidékeket szemlélve kacagásban törnek ki, amikor meglátják Acrisius lánya szemérme megvédésének fáradságos erőfeszítését. Bizonyára tudják, az semmit sem használ, ha arannyal készít utat magának. Innen ered az alakok igen kellemes egymásba szövése: egy részről a félelemtől és aggodalomtól elgyengült Acrisiusé, másrészt Jupiteré és Venusé, akiknek gúnyolódásai miatt reszket a király. – Még az ebben a sorban olvasható az *abditae* (elrejtett) szó, amely a *bezárás*ra utal (κατακλειστου), hogy a hálószobába zárták be. – A 6. sorban lévő *custodem pavidum* (remegő őr) kifejezés a Danaét aggodalommal őrzőre világít rá, aki fél a jóshely kinyilatkoztatásától. Mitscherlich úgy véli, igen nagy erejű jelző. – A 7. sor *enim fore* szavainál megjegyzi, ismeretesek, ezt úgy értették, hogy ily szavakkal kell kitölteni a beszédet, ez könnyen belátható. Szerkesztési ismereteket közöl, majd azt mondja, a *fore* nem szokatlan a költőknél a mondatfűzésben. Vergilius *Aeneis*e 1. énekének 443–445. sorából hoz példát.[735] – Az ugyanitt lévő *tutum iter et patens* kifejezés jelentése arra utal, hogy biztonságban jön az őrök és a házőrző kutyák ellenére. Tibullus elégiái 2. könyve 4. versének híres sorait (33–34.) idézi.[736] Az isten számára ehhez az úthoz nyitva vannak az ajtók, *nagy becsűvé* (*pretium*), vagyis arannyá változott. Úgy véli, a *pretium* szót Lucilius Iunior az *Aetna* című művében (541.)[737] teljesen az arany helyett használja, a 88. [90.!] sorban pedig a *pretiosus imber* kifejezést: „*Iuppiter, ut Danaae pretiosus fluxerit imber*." Ovidius az *Amores* 3. könyvének 8. versében (29–30.) pedig így ír: „*Iuppiter [...] corruptae pretium virginis ipse fuit*."[738] A folytatásban, már befejezve a szócikket, görög forrásokat említ.[739]

Fontos tudnivalókat jelenít meg Mitscherlich a költemény bevezetésében s az első nyolc sorhoz fűzött megjegyzéseiben, amivel felvillantja a mítosz alternatív értelmezési lehetőségeit is, jóllehet köti a horatiusi szöveg. Erre utal az epifánia jelenségére való utalás, amely fényjelenséghez fűzi az istenség (Zeusz) s az istenek emberek előtti megjelenését. Ez az erős, vakító fény teszi lehetővé, hogy az emberek ugyan érzékeljék, de kellően ne lássák őket. E fényjelenséghez köthető a sárgás, vagyis a napfényhez hasonló fényben tündöklő arany, amely tehát egyrészt e vakító s Naphoz hasonló sárgás fénynek a megtestesítője (Zeusz

---

[735] UŐ., uo. 170. Vergiliusnál: „*effodere loco signum [...] / caput acris equi; sic nam fore bello / egregiam*". Magyarul l. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 122.

[736] UŐ., uo. „*Sed pretium si grande feras, custodia victa est, / Nec prohibent claves, et canis ipse tacet.*" Magyarul l. TIBULLUS, 1976. 48. „*Persze, ha duzzadt zsebbel jössz, nincs útban az őrség: / elkotródik az eb, s fordul a zárban a kulcs.*" Ford. HORVÁTH István Károly.

[737] UŐ., uo. Ismert, hogy a művet Vergiliusnak, Cornelius Perselusnak és Maniliusnak is tulajdonítják. L. ADAMIK, 2009. 295.; 499.

[738] UŐ., uo. „*Iuppiter [...] hogy megrontsa a lányt, ára saját maga lett.*" OVIDIUS–GAÁL, 1961. 135.

[739] UŐ., uo. Euripidész *Danaé* című darabjában (fr. 1132. 30.; 32.): „χρυσὸς γεγώς [...] / διὰ στέγους ·εύσειεν ἐν χερσὶν κόρης."; Aszklepiadész XVI. 6. [5. könyv 64. 6. sor]: „Ζεῦ, διὰ χαλκείων χρυσὸς ἔδυς θαλάμων." Magyarul (tágabb szövegkörnyezettel): „*Mert az az isten hajt, aki rajtad is úr, aki téged, / Zeusz, aranyesőként bronzfalon átvezetett.*" SZEPESSY Tibor–FALUS Róbert, vál., *Görög költők antológiája,* Európa, Bp., 1982. 563. Ford. SOMLYÓ György. Megjegyzi, hogy az egész mondatot az újkomédia görög szerzője, Apollodórosz Karisztosz verssorai alapján érthetjük. A *Diabolosz* című darab töredékét (fr. 6.), első három sorát idézi: „καὶ κλῄεθ᾽ ἡ θύρα μοχλοῖς· ἀλλ᾽ οὐδ εἷς / τέκτων ὀχυρὰν οὕτως ἐποίησεν θύραν, / δι᾽ ἧς γαλῆ καὶ μοιχὸς οὐκ εἰσέρχεται."

pl. Alkménét arany hópelyhekkel teszi magáévá), másrészt értékével az emberi világ, s így az emberi kapzsiság, mértékének mérője. Egyszóval, az arany egyként jelenti a fényt és az értékes pénzt is. E kettős értelmezés (az istenséget rejtő fény és az anyagi javak kifejezője) az útókor recepciója szempontjából is lehetőséget nyújt, ugyanis a szerelmi vágytól űzött s epekedő Zeusz puszta megjelenéséről lehet szó imitációs (és *aemulatiós*) szövegekben. Ezt Mitscherlich magyarázataiban három istenséghérosz (Hercules, Bacchus Perseus) történetére való utalással. Vagy pedig arról, hogy az ember, illetve a tisztaságát őrző nő sem állhat ellen az arany csábításának. A horatiusi vers nyitóversszakai ügyesen vegyítik e két értelmezést: a főisten és Venus nevetik Acrisiusnak a végzett ellen kieszelt cselét, hiszen Zeusz vágyának semmi sem állhat ellen, aki itt aranyeső képében jelenik meg. A fényepifánia itt fordul az aranynak mint a bűnbe vivő túlzott anyagi javaknak az értelmezésébe (Horatiusnál a 3. versszaktól). A pénz, az arany és a kapzsiság átka fogalmazódik meg a további versszakokban. Horatius így a mítoszt *sajátlagos*an értelmezi, amellyel saját horatiusi toposzt (horatianizmus) teremt. Mitscherlich ugyanakkor azt is megmutatja magyarázataiban s példáin keresztül, hogy a görög és a római költészetben a mítosz sajátos és elterjedt toposzáról van szó.

4. 2. A Berzsenyi-vers jelentésrétegei

Úgy gondoljuk, mindezek bemutatása után nem nehéz eligazodnunk Berzsenyi és Horatius viszonyában a költeményt illetően, amelyben az *imitatiós* s az *aemulatiós* verstechnika érvényesül teljes mértékben. Még azt is hozzátehetjük, hogy Berzsenyi költeményében a mítosz és a görög-római költői hagyomány nem horatiusi értelmezéséről van szó. A mítosz Berzsenyi féle interpretációjának lehetősége azonban az értelmezésekben fellelhető. Nem a horatiusi vers *arany–pénz–kapzsiság–boldogtalanság* gondolati vonalát imitálja és aemulálja, hanem Horatiusszal való versengése éppen a mítosz sajátlagos, bár a hagyományban meglévő értelmezésével valósul meg.

4. 2. 1. A Berzsenyi- és a Horatius-vers (3. 16.) kezdősorai viszonyának meghatározása s az értelmezési lehetőségek korábbi megközelítései

A Berzsenyi-verssel kapcsolatban a horatiusi mintára elsőként Erdélyi János utal a *Berzsenyi Dániel* című írásában.[740] A *Féltés* című vers kapcsán azt jegyzi meg, hogy „*Horácz az arany mindenhatóságát énekli […], Berzsenyi a szerelemét, és így kezdik egyformán*”.[741] (Idézi a továbbiakban mindkét vers kezdősorait.) Nem sokkal később a magyar költészetben a Horatius-hatásokat vizsgáló Csipak Lajos pedig így ír: „*A »Féltés» […] úgy indul, ahogyan Horatius III. 16. ódája.*” Ezután idézi a Berzsenyi-vers első két sorát, majd így folytatja: „*De innen egészen más csapáson halad. A római költő az aranynak, Berzsenyi sokkal nemesebben a szerelemnek mindenhatóságát és leleményességét rajzolja. Hiszen Berzsenyinél a »Pajkos Szerelem« ejti meg Danaët. Horatius költeményének második részével (21–44.) igy nem foglalkozhatik a magyar költő. A*

[740] L. UŐ., *Pályák és pálmák,* Franklin-Társulat, Bp., 1886. 77.
[741] UŐ., uo.

költemény tehát egészen független Horatiustól, mert nem felel meg a mythologiai felfogásnak. Danaët csakugyan az arany ejtette meg. A horatiusi példa nélkül a költemény sikerültebb lett volna."[742]

Mindkét régi irodalomtörténész idézi a horatiusi mintát, s arra is hivatkozik, hogy Berzsenyi másként alakítja a verset. Horatiusnál az arany hatalma, Berzsenyinél a szerelem mindenhatósága és leleményessége a téma. Ahogy már jeleztük, a horatiusi versgemma a mítosz, illetve a római költő imitációjára utal, értelmezése pedig az *aemulatio* része, amely – *in Horatium* – a mítosz interpretációjának lehetséges világa. A Csipak által megfogalmazott mondat, hogy a *költemény egészen független Horatiustól, nem felel meg a mythológiai felfogásnak,* a verssel kapcsolatos sajátos felfogását s értelmezését jelzi, ugyanis, ahogy jeleztük, *Horatius szerint* (*in Horatium*) indul a költemény, aztán viszont már *nem* Horatius szerint folytatja, hogy a téma s önnön *sajátlagosság*át kifejezze úgy, hogy mégis a görög-római hagyománynál maradjon. Így, Csipak Lajossal ellentétben, éppen azt gondoljuk, hogy a horatiusi példa nélkül a vers szegényebb lett volna.[743]

Horváth János a *horatiusi életbölcsességet valló költemények* között említi a verset, amelyet a *néhány kisebb jelentőségű mértékes csoportba tartozó szerelmi tárgyú versek* közé sorol. A *Féltés*t „nagyarányúlag festő" versként jellemzi.[744]

Merényi Oszkár Berzsenyi-monográfiájában már a berzsenyianizmus jegyében fogalmaz, amikor a horatiusi gondolatot gemmaként értelmezi. A féltést (ami boldog szerelmi érzés) állítja szembe a birtoklásra törő, béklyót nem tűrő „tündér" szerelemmel – írja.[745] A következőképpen foglalja össze a vers magasztos jellegét: „*A szenvedély e nagyságához kapcsolódnak a méltóságot és fenséget kifejező mítoszi-természeti távlatok, amelyek az egész költeményt áthatják. Művészi a vers drámai felépítése. A költő a megőrző szerelem hatalmát a maradandóság jelzőivel érezteti (*érctorony, acélzávárok*), majd a béklyót nem tűrő szerelmi szenvedély jellemzésére a szavak valóságos szélvésze száguld át a versszakon.*"[746]

A vers lényegi összefoglalója, amely esszéisztikus stílusával maga is a költemény szövegéből kiinduló újjáteremtésre, irodalmi (nem tudományos) szövegalkotásra törekszik (ahogyan a Berzsenyi-versértelmezések/-elemzések általában), az érzés átéltségére, nem a filozofáló szerelmi diatribé elemeire s annak erudíciós hátterére figyel. Ennek következtében könnyen szem elől téveszthető Berzsenyi verstechnikájának s horatianizmusának lényege, amelynek alapján *vates*ként utal a görög-római költészetben, így Horatiusnál is meglévő mítoszra, majd mondja el sajátlagossá tett költői beszédét a szerelemről.

---

[742] CSIPAK, 1912. 122. L. még BDKM–MERÉNYI, 1979. 560–561.

[743] CSIPAK, 1912. 122. Merényi a Berzsenyi versek kritikai kiadásában Csipaknak a verssel kapcsolatos félreértéséről beszél, de alaptalanul. Vö. BDKM–MERÉNYI, 1979. 561. „*A téma nem szerelemféltés, hanem a hatalom, a zsarnoki önkény bukása, amely tehetetlennek bizonyul a szerelem – isteni – csodájával szemben.*"

[744] HORVÁTH, 1960. 68. Vö. BDKM–MERÉNYI, 1979. 561. „*Horváth János kiemeli az ódának a féltés tehetetlenségének kívülről, de nagyarányúan festő vonását.*"

[745] MERÉNYI, 1966. 167.

[746] UŐ., uo. L. még BDKM–MERÉNYI, 1979. 561. Itt monográfiájából azt emeli ki, hogy „*a költő a horatiusi elemekből egy egészen más felfogású, kerek művészi egészet tudott alkotni, amely Berzsenyi egyik legtömörebb, legdrámaibb lírai alkotása.*"

4. 2. 2. A költemény interpretációja

Mindezek után vizsgáljuk meg a Berzsenyi-vers szövegét részleteiben, kitérve a költemény európai mítoszi és költészeti kontextusai után a niklai poéta *aemulatió*s költői újjáteremtésére, s szövegében a berzsenyianizmus megteremtésére!

A három aszklépiadészi strófából álló költemény egy-egy versszaka önálló képet alkot (*iconismus*), amely jelzi hármas felépítését, szerkezeti egységét. A vers centrális erőtere a szerelem érzése, méghozzá az ártatlan lány szerelmi fellobbanása. Erre utal a mítosz felidézése is. Vegyük górcső alá az első versszakot!

A' bézárt Danaét ércztorony és aczél-
Závárok 's iszonyú őr ebek őrizék.
A' pajkos Szerelem mint kaczagott ezen!
Mert ő csak mosolyogva győz.

Látjuk, hogy a költemény első két sora, a horatiusi *gemma,* tulajdonképpen a 3. 16. horatiusi vers ugyancsak első két sorának *magyarított* változata, vagyis fordítása: *bézárt Danaét = inclusam Danaen; érctorony = turris aenea; aczélzávárok = robustae fores* (itt már van eltérés: kemény tölgyfaajtók); *iszonyú őr ebek = vigilum canum tristes excubiae* (itt sajátosan sűrít); *őrizék = munierant*. A 3–4. sorban nyílott lehetősége Berzsenyinek, hogy a mítosz jelentését a szerelem témája felé fordítsa. Itt is figyelembe veszi persze a horatiusi vers 5–7. sorát: „*si non Acrisium virginis abditae / custodem pavidum Iuppiter et Venus / risissent* (*ha nem nevette volna Iuppiter és Venus az elzárt szűz reszkető őrét, Acrisiust*). Interpretációjából (az *aemulatió*nak megfelelően) eltűnik azonban Jupiter és Venus, s helyébe a *pajkos Szerelem* lép, aki nem más, mint Venus gyermeke, Cupido, vagyis Ámor, a *puer lascivus*. A kifejezéssel Berzsenyi korábban kedvelt Ovidiusa műveiben találkozhatott, köztük a *Metamoprhoses* 1. könyve 464. sorának (*Daphne* történetében) szállóigeszerű megfogalmazásával: *„»quid« que »tibi,* lascive puer*, cum fortibus armis?«* (*»Ej, te garázda kölyök, mi közöd hadi fegyvereinkhez«*)."[747] A szókapcsolat szerepel még (többek között) az iskolában tiltott, de mégis olvasgatott *Amores* 3. könyve 1. versének 43. sorában is: „*Rustica sit sine me lascivi mater Amoris* (*Pajkos Amornak az anyja parasztnő, hogyha hiányzom*)".[748] A *pajkos Szerelem* (a latin jelző [*lascivus*] utal az istenségre, méghozzá hímneműre) az ovidiusi *pajkos Ámor,* aki – mivel ismert hatalma (pl. Apollón és Ámor versengése alapján)[749] – csak *kacag*ja. Érdemes a Czuczor–Fogarasi által kiadott régi magyar szótár alapján szemügyre venni a jelentést. A latin *cachinnor* szó megfelelőjének tartja. Tudjuk, hogy e (ritka) latin szó Ovidius *Ars amatoria* című műve 3. könyve 287. sorában szerepel: „*Est, quae perverso distorqueat ora cachinno (Van, kinek arca egész eltorzul a nagy nevetéstől)*".[750] Olvasható azonban Horatius *Ars poetica*ja 113. sorá-

[747] OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 23. A kiemelés tőlem, T. S. A.
[748] OVIDIUS–GAÁL, 1961. 108–109.
[749] L. ugyancsak Ovidius Daphné-történetében, ahol Apollón és Ámor versengésében, ti. mindketten nyilazó istenek, Apollón nyila a halál, Ámoré viszont a szerelem, az utóbbi megsebzi a napistent, aki halálosan szerelmes lesz Daphnéba. Neki viszont nyilával nem tud ártani Apollón.
[750] OVIDIUS–BEDE, 1982. 64.

ban is: „*Romani tollent equites peditesque cachinnum (Róma lovagjai és köznépe kacagva fogadják)*”.[751]

A szótárban három, a vershangulathoz illő jelentést találunk. Többek között azt, hogy olyan *nevetőről* van szó, „*ki valamely nevetséges, képtelen, bohózatos tárgy fölött hangos nevetésre fakad.*” Továbbá: „ki, meg *igekötőkkel s áthatólag: ki gúnyból fakad nevetésre.*” Végül (3.): „*Ki pajkosságból, disztelenül, illetlen hangon nevet.*”[752] A *kaczagás*ról pedig azt írja: „*Torokból fakadó, fenhangú vagy gúnyos, vagy illetlen pajkos nevetés.*”[753] Példái között egy Horatius-idézet is szerepel, mégpedig az *Ars poetica* 5. sorában: „*spectatum admissi risum teneatis, amici? (elnyomnátok-e – látva barátaim ezt – nevetéstek?).*”[754]

Beszédes a szótár 3. számmal jelölt meghatározása, amely a pajkosságra utal, de a főnév meghatározásában is látjuk az erős torokhangú gúnyos és illetlen nevetés meghatározását. Ez jellemzi az isteneknek az emberi bárgyúságon való nevetését, hogy felülkerekedhetnek hatalmukon, de az ember a végzetet nem befolyásolhatja. Berzsenyinél ezt a *pajkos Szerelem,* Ámor teszi, tudván, hogy győz. Méghozzá *mosolyogva*, hiszen a szerelem érzése öröm, a mosoly pedig egyaránt a csábítás és a kacérság jellemzője is, amelyek a szerelemben diadalmaskodnak.

Nézzük a második versszakot!

5 *Féltő! tompa szemed látta-e míveit? –*
Állítsd meg, nyomorult, a’ dagadó Dunát,
Gátold meg Boreás’ vad dühe harczait
’S a’ villám rohanó tüzét!

A strófa megszólítással kezdődik, s visszautal a mítoszra. E mondatot gondolatjel választja el a következő három sortól, hiszen különálló. A *féltő* az Acrisiushoz hasonlókra vonatkozik, akik fiatal leányaikat féltik a szerelemtől, amely a történet szerint végzetszerűen jelenik meg. A féltőhöz címzett kérdésben utal erre: *tompa szemed látta-e míveit?* A *tompa szem* az isteni akaratot nem mindig látó s érzékelő embert jelöli, ellentétben azzal a *vates*szel, aki ezt *éles szem*mel veszi észre. A *míveit* szó Acrisiusnak a testi szerelem beteljesedése ellen tett óvintézkedéseit jelenti: *érctorony, aczélzávárok, iszonyú őr ebek.* A féltő látta-e mindezt, okult-e a mítosz üzenetéből, hogy a testi gyönyör mégis utat tört. Edddig is, de különösen a második versszaktól a mítosz és Horatius sajátos Berzsenyi-értelmezését olvassuk, nemcsak Horatius-imitációt, hanem az antik hagyományból megteremtett *valódi* Berzsenyi-verset, Berzsenyi-remeket.

A versszak második sorában a féltő megszólítása: *nyomorult*. Mondhatnánk, az istenek, és különösen a szerelemisten kényének kitett nyomorult ember, aki – ebben az esetben – édes hatalmának nem tud ellenállni. Az *aemulatio* részeként a mítosz mellett Berzsenyi is megfogalmazza a maga hármasságában az ellenálhatatlanságot: ahogy a szerelmi beteljesülést, úgy nem lehet megállítani a *dagadó*, azaz áradó Dunát sem, nem lehet meggátolni *Boreás’,* vagyis az éjszaki szél tombolását: *vad dühe harczait*, valamint *a’ villám rohanó tüzét* (a

[751] HORATIUS, 1961. 580–581.
[752] L. CZUCZOR–FOGARASI, 3., 1865. 314.
[753] UŐ., uo. 315.
[754] HORATIUS, 1961. 574–575.

villám rohanó, futó tűz), a villámlást sem. A metaforikus *tűz* metonímiaként a fényt jelenti. Az *állítsd meg, gátold meg* igék pedig arra utalnak, hogy nem lehet, ez képtelenség, ahogy Zeuszt sem lehetett megállítani *érczторon*nyal, *aczélzávárok*kal, *iszonyú őr ebek*kel. Ugyanígy az áradó Duna, a szelek kavargása és a villámfény is megállíthatatlan.

A középső versszak hordozza azt a drámaiságot, amelyről Merényi is szólt, s kétségkívül egy egyszerű kupolás szerkesztésben az előkészítés után a vers csúcspontja, ahogy az utolsó a szerelemben való feloldódás megnyugvása.

A' tündér Szerelem béfedi a' napot
'S Argus száz szemeit; majd lebegő Zephyr,
Majd szélvész 's fenevad. Fojtva erősödik,
Mint a puskapor és harag.

A strófa első sorában az első versszak harmadik sorának a *pajkos Szerelem* kifejezése helyébe a *tündér Szerelem* kerül. Berzsenyi költészetében közel harmincszor fordul elő a tündér szó főnévként, illetve melléknévként, a főnév jelzőjeként.[755] Ez jelzi, hogy Berzsenyi szóhasználatának kedvelt, fontos és jelentős kifejezéséről van szó. A Czuczor–Fogarasi szótár szerint „*érdeményeiből kitetszik, gyöke a mulandó látszatra vonatkozó* tűn *vagy* tűnik [szó].”[756] Közli Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótárában olvasható értelmezést is: „Tünder*, Portentum, Magus, Praestigiator, Qui se in varias species pro libitu transformat*” (A tündér *természetfölötti jelenség, bűvös, szemfényvesztő, aki különféle külsőt vesz fel kedve szerint*).[757]

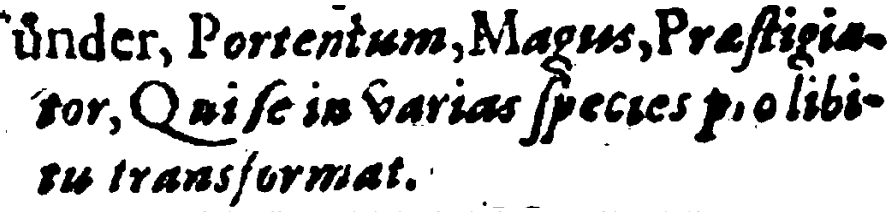
Tünder, Portentum, Magus, Praestigiator, Qui se in varias species pro libitu transformat.

Molnár Albert szótárának részlete a tündér *szóról*

[755] Néhány példa lírai verseiből. Az episztolákban is előfordul a szó. L. 1. „*Semmi tündérkép*”. Osztályrészem, 6.; 2. „*Tündér ambrosiát hinte lehellete*.” Chloe, 5.; 3. „*tündérek*”. Az örömhez, 1.; 4. „*Álmaim tündér ligetit*”. A Múzsához, 3. 5. „*A szép tündér lábait*”. A csermelyhez, 18.; 6. „*Tündér szemed*”. Egy leánykához, 12.; 7. „*Tündér szerencsénk*”. A magyarokhoz, I., 51.; 8. „*midőn tündér paripádra szöktél*”. Felsőbüki Nagy Pálhoz, 21.; 9. „*Egy tündér kép elvágja!*”. Búcsúzás Kemenesaljától, 27.; 10. „*Mennyi tündérbáj*”. Barátimhoz, 13.; 11. „*kegyes tündér*”. A múzsához, 37.; 12. „*Tündérek mulatoznak*.” Lollihoz, 8.; 13. „*Semmi tündér hívságban*”. Az est, 56.; 14. „*tündér báj*”. A halál, 18.; 15. „*tündér nagyságnak*”. Mulandóság, 87.; 16. „*tündér hatalom*”. A temető, 2.; 17. „*tündéri világ bája*”. A poeta, 6.; 18. „*tündér kényednek*”. Napóleonra, 5.; 19. „*Tündér álomképeim*”. Víg Chloe, 32.; 20. „*Tündér változatok műhelye a világ*”. A poesis hajdan és most, 2.; 21. „*Tündér tükörben nyílt nekem a világ*”. Gróf Mailáth Jánoshoz,13.; 22. „*Oh szerelmek szép tündére!*” Venushoz, 1.; 23. „*Ó mi tündér! / Álom-e*”. 3–4.; 24. „*tündér Fiatalság!*” Az ifjuság, 2.; 25. „*Repdező kényeink rózsát legelésznek / E tündérkert képein*”. Kazinczy Ferencnéhez, 1–2.

[756] CZUCZOR–FOGARASI, 6., 1862. 519.

[757] L. *Dictionarium Latinoungaricum. [...] Item vice versa Dictionarium Ungarocolatinum [...] per Albertum Molnar Szenciensem Ungarum*, Noribergae, 1604., itt számozatlan [904.]. CZUCZOR–FOGARASI, 6., 1862. 518.

Jelentéséhez Baróti Szabó Dávid *Kisded szó-tár*ának (Kassán, 1792) leírását is hozzáfűzi: „*szörnyeteg, tsuda; v. alakos, varázsló, vahorázó, tátos, szemfényvesztő, magát változtató.*”[758] Ebből kitűnik, hogy Baróti Szabó Szenczi Molnár szócikkét magyarította.

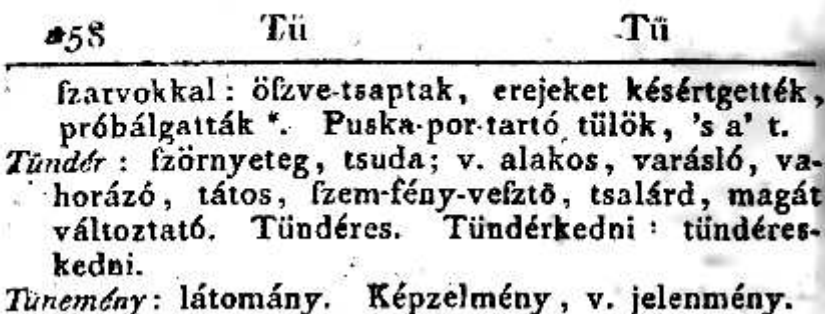

458 Tü Tü

ſzarvokkal: öſzve-tsaptak, erejeket késértgették, próbálgatták *. Puska-por-tartó tülök, 's a' t.

Tündér: ſzörnyeteg, tsuda; v. alakos, varásló, vahorázó, tátos, ſzem-fény-veſztö, tsalárd, magát változtató. Tündéres. Tündérkedni: tündéreskedni.

Tüneмény: látomány. Képzelmény, v. jelenmény.

Baróti Szabó szócikke a tündér*ről*

A Czuczor–Fogarasi-szótár melléknévként a szót a következő jelentésekkel ruházza fel: „*jelent eszményileg szépet, kieset, bájosat. Továbbá jelent csalókát, mulandót, változékonyat, szemkápráztatót, a mi csak futtában, ideiglen kecsegtet, gyönyörködtet.*”[759]

A szó jelentéseit figyelembe véve a *tündér Szerelem* kifejezés így a *tündéres* fogalmával jelenthet eszményi szépet, bájosat, de inkább a csalóka, a mulandó, s leginkább a változékony, a szemkápráztató, a magát változtató (*alakos*), a csalárd (mint pl. Gyöngyösi Istvánnál: *csalárd Cupido*) jelzők illenek hozzá. Megoldása tehát pl. szép, de ugyanakkor *csalóka, változékony, kecsegtető, alakos[kodó]* (erről majd ezután) stb. *Szerelem*. A jelenség *béfedi a napot,* vagyis hatalmas. A Nap, a napisten viszont Apollón, tehát a kifejezés finoman utal Apollón is Ámor versengésére, ahol a gyermekisten legyőzi a halál nyilait lövő Phoebust. Nagysága, hatalma akkora, hogy *béfedi Argus száz szemeit* is. A mitológiai Argoszról Apollodórosz *Mitológiá*ja mond a legtöbbet, hol a következőket olvassuk (2. 1. 2.): „*Ekbaszosz fia volt Agénor, Agénoré meg Argosz, akit csupaszemnek neveztek. Az egész testét szemek borították, és kivételes testi ereje volt; megölte az Arkadiában pusztító bikát, bőrét pedig magára öltötte.*”[760] A százszemű Argosz feltűnik még az Ió és Zeusz szerelmi történetét elmesélő mítoszban is. Az itt megfogalmazott a szerelmi vágy beteljesülése Danaé történetéhez hasonló abban az értelemben, hogy semmi sem állhat Zeusz, vagyis a szerelmi furor útjába.[761] A történet szerint (Apollodórosz, 2. 1. 3.) Inakhosz leányát, Iót, Zeusz szeretőjét, Héra papnőjét, az istennő tehénné változtatta, s

[758] BARÓTI SZABÓ, 1792. 258. CZUCZOR–FOGARASI, 6., 1862. 518.
[759] UŐ., uo. 518.
[760] APOLLODÓROSZ–HORVÁTH, 1977.37.
[761] Aiszkhülosznak a *Leláncolt Prométheusz* című darabjában Ió monológja (640. sortól) utal a lányszobára s Zeusz csábítására: „*bár fáj arról még szólnom is, hogyan szakadt / reám az istentől küldött vihar s hogyan / rontotta el szép termetem kegyetlenül. / Mert látomások látogattak éjszaka / leányszobámban s rábeszélve szóltak így, / hizelkedő szavakkal: »Ó, boldog leány, / miért maradnál szűz tovább, mikor neked / a legdicsőbb nász juthat osztályrészedül? / Szivében hordja Zeusz a vágy nyilát, s eped, szerelmedért«*”. AISZKHÜLOSZ, 1985. 168. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre.

Argosz őrizte sok szemével. Más verzió szerint, amikor Héra leleplezte a szerelmeseket, Zeusz Iót kézrátétellel fehér tehénné változtatta. Héra elkérte Zeusztól a tehenet, és a csupaszem Argosz őrizetére bízta, aki Mükénai ligetében egy olajfához kötözte, de Zeusz parancsára Hermész ellopta, miközben halálra sebezte Argoszt.[762] Más történet szerint édes énekével és Pántól kapott sípjával mind a száz szemét elaltatta és álmában levágta az óriás fejét. Héra megtalálta Argosz holttestét, és hogy tette örök emlék maradjon kárpótlásul szemeit felrakta szent állata, a páva farktollára.

Mercurius és Argus – *Peter Paul Rubens (1636–1638)*

Ismert, hogy Ovidius a történetet feldogozta a *Metamorphoses*ben (1. 568–688.), ahol így jellemzi a százszeműt (624–629.):

> *donec Arestoridae servandam tradidit Argo.*
> *centum luminibus cinctum caput Argus habebat*
> *inde suis vicibus capiebant bina quietem,*
> *cetera servabant atque in statione manebant.*
> *Constiterat quocumque modo, spectabat ad Io,*
> *ante oculos Io, quamvis aversus, habebat.*[763]

Még beszédesebb azonban az ovidiusi *Amores* 3. éneke 4. versének 19–20. sora, ahol egyenesen a szörnyet félrevezető Ámorról ír:

> *Centum fronte oculos, centum cervice gerebat*
> *Argus: et hos unus saepe fefellit Amor.*

[762] UŐ., uo. 38. L. még KERÉNYI, 1977. 78.

[763] Magyarul: „*végülis őréül rendelte arestori Argust. / Száz szeme volt a fején Argusnak, száz szeme körben; / kettő volt közülük mindig, mely aludni csukódott, / minden más szemmel meg ügyelt éber figyelemmel. / Bárhova fordulhat, folyton szemlélheti Iót; / háttal is állhat akár, szem elől még így sem ereszti.*" OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 28.

(*Száz szeme volt a fején és száz szeme volt a nyakán is*
Argusnak, s mégis félrevezette Amor.)[764]

Berzsenyire bizonnyal hatott Ovidius története s az *Amores* hivatkozott sora, de a téma ismert volt az iskolai oktatásban is, mindenki hallott a százszemű szörnyről, hiszen a különféle *florilegiumok*ból szintén ismert volt a mondás, hogy valakit *árgus szemekkel őriznek (Argi centum oculis observare*), amely Szent Jeromoshoz (is) köthető.[765] A mítosz, Ovidius és Berzsenyi verssora szerint is a *csalárd Cupido (a tündér Szerelem) befedi* Argus száz szemét is, vagyis hiába az őrizet (visszautal ezzel Danaé történetére), Ámor győzedelmeskedik, mert *szemkápráztató,* vagyis még Argus száz szemét is becsapja.

A 10–11. sornál viszont Ámorhoz az *alakos* (alakváltó) jelző illene, amit Baróti Szabó így határoz meg: „*szem-fény-vesztő tsalóka, tündérkedő*".[766] Vagyis átalakul, játszik, mint a tündér, a vers szerint „*majd lebegő Zephyr, / Majd szélvész 's fenevad*". Tudjuk, hogy a Zephyr vagy Zephyrus a tavaszi termékenységet s vágyat hozó lágy szellő, a nyugati szél (Favonius). E finomságára utal a *lebegő* jelző, vagyis a világ fölé érkező s ott uralkodó szélről van szó. Elég itt, ha Lucretius *De rerum natura* című műve 5. könyvének néhány sorára (737–740.) gondolunk:

It Ver et Venus et Veneris praenuntius ante
Pinnatus graditur, Zephyri vestigia propter
Flora quibus mater praespargens ante viai
Cuncta coloribus egregiis et odoribus opplet
(*Jő a tavasz s vele jő Venus, ennek előtte meg ott jár*
Szárnyas hírnöke, lenge Zephyrus, és vele együtt
Lépked Flora anyánk az utat telehintve előttük
Tarka virágokkal, s illattal töltve be mindent).[767]

Ezzel ellentétes a Berzsenyi-verssorokban a *tündér Szerelem* alakossága, amikor szélvész, vagyis a *saevus Boreas*, a vad északi szél. Az évszakleírások állandó kellékeként ismert szelet Columella műve X. könyve 75–76. sorában így jellemzi:

Verberibus gelidis iraeque obnoxia Cauri,
Alliget ut saeuus Boreas Eurusque resoluat
(*Majd Caurus fagyos ütlegeit, rohamát ha kiállta,*
Kösse a bősz Boreas, s Eurus majd oldja meg újra).[768]

A két ellentétes szélfajta mellett még egy alakváltása lehet, megjelenhet a *fenevad* képében is. Szenci Molnár szótárában láttuk, hogy ez a latin *portentum*

[764] OVIDIUS–GAÁL, 1961. 118–119.
[765] L. levelét: *Ad Furiam viduitate servanda (a. 394.). Sancti Hieronymi presbyteri Selectae epistolae*, editio novissima, Mediolani, 1833. 157.
[766] BARÓTI SZABÓ, 1792. 8.
[767] Titus LUCRETIUS Carus, *A természetről. De rerum natura,* Kossuth, Bp., 1997. 161. Ford. TÓTH Béla. Itt a 726–729. sor.
[768] Lucius Iunius Moderatus COLUMELLA, *A mezőgazdaságról,* Lectum, Szeged, 2005. 318. Ford. HOFFMANN Zsuzsanna.

(szörny, rém) szónak felelhet meg, más latin kifejezéssel: *bestia*. Az említett Czuczor–Fogarasi szótár szerint „*ragadozó, vérengző, vérszopó vad állat, pl. tigris, párducz, oroszlán, farkas stb.*"[769] Berzsenyi szóhasználatát illetően érdemes felidézni az újszövetségi Szentírás *János jelenései* című könyvének 13. fejezetét, ahol (Károli fordításában) így ír (1–2.): „*És láték egy* fenevadat *feljőni a tengerből, a melynek hét feje és tíz szarva vala, és az ő szarvain tíz korona, és az ő fejein a káromlásnak neve. És e fenevad, a melyet láték, hasonló vala a párduczhoz, és az ő lábai, mint a medvéé, és az ő szája, mint az oroszlán szája; és a sárkány adá az ő erejét annak, és az ő királyiszékét, és nagy hatalmat.*"[770] Az *Ószövetség*ben *Dániel könyve* (7. 3–7.), amely a niklai költő keresztnevére is utal, ugyancsak említi a *bestia* szót: „*et quattuor bestiae grandes ascendebant de mari diversae inter se (És négy nagy állat* [Káldi fordításában: *vadállat;* megjegyzés tőlem, T. S. A.] *jöve fel a tengerből, egyik különböző a másiktól*)."[771] A leírás folytatásában kiderül, hogy *szörnyek*ről (*portentum*) van szó. A Szerelem tehát *fenevaddá* is változhat, ahogy lehet lenge nyugati szél vagy viharos szélvész.

Érdekes s – visszautalva a mítoszi előzményekre – nagyon is költői szóhasználattal és képpel fejezi be a költeményt. Ez a *fojtva* szó, amely arra utal, hogyha a szerelmi vágyat elfojtják, különös alakban (l. Zeuszt, aki aranyeső formájában ejti teherbe Danaét, hiszen a hulló arany az isten magjaként [spermiumaként] jelenik meg), vagy különös hevességgel tör a felszínre. Az elfojtás tehát erősíti. Innen bontja ki a kettős hasonlatot: a fojtás folyamata a puskapor és a harag robbanásához, robbanásszerű kitöréséhez vezet, ahogy a szerelmi vágy túlzó megfékezése, elnyomása is.

Ismert, hogy Kazinczy 1808. december 23-án Berzsenyihez írott levelében, ahol főként stílusjavításokat javasol verseiben, a gyűjtemény 57. oldalán (*p. 57.*) található költeménynél csak annyit jegyez meg: „*Jó: de rossz az utolsó sor. A' puskapor ist nicht geeignet, um ein poetisches Bild in einer Ode zu seyn*"

---

[769] L. CZUCZOR–FOGARASI, 2., 1862. 805.

[770] SZENT BIBLIA, Bp., 1982. 268. Ford. KÁROLI Gáspár. A *Vulgata* szövege: „*Et vidi de mari* bestiam *ascendentem, habentem cor nua decem et capita septem, et super cornua eius decem diademata, et super capita eius nomina blasphemiae. Et bestia, quam vidi, similis erat pardo, et pedes eius sicut ursi, et os eius sicut os leonis. Et dedit illi draco virtutem suam et thronum suum et potestatem magnam.*" [A kiemelések tőlem, T. S. A.]

[771] A folytatásban részletezi ezeket: „*Prima quasi leaena et alas habebat aquilae; aspiciebam, donec evulsae sunt alae eius; et sublata est de terra et super pedes quasi homo stetit, et cor hominis datum est ei. Et ecce bestia alia, secunda, similis urso in parte stetit, et tres costae erant in ore eius et in dentibus eius; et sic dicebant ei: »Surge, comede carnes plurimas«. Post hoc aspiciebam, et ecce alia quasi pardus et alas habebat avis quattuor super se, et quattuor capita erant in bestia; et potestas data est ei. Post hoc aspiciebam in visione noctis, et ecce bestia quarta terribilis atque mirabilis et fortis nimis; dentes ferreos habebat magnos, comedens atque comminuens et reliqua pedibus suis conculcans; dissimilis autem erat ceteris bestiis, quas videram ante eam, et habebat cornua decem.*" Magyarul (Károli fordításában): „*Az első olyan, mint az oroszlán, és sas szárnyai valának. Nézém, míg szárnyai kitépettek, és felemelteték a földről, és mint valami ember, lábra állíttaték és emberi szív adaték néki. És ímé, más állat, a második, hasonló a medvéhez, és kele egyik oldalára, és három oldalborda vala szájában fogai között, és így szólának néki: Kelj fel és egyél sok húst! Ez után látám, és ímé, egy másik, olyan mint a párducz, és négy madárszárnya vala a hátán; és négy feje vala az állatnak, és hatalom adaték néki. Ezek után látám éjszakai látásokban, és ímé, negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkivül erős; nagy vasfogai valának, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözék mindazoktól az állatoktól, a melyek előtte valának, és tíz szarva vala néki.*" SZENT BIBLIA, Bp., 1982. 776. Káldi fordításában: *vadállat.*

[vagyis: *a puskapor nem alkalmas arra, hogy költői kép lehessen egy ódában*].[772] A tanács ellenére tudjuk, hogy Berzsenyi mégsem változtatott a szövegen.[773] Talán ennek az lehet a magyarázata, hogy számos szólásmondás kötődik e szóhoz, amelyet az indulat jellemzésére használnak. Köznyelvi ugyan, mégis kifejező.

*Rövid összegzés*ként azt állapíthatjuk meg, hogy Berzsenyi *Horatius-imitatió*ja s *-aemulatió*ja valószínűen saját élményeken is alapuló költeményt hozott létre, amely a szerelemről szóló filozofáló *diatribé* része. A horatiusi verskezdés és a Berzsenyi-vers felütése a tibúri költő mítoszi gemmájára utal, viszont – ahogy már régen Erdélyi meghatározta – nem egy irányba haladnak. Horatius mítoszértelmezésében a pénz és a kapzsiság vágya formálódik költeménnyé, Berzsenyinél a szerelmi vágy. Láttuk, hogy a mítosz interpretációja mindkettőre lehetőséget ad. Mégis úgy látjuk, mindkét vers közös eredője a szinte elérhetetlenre való *vágy/vágyakozás* (az arany utáni vágy, a szerelmi vágy), s Berzsenyi Horatius-*imitatio/-aemulatió*jában a szerelem bűnös vágyát terjeszti ki versére. Vagyis arra figyelmeztet, ez is lehet veszedelmes, s bukáshoz vezethet. A költemény fő témája tehát a megállíthatatlan szerelmi vágy, amelyben a költői beszédet üzenetként úgy formálja, hogy arról győzze meg olvasóját, a vágy isteni eredetű s elfojtani nem lehet, csak késleltetni, végzetszerűen fog az emberre rátörni, amely (ahogy jeleztük) tragikus is lehet. A féltés így majdhogynem felesleges, hiszen égi irányításról van szó.

Láttuk, a mítoszi és a horatiusi, majd a berzsenyies *pajkos* és *tündér Szerelem* képe uralja az 1. és a 3. versszakot, s középen áll (2. versszak) a *féltő*, aki Aristiusként sem tudja a vágyat visszatartani s megfékezni. Leginkább itt érvényesül a diatribé, az ember tehetetlensége a rajta túlnövő természeti erővel szemben. A vágy ereje finom erotikát kölcsönöz a versnek.

Appendix 1. Berzsenyi a *Féltés* című versének latin fordítása

Berzsenyi *A' Megelégedés* című verse kapcsán utaltunk (s ily verseket is válogattunk) a magyar költőnek a latin irodalmisághoz, ezen belül Horatiushoz és Ovidiushoz köthető ihletésére, amely magyar nyelven szólal meg, a neolatinitás irodalmi hagyományát, amely latin nyelvű, már nem folytatja. E hatások erősségének köszönhetően tesz kísérletet a 19. század második felének felfele ívelő latinitás iránti érdeklődésének és klasszika-filológiájának megfelelően Tamaskó István Berzsenyi néhány versének latin nyelvű tolmácsolására (köztük a *Féltés* című versére), amely 1880-ban jelent meg. A verset itt (is) kommentár nélkül közöljük.

ZELOTYPIA/[SZERELEMFÉLTÉS]
XV. FÉLTÉS

Inclusam Danaën terris ahenea
Ferrataeque serae vel vigiles canes
Tenebant, sed amor ludificatus est
Irrisitque dolosior.

[772] L. KAZLEV, 6., 1895. 164.; BDLEV– FÓRIZS, 2014. 28.
[773] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 561.

Ah, non insidias sentis hebes miser?
Frena, si poteris, danubium ferum
Aut pugnas Boreae frange potentior
Ignes fulminis aut citos.

Nam versutus amor Phoebum etiam tegit,
Argi centum oculos: mos Zephyrus tumet,
Turbo aut marsus aper victus atrocior
Ira aut ignivomo nitro.[774]

Appendix 2. Danaé mítoszának néhány képi megjelenítéséről

A következőkben néhány híres festményre szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek a Danaé-mítosz értelmezéséhez járulnak hozzá. Először is Tiziano[775] két Danaé-képére, amelyek közül az első Danaé és Ámor (Cupido), vagyis – Berzsenyinél – a *pajkos* és a *tündér Szerelem* találkozását. A gyermekként (*puer lascivus*) ábrázolt, mezítelenül szárnyakkal és íjjal ábrázolt mítoszi szereplő csodálattal néz az égből aláhulló aranyesőre, amely – ahogy jeleztük – a szerelmi vágy beteljesülését, Danaé megtermékenyülését jelzi. Akrisziosz lánya szintén mezítelen, mindössze egyik combját takarja részben fehér selyemsál. Réveteg tekintete vágyát jelzi, azonban nem az aranyesőre s a láthatatlan vőlegényre néz, hanem álmodozik s vágyakozik. A fehér kerevet, amelyen fekszik, ártatlanságára, szűzességére utal.

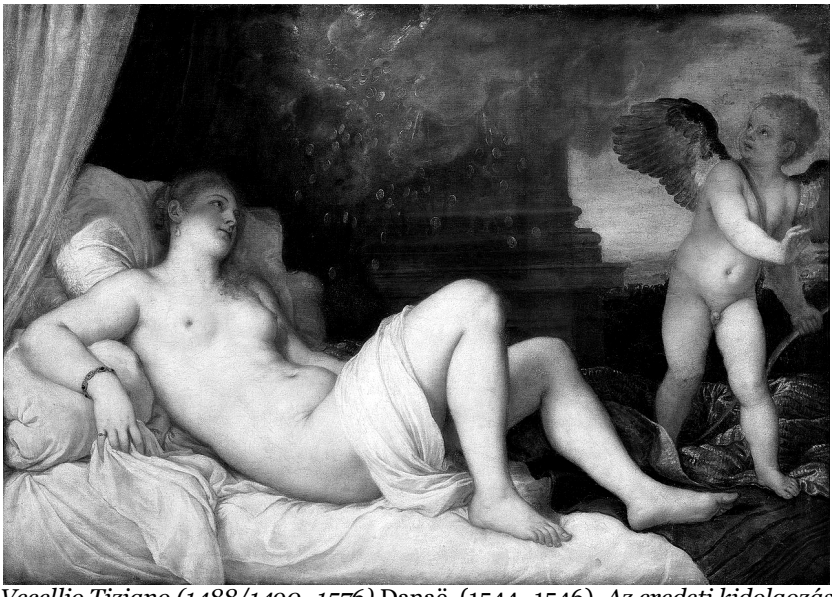

Vecellio Tiziano (1488/1490–1576) Danaë, (1544–1546). *Az eredeti kidolgozás (Nápoly, Nemzeti Múzeum)*

774 L. *Danielis Berzsenyi poetae Eclogae,* latinis versibus redditae ab Stephano TAMASKO, Budapestini, 1880. A verset l.: 38.
775 L. FARKAS Zoltán, *Tiziano,* Eggenberger, Bp., 1913; Ian G. KENNEDY, *Tiziano 1490 k.–1576*; ford. LÁNG Zsuzsa Angéla, Taschen–Vince, Bp.–Köln, 2007.

Az értelmezés Ámor megjelenésével nem az arany, hanem inkább a szerelmi vágy felé fordul. A képet az aranysárga, barnásvöröses színek uralják.

A *másik* kép mind tematikájában, mind színkezelésében megváltozik. Ámor helyett egy törődött arcvonásokkal, sötét tónusú ruhába öltöztetett szolgáló jelenik meg, arca napcserzett, átszellemülten tekint a főistenre s az aranyesőre, aki egy kendővel igyekszik Danaé öle felé terelni a hulló aranyakat, amelyek a felhőből kikandikáló Zeusz szájából hullnak alá. A fehér sál vagy kendő Danaé combjáról lekerül, már ölében van, rajta aranyérmék. A jelentés, az érméknek a kendővel a nő öle felé való irányítása, egyértelműen a megtermékenyítés aktusára utal, mint ahogy az őt körülvevő vörös drapériák is, amelyek a szüzesség elvesztését jelképezik. Az előző képpel ellentétben itt Danaé hajfonatai aláhullnak, míg korábban hajkoszorút viselt. Tekintete ugyancsak réveteg, a vágy tükre.

Ahogy jeleztük, a mezítelenség s az arany megjelenítését szolgáló sárgás színt a mélyebb tónusúak, így a vörös s a vörösessárga megjelenítés veszi át. A kép jelentésrétegei sem az arany, hanem Zeusz hatalmát s Danaé szerelmi vágyának beteljesülését mutatják.

Vecellio Tiziano, Danaé és az aranyeső *(1553/54) – Ermitázs, Szentpétervár*

Rembrandt[776] ábrázolásának Danaé-megjelenítése is figyelemre méltó. A képet a mély aranysárga szín uralja, minden aranyból van, még a Danaé feje[777] fölött megjelenő Ámor is (vagy inkább egy angyal), s a körülötte lévő drapéria szintén aranysárga. A kép középpontjában helyet foglaló Danaé felfokozott szerelmi vágyát látjuk. A fehér takarót, amely testét fedte, félrehajtotta, félig fekvő mozdulata is mutatja vágyát, markánsan látszik öle, kézmozdulata a vágyódó fogadást és befogadást jelzi. Tekintete az istenséget figyeli. A háttérben a drapériát ellebentő, vagyis a szigorú őrzést feloldó női alak látható, kulcsokkal, aki

[776] L. LYKA Károly, *Rembrandt,* Képzőművészeti Alap, Bp., 1962.

[777] A történet szerint Rembrandt Danaé arcát és alakját a művész feleségéről, Saskiáról mintázta, de később megváltoztatta az alak arcát Geertje Dircxnek, szeretőjének portréjára.

szintén Zeusz érkezésére figyel. Az arany jelenlétét itt csak a színek jelzik, amivel leginkább epifánikussá válik a történet. A kép meghatározója a földi szerelmi (erotikus) vágy. Erre utal a kézmozdulat és az arckifejezés.

Rembrandt (1606–1669), Danaé *(1636)*

A 18. században élt rokokó festő, Tiepolo[778] Danaét és Jupitert megjelenítő képzőművészeti alkotása sajátos festői megjelenítést mutat. Nézzük *ekphrasziszát*!

A kép a már látott aranysárga tónusnál sötétebb, a mélyebb aranybarna szín dominál. A mitológiai jelenet hátterében távolabb egy római boltív látható. A kép egyik (jobb) szélén aranybarna és barna felhőkön ülve robusztus alak, a szintén aranybarnára festett Jupiter, nagy szakállú, tekintette komor, az alvó Danaëra néz, fején korona, köpenyét a szél lefújta s fodrozza. Ülő-guggoló tartása majdhogynem a coitus előtti szerelmi pózt sejtet. Körülötte égből hulló aranyérmék láthatóak.

A kép szinte üresnek tűnő középső részén a szétnyíló felhőből egy nyaktól látható férfifej néz Danaéra, kezében aranytálca, amellyel a hulló aranyérméket igyekszik felfogni. Talán a felhő látomásában megjelenő alak a Jupiter nemzette Perseus, aki később megöli a Gorgót, vagyis Medusát.

[778] Aldo RIZZI, *Giambattista Tiepolo*, Milano, 1990.

A kép középpontjától balra látható az igencsak erőteljes vonásokkal (kiemelkedik csípője) ábrázolt Danaë, aki a kereveten félig fekvő, félig ülő helyzetben alszik. Alatta fehér takaró, az ágy szélén pedig vörös drapéria, az ágytakaró látszik, amely a test alatt harántirányban van. A fehér és a vörös szín az ártatlanság és a defloráció kifejezője. Az ágy hátterében három klasszikus oszlop mintha a baldachint tartaná. (Ebből nyilvánvaló a rokokó-klasszika jelenléte).

Danaé háta mögött a vöröses hajú Cupido látható, aki a fehér gyolcstakarót igyekszik a női alakról lehúzni. Hátán látható tegeze, vállán lecsúszó barnás köpeny. A kép előterében ismét jobbra tartva a klasszikus háttérben helyezkedik el a kerevet s az előtérben feltűnik egy kiskutya, aki majdnem a földön levő sas (Jupiter sasa) felé tesz félig-meddig támadó mozdulatot.

A kép nagy alakjai mellett a miniatűr tárgyi világ s az aprólékosság határozza meg rokokó stílusát. Az alakok esztétikai szempontból nem igazán szépek, a hölgyet enyhe báj lengi körül. Jupiter majdhogynem a rút esztétikuma felé hajlik, a gyermek is erőteljes s mozdulata, arckifejezése sugallja, hogy akaratát véghez kívánja vinni.

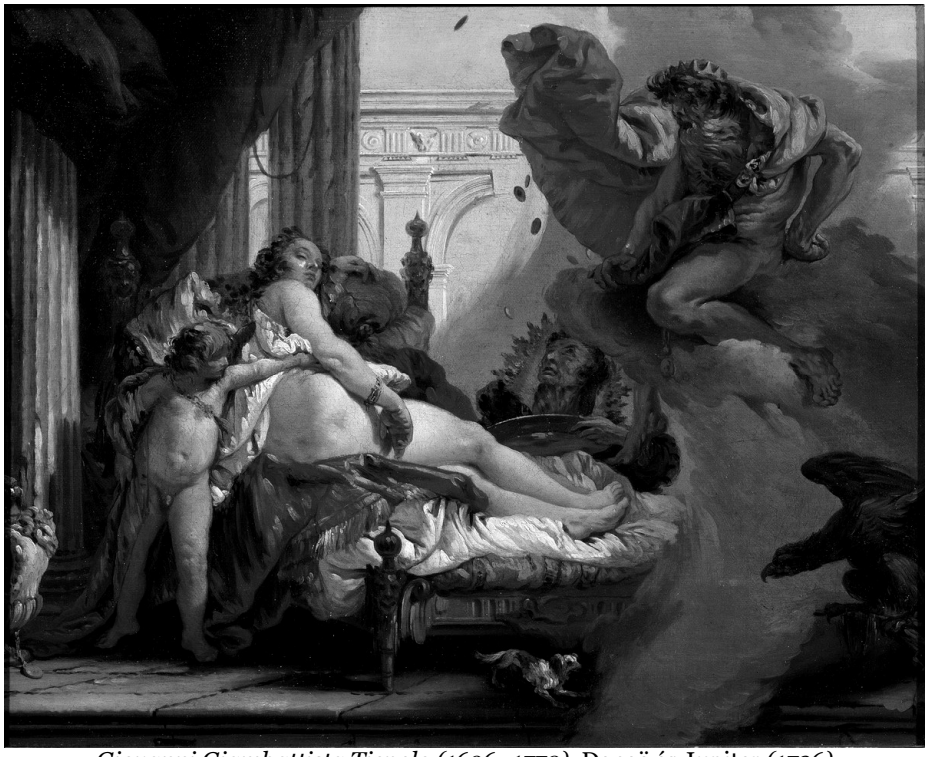

Giovanni Giambattista Tiepolo (1696–1770), Danaë és Jupiter *(1736) – Stockholmi Múzeum*

Az Osztrák–Magyar Monarchia szecessziós festészetének kiváló mestere, Gustav Klimt[779] is megformálta Danaé alakját, alkalmazva sajátos színvilágát,

[779] A bő szakirodalomból l. pl. Gottfried FLIEDL, *Gustav Klimt, a nő képében a világ*, Taschen–Vince Kiadó, Bp., 2004. Ford. ADAMIK Lajos. E képről: 208–209.

amelynek meghatározója az arany (aranyságra, hiszen atyja aranyműves volt), és motívumkincsét.

A sötétbarna hátterű képen szinte magzati burokban s szeretkezésre kész pózban vörös hajú alvó nőalak látható. Mindegyik jellemző szimbolikus értelmű. A magzati burok a bezártságra utal, a szinte megközelíthetetlenségre, mint az érctorony vagy a földalatti érckamra. A női alak felhúzott lába az aranyzuhatagként megjelenő transzformált istenség befogadására kész. Jelensége, combjainak vastagsága a görög-római meretrixek (vagy az újkori kurtizánok) világát idézi, valamint vörös haja is, amelyet igen kedvelt Klimt, ugyanakkor e hajszín a fenyegető nő jelképe is. Révületét csukott szeme s szétnyíló ajkai jelzik. Összetett világképe s Danaé alakja is a női világszerűség példája: szerelmi vágya, erotikája, a fénnyel és értékkel megjelenő istenség befogadáspóza, az anyaméhformával a szülés és születés előrevetítése. A lilás-vöröses áttetsző, szecessziós motívumokkal díszített sál, amely ugyancsak a vágykeltést szimbolizálja, adja pózának keretét. A mítoszértelmezés a bűntől sem mentes szerelmi vágyat mutatja.

Gustav Klimt (1862–1918), Danaé (1907)

***

E néhány kiragadott kép (de kereshetünk más példákat is) leírása és értelmezése inkább abba az irányba mutat, hogy a szerelmi vágy kerül a megjelenítés középpontjába, amelyet mintegy kiegészít az istenség aranyként való megjelenése, epifániája. Berzsenyi nem véletlenül választja a pajkos/tündér(es) Ámort, aki a képzőművészeti alkotásoknak meghatározó szereplője, a horatiusi Aphrodité/Venus viszont nem jelenik meg. Azt is mondhatjuk, hogy valószínűen a mítosz és görög mintái figyelembevételével a horatiusi értelmezés a *sajátlagos*, hiszen az arany s a hatalom utáni emberi vágy témájával moralizál a latin költő, míg Berzsenyi visszanyúlva a mítosznak a szerelmi beteljesülés- és a féltésmotívumához, *in Horatium* fogalmazza meg annak az európai hagyományban is meglévő kontextusait. Az itt látható Correggio-képen is Ámor akarata érvényesül.

Az aranyérmék, az aranyeső hullása minden esetben a megtermékenyítést jelzi, azzal a mondanivalóval is, hogy ki tud az aranynak ellenállni. Az istenség égi magvainak megtestesülését is láthatjuk benne, a fényepifánia kifejezője.

A vizsgált képzőművészeti alkotásokban hangsúlyos a nő (Danaé) öle, amely az aranyzuhatag felfogója s befogadója. Ebből a szempontból érdekes kettősséget mutat a görög vázakép, hol az arany elbűvöli a királylányt, a megtermékenyítést pedig a korsóból folyó víz (nedv) jelzi.

A képeken a női test szépsége, erotikája válik hangsúlyossá, a finom bájjal, vagy éppen a nőiesség túlhangsúlyozásával teremtik meg a szerelmi vágy visszafordíthatatlanságának világát.

Antonio da Correggio, Danaé *(1531/32)*

Berzsenyi költeménye a mítosszal és a megteremtett téma hagyományával *sajátlagos*an kapcsolódik a görög-római gyökerű kulturális emlékezethez, úgy, hogy közben versszövegével a témában saját világot, szövegvilágot teremt, amely magyarul szólal meg, s a niklai poéta költészetének sajátosságait viseli magán.

Danaé *(vörösalakos vázakép)*

5. A KÖLTŐI IRÁNY MEGHATÁROZÁSA ÉS A HORATIANIZMUS BERZSENYI DÁNIEL *MELISSZÁHOZ* CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN

Költészettipológiai megfontolások szerint az aiol (majd a római) finomabb lírai hagyomány alapján a poézis első tárgya a szerelem (Szapphó), amely mellett feltűnik a politikum kifejezésére alkalmas hazafias, történelmi *ódé* is, amelynek képviselője Alkaiosz. E dichotómia fellelhető Horatius költészetében is (szerelmi dalok és hazafias ódák), amelyet továbbhagyományoz az európai költészet. Ez a három stílusszinttel (alacsony, közepes és magas/magasztos) kifejezett lírai magatartás és műfajiság (az *ódé* lehet mindhárom, témájának megfelelően) elutasítja a legnehezebb műfajnak tartott epikus világszerűséghez tartozó műfajt, az eposzt, amely magasztos és fenséges tettek megéneklését tűzi ki célul. Ismert, hogy Horatius (tisztelve segítőjét és mintaképét, Vergiliust s az őt követőket) is inkább marad a lírai költészet szerelmi vagy éppen a privatum és a politikum moralitásának témáinál, ahol *vates*ként szólhat nemzetéhez. Két versében (*Carm.* 1. 6.; 2. 12.) elutasítja viszont a haditettek megverselésére alkalmas magasztos eposzírást (s tudjuk, hogy még Pindarosz fenségével sem mer versenyezni), s kötelező szerénységgel fordul az egyszerű témák, a szerelem és a vígság megéneklése felé. A 16. századtól nagymértékben a horatianizmuson alapuló, s latin, majd nemzeti nyelven megszólaló lírai költészet e toposzt a sajátjának tekintette, mintegy a lírai költő hitvallásaként működött, amelynek kései, 19. század eleji *horatianus* megfogalmazását látjuk Berzsenyi Dániel *Melisszához* címzett költeményében is:

Más tárogasson Maeoni kürtöket
Alcid' 's Pelídes' isteni tettein,
Fellengjen a' Dircéi harsány
Hattyu szerént az olymptetőken:

Én itt, az elzárt béke' homályain,
Itt, e' románo Tempe' vidámjain
Öntöm ki szívem gerjedelmét
Socrat' ölébe Anacreonnal.

Ki tudja méltán festeni a' Huszárt
'S bús arczulatját harczai közt, midőn
A' megzavart renden keresztül-
Rontja magát dühödő haraggal?

Ki tudja méltán írni az öklelő
Hajdú' vivását, a' mikor a' lovast
Dárdája szórja, 's mennykövek közt
A' meredek falat ostromolja?

Múzsám mosolygóbb tájakon andalog,
A' csendes erdő' boltjaiban szeret

Víg lantja zengni, 's rettegéssel
Néz az erős hadak' Istenére.

A' csergedő víz partokon énekel
Vídám enyelgést 's gyenge szerelmeket,
'S tőled, tetőled, szép Melissza,
Kér koszorút epedő ajakkal.

Édes jutalmam verseimért te légy!
Tűzz egy virágszált barna hajam közé:
Nem kell borostyán, nem kiáltó
Párosi kő nyugovó poromra.

[Sömjén 1800–1804 között.][780]

5. 1. A horatiusi versminták magyarázatai a 16–18. század Horatius-kiadásaiban

Nyilvánvaló ennek az alkaioszi strófákban megírt Berzsenyi-versnek a horatiusi ihletettsége. Erdélyi János Berzsenyi-tanulmányában csak annyit ír, hogy „*a* Melisszához *czimű óda egészen oly mozdulatokon perdűl le, mint* HORÁCZNÁL *az első könyv VI. ódája:* Scriberis Vario *stb. Különösen az alap és legszebb eszme mindkettőben ugyanaz: Horácznál:* Quis Martem tunica tectum adamantina / Digne scripserit? *Berzsenyinél:* Ki tudja méltán festeni a huszárt?"[781] Csipak Lajos a Horatius-hatásokat vizsgálva már két versre terjeszti ki a hatást, s így ír: „*»Melissájahoz« […] írt kedves dala az I. 6. óda méltó párja. Lényeges változtatás Berzsenyinél az, hogy egyenesen szerelmeséhez intézi szavait. De Horatius után vallja meg, hogy a szerelmi költészet az ő világa s fut a Músája a hadak istenétől. Jól tudjuk, hogy ez nála nem olyan őszinte szó, mint Horatiusnál, hiszen mily tüzes harci dalokat ír a fölkelő nemességhez! Berzsenyei találmánya, hogy kedvesétől kéri dalának jutalmát. Különben Horatius hasonlókról énekel a II. 12. ódájában is.*"[782]

Berzsenyi *imitatió*jához és *aemulatió*jához két hasonló horatiusi költemény szolgáltatott anyagot, persze *eredeti* Berzsenyi-alkotás vált belőle. Vizsgáljuk meg a következőkben a két horatiusi vers néhány interpretációját!

5. 1. 1. Horatius 1. 6. ódájának magyarázatai néhány 16–18. századi kommentár alapján

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk e századok *horatianizmus*ához s Berzsenyi Horatius-értelezéséhez, érdemes néhány kommentáros kiadás argumentumát s magyarázatait áttekintenünk.[783]

---

[780] A vers közlése: BDKM–MERÉNYI, 1979. 57–58.
[781] ERDÉLYI, 1886. 74.
[782] CSIPAK, 1912. 122–123.
[783] A horatiusi költemény (1. 6.) részletes feldolgozását másutt közöltük. Eredményeit – részben és válogatva – itt is felhasználjuk. L. TÓTH, 2018. 360–400. *Függelékként: Az eposzírás elhárítása és az epikus Varius Rufus magasztalása (?) Horatius M. Vipsanius Agrippához szóló ódája (1. 6.) s annak értelmezése verseinek 16–18. századi kiadásai alapján.*

Mielőtt erre rátérnénk, a horatiusi verssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a 16–18. század irodalmában igen nagy szerepet játszott a vergiliusi vagy ovidiusi ihletésű eposz, illetve jelentősek az epikus alkotások[784], a lírai költészetet művelő Horatius-követők azonban előszeretettel hivatkoztak az Augustus-kori költők udvarias elhárítás-topikájára (*recusatio*), amelynek, mint tudjuk, a horatiusi életműben két jelentős verse is van. Mindjárt az első könyv 6. ódája, amelynek megszólítottja Augustus jobb keze, a haditetteivel kiemelkedő Agrippa[785], a másik pedig a 2. 12., a Maecenashoz szóló óda.[786] Bár mindkettő az eposzi (eposzírói) *recusatio* eszközével él, vagyis mindkét államférfi vonatkozásában elutasítja, hogy eposzt írjon róluk. Persze, ahogy az octavianusi-augustusi törekvések s a princeps személyes segítőiként, szövetségeseiként (s Agrippa esetében még ennél is többről lévén szó a későbbiekben, hiszen veje lesz) a két meghatározó személyiség között politikai, emberi vonatkozásban és Octavianushoz fűződő viszonyuk alapján is elég nagy a távolság (bár egy politika kiszolgálói), olyannyira különbözik a két költemény is egymástól. Érdekes azonban, hogy a *recusatio* szempontjából kerül(het) egymás mellé a két vers, ahogy a görög nyelvű történetírónál, Cassius Diónál az 52. könyvben a Kr. e. 27. év eseményinél (*Quemadmodum Caesar consilium monarchia deponendae inierit. Ut imprator vocari inceperit*[787]), amikor Caesar (Octavianus-Augustus) lemondani készült rendkívüli teljhatalmáról (a triumviri hatalomról), közli Agrippa és Maecenas (feltételezett) *oratió*ját, amelyben Caesart buzdítja megkezdett politikai útja folytatására (*Agrippae oratio, qua Casarem ad deponendum principatum et reddendam populo Romano potestatem adhortatur*).[788] Octavianushoz közelebb állt az egyszerű gondolkodású, de hűséges, jó katona s végrehajtó Agrippa, míg Horatiushoz a szellemes diplomata, Maecenas. Míg ez utóbbit *külső munkatárs*nak nevezi Hegyi W. György tanulmánya[789], addig Agrippa bizonyosan a legszorosabb *belső munkatárs*a Augustusnak. Cassius Diónál valószínűen a két beszéd terjedelme is jelzi Maecenas szellemi fölényét (kétszer olyan hosszú, mint Agrippáé), s világosan utal(hat) a két vers különbségére is, más-más okból utasítja vissza az eposzírást Horatius. Ebből nyilvánvaló, hogy Horatiusnál a *politikum*kérdéséről van szó, míg Berzsenyinél a költészet *privátum*áról, hiszen a kedveshez, Melisszához (Ilonkához) szól.

A horatiusi vers rövid értelmező összefoglalóját adja Borzsák István.[790] Összefoglalója alapján azt a megjegyzést tehetjük, hogy a költemény értelmezésénél nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a Philippinél (ahol a költő még az ellentáborban volt) is jelen lévő hűséges Agrippáról szóló eposzi igényt

---

[784] Erről l. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből,* AmfipressZ, Bp., 1993.

[785] Agrippáról l. említett monográfiánkat: TÓTH, 2018. 361–362. Rövid életrajzát l. még CASTIGLIONE László, *Az ókor nagyjai,* Akadémiai, Bp., 1971. 296.

[786] E költeménynek is bemutattuk értelmezését a 16–18. recepciója szempontjából. L. TÓTH, 2017. 210–217. L. erről később. A *recusatio* fogalmát s más horatiusi művekben való előfordulását s kallimakhoszi gyökereit l. Walter WIMMEL, *Kallimachos in Rom. Die Nachfolge seines apologetischen Dichten, in der Augusteerzeit,* Hermes Einzelschriften, 16. Wiesbaden, 1960. Sok vonatkzoásban, pl. *Horaz Satire 2, 1. Neve gegnerschaft. Horazischer Beginn von Octavians-Apoogetik un* recusatio; 162–166. A fogalommal foglalkozik Kőrizs Imre tanulmánya: *„Hova tűnt Venus?" Horatius szerelmi lírája* = Ókor, 2011/1. 49–54.

[787] Dio görög és latin nyelvű kiadásának argumentuma szerint. L. DIO, 1591. 531.

[788] Agrippa oratióját l. DIO, 1591. 532–541. Majd ezt követi Maecenasé: 542–565.

[789] HEGYI W György, *A külső munkatárs. Maecenas politikai pályafutása* = Ókor, 2011/1. 10–17.

[790] L. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 52.

miért is utasítja el a költő: mert a lírai költészet nem bírja el a tárgyat. Ez nyomós indok, de nem hagyható figyelmen kívül a személy sem, különösen, ha a Maecenas–Agrippa-relációt s Augustushoz való viszonyukat is figyelembe vesszük. Ehhez járul még hogy a feladatot a Maecenas-kör hű udvari epikusára, Lucius Varius Rufusra hárítja, aki, mint tudjuk, amikor Octavianus a Kr. e. 27-ben elfogadta a senatustól az *Augustus* nevet, a *princeps*et hexameteres díszkölteményben, a *panegyricus Augusti*ban ünnepelte.[791] Varius tehát, bár a kör tagja s Horatius jóindulatú segítője, akit többször is megidéz költeményeiben (*Sat*. 1. 6. 55.; 1. 10. 43. stb.). Szellemiségében s nézeteiben mégsem hasonlítható például Vergiliushoz, akinek az *Eclogák*ban megfogalmazott világképe igen közel esik (s kerül) Horatiuséhoz. Vagyis, úgy gondoljuk, Agrippa eposzi megverselését elutasító (s azt Variustól váró) *recusatió*t Horatius jó adag iróniájával kell szemlélnünk: miért verselné meg eposzban a barbár katonaembert, Agrippát, nem illik lírai költészetéhez, s azért nem verseli meg a művelt Maecenast, mert lírai költőként nem ír eposzt.

Szólnunk kell még az *elhárítás (recusatio)* irodalmi hagyományáról, amelyet az európai költészet ugyancsak toposzként kezelt. Ismert, hogy az alexandriai ún. kisköltészet, történetesen Kallimakhosz, kifejezetten eposzellenes volt, s ezt a római lírai költészet is átvette, s az Augustus-kor úgyszólván minden költője követte.[792] Kiemelendő itt pl. Horatius kötőeszménye és barátja, Vergilius, aki a 6. ecloga 3–4. sorában ezt írja: „*cum canerem reges et proelia, Cynthius aurem / uellit et admonuit* (*Zengtem volna hadat, hőst is, de a Cynthusi [Apollón] rámszólt, / meghúzván fülem*)".[793] Még beszédesebbek a Berzsenyi által is kedvelt Ovidius *Amores*e első könyve 1. versének kezdősorai (1–4.):

Arma gravi numero violentaque bella parabam
edere, materia conveniente modis.
par erat inferior versus-risisse Cupido
dicitur atque unum surripuisse pedem.
(*Fegyvereket komoly énekben s bősz harcokat akartam*
Zengeni: ehhez jól illik a hexameter.
Egyformák voltak soraim, – de kacagja Cupido.
S minden verspárból elrabol egy ütemet).[794]

Nem kétséges e sorok hatása sem Berzsenyire, amelyek a 2. 12. horatiusi vershez igazodnak jobban.

Maga Horatius is igen ügyesen tudott kitérni a nagy témák megverselése terhe elől. Így az említett két versen kívül a *Sermones* 2. 1. vers 10–15. sorában igen művészien tér ki a csatákat megjelenítő eposzírás elől.[795] Ugyancsak erről így ír az *Epistulae* 2. könyve 1. versének 250–251. sorában: „*Nec sermones ego*

[791] L. RIBBECK, Otto, *A római költészet története,* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1891. 126. Ford. CSIKY Gergely. A mű nem maradt fenn, Horatius idéz belőle az *Epist.* 1. 16. (27. sqq.): „*Tene magis salvum populus velit an populum tu, servet in ambiguo qui consulit et tibi et urbi Iuppiter*".
[792] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 52. Vergilius, Ovidius, Propertius (2. 1. 17. sortól).
[793] VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 22.
[794] OVIDIUS–GAÁL, 1961. 16–17.
[795] „*»Aut si tantus amor scribendi te rapit, aude / Caesaris invicti res dicere, multa laborum / praemia laturus.« »cupidum, pater optime, vires / deficiunt; neque enim quivis horrentia pilis / agmina nec fracta pereuntis cuspide Gallos / aut labentis equo describit volnera Parthi.«*" Magyarul l. HORATIUS, 1961. 425.

mallem / repentis per humum, quam res conponere gestas (Magam is földön csúszó leveleknek / írogatása helyett zengnék nagy tetteket inkább)".[796]

A *Carmen*ek 4. könyvében kétszer is visszatér ahhoz, hogy a fenséges eposzt másnak kell elzengenie. Így a könyv 2. versének 33–34. sorában („*Concines maiore poeta plectro / Caesarem [Szólj nagyobb-zöngésü poéta, szólj te / Caesarunkról]*"), majd a 15. vers 1–3. sorában:

Phoebus volentem proelia me loqui,
victas et urbis increpuit lyra,
ne parva Tyrrhenum per aequor
vela darem...[797]

Tudjuk, hogy a horatiusi *szabadkozás*nak (*recusatio*) kettős értelmezése van: poétikai, valamint politikai. Egyrészt az, hogy a lírai költőnek nem szabad eposzi témát választania (*poétikai*), másrészt, hogy Augustus vagy Agrippa személyéről írott epikum nagyobb politikai függőséget is jelent. Ismert, hogy a princepsről írt dicsérő verseket, itt azonban, jó politikai érzékkel, csak külpolitikai sikereit dicsérte, belpolitikájáról, mivel Augustusnak sokszor kiütközött zsarnoki jelleme, bölcsen hallgatott vagy rejtjelezve (mítoszi köntösben) beszélt.

Mindezek után vizsgáljuk meg Horatius 1. 6. ódáját, amely Kr. e. 34–31 táján keletkezhetett, így a polgárháborúkban az Octavianust segítő s az Antonius és az ifjú Caesar végső csatájában vitézkedő s kulcsszerepet játszó Agrippa haditetteinek eposzi emelkedettsége esik latba. Lássuk a vers szövegét!

Scriberis Vario fortis et hostium
victor Maeonii carminis alite,
quam rem cumque ferox navibus aut equis
Miles te duce gesserit.

Nos, Agrippa, neque haec dicere nec gravem
Pelidae stomachum cedere nescii
Nec cursus duplicis per mare Ulixei
Nec saevam Pelopis domum

Conamur, tenues grandia, dum pudor
Inbellisque lyrae Musa potens vetat
Laudes egregii Caesaris et tuas
Culpa deterere ingeni.

Quis Martem tunica tectum adamantina
Digne scripserit aut pulvere Troico
Nigrum Merionen aut ope Palladis
Tydiden superis parem?

Nos convivia, nos proelia virginum
Sectis in iuvenes unguibus acrium

[796] UŐ., uo. 560–561. Ford. MURAKÖZY Gyula.
[797] „*Mikor csatákat, s városok ostromát / kezdtem dalolni, tiltva emelte fel / lantját Apollo: kis vitorlám / rá ne szalasszam a tengerekre.*" HORATIUS, 1961. 304–305. Ford. JÁNOSSY István.

Cantamus vacui, sive quid urimur,
20 *Non praeter solitum leves.*[798]

Elsőként tekintsünk át néhány, a vers tartalmi összefoglalójaként megfogalmazott argumentumot! A 16. század Horatius-kommentárjai közül Lambinus az *Argumentum*ban így összegzi a verset: „*Bella ab eo gesta, a Vario cantatum iri: se conviviis tantum, et amoribus describendis aptum esse* (*az általa [Agrippa által] viselt háborúkat Varius fogja megénekelni: ő maga csak a lakomák és a szerelmek leírására alkalmas*)."[799] Vagyis egyként hárítja el Agrippát s az eposzírást, amelyre Varius alkalmas, ő, a lírai költő, nem. A kommentátor a lírai témákat is megjelöli: lakomák és szerelmek.

A 17. század elején megjelent kommentáros kiadásában Bersman bő argumentummal látja el a költeményt: „*Negat se rebus ejus gestis canendis esse: itaque Vario poetae, Homeri aemulo, has partes mandans, se conviviis tantum et amoribus describendis aptum esse profitetur*" (*Tagadja, hogy neki történelmi témákat kell megénekelni: ezért kinyilvánítja, hogy Variusra, a Homéroszszal vetekedő költőre bízván ezeket a részeket, ő csak a társas összejövetelek és a szerelmek megéneklésére alkalmas*).[800] Az összefoglaló fontos megjegyzése, hogy a költészet lételeme a vetélkedés (*aemulatio*), valamint, hogy tárgyát az összejövetelek (*convivia*) és a szerelmek leírásában határozza meg.

A 17. században Torrentius az ódát a görög ὑποθετικη (*buzdító*) témameghatározással illeti, argumentumként pedig a Lambinusnál olvasottak köszönnek vissza.[801]

Térjünk át a 18. században igen sok kiadást megért DESPREZ kommentáros Horatius-opusában közölt Agrippa-versre, amelyet szintén rövid argumentum vezet be: „*Bellicas ejus laudes a Vario scribi oportere: se esse conviviis tantum et amoribus canendis aptum* (*Annak hadi dicsőségét Variusnak kell megírnia: ő csak a lakomák s szerelmek megéneklésére alkalmas*)."[802] A tartalmi összefoglaló a *recusatio* mellett utal Horatius ódaköltészetének irányára: a társas összejöveteleken felvetődő morális témák és költészeti tartalmak, valamint a szerelem megírására.

Ezek *argumentum*ok mutatják a *recusatió*t, valamint a lírai költészetnek a morális diatribére és a szerelmi témára való irányultságát.

A folytatásban vizsgáljunk meg a versszöveghez írott néhány jegyzetet, amelyek a költemény értelmezését segítették Horatius olvasásakor.

---

[798] „*Hirdet majd Varius téged, a maeoni / dal hattyúja, csaták hősszívű győztesét, / hányszor nyert diadalt, harci lovon s hajón / vad hadnép lobogód alatt. // Mink, Agrippa, sem ezt, sem makacsuldühödt / Pelides esetét, fondor Odysseus / kóborlásait, és rettenetes Pelops / házát zengni se készülünk, // lantunkhoz nagy a tárgy, tilt a szemérem is, / hadvésztől riadó Múzsa parancsa tilt. / Hangunk gyenge: csupán szürkiteném dicső / Caesart és a te hírneved. // Gyémántöltönyű Mars, trójai por lepett / kormos Meriones, pallasi pajzs alatt / égig nőtt Tydides tetteiről ki tud / méltón zengeni éneket? // Mink csak víg borozást énekelünk, lenyírt / körmű szűzseregek férfimaró vitéz / harcát, bárha szívünk éppen üres, vagy ég / – mint oly gyakran – a szalmaláng.*" HORATIUS, 1961. 69.; 71. Ford. HORVÁTH István Károly.

[799] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 22.

[800] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 13.

[801] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 25. „*Bella ab eo gesta, a Vario cantatum iri: se conviviis tantum et amoribus describendis aptum esse.*"

[802] HORATIUS–DESPREZ, pl. 1762.; 1828. 15. A mű igen sok kiadást ért meg, ezért a továbbiakban a jobb minőségű 1828-as kötetre hivatkozunk.

Lambinus a *scriberis Vario* kifejezés nyelvtani magyarázata után (*ablativus auctoris*ként értelmezi) közli a sor magyarázatát: Varius, a költő (mondja Horatius) az általad a legvitézebbül végrehajtott tetteket s győzelmeidet hősi énekben fogja megírni, s a halhatatlanságnak fogja ajánlani. Jelzi, hogy Variust Horatius több helyen említi: pl. *Epist*. 2. 1. 247. (*dilecti tibi Vergilius Variusque poetae*[803]); *Sat*. 1. 6. 54–55. (*optimus olim / Vergilius, post hunc Varius dixere, quid essem – A kiváló / Vergilius s később Varius megmondta, mit érek*)"; *Sat*. 1. 9. 22–23. (*non Viscum pluris amicum, / Non Varium facies – Variust s a barátod, / Viscust sem tartod majd nálam többre*)[804]; valamint az *Ars poetica*-ban (53–55.): „*quid autem / Caecilio Plautoque dabit Romanus ademptum / Vergilio Varioque?* (*Ha ilyenre jogot nyert / Caecilius, Plautus Rómától, épp ma ne nyerne / Vergilius, Varius?*)."[805] Úgy tudja, Vergilius sohasem említette Variust, néhány helyen Varus szerepel; pedig tévednek, írja, akik azt gondolják, hogy e szöveghelyeken Horatiusnál Varust kellene olvasni, noha néhány régi kódexben ez az írásmód olvasható. Agrippa személyével kapcsolatban Velleius Paterculus *Róma története* című művéből idéz (2. 79.): „*M. Agrippa, virtutis nobilissimae, labore, vigilia, periculo inuictus parendique, sed uni, scientissimus, aliis sane imperandi cupidus et per omnia extra dilationes positus consultisque facta coniungens* (*M. Agrippa [...] igen kiváló jellem, fáradalmakban, virrasztásokban és veszélyvállalásban felülmúlhatatlan volt, nagyon tudott engedelmeskedni, de csak egynek; másokkal szemben inkább parancsolni akart; a halogatás természete ellen való volt, az elhatározását tett követte*)."[806] A Vipsanius nevet pedig több helyen, például a kortárs John Baptista Ramusius (Ramutius) hajózási könyvében is így olvasta. – A *Maeonii carminis alite* (2. sor) kifejezésnél is inkább az eltérő olvasatokat magyarázza: *alite–aliti*.[807] A sor értelmezésében hajlik egy kortárs magyarázatára, s megemlíti Gulielmus Canterus könyvét (*Novarum lectionum libri octo; ejusdem de ratione emendandi Graecos auctores syntagma, recens item auctum,* Antwerpiae, 1571), ahol (*lib. 5. cap. 12.*) a szerző e kifejezést úgy magyarázza, hogy a *maeoni vers madara* a homéroszi költészet *tolla* és stílusa, miként Propertiusnál (írja ő), ahol (*Eleg. 3. 10. 11.*) *felicibus pennis*t ír a *felcibus avibus* helyett. Lambinus az efféle szóhasználatot viszont nem tartja elég csiszoltnak: „*Scribere penna Homerici, aut Virgilianis carminis* (*a homéroszi vagy a vergiliusi vers tollával írni*); ehelyett inkább az használatos: a homéroszi, a vergiliusi toll. – A *nec gravem / Pelidae stomachum* (5–6.) sor magyarázata: *sem Achilles csillapíthatatlan haragját,* ami tulajdonképpen az *Íliász* tartalma. – A *cedere nescii* (6.) sorhoz (*nem tudtam megvalósítani*) tartozó képek (mitológiai utalások) értelmezése: ugyanis nehogy valami az istenek szeme elé kerüljön, mert azktól nem menekülhet. A következőkben a felmerült képet magarázza, elsőként Akhilleusz alakját, aki Apollónak (ő vigyázott Hectorra), büntetést ígért, mivel kimentette annak véres kezei közül, ha megadták volna neki a bosszúállás hatalmát. Achilleus így szól Apollóhoz (*Ilias,* 22. 20.): ἦ σ᾽ ἂν τισαίμην, εἴ μοι

[803] UŐ., uo. 22. Magyarul (tágabb szövegkörnyezettel): „*Mennyire nem hoz rád szégyent ízlésed, a kegy, mely / Vergiliust, Variust, kedves költőidet éri*". HORATIUS, 1961. 561. Ford. MURAKÖZY Gyula.
[804] UŐ., uo. 22. HORATIUS, 1961. 401.; Uo. 411. Ford. BEDE Anna.
[805] UŐ., uo. 22. HORATIUS, 1961. 577. Ford. MURAKÖZY Gyula.
[806] UŐ., uo. 22. VELLEIUS PATERCULUS–HOFFMANN, 2007. 116.
[807] Részletesen l. TÓTH, 2018. 364–365.

δύναμίς γε παρείη. (*megbosszulnám ezt rajtad, csak volna erőm rá*).”[808] Agamemnónt pedig a vita hevében megölte volna, hacsak nem tartotta volna vissza s nem akadályozta volna Pallasz Athéné, erről szól az *Íliász* első éneke (*Achilleusz haragja*). Végül arról beszél, Homérosz őt gyakran *kérlelhetetlen*ként (ατεγτον) jellemzi. – A *nec cursus* (7. sor) szókapcsolat Odüsszeusz bolyongásaira s hosszú, kósza, bizonytalan s veszedelmes hajóútjára utal, amelyet Homérosz az *Odüsszeiá*ban kísér nyomon. – Meglehetősen hosszú a magyarázata a *duplicis* (7. sor) szónak (elsődleges jelentése *kettős, két részből álló,* jelenti még: *kétszínű, álnok,* a műfordításban *fondor Odüsszeusz*). Ezt a kifejezést úgy kell értelmezni, írja, hogy magába foglalja Odüsszeusz ravaszságát, álnokságát, mást mond és mást gondol; a görögök ezt hívják *kétszínű*nek, *hamis*nak (διπλοος). Egy görög epigrammát idéz (nem nevezi meg a szerzőt vagy a forrást)[809], majd Euripidész *Rhészosz*ából idéz (394–395.): „φιλῶ λέγειν / τἀληθ ς αἰεὶ κοὐ διπλοῦς πέφυκ' ἀνήρ. (*Én ki szoktam mondani / az igazat mindig, kétszinü ember nem vagyok*).[810] Latin példájában Catullus 68. carmenjéből (68B 51–52.) idéz.[811] (Itt még annyit jegyez meg, hogy Turnebus az idézet második sorában szereplő *torruerit* szót, amely általánosan elfogadott, *corrueri*tre javította.) Visszatérve Odüsszeuszhoz: a folytatásban azt fejtegeti, hogy Homéroszná (az *Odüsszeiá*ban) a főhős jelzői igen sokfélék, amiből választhatott volna Horatius. Fel is sorolja e görög kifejezéseket (magyarul pl. *Od.* 10. 330., *sokfelebolygott*; 18. 51., *leleményes* stb.), de ezek pozitív tartalmúak. Sőt, a 14. énekben (156–157.) a hős kifejti, hogy számára Orcus kapuihoz hasonlóan gyűlöletes, aki álnok beszéddel rászed és hazudik, kényszerítse bár az ínség.[812] Ezt Lambinus úgy értelmezi, Odüsszeusz azt utasítja el, hogy róla hamisan jósoljanak, azaz csalárdul (*duplex, fallax, mendax*). Az *Íliász*ban (9. 312–313.) viszont az előzőekhez hasonlóan, de ellentétes értelemben fogalmaz Akhilleusz Odüsszeusznak.[813] Kitér arra is, hogy a 6. századi nyelvész, Priscianus, amikor művének (*Institutiones grammaticae*) 6. könyvében ezt a verssort idézi, *duplices*t ír; valószínűen a példatára volt hibás. Ezenkívül van még néhány tudós férfiú, írja, s ezek között van Germanus Valens PIMPUNTIUS, a párizsi kúria királyi tanácsadója[814], hogy az elfogadott olvasat helyett a *duplex*et a *cursus*szal kell egyeztetni s arra vonatkoztatni, s a Trója városánál kezdődő hajóútként értendő, aztán a bajos és sok bolyongással járó bonyodalmas hajózásként, míg visszatér hazájába. A görögök ezt egy szóval διαυλοςnak (*kettős futás, elmenetel és visszatérés*) nevezik, ugyanis a szó nemcsak a futópályán jelenti a helyet, hanem az oda-vissza megtett tengeri utat is. Euripidésznél talál példát, a *Hekabé* egy szöveghelyét (29. sor): „πολλοῖς

[808] UŐ., uo. 23. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 383.
[809] UŐ., uo. 23. Közli latin fordítását: „*Odi hominem duplicem natura, verbis probrum et liberalem: moribus inimicus ac malignum.*”
[810] UŐ., uo. 23. EURIPIDÉSZ, 1984. 20. Ford. KERÉNYI Grácia.
[811] UŐ., uo. 23. „*Nam, mihi quam dederit duplex Amathusia curam, / Scitis, et in quo me torruerit genere* (*Tudjátok, kettős Amathusia mennyi keservvel / kínzott s mily tűzzel marta-gyötörte szivem*)”. CATULLUS, 1978. 107. Ford. DEVECSERI Gábor.
[812] UŐ., uo. 23. „ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἀ δαο πύλῃσι / γίνεται, ὃς πενίῃ εἴκων ἀπατήλια βάζει.” Magyarul l. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 641.
[813] UŐ., uo. 23. „ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἀ δαο πύλῃσιν / ὅς χ' ἕτερον μ ν κεύθῃ ἐνὶ φρεσίν, ἄλλο δ εἴπῃ. (*Gyűlöletes nékem Hádész kapujával egyenlőn, / az, ki szivében mást rejt s ismét más van a nyelvén*).” HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 154.
[814] Annyit tudunk róla, hogy a kiadást verssel köszöntette: *In Q. Horatium Flaccum, iterum a D. lambino editum, Germanus Valens Pimpuntius, in Curia parisiensi consiliarius Regius.*

διαύλοις κυμάτων φορούμενος".[815] – A *nec saevam Pelopis domum* (8. sor) kifejezéshez annyit fűz hozzá, mindenki számára ismert Pelopsz (aki Tantalosz fia) utódainak, az egymással véresen vetélkedő két hercegnek, Átreusznak és Thüesztésznek (a Pelopidáknak) a tragédiája.[816] Röviden utal a mondakör előzményeire, Tantalosz rémtettére, aki különösebb ok nélkül gyermekét egy üstben megfőzte, aztán feltálalta az isteneknek, próbára téve azokat. A történet folytatásaként az is tudott, írja, hogy Aigisztosz (Thüesztész és Pelopia fia) megölte Átreuszt és Klütaimnésztra segítségével később Agamemnónt is; ezután fia, Oresztész, megölte anyját, Klütaimnésztrát. Nem érdemtelenül említi tehát Horatius Pelopsz háznépét, amely haragos, vad és kegyetlen. – A *tenues grandia* (9. sor) szókapcsolat magyarázata Lambinus szerint: „*mi, akik jelentéktelen és kisszerű írók vagyunk, nem törekszünk oly dolgokat elmondani, amelyek nagyszerűek, ezek meghaladják a mi erőinket. Ezért erre törekednünk haszontalan.*"[817] – A *dum pudor / imbellisque* (9–10. sor) szavaknál is értelmezést olvasunk: „*mivel a szemérmességünk és a harcias téma megírásához nem illő lantunk (ugyanis azzal a békés és könnyed szerelmeket lehet és szokás megszólaltatni) tiltja, hogy Caesar a te dicséretedet zengjem, nehogy, amikor azokat szeretném öregbíteni, felékesíteni, dicsőíteni, jellemem hibáival csökkentsem, kisebbítsem, gátoljam.*" Pindarosszal szólva: nem lehet a dicsőt a porba rántani (*a 8. nemeai óda,* 49.). – Ezt folytatva, külön kiemeli az *imbellisque lyrae Musa potens* (10. sor) kifejezést, ami azt jelenti, akinek a Múzsa a hatalma alatt hagyta a békés költészetet, amely nem a harcias Múzsa uralma alatt áll s békés. A *potens* jelentéséről a *potens Cypri* (C. 1. 3. 1.) már korábban értekezett. – A *culpa deterere ingenii* (12. sor) szókapcsolatnál megjegyzi, hogy a *jellemem vétke kisebbítsen* (*imminuo*) kifejezésnél a *deterere* (koptasson, gyengítsen) igét használja, amit a vas, érc vagy valamilyen fémművességgel való tevékenységből vesz át, amikor reszeléssel dörzsölnek s vékonyítanak. Példát is hoz az *Ódák könyvé*ből, majd a hasonló tartalom miatt hivatkozik a 2. könyv 12. versére.[818] – A *tunica tectum adamantina* (13. sor) szókapcsolatnál csak annyit jegyez meg, jelentése: *az acélnál* (*gyémántnál*?) *erősebb fegyverekkel befedve;* Horatius itt egy homéroszi jelzőt (χαλκοχίτωνα; Il. 10. 287.) fejt ki. – Az *aut pulvere Troïco / nigrum* (14–15. sor) félmondatnál is hosszabb magyarázatot találunk. Azt jelenti, írja, hogy aki a csata idején mindig az ellenség között forog, nem fél a sebektől. Ídomeneusznak s fegyvernökének, Mérionésznek erényéről gazdag tanúbizonyságként szolgál az *Íliász* (pl. a 23. énekben), akiket sohasem sebesítettek meg a torkuk körül vagy hátulról, hanem mindig az ellenségnek feszülő mellkasukon vagy hasukon. Mériónész Ídomeneusz kísérője (csatlósa) s barátja volt. Idéz is két szöveghelyet az *Íliász*ból (7. 165–166.; 23. 113.).[819] Annyit jegyez még meg, hogy az ódákban a *niger pulvere* s a *pulvere sordidus* (1. 24.) előfordulnak. – Az *aut ope Palladis* (15. sor) szókapcsolatnál megjegyzi, Homérosznál sok

[815] UŐ., uo. 23. L. EURIPIDÉSZ, 1984. 300.
[816] A mítoszról l. GRAVES, 1985. 146–149.
[817] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 23.
[818] UŐ., uo. 23. L. *C. 3. 3.* [70–72.]: „*desine pervicax / Referre sermones deorum et / Magna modis tenuare parvis.*" És *C. 2. 12.* [1.]: „*Nolis longa ferae bella Numantiae*" etc.
[819] UŐ., uo. 24. „τοῖσι δ᾽ ἐπ᾽ Ἰδομενεὺς καὶ ὀπάων Ἰδομενῆος ΄ Μηριόνης ἀτάλαντος Ἐνυαλίῳ ἀνδρειφόντῃ, (*majd pedig Ídomeneusz s fegyvernöke Ídomeneusznak, / Mérionész, az ölő nagy Enűaliosszal egyenlő*)." Valamint: „Μηριόνης θεράπων ἀγαπήνορος Ἰδομενῆος. (*Mérionész, haditársa a bajnoki Ídomeneusznak*)." HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 120.; 401.

szöveghelyen olvasni, hogy Pallasz Diomédész segítségére siet, tanácsot ad neki, s majdnem azt mondhatni, szolgálja. Az *Íliász* 5. énekéből (1–3. sor) idéz[820], de példát talál Pindarosz *Nemeai ódái* 10. versében (7. sor) is.[821] – A *superis parem* (16. sor) szókapcsolatot Homérosz *Íliász*ának az imént említett 5. énekében található Diomédész-motívumot viszi tovább, ahol (438. sor és a következők) Apollón *dühös isten*ként (δαίμονι σος etc.) ront Diomédészre, s figyelmezteti, égilakókhoz ne mérje magát.[822] A szókapcsolat tehát vagy a homéroszi jelzőket szemlélteti, amelyek az istenekre vonatkoznak, vagy arra céloz, hogy Diomédész Aphroditét és magát Árészt sebesítette meg, amikor trójaiakat ölt meg, Aineász lovait elvitte s Glaukosztól aranyfegyvereket zsákmányolt. Idéusznak, Trója kikiáltójának hangosan kurjantott, ellenállt a villámoknak, utolsóként jött el a csatából s elsőként kezdte újra. – A *nos convivia, nos proelia* (17.) sor magyarázata szerint Horatius kimondja, ő csak könnyed témákról írhat, más, hősi vagy tragikus tárgyról nem ír. Úgy véli, Anakreón (valójában az *Anakreonta*) hasonlóan ír erről. Idézi a 23. vers első négy sorát.[823] Így nyilatkozik Horatius is a 4. könyv 15. versében (1–4.).[824] – A *sectis in iuvenes unguibus acrium* (18.) sor magyarázata: az ifjak és szüzek csatái néha *véres*ek, mivel éles körmökkel harcolnak a leányok, sőt, valójában gondosan körmeikre bízzák magukat, hogy az ellenfeleket megsebesítsék; ezeket használják fegyverként, amelyek az ifjaknak nem halálosak, de kívánt és édes sebet okoznak. A szüzek szenvedélyesek az ifjak ellenében, de mégis lenyírják körmüket. – Végül a *cantamus vacui, sive* (19. sor) kifejezésénél azt írja, mivel nincs más, megénekli a szüzek csatáit (évődéseit), vagyis, mivel van ideje, vagy, mert szokás szerint ég a szerelemtől. Az megszokottabb, hogy szerelmes. Szövegében a *sive quod urimur* szerepelt, megjegyzi, hogy néhány könyv a *sive quid urimur* olvasatot tartja helyesnek. Az írásmódot vizsgálva megjegyzi, a *quod* a *vacui* vonatkozásában arra utal, hogy szabadidőnek bővében van, a *quid* pedig, hogy valamely részről megperzselődött (a szerelemtől), de csak könnyedén. Még egyszer hangsúlyozza, sok kiadás a *quid* mellett foglal állást, Lambinus viszont inkább a másikat helyesli: *énekeljünk, mert nem vagyunk elfoglaltak* stb.[825]

Említettük a 18. században oly népszerű Desprez-féle kiadás argumentumát, nézzük most magyarázatait. Megjegyzendő, hogy alapos jegyzetei (*Annotationes*) felölelik azt a tudásanyagot a versről, amelyet korábban már tárgyaltunk, így csak az érdekesebb szócikkeire térünk ki részletesebben.

---

[820] UŐ., uo. 24. ἰ Ἔνθ᾽ αὖ Τυδε δη Διομήδει Παλλὰς ᾽Αθήνη ´ δῶκε μένος καὶ θάρσος, ἵν᾽ ἔκδηλος μετὰ πᾶσιν ´ ᾽Αργείοισι γένοιτο ἰδ κλέος ἐσθλὸν ἄροιτο· (*Tűdeidész Diomédésznek most Pallasz Athéné / bátorságot, erőt osztott, hogy az argosziak közt / legjobban kiemelkedjék s nyerjen ragyogó hírt*)." HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 76.

[821] UŐ., uo. 24. „Διομήδεα δ' ἄμβροτον ξαν θά ποτε Γλαυκῶπις ἔθηκε θεόν· (*Ragyogószemü, szőke Pallas hős Diomedest ott örök életüvé tevé*)." PINDAROS–CSENGERY, 1929. 280.

[822] HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 88. A történetben itt Diomédész Aineászra ront rá, de az istenek megvédik a trójai hőst.

[823] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 24. „Θέλω λέγειν ᾽Ατρείδας, / θέλω δ Κάδμον ἄιδειν, / ὁ βάρβιτος δ χορδαῖς / ἔρωτα μοῦνον ἠχεῖ. (*Akartam Átridákról / s Kadmoszról is dalolni, / de lantomnak csak újra / Erószról szólt a húrja*." ANAKREÓN *versei, anakreóni dalok,* Magyar Helikon, Bp., 1962. 52. Ford. DEVECSERI Gábor.

[824] UŐ., uo. 24. „*Phoebus volentem proelia me loqui, / victas et urbis increpuit lyra, / ne parva Tyrrhenum per aequor / vela darem* (*Mikor csatákat, s városok ostromát / kezdtem dalolni, tiltva emelte fel / lantját Apollo: kis vitorlám / rá ne szalasszam a tengerekre*)." HORATIUS, 1961. 305. Ford. JÁNOSSY István.

[825] UŐ., uo. 24.

Természetesen a költemény első sorának, a *Scriberis Vario* kifejezésének magyarázatával kezdi: *az általad a háborúban végrehajtott hőstetteket megírja egy kiváló költő; nem én, aki erőtlen [ebben].* Megszólítva az olvasót azt írja, látni kell, miként hárítja el magától Horatius a dicséretek mindennapi szokását, s vannak, akik úgy vélik, jól járt el, amikor a dicsbeszédek egyes fejezetein át fog dicséret bekövetkezni, buzgón, de talán kissé ízetlenül.[826] – A *Vario* névnél utal arra, Varius nem volt *névtelen* poéta, s említi az Augustusról írt dicséretet (panegyricus) és tragédiáit is, amelyek közül a *Thyestés*t a görögökével szokták összehasonlítani, legalábbis Quintilianus szerint. Esprez jelzi, hogy néhány töredékét ismeri, s hosszan idéz Macrobius művéből.[827] Elutasítja viszont azokat a véleményeket, amelyek Servius alapján Vergilius 9. eclogájában szereplő Varust Variusszal azonosítják.[828] – A *fortis et hostium victor* (1–2. sor) kifejezésnél Agrippa jellemzésénél Velleius Paterculusra hivatkozik (II. könyv: „*M. Agrippa virtute nobilissimus,* etc."), majd Tacitust citálja (*Annal. 1.*[829]), végül Seneca 94. leveléből idéz hosszabban, amelyhez azt fűzi hozzá, hogy az egyetértés a kis dolgokban nő, a nagy viszályban elenyészik.[830] – A 2. sor sokat tárgyalt *Maeonii carminis alite* ([sic!]; ezt az alakot hozza!) kifejezésének utolsó szavát emeli ki (*alite*), amely mintegy nagyobb madárra, a magasztos éneket s hangokat kiadó hattyúra utal. Ezért nevezi Theokritosz a költőket a *Múzsák madara*inak. Nem időzik mások magyarázatánál, akik úgy vélik, a szóhasználat a szárny vagy a toll és *stylus* helyett van. A *Maeonii carminis* kifejezés kapcsán elmondja, hogy Maeon fia volt, vagy talán Maeoniából, Kisázsia egy vidékéről, Smyrna városából származott Homérosz, aki a hősi vers (eposz) legtekintélyesebbje, s majdhogynem istene. Horatius itt a *maeoni költemény* kifejezést használja az epikus vagy hősi helyett, a kiváló költemény szókészletével és szellemiségével, amelyekkel Horatius szerint Varius rendelkezik. – A 3. sor *navibus aut equis* kifejezésénél csak annyit ír, akár a tengeri, akár a szárazföldi csatában, vagyis szárazon és vízen (*terra marique*), viszont kiemeli az *equis* szót (majd a *navibus*t is) s bő magyarázattal látja el, ugyanis Agrippa az erősen ellenálló gall és germán lovasságot is legyőzte. Appianos pedig hosszabban ír a *Római polgárháborúk* 5. könyvében a Sextus Pompeius elleni győzelemről (492–504.).[831] Fényesen harcolt egyébként Hispániában, Trákiában és Germániában, s a rómaiak közül másodikként kelt át a Rajnán; ezért győzelmi menetet engedélyezett neki Augustus Caesar, amelyről Dio számol be (*lib. 48.*). A *navibus* szómagyarázatánál hosszan idézi Velleius Paterculust (2. 79., 81.).[832] Utal arra is, hogy a szót Vergilius meg-

[826] UŐ., uo. 1828. 15. Vagyis Desprez úgy véli, mégis dicséri pl. Diomédész említésével Agrippát.
[827] UŐ., uo. 15. L. a 94. jegyzetet. Itt még bővebben idézi.
[828] UŐ., uo. 15. L. az 53. jegyzetet.
[829] UŐ., uo. 15. L. a 44. jegyzetet.
[830] UŐ., uo. 14. L. a 92. jegyzetet.
[831] UŐ., uo. 15. APPIANOS, *Róma története,* Osiris, Bp., 2008. 867–869.
[832] UŐ., uo. 15. *„Aedificandis nauibus contrahendoque militi ac remigi naualibusque adsuescendo certaminibus atque exercitationibus praefectus est M. Agrippa, virtutis nobilissimae, labore, vigilia, periculo inuictus parendique, sed uni, scientissimus, aliis sane imperandi cupidus et per omnia extra dilationes positus consultisque facta coniungens. […] Insigne coronae classicae, quo nemo umquam Romanorum donatus erat, hoc bello Agrippa singulari virtute meruit* (*A hajóépítés, a katonaság megszervezése és összegyűjtése, ezekre a tengeri küzdelmekre és hadmozdulatokra való kiképzése feladatával M. Agrippát bízta meg. Ő igen kiváló jellem, fáradalmakban, virrasztásban és veszélyvállalásban felülmúlhatatlan volt, nagyon tudott engedelmeskedni, de csak egynek; másokkal szemben inkább parancsolni akart; a halogatás természete ellen való volt, az elhatározást tett követte. […] Ebben a háborúban Agrippa páratlan derekasságával kiérdemelte a*

említi az *Aeneis* 8. énekében (682–684.).[833] Megemlíti még Suetoniusnak az Augustus-életrajzban olvasható megjegyzését is (25. 3.): „*M. Agrippam in Sicilia post naualem victoriam caeruleo vexillo donauit*."[834] Ide tartozik még Augustusnak az a két részből álló dénáriusa, írja, amelynek egyik fele Augustus képmását mutatta, a másik fele Agrippáét, fején polgári és hajóskoszorúval. A másik oldalára még Neptunust is rávésték, aki a jobb kezében delfint tartott. – A 4. sor *te duce* kifejezéséhez szintén Velleius Paterculustól idéz (2. 79.: „*nauali primo proelio apud Mylas ductu Agrippae pugnatum prospere – az Agrippa vezette hajóhad, a Mylae melletti ütközetben szerencsésen küzdött*").[835] Utal erre még az idősebb Plinius is (*lib. 16. cap. 4.*), valamint Appianos és Cassius Dio. – Az 5–6. sor *gravem / Pelidae stomachum* szavaknál a Pelidae Akhilleuszra, Péleusz fiára utal, aki az *Ars poetica* leírása (121–122.) szerint: „*inpiger, iracundus, inexorabilis, acer / Iura neget sibi nata, nihil non adroget armis* (*nem nyugvó, haragos, kérésre makacs [legyen] és bősz, / jogra nem ad, mindent fegyverrel vív ki magának*)."[836] Nem hisz a görögök követeinek, sem Agamemnonnak, a seregek fővezérének s a királyok királyának, sem az isteneknek, ugyanis a Hektort védő Apollónt megfenyegeti, ahogy ez az *Íliász*ban (10. ének) olvasható. – A 7. sor *cursus per mare* kifejezése Odüsszeusz hosszú hajóútját jelenti. Az ugyancsak itt olvasható *duplicis* szóról a korábbi kommentáros kiadások magyarázatát láttuk, Desprez sem mond mást. – Hasonlóan a 8. sor *saevam Pelopis domum* kifejezésénél felidézi a szörnyű történetet, s Varius *Thyestes* című darabját is említi. – A 10. sor *tenuis grandia* szókapcsolata Horatius mértéktartására, mértékletességére utal – írja. – A 10. sor *imbellisque lyrae* szavaihoz adott kommentár elemeinek megközelítése kissé mást mutat az előzőekhez képest. Annyit jegyez meg, hogy a tekintélyes témák megverselésére (is) alkalmas a lírai verssorokhoz, különösen Alkaioszé, de Pindarosz is ezt mutatja. Horatius több ódában utal erre, különösen pedig a 4. könyv 4., 14.; 15. carmenjében. Az *Ars poetica*ban (83–85.) pedig így ír:

> *Musa dedit fidibus divos puerosque deorum*
> *[Et pugilem victorem et equum certamine primum*
> *Et iuvenum curas Et libera vina] referre*[837]

– A 13. sor *Martem tunica etc.* mondatánál kiemeli, a katonákat vérttel óvják, amely erős és kemény, a legkeményebb acélhoz (gyémánthoz) hasonló. Homérosz magát Marsot is vérttel látja fel. – A 14–15. sor *pulvere Troico / nigrum* kifejezése jelöli a csatasorban keményen küzdőt és a trójai mezőn porral befedett harcost, aki ettől mintha *megfeketedne*. – A 15–16. sor *ope Palladis / Tydiden superis parem* hosszabb kifejezésénél a már ismert módon Diomédész vitézségét emeli ki. Újdonsága, hogy néhány *Íliász*beli szöveghelyet is megjelöl

---

hajós koszorút, amit eddig egyetlen római sem kapott meg)." VELLEIUS PATERCULUS–HOFFMANN, 2007. 116.; 118.

[833] UŐ., uo. 15. L. a 98. jegyzetet.

[834] UŐ., uo. 15. „*M. Agrippának szicíliai tengeri győzelme után világoskék lobogót ajándékozott.*" SUETONIUS–KIS FERENCNÉ, 1994. 77.

[835] UŐ., uo. 15. VELLEIUS PATERCULUS–HOFFMANN, 2007. 116–117.

[836] UŐ., uo. 15. HORATIUS, 1961. 581. Ford. MURAKÖZY Gyula.

[837] UŐ., uo. 16. „*Zengjen a lant istent és isteni sarjat – a Múzsa / ezt osztotta reá –, győztes paripát vagy ökölben, elsőt, víg borozást vagy az ifjak szívbeli gondját.*" HORATIUS, 1961. 579. Ford. MURAKÖZY Gyula.

(5. 335.; 857.), valamint Pindaroszra (*Nemeai ódák*) és Vergilius *Aeneis*ére (11. 276–277.) hivatkozik; ez utóbbi idézi is.[838] – Végül a 17. sor *nos conviva* etc. kifejezése és a versszak magyarázata: *mi a mulatságos témákat és egyszerű tartalmakat szeretjük csak érinteni s dalolni*.[839]

E két régi magyarázatos kiadás alapján egyrészt a *recusatio* okának értelmezését kapjuk meg, másrész igen nagy bőséggel arról a mítoszi vagy inkább mondani epikus anyagról értesülünk, amelyről Horatius nem kíván verseiben szólni, mert eposzi igényűek. Fontos mozzanat lesz a Berzsenyi-versnél, hogy az *emulatio* igényével is ez az anyag a versben már nem szerepel, hanem a *honosítás és magyarítás* (domesztikáció) korábban használt értelmében nemzeti jellegűvé válik.

5. 1. 2. Horatius 2. 12. *carmen*jének magyarázatai néhány válogatott 16–18. századi magyarázatos kiadásban[840]

A továbbiakban vizsgáljuk meg a Berzsenyi-vershez rendelt *másik* költeményt, amely valóban az 1. 6. párja, s talán nem véletlen, kicsit számmisztikus elhelyezése sem: a 2. könyv 12. verse. Így erős párversként is együtt értelmezendő.[841] A költemény a Maecenas-ódák sorába tartozik. Az aszklépiadészi sorokban írt vers a Maecenas–Horatius-relációban helyezkedik el (hiszen a költemény megszólítottja a lovag), amely ódaköltészetének meghatározójává magasztosul.

A költemény első része udvarias kitérés a nagy feladat, Augustus haditetteinek eposzi megéneklése elől. A *recusatio* (vagyis a kallimakhoszi eposzellenesség visszhangja) itt oly módon érvényesül, hogy a feladatot, a maga Múzsájának *gyengéd* tehetségére hivatkozva, Maecenasra mint történetíróra hárítja. Másrészt azonban saját lírai költészetét a szerelem és a női szépség dicséretében helyezi el oly módon, hogy Lycimniának, azaz minden bizonnyal Maecenas fiatal feleségének, Terentiának szépségét s szerelmes férjével való évődését énekli meg.[842] Mind az eposz tekintélyétől való visszariadás, mind pedig inkább a líraiság ilyetén vállalása fontos motívuma a recepciónak. Nézzük az összefoglalókat (majd értelmezéseket), amelyek a költemény e kettősségét igyekeznek érzékeltetni.

Lambinus kommentáros kiadásának *argumentum*a is ezt fejezi ki a következőképpen: „*Res graveis et tragicas lyricis versibus non convenire soluta autem oratione, res gestas Augusti, Maecenatem ipsum persripturum: se nihil posse, praeter Lycymniae forma canere* (*Tekintélyes és tragikus tárgy nem illik a lírai verssorokhoz, hanem a prózai beszédmódhoz, Augustus tetteit maga Maecenas készül megírni: Horatius semmit sem tud megénekelni, csak Lycymnia* [sic!] *szép alakját*).”[843]

Hosszabb kifejtettségű, de hasonló fogalmazású Bersman lényegkiemelése is: „*Maecenati se excusans negat res graves et tragicas Lyricis versibus*

---

[838] UŐ., uo. 16. „*ferro caelestia corpora demens / Appetii et Veneris violaui vulnere dextram* (*esztelen én, Venuson vassal véres sebet ütve*).” VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 359.
[839] UŐ., uo. 16.
[840] E vers recepciójáról is írtunk bővebben, valamint Maecenas és Horatius viszonyáról is. L. TÓTH, 2017. 159–312., különösen, 210–218.
[841] L. TÓTH, 2017. 211–212.
[842] A versről l. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 230.
[843] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 123.

convenire: praesertim cum non omnia igenia ad res magnas scribendas sint idonea: soluta autem oratione Augusti res gestas Maecenatem ipsum prescripturum: se nihil posse praeter Liiniae formam canere" (Maecenasra hárítva tagadja, hogy a tekintélyes és a tragikus témák illenek a lírai versekhez: különösen, hogy nem minden természeti hajlam alkalmas a magasztos témák megírására: Augustus viselt dolgait [történetét] szabad beszédmódban [prózában] magának Maecenasnak kell megírnia: ő maga semmit sem tud megénekelni, kivéve Licinia szépségét [szép alakját]).[844]

Vizsgáljuk meg még Desprez kiadását, aki a vers tartalmát így határozza meg: „*Lyrae suae haud convenire res graves: Maecenas Augusti bella scribat, dum a se cantabuntur Liciniae laudes* (*Lírai költészetéhez nem illik a magasztos tárgy: Maecenas Augustus háborúit írta meg, amikor ő Licinia dicséreteit zengte*)."[845] A kettősség – történetírás, epikusság és a lírai költészet – tehát Despreznél is megtalálható.

Nézzük ezek után a magyarázatokat. Mivel a költemény terjedelmes, csak néhány fontos versszakot vizsgálunk (s annak kifejezéseit).[846]

A költeményről általánosságban elmondhatjuk, hogy az 1–2. versszak sorolja fel az eposzi témákat, a harmadikban e tárgyakat Maecenasra bízza, majd a 4–7. strófában önmaga lírai költészetét határozza meg, amelynek tárgya most Licymnia [sic!]. Idézzük fel a vers első strófáját:

Nolis longa ferae bella Numantiae
nec durum Hannibalem nec Siculum mare
Poeno purpureum sanguine mollibus
aptari citharae modis.[847]

A verskezdő *Nolis longa* sorhoz azt fűzi hozzá, hogy majdnem ilyen tartalmú az 1. könyv 6., *Vipsanius Agrippához* (*Ad Agrippam*) című ódája s idézi is a költemény első sorát. A *recusatió*val kapcsolatban már hivatkoztunk az Octavianus jobb kezének (Agrippának) dedikált ódára, amelyben a Maecenas-kör másik jeles költőjére, Variusra hárítja a haditettek megverselését. Ugyanakkor itt Maecenasra. A 2–3. versszak sorolja fel azokat a veretes mítoszi (a lapitákkal való küzdelem, Hercules tettei) és történelmi témákat, amelyek jobban illenek az epikus költészethez, de a prózai történetíráshoz is, amelyhez Maecenas kiválóan ért (9–12.):

[*Saturni veteris;*] *tuque pedestribus*
dices historiis proelia Caesaris,
Maecenas, melius ductaque per vias
regum colla minacium.[848]

[844] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 62.
[845] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 114. E jobb kiadást használtuk. Korábban említettük, hogy budai kiadása is ismert: 1817.
[846] A költeményt latinul és magyarul l. HORATIUS, 1961. 154–157.
[847] „*Hirdetnem ne kívánd büszke Numantia / hosszas harcait és bősz Hannibált s a pún / vértől bíborosult tengeri torlatot / lágyabbzengzetü lantomon.*" HORATIUS, 1961. 155. Ford. DEVECSERI Gábor.
[848] „*te majd jobban előadod, / Maecenas, gyalogos szóval a harcokat, / Caesar harcait és láncon, utak során / hurcolt hetyke királyokat.*" HORATIUS, 1961. 157. Ford. DEVECSERI Gábor.

Ugyanakkor a 4. versszakban (és versszaktól) megjelenik az a költői irány, amely a lírai költészet szerelmi hagyományára, történetesen itt Licymnia szépségének dicséretére s a szerelmes férjével való évődésének leírására vonatkozik. Borzsák szerint ezt „*oly áradó szavakkal énekli meg, hogy Maecenas csak hálás lehetett nyomatékos tanácsának meg nem fogadásáért.*"[849]

Lambinus jegyzetei követik a vers tárgyi hivatkozásait. Hosszabban fejtegeti a költemény *Numantiae,* a *Nec dirum Annibalem* vagy a *Telluris juvenis* stb. fogalmainak történelmi s mitológiai vonatkozásait. Szempontunkból azonban csak a költemény kettősségét s szinte kulcsát jelentő 3–4. versszak megjegyzéseire (s azok kisugárzására) figyelnénk a továbbiakban. Ez utóbbit idézzük:

Me dulcis dominae Musa Licymniae
cantus, me voluit dicere lucidum
15 *fulgentis oculos et bene mutuis*
fidum pectus amoribus.[850]

Itt a *pedestribus* (9.) szóhoz fűzött megjegyzésében elmondja, hogy ez a *szabad és prózai beszédmódban* leírt témákat jelenti. A vers és a próza elkülönítéséhez Platón *A szofista* című művében leírtakat hozza példaként.[851] Azt pedig lehet tudni a történetírók igen sokféle leírásából, hogy Maecenas igen művelt volt, s ismerte a *prózai beszédmód* stílustanát. Ezért szólítja meg őt Vergilius is a *Georgica* 2. énekében (a 42. sort idézi). Úgy véli, ez a hely bizonyítja, hogy ő írt Augustus tetteiről. Maecenas tudós voltát a 3. könyv 8. ódája is bizonyítja. – A *ductaque per vias* (11.) jegyzete szerint a triumphusra utal: *ducta in triumphum*. – A versnek már a szerelmi költészet irányára utaló részében a *dulcis/dulceis* (13.) jelzőt a dalra (*cantus)* vonatkoztatja, ahogy a 3. könyv 9. versében (10. *dulcis docta modos*) is erre utal. – A *dominae* (13.) szóhasználattal kapcsolatban azt az *amicae*vel azonosítja; ugyanis a szerelmes nőket barátnőként vagy úrnőként szokták megnevezni, ahogy Tibullus is az 1. könyv 5. elégiájában (39–40.): „*Saepe aliam tenui, sed iam cum gaudia adirem, / Admonuit dominae deseruitque Venus.*"[852] Ovidius (*Tristia, lib. 3. [3. 23.]*) és Vergilius (*Aeneid. 6. [397.]*) is ebben az értelemben használja. – A *Lycymnia* (uo.) névalaknál csak az írásmódot vizsgálja.[853]

Torrentius a verset *megszólító költemény*ként (προσφωνητικη) aposztrofálja, majd a Lambinusnál megismert argumentummal jellemzi. Tartalmi magyarázatai között hosszabb kifejtettségű a *Tuque pedestribus* sorhoz fűzött jegyzet. *Pedestres historiae*ként nevezi meg e formát, amit prózában, vagyis *szabad beszédmód*ban írnak; ahogy szatíráiban is használja e kifejezést (2. 6. 17.: *Musaque pedestri*), merthogy a szatírák *beszéd*ek, azaz bevallja (ugyancsak a 2.

[849] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 230.

[850] „*Múzsám zengeni hív drága Licymniát, / úrnődet: dalait, két ragyogó szeme / tűzfényét s a szivét, mely szerető szivet / híven s égve viszontszeret*". HORATIUS, 1961. 156–157. Ford. DEVECSERI Gábor.

[851] L. Platón, *Sophista,* 237 a: „πεζῇ τε ὧδε ἑκάστοτε λέγων καὶ μετὰ μέτρων (*és azt állította mindannyiszor mind prózában, mind versben*)". L. Platón, *A szofista* = PLATÓN ÖSSZES MŰVEI, II. 1131. Ford. KÖVENDI Dénes.

[852] „*Gyakran öleltem mást, de midőn e gyönyörhöz elértem, / cserbenhagyott – úrnőm, téged idézve – Venus.*" TIBULLUS, 1976. 23. Ford. KÁRPÁTY Csilla.

[853] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 123–124.

könyv 6. versében), hogy korábban *szabad beszédmód*ban írta meg ezeket a műveket (mert egyébként a szatírák hexameteres mértékűek). Az *Ars poetica*ban (95. sor) pedig azt írja, hogy „*et tragicus plerumque dolet sermone pedestri (máskor meg tragikus hős is lent jár panaszával)*”[854], vagyis olyan tragikai műben lévő sort ért rajta, mint amilyeneket a szatírában jelzett. Ez magyarázza az említett Maecenasról szóló szöveghelyet: tudjuk, mily tehetséges volt e férfiú, a római ékesszólásnak nagyszerű példáját adta volna, de elgyengítette, vagy inkább kiherélte, a siker, ahogy erre Seneca is utal a 19. levelében.[855] E szöveghely lényege, írja, a történeti elbeszélés teljességgel nem illik szándékához, az akár valós, akár költői, hiszen ő lírai költő, és Augustus története megírására maga Maecenas sokkal alkalmasabb. Horatius pedig visszatér a lírai témához. – A 11. sorhoz tartozó *ductaque per vias* magyarázatát már másutt láttuk, Torrentius sem mond mást: a *vias* (út) alatt azokat a *városnegyedeket* érti, amelyeken keresztül vezet az út a diadalkaputól egészen a Capitoliumig. Ezzel kapcsolatban Popertiust idézi.[856] – A 13. sornál lévő *dulceis dominae* kifejezésnél a *dulceis–dulcis* változatot magyarázza, a *domina* szót pedig a szeretők szóhasználata szerint használja Horatius – írja.[857] – Hosszabb az ugyanitt található *Lycymniae* magyarázata, de főként a névalakot értelmezi: *Licymnia*. Ennyiben foglalhatók össze Torrentius magyarázatainak újdonságai.

Nézzük még Desprez kiadását, aki a vers tartalmát így határozza meg: „*Lyrae suae haud convenire res graves: Maecenas Augusti bella scribat, dum a se cantabuntur Liciniae laudes* (*Lírai költészetéhez nem illik a magasztos tárgy: Maecenas Augustus háborúit írta meg, amikor ő Licinia dicséreteit zengte*).”[858] A kettősség – történetírás, epikusság és a lírai költészet – tehát Despreznél is megtalálható. Lássuk jegyzeteit, mit ír például a *pedestribus historiis* kifejezéshez: *kötetlen* (prózai) *beszédmód*ot (*prosa oratio*) ért alatta, amelyre a görögök a πεξον λογον (*gyalogos beszéd*) kifejezést használják, a költészettel ellentétben *előrehaladó* (εποχον), mintegy *lovon ülő beszéd,* amit úgy szoktak olvasni, mint *kocsiról, társzekérről és négyfogatúról szállítottat*. Cicero is ekként határozza meg egyik levelében (*Ad Quinctum fratrem, lib II. Epist. 14.*)[859], s Pindarosznál (a 9. *olympiai óda,* 81.) is talál erre szöveghelyet: „πρόσφορος ἐν Μοισᾶν δίφρῳ (*Tolli in curru Musarum – még magasabb útra vezetve a Múzsakocsit*).”[860]

Nyilvánvaló, hogy Maecenas jártas volt az irodalomban s több verset is írt. Servius azt mondja (*Ad II. Georg. [41–]42.* – itt említi Vergilius Maecenast: *Maecenas, pelagoque volans da vela patenti. / Non ego cuncta meis amplecti versibus opto*), hogy *megírta Augustus Caesar tetteit*.[861] E szöveghely Horatiushoz is illik, írja, de ebből ne következtessen senki Maecenasnak a Caesarról írt

---

[854] HORATIUS, 1961. 579.
[855] L. SENECA, I., 2002. 151.
[856] Propertius, *Eleg*. 4. 6. 65–66. „ *– Quantus mulier foret una triumphus, / Ductus erat per quas ante Iugurtha vias!*” Magyarul l. PROPERTIUS, 1976. 263.
[857] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 153.
[858] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 114. E jobb kiadást használtuk.
[859] „*Quoniam in isto homine colendo tam indormivi diu te mehercule saepe excitante, cursu corrigam tarditatem cum equis tum vero, quoniam tu scribis poema ab eo nostrum probari, quadrigis poeticis.*” UŐ., uo. 114.
[860] PINDAROS–CSENGERY, 1929. 97.
[861] L. *Commentarium in Virgilium Serviani,* Vol. II. pl. Gottingae, 1826. 233. A jelzettnél is többet merít Serviliustól.

történeti munkájára. – A 13. sorban található *Me dulces dominae* kifejezéshez a következő magyarázatot adja: „*Amíg te Itália háborúit és Augustus hadidicséretét zenged fenséges beszédben, én a számodra kedves Liciniáét és szerelmeidet kellemes és kedves lírai versben fogom megénekelni.*" A *Licinia* névalak *Lycymnia* változata is ismert, írja. Őt pedig Terentiával, vagyis Liciniával, Licinius (Murena) nőtestvérével azonosítja, akihez (mármint Murenához) a 2. könyv 10. ódáját írta; személyéről jegyzetében hosszabban ír.[862] Azt állítja, hogy amikor Horatius ezt az ódát írta, még nem volt a felesége Licinia. Nyilvánvaló ez abból, hogy a felékesített szüzek karával Dianának ajánlja ünnepnapján, vagyis távol van a nász. Ezt bizonyítja a „*bene mutuis fidum pectus amoribus*" sor is. Maecenas feleségével kapcsolatban Seneca híres sorait (*De providentia*) idézi.[863] Maecenas házasságával kapcsolatban összegyűjti s főként Lipsius és Seneca alapján ismerteti a már korábban tárgyaltakat: féltékenységét, aggodalmát feleségének Augustusszal való viszonya miatt s forrásrészleteket is közöl, így témáján túl is haladva mutatja be a kérdést.[864]

*

A két horatiusi költemény 16–18. századi interpretációja jelzi, hogy a tartalom a horatianizmus általánosan ismert témái közé tartozott, vagyis az, hogy Horatius versei alapján poétikai szempontból is szétválasztották a költő létmódját, kijelölve a lírai poézis tárgyát, s utalva arra, hogy az eposzírás, illetve a magasztos témák prózai kifejtése is más költői attitűdöt kíván. E két költeménnyel a horatianizmus *poétikai* meghatározása erősödik, amelyhez természetesen s latensen a *politikum* témája is társul: Augustus belpolitikájának elutasítása.

5.2. A Berzsenyi-vers mint Horatius-interpretatio és -aemulatio

Berzsenyi vizsgálandó versénél a horatianizmusnak *csak* a poétikai attitűdje érvényesül, méghozzá átlényegítve saját élethelyzetére: vidéki magánya és a szerelem érzése és keresése. E világ megfogalmazója a *Melisszához* című vers.

5.2.1. A vers a Berzsenyi-életműben s néhány értelmezése

A költeményről természetszerűen a Kazinczyval folytatott levelezésből értesülünk. Ismert, hogy a széphalmi mester Berzsenyinek küldött 1808. december 23-i levelében verseihez *Jegyzések*et illesztett, amelyben kérte, az eredeti *Ilonkához* címet változtassa meg: „*p. 24. Melisszához, nem az a' fertelmes* Ilonka *név, mellyet a' regék Boszorkányoknak adnak. – Hatty***ú***, nem hattyu. Homályain (nem homállyain). Osztán homályain, vidámjain ismét Reim.*"[865] Kazinczy tehát a cím *romanizációját* javasolja, pontosabban, hogy a domesztikáció, kifejezőbben a *magyarítás* következtében használt nevet göröggel helyettesítse.

A költemény tárgya Kölcsey *Berzsenyi Dániel verseir*ől írott recenziójának is. A következőket írja: „*Az ő versei nem felette nagy számban vagynak, még is a'* Bonyhai Grotta *című dal, a'* Melancholiára *nézve;* Amathusz *a'*

[862] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 110.
[863] L. Seneca, *De providentia – A gondviselésről, 3. 10. 8.* Maecenas szerencsétlen esetét írja le, aki féltékenysége miatt zenével enyhítette álmatlanságát.
[864] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 115.
[865] KAZLEV, VI., 1895. 162.;BDLEV– FÓRIZS, 2014. 26. Idézi BDKM–MERÉNYI, 1979. 463.

Melisszához *iratottra nézve stb. nem egyéb visszaemlékezésnél.*"[866] Berzsenyi az *Észrevételek Kölcsey Recensiójára* című válaszában pedig így ír: „*Hogy az Amathusz és Melissza között van vissza emlékezés, abban igaza van a' Recznek, mert azokban mind a' fő gondolat, mind annak menetele egy. De ha az a' fő gondolat különféle képekbe öltöztetve, a' minthogy úgy is van, valljon miben áll akkor a' Poéta' hibája; holott ez a' gondolat nem egyéb mint poétai tárgy, vagy holt anyag, 's egyedül ennek ki képzése teszi a Poézist? Ugyan is, mi Poézis, mi nagy és szép van ezen gondolatban: én nem szeretek hadakat énekelni, 's nem gondolok a' világ zavarjával, hanem tsak a' nyájos Múzával és Melisszával akarok enyelegni, – mi szép, mi nagy van, mondom, ebben? 's mi ditsőség a' Poétának ilyent gondolni vagy nem gondolni, holott ezt a' gondolat Ádámtól fogva minden ember fejében mindennapi gondolat? Hanem ezen gondolatot és érzelmet úgy kirakni, mint ezt Horátz néhányszor ki rakta, az már igenis Poézis.*"[867]

Kölcsey megjegyzése, hogy az Amathusz [sic!] *a'* Melisszához *iratottra nézve nem egyéb visszaemlékezésnél*, a versek időbeli viszonyára utal. Merényi Oszkár megjegyzi, hogy Kölcsey az *Amathus*t tartotta a »Melisszára« visszaemlékező költemények, tehát úgy gondolta, hogy a *Melisszához* hamarabb keletkezett, mint az *Amathus*. Viszont egy matthissoni összefüggésre utalva[868] a költemény későbbi létrejöttének tényét erősíti meg.[869]

Dann mag des Todes lächelnder Genius
Die Fackel plötzlich löschen; ich eile froh
Zu Xenophons und Platons Weisheit,
Und zu Anakreons Myrthenlaube.

Matthisson idézett versrészlete az 1815-ös bécsi kiadásban

Berzsenyi válaszában ugyan azt írja, hogy az „*Amathusz és Melissza között van vissza emlékezés*", de a szöveg további részéből nyilvánvaló, nem az *időbeli*ségre gondol, hanem a *témabelire*, hiszen azt állítja: „*azokban mind a' fő gondolat, mind annak menetele egy*". Ez pedig azt jelenti, amit a szöveg további része is megerősít („*Hanem ezen gondolatot és érzelmet úgy kirakni, mint ezt Horátz néhányszor ki rakta*"), hogy a horatianizmus Horatius párversére vonatkozik, vagyis ilyen párversnek szánta az *Amathus*hoz a *Melisszához* című

[866] GYAPAY–KFMM, 2003. 59.
[867] BDPM–FÓRIZS, 2011. 147–148.
[868] Merényi a német költő *Wusch* című versére utal. A Berzsenyi korához közel eső, Bécsben, 1815-ben kiadott Matthisson-verseskötetben (*Friedrich von Matthisson sämmtliche Werke.* Erster Band. Enthält: Gedichte. Erster Theil) *Heimweh* (*Honvágy*) cím alatt találjuk a Merényi által idézett sorokat (22–24.): „*Ich eile froh / Zu Xenophons und Platons Weisheit / und zu Anakreons Mirthenlaube (Vidáman sietek Xenophón és Platón bölcsességéhez s Anakreón mirtuslugasához).*" BDKM–MERÉNYI, 1979. 462. A vers alatt az *Un* [um] *Salis (Salisra/Salishoz)* található. Johann Gaudenz von *Salis*-Seewis (1762–1834) Matthisson kortársa és barátja. Xenophón és Platón neve a horatiusi mottójú *Der Genfersee* című ismert versében is előfordul: 11. sor.
[869] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 462.

verset, ahogy Horatiusnál is összefüggés van az 1. 6. és a 2. 12. *carmen* között. Sőt, láthatunk egy harmadik költeményt is e témában, ugyanis a 4. könyv 2. ódájában ismét előhozza (Berzsenyi szóhasználatával: *kirakja*) a témát, amelyre majd a vers szövegénél visszatérünk.[870]

A 20. századi értelmezők közül Horváth János röviden érinti a verset *A horatiusi életbölcsességet valló költemények* között, de, ahogy jeleztük, nem emeli ki. Megjegyzése a következő: *„Rímes szerelmi dalaiban többnyire sablonokat láttunk, de egy-egy bámulatos megvillanását is a valódi, a titkos mélységből gerjedő érzésnek. Hasonlót tapasztalunk szerelmi versei »mértékes«, koncentráltabb, magasabbrendű csoportjában is […]. Egészen a fentebb látott Horatiusi csoportra emlékeztet a* Melisszához*: a hadak éneklőivel szembehelyezkedve a vidám enyelgés, s gyenge szerelmek mosolygóbb tájain andalog múzsájával."*[871] A Horatius-követést veszi Horváth *magasabbrendű*nek, a verset azonban meghagyja a *szerelmi vers* kategóriájában.

Merényi Oszkár monográfiájában a *Szerelmi lírájának kiteljesedése* című részében külön kiemeli a költeményt.[872] Jelzi eredeti címét (*Ilonkához*), amelyet Kazinczy kérésére változtatott meg, majd *hősi szellemű szerelmi ódá*nak nevezi. Témáját így határozza meg: *„A heroikus és az idilli életet és költészetet állítja a költő egymással szembe, de úgy, hogy a kétféle hangulat valójában áthatja és színezi egymást. Benyomásunk az, hogy a költő egyformán vágyik mindkét élethangulat után."*[873]

A horatiusi minták tanulmányozása után úgy véljük, hasonló funkciót kell keresni Berzsenyi versénél is, mint Horatiusnál, jóllehet, élethelyzetét tekintve s az *aemulatio* tudatában mást mond, hiszen jeleztük, a római költő Rómában a véres békét teremtő princepset és körét utasítja el, míg Berzsenyi, talán sztoikus módon, a világ lármájától vonul önnön, a szerelem s költészet világának képzelődésébe. A filozofikus diatribé jellegű *elegico-carmen*ek mellett megjelenő harsányabb ódák Horatius költészetének is jellemzői, amelyek dominanciáját a 3. könyv első hat ódája, az ún. *római ódák* jelentik. Ez a *vates* megnyilatkozása, ahogy a Berzsenyi-imitációban is megjelenik.

Helyes utat mutat Merényi, amikor azt írja, hogy a *vers egyúttal költői önarckép*, hiszen, úgy véljük, a *privatum* belső világa kerekedik felül a költeményben, amelynek meghatározója a szerelem. A gondolat folytatása azonban már nem ennyire szerencsés: *„Azt a lélektani mozzanatot tünteti fel, amikor a szerelmi boldogság harmóniájával igyekszik feledtetni a lelkében viharzó hősi vágyakat. A vers fő művészi problémája a hősi és szerelmi-idilli mozzanatok összeszövése. A kettőt a költői halhatatlanság motívuma kapcsolja össze, amely éppúgy, mint a hősiség, örök dicsőséget biztosít. E belső összeszövődés ellenére a költő élesen elkülöníti a két világot: a hősi és idilli életet."*[874]

---

[870] Amennyiben párversről van szó, érdemes lesz az *Amathus*t is értelmezni s a *Melisszához* című verssel összevetni. Horváth János a *Berzsenyi és íróbarátai* című könyvében a *Horatiusi életbölcsességet valló költemények* főversei (l. 60.) között nem is említi, az *Amathust* viszont igen. Később persze ír róla: 67. Az *Amathus*ról l. Csetri Lajos elemzését. Az újraközölt tanulmányt l. UŐ., *Amathus. Válogatott tanulmányok II*. Válogatta SZAJBÉLY Mihály és ZENTAI Mária, L'Harmattan, 2007. 96–107. Valamint UŐ., *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok,* Szépirodalmi, Bp., 1986. 152–166. Erről majd később.

[871] HORVÁTH, 1960. 67. Vö. BDKM–MERÉNYI, 1979. 463.

[872] MERÉNYI, 1966. 172–173.

[873] UŐ., uo. 172.

[874] UŐ., uo. 172.

A *Horatius-imitatió*ra *és -aemulatió*ra hivatkozva úgy véljük, nem erről van szó. A versben ugyanis Horatius módjára nem vállalja a magasztos hősi költemény, az eposz elkészítését, s a nagyobb epikus témákkal való foglalkozást sem, a római ódák mintájára a nemzeti *vates* szerepét azonban igen. A *lelkében viharzó hősi vágyak*, azaz a nemzeti, a nemzetet féltő érzés nem befolyásolja, hogy önmagát a horatiusi értelemben lírai költőként határozza meg, akinek élettere a privatum szférájában a szerelem. Olykor viszont kilép a *politikum* mezejére, ahol, amint többször jeleztük, horatiusi *vates*ként szól a nemzethez. Az *Amathus*t is figyelembe véve azonban úgy tűnik, igazi léttere az előző, itt határozza meg önmagát és költészetét.

5.2.2. A költemény mint Berzsenyi aemulatiós poétai önmeghatározása

Nézzük meg a továbbiakban mindezek igazolását Berzsenyi verse alapján! Vizsgáljuk meg a költeményt, s tekintsük át először az első versszakot!

Más tárogasson Maeoni kürtöket
Alcid' 's Pelídes' isteni tettein,
Fellengjen a' Dircéi harsány
Hattyu szerént az olymptetőken:

Az első két versszakban tüstént láthatjuk, hogy elkülönül a *más* és az *én*. Az első versszak felütése már utal a *másféle* költészetre, a *másféle* költői hagyományra, azaz az eposzírásra, ahogy Horatius 1. 6. *carmen*jében is. Ismert, hogy a 16–18. századi Horatius-magyarázók úgy tartották, az eposzíró Homérosz Maeon fia volt, vagy talán Maeoniából, Kisázsiából, Lüdiából (talán Smürna városából) származott. *Ő volt az eposzírás legtekintélyesebbje, s majdhogynem istensége* – írják. A horatiusi versben (2. sor) olvasható *Maeonii carminis [alite]* (*maeoni költemény*) kifejezés az epikus vagy hősi versre utal. Berzsenyinél a *carmen* (vers) helyett a harsány *kürt* szó jelenik meg, amely a műfaj magasztosságát jelzi. Igéje (a mondat állítmánya) a *tárogasson,* ami a *nyitogat* szóval függ össze (nyelvújításai szó), vagyis a tárogatás, a [tárogató] síp billentyűinek nyitogatását (az azon való játékot) jelenti. Jelen esetben a harcias kürtön játsszon, amely harsány hangot ad. Tehát *játsszon a maeoni kürtökön,* vagyis írjon harcias eposzt. A versszak második sora meg is mondja, kiről szóljon ez az ének: *Alcid' 's Pelídes' isteni tette*iről. A sor ismét a horatiusi *imitatio* és *aemulatio* körében mozog, ott ugyanis az 1. 6. negyedik (13–16.) és a 2. 12. második (5–8.) versszakában határozza meg a magasztos tárgyakat. Történetesen az *Alcid*/Alcides, vagyis Hercules (Alceus fia) a 2. 12. *carmen* 6. sorában szerepel, Pelides pedig nem más, mint Achilles, Peleus és Thetis fia, akit Horatius – Homérosz eposzának főszereplőjeként – az 1. 6. vers 6. sorában említ: „*nec gravem / Pelidae stomachum cedere nescii*". Berzsenyi tehát elhárítja, hogy Hercules vagy Achilleus *isteni tette*it verselje meg, vagyis epikus témája legyen. Azt tegye meg *más*. Ugyanakkor – szintén Horatius módjára – lírai költészetétől távol tartja a *Dircéi harsány / Hattyu*, vagyis Pindarosz magasztos ódai poézisét is. Ismert, hogy Horatius *Carmen*jei 4. könyve 2. versében (*Iullus Antoniushoz*) szól részletesen a pindaroszi költészetről, s arról ír, nem éri el annak magasságait. A *horatianizmus* szempontjából néhány gondolat erejéig érdemes kitérni e

versre s 16–18. századi magyarázataira, hiszen – ahogy említettük – a horatiusi *recusatio* s a lírai költői irány kijelölése markánsan jelenik meg ebben a költeményben (is). Ez az *elhárítás* egyben a pindaroszi költészet dicsérete, amelynek megközelítése igen nehéz.

Lambinus magyarázatos Horatius-kiadásában (1588) a címnél ezt olvassuk: *Ad Antonium Iulum, M. Antonii triumviri filium*.[875] Vagyis a triumvir Antonius és Fulvia fia.[876] Az ódához bő *argumentum*ot fűz: „*Pindarum esse eiusmodi poetam dicit, ut siquis eum imitari conetur, non minus famae suae periculum sit aditurus, quam si cum Icaro pennis Daedalcis coelo se credere audeat. Denique ut Pindarum cycno alte volanti, ita se api grata thyma laboriose carpenti comparat, ideoque ipsum Antonium ad celebrandam maiore plectro Caesaris victoriam hortatur. Tradunt autem veteres scholiastae hunc Antonium fuisse M. Antonii triumviri filium*" (*Azt mondja, hogy Pindarosz oly jellegű költő, hogyha valaki őt utánozni törekszik, hírneve nem kevésbe fog veszedelembe kerülni, mintha azt merészelné, hogy hihet Icarusszal a levegőben a daedalusi szárnyaknak. Mindenesetre Pindaroszt a magasan repülő hattyúhoz hasonlítja, úgy önmagát az illatos mezőn gyűjtögető méhhez, és ezért magát a tekintélyesebb húrú lanttal rendelkező Antoniust bíztatja Caesar győzelmének megéneklésére. A régi magyarázók pedig úgy tartják, hogy ez az Antonius a triumvir Marcus Antonius fia volt*).[877]

Lambinus viszont művének korábbi kiadásában (1567), amelyet Laevinius Torrentius is követ, ezt írja argumentumként: „*Pindarum imitari periculosum esse*" (*Pindaroszt veszedelmes utánozni*).[878]

Végül a népszerű Desprez-kiadás csak ennyit ír: „*Laudat Pindarum*" (*Dicséri Pindroszt*).[879]

Az elutasítás tehát politikai szempontból (*politikum*) Augustus tetteinek megverselésére vonatkozik, a pindaroszi magasztos ódaköltészettől való óvás pedig *poétikai* szempontú. Mindezt a horatiusi költemény 1. versszaka rögzíti:

Pindarum quisquis studet aemulari,
Iulle, ceratis ope Daedalea
nititur pinnis, vitreo daturus
nomina ponto.[880]

Lambinus a *Pindarum* szónál csak annyit jegyez meg, hogy az óda dicséretére készült, vagy ενκωμιαστικη, azaz *dicsérő költemény*. – Az *aemulari* infinitimusnál pedig azt, hogy az *imitatió*t jelzi és jelenti.

Ismert, hogy az ókortól az újkorig ható verstechnika terminusairól van szó: *imitatio/aemulatio*. Borzsák István kommentáros kiadásában megjegyzi, hogy „*a vetélkedés jóval több, mint az egyszerű utánzás*".[881] E kijelentés után

[875] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 235.
[876] Róla részletesebben l. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 421.
[877] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 235.
[878] L. HORATIUS–TORENTIUS, 1602. 280.
[879] L. pl. a budai kiadást: HORATIUS–DESPREZ, 1817. 431.
[880] „*Bárki verseng is vele: Pindarusszal, / Daedalus szárnyát köti fel, viaszból, / Iullusom, s készül, hogy a tiszta tengert / róla nevezzék*." HORATIUS, 1961. 264–265. Ford. NEMES NAGY Ágnes. A versből csak néhány versszakot ragadunk ki, s a Berzsenyi hivatkozási szöveghelyeket mutatjuk be.
[881] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 421.

felsorolja azokat a római irodalmi szöveghelyeket, ahol e terminus előfordul. Többek között Lucretiust idézi (itt tágabb szövegkörnyezettel l. *De rerum natura,* 3. 3–8.):

> *Te sequor, o Graiae gentis decus, inque tuis nunc*
> *ficta pedum pono pressis vestigia signis,*
> *non ita certandi cupidus quam propter amorem*
> *quod te imitari aveo; quid enim contendat hirundo*
> *cycnis, aut quid nam tremulis facere artubus haedi*
> *consimile in cursu possint et fortis equi vis*?[882]

Ezután az ifjabb Plinius szöveghelyét idézi (*Ep. VII. 30, 5.*: „[*Demosthenes*] *habui in manibus, non ut aemularer…, sed tamen imitarer et sequerer*"), majd megjegyzi, hogy Vergilius is „vetélkedett" Pindarosszal (*Aen.* III. 570. Vö. Pind. *Pyth.* 1. 21.), de ezt a kísérletet még Symmachus korabeli tisztelői sem tartották sikerültnek.[883] Idézi Macrobiust (*Sat.* V. 17. 7.) és Gelliust (XVII. 10. 8–9.): „»*In his autem,« inquit »quae uidentur retractari et corrigi debuisse, is maxime locus est, qui de monte Aetna factus est. Nam cum Pindari, ueteris poetae, carmen, quod de natura atque flagrantia montis eius compositum est, aemulari uellet, eiusmodi sententias et uerba molitus est, ut Pindaro quoque ipso, qui nimis opima pinguique esse facundia existimatus est, insolentior hoc quidem in loco tumidiorque sit.*"[884]

Horatius minden bizonnyal ezt a dagályosságot akarta elkerülni, ahogy valószínűleg Berzsenyi is.

A versszak további része a Daedalus és Icarus-mítosz jelzése, amelyben Icarus viaszszárnyai megolvadtak, maga a tengerbe zuhant, amely tőle nyert nevet: *Icarusi tenger* (*Icarium mare*).

A 2. és a 3. versszak (5–12.) Pindarosz költészetének dicsérete:

> *Monte decurrens velut amnis, imbres*
> *quem super notas aluere ripas,*
> *fervet inmensusque ruit profundo*
> *Pindarus ore,*
>
> *laurea donandus Apollinari,*
> *seu per audacis nova dithyrambos*

---

[882] UŐ., uo. 421. Magyarul: „*Lépteidet követem, Te, görög nép dísze, virága, / Lábam nyomdokait nyomaidba helyezve, szilárdul, / Nem* versengeni *kívánva veled, pusztán ama vágyból, / Hogy vezetőm légy mindenben; hisz mit* vetekednék */ Fecske a hattyúval vagy a reszketeg ínu gidácska / Bírna-e versenyt futni a szívos izomzatu lóval?*" L. LUCRETIUS–TÓTH, 1997. 79. A kiemelések tőlem, T. S. A.

[883] UŐ., uo.

[884] UŐ., uo. Itt teljesebb szövegként idéztük. Magyarul: „*Azok közé pedig, a melyeket átdolgozni és kijavítani kellett volna, különösen az Aetna hegyéről szóló helye tartozik. Mivel ugyanis* Pindarus*nak, a régi költőnek, a hegy természetéről és kitöréséről írt költeményét akarta utánozni, olyan gondolatokat és kifejezéseket halmozott össze, hogy e helyen még magánál* Pindarus*-nál is bőbeszédűbb és dagályosabb, a kinek előadását pedig szerfölött bőbeszédűnek és dagályosnak tartják.*" GELLIUS–BARCZA–SOÓS, II., 1905. 230.

verba devolvit numerisque fertur
lege solutis[885]

Lambinus magyarázatot fűz a *Monte decurrens velut amnis etc.* (5.) mondathoz. Ez a szavak rendje, írja: nyugtalan Pindarosz, mint a helyről lefutó folyó, azaz az égő hasáb és a záporeső (stb.) jelöl ehhez hasonlót Ez a költő szavaival fellengzős és emelkedett, mondataival szapora és ékes, beszédének futásában gyors és heves. Néhány példát is hoz erre (*Sat. 1. 5.* 91–92.; *Od. 3. 29.* 33–34. [„*cetera fluminis / ritu feruntur etc.*" – ahol a folyóhasonlat is megjelenik]), majd megjegyzi, hogy a *cum [quem] super notas saliere [aluere] ripas* mondat nem tetszik neki, inkább efelé hajlik: „*imbres saliere super ripas*". Azért, mert a folyó az ismert partok fölé szökell, vagyis inkább a partokon túlra. – A *laurea donandus Apollinari* kifejezésnél csak annyit jegyez meg, hogy a 3. 30. ódában (15–16.) a *laurus Delphica* („*Delphica / lauor cinge volens…*") szerepel, a 4. 3. 6–7. sorában pedig a „Deliis / *ornatum* foliis *ducem*" [*déloszi lombbal*] kifejezés.

Meglehetősen terjedelmes a *seu per audacis nova dithyrambos* félmondatának magyarázata. Elsősorban a beszédmód mértékéhez és *dithyrambus* szóhoz gyűjt a latin nyelvű irodalomból adatokat. Elsőként Cicero *De oratore* című műve 3. könyvének 184–185. fejezetéből idéz hosszabban: „*Namque ego illud adsentior Theophrasto, qui putat orationem, quae quidem sit polita atque facta quodam modo, non astricte, sed remissius numerosam esse oportere. Etenim, sicut ille suspicatur, et ex istis modis, quibus hic usitatus versus efficitur, post anapaestus, procerior quidam numerus, effloruit, inde ille licentior et divitior fluxit dithyrambus, cuius membra et pedes, ut ait idem, sunt in omni locupleti oratione diffusa; et, si numerosum est in omnibus sonis atque vocibus, quod habet quasdam impressiones et quod metiri possumus intervallis aequalibus, recte genus hoc numerorum, dum modo ne continui sint, in orationis laude ponitur.*"[886] E szöveghely alapján érthető, írja, hogy nem volt dithüramboszi versláb, hanem vagy a kart, vagy valamely éneket (verset), mégpedig azt, amelyik Bacchusra (Bacchushoz) íródott, értették rajta. Ismét Cicerót idézi, mégpedig a *De optimo genere oratorum* című mű elejét, ahol a költemények fajtái között említi a dithüramboszt: „*Poematis enim tragici, comici, epici, melici, etiam ac dithyrambici, quod magis est tractatum a Graecis quam a Latinis, suum cuiusque est, diversum a reliquis* (*A tragikus, komikus, epikus, melikus, illetve a dithürambosz-költészetnek, amelyet a görö-*

[885] „*Mint a hegységből rohanó folyóvíz / záporokkal nő, s töri-zúzza partját, / mélyen örvénylő, zubogó szavakkal / Pindarus úgy szól; // néki ad méltán koszorút Apolló, / hogyha új szókat ditirambusában / vakmerőn görget, szabados szabállyal, / s nem köti versét*". HORATIUS, 1961. 265.

[886] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 236. Magyarul: „*Mert én bizony egyetértek Theophrasztosz azon véleményével, mely szerint legyen a beszéd kicsiszolt és valamiképpen míves, de nem szigorúan, hanem lazábban megkötve. Ugyanis, ahogyan ő gyanítja, azokból a mértékekből, amelyek a nálunk használatos verssort alkotják, később az anapesztus mint afféle hosszabb versmérték fejlődött ki, és belőle származott a szabadabb és gazdagabb dithürambosz, amelynek tagjai és lábai, ahogy ugyancsak ő mondja, minden árnyaltabb beszédben elterjedtek. Ha ritmusos az minden hangzásában és hangjában, mert bizonyos ütemei vannak, amelyeket mérni is tudunk egyenlő időmértékkel, ezt a ritmusfajtát helyesen soroljuk a beszéd díszei közé, amennyiben nem folyamatos a ritmusa.*" CICERO, 2012. 434–435. Ford. ADAMIK Tamás.

gök a latinoknál szívesebben műveltek, mind megvan a rá jellemző, a többitől eltérő sajátossága)."[887]

Folytatva gondolatmenetét: jelzi, hogy a dithüramboszt Pindarosz említi a 13. olümpiai ódájában (19.), ahol utal korinthoszi eredetére, s azt a vers a görög βοηλάτᾳ szóval jelöli, vagy azért, mert a győztesnek egy ökör volt a jutalma, vagy mert azt hangos szóval olvasták fel. Mindenesetre Pindarosz az első dithürambosban (ahogy írja magyarázója) azt mondja, hogy a thébaiak találták fel. Néhány értelmező úgy tartja, hogy a dithürambosz karének volt Bakkhosz tiszteletére, aki *kettős nyíláson át érkezett a világra, anyaméhből és Zeusz combjából*.[888] A magyarázók azonban Korinthoszt tartják a dithürambosz hazájának a Dionüszosz-kultusz miatt. E dalforma tehát bacchusi eredetű, s a lélek felkorbácsolására s megzavarására nagy erővel rendelkezett. Platón *Phaidrosz*ából idézi Szókratész szavait (238 c–d): „Σιγῇ τοίνυν μου ἄκουε. τῷ ὄντι γὰρ θεῖος ἔοικεν ὁ τόπος ε ναι, ὥστε ἐὰν ἄρα πολλάκις νυμφόληπτος προόντος τοῦ λόγου γένωμαι, μὴ θαυμάσῃς· τὰ νῦν γὰρ οὐκέτι πόρρω διθυράμβων φθέγγομαι (*Légy hát csendben, és hallgass rám: hiszen valóban isteninek látszik ez a hely; úgyhogy ne csodálkozz, ha beszédem folyamán sokszor a nimfáktól elragadottá válok, hiszen szavam már most sem jár messze a dithürambosztól*)."[889] Horatius *vakmerő*nek nevezi a dithüramboszt, vagy szokatlansága és a szavak merész összekapcsolása miatt, vagy a lábak és mértékek törvény alóli szabadsága következtében, amelyre ezután utal.

Hadd jegyezzük itt meg, hogy az *Ajánlás* című Berzsenyi vers 7. sorának kifejezését (a *dithyrambok lángkörében*) bíráló Kölcseynek küldött válaszában (*Észrevételek…*) a niklai költő azt jegyzi meg, hogy „*A' Dithyrambokon értem a' Lyra' legmagasabb hangjait*", vagyis a pindaroszit.[890]

Folytatva az áttekintést: ahogy jelezte, a *leges solutis* (12.) kifejezés magyarázata következik, amely, úgy véli, nem a pindaroszi mértékeket, vagyis a dithürambosziakat érti alatta, amelyek a törvények alól mentesek, hanem azt, hogy a dithürambikus mértékeknek nagyobb a szabadsága, mint más versformáknak.

A következő három versszakban (4–6., a vers 13–24. sora) azt részletezi, melyek azok a magasztos témák, amelyek a pindaroszi költészet témái, tárgyai lehetnek. Így az istenek, istensarjak és királyok és hősök.[891]

A 7. versszakban érkezünk el ahhoz a szöveghelyhez, amelyre Berzsenyi verse is támaszkodott. Mivel Horatius a pindaroszi és saját költészete jellegét szép ellentéttel határozza meg, idézzük a 7–8. versszakot (25–32. sor)!

> [25] *Multa Dircaeum levat aura cycnum,*
> *tendit, Antoni, quotiens in altos*

---

[887] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 236. Magyarul l. CICERO, 2012. 723. Ford. KISDI Klára.

[888] UŐ., uo. A mítosz szerint Zeusz Szemelé méhébe rejtette Dionüszoszt, majd annak halála után combjába varrva hordta ki.

[889] UŐ., uo. Magyarul l. PLATÓN, 1984. 2., 732. Ford. KÖVENDI Dénes. Lambinus latin értelmezését adja: „*Revera enim divinus hic locus videtur esse. Itaque si crebro tibi progrediente oratione lymphatus fieri videar, ne mirare. Nunc enim, quae loquor, non longe absunt a dithyrambis.*"

[890] BDPM–FÓRIZS, 2011. 136.

[891] Példaként a 4. versszakot idézzük kommentárok nélkül: „*seu deos regesque canit, deorum / sanguinem, per quos cecidere iusta / morte Centauri, cecidit tremendae / flamma Chimaerae* (vagy, ha istent zeng, ha királyt, vagy isten- / sarjakat, kiktől a jogos halálba / hullt a kentaur-had s ama láng-okádó / rém, a *Chimaera*)". HORATIUS, 1961. 266–267.

nubium tractus: ego apis Matinae
more modoque,

grata carpentis thyma per laborem
plurimum, circa nemus uvidique
Tiburis ripas operosa parvos
carmina fingo.[892]

Nézzük az egyes kifejezésekhez fűzött magyarázatokat! Lambinus a 25. sor *Dircaeum* szavát úgy értelmezi, hogy a jelző Pindaroszra, a thébai poétára vonatkozik. *Dirce* thébai forrás. A *cycnus (cygnus – hattyú)* értelme pedig: *költő (vates)*. Horatius más verseiben is használja Apollo szent madarának, a *hattyú*nak a képét, például a 2. 20. versében, ahol (10.) át is változik: „*album mutor in alitem*". Pindarosz messze elemelkedik a földtől, akárhányszor az istenek vagy a királyok, vagy pedig a győztesek dicséretét zengi. Nem a földön csúszik-mászik, hanem, elhagyva a földet, a levegőben s igen magasan száll.

Mítoszi történetet illeszt Torrentius a *Multa Dircaeum levat aura cycnum* sorhoz és mondathoz. A mítosz Antiopé történetét eleveníti fel.[893] Lycus, a thébaiak királya, miután elűzte feleségét, Antiopát, Dircét vette feleségül.[894] Antiopát megejtette Jupiter, akire Dirce gyanakodott s férjével ezért szolgaságba kényszerítették a nőt. Aztán Jupiter szánalmából megszabadulva a Citheron (Kitharión) hegyre menekülve ott megszülte Zethust és Amphiont. A fiúk felserdülve, miután megölték Lycust, anyjuk vetélytársát egy szelídíthetetlen ló farkához kötözték.[895] Az sokáig vonszolta, míg az istenek végül megszánták, s nem messze Thébától forrássá változtatták, amelyek a neve: *Dirce*. Innen ered a *dircéi Amphion* elnevezés is. Megemlíti, hogy Propertiusnál bikára kötözték. A *dircaeus cycnus* tehát a thébai költő körülírása, ahogy Anakreóné *Teius cycnus (a theoszi hattyú, vagyis költő)*, ahogy ezt a Kr. e. 2. századi költő, Antipatrus (Antipater) Sidonius is írja epigrammájában.[896] Miért a hattyút hasonlítja össze a költővel, erre a már említett 2. 20. vers (s annak magyarázatai) felelnek.[897] Azt is megjegyzi, hogy hasonló érvelés alapján az ének kedvessége miatt a szirénéneket is lehet ez alatt érteni. Pauszaniasz *Görögország leírása* című művének Attika-részére hivatkozva azt írja, hogy akkor törtek éppen Attikára a spártaiak, amikor Szophoklész ez idő tájt e helyen (Athénben) élete utolsó napját élte meg. Vezéreiknek álmában megjelent Dionüszosz, s megparancsolta neki, hogy az új szirénnek minden tiszteletet adjon meg, ami a halottaknak kijár.

---

[892] „*Dirce hattyúját suhogó, sebes szél / kapja fel, Iullus, valahányszor égnek / vág a felhőn át. De magam Matinus / méhe nyomában, // mely kakukfűből szedeget vesződve / Tiburom partján s a vizes ligetben, / csak szerény-módon, veritékben úszva / költöm a versem.*" HORATIUS, 1961. 266–267.

[893] A mítoszról l. KERÉNYI, 1977. 207–210., GRAVES, I., 1970. 407–410.

[894] Itt a szerző által használt latinos átírást követjük. Graves így ír itt a történetről: „*Mások szerint Antiopé apja az Aszóposz folyó volt, s egy éjszaka Sziküón király a férjének, Lükosznak álcázta magát, és elcsábította. Erre Lükosz elvált Antiopétől és Dirkét vette feleségül. Ezzel lehetővé tette, hogy Zeusz nyugodtan udvarolhasson az elhagyott Antiopénak, és teherbe ejtette. Dirké azt hitte, hogy Lükosz ejtette teherbe, s bezáratta Antiopét egy sötét tömlöcbe.*" Stb. GRAVES, I., 1970. 408. L. a folytatást is.

[895] Más változat szerint egy bikára, amelyet Dionüszosznak akartak áldozni.

[896] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 283. A Brunck által kiadott *Analecta poetarum Graecorum* (Tomus II.) c. mű 27. oldalán olvasható epigramma első sorát idézi. L. a képet.

[897] A versről a 16–18. századi értelmezésekkel l. TÓTH, 2017. 236–250.

A vezér úgy értelmezte az álmot, hogy az Szophoklészre és költészetére vonatkozik. Ezért bevett szokás volt, hogy a költemények és szónoklatok báját, gyönyörét a kellem hatása szempontjából a szirénekéhez szokták hasonlítani. Pauszaniasz alapján (I. 21. 2. 1.) az utolsó gondolatot görögül is közli: „εἰώθασι δ καὶ νῦν ἔτι ποιημάτων καὶ λόγων τὸ ἐπαγωγὸν Σειρῆνι εἰκάζειν.[898]

ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΣΙΔΩΝΙΟΥ. 27

LXXVI.

Τύμβος Ἀνακρείοντος· ὁ Τήϊος ἐνθάδε κύκνος
εὕδει, χὴ παίδων ζωροτάτη μανίη.
ἀκμὴν λειριόεντι μελίζεται ἀμφὶ Βαθύλλῳ·
ἵμερα, καὶ κισσῷ λευκὸς ὅδωδε λίθος.
ᾍδῃ Αἴδης σοι ἔρωτας ἀπέσβεσεν, ἐν δ' Ἀχέροντος
ὢν, ὅλος ὠδίνεις Κύπριδι θερμοτέρῃ.

Az Analecta poetarum Graecorum *című műben található görög szöveg (27.)*

Desprez kiadásában a *Multa Dircaeum levat aura cycnum* (25.) mondat értelmezésénél azt írja, hogy a magasan szárnyaló és édesen zengő Pindaroszról van szó, aki a hattyúhoz hasonlóan mindig életerős s ugyanaz az erő emeli fel s tartja a magasban. – Külön ír a *Dircaeum* jelzőről, itt Sztrabón *Geógraphiká*jára (IX. 24.) hivatkozva: ahogy a Dirce forrás Boiótiában, ugyanígy thébai folyó az Ismenium mellett folyva halad el. A *dirkéi* jelzőt itt a *thébai* helyett használja Horatius.[899]

A horatiusi versnél még figyelembe kell venni azt a már jelzett ellentétet, amellyel Pindarosz és saját költészetének különbségét, ellentétét illusztrálja. Maga csak *Matinus méhe szokása s annak módján* írja a verset. Nézzük a 27–32. sorhoz fűzött magyarázatokat!

Térjünk vissza Lambinushoz, aki az *ego apis Matinae / more* (stb.) kifejezéshez azt fűzi hozzá, hogy Pindaroszt a hattyúval, magát pedig a calabriai méhvel hasonlítja össze, elkerülve az önhittség, kevélység bűnét. Lucretiust idézi (*De rer. nat.* 4. [3.] 11–12.), aki hasonlókat mond Epikuroszt dicsérve:

> [*tu, pater, es rerum inventor, tu patria nobis*
> *suppeditas praecepta, tuisque ex, inclute, chartis,*]
> *Floriferis ut apes in saltibus omnia libant,*
> *omnia nos itidem depascimur aurea dicta*
> ([*Mert Te, atyánk, vagy a természetnek a felfedezője,*
> *És atyaként oktatsz minket, mi pedig műveidből*]

[898] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 283. A történetet Pauszaniasznál l. magyarul: PAUSZANIASZ–MURAKÖZY, 2008. 37.
[899] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 434. L. STRABÓN–FÖLDY, 1977. 436.

Mint a virágtermő erdőben a méhek a mézet,
Ugy szedegetjük aranytérő mondásaid össze)[900]

Szokás ezt az összehasonlítást Szimonidész esetében is megtenni, ahogy Plutarkhosz írja a *Moralia*-darabjai közt található Πως αμ τις αισθοιτο εαγτογ προκοπτοντος επ᾽ απετη (*Quomodo quis suos in virtute sentiat profestus*) című művében (79 C 8–10.): „ὥσπερ γὰρ ἄνθεσιν ὁμιλεῖν ὁ Σιμωνίδης φησὶ τὴν μέλιτταν ξανθὸν μέλι μηδομέναν".[901]

8. Ὅρα δὴ μὴ μόνον φιλοσόφων συγγράμματα διεξιὼν καὶ λόγους ἀκούων, εἰ μὴ πλέον τοῖς ὀνόμασι μόνον προσέχεις ἢ τοῖς πράγμασι, μηδὲ μᾶλλον ἐπιπηδᾷς τοῖς τὸ δύσκολον ἔχουσι καὶ περιττὸν, ἢ τοῖς τὸ χρήσιμον καὶ σάρκινον καὶ ὠφέλιμον· ἀλλὰ καὶ ποιήμασιν ὁμιλῶν καὶ ἱστορίᾳ παραφύλαττε σεαυτὸν, εἰ μηδέν σε διαφεύγει τῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν ἤθους ἢ πάθους κουφισμὸν ἐμμελῶς λεγομένων. Ὥσπερ γὰρ ἄνθεσιν ὁμιλεῖν ὁ Σιμωνίδης φησὶ τὴν μέλιτταν ξανθὸν μέλι μηδομέναν, οἱ δ᾽ ἄλλοι χρόαν αὐτῶν καὶ ὀσμὴν, ἕτερον δὲ οὐδὲν ἀγαπῶσιν, οὐδὲ λαμβάνουσιν·

VIII. Animadverte igitur, non tantum philosophorum scripta legendo, aut orationibus eorum audiendis, sisne verbis magis quam rebus attentus, neque majori impetu feraris ad ea in quibus difficultas et curiosa compositio, quam ad ea in quibus medulla rerum et utilitas inest : sed et poemata historiasque tractans, observa num quid eorum prætermittas quæ ad morum correctionem, aut affectus animi allevationem accommodate dicta sunt. Sicut enim in floribus versari Simonides ait apem, *flavum mel molientem*, cum alii colorem eorum vel odorem, nihil aliud quærant aut percipiant : ita cum alii in poematis voluptatis jocique

Az idézett szövegrészlet Plutarkhosz Scripta moralia *című műve*
Párizsban, 1841-ben kiadott kötetéből (94.)

Az itt található (27.) *Matinae* (*Matinusnak*) szóhoz azt fűzi hozzá, hogy a Matinus egy hegy Calabriában. Erről már az 1. könyv 28. versében (3.) olvasható *litus [...] Matinum sz*ókapcsolatnál írt.[902]

Torrentius még többet mond e földrajzi helyről: a *Matinus* hegyet a magyarázók egyrészt Calabriába, másrészt Apuliába helyezik. Ő is megemlíti az 1. 28. óda szóhasználatát, valamint kiegészíti azzal, hogy a 16. epódoszban (28.) a *Matina cacumina* kifejezés szerepel. A méhnek pedig a virágok körüli igyekezetét és a méz összegyűjtésének serénységét méltán hasonlítják össze a költők és szónokok ékesszólásának kellemességével. Ezért, ahogy írja, megtalálható Pindarosznál, Platónnál s az isteni Ambrosiusnál az a *locus*, amikor arra emlékeznek vissza, hogy gyermekként ajkukkal méh módjára csücsörítettek; a jövőbeni jól beszélés biztos jele volt ez. E dologról, írja, többet megtudni Antonius Muretus *Variarum lectionum libri* című műve 8. könyve 1. fejezetében.[903]

Végül nézzük Desprez kiadásának magyarázatát (*ego apis Matinae / more* etc.): „*Én, Horatius,*" – olvassuk az értelmezésben – „*nem török oly magasra, hanem, mint az alant járóbb méh, körberepdesek, s tépdesem az alacsonyan lévő virágokat.*"[904] A *Matinus*ról azt írja, hogy mézfűben, illatos növényekben bővelkedő hegy Calabriában, ahol a legjobb mézet gyűjtik a méhek.[905]

---

[900] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 237. Magyarul l. LUCRETIUS–TÓTH, 1997. 79.
[901] UŐ., uo. Lambinus latinra fordítja: „*quemadmodum enim versari circum flores apem ait Simonides, mel flavum molientem*" etc.
[902] UŐ., uo.
[903] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 283–284. Muretus kiadását l. Parisiis, 1578. 168–171. Muretus itt idézi Pindarosz, Platón és mások ezzel kapcsolatos szövegeit.
[904] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 434. „*Ego Horatius non ita celsa peto, sed, velut apis inferiora circumvolo, et flores humiles carpo.*"
[905] UŐ., uo.

Lambinusnál a 29. sor *carpentis thyma* kifejezése a *carpere flores*nek felel meg, amit a görögök egy szóval fejeznek ki: ανθολογειν. (További ismeretekhez az 1. 11. carmen magyarázataihoz utasít.)[906] – A 30–31. sor *uvidique / Tiburis* szókapcsolata szinte ugyanaz, mint a 3. 29. óda 6. sorának *udum Tibur*ja. A vízbőség miatt mondja ezt, amelynek következtében hömpölyög, ahogy a 4. 3. óda 10. sorában: „*Sed quae Tibur aquae fertile praefluunt*".[907]

M· ANTONII
MVRETI AD HIPPO-
LYTVM ESTENSEM S.
R. E. CARDINALEM AM-
PLISSIMVM ET ILLV-
STRISSIMVM,

VARIARVM LECTIONVM
LIBER OCTAVVS.

Poetarum & apum comparatio. illuſtratus Horatij verſus, Necte meo Lamiæ coronam. Cap. I.

IBENTER ac ſæpe faciunt poetæ, vt ſe quidem apibus, ſtudium autem ſuum mellificio cuidam comparent. neque, ſi quis diligenter inſpiciat, parum multa vtriſque inter ſe ſimilia reperientur. Apes in ſtruendis operibus ſuis naturam tantũ magiſtram ſequuntur, artem non adhibẽt:

Muretus műve hivatkozott fejezetének kezdőlapja (168.)

[906] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 237.
[907] UŐ., uo.

Az *operosa* (31.) jelentése: *elaborata, laboriosa,* vagyis sok munkával véghezvitt, befejezett. Horatius költészetéből hoz példákat (3. 12.; 2. 1.). – Végül a *carmine fingo* (32.) kifejezés a vers elkészítésére (*facio*) vonatkozik, s az igével a *figulus* (fazekas) szó függ össze, vagy a *fictor* (csinál, alkot), ahogy ezt Varro is magyarázza a *De lingua Latina* 5. könyvében. Vergilius a *Georgica* 3. [4.!] könyve 179. sorában a *daedala fingere tecta,* az *Aeneis* 8. könyve 634. sorában pedig a *corpora fingere lingua* kifejezést használja.[908]

Torrentius a 31–32. sor *operosa parvos / carmina fingo* kifejezést együttesen magyarázza: munkásnak (*operosa*) nevezi a verseket (*carmina*), amelyek sok munkával és szorgalommal készülnek. (A szóhasználatra említ még néhány horatiusi helyet az ódákból.)[909]

Végül Desprez kiadásában a 30–31. sor kifejezésének magyarázata: nagy munka nélkül nem keletkezik gondos mű. Sokat kell csiszolni és alakítani, sőt, ki kell kalapálni, s gyakran a stílust forgatni, vakarják csak fejünket s rágják eleven körmünket, ahogy erről Horatius is beszél a *Szatírák* 1. könyve 10. versében.[910] Viszont Persius a *Szatírák* 1. könyvének 1. versében azt írja (106.), hogy *„nec pluteum caedit nec demorsos sapit unguis (Írva az asztalt nem verjük s nem rágjuk a körmünk).*"[911] – Desprez a kifejezésből külön kiemeli a (nála) *parvus* (*parvos*) szót. Vegye észre az olvasó, írja, amit maga gondol bele ebbe Horatius, hogy nem középszerűen kell felemelkednie. Egyébként Pindarosz előtt mondja magát kicsinek, és hogy nehezen alkot sok fáradságba kerülő verseket, talán mert gyámoltalan a latin beszéd, és gazdagságát, bőségét tekintve alacsonyabb a tehetősebb görögnél.[912]

Kicsit többet időzve a horatiusi versnél, térjünk vissza Berzsenyi költeményének 3–4, sorához, amelynek hátterét a 4. 2. *carmen* 7. versszaka (25–27.) jelenti. A *dircéi hattyu* tehát Pindarosz. Jelző is kerül mellé, méghozzá a *harsány*, amely azt jelenti: *hars*, vagyis a levegőt erősen rezgésbe hozó hangon szól.[913] Ilyen lehet a trombita és az 1. sorban említett kürt hangja. Pindarosz tehát hars, azaz erős hangokat hallató, tekintélyes témákat megverselő költő. Ezt erősíti a mondat állítmánya, a *fellengjen* ige, amelynek jelentése: *magasan leng vagy lebeg, repül, szárnyal*. A Czuczor–Fogarasi-szótárban érdekes átvitt értelmének meghatározása is: *„mondják a gondolatról, észről, képzetről, midőn felsőbb tárgyakkal foglalkodik.*"[914] Berzsenyi *magyarítása* tehát szóhasználatában is a legmagasztosabb pindaroszi stílus megragadására alkalmas. A *szerént* szó követőire, vagyis a pindaroszi költészet utánzóira céloz. Persze nem mellékes, hogy ezt Horatius sem merte s akarta vállalni. Végül az sem mellékes hogy ezek a költők meddig emelkednek a *Dircéi harsány Hattyu szerént*: az *olymptetők*ig, vagyis az istenek lakhelyéhez, az Olümposzhoz hasonló hegytetőkig. A szöveg szerint daloljanak a hegytetőkön, azaz oly magasztos témát, hogy az a hegycsúcs magasságába repíti őket.

---

[908] UŐ., uo.
[909] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 284.
[910] L. pl. a vers 70–71. sorát: *„et in versu faciendo / saepe caput scaberet vivos et roderet unguis (s verseket írva gyakorta vakarná / fejbúbját, s eleven húsig rágná le a körmét!).*" HORATIUS, 1961. 418–419. Ford. HORVÁTH István Károly.
[911] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 434.
[912] UŐ., uo.
[913] L. CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 2., 1428.
[914] UŐ., uo. 2. 743.

A második versszak ennek ellentéte, hiszen jeleztük a *más* és az *én* kettősségét. Ez az ellentét megtalálható a *recusatió*ban az 1. 6. és a 2. 12. horatiusi *carmen*nél, valamint a 4. 2. óda *hattyú–méh* metaforájában, ahol a pindaroszi ódát és saját költészetét veti össze. Nézzük a szöveget!

5 *Én itt, az elzárt béke' homályain,*
*Itt, e' románo*s *Tempe' vidámjain*
Öntöm ki szívem gerjedelmét
Socrat' ölébe Anacreonnal.

A horatianizmus részeként ejtettünk már szót az én-költészet sajátosságairól, amely Berzsenyinél s e költeményben is megjelenik. Ugyancsak horatiusi jellegű élethelyzetét festi a vers 5. sora: *Én itt, az elzárt béke' homályain*. A vidéki magányt jelképező Sömjén (vagy Nikla) Horatius Sabinumjához, Tiburjához hasonló. Ez utóbbinál a harsány Rómával szemben az *elzárt béke* szigete, ahogy Berzsenyinél is birtoka menedékhelye, amely mindentől távol esik, de béke lakja. A *béke homályain* kifejezés jelzi, hogy a nyugalom rejtett, mások előtt homályba burkolózik. Megfogalmazása idillikus. A 6. sor folytatja ezt (az *itt–itt* nyomatékosításával), s lakhelyét *románo*s *Tempe*ként jellemzi. Ismert, hogy a Tempe az Ossza és a Pelion hegyek között elterülő híres völgy Thesszaliában, amely a merész kanyarulatok, a szédítő szakadékok, a helyenként kiszélesedő völgy tölgyesei, babérerdői, fenyő- és platánfái igen tetszetősek voltak.[915] Tudjuk, hogy más szép vidékeket is szerettek a *Tempé* névvel jelölni a latin költészetben, ahogy Berzsenyi is használja a *Barátomhoz* című versében (3. sor: *kies Tempék*). Egyrészt tehát utal a latin költői hagyományra szóhasználatával, másrészt saját lakhelyét is szépnek, a költészet műveléséhez *kies* tájnak, vidéknek tartja. Még a *románo*s jelzőt is hozzáteszi, ami azt jelenti: regénybe illő, regényes (vadregényes). Érdemes idézni a Czuczor–Fogarasi-szótár *regényesség* címszavát, ahol a következőket írja a szó jelentéséhez: „*1) Kies, bájoló, gyönyörködtető tulajdonságok öszvege, melyek bizonyos tájt vidéket kellemessé tesznek*."[916] *Regényes szép vidék*ként festi le tehát lakhelyét, amelyet a vidámság jellemez. A kifejezés (*románo*s *Tempe' vidámjain*) értelmezése: *a szép vidék örömei közepette*. A két versszak ellentéte az *olymptetők* és a *Tempé* kettősségében is megragadható: hegycsúcs és völgy, magasság és mélység. Ezzel érzékelteti költői irányát, a szép völgyben otthonra lelő szerelem érzésének megragadását.

Mivel a poézishez szükséges otthoni, de a költészetre alkalmas tájat megteremtette, az *Öntöm ki szívem gerjedelmét* (7.) sor poézisére utal: a *szív gerjedelme* az érzelmekre, a *szív kiöntése,* azok szavakba foglalására, vagyis a versírásra. A gerjedelem akár a költői ihletettségre, az *enthusziaszmosz*ra is utalhat.

A versszak utolsó sora (8.) árulja el költészetének, témavilágának jellegét: *Anacreonnal,* vagyis Anakreón módjára s a görög költőnek könnyed, szerelmi költészetét művelné. A *Socrat' ölébe* kifejezés pedig arra utal, hogy a komoly filozófiai gondolatokat, amelyekből eddig is a horatiusi filozofikus társalgást (*diatribé*) vállalta fel, enyhíti könnyed költői témákkal, hogy Szókratész is legyen vidám. A *kiönt* ige tehát egyrészt a szívre, az érzelmek megjelenítésére vonatkozik, másrészt, hogy e finom érzéseket Szókratész ölébe önti. A fogalmi definíciók

[915] L. erről korábban a *Barátomhoz* című versnél.
[916] L. CZUCZOR–FOGARASI, 5., 1862. 463.

megalkotása miatt híres filozófus említése annak hatását (ha az nem mély is) feltételezi Berzsenyire. Életmódja egyszerű, a rábeszélés mestere s az antropocentrizmus képviselője volt. Diogenész Laërtiosz *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* című műve Szókratész-életrajzában neki tulajdonítja a το μηδεν αγαν (*ne quid nimis,* vagyis: *semmit se túlságosan*) mondását.[917] Ismert az is, hogy Platón dialógusainak meghatározó szereplője. Tehát a racionális filozófus ölébe *önti ki* Berzsenyi érzelmeit anakreóni típusú versekben.

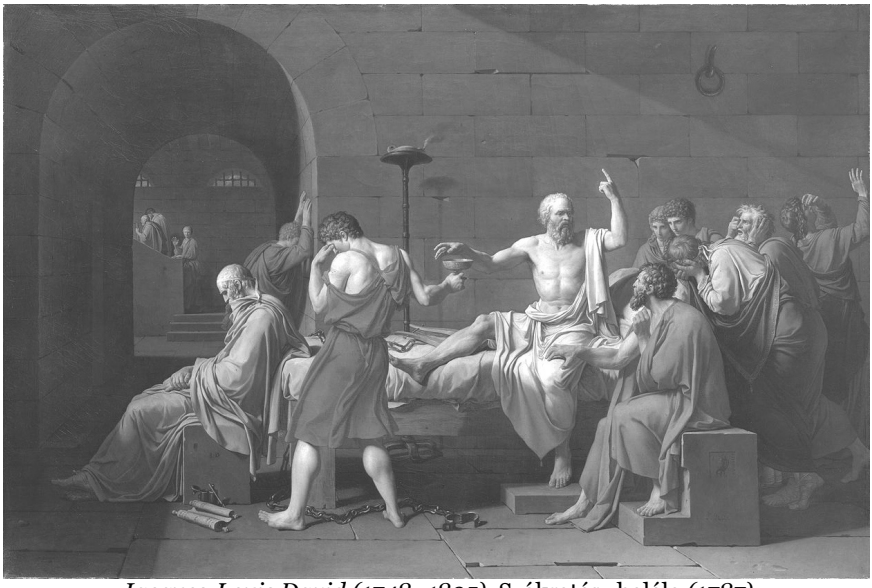

Jacques-Louis David (1748–1825), Szókratész halála *(1787)*

A 3–4. versszakban (9–16.) visszatér a magasztos témák megverselőihez és megverseléséhez, de azokat a magyar történelmi múltból véve *honosítja, magyarítja.* Így jelenik meg kora lovaskatona-ideálja, a huszár, az elmúlt koroké pedig a hajdú.

Ki tudja méltán festeni a' Huszárt
'S bús arczulatját harczai közt, midőn
A' megzavart renden keresztül-
Rontja magát dühödő haraggal?

Ki tudja méltán írni az öklelő
Hajdú' vivását, amikor a' lovast
Dárdája szórja, 's mennykövek közt
A' meredek falat ostromolja?

[917] DIOGENÉSZ LAËRTIOSZ–ROKAY, 1., 2005. 93.

A két versszakban anaforikus ismétléssel a *Ki tudja méltán* kifejezés jelenik meg. Úgy is érthetjük, *van-e, aki meg tudja jeleníteni?*[918] Itt a *festeni* szó (igenév) szerepel, amely a *descriptio, iconismus* kifejezője, s értelme az ábrázol, megjelenít, leír. Ahogy említettük, a két versszak egy-egy katonaideált állít a középpontba. Elsőként a magyar könnyűlovasság ideálját, a huszárt jeleníti meg. Ismert, hogy története a 15. századi Magyarországra nyúlik vissza, vagyis I. Mátyás király (1443–1490) dicsőséges idejére. Szerepüket a hadászatban Bánlaky József így határozta meg: *„A könnyű lovasság, vagyis a huszárok a paizsosok alkotta biztonsági gyűrűből kitörve, mint elsők csapnak rá az ellenségre, azt folyton nyugtalanítják, de nagyobb erő elől rögtön kitérnek, majd a nehéz lovasság mögé húzódnak és amidőn a pillanat a támadásra újból kedvezővé válik, nyomban ismét előretörnek és váratlanul csapnak az azt nem is sejtő ellenségre.”*[919]

Huszárvirtus. Báry Péter erőpróbája. *1670 körül készült rézmetszet*

Bár történetük hosszú évszázadok alatt alakult, Berzsenyi szeme előtt minden bizonnyal a 18. század, különösen pedig a Mária Terézia korszakában,

[918] Ennek horatiusi párhuzamáról l. KŐRIZS, 2011. 50. Itt Berzsenyi Horatius Varius-ódájának (1. 6.) 4. versszakára alludál. A *Ki tudja* kérdésre Horatius alapján a válasz: „talán én”.

[919] BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme,* 11. II. A hadművészet állapota és fejlődése Mátyás király idején, MEK OSZK, elektronikus változat.

az örökösödési háborúkban betöltött szerepük lebeghetett. Ismert, hogy III. Károly török háborúiban főleg nyolc huszárezred aratott múltjához méltó sikereket. 1717. augusztus 5-én pétervaradi nagy csatájában Pálffy 22 lovasezrede, Nádasdy és Ebergényi huszárregimentje a török túlerő háta és oldala ellen indított fergeteges lovasrohamával győzött, alig két hét múlva (augusztus 16.) pedig báró Splényi generális a belgrádi csatában Orsováig, sőt, a Dunán túlra űzte a majd tízszeres túlerőt.[920] Mária Terézia nagy hadseregének összes háborúját 19 huszárezred harcolta végig kiemelkedő eredményekkel. Ekkor kezdődött huszárságunk fénykora – jegyzi meg Nagy Kálmán.[921] A továbbiakban is hosszabban őt idézzük: *„Az örökösödési háborúkban a kiváló huszárvezérek visszatértek az ősi magyar lovas harcmódhoz. Ezt a huszár harci művészetet ismerte meg és vette át egész Európa minden jelentős hadserege. […]*

A vezérek közül az egyik leghíresebb Nádasdy Ferenc volt (1708–1783), a nagyszerű hadvezéri képességű huszárgenerális, számtalan csata sorsát eldöntő vezér, aki 1742-ben Chotusitz-nél rohamával győzött, bevette Pisek várát, 1744-ben a Rajnán túl szétverte a franciákat. Merész portyázásainak hatására Nagy Frigyes porosz király kénytelen volt kiüríteni Csehországot. 1746-ban Piacenzánál (Olaszország) 7000 spanyolt fegyverletételre kényszerített. Legnagyobb sikerét a kolini csatában aratta 1757. június 18-án. Zieten oldaltámadását 28 százada rohamával megállította, 60 századával Zieten 80 századát megrohamozta, majd 100 százada élén megállította, végül negyedik rohama után Nagy Frigyes elrendelte a visszavonulást. A királynő a kolini győzelem emlékére megalapította a Mária Terézia Rendet, amelynek első négy nagykeresztese közül kettő – Nádasdy és Hadik – magyar volt. A döntő hatású haditettek után a kor 40 huszártisztje Mária Terézia Rendet kapott. […]

A kor másik leghíresebb huszárvezére Hadik András[922] *volt, aki közhuszárból emelkedett a tábornagyi rangig, majd egyetlen magyarként a bécsi Legfelsőbb Haditanács elnöki tisztét töltötte be. Erdély kormányzójaként ő volt a székelyek megmentője. A csángók róla nevezték el Hadikfalva községüket. Leghíresebb, igazi huszárbravúrja volt, amikor a porosz sereg háta mögött elfoglalta Berlint, s azt megsarcolva még 200 pár kesztyűt vitt a királynőnek ajándékul. A sarc hiányzó részét a berliniek utólag küldték el Hadiknak! Hadik kiváló portyázó törzstisztként tűnt fel Sziléziában. Előzőleg III. Károly török háborúiban, majd a németalföldi harcokban már mint lovasdandár parancsnok vett részt.”*[923]

A huszár eszményében tehát Berzsenyi korának, a közelmúltnak (18. század) és a magyar nemzeti hagyománynak a képe fogalmazódik meg, amikor a versszakban elkeseredett tusákról ad képet, s a huszár harcmodoráról: feladata a hadrendet megzavarni s áttörni a hadvonalakat. A *bús arculat* és a *dühöngő harag* az élet-halál küzdelem lefestése. A *keresztülront* szó pedig erejét, elszánt-

---

[920] A történeti adatokra nézve l. NAGY Kálmán, *A magyar huszár születése, dicső harcai és történelmi jelentősége* = CSIHÁK György, szerk., *A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai*, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület–Heraldika Kiadó, Budapest–Zürich, 2004. 23–31., hivatkozásunk: 27.

[921] UŐ., uo.

[922] Róla l. a fent említett kötet két tanulmányát: ZACHAR József, *„Jó erkölcsöt és becsületet”. Hadik Andrásról – keresztlevél hiányában;* UŐ., *Előkerült gyászjelentés Hadik András haláláról* = UO., 53–57.

[923] NAGY, 2004. 27.

ságát jelzi, amelyet a *magát* szóval erősít: tulajdonképpen bármi áron *keresztülvágja magát* az előtte álló hadrenden. A csaták s ezek ábrázolására már eposzi erő kellene.

A 4. versszak (13–16.) kapcsán úgy fogalmaztunk, hogy egy másik katonaideált, a hajdút jeleníti meg, amely inkább az elmúlt koroké s a könnyűgyalogos[924] katonaképviselője, hiszen Berzsenyi költői megjelenítése a gyalogos harcmodort vázolja fel. A lovas- és gyalogos katona ideáljával válik tejessé a had s a magyar virtus megjelenítése, amelyet a történelem távlatába helyez.

Magyar hajdú (1703)

[924] L. TAKÁTS Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása,* MTA, Bp., 1908. 32. *„Azokat a hajtókat, a kik a király vagy urak zsoldjára állottak,* iratos hajdúk*nak vagy* királyi hajdúk*nak nevezték. A régi írott emlékek ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig élesen megkülönböztetik a régebbi magyar gyalogoktól vagyis a darabontoktól.*"

Ebben a versszakban a *festeni* szó helyett már az *írni* főnévi igenév szerepel. Úgy véljük, az első szóhasználat kora katonáinak megjelenítésére vonatkozik, a második pedig már a történelmi múlt megírására, amely a 16–17. század eseményeire figyel. Emellett *descriptió*val, *iconismus*sal jeleníti meg a bajvívást és az ostromot.

Köztudomású, hogy a hajdúk története szorosan összefonódik Bocskai István, Báthory Gábor, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korával és harcaival. Rövid áttekintésünkben csak az ún. hajdúkatonákról kívánunk szólni, s nem foglalkozunk behatóbban eredetükkel, társadalmi megosztottságukkal, a királyi és szabad hajdúk kérdésével, letelepítésükkel s a felkelésekben, szabadságharcokban betöltött szerepükkel sem.[925] Inkább néhány szóval katonai szerepüket, jellegüket mutatjuk be.

Tudjuk, hogy a hajdúság Bocskai István koránál jóval korábban jelent meg a magyar történelemben, s a 15. század második felében és a 16. század elején eredetileg a hajdúk marhapásztorok voltak, olyan „hajtók", akik a délnémetországi, észak-itáliai vásárokra szánt magyarországi szarvasmarhákat terelték a külországi városokba. Ismert az is, hogy a török hódítás és a törökellenes harcok következében a hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében be is következett. A törökellenes háborúk azonban távolról sem teremtették meg minden hajdú számára a zsoldos katonai szolgálat lehetőségét. Ilyeneknek csak az ún. „iratos" vagy „királyi" hajdúkat tekinthetjük. A többiek zsold nélküli, csak prédából élő, ún. *szabad hajdú*k voltak. A hajdúság részint a török, részint a földesúri hatalom alól menekülők révén kiapadhatatlan forrással rendelkezett. A terhek alól menekülő jobbágy sarcolt fosztogatott helyett sarcoló és fosztogató lett, a jobbágyságból felszabadultnak érezte magát, ahogy Győrffy István írja.[926] Másik részük azonban a végvárakba szorult, ahol – Takátsot idézve – zsoldot és élelmet ugyan nem kaptak, de a harcban ejtett zsákmány az övéké volt. Ebből éltek. Ezért nevezik őket a német nyelvű iratok szabad zsákmányolóknak (*freibeutler*) is. Ezek a szabad hajdúk tehát igazában önkéntes gyalogok voltak. Ilyeneket majd minden *végházban* (végvárban) találunk. Az 1552-ben például Temesvárott a 200 magyar darabonton kívül szabad hajdúk is voltak.[927]

A hajdúk meghatározó harceljárása az ún. *hajdúles* volt, amelyről Takáts így ír: „*A mint a lest fölállították, vagy hogy akkori szóval éljünk: a* lesbe beállottak*, néma csöndben, jól elrejtőzve, napokig vártak a prédára. Csak a martalékul előre küldött legények mutogatták magukat. Ha csak lehetséges volt, a harczot mindig éjjelre halasztottak. Minél sötétebb volt az éjjel, annál borzasztóbb volt a harcz. A lesre hozott ellenfél, akár lovag, akár gyalog nép volt is, rendesen teljesen megsemmisült.*"[928] Különösen nehéz dolguk volt a lovascsapatokkal szemben, de fényes győzelmeket arattak. Takáts Sándor munkájában beszél a lovas hajdúkról vagy szabad huszárokról is. „*A 16-éves háború idején*

[925] A bőséges szakirodalomból elsősorban Nagy László könyveit forgattuk, különösen l. UŐ., *Hajdúvitézek,* Zrínyi, Bp., 1983. L. még a *Kisebbségkutatás* c. folyóirat 2004/3. számának (*a Bocskai-felkelés emlékezete*) tanulmányait, különösen: OROSZ István, *Bocskai István és a hajdúk,* uo. 340–345. Itt alapos bibliográfiát is látunk.

[926] L. GYÖRFFY István, *A hajdúk eredete,* Bp., 1927. 11. A gondolatmenetre nézve l. OROSZ, 2004. 341.

[927] TAKÁTS, 1908. 94.

[928] UŐ., uo. 36.

már lovas szabad hajdúkat is szép számmal találunk, különösen a Tisza hátán. Rákóczi Lajos, a hajdúk főkapitánya írja Belgioiosa-hoz Lippáról: »mennél hamarabb lehet, küldjön segítséget, ha többet nem is, akár csak ezer lovas és gyalog hajdút. Elég heában való hajdúhadak vagynak ott az Tisza két felén, mind lovas, mind gyalog.« Az 1597-ben már a királyi hadakban is találunk lovas szabad hajdúkat. A 17. század másik felében már felső Magyarországban is akadnak ilyenek. Az 1674. évben például Lipót meghagyja a magyar kancelláriának, hogy Lipótvár es Sellye számára privilégiumot állítson ki, melynek értelmében azon lovas szabad hajdúk, a kik itt letelepednek, ugyanazon kiváltságokat élvezik, mint a miket a győri és komáromi hajdúk ősi idők óta élveznek. A Dunántúl ezeket a lovas szabad hajdúkat szabad huszároknak is nevezték."[929]

Szólnunk kell fegyvereikről is. A lovassági szálfegyver volt a kopja, amely mintegy négy méter hosszúságú, keskeny négyszögletes vasheggyel. Könnyű s jellegzetes fegyverzetük a fokos vagy csákánybalta. Előfordult a nehéz fémfejjel ellátott fanyelű ütőfegyver, a buzogány is, és természetesen a szablya, valamint a lóravaló pallos és a tőr. Jellegzetes fegyver még a rövid csövű hajdúpuska.

A hajdú tehát meghatározó gyalogos katonaalakja a 16–17. századnak, ugyanakkor fontos szereplője e századok eseményeinek: a török- és Habsburg-ellenes harcoknak. Részt vesznek a tizenöt éves háborúban (1591–1606), amelynek fontos csatája az 1595-ös gyurgyevói diadal, majd az azt követő mezőkeresztesi csatavesztés. Tudjuk, hogy ekkor különösen például Várad védelménél (1598) vitézkedtek a hajdúkatonák.[930] Jelenlétüket Giorgio di Basta császári hadvezér is igényelte.

Nem sok idő múlva a hajdúkatonasággal mint már a Bocskai vezette Habsburg-ellenes küzdelem fő erejével kell számolni. Ezen időszakban (1604–1607) a Nagy László által *Bocskai angyalai*ként[931] említett gyalogoshad kitűnt például Kereki várának védésével, de fő erejüket mégiscsak harcmodoruk a rajtaütés jelentette. Ennek tulajdonítható pl. az álmosdi győzelem is. A várostromok sorában megemlítendő Nyitra várának megvétele, amellyel a Berzsenyi-vers által is jelzett ostromkép köszön vissza. Nagy László a következőképpen írja le a viadalt: „*Az ostromot azonban még nagyobb hevességgel folytatták, mint korábban. Amint a tüzérségi tűz okozta lángok csitultak, létrákat támasztottak a fellegvár falaihoz, s az alacsonyabb lőréseken keresztül »tüzes szerszámokat« hajigáltak be a védőkre. A falakról legörgetett kövek és gerendák elleni védelemhez ostromtornyokat fabrikáltak s ezek oltalma alatt közelítették meg a falakat.*" Végül a csata így végződik: „*Most már Forgách sem tehetett egyebet, átadta Nyitrát a »moslék emberek«-nek nevezett hajdúknak.*"[932] Hasonló s még nevezetesebb a várvívás volt Érsekújvár ostroma, ahol a hajdúk szintén kitettek magukért. Berzsenyinek tehát lehetett információja e jeles ostromokról.

---

[929] UŐ., uo. 108–109.

[930] Az eseményeket és az adatokat bővebben l. NAGY László, *Hajdúvitézek,* Zrínyi, Bp., 1983. A tizenöt éves háborúra nézve: 137–157.; itt: 148.

[931] L. UŐ., uo. 158–186.

[932] UŐ:, uo. 171–172. Nagy jelzi, hogy a várostrom részletes leírásáról KOMÁROMY András, *Rhédey Ferenc váradi kapitány* című írása ad áttekintést = Hadtörténeti Közlemények, 1894. 322–325.

Ugyancsak jelentős Báthory Gábor hajdúkatonáinak (1608–1613) a történelemben betöltött szerepe, ahol sorsuk a reformáció hitének megtartásával is egybefonódott.[933]

Történetük következő nagy fejezete Bethlen Gábor háborúiban (1616–1626) való részvételük.[934] Históriájuk ugyancsak a török- és a Habsburg-ellenességhez kötődik. Jelentősebb esemény pl. Pozsony elfoglalása.[935]

A török és a Habsburg-hatalom elleni küzdelem határozza meg további történetüket is a két Rákóczi György szolgálatában (1630–1660).[936] Az eddigi történeti adatok is jelezték viszont, hogy a velük kapcsolatos hadiesemények jobbára már az erdélyi fejedelemséghez köthetőek.

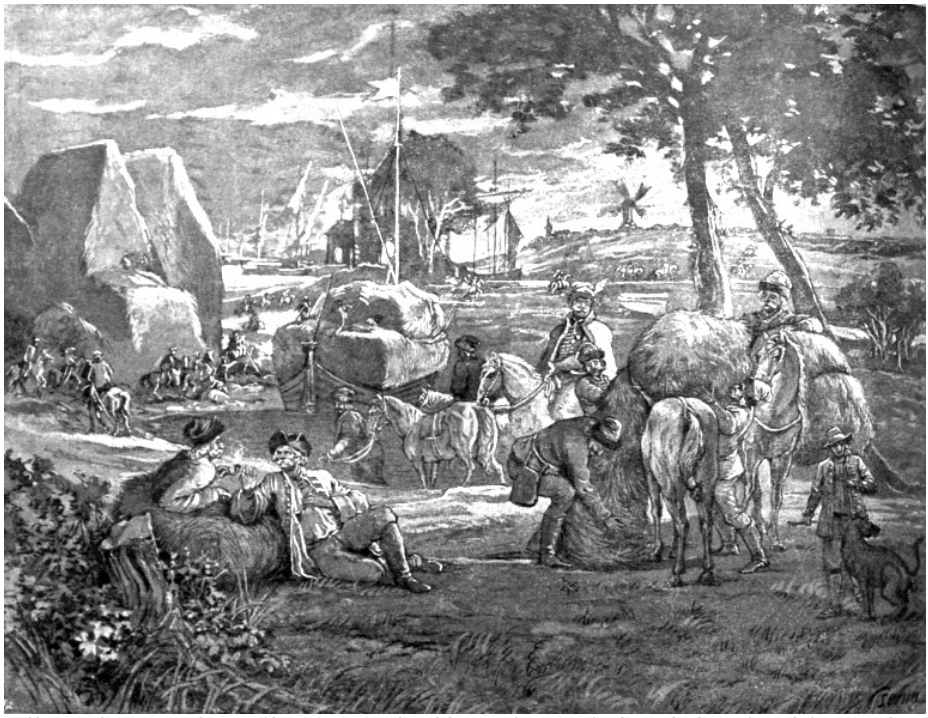

Táborozó magyar katonák a XVII. század közepén. – *Részlet a kölni városháza egykorú gobelinjéről. Az Athenaeum kiadásában megjelenő a* Magyar nemzet története *VI. kötetéből*

Az eseményeket tekintve a hajdúk kérdése először az „öreg" fejedelem nádor elleni harcában merül fel, akik összetűzésbe kerülnek Zólyomi Dáviddal, Háromszék főkapitányával. Leváltásával azonban lecsendesednek. A Borosjenőnél lévő csatában is jeleskednek. Általában már elmaraszталó vélemény fogalmazódik meg irántuk I. Rákóczi György 1644-es Habsburg-ellenes hadjáratában. A hajdúk, e katonáskodó népek, földtulajdonossá válván, szívesebben

933 UŐ., uo. 187–202.
934 UŐ., uo. 203–235.
935 UŐ., uo. 223.
936 UŐ., uo. 236–272.

tartották már kezükben az ekeszarvát, mint a kardot. Harcértékük csökken ugyan, mégis támaszai az erdélyi fejedelmeknek. Tény azonban, hogy az 1648 végén trónra lépő II. Rákóczi György uralkodása alatt csupán kisebb hadi akciókban vettek részt a hajdúk. Erdély hanyatlásával, a török fenyegetésével az 1659-es esztendő már a vihar előtti csend időszaka a hajdúság történetében – írja Nagy László.[937]

Ezzel el is érkeztünk 17. századi történetük végéhez, az 1661-től az 1699-es évig terjedő időszakhoz, ahol szintén a török- és Habsburg-ellenes harcokban való részvételükről kell beszélni.[938] „Nem tekinthető véletlennek" – írja Nagy László –, „hogy a magyar hajdúkatonák ismét akkor kerültek előtérbe, amikor nem nagy nyílt csaták megvívásáról volt szó, hanem olyan – főként manőverezésekből álló – küzdelemekről, mint az 1670-nel kezdődő *kuruc–labanc* harcok."[939] Mindkét társadalmi csoport a török ellen is küzdött, de főként végvárakból elbocsátott hajdúkatonák először a kurucoknak nevezett Habsburg-ellenes felkelők táborába kerültek. Viszont 1673–1677 között a hajdúvárosok lakói többnyire a Habsburg-uralkodó rendelkezéseit követték. Ennek ellenére a hajdúvárosiak és a kurucok rossznak mondható kapcsolata ellenére Thököly hadában szép számmal voltak hajdúkatonák.[940] A kuruc ügy hanyatlása, Bécs sikertelen ostroma, a visszafoglaló háborúk diadalai a hajdúkatonák nagy tömegét ismét a török ellen küzdők táborába vitte. Az 1683-tól tartó időszakban számuk a törökellenes harcokban egyre nő. A seregekhez érkező magyar *talpasok* valószínűen a hajdúkatonák. Elmondható tehát, hogy a 17. század második felében a hajdúkatonák nagy tömegei hol a török, hol a Habsburg-hatalom ellen küzdöttek.[941]

Berzsenyi versbeli utalása ezekre az eseményekre is immanensen rámutat (a török és a Habsburg-hatalom elleni küzdelmek), ha felidézzük a hajdúkatonaság történetét. Költeményében azonban igen valószínűen virágkorukra, a Bocskai-időszakra gondol elsősorban. Ezzel térjünk is vissza azonban a költeményhez!

Ahogy jeleztük, Berzsenyi versében megjelenik idealizált alakja. Az *öklelő Hajdú' vivása* (13–14.) kifejezés bajvívására, küzdelmére utal, az *öklelés* pedig – az öklelő bika gyors mozdulatára utalva – heves támadására. A képből a lovasokat támadó csatajelenet bontakozik ki, a hajdú támadása a lovasok ellen irányul: *amikor a' lovast / Dárdája szórja*. Takáts Sándor is a lovassággal vívott kemény harcaikat szemlélteti a magyar gyalogságról írott könyvében. Itt, az idézett részletben éppen a törökellenes összecsapások egy jelenetéről számol be: *„A hajdúk csodálatos kitartása, rettenetes erőfeszítése különösen akkor, tűnt ki, midőn lovas sereggel találkoztak. Az 1564. évben például az egri hajdúk Fülek mellett lest vetettek. A mint éppen prédára vártak, derék bezlia es iszpahia lovasság érkezett oda. A török lovasok kapitánya észrevette ugyan a hajdúk lesét, de szentül hitte, hogy vitézeivel sikerül keresztültörnie. A kapitány parancsára a szpáhi oglanok s a bezliak eresztett zászlókkal ságuldva rohantak a hajdúkra.*

[937] UŐ., uo. 267.
[938] UŐ., uo. 272–300.
[939] UŐ., uo. 278.
[940] UŐ., uo. 284.
[941] UŐ., uo. 297.

A dárda kifejezetten dobásra volt kitalálva, ezért rövidebb és könnyebb volt, mint a csak kézitusára használt lándzsa."[942]

A Takáts-idézet választ is ad a Berzsenyi-versszövegben szereplő *dárdája szórja* kifejezésre, ugyanis itt a kézitusára használt, döfésre és hajításra alkalmas nyíl alakú pengével ellátott fegyverről van szó. Római és magyar vonatkozása egyaránt lehet, ugyanis utalhat a római *pilum*ra (hajítódárda), amelyet a római gyalogság használt, különösen várvédelemkor, az ostromlókra dobva, s római gyalogsági szokás volt az is, hogy a pilum elhajítása után rántottak kardot. Magyar vonatkozását tekintve pedig lehet a kelevéz, a régi magyar dobólándzsa, amelynek hegye háromágú, krokodilszív vagy polipfej alakú. A sor tehát a lovasokra dobó hajdút jeleníti meg. A versszak (15–16.) ezután a várat ostromló gyalogos hajdút jeleníti meg, aki a *mennykövek közt*, vagyis a fentről jövő ellenállás (lövedékek, kőhajítás, nyílzápor stb.) ellenére is bátran ostromolja a *meredek* várfalat.

Berzsenyi a huszár és a hajdú – akik a lovas- és gyalogoskatona eszményét testesítik meg – megjelenítésével fordul a dicső múlt felé, mintegy e két hívó szóval jelezve a dicső csatározásokat s a dicső múltat. Ennek megjelenítésére s megírására a horatianus eposzi igény *elhárítás*ának tudatában ő sem vállalkozik.

Merényi Oszkár Berzsenyi verseinek kritikai kiadásában[943] jelzi, hogy a *berzsenyianizmus* jegyében az ifjú Vörösmarty az 1818-ban írt cím nélküli, de éppen a Berzsenyitől átvett kezdősor alapján *Ki fogja méltán…* kezdetű költeménye már a niklai költő történelmi jelzésein túlhaladva a *regényes (romantikus)* régmúltból szeretné felidézni a hon vitézeit és nagyjait. Őket az őstörténetiség jegyében Kelet hatalmasaival, a perzsákkal veti össze (persze nem hiányzik itt sem az antik tájékozottság, Hérodotosz művének ismerete; masszagéták), majd Attila, Róma és a törökverő Hunyadi jelenik meg. Példaként csak az első két versszakot idézzük:

Ki fogja méltán zengeni érdemes
Honnunk Vitézit, 's Nagyjait, a' setét
Óság ködéből visszahozván
Léteiket ragyogóbb Egünkre?

Egy könyre-késztő nyájas öröm repes
Szívemben a' szép Hajdaniság eránt,
Melly őseinknek szerte zörgő
Fegyvereit lelapúlva nézte.[944]

Az alkaioszi, azaz horatiusi mértékben írt költemény – ahogy Brisits Frigyes megjegyzését közli a kiadás – szinte előhang Vörösmartynak az előidőket idéző későbbi költészetéhez, amely majd eposzi hangot követ. A más történelmi jellegű Berzsenyi-utalásokkal szemben a múlt a *setét Óság köd*ére irányul, ahonnan majd a teremtő képzelőerővel lehet annak eseményeit felidézni.

---

[942] TAKÁTS, 1908. 36–37.
[943] BDKM–MERÉNYI, 1979. 363.
[944] A költeményt a kritikai kiadás szerint közöltük. L. *VÖRÖSMARTY Mihály összes művei, I. Kisebb költemények,* szerk. HORVÁTH Károly–TÓTH Dezső, Akadémiai, Bp., 1960. 115–117. A Jegyzetet l. 529–530.

Folytatva Berzsenyi versét: a két kérdő versszakra (3–4.) – *Ki tudja méltán* – két *én-versszak* (5–6.) felel, amelyben visszatér a 2. versszak idilljéhez és a szerelmi témához:

Múzsám mosolygóbb tájakon andalog,
A' csendes erdő' boltjaiban szeret
Víg lantja zengni, s rettegéssel
Néz az erős hadak' istenére.

A' csergedő víz partokon énekel
Vídám enyelgést 's gyenge szerelmeket,
'S tőled, tetőled, szép Melissza,
Kér koszorút epedő ajakkal.

Az 5. versszak (17–20.) személyesítése a *Múzsám* szóval nyer teret, amelynek jelentése: költészetem. Annak tere pedig a *mosolygóbb tájak* és a *csendes erdő boltjai*. A horatiusi vidéki, sabinumi idill érintkezik Sömjén vidékének bájával. Ott szeret a *nem hadi* Múzsa, ahol a megszemélyesített táj mosolyog, s metaforával a *csendes erdő' boltjaiban,* azaz boltívszerű lombsátrai alatt időzik. Vagyis ott *szeret lantja zengni,* ott s arról születnek az ihletett költemények, amelyeket a finom rokokó természeti bája szül. Ezzel ellentétes a befejező mondat (19–20.), amelyben az *erős hadak istené*től, azaz Marstól határolódik el, azaz itt kap szerepet ismét a *recusatio*: arra rettegéssel néz.

A versben a Venus–Mars (szerelem és/vagy háború) kettősség és ellentét kettejük mítoszának értelmezésében is megjelenik, amely később Jacques Louis David (1748–1825) *Venus elcsábítja Marsot* (1824) című festményén is megragadható. A hadifegyvereitől lassan megváló s magát az élvezeteknek (a három Grácia jelenléte) s a szerelemnek (Cupido és Venus jelenléte) magát átadó Mars ábrázolásával a kép üzenetében megfogalmazódik, hogy háború helyett jobb az égi s földi szerelem.

A 6. versszak (21–24.) meghatározó alakja ismét a Múzsa, aki *csergedő víz partokon énekel*. Vagyis folytatódik az idilli táj lefestése, amely a szerelem idilljét vonja maga után, ugyanis a tárgy a *Vídám enyelgés 's gyenge* [gyengéd] *szerelmek*. Mindkét kifejezés a rokokó jellegű földi Aphroditére utal, s természetesen a már megidézett Anakreónra. Az enyelgés a *szerelmes nyájaskodás*t jelenti, amelynek következménye a *gyengéd szerelem*. A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint a nyájaskodás ezt jelenti: „*Nyájasan, édesen tréfál, gyöngéden kötődik, nem annyira elmés ötletekkel, mint az érzéshez szólva.*"[945] A 23. sorban jelenik meg a vers címében szereplő *szép Melissza* (korábbi változatában: *szép Ilonka*), akivel a vers *más–én* világának újabb dimenziója jelenik meg: a *te,* amelyet a *tőled, tetőled* névmásokkal nyomatékosít. Így a vers világa a *más–én–te* módozatra terjed már ki, ahol az utóbbi a szerelmet jelenti. A kései David-képre utalva Venus koszorút helyez Mars fejére. Berzsenyi versében a költő kér koszorút a *szép Melissz*ától, méghozzá *epedő ajakkal,* azaz csókra vágyakozva.

Az utolsó (7.) versszak az eposzi, hadakat megverselő költészet elutasításával (*recusatio*) a költői irányt kereső poéta világának önmeghatározását fogalmazza meg.

[945] CZUCZOR–FOGARASI, 2., 1862. 360.

25 *Édes jutalmam verseimért te légy!*
Tűzz egy virágszált barna hajam közé:
Nem kell borostyán, nem kiáltó
Pároszi kő nyugovó poromra.

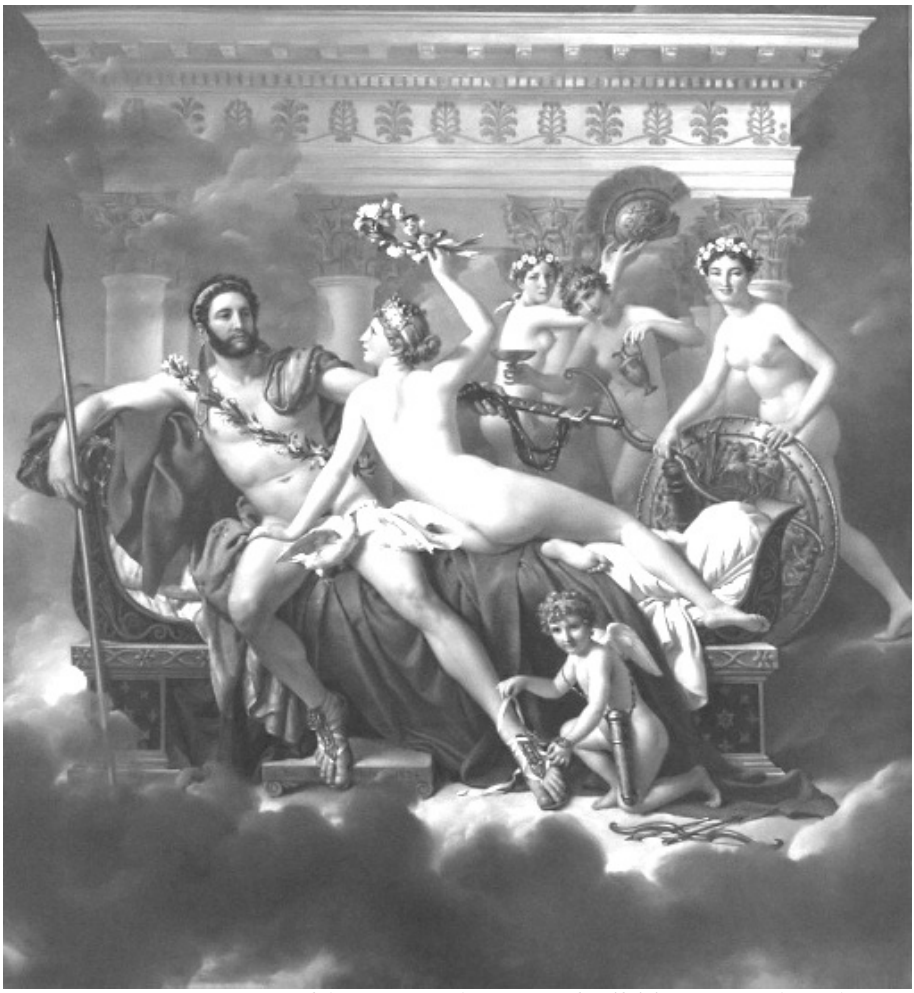

Jacques Louis David (1748–1825), Venus elcsábítja Marsot *(1824)*

A vágyott csókot verseiért reméli: *Édes jutalmam […] te légy*, vagyis – catullusi és horatiusi allűrökkel – szerelmi költészete áraként s nyomán reméli a csábítást és a csókot. Immár a *te és én* relációban kéri a költői koszorú helyett csupán a virágszálat. Mivel nem vállalta sem az eposzt, sem Pindarosz magasztos költészetét, a *privatum* világában várja múzsájától (Melisszától/Ilonkától) az elismerést. David festményén is Mars nem babérkoszorút kap, mert az a győzelem jelképe, legyen hadi vagy költői versengés, hanem a szerelmet jelentő virágkoszorút. Berzsenyi ebből (a kötelező költői szerénységgel) mindössze egy szálat kér szerelmi költészete elismeréséül. A 27–28. sorban el is utasítja a győzelmet s egyúttal a halhatatlanságot jelentő (*nyugovó porom*) borostyánkoszorút (*nem*

kell borostyán), valamint az ugyancsak a halhatatlanság szimbólumaként felállított *monumentum*ot (emlékművet) is, amely a görögöknél s az ókori Rómában a legnemesebb művészi anyagból paroszi márványból (*Paroszi kő*) készült. A horatiusi ihletést láthatjuk a 28. sornál, hiszen például a *Carmen*ek 1. 19. versében (*Ad puerum suum. De Glycerae amore*) a paroszi márványkőhöz hasonlítja szépségét (5–6.): „*Urit me Glycerae nitor / splendentis Pario marmore purius*".[946] Tudjuk, hogy Horatius a 2. 18. *carmen*ben (17–18.) megvetően szól a halál torkában lévő ember fösvénységéről, elutasítva, hogy még halála napja előtt is a márvány fejtésével foglalkozik: „*tu secanda marmora / locas sub ipsum funus*."[947]

*

Óhatatlanul észre kellett vennünk s láttuk Berzsenyi költeményének horatiusi s római ihletettségét (*imitatio, horatianizmus*), ugyanakkor az *aemulatió*val s az élmény személyes megragadásával *saját* versvilágot teremt (*berzsenyianizmus*). A versszakokban az eposzi műfaj (s egyúttal a politikum) elhárítása és a privatum útjának kijelölése, a szerelmi költészet megragadása lüktet s váltakozik: az elsőre a második felel, mire a másodikra a harmadik, negyedik, arra pedig az ötödik és a hatodik, végül a hetedik zárja a költeményt. A magasztos, eposzi témát Homérosz és Pindarosz költészetének *recusatió*jával nyitja, majd a héroszi csatákat idéző, a közeli nemzeti múltra visszatekintő témákat is hárítja. Helyette a görög-római jellegűvé alakított vidéki birtok hangulatának idillje jelenik meg, amelyet a Múzsa tesz költőivé. Az idilli látványt és hangulatot a szerelem érzése követi, majd kissé ovidianus irányadása: a szerelmes versekkel való csábítás eredménye az ő költői jutalma.

E vers ürügyén is joggal idézhetőek Barta Jánosnak Berzsenyi költészetével kapcsolatos líraian lételméleti megállapításai: „*Berzsenyi költészetének tárgya: saját élete. […] Az ő tárgya, a maga élete, nem tartalmaiban és elszigetelt mozzanataiban, hanem egészében. Minden sorának végső alapja: az igazi életkör keresése. Az igazi életkör az igazi én: ugyanegy dolog két oldala. Igazi életköröm ott van, ahol leginkább otthon érzem magam, – ahol életem nem hull szét naponta az »éntelen« foglalatosságok mozaikjává, hanem minden művemben, minden percemben azt mondhatom: ez* én *vagyok. […] Igazivá az a kör válik, ahonnan az örökkévalóság szól hozzám, ahol a számomra elérhető legvégső valót ismerem meg; elmémmel és munkámmal benne élve, benne részesedve emelkedem én is az igazi létezéshez.*

Berzsenyi költészete: lebegés igazi és nem-igazi lét határán; ujjongó elzárkózás a megtalált igazi lét szentségében vagy néma szembenézés a végső valósággal: a mindenek elmúlásán át megnyilvánuló Istenséggel."[948]

E költeményben is (Barta szavaival) az *ujjongó elzárkózás*t látjuk, *a megtalált igazi lét szentségében.*

---

[946] HORATIUS, 1961. 96., magyarul: 97.
[947] UŐ., uo. 170–171.
[948] BARTA János, *Berzsenyi* = Válasz, 1935. 109. L. még UŐ., uo., *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1976. 404–415., itt: 404.

6. HORATIUSI SUGALLAT: A POLITIKUMTÓL A SZERELEM PRIVATUMA FELÉ. BERZSENYI DÁNIEL *AMATHUS* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE

Vizsgáljuk meg a következőkben a *Melisszához* című költemény *előversét* (tudjuk, hogy korábbi keletkezésű), az *Amathus* címűt, amelynek minden bizonnyal *párja* az előzőekben tárgyalt, de (az előbbiekből eredően) később keletkezett óda.

Mit főz magában Gallia' Sándora
'S a' zordon észak rettenetes feje?
Mely öblöket zár, merre tart 's ront
Anglia nagy koszorúsa, Nelson?

Nem gondom. Így volt, így marad a' világ.
Forr, mint az áldz tengerek, a' midőn
A' szélvészek bérczodvaiknak
Vas kapuit 's reteszit leszórván

A' bús haboknak zúgva rohannak, és
A' képtelen harcz itt hegyeket temet,
Ott új világot hoz fel; – egymást
Váltja örök romolás 's teremtés.

Mint a' setét völgy csermelye, életem
Elrejtve lappang 's halkva csörögdegél
A' laurus erdők' szent homályin,
Illatozó Amathunt' ölében.

Nincs itt kegyetlen had 's veszedelmes ércz,
Mellyért halandók véreket ontanák;
Nincs itt gonoszság' cimborája,
Sem nyomorúlt fene nagyravágyás.

Itt Ámor ápol 's Píeri gyenge Szűz
Nektárpohárt nyujt 's ambroziás kebelt,
'S a' lelkes élet játszva felleng
Hesperidek' bibor aetherében.

[1799 körül][949]

Már a régebbi Berzsenyi-szakirodalom is (ahogy ez elől az újabb sem tért ki) is felvetette a két vers, az *Amathus* és a *Melisszához* című kapcsolatát, különösen, hogy (mint jeleztük és ismert) Kölcsey recenziójában azt írta, az „Amathusz *a'* Melisszához *iratottra nézve stb. nem egyéb visszaemlékezés-*

[949] BDKM–MERÉNYI, 1979. 26–27. A jegyzeteket l. 342–350.

nél."[950] Ezért Erdélyi János Berzsenyi-tanulmányában így jellemzi az *Amathus*t: „*Már KÖLCSEY megrovása és BERZSENYI saját elismerése szerint is hasonlít* Melisszához *írt költeményére: igen, de ez hasonlít HORÁCZnak egyik ódájára, mint fölebb már említve volt. Itt tehát nem magát ismétli BERZSENYI, mint KÖLCSEY mondja, hanem követi HORÁCZot, mint vizsgáló hiszi, másod fokozatban.*"[951] Vagyis (erre a *Melisszához* című versnél hivatkoztuk)[952] Erdélyi nem foglalkozik az időrendiséggel, hanem (feltételezve, hogy az *Amathus* a későbbi) nyilvánvalóan kimondja a *Melisszához* című vers horatiusi *imitatió*ját, amelynek a másik költemény ugyancsak horatiusi utánérzete, de csak *másod*fokozatban, azaz már volt ilyen, a *Melisszához* című. A *horatianizmus*t (amely újabb összekötő kapocs lehet a két költemény között) erősíti Horváth János is, aki a *Horatiusi életbölcsséget valló költemények* között ír a versről.[953]

Az újabb összefoglalókat tekintve Csetri Lajos Berzsenyi könyvében kiemeli, hogy a szakirodalom hagyományosan a két vers összetartozását hangsúlyozza, de megjegyzi, nézete szerint túlhangsúlyozza. Össze is foglalja, hogy mi vezette korábban a kutatókat, hogy összetartozásukat feltételezzék: „*mindkettőben elsősorban a privát élet boldogsága felé forduló szerelmi ódát éreznek*" – írja.[954] Úgy véljük, a horatiusi hatást (a *horatianizmus*t) figyelembe véve többről van szó, mint szerelmi ódáról. Mindkét költeményben a görög előzményekre is figyelő horatiusi *recusatio* a meghatározó, amely nemcsak az eposzi téma megverselésének *elhárítás*ára terjed ki, hanem a politikuméra is, egyúttal a horatiusi életmód választására, amely a *privatum*ban keresi s találja meg a boldogságot. Ennek fő színtere természetszerűen az idilli vidék világa és a szerelem keresése, a szerelmi költészet művelésének igénye, amely *költői iránymeghatározást* rejt magában.

Vizsgáljuk meg először a horatiusi hatásokat, amelyeket – Csipak Lajos tanulmánya után – Merényi is felsorol a vershez fűzött magyarázatokban.[955]

6. 1. Az *Amathus* című vers horatianizmusát jelző centói és reminiszcenciái

Fontos forrása tehát Csipaknak a horatiusi hatásokat vizsgáló munkája, amelyben így ír a versről: „*A C. II. 11. hatása alatt írja meg »Amathus« […] című költeményét. Horatius arra hívja fel Quinctius Hirpinust, hogy ne kutassa, miben töri a fejét a harcias kantabriai és a scytha, úgyis eltűnik az ifjúság, elhervad, mint a tavasz virága; miért nem hever inkább a magas platán és fenyőfa tövében? Hozasson bort, hivassa a citherás Lydét. Berzsenyi magáról mondja, hogy nem gondol azzal, mit főz magában Gallia Sándora s Anglia nagy koszorúsa, Nelson. Azzal vigasztalja magát, így volt ez mindig, szakadatlan harcok színhelye a föld. Ő félrevonultan a világ zajától élvezi a nyugodalmat, ápolja Ámor és a pieri gyenge szűz. E tartalmi ismertetés eléggé feltünteti a különbséget. Horatius féktelen örömök élvezésére hív fel, Berzsenyi a vidám, de mértékletes, nyugalmas életet rajzolja, amelynek nem a mámor, bor és sze-*

[950] KFMM– GYAPAY, 2003. 59.
[951] ERDÉLYI, 1886. 76.
[952] UŐ., uo. 74.
[953] HORVÁTH, 1960. 60., illetve a versről: 64.
[954] CSETRI, 1986. 152.
[955] BDKM–MERÉNYI, 1979. 346–347.

relem a legnagyobb kincse, hanem éppen a költőnek a – lelke. Ha a szerkezet és a kifejezések a C. II. 11. hatását mutatják is, de a hangulatot tekintve inkább a C. 1. 17. és a III. 16-al állítható párhuzamba."[956]

Csipak a horatiusi költeményben a politikum időszerűségével való elfoglaltságot veti össze az emberi életidő múlásával és az örömök illanékonyságával („*eltűnik az ifjúság, elhervad, mint a tavasz virága*"). A horatiusi válasz erre – felfogása szerint – a gyönyörök (hédoné) keresése: „*Hozasson bort, hivassa a citherás Lydét*". A római költő *carpe diem*-kifejezésének magyarázatánál láttuk, hogy nem a gyönyörök hajszolásáról („*Horatius féktelen örömök élvezésére hív fel*") van szó, hanem inkább az életnek az egyéni lét szempontjából tartalmasabb s vidámabb megéléséről, mert az élet rövid. Itt is a már többször taglalt időszemlélet-problémát kell látnunk, amit korábban a *tempus és mors* kérdéseként foglaltunk össze.[957] Amennyiben e tézis elfogadható, nem igaz Csipak összevetése: a horatiusi vers a hédoné jegyében fogant, míg „*Berzsenyi a vidám, de mértékletes, nyugalmas életet rajzolja, amelynek nem a mámor, bor és szerelem a legnagyobb kincse*". Ahhoz, hogy a horatiusi és a berzsenyies versvilághoz közelebb jussunk, érdemes megvizsgálni a horatiusi vers 16–18. századi magyarázatos kiadásainak megközelítéseit.

6. 1. 1. Horatius 2. 11. ódájának magyarázatai néhány 16–18. századi kommentár alapján

A 16–18. századi kommentáros kiadások között is látunk olyan értelmezést, mintha itt az örömök habzsolásáról lenne szó. Mielőtt ezekre rátérnénk, idézzük fel az alkaioszi mértékű horatiusi ódáról Borzsák István szavait, aki azt írja, hogy sztoikus számvetés az *ultima linea rerum*mal [*Epistulae,* 1. 16. 78–79.: *„»Ipse deus, simulatque volam, me solvet.« Opinor, / hoc sentit »Moriar«. Mors ultima linea rerum est.*"[958]], vagyis az elmúlással, a halállal. Ebben az összefüggésben már más értelmet nyer Csipak megfogalmazása, hogy a költő legnagyobb kincse, lelke, vagyis élete, egyéni léte. Úgy látjuk, van egyértelmű párhuzam a horatiusi diatribé és a Berzsenyi-vers között.

A horatiusi költeményt részben már a *Barátomhoz* című vers centói kapcsán érintettük, érdemes azonban itt, hogy a Berzsenyi-aemulatio egyértelműbb legyen, a vers szövegét közölni:

Quid bellicosus Cantaber et Scythes,
Hirpine Quincti, cogitet Hadria
divisus obiecto, remittas
quaerere nec trepides in usum

poscentis aevi pauca. Fugit retro
levis iuventas et decor, arida
pellente lascivos amores
canitie facilemque somnum;

[956] CSIPAK, 1912. 126–127.
[957] TÓTH, 2018.
[958] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 227.; HORATIUS, 1961. 530–531. „*»Megszabadít isten, ha kívánom!« Gondolom, arra / célzott: »Meghalok« – és nincs több kín túl a halálon.*" Ford. MURAKÖZY Gyula.

non semper idem floribus est honor
vernis, neque uno luna rubens nitet
voltu: quid aeternis minorem
consiliis animum fatigas?

Cur non sub alta vel platano vel hac
pinu iacentes sic temere et rosa
canos odorati capillos,
dum licet, Assyriaque nardo

potamus uncti? Dissipat Euhius
curas edacis. Quis puer ocius
restinguet ardentis Falerni
pocula praetereunte lympha?

Quis devium scortum eliciet domo
Lyden? Eburna, dic age, cum lyra
maturet, in comptum Lacaenae
more comam religata nodum.[959]

Nézzünk néhány *argumentum*ot a vers egészé illetően! Lambinus rövid összefoglalója: „*Omissis curis, iucunde vivendum esse*" (*A gondokat mellőzve/elűzve vidáman/megelégedetten kell élni*).[960] A *iucunde* utalhatna a *hédoné*re, de itt is inkább az élet *megéléséről* van szó, amelyet a gondok akadályoznak. Hasonló meghatározást látunk a Lambinust követő Torrentiusnál, valamint Desprez kiadásában is. Ez utóbbinál: „*Hilariter vivendum, omissis curis*" (*Boldogan/vidáman kell élni, miután a gondokat elűzzük*).[961] Úgy véljük, a vers veleje a gondok elhárításának vágya, amely a boldog élethez vezet.

Ezek után nézzük a versszöveg magyarázatait! A költeménynek csak az első két versszakát szokták kiemelni a Berzsenyi-vers szempontjából. Így erre fókuszálunk, de néhány szentenciózus s a horatianizmus szempontjából fontos gondolatot is kiemelünk.

Egyértelmű, hogy az 1. versszak a külpolitikai és a háborús gondoktól menekülő költőről van szó, akit – ahogy a 1. 26., ún. Lamia-ódában (*Ad Musas*) – az életörömök (illetve ott az *édes Múzsa*) mentesítenek.[962] Az itt megidézett külső ellenség, a harcias észak hispániai canteber(eke)t [Καντaβροι] és a szkítá-

[959] HORATIUS, 1961. 152–155. „*A harcra szomjas cantaber, és kitől / a közbülálló Adria elkerít: / a szkíta, mit forral, ne fürkészd, / Quinctiusom, kicsivel beérő // létért se reszkess! Hátrafelé oson / a játszi-könnyed ifjukor és a báj; / dévaj szerelmet s nyájas álmot / messzire űz az aszott öregség. // Tavasz-virágok dísze hamar-tünő, / s nem változatlan fénylik a holdkorong. / Miért csigázod véghetetlen / gondolatokkal a véges elmét? // Sudár platán vagy tűlevelű alatt / ledőlve ekképp, míg adatik, miért / nem iddogálunk, rózsalánccal / illatosítva fehér hajunkat // s asszír kenettel kenve meg? Euhius / eloszlat őrlő gondokat. Oltani / melyik fiú fürgébb Falernus / lángitalát e futó patakból? // Ki csalja Lydét át, a ledér leányt / távol lakából? Mondd: elefántagyar / lanttal siessen, fürtjeit, mint / spártai nő, sima kontyba kötve.*" Ford. KÁRPÁTY Csilla.

[960] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121.

[961] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 222.

[962] A horatianus lírafelfogás és életszemlélet miatt érdemes e rövid veret itt idézni: „*Musis amicus tristitiam et metus / tradam protervis in mare Creticum / portare ventis, quis sub Arcto / rex gelidae metuatur orae, // quid Tiridaten terreat, unice / securus. O, quae fontibus integris / gaudes, apricos necte flores, / necte meo Lamiae coronam, // Pimplei dulcis! Nil sine te mei / prosunt honores: hunc fidibus novis, / hunc Lesbio sacrare plectro / teque tuasque decet sorores.*" HORATIUS, 1961. 106. Magyarul uo. 107.

kat, Róma ellenségeit nevezi meg. Ez utóbbi gyűjtőfogalomként szerepel, amely a távol-keleti és az északi népeket egyaránt jelöli. Tudjuk viszont, hogy a cantaber népcsoport Kr. e. 25-ben meghódolt ugyan Augustusnak, de végleges pacifikálása csak Agrippának sikerült (Kr. e. 19.).[963]

Lambinus más horatiusi ódai szöveghelyekre hivatkozva határozza meg a *cantaber* népet: a 2. 6. óda 2. sorában szerepel: „*Cantabrum indoctum iuga ferre nostra*" (*Igánkba hajtani a fékezhetetlen cantabert*). Szót ejt arról is, hogy a cantabereket Agrippa győzte le, amelyet a költő megemlít az Icciushoz szóló episztolában (1. 12. 26–27.: „*Cantaber Agrippae, Claudi virtute Neronis / Armenius cecidit (Agrippát immár szolgálja a cantaber, és az / örményt is leigázta Nero)*".[964] Még a 3. könyv 8. verse (22.) is említi a cantabereket: „*Cantaber sera domitus catena*". A szkítákról nem ír, olvashatunk róluk viszont Despreznél, aki az 1. 35. carmen 9. sorára is hivatkozva azt írja, hogy a szkíták alatt az illíreket, dalmátokat, pannonokat és dákokat kell érteni. Azokat, ahogy minden északi népet is, akiket a szkíta név alatt értettek. Őket pedig háborúval fenyegette Tiberius Nero, Drusus Nero testvére, aki consuli hivatalt viselt T. Quinctio Crispinusszal, aki nézete szerint a versbeli Hirpinus.[965]

Lambinus magyarázatai között szerepel a 3–4. sor *remittas / quaerere* kifejezése, amely a horatiusi élet- és időszemlélet kifejezése, hiszen hasonlóan fogalmaz a híres Thaliarchus-ódában (1. 9. 13.: „*quid sit futurum cras, FUGE QUAERERE*". Vagyis: *ne kutasd, ne fürkészd*. Lambinus még a következő körülírásokat említi: *omittas quarere (hagyj fel keresni),* vagy inkább: *remissius quaeras (kisebb mértékben keresd)*.[966]

A 4–5. sor *nec trepides in usum / poscentis [aevi pauca.]* (*Ne remegj a kevéssel beérő élet haszna miatt*) kifejezése átvezet a 2. versszakhoz. Igen szemléletes a horatianizmus szempontjából Bede Anna fordítása: „*s ne remegj e létért, / hisz kurta úgyis*."[967] Borzsák István így ír e sorról: „*merész szókapcsolat az* usus-*t az ideges reszketés […], ill. a telhetetlenség miatt reszkető céljának tünteti fel, holott az emberi élet a kevéssel beéri (*aevum pauca poscit*)*".[968] Ugyanakkor felhívja a figyelmet e hely lucretiusi megfelelésére: *De rer. nat.* 2. 20–21. („*ergo corpoream ad naturam pauca videmus / esse opus omnino*").[969]

Lambinus a következőképpen értelmezi: sem a gyötrő, sem a nyugtalan fáradalmak nem vezetnek haszonra, azaz az élet hasznára, amely, mivel rövid, keveset kíván, s megelégedett a szerényebb javakkal.[970]

Desprez magyarázatában elsőként a *nec trepides in usus etc.* kifejezést értelmezi. Ebből látszik, írja, hogy Quinctiusnak voltak javai, s félt attól, hogy a fent említett ellenség arra csapást mér s elpusztítja, ha Apuliába jön. Talán odahelyezték őket, vagy talán ott született, vagy pedig sokáig ott időzött családnevet is nyerve, ugyanis a Hirpinusok apuliai nemzetség. – Az 5. sor *poscentis aevi pauca* kifejezést így értelmezi: vigasztalja a fentiek miatt Horatius Hirpinust,

963 L. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 208.
964 HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121. HORATIUS, 1961. [518.] 519. Ford. URBÁN Eszter.
965 HORATIUS–DESPREZ, 1817. 222.
966 HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121.
967 HORATIUS–BEDE, 1989. 67.
968 HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 227.
969 UŐ., uo. L. LUCRETIUS–TÓTH, 1997. 47.
970 HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121. „*nec labores, neve sollicitus et anxius sis in usum, id est, propter ususm vitae: quae cum brevis sit, pauca desiderat, bonorumque mediocritate contenta est.*"

hogy – habár kárt szenved családi birtoka – neki elég fog maradni, amiből fenntartja életét, amely rövid és a kevéssel legyen elégedett. Aztán később helyesen vegyíti ezt azzal a poéta, hogy boldogan kell használni a jelenlévő dolgokat és vidáman kell élni, ameddig a végzet engedi.[971]

Lambinusnál az 5. sorban lévő *fugit retro* szókapcsolat értelmezése: mivel az ifjak öregek lesznek: a jobb évek eltávoznak, hirtelen előállnak a gondok, az ősz haj, a ráncok, a betegségek, a vénség. Hasonlót találunk Desprez magyarázatában is, ahol még inkább a horatianizmus gondolata nyer teret: íme, látod, hogy már elillant az ifjúság: megjelenik az ősz haj és az öregség kellemetlensége; tehát éljük meg a napot (*carpamus diem*) és a gyönyöröket, addig, míg lehet.[972]

Lambinus magyarázataiban a *decor* (6.) a szépséget jelenti (*forma, pulchritudo*), az *arida… canitie* (6.; 8.) magyarázata pedig: az öregség a szárazságból (kiszáradásból) keletkezik, ahogy Arisztotelész is tanítja. Ezért mondja, hogy *aszott öregség és aszott öregek*. Az ősz haj is jelenti az öregséget, ahogy az 1. 9. vers 17–18. sorában: „*donec virenti canities abest / morosa*." – A 7. sor *pellente lascivos amores* magyarázataként közli, hogy az öregség nem illő a szerelmekhez, s a legnagyobb mértékben gyötri és szenvedteti az öregeket az álmatlanság.[973] – Desprez az *arida / Pellente lascivos* kifejezést (6–7.) magyarázza: a *szárazság* egyrészt a természetes hő, másrészt a nedvesség gyökeres csökkenése miatt következik be. Az is helyes, amikor az öregséget úgy magyarázzák, hogy erőtlen és alultáplált.[974] – Lambinus még nagyobb figyelmet szentel a *facilemque somnum* (8.) kifejezésnek, amelyet Horatius másutt is használ s görög eredetű.

A továbbiakban, mivel a horatiusi vers közvetlen hatása már nem annyira jellemző Berzsenyi *Amathus*ában, csak néhány kifejezést emelünk ki a versből, amelyek a horatianizmus jellemzői. Utaltunk már a Káldi Pálhoz címzett versben (*Barátomhoz*) a horatiusi költemény 9–10. sorára („*non semper idem floribus est honor / vernis*"), amelyet Desprez magyaráz (l. ott). A horatianizmus szempontjából érdekes értelmezést látunk Lambinusnál a 10–11. sor *neque uno luna rubens nitet / voltu* interpretációjánál, ahol a 2. 18. ódára utalva idézi a jellegzetes sorokat (15–16.): „*truditur dies die / novaeque pergunt interire lunae (Nap napot gurít tovább, / s szüntelenül kél s múl a hold korongja)*".[975] A ciklikus és kozmikus időfolyam határozható itt meg. A szerző alaposabban a *rubens* szót magyarázza.

Ugyancsak hosszabb magyarázat tartozik a *quid aeternis minorem / consiliis animum fatigas* (11–12.) sorhoz, amelynek gondolata közel esik Berzsenyi versbeli megjegyzéséhez: *Nem gondom*. Lambinus értelmezésében arra utal, hogy miért terhelni a lelket igen hosszú, mondhatni folytonos gondolatokkal, azaz, amelyek a véghetetlen időnek gondjára tartoznak, s ezeknek nem tud megfelelni. Lelkünk gondolatait, írja, ugyanis a legrövidebb idővel kell korlátozni, mivel életutunkat a rövid határvonalakkal írják körül. Ezt állítja a szerző Horatius mondata alapján, amely nem vizsgálja a lelkek halhatatlanságát. Ehhez tartozik az a nézet, amelyet Arisztotelész a *Rétorika* című művéből idéz (II. 21.

[971] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223.
[972] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121.; HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223.
[973] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121.
[974] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223.
[975] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121. HORATIUS, 1961. 171. Ford. KARDOS László.

[1394b, 26]): „θνατὰ χρὴ τὸν θνατόν, οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν (*A halandó halandóra vágyakozzék, ne halhatatlanra*).”[976]

Desprez kiadásában erről (11. sor) pedig a következőket olvassuk: „*Amikor a múlékony életidő rövid volta miatt letelik, és az elébe siető halál az emberek szándéka ellenére gyorsan határt szab, miért építed magad köré a halhatatlanságot, és miért szősz határtalan terveket? A lelket csak gyötröd ezekkel a véghetetlen tervekkel és gondokkal, mivel az emberi elme gyengébb, mint hogy ereje legyen átgondolni, előre látni, meghatározni bármit, ami minden idő felett áll; vagy azt hogy az Isten örökkévaló szándékait megérthesse, felfoghassa, ami még kevésbé tetszik.*”[977] A szócikk befejezéseként Arisztotelész már jelzett szöveghelyét idézi görögül és latin fordításában.

A 4. versszakban (13–16.) Lambinus és Desprez is a platánok és a fenyők árnyát magyarázza (13–14.: *vel platano vel hac / pinu iacentes*), majd az *et rosa / canos odorati capillos* (14–15.) kifejezést értelmezi. Lambinus rövid magyarázata: azaz, illatos hajjal (*odoratis capillis*). Így mondták a görögök is. Ezután a szó előfordulására Horatius-verset (C. 3. 20. 14.) s vergiliusi szöveghelyet (pl. *Georg*. 3. 414.; Servius itt az *odoratus* szó helyett a *picturatus*t [festett] javasolja, amelynek szöveg-előfordulásait Lambinus jelzi is: pl. *Aen*. 3. 483. stb.) említ.[978] – Desprez úgy magyarázza, hogy a kibontott hajban rózsaolaj s más becses kenőcs van. Ez hozzátartozott a régiek vidám szokásához és a boldog lakomákhoz.[979]

A 16–17. sor *Assyriaque nardo / potamus uncti* kifejezést Lambinus úgy magyarázza, hogy olajjal bekenve, vagyis nárdus olajjal, ahogy ez előfordul a 2. 7. óda 8. sorában. – Desprez az *Assyriaque nardo* kifejezésnél ezenkívül megjegyzi, hogy erről az idősebb Plinius könyvében (*Naturalis historia*, lib. XIII. [cap 1.] valójában: 15–16. olvashatunk: „*Nardinum sive foliatum constat omphacio aut balanino, iunco, costo, nardo, amomo, murra, balsamo*” (*A nardus olaj vagy a kenőcs áll szőlőolajból vagy balzsamból, kákából, indiai cserjéből, gyökönkéből [levendulából], fűszercserjéből, mirrhamézgából, balzsamfából*).[980] – Külön tárgyalja az *Assyria* szót, amelyet a szerző a Szíria helyett használ, ahogy írja. Nem azért említi, mert Szíriában terem a nárdus (nárdusgyökér), hanem mert a kalmárok ott készítették elő és onnan szállították Rómába, amelyet a szírekhez Indiából vittek, ahol bőségesen termett. Ezért a 2. 7. óda 8. sorában *asszír kenet*nek (*malobathro Syrio*) nevezi Horatius. Az idősebb Plinius könyvében (13. 16. 2.) *indiai nárdus*nak (*nardum Indicum*) nevezi. A XII. könyv 12. fejezetében (45.) pedig így ír: „*In nostro orbe proxime laudatur Syriacum*” (*Földünkön leginkább a szíriait dicsérik*); korábban pedig (42.). „*De folio nardi plura dici par est ut principali in unguentis. Frutex est gravi et*

---

[976] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 121–122. Latin fordítását is megadja: „*mortalia oportet mortalem, non immortalia mortalem sentire, aut cogitat, aut spirare*.” Magyarul l. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika,* Gondolat, Bp., 1982. 141. Ford. ADAMIK Tamás. A jegyzetben a fordító megjegyzi, hogy egyesek ezt a gnómát Epikharmosznak tulajdonítják.

[977] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223. „*Cum fluxa aetas brevi praetereat, morsque advolans hominum consiliis finem cito imponat, cur aeterna struis, et infinita consilia meditaris? Quare animum discrucias istis longioribus propositis et curis, cum mens humana sit imbecilior quam ut valeat consulere, providere, statuere aliquid aeternum: Vel quam ut aeterna Dei consilia possit comprehendere, quod minus placet.*”

[978] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 122.

[979] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223

[980] UŐ., uo.

crassa radice, sed brevi ac nigra fragilique, quamvis pingui [...] folio parvo densoque. cacumina in aristas se spargunt; ideo gemina dote nardi spicas ac folia celebrant (*A nárdusolajról, ami a kenőcsök között az első, illő többet mondani. Kemény és sűrű gyökérű cserje, de rövid, fekete s törékeny; jóllehet testes [...] kicsi levelű és sűrű; a teteje szálakra bomlik, és ezért a nardust kettős hasznaként kalászai és levele miatt is tisztelik*)." Még annyit jegyez meg, ebből nyilvánvaló, hogy miért nevezik a nárdusolajat *kalászos*nak és *leveles*nek.[981]

E magyarázatot Berzsenyi Horatius-ismerete miatt idéztük hosszabban, ugyanis a *Horác* című versének 7–8. sorában ezt olvassuk: „*Villogjon fejeden balzsamomos kenet, / Melyet Syria napja főz.*"

A 16. sor *dum licet* kifejezés is az előző Berzsenyi-versben (14.) fordul elő: „*míg lehet, élj s örülj.*"

A két utolsó versszak (5–6.) utal a gyönyörökre: a borivásra s a ledér Lyde meghívására. Ennek magyarázatát itt most elhagyjuk.

6.1.2. Más horatiusi versek hatása: C. 1. 17., az 1. 19. és a 3. 6.

Felmerül még egyéb horatiusi *carmen*ek hatása is, Csipak Lajos azonban a *hangulat* szempontjából azt írja, hogy „*inkább a C. 1. 17. és a III. 16-tal állítható párhuzamba.*"[982]

6.1.2.1. Horatius 1. 17. verséről

A római poétának a Tyndarishoz (Tyndareus leánya, vagyis Helené)[983] szóló alkaikus mértékű ódáját Heinze után *meghívó-vers*ként értelmezi, amelyben a költő „a sabinumi Arkadia védettségében a maga *tuleláj*át terjeszti ki a látogatóra."[984] Meghatározó a bukolikus környezet, amely a Berzsenyi-vers utolsó három versszaka hangulatának felel meg.

A 16–18. század kommentáros kiadásai (Lambinus, Torrentius) általában rövid meghívóversként adják meg az argumentumot: „*Invitat eum in Lucretilem*" (*Meghívja őt a Lucretilis hegyre*).[985] Despreznél kicsit bővebben szerepel: „*Tyndaridem invitat in villam suam, ejus ostntans amoenitatem et commoda*" (*Meghívja Tyndaridest vidéki lakába, annak megmutatván természeti szépségét és kedvező fekvését*).[986]

A 17. század eleji kiadások közül Bersmannál találunk hosszabb összefoglalót: „*Fauni exemplo, qui secessu illo delectetur, invitat eam in Sabini sui montem Lucretilem, commendans praedium illud ab amoenitate, aliisque raris commodis hoc est, pecudum rerumque omnium copia, et securitate, quod istic futura sit tuta cum ab ebrosiorum juvenum petulantia, tum a Cyri rivalis impotentia*" (*Faunus példájával, aki magányában gyönyörködteti, meghívja őt Sabinumának Lucretilis hegyére, ajánlva azt a birtokot kiessége miatt, és más jeles alkalmasságai következtében is, a nyájak és minden javak bősége és ve-*

[981] UŐ., uo.
[982] CSIPAK, 1912. 127.
[983] Vö. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 98.
[984] UŐ., uo. 102.
[985] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 54.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 63.
[986] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 81.

szélytelensége miatt, ami itt egyrészt a mámoros fiatalság kábaságától lesz otthonos, másrészt a vetélytárs Cyrus zabolátlanságától).[987]

Az összefoglalók (argumentum) alapján valóban elmondható, hogy a vers idilli hangulata Berzsenyi költeményének második részében lelhető fel.

Nem foglalkozunk a vers egészével, csupán a hét versszakból álló horatiusi költemény 4–6. (13–25.) versszakának kifejezéseit vizsgáljuk meg a kommentáros kiadásokban.

Di me tuentur, dis pietas mea
et Musa cordi est. Hic tibi copia
manabit ad plenum benigno
ruris honorum opulenta cornu.

Hic in reducta valle caniculae
vitabis aestus et fide Teia
dices laborantis in uno
Penelopen vitreamque Circen.

Hic innocentis pocula Lesbii
duces sub umbra, nec Semeleius
cum Marte confundet Thyoneus
proelia, nec metues protervum
suspecta Cyrum…[988]

A horatiusi költemény 16–18. századi recepciója s interpretációja szempontjából vizsgáljuk meg néhány kifejezés itteni magyarázatát!

A horatianizmus szempontjából kiemelendőnek tűnik a 13. sor *Di me tuentur* kifejezése, amelyet Torrentius és Desprez is tárgyal (Lambinus nem emeli ki). Borzsák szerint e szöveghely nagyban hozzájárult Horatius keresztény átértelmezéséhez (*Horatius Christianus*), de idézet formájában beszivárgott már Marcus Aurelius ideálisra színezett portréjába is.[989] Torrentius is megjegyzi, hogy e kifejezéssel élt Marcus Antonius császár egy, a feleségéhez, Faustinához írt levelében a Vulcatius Gallicanusnál olvasható Avidius Cassius-életrajzban.[990] Még azt a magyarázatot fűzi hozzá, hogy amikor Faustina a férjét, azokkal szemben, akik összeesküdtek, szigorúbban akarta megítélni, ő igen jámboran válaszolt és a kíméletet ajánlott, és azt hajtogatta, hogy semmi veszedelem nem fenyegeti. Torrentius idézi is az istenek védelmét kérő részt.[991]

---

[987] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 26–27.

[988] „*Kedvelnek engem egyszerü éltemért / az istenek mind; őrzik e tájat és / múzsám megáldják. Ím a bőség / kürtje kiömlik eléd, ha eljössz. // E rejtező völgy kánikulában is / árnyékot ád majd s teoszi lantodon / a csalfa Circét zengheted majd / s Penelopét, akik egyre vágynak. // Lesbos hegyén szűrt, könnyü, de jó bor áll / kupánkban és hűs lombok alatt ülünk; / s ne félj, e bortól nem csap össze / vaskezű Mars meg a durva Bacchus, / Cyrus se támad*)". HORATIUS, 1961. 92–93. Ford. RADNÓTI Miklós.

[989] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 103. Borzsák jelzi, hogy a *Scriptores Historiae Augustae* (SHA) Avidius Cassius-életrajzában (11. 8.) található: „*Esto igitur secura: »DI ME TUENTUR, dis pietas mea cordi es[t].*«" A kiemelés tőlem, T. S. A. L. *Historiae Augustae Scriptores sex,* 1., Biponti, 1787. 97.

[990] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 65. Hagyományosan Vulcatius Gallicanust tartják az életrajz szerzőjének. Életrajzát l. *Historiae Augustae Scriptores sex,* 1., Biponti, 1787. VII–IX.

[991] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 65. L. a 989. jegyzetet.

XI. Ex his literis intelligitur, Caſſio Fauſtinam conſciam non fuiſſe, quin etiam ſupplicium ejus graviter exegiſſe: ſiquidem Antoninum, quieſcentem & clementiora cogitantem, ad vindictæ neceſſitatem impulit. Cui Antoninus quid reſcripſerit, ſubdita epiſtola perdocebit: *Tu quidem, mea Fauſtina, religioſe pro marito & pro noſtris liberis agis. nam relegi epiſtolam tuam in Formiano, qua me hortaris, ut in Avidii conſcios vindicem. Ego vero & ejus liberis parcam, & genero, & uxori; & ad Senatum ſcribam, ne aut proſcriptio gravior ſit, aut pœna crudelior. non enim quidquam eſt, quod Imperatorem Romanum melius commendet gentibus, quam clementia. Hæc Cæſarem Deum fecit, hæc Auguſtum conſecravit, hæc patrem tuum ſpecialiter Pii nomine ornavit. denique ſi ex mea ſententia de bello judicatum eſſet, nec Avidius eſſet occiſus. Eſto igitur ſecura: Dii me tuentur; Diis pietas mea cordi eſt. Pompejanum noſtrum in annum ſequentem Conſulem dixi.* hæc Antoninus ad conjugem.

Részlet a horatianizmusra a Historia Augusta *(1787) hivatkozott fejezetéből*

Desprez magyarázatában körülírja a szófordulatot: mintha maga magának tetszelegve azt mondaná: így védjenek meg engem az istenek, akiknek dicséretét verseimben kegyesen zengem, ami kedves nekik. Ellenben, akiknél nincs az istenségeknek tisztelete, azt lehet mondani az 1. könyv 34. ódája (13.) alapján: „*insignem attenuat deus*”.[992]

A 14. sor *hinc [hic] tibi* szókapcsolatát Torrentius úgy magyarázza, hogy birtoka, Sabinum termékenységét az istenekre vezeti vissza, akiknek kegyessége és a költészet igyekezete miatt nyerte azt el. Megjegyzi (s a továbbiakban ezt hosszan fejtegeti), hogy mások másként értelmezik, ennek cáfolatára hoz más horatiusi versekből példát.[993] – Desprez pedig szintén körülírva az értelmezést (*Hinc tibi copia / Manabit*) pedig azt írja, hogy *ebből a gyönyörű udvarházamból, amikor meg fogsz majd jelenni, ó kedves Tyndaris, gyűjts össze minden*

[992] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 82.
[993] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 65.

fajtájú gyümölcsöt bőségesen. Ezek az én mezőm adományai. – külön szócikket szentel a *cornu* szónak, amely nem más, mint a *cornucopia*, a bőség, amelynek eredetét magyarázza.[994]

Az idilli táj festése jelenik meg a 16–17. sorban, ahol Lambinus a 16. sor *hic in reducta valle* kifejezését magyarázza. *Félreeső völgy*nek nevezi, amely, úgy véli, valamiféle kanyargós és visszatérő görbületekkel rendelkezik. Ezekben bármi biztonságban lehet a szelektől és az égi veszedelemtől. Vergilius *Georgicá*ja 4. könyvének 420. sorát idézi példaként („[*inque*] *sinus scindit sese unda reductos [az öbölnek ölén porrá törik össze a hullám]*", majd az *Aeneis* 6. énekének 703–704. sorát citálja: „*Interea videt Aeneas in ualle reducta / seclusum nemus* (*Aeneás ezalatt megpillant egy különálló, / dús, zizegő lombú ligetet, kanyarában a völgynek*)".[995] Végül példáit Horatius epódoszai 2. versének 11–12. sorával fejezi be, ahol ezt írja: „*aut in reducta valle mugientium / prospectat errantis greges* (*vagy nézi völgynek alján bőgő barmait / amint legelnek tétova*)".[996]

Lambinus és a Desprez-kiadás a 17. sor *caniculae vitabis aestus* kifejezését magyarázza. Ez utóbbi kommentárjában arról ír, hogy a közvélekedés szerint az ily völgyekben elkerülhető ennek a csillagképnek az ártalmas forrósága. Még azt is hozzáteszi, hogy nem a Canicula (Kutya csillagkép) megjelenése okozza a hőséget, hanem amikor a Nap összeáll az Oroszlánnal, ez pedig július végétől augusztus 23-ig tart. Ezeket nevezik általában kánikulai napoknak, s gyakori és súlyos betegségek jelennek meg.[997]

A magyarázatos kiadásokban (nézzük itt most először Lambinust) fontos kifejezés az *et fide Teïa* (18.), amely a teioszi Anakreón lírájára utal, azaz, versmértékeire és énekeire, azokra a költőkre, akik anakreóni versmértékben hozzá hasonlók vagy vele egyek. Idézi Cicero a *Tusculumi eszmecsere* című műve 4. könyvében (71.) olvasható megjegyzést: „*Nam Anacreontis quidem tota poesis est amatoria* (*Anakreón egész költészete a szerelemről szól*)."[998] Szintén erről olvasunk Pauszaniasz is Attika leírásában (I. 25.1.).[999] Ott a theioszi Anakreón szobrát, aki nagyrészt szerelmi témákat verselt meg, az athéni fellegvárban Szapphó után helyezte el oly testtartással, hogy azt hiszik, egy részeg ember énekel.[1000]

Természetesen Torrentius is az anakreóni költészetet említi meg, amit Horatius *theoszi*nak hív a 14. epódosz 10. sorában. Azt írja, Τεως Iónia városa, amely e költő igen kedves hazája. Ovidius *Tristia* című műve 2. könyve 1. versének 363–364. sorát idézi:

> *Quid, nisi cum multo Venerem confundere vino*
> *Praecepit lyrici Teïa Musa senis?*

---

994 HORATIUS–DESPREZ, 1817. 82–83.
995 HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 55. Magyarul: VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 101.; 245.
996 UŐ., uo. HORATIUS, 1961. 321. Ford. MELLER Péter.
997 HORATIUS–DESPREZ, 1817. 83.
998 HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 56. Magyarul l. CICERO–VEKERDI, 2004. 194.
999 UŐ., uo. L. PAUSZANIASZ– MURAKÖZY , 2008. 45. „*A leszboszi Szapphó után ő volt az első költő, aki elsősorban szerelmi dalokat írt.*" E korban még Anakreónnak tulajdonították az *Anakreontea* című versgyűjteményt is.
1000 UŐ. uo.

(*Nos, miegyébről írt, mint borról és szerelemről*
Teios véne? csupán inni, szeretni tanít).[1001]

Desprez kiadásában a *Fide Teïa / Dices laborantes in uno etc.* mondatot értelmezi. Leírása szerint: *lírai és szerelmi költeményeket fogsz énekelni, a teioszból – ami Paphlagóniában van Kis-Ázsiánál – származó Anakreón módja szerint (versmértékében).* – Külön kiemeli a *Dices laborantes in uno etc.* kifejezést, amely értelmezésében: *fel fogod olvasni a verset Pénelopénak (aki feleség) a kérőkről, és Kirkének, az ágyasnak és híres varázslónőnek szeretőiről, akinek csak Odüsszeusz állt ellen*. A *laborantes* szót pedig úgy értelmezi, hogy az a szerelemtől való sorvadásra s az azzal való küzdésre utal.[1002]

E kommentáros kiadással már előre is szaladtunk, ugyanis Lambinus külön magyarázza a *dices laboranteis* [sic!] *in uno Penelopen* sort (19.): énekeld Pénelopét és Kirkét, akik mindketten egyedül Odüsszeusz szerelméért égtek. A hagyomány úgy tartja, hogy Pénelopé Télemakhoszt szülte Odüsszeusznak, Kirké Telegonoszt, aki később megölte atyját.[1003]

Ugyanitt hosszú szócikk taglalja a *vitream* jelzőt és szót (20.), szemléletesebb azonban Torrentiusé, aki a *vitreamque Circen* (21.) jelzős szókapcsolatot emeli ki s számos példát hoz a szó jelentésére. A *vitreus (-a-um – üvegből való)* jelentése: ami vékony és átlátszó. Nemcsak a fénye jön azonban szóba, hanem színe és törékenysége is. Horatius 4. 2. ódájának 3–4. sorát idézi („*vitreo daturus / nomina ponto*"), ahol a *tiszta tenger* megnevezésére használja. Az *aqua vitrea* kifejezés pedig: az üveghez hasonlóan tiszta. Ovidius *Metamorphoses*ének 3. 407. sorát idézi: „*Fons erat inlimis, vitrea pulcherrimus unda* (másutt: „*Fons erat inlimis nitidis argenteus undis*").[1004] Úgy véli azonban, hogy az *Oceanus vitreus* kifejezést inkább a színére szokták használni, ahogy ez Kirké esetében is fennáll, abból a megfontolásból, hogy más tengeri istenségeket is a *caerulus (tengerkék)* vagy a *glaucus (kék, szürkéskék)* színel szoktak megnevezni. (A folytatásban még hosszan boncolgatja s példákkal illusztrálja a szó jelentését.)[1005] – A Desprez-kiadásban (20. *vitreamque Circen*) pedig csak azt olvassuk: az üveghez hasonlóan fénylő, ragyogó, ékes és felséges külsejű.

A 21. sor *Hic innocentis pocula [Lesbii]* kifejezést Lambinus így értelmezi: a leszboszi bort ártalmatlannak, vagyis veszély nélkülinek nevezi, ugyanis, aki azzal él, semmit sem tesz mértéktelenül, haragosan s esztelenül. Vagyis használata (ivása) a mértékletességhez és a mértéktartáshoz való.[1006] – Despreznél bővebb magyarázatot találunk. *Lakomázz boldogan és örömmel* – írja –, igyál ártalmatlan bort, amely az Égei-tengeri Leszbosz szigetéről való. Híg volta miatt nem keseríti s nehezíti meg a fejet, nem tüzeli fel a lelket, így nem taszít viszályba sem: ezért nem *keveredik harcba Bacchus Marssal*. A szűrt bort valamivel vegyítették, mert inkább az asszonyoknak volt az ínyére. Mire jó ez? – kérdezi, hogy ilyen legyen a leszboszi, amelynek ivásától senki sem válik disznóvá. Ennek

[1001] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 65. Magyarul l. OVIDIUS, *Keservek (Tristia)*, Magyar Könyvklub, Bp., 2002. Ford. ERDŐDY János.
[1002] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 83.
[1003] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 56.
[1004] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 66.
[1005] UŐ., uo.
[1006] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 56. Desperznél is hasonló megfogalmazást látunk: l. HORATIUS–DESPREZ, 1817. 83.

tökéletlenséget (ateleian) juttatott Bacchus, azaz mentességet és ártalmatlanságot, amit az *istenek italá*nak neveznek, νεκταροσαγη, ami *nektárral és ambróziával folyó*; inkább ehhez van közelebb, mint a borhoz. (A borokról ajánlja Athenaeus *Dipnosophistarum sive Coenae sapientum libri XV* című könyvének 22–23. fejezetét [valójában: 23–24.]: *De veno veteri, de venis Italicis,* a hivatkozott rész azonban a 26. fejezet [*De vinis aliorum regionum*], ahol egy versikét is idéz. L. a közölt szövegrészletet.)[1007] Még Gelliust ajánlja (*Noctes Atticae,* XIII. 5.), ahol az anekdota szerint az utódját kijelölő Arisztotelész a leszboszi édes bort hozó Theophasztoszt jelöli ki a bor választásával utódjának.[1008]

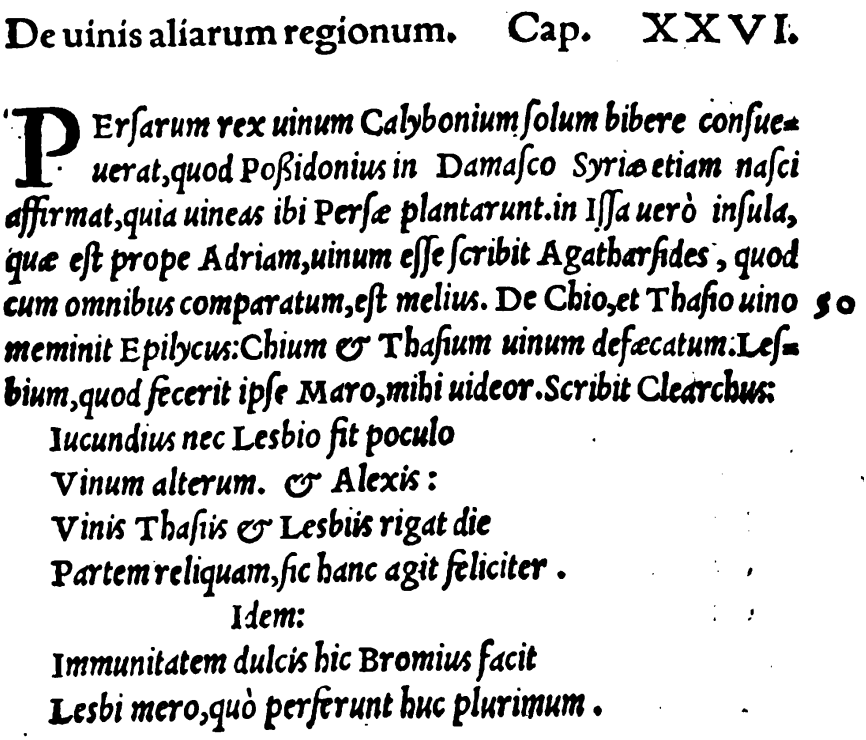

De uinis aliarum regionum. Cap. XXVI.

PErſarum rex uinum Calybonium ſolum bibere conſueuerat, quod Poßidonius in Damaſco Syriæ etiam naſci affirmat, quia uineas ibi Perſæ plantarunt. in Iſſa uerò inſula, quæ eſt prope Adriam, uinum eſſe ſcribit Agatharſides, quod cum omnibus comparatum, eſt melius. De Chio, et Thaſio uino meminit Epilycus: Chium & Thaſium uinum defæcatum. Leſbium, quod fecerit ipſe Maro, mihi uideor. Scribit Clearchus:

Iucundius nec Lesbio fit poculo
Vinum alterum. & Alexis:
Vinis Thaſiis & Lesbiis rigat die
Partem reliquam, ſic hanc agit feliciter.

Idem:

Immunitatem dulcis hic Bromius facit
Lesbi mero, quò perferunt huc plurimum.

Részlet Athenaeus művéből

A 22–23. sor *nec Semeleïus* [sic] / *cum Marte* kifejezés magyarázata Lambinusnál: egyrészt vegyíti Bacchus Marssal a csatákat, másrészt a bortól és a serlegektől a vasig és a fegyverekig jutnak el: akár, amikor egyszersmind borral és fegyverrel küzdöttek; ilyen volt a laphiták és a kentaurok lakomája. Servilus is említi ezt a szöveghelyet Vergilius *Georgicá*ja 2. könyve 255–256. sorában: „*ille furentis / Centauros leto domuit*".[1009] – Despreznek a horatiusi verseket magyarázó könyvében pedig ezt olvassuk: az ivás versenyét nem hagyja, hogy harcba vagy viszályba torkolljon. Semele [sic!] Bacchus fia.[1010]

[1007] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 83. Athenaeus művét l. pl. Venetiis, 1556. 11–12.
[1008] UŐ., uo. L. GELLIUS–BARCZA–SOÓS, 2., 1905. 93.
[1009] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 57.
[1010] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 83.

Lambinus és Torrentius is hosszabban kitér a *Thyoneus* (23.) névmagyarázatra. Az előbbi szerző azt mondja, Bacchust nevezték így. Pindarosz 3, püthiai ódájának 98–99. sorát idézi ehhez: „ἀτὰρ λευκωλένῳ γε Ζεὺς πατήρ / ἤλυθεν ἐς λέχος ἱμερτὸν (*A fehérkarú, szép Thyone bájait / Zeus atya bírta szerelmes szíve hevével*).”[1011] (Torrentius is arra utal, hogy vannak, akik Bacchus *melléknevét* annak Thyon nevű anyjától származtatják, aki nem más, mint Szemelé.)[1012] Thyont mások a görög θυειν (feláldoz) szóra vezetik vissza, mert a karénekekben a heves Bacchust említik, aki őrjöng. Magyarázatként görög forrásra (*Apollon. argon. 1.*) hivatkozva azt írja, Semelét Thyonnak nevezik, mivel Aiszkhülosz viselősen, vagyis terhesen s a felséges istenséggel eltelve vezeti őt a színpadra.[1013]

Végül idézzük a Desprez-kiadásnak a 24–25. sorhoz (*Nec metuens protervum / Suspecta Cyrum*) fűzött magyarázatát, ahol – körülírva a horatiusi szöveget – arról beszél, hogy Horatius vetélytársa Cyrus, Tyndarisnak pedig vagy barátja, vagy a vele veszekedő férje. Ő, ha értesül arról, hogy mással meghitten találkozik, nem viseli nyugodt lélekkel, hanem féltékenységbe esve vagy kezét emeli rá, vagy meg is üti, a vendégkoszorút összetörve, a ruhát megszaggatva, megbosszulva a paráznaságot, amire gyanakszik.

Idekívánkozik még Borzsák István magyarázata, aki a *protervum*mal (*erőszakos*) kapcsolatban megjegyzi, hogy a strófa baljóslatúan zárul: „nem Glycera *grata protervitas*ára (1 19. 7.) […], hanem az eddigi mosolygó szélcsendet hirtelen elsöprő viharra […], a »jogtalankodó« szelekre (*injuriosis ventis*) gondolunk.”[1014]

*

A 16–18. századi magyarázatos kiadásokban felhalmozott ismeretek segítették Horatius lírai verseinek interpretációját és recepcióját, valamint imitációját és *aemulatió*ját is. Úgy véljük, Csipak Lajos helyesen hivatkozott az 1. 17. vers hangulati elemeinek Berzsenyi versére gyakorolt hatására. A horatiusi versben a költő az istenek kegyeltjeként jelenik meg, amelyet a versköltészet hozott el számára. Az istenek védelmét kérő kifejezés, majd az archaikus imaformulát felidéző *cordi est* nyelvi eleme sugallja kiválasztottságát (*vates*), amelyhez a *bőség (cornucopia)* is társul: ennek eredménye az idealizáltan szép és idillikus birtok, ahol a nyugalomhoz az anakreóni bor és a szerelem költői témája társul.

Berzsenyi is, a horatiusi vers sugallatából kiolvashatóan, ezt az élet- és kötői szituációt választja, vagyis a horatiusi programversben megfogalmazottakat. Vidéki életmódja, magánya a *privatum* boldogságának igényét hívja életre majd az *Amathus* című versében is.

[1011] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 57. Magyarul PINDAROS–CSENGERY, 1929. 152. Thyone nem más, mint Szemelé.
[1012] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 66.
[1013] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 57.
[1014] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 105.

6.1.2.2. A Berzsenyit ihlető Horatius 1. 19. [és a 3. 16.] verséről

Merényi Berzsenyi verseinek kritikai kiadásában a horatiusi hatások számbavételénél említi még a római költő ódái 1. 19. darabja (*De Glycera* vagy: *Ad puerum suum, de Glicerae amore*) 9–12. sorának részletét is. Az ihletettség (és az *aemulatio*) szempontjából e négy strófából álló költemény 3–4. versszakát (9–16.) emeljük ki, s nézzük meg kifejezéseinek és sorainak magyarázatait.

In me tota ruens Venus
cyprum deseruit, nec patitur Scythas
et versis animosum equis
Parthum dicere, nec quae nihil attinent.

Hic vivum mihi caespitem, hic
verbenas, pueri, ponite turaque
bimi cum patera meri:
mactata veniet lenior hostia.[1015]

Ahogy az 1. 17. ódában, itt is költői programot látunk: Venus, vagyis a szerelmi költészet igénye nem engedi a harci témát. Engedve az istenségnek Anakreón módjára a bornak szeretne áldozni, hogy kiengesztelje a szerelem Múzsáját. Hangulatában ez a költemény is a *politikum* elutasítása (ugyan látszatra, kényszerűségből), önmagát távol tartja a történelmi-politikai eseményektől. Borzsák István az előző (1. 18.) folytatását látja e versben: „*az imént Bacchus, itt Venus ajándékainak* mérsékléséről [*modicus Liber et Venus*] *van szó*" – írja.[1016]

A 16–18. század eddig megemlített s kiválasztott kiadásaiban rövid argumentummal jellemzik a verset. Lambinusnál és Torrentiusnál (ő a görög ερωτικη szóval jelöli a témát): „*Se illius amore uri*" (*Annak [ti. Glycerának] szerelmében ég*); de a Desprez-kiadás sem mond többet: „*Glycerae se amore uri sribit*" (*Leírja, hogy a Glycera iránti szerelem fűti*).[1017] Ismert már, hogy hosszabb argumentumot közöl Bersmanus: „*Veneris et Bacchi, ac lascivae quasi stimulis se in Glyceram amorem rursus impelli ostendit, eoque captum non vacare scribendis rebus gestis*" (*Venusnak és Bacchusnak, és mintegy az enyelgésre ösztönzőknek mutatja, hogy ő ismét szerelemre gyúlt Glycera iránt, s attól rabul ejtve a történések megírásától tartózkodik*)."[1018]

A rövidebb argumentumok szerelmi versként jelölik meg (míg az 1. 18. pl. Despreznél: „*Usum vini moderatum commendat*" – *A bor mérséklésének szokását ajánlja*[1019]), Bersman hosszabb összefoglalójában jelenik csak meg, hogy emiatt elhanyagolja (illetve, mint tudjuk, el is utasítja) a hadiesemények megverselését.

[1015] „*Végképpen letiport Venus, / Cyprusból kirohant, s tiltja, hogy a scythát / s lóról visszalövő, vitéz / parthust zengje dalom, s mást, mihez ő nem ért. // Hozz hát, hozz, fiu, friss gyepet, tömjént és füveket, s telt poharat, nemes / kétéves boraim javát, / így majd tán kegyesebb lesz, kinek áldozok.*" HORATIUS, 1961. 96–97. Ford. BEDE Anna.

[1016] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 111.

[1017] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 60.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 70.; HORATIUS–DESPREZ, 1817. 90.

[1018] HORATIUS–BERSMANUS, 1602. 39.

[1019] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 85.

Vizsgáljuk meg néhány fontos, a 16–18. százai kommentárokban kiemelt kifejezés magyarázatát! A 9. (10.) sort (*In me tota ruens Venus / Cyprum deseruit*) a Desprez-kiadás emeli ki. A sor, körülírása szerint: *Azért szállt meg és telepedett rám Venus, mert úgy tűnik, elhagyta Ciprust, ahol igen hathatósan uralkodik, és ott tisztelik*. Vergilius *Aeneis*e 1. énekének 718–719. sorát idézi hatalmának érzékeltetésére: „*inscia Dido / insidat quantus miserae deus*."[1020]

Az itt is említett 10. sort (*Cyprum deseruit*) Lambinus és Torrentius is kiemeli s tárgyalja. Az előbbi igen terjedelmesen, az utóbbi összefogottabban. Nézzük a legfontosabb megállapításokat![1021]

Lambinus kiemeli, hogy az istennőt Cipruson igen nagy vallásos tiszteletben részesítették, amelynek oltalmazója, őrzője és úrnője, ahogy erre már az 1. 3. óda kapcsán is utalt. Itt (l. a mű 12–13. oldalán) írt arról, hogy Homérosz *Íliás*za 5. énekében (330-tól) sűrűn előfordul a Küprisz név, s értelmezői ott magyarázzák meg, miért nevezik Aphroditét (Venust) Cyprisnek. Azt mondják, azért nevezi így (κυπρισμος–virágzás) Homérosz, mert Venus (szerelem), azaz közösülés és szerelmes ölelkezés nélkül az asszonyok nem eshetnek teherbe. Homérosz a 3. ének 424. sorában ezt írja: „τῇ δ᾽ ἄρα Κυπρον ικανε φιλομμειδὴς ᾽Αφροδίτη."[1022] Ennek alapján vélik úgy, hogy Venus Cipruson született. – Torrentius szerint kiválóan írja le, hogy lefoglalta a szerelem, mert bizonyára Venus elhagyta a számára igen szeretett szigetet, s tejesen rárontott. Jelzi, Festus írta meg (*De verborum significatione*), hogy Venust *Cypria*ként említették a régiek, ugyanis Ciprus szigetén templomot építettek neki, vagyis hogy a falaknak is védelméül szolgáljon. A görög κυειν (κυεω) ige egyébként azt jelenti, hogy *megfoganni*. Tehát nemcsak Homérosz magyarázata (amit Lambinus idéz) mondja ki, hogy *Cypriá*nak nevezték. Görög szavakkal jelzi Festus magyarázatát.[1023]

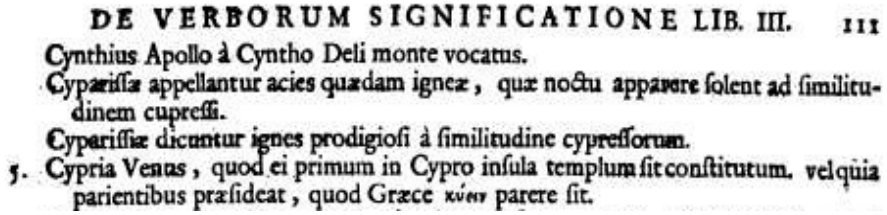
DE VERBORUM SIGNIFICATIONE LIB. III. 111

Cynthius Apollo à Cyntho Deli monte vocatus.

Cypariſſæ appellantur acies quædam igneæ, quæ noctu apparere ſolent ad ſimilitudinem cupreſſi.

Cypariſſiæ dicuntur ignes prodigioſi à ſimilitudine cypreſſorum.

5. Cypria Venus, quod ei primum in Cypro inſula templum ſit conſtitutum. vel quia parientibus præſideat, quod Græce κύειν parere ſit.

Festus művének részlete

Mindehhez járul még Tacitus *Annales*e 3. könyvének megjegyzése (62.), ahol leírja, hogy Venusnak Cipruson két igen régi szentélye áll; az egyiket Aeria építette a paphosi Venusnak, a másikat fia, Amathus, az amathusi Venusnak. Paphos, Amathus és Idalion pedig ciprusi városok voltak.[1024]

A 10. (11.) sor *nec patitur Scythas etc.* sorához a Desprez-kiadásban találjuk a legtöbb ismeretet. Először (ahogy már tapasztaltuk) körülírja a horatiusi sort: *nem tűri* [ti. Venus], *hogy valamiféle más témák foglaljanak le, hacsak nem a szerelemé: nem írhatom meg a szkíták vagy a parthusok csatáit, sem*

[1020] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 91. Magyarul l. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 130.
[1021] L. HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 60–61.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 72.
[1022] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 61. Másutt az idézet: „τῇ δ᾽ ἄρα δίφρον ἑλοῦσα φιλομειδὴς ᾽Αφροδίτη." Magyarul l. HOMÉROSZ–DEVCSERI, 1993. 59.
[1023] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 72. l. Festus művét, pl. Amstelodami, 1700. 111.
[1024] UŐ., uo. L. TACITUS–BORZSÁK, 2., Európa, Bp., 1980. 153.

más háborúkat, sem pedig azokat az eseményeket, amelyek a Római Államot és dicsőségét veszik tekintetbe. Egy másik Horatius-kommentátor, Jacobus Cruquius (Jacques De Crucque; 1520–1584) úgy véli, hogy Horatius a versben magát vádolja, ugyanakkor hízeleg Augustusnak, akinek most sikerült a parthusoktól visszaszereznie hadijelvényeit, amelyeket M. Crassustól és M. Antoniustól raboltak el. A parthusokról Marcus Iunianus Iustinus *Világkrónikájának* részletét (a 42. fejezetből) ajánlja, amelyet a következőkben majd idéz.[1025]

A szócikk így a szkíták (*Scythas*) kiemelésével folytatódik. Igen híres észak-ázsiai népek, írja, és sokat tűrők, akikről bőven szól Sztrabón, Ptolemaiosz, Plinius és mások. Itt Iustinus művének 21. fejezetéből idéz, ahol a szerző régi mivoltukra és hadierényükre világít rá. Még az amazonok hírneve is hozzájuk kapcsolódik részben. Idézi is hosszabban a róluk szóló részt (II. 1. és 3.).[1026]

Ugyancsak Despreznél a 11. (12.) sor *et veris animorum / equis Parthum* kifejezés magyarázatát Vergilius *Georgicája* 3. könyve 30–31. sorának idézésével kezdi:

> *Addam urbes Asiae domitas pulsumque Niphaten Fidentemque*
> *fuga Parthum uersisque sagittis*
> (*Ázsia meghódolt helyeit szintén odavésem,*
> *majd a futó párthust, aki visszanyilaz s a Niphátést*).[1027]

Iustinus-idézettel folytatja (41. 2.): „*Parthi pugnant aut procurrentibus equis aut terga dantibus; saepe etiam fugam simulant ut incautiores aduersum uulnera insequentes habeant. […] Intolerandi forent, si quanta his est impetus uis, tanta et perseuerantia esset. Plerumque in ipso ardore certaminis proelia deserunt ac paulo post pugnam ex fuga repetunt, ut, cum maxime uicisse te putes, tunc tibi discrimen subeundum sit.*"[1028] Megjegyzi (a továbbiakban a mithridatesi háborúk történéseire utalva), hogy Horatius nem a téma miatt nevezi a parthust bátornak: dicsérni kell az ellenség között is az erényt. A rómaiaknak ugyanis a parhusok mindig is elrettentőek voltak, különösen a Mithridatesek alatt az (Pharates fia, Mithridates), akinek (Justinus alapján: 42. 2. 1.) *véghezvitt tettei miatt a Nagy melléknevet adták.*[1029] Gyakran támadtak más seregekre és vezéreikre. Ismét Iustinust idézi (41. 1.): „*A Romanis quoque*

[1025] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 91–92.

[1026] UŐ., uo. 92. „*noc uirorum magis imperio, quam feminarum uirtutibus claruere, quippe cum ipsi Parthos Bactrianosque, feminae autem eorum Amazonum regna condiderint*". a 3. fejezet: „*Imperium Asiae ter quaesiuere ; ipsi perpetuo ab alieno imperio aut intacti, aut inuicti mansere. Darium regem Persarum turpi ab Scythia submouerunt fuga, Cyrum cum omni exercitu trucidauerunt, Alexandri Magni ducem Zopyriona pari ratione cum copiis uniuersis deleuerunt. Romanorum audiuere, non sensere arma.* […] *Gens laboribus et bellis aspera, uires corporum inmensae ; nihil parare quod amittere timeant, nihil uictores praeter gloriam concupiscunt.*" L. magyarul: IUSTINUS, *Világkrónika,* Helikon, Bp., 1992. 22.; 25. Ford. HORVÁTH János.

[1027] UŐ., uo. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 73.

[1028] UŐ., uo. Magyarul: „*A harc náluk abban áll, hogy lovaikon előreszáguldanak, majd hátat fordítanak az ellenségnek; gyakran színlelik a megfutamodást, hogy ezzel üldözőiket elővigyázatlanabbakká tegyék a sebekkel szemben. […] Nem képesek huzamosan harcolni, pedig ellenállhatatlanok volnának, ha kitartás is annyi volna bennük, mint amekkora a támadásuk lendülete. Gyakran a küzdelem legnagyobb hevében hagyják ott az ütközetet, majd kevéssel utóbb, futtukban újra kezdik a csatát, úgyhogy amikor az ember azt hinné, hogy már legyőzte őket, éppen akkor kell a legnagyobb veszéllyel szembenéznie.*" IUSTINUS–HORVÁTH, 1992. 292.

[1029] UŐ., uo. IUSTINUS–HORVÁTH, 1992. 297–298.

trinis bellis per maximos duces fiorentissimis temporibus lacessiti soli ex omnibus gentibus non pares solum, uerum etiam uictores fuere (*Amikor a rómaiak a Város fénykorában legnagyobb vezéreikkel három háborúban támadták meg őket, annyi nép közül egyedül bizonyultak nemcsak egyenlő küzdőfeleknek, hanem még győztek is*)."[1030] Végül Augustus hírnevétől megijedve s annak seregétől félve a crassusi és az antoniusi hadak egész Parthiában a foglyokat összeszedték s hadijelvények alatt Rómába küldték. Ezért írja Iustinus, hogy „*Caesar többet ért el nevének nagyságával, mint amennyit más fővezér fegyverekkel elérhetett volna*."[1031] Ajánlja még ehhez Florus *Róma háborúi* című műve (nála) 3. 11. és a 3. 9–10. fejezetét, s különösen ez utóbbit [2. 20.], ahol a római erény e szavakat váltja ki a barbárokból: „*ite et bene valete Romani! merito vos victores fama gentium loquitur, qui Parthorum tela fugistis* (*Menjetek és éljetek jó egészségben rómaiak! Méltán tart benneteket a hír a népek legyőzőinek, hiszen még a parthusok nyilai elől is megmenekültetek*)."[1032]

A 13. sor *Hic vivum mihi caespitem* kifejezését Lambinus úgy értelmezi, hogy *szent szertartással fordul Venus lecsendesítésére, hogy könnyebben ölelhesse a lányt, akinek szerelméért ég*.[1033] Az élő gyep pedig az oltár helyét jelöli, leginkább a rögtönzött helyeken és nem hosszú ideig felállítottat. A 3. 8. óda 3–4. sora is utal: „*positusque carbo in / caespite vivo*". A szent füvek alkalmazása a szent szertartásokon szokásos, és az oltárra helyezése is. Terentius *Andriá*jának 726. sorát idézi: „*ex ara hinc sume verbenas*". Festust idézve határozza meg a *sagmina (szent fűcsomó)* jelentését.[1034]

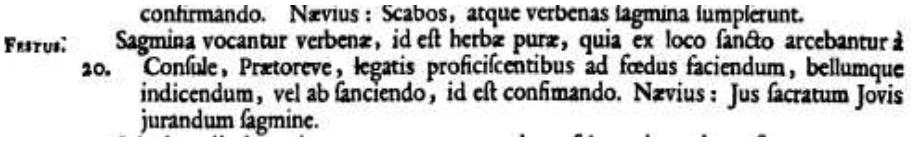
confirmando. Nævius: Scabos, atque verbenas ſagmina ſumpſerunt.
Festus: Sagmina vocantur verbenæ, id eſt herbæ puræ, quia ex loco ſancto arcebantur à
20. Conſule, Prætoreve, legatis proficiſcentibus ad fœdus faciendum, bellumque indicendum, vel ab ſanciendo, id eſt confirmando. Nævius: Jus ſacratum Jovis jurandum ſagmine.

Festus meghatározása a sagminá*ról*

Szól arról is, hogy még a leveles ágak is jelentősek a szertartásoknál, így a babéré, a mirtuszé és az olajfáé, amelyet a régiek szintén a *verbena* szóval jelöltek, s ezekkel koszorúzták meg az oltárt. Ezenkívül tömjént gyújtottak és a serlegből bort locsoltak. A *vivum caespitem* kifejezés a *virul*óra (*virentem*) utal, vagyis arra a fűre, amely él és a föld nedve táplálja.[1035] – A Desprez-kiadásban a következő magyarázatot olvassuk: *Horatius, miután legyőzte Glycera szerelme, szent szertartásra készül, amellyel Venust lecsendesítve a lány lelkét megnyeri.* Horatius az iránta való szerelem tüzét s tűrhetetlenségét jelzi, vagyis azáltal, hogy fűből emel oltárt.[1036]

Külön kiemeli a 14. sor *verbenas* szavát: a szent szertartásokhoz elkészíti a szokásos gyepet. Az idősebb Plinius *Historia naturalia* 25. könyvéből (105.) idéz: „*Nulla tamen Romanae nobilitatis plus habet quam hiera botane. Aliqui*

[1030] UŐ., uo. IUSTINUS–HORVÁTH, 1992. 291.
[1031] UŐ., uo. IUSTINUS–HORVÁTH, 1992. 303. „*plusque Caesar magnitudine nominis sui fecit, quam armis facere alius imperator potuisset.*"
[1032] UŐ., uo. Magyarul l. FLORUS, *Róma háborúi,* Európa, Bp., 1979. 158. Ford. HAVAS László.
[1033] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 61.
[1034] UŐ., uo. L. FESTUS, 1700. 472.
[1035] UŐ., uo.
[1036] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 93.

aristereon, nostri verbenacam vocant. Haec est quam legatos ferre ad hostes indicavimus; hac Iovis mensa verritur, domus purgantur lustranturque."[1037] Servius azt mondja, ágak, amelyek mindig zöldellnek. Donatus a *verbená*t *herbená*nak mondja. Etc.[1038]

Maradjunk a Desprez-féle kiadásnál, amely a 15. sor *bimi cum patera meri* félmondatát magyarázza: a *bimi* a kétévnyi időt jelenti. (A kifejezést franciául és angolul is megadja.) A régiek a szent szertartásokra óbort választottak, mintegy a legjobbat: ugyanígy a színbort (*merum*) és tisztán, vagyis nem keverve vízzel. Azt szokták mondani: *görög borral nem szabad áldozatot bemutatni, mivel vizet tartalmaz.* Erről az idősebb Plinius is ír műve 14. könyve 19. fejezetében.[1039]

A költemény befejező versszaka utolsó (16). sorának (*mactata veniet lenior hostia*) értelmezésénél is maradjunk a Desprez-kiadásnál. Vajon Venus a vágyak (cupidók) kegyetlen anyja vagy a *szemtelen* Glycera? – teszi fel a kérdést a magyarázó. Úgy véli, Horatius inkább ezt, mint amazt érti rajta, a szelídebb jövendőt, amely korábban vele szemben durva és kegyetlen volt. Jóllehet, Venus segítségével reménykedik, akit szent szertarást végezve kért, és törekedett kiengesztelni. Mégis, mi az áldozat? Miféle áldozattal kell megajándékozni?– kérdezi. Arra utal a továbbiakban, hogy a *hostia* és a *victima* (állatáldozat) között különbség van: ez kisebb, amaz nagyobb. Aztán a *mactata* (macto1 = felnagyít, megajándékoz) participiális jelzőt használja, mintegy inkább növelve, akinek bizonyára megpörkölt árpából a fejére teszi az áldozati darát, amelyet sóval kever s tömjént gyújt. Vannak, akik azt állítják, Venus a vértől nem csendesül le, ezért már régen nem szokás a levágott áldozati állat. Ő anya, így nem illendő őt úgy tisztelni, mint akinek segítségével adnak életet. Ezzel kapcsolatban Vergilius *Aeneis*e 1. énekének 415–417. sorát szokták idézni:

> *Ipsa Paphum sublimis abit sedesque reuisit*
> *laeta suas, ubi templum illi, centumque Sabaeo*
> *ture calent arae sertisque recentibus halant*
> (*Avval elindul, száll vígan házába, Paphusba,*
> *hol szentélye van, és száz oltárát szagosítják*
> *mindig friss koszorúk, s ég rajtuk a sábai tömjén*).[1040]

Erasmust bírálja (a szöveghelyre való hivatkozás nélkül), aki a sorról így ír: miután Venust szent helyen szedett füvekkel, tömjénnel, borral le fogom csillapítani, a szelídebb Glycera fog idejönni, és talán engedékeny és szelíd lesz, merthogy megnövekedett az áldozat. A szerző úgy gondolja, azt hinni, hogy ez a jóember (Erasmus) akkor aludt s álmában gondolta ezt. Mások viszont úgy vélik, Horatius itt az áldozat bemutatására utal, vagyis, hogy Venusnak szentelt galambot szoktak áldozni. Úgy véli azonban, hogy az állatáldozat későbbi.[1041]

[1037] UŐ., uo. Magyarul (fordításunkban): *Rómában a nemességből semmi sem bír többet, mint a szent fű. Egyesek* aristereon*nak nevezik, mi* verbenaca*nak (galambfű). Megemlítettük, hogy ezt az ellenség követeihez viszik, amazt Iupiter asztalát érintik meg, megtisztítja a házat, és tisztán is tartja.*

[1038] UŐ., uo.

[1039] UŐ., uo. L. Pliniusnál: „*item Graeca, quoniam aquam habeant*".

[1040] UŐ., uo. 93–94. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 121.

[1041] UŐ., uo. 94. Cáfolatait itt elhagytuk.

*

Merényi Oszkár a Berzsenyi kritikai-kiadása magyarázataiban a verssel kapcsolatos horatiusi helyeket felsorolva azt írja, hogy van *még néhány halvány horatiusi vonatkozás, különösen a negyedik versszakhoz (C. III. 16. 9., 13.): Aurum per medios ire satellites… / amat […] diffidit urbium / portas vir Macedo … muneribus.*[1042] Elég halvány, mert nem is látszik, illetve a horatianizmus szempontjából e vers hatása igen széles. A költeményről már többször megemlékeztünk, s részletesen taglaltuk pl. *A' Jámborság és Középszer* című versnél.

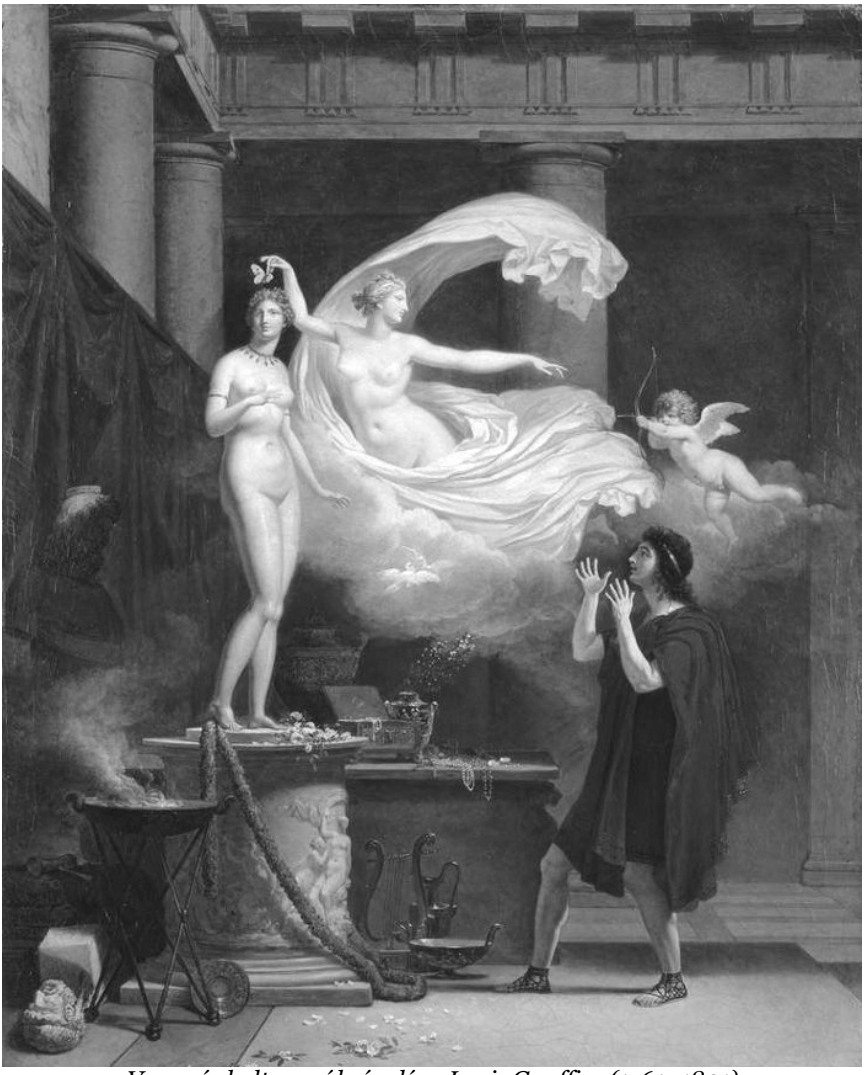

Venus és kultusza ábrázolása Louis Gauffier (1761–1801)
Pygmalion és Galatea (1797) *című festményén – részlet*

[1042] BDKM–MERÉNYI, 1979. 346.

6. 2. Berzsenyi *Amathus* című költeménye: a vers *sajátlagos* világszerűsége

Az antik textusok és a horatianizmus szöveghálóinak (amelyek Berzsenyi számára mintegy saját gondolatainak, majd versszövegének szűrőiként működtek) tárgyalása után térjünk át költeményére. Mielőtt a fentiek meghatározottságában létrejövő Berzsenyi-szöveg világát áttekintenénk, röviden vegyük fontolóra 20. századi fontosabb értelmezőinek megközelítéseit![1043]

6.2.1. A vers legújabb kori interpretációiról

Az értelmezéseket alapvetően befolyásolja, hogy milyen *szűrőn* (ha már ezt a kifejezést használtuk fentebb) *engedik át* a Berzsenyi-szöveget. Ebből a szempontból Horváth János érezteti leginkább a költemény értelmezésében a horatianizmus jelenlétét. Így ír: „*Az eddigiekben is megvolt a hajlama, hogy az óhajtott életformát szembeállítsa valami mással, s úgy emelje ki értékét. A szembeállítás nyomatékosabb a következőkben.* Amathus-*ban a napóleoni háborúk viharaival való törődést hárítja el magától, s azzal szemben festi, s azzal szemben már megvalósultnak is tünteti fel a maga halkan folydogáló szelid életét, mely nem ismer hadat, gonoszságot, nagyravágyást, s Ámor és a Múzsák gyönyöreit élvezi. Az ellentét rendkívül hatásos, a harcok világát mesteri nagyarányúsággal festő versszakokra, hangzásban is végtelen szelidségű jellemzése következik az ő igénytelen életének. […] Utolsó versszaka ellenben mintha keresettül derítené fel igénytelen élete rajzát Ámor és a Múzsák szerepeltetésével. Mintha nagyon is megtanulta volna Horatiustól, amire kérte volt, hogy tanítsa meg: »a dicső virtus menedékéből / A vad orkánok s habok ütközését / Nézni mosolyogva«.*"[1044]

Horváth nagy érzékkel jeleníti meg a vers lényegét, amelyből a „színtiszta" horatianizmus olvasható ki. Egyrészt megteszi ezt az *életforma* tekintetében, ugyanis – Onder Csaba tanulmányának a *Vázlatos ábra a »tündér világtükör…« című fejezethez* ábrája alapján az *erkölcs–költészet* és az *Arcadia* témakör adja a kettősséget, az életforma szembeállítását, valamint ezen belül is a *virtus–szerelem* és a *közösség–magány* dichotómiája. Ondernek bármennyire is találó és dicsérendő (sőt! követendő) koncepciója, *vázlatos ábrá*ja áttételesen a római költő, Horatius lírai poézisének kettősségét is magában foglalja, hiszen a politikumot vállaló, majd az attól a privatum felé s annak teljességét kereső poétai magatartásmód cizellálódik Berzsenyinél. Másként fogalmazva, a horatiusi minta alapján (így mindkettőjüknél) a görög költészet szapphói–anakreóni témavilágát és életfelfogását követő (görög terminussal) *poéta* jelenik meg s kényszerül választásra az ugyancsak görög hagyományú, de Horatius által romanizált s poétizált alkaioszi politikai költészettel szemben, amelynek római eszménye a *vates*. Így tehát a *poéta-* és a *vates-életmód* kettőssége pulzál a horatiusi (majd a Berzsenyi-) életműben. Az előbbinek a társas élet (szimpóziumok) filozofikus diatribé-versei adnak hangot, ahol a poétai életminőség utáni vágy fogalmazódik meg, s abból adódóan a szerelem óhaja, az utóbbi megtestesítői pedig főként a *római ódák* s az Augustushoz címzett versek. A szembeállítás a

[1043] Ezekről röviden ír Merényi: l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 343.
[1044] HORVÁTH, 1960, 64.

politikum *recusatió*jában fogalmazódik meg: itt, villanásnyi, de annál tartalmasabb képpel, a napóleoni háborúk világa. (Erről majd a Berzenyi-szöveghelynél részletesebben szólunk.) Ezzel szembekerül a *rejtőző, szelíd élet*, amelynek mértéke az egyéni boldogság (a vatesé a közösségi). A kettő ellentétét ragadja meg a vers. Horváth az idézett rész végén utal a *Horatiushoz* című vers latens poétikai üzenetére, amely a történelmi és a természeti világeseményeket kívülről szemlélő *poéta* képével zárul. (E versről később részletesen is szólunk.)

*

Tudjuk, hogy Horváth János 1960-ban megjelent könyvében az „*1930/40 és 40/41-i tanévi előadásai*t" tette közzé.[1045] A könyvformátumban való megjelenéshez esik közel (1959) Vargha Balázs Berzsenyi-kismonográfiájának kiadása.[1046] Ennek szellemisége már Horatiusról megfeledkezik. A költeményt annak elemeibe s képeibe az újraolvasó által *belelátott* értelmezés uralja, amelyek igazsága néhol felszínes. A versről úgy véli, azon költemények sorába tartozik, amelyekben tudatosan emel falat maga köré: „*ezen belül boldognak tudhatom magamat*."[1047] Majd így folytatja: „*A sömjéni birtok egyelőre szunnyadozik, de azért ajánlatos tanulmányozni, mit írnak az újságok Napóleon és a cár titkos kapcsolatáról, s az angol flotta újabb manővereiről. »Nem gondom« – írja elhessentve a napi hírecskéket. De a »nem gondom« után olyan szörnyű képet zúdít ránk – és saját magára – a viharos tengerként hánykolódó kontinensekről, amellyel előre meghazudtol minden idillt. Van-e még biztos hely Európában, amikor hullámokként tornyosulnak, áradnak egymásra a népek? Az ellentétek váltásának költői fogása olyan fokot ér el, ahol már egymást semmisítik meg az ellentétes képek.*

Forr a világ – *itt találkozunk először* A magyarokhoz *(1805) óda későbbi nagy látomásával. A mélységbe zuhanó hegyek és semmiből kinövő új világok ijedelmes hullámjátéka világméretekre nőtetett kép, éppen ezért túl van már azon a nagyságrenden, hogy rémületet keltsen, ez a világ rendje. Berzsenyi Dániel számára a bölcsesség legfőképpen életbölcsességet jelentett, a világnak jóval-rosszal együtt való megélését. A* halál *a bölcs szemében nem rettenetes vázkép, mint egy másik versében mondja. Országok, birodalmak halálának látványához is hozzáedzheti magát a filozófus-elme, mint természeti jelenséghez.*

A merész képváltás indokát Berzsenyi egyik legkedvesebb »igazságában« lelhetjük meg: bukás csak a nagyokat fenyegeti, a kicsik minden vészt túlélnek. Ezt az antik gondolatot esetleg igazolhatják politikai csatározások, amelyekből a meglapulók kerülnek ki ép bőrrel, de az udvarházakat felperzselő, családokat szétzúzó háború csupa cáfolat rá."[1048]

A hosszabban idézett értelmezés – ahogy jeleztük – a versszöveg sajátlagos újraalkotása, amely a jelentéstől inkább távolabb viszi tanulmányozóját. Részben olyan reflexióvá alacsonyítja a költeményt, mintha a sömjéni magányában az újságok felkavarnák olvasójuk lelkét (jaj! milyen szörnyű dolog a háború), s azt ily költői látomásban jelenítené meg. Ez, persze, lehetséges olvasat lenne, ha a horatiusi versszövegek (s más kontextusok) szűrőjét teljesen kiiktat-

[1045] HORVÁTH, 1960. 5.
[1046] VARGHA Balázs, *Berzsenyi Dániel,* Gondolat, Bp., 1959.
[1047] VARGHA, 1959. 60.
[1048] UŐ., uo. 61.

juk. Nem gondoljuk, hogy a viharkép *a viharos tengerként hánykolódó kontinensekről* lenne szó, valamint Sömjén és Európa szembeállításáról: „*Van-e még biztos hely Európában, amikor hullámokként tornyosulnak, áradnak egymásra a népek?*"

A *forr* (*forr a világ*) szó valóban a másik Berzsenyi-vers kontextusára utal, a *hullámjáték* is szép kifejezés, amely a romlásban és teremtésben pulzáló világot jelenítené meg, viszont a viharleírás valódi értelmezése elmarad.

Végül a versértelmezésből idézett utolsó bekezdés részlete nem horatiusi és nem berzsenyies tételre utal: a bukás csak a nagyokat fenyegeti. A *meszótészelmélet* jegyében a *politikum* szélsőségei valóban a bukáshoz vezetnek, de ugyancsak a *privatumé* is. Van példa, persze, arra, hogy a politikai csatározásokból a *meglapulók kerülnek ki ép bőrrel,* amire cáfolat a háború, amely *udvarházakat perzsel fel, családokat zúz szét*. A költemény jóval korábbi annál, hogy ennek még a látomása is beleférjen.

*

Ismert, hogy Merényi Oszkár 1966-ban adta ki Berzsenyi-monográfiáját.[1049] Ebben az *Idilli költészet a századfordulón* című fejezetben tárgyalja a költeményt. (Megjegyzendő, hogy a *Költőnk és kortársai – a horatiusi motívum* címűben említi a kortársakat Horatius módjára megszólító ódákat.) A költeményt tehát az *idillt kereső versek* sorában helyezi el, a horatiusi életmóddal (Sabinum nyugalma és az anakreóni verskölteszet választása) való azonosításról s verskölteszete irányának kijelöléséről nem szól.

A verssel kapcsolatban többek között a következőket írja: „*Az* Amathus*ban inkább a zord fenség elemei uralkodnak. Mintha máris árny nehezednék a boldog órákra, mintha korai vég fenyegetné a szerelem és boldogság harmonikus világát. Mintha mindez jelképe lenne a magyar nemesi idill elborulásának, a világtörténelmi erők újabb összeütközésének előestéjén. Így az ellentétes összetett hangulatok kifejezése ez a vers is. Összetettség jellemzi a vers képeit is, mert a költő képzelete egymással ellentétes szárnyalásra képes. S mindezt egyúttal mély átéltség is áthatja. A költő az, akit megindít Napóleon és az Észak küzdelme, Nelson hősiessége. Ő forr, mint az ádáz tengerek; magában érzi a romlás és teremtés ősi erőinek harcát. Végül az ő lelke szárnyal fel a költészet éterébe. A vers tehát klasszikus és romantikus életérzés összetettségének kifejezése. Első felében a hősi motívumok uralkodnak. Innen a heroikus képek özöne, amelyekkel hatásos ellentétben tűnnek fel később a költői ábránd mosolyogó, szelíd motívumai.*

Az ellentétes tartalomból folyik a költemény izgatott hangulata. Ezt éreztetik mindenekelőtt a kérdések, amelyekkel a költemény kezdődik, s amelyek a világhelyzet reális izgalmát tükrözik. […] Az »örök romolás és teremtés« váltakozó mozzanata még egyszer visszatér az utolsó versszakban, amely olyan hatást tesz, mint a vihar lassan csillapuló moraja, amelybe még belevegyül a távoli mennydörgés és a habok fenyegető zúgása.

Berzsenyi egyéni mitológiájának egyik jellemző példája a versben szereplő mitoszi sziget. Magányos rejtek, sajátos költői táj. Sömjén a vidéki nemesi élet prózájában a szépség istennőjének szigete lesz. Az álmok szigete: meghúzódás a világ nagy izgalmában (amelyet, mint a költő előre sejti, ismét elön-

[1049] L. MERÉNYI, 1966.

téssel fenyeget a romlás és teremtés örök tengerének hulláma), de rejtett sziget is, ahol titokban nyílik a szépség rejtelmes virága."[1050]

Merényi jól veszi észre a fenség jelenlétét, amelyről, persze, teljesen más aspektusból, majd mi is szólunk. Az idézett értelmezés részletének folytatásában aztán a verset romantika végletes ellentéteket kedvelő kettősségére vezeti vissza: „*Mintha máris árny nehezednék a boldog órákra, mintha korai vég fenyegetné a szerelem és boldogság harmonikus világát.*" Aztán a *nemesi idill elborulásá*ról beszél, amelyet világtörténelmi események fenyegetnének. (Nem részletezzük, csak utalunk rá, hogy a napóleoni háborúk a gabonaeladás fellendülését hozta a magyar nemesség számára.) A *nem gondom* kifejezéssel éppen elhatárolódik az eseményektől, nem *indítja meg Napóleon és az Észak küzdelme, Nelson hősiessége*. Az előbbire még rávilágítunk (*Napóleon és az Észak küzdelme [?]*), Nelsont pedig tényleg csodálja, de erről is majd később. A következő gondolatsor elégé sajátos (s a romantika pátoszát sejteti), ti. hogy a költő forrna, *mint az áldz tengerek; magában érzi a romlás és teremtés ősi erőinek harcát* végül *az ő lelke szárnyal fel a költészet éterébe*. A vers fontos lényegi eleme, hogy a *romolás és teremtés* éppen az ember akaratán kívül történik, azt befolyásolni nem tudja. Nem a lélek szárnyalásáról van szó, hanem az egyén boldogságát kereső költészet igényéről. Szóltunk már a horatiusi lírának a Berzsenyi által is folytatott a világ, így a politikum zaját elutasító jellegéről, a *vates*nek viszont a közösséget (nép- illetve nemzetközösséget) is ki kell szolgálnia.

Végül ejtsünk néhány szót Merényi megfogalmazásában *a versben szereplő mitoszi sziget* kérdéséről, amelynek ihletője számára valószínűen Horatius 1. 16. (*Ad populum – A római néphez*) epódosza, ahol a *derékszívűek*nek veti fel a boldog szigetképet, amely Kerényi Károly olvasatában a humanista hagyomány menedékhelyévé vált.[1051] Ebben a költeményben azonban ihletett *vatesként* (népszónokként) próbálja felrázni hallgatóit, hogy hagyják itt ezt a morális szempontból velejéig romlott világot, s keressenek új otthont a mítoszbeli *boldogok szigetén*.[1052] Világos, hogy a Berzsenyi-versben nem erről van szó (persze, ezt Merényi sem állítja). Sömjén, elzártsága révén, *magányos rejtek*, de nem költői táj, ahogy Sabinum sem, hanem *gazdadalnokaik* szeretnék azzá tenni úgy, hogy ideálmodják azokat a görög mítoszi helyeket s alakokat, amelyek s akik a poézis világának szereplői. A *meghúzódás* Horatius és Berzsenyi vonatkozásában is kényszerű. Ebből kell a poézis ornamentikájának segítségével idilli tájat varázsolni, amely valóban a szépség s a harmónia megtalálását tűzi ki célul. A *világ izgalma* – a Berzsenyi-vers tanúsága szerint is – rajtunk kívüli, viszont a visszavonulás nyugalmát nem fenyegeti *a romlás és teremtés örök tengerének hulláma*. Mint ahogy a *romolás és teremtés* nem is a tenger, hanem az annak képzetét megadó vihar.

❋

Szólnunk kell még röviden Merényi Oszkár Berzsenyi-kritikai kiadásának jegyzeteiről, ahol igen részletesen közli a korabeli sajtóban (*Magyar Hírmondó,* 1798) a világ- és európai eseményeket, köztük Napóleon és Nelson csatáira vonatkozókat, ezzel alaposan megvilágítva a költeményben említett politikai

[1050] UŐ., uo. 120–121.
[1051] L. HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 566.; a versről 566–571.
[1052] UŐ., uo.

történések szerepét.[1053] Erre majd az első versszaknak a politikum világát megrajzoló sorainál térünk ki.

*

A Berzsenyi-szakirodalomban úttörőnek és áttörőnek gondoljuk Csetri Lajosnak a niklai költő ősszövegein alapuló s a szövegeket az akkori modernitással vizsgáló munkáját, *Berzsenyi-tanulmányai*t (*Nem sokaság hanem lélek*).[1054] Fontos erénye e munkának, hogy a 18. század végi s a 19. század eleji német irodalom, valamint (főként) Kazinczy irodalomszemléletének s Berzsenyi verseiről való nézetének kontextusába helyezi a költeményt. Az antikvitás néhány motívumát jelzi, ugyanakkor a horatianus megközelítést, a horatiusi toposzokat és a *sugallatot* (a *horatianizmus*t) szinte teljességgel figyelmen kívül hagyja. Értékes meglátásaira, esetleg azok más megközelítésére a versszöveg értelmezése kapcsán térünk ki.

6.2.2. Berzsenyi *Amathus*ának antik (és modern) szövegvilágai

A horatiusi versszövegek főként 16–18. század értelmezésének végigkísérésével elsődleges célunk az volt, hogy a Berzsenyi-vers *imitatiós/aemulatiós* közegére utaljunk, elsősorban arra, hogy a poézisben megfogalmazott horatiusi világlátást hogyan értelmezi saját korára vonatkoztatva a niklai poéta.

Nézzük először a költemény címét, amely egy városnév, s hozzá mítosz kötődik. A horatiusi 1. 19. óda 9–10. sorával kapcsolatban a lambinusi magyarázat Tacitus *Annales*e 3. könyvére hivatkozott (62.), ahol Aphrodité ciprusi kultuszáról szólva megjegyzi, hogy Aeria fia, Amathus is szentélyt épített az istennőnek[1055], a férfi nevét pedig egy ciprusi város kapta: Amathous (Ἀμαθους), az ősi Küprosz (Ciprus) egyik királyi városa Kr. e. 300 körül. A szentélyről Pauszaniasz is ír a *Görögország leírása* Boiótia-részében (9. 41.), ahol azt olvassuk: „*Küproszban van egy Amathusz nevű város, és itt áll Adónisz és Aphrodité ősi szentélye.*"[1056] Vagyis Aphrodité kultusza szorosan összefonódott az istennő bosszúállásából született[1057], majd az érte égő Adónisz tiszteletével, akit a szerelemistennőért epedő Árész ölt meg.

Berzsenyinél viszont az eredeti cím az *Amathunt* volt (valószínűen a korabeli német irodalomban kedvelt névváltozat), amelyet – Csetri Lajos szerint – a költeményére egyébként is ható nagy Schiller-versnek, a *Die Götter Gricehenlands*nak a szövegéből vette.[1058] Valóban, a vers első strófájának utolsó sorában szerepel a *Venus Amathusia* (az amathusiai Venus) kifejezés, amely a szentélyre utal, az 5. strófa 40. sorában pedig városnévként az *Amathunt*.[1059]

[1053] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 342–345.
[1054] L. CSETRI, 1986.
[1055] TACITUS–BORZSÁK, 2., 1980. 153.
[1056] PAUSZANIASZ–MURAKÖZY, II., 2008. 214.
[1057] A történet szerint Kinürász király felesége azt állította, hogy leánya, Szmürna szebb Aphroditénál, mire az istennő saját apja iránti szerelemre gyújtotta. E nászból született Adónisz. A mítoszról l. GRAVES–SZÍJGYÁRTÓ, 1., 1970. 103–105.
[1058] CSETRI, 1986. 154–155.
[1059] L. Rónay György fordításában: „*Míg a gyönyör szent vallása fénylett, / Ah! mily másképp élt a föld fia; / Még koszorú övezte szentélyed, / Venus Amathusia!*" „*Deukalion fajához a földre / Egyegy isten még gyakran betért, / Hogy Pyrrha szép lányait legyőzze, / Létó fia pásztorsorban élt. / Akkor még az isten, hérosz s ember / Közé Amor szép frigyet hozott, / Amathuntban isten, hérosz s ember / Egy oltáron áldozott.*" L. SCHILLER *versei,* Európa, Bp., 1977. 83–84,

Ach, da euer Wonnedienſt noch glänzte,
Wie ganz anders, anders war es da!
Da man deine Tempel noch begränzte,
Venus Amathuſia!

Zwiſchen Menſchen, Göttern und Heroen
Knüpfte Amor einen ſchönen Bund,
Sterbliche mit Göttern und Heroen
Huldigten in Amathunt. *

Schiller versének részletei műveinek 1838-as (Stuttgart–Tübingen) kiadásából (98., 100.)

Kazinczy a már többször hivatkozott, 1808. december 23-i keltezésű, Berzsenyihez írott levelében, amelyben *Jegyzések*et készített az akkor még Sömjénben élő költő verseihez, tüstént javítja: „*p. 14. Amathus, nem Amathunt*."[1060]

Ezek után tekintsük át versszakonként, illetve az összetartozó szerkezeti egységenként a költeményt!

Ahogy jeleztük, a kétféle világszemlélet és költői irány lehetősége megfogalmazásának fényében a hat alkaioszi versszakból álló költemény két markáns részre oszlik. Az elsőben tulajdonképpen a politikai reflexióktól (reflexív költészet, vagyis az eseményekre reagáló *alkalmi* poézis) magát távol tartó (*recusatio*) poétai elhatárolódás jelenik meg, míg a másodikban az idilli egyéni boldogságot kereső önreflexív, azaz önnön érzéseire, hangulatára figyelő költő, aki ugyanakkor keresi is ezt az idilli nyugalmat, amely a poézis szülője. Alkaiosz követésének is jelentése van, hiszen, ahogy ismert, ő a politikai (a politikai közösségi) költészet megteremtője. Berzsenyi azonban, Horatius módjára, másfelé fordul. A korabeli kontextusokat tekintve Merényi a *gessneri hangulat*ot emeli ki, amely Kazinczy fordításirodalmának hatását mutatja (1788-ban jelent meg Gessner *Idylliuma*inak fordítása), amelynek I. könyvében *Daphnéhez* a következő sorokat olvassuk: „*Nem a' vérrel bé-fetskendezett bátor Bajnokot, nem az Ütközet' puszta hellyét énekli a' víg Músa: rebegve szalad ö, mezei könnyü síp-jával, a' fegyver-tsattogás elöl. A' tiszta patakok' lassú tsergedezése, és a' szent erdök' susogó homálya által tsalogattatván, a' sásos partonn tévelyeg, vagy a' virágokonn jár a' magas fák' zöld bóltjában, vagy a' puha pázsitonn hever, 's énekeket készít, a' te, egyedül tsak a' te számodra, szép Daphne!*"[1061] Gessner

[1060] KAZLEV, VI., 1895. 161.; BDLev– FÓRIZS, 2014. 24. Más megjegyzéseire még visszatérünk.
[1061] L. *Kazinczy Ferenc összes művei,* elektronikus kritikai kiadás, http://deba.unideb.hu-/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_ford_2_k.

(Kazinczy interpretációjában) tehát a *víg Múzsá*ról beszél, s ezek szerint elhatárolódik a *komoly Múzsá*tól. Vajon itt nem beszélhetünk-e Horatius lírai költészetének hatásáról? A római költőnél a víg és a komoly költészet elkülönítéséről, s ez utóbbi elhárításáról? A Múzsa elszalad *a' fegyver-tsattogás elöl*, s az idillt s a szerelmet keresi. Nézzük azonban a Berzsenyi-költemény első versszakát!

Mit főz magában Gallia' Sándora
'S a' zordon észak rettenetes feje?
Mely öblöket zár, merre tart 's ront
Anglia nagy koszorúsa, Nelson?

Úgy gondoljuk, hogy az első sor első kifejezése (*Mit főz magában…*) a horatiusi 2. 11. óda első versszakában (2.) olvasható *cogitet* (cogito-are) ige *imitatiója* és *aemulatió*ja. Ennek jelentése ugyanis: *gondolkodik, kigondol, eszében forgat*, amely az *imitatio/aemulatio* következtében: *forral, főz magában*, vagyis a jelentése: *min gondolkodik, mit tervez*. Az *imitatio/aemulatio* ebben az esetben, pontosabban a latin mintát követő verseknél kettős absztrakcióban képzelhető el: a latin–latin relációjában ugyanazt a szót használja vagy szinonimáját, a latin–magyar vonatkozásában pedig új, honinak ható szóval helyettesíti. Ide tartozik a *főz magában* kifejezés is.

A vers első sorának fontos kifejezése a *Gallia' Sándora,* ugyanis ő töpreng magában. A metafora a 18. század végi Franciaország majd egészen a császárságig emelkedő hadvezérére, Bonaparte Napóleonra utal.[1062] Az azonosítás alapját pedig a francia hadvezér egyiptomi hadjárata (1798) vetette meg, amikor még a kor újságjai is félreérthetetlenül céloztak e terv „Nagy Sándor-i" jellegére, hogy Bonaparte célja India elfoglalása.[1063] Merényi Oszkár Berzsenyi verseinek kritikai kiadásában igen terjedelmesen idézi a *Magyar Hírmondó* 1798. évfolyamának idevonatkozó tudósításait, azok közölt részleteit kis címekkel látva el. Így: *Félelem a Nagy Sándori-i hódításoktól* (*Magyar Hírmondó,* II., 203–204.); *A kincseket osztó India* (Uo. II., 274–275.); *Bonaparte indiai „cinkosai*" (Uo., II., 34–36.).[1064]

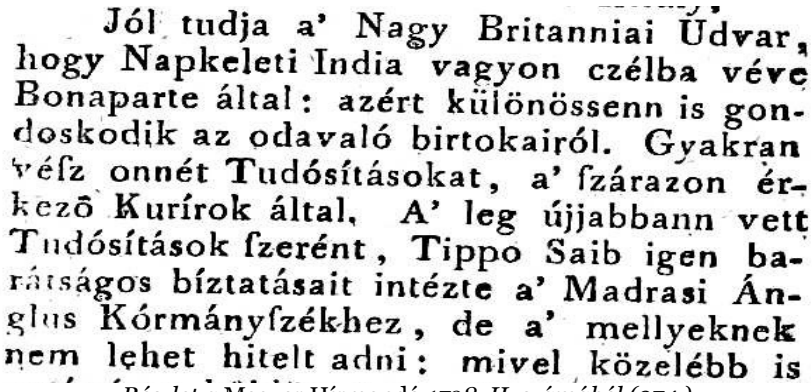
Jól tudja a' Nagy Britanniai Udvar,
hogy Napkeleti India vagyon czélba véve
Bonaparte által: azért különössenn is gon-
doskodik az odavaló birtokairól. Gyakran
vész onnét Tudósításokat, a' szárazon ér-
kező Kurírok által. A' leg újjabbann vett
Tudósítások szerént, Tippo Saib igen ba-
rátságos bíztatásait intézte a' Madrasi Án-
glus Kórmányszékhez, de a' mellyeknek
nem lehet hitelt adni: mivel közelébb is

Részlet a Magyar Hírmondó *1798. II. számából (274.)*

[1062] Napóleonról magyarul l. TULARD, Jean, *Napóleon,* Osiris, Bp., 1997.
[1063] BDKM–MERÉNYI, 1979. 342.
[1064] UŐ., uo. 343–344. A lapról l. KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I., 1705–1848.,* Akadémai, Bp., 1979. 71–83.

Megjegyzendő, hogy e hírek a lap *Nagy Britanniai Tudósítások* című rovatában jelentek meg, kivéve az itt említett harmadikat, amely a *Frantzia-Országot illető, és Fr. Országi Tudósítások* című rovatban. Igen beszédes ez utóbbi hivatkozás, amelyet Merényi ugyan harmadikként említ, de az előzőeknél korábbi, s Franciaország és Nagy-Britannia hatalmi vetélkedésének kezdetéről számol be. (Ez fontos szerepet játszik majd a vers folytatásában.)

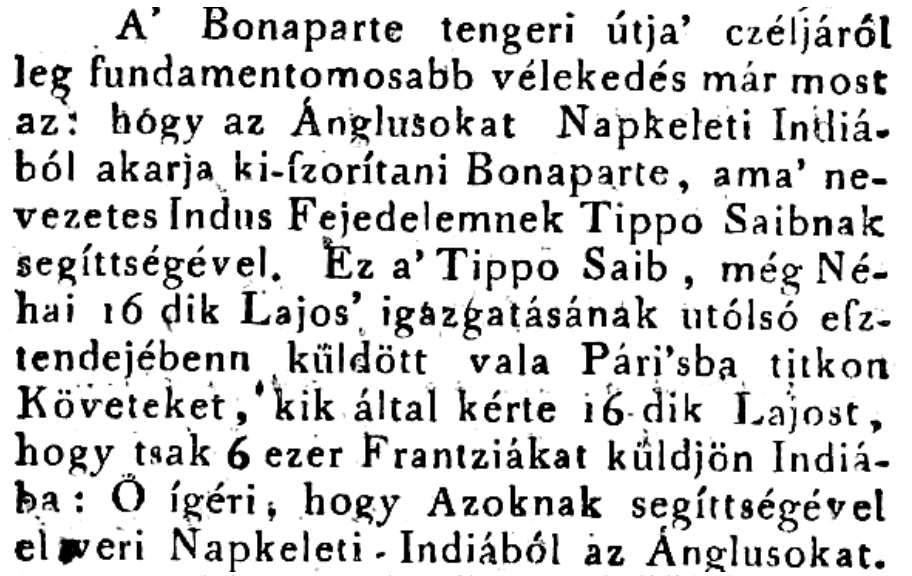

A' Bonaparte tengeri útja' czéljáról leg fundamentomosabb vélekedés már most az: hogy az Ánglusokat Napkeleti Indiából akarja ki-fzorítani Bonaparte, ama' nevezetes Indus Fejedelemnek Tippo Saibnak segíttségével. Ez a' Tippo Saib, még Néhai 16 dik Lajos' igazgatásának utólsó eſztendejében küldött vala Párí'sba titkon Követeket, kik által kérte 16 dik Lajost, hogy tsak 6 ezer Frantziákat küldjön Indiába: Ő ígéri, hogy Azoknak segíttségével el veri Napkeleti-Indiából az Ánglusokat.

Részlet a Magyar Hírmondó *1798. II. számából (34.)*

Korai lenne itt még behatóbban foglalkozni Berzsenyinek Napóleonról alkotott véleményével, amelyet már a francia császárként elbukó történelmi alakról az 1814-ben keletkezett *Napoleonhoz* című versében fogalmaz meg.[1065] Merényi csak annyit jegyez meg, hogy alakja már 1797-től foglalkoztatta (összefüggésbe hozható személye *A' Felkölt Nemességhez* című vers témájával is, valamint az 1804–1808 között keletkezett ódákéval).[1066]

Visszatérve a metaforára: azzal, hogy Napóleon szemet vet a kincses Indiára (s ezzel a brit politikai és gazdasági érdekeket fenyegeti)[1067], a hadvezér keleti megjelenése Berzsenyiben az Indiáig jutó makedón Alexandrosz alakját idézi fel. Ismert, hogy Kazinczy fanyalgott ezen, s azt írja fent említett levelének (1808. december 23.) *Jegyzései*ben: „*Megvallom, én Sándornak nem nézem.*"[1068] A mondat kétértelműségére Csetri Lajos hívta fel a figyelmet: vajon Napóleon lekicsinyléséről van-e szó, vagy Nagy Sándoréról? Csetri beszámol arról, hogy könyve lektora, Mezei Márta hívta fel a figyelmet arra, hogy a „felvilágosult" [sic!] Kazinczynak talán a makedón volt ellenére. Látunk ebben valami igazsá-

[1065] L. erről BDKM–MERÉNYI, 1979. 712–716.
[1066] UŐ., uo. 712. Napóleon magyarországi recepciójának egy szegletéről l. TÓTH Sándor Attila, *Canova, Napóleon – és Tertina Mihály,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2007. Napóleonról l. még KÖVÉR Lajos, szerk., *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete,* JATEPress, Szeged, 2007.
[1067] L. TULARD, 1997. 108–118.
[1068] KAZLEV, VI., 1895. 161.; BDLEV–FÓRIZS, 2014. 24.

got, ugyanis Kazinczy jakobinus érzelmei világosak, és ismert volt Robespierrehez való viszonya is.[1069] Kazinczy tehát nagyobbra értékelte kora egyre inkább magasra törő francia hadvezérét, mint a makedón uralkodót. Ugyanakkor Berzsenyi, akarva-akaratlanul, Alexandrosz személyében nemcsak a mesés Indiáig eljutó vezért idézi meg, hanem annak az európai és a magyar irodalmi hagyományban ugyancsak markánsan jelen lévő alakját is.[1070] A sömjéni/niklai költő valószínűen iskolai olvasmányai és tanulmányai alapján hallott a 15. század óta az *Alexander Magnus* magyarításával keletkezett *Világbíró Sándor*ról.[1071] Mondájának forrásaként minden bizonnyal ismerte Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzai* Alexandrosz-fejezetét, akit Iulius Caesarral hasonlított össze. Ismert volt szintén Quintus Curtius Rufus (Kr. u. 1. század) regényes életrajza (*Nagy Sándor*), valamint számos késő antik és középkori feldolgozása (Sándor-regény). Megjelent középkori irodalmunkban, és elsősorban a Sándor-monda Anonymus *Gesta Hungarorum*ának egyik fontos forrásává is vált.[1072] Az igen népszerűvé váló regényes Curtius-életrajz, illetve a monda egyéb forrásokból vett részei (pl. a Leo-féle *Historia Alexandri magni regis Macedonie de preliis*) már a 16–17. században magyarul is megszólaltak. Ilyen volt a Heltai Gáspár-féle Sándor-regény, majd Háportoni Forró Pál (1570–1624) Curtius-fordítása (Debrecen, 1619.), aki egyik függelékében már akkor felismerte a Sándor- és az Attila-monda rokonságát.[1073] A legjelentősebb az iskolai tanulmányok és olvasás szempontjából azonban Haller János (1626–1697) *Hármas históriá*ja (1682), amelynek első része Alexandroszról szól: *amely a Világbíró Nagy Sándor néhány nevezetes dolgait illeti.*[1074]

ELSŐ KÖNYV.

NAGY SÁNDOR

DOLGAIRÓL.

I.

Világbiró Nagy Sándor mint ment Ciliciába, Saviniába onnét Persepolis városába; és onnétmint indult Ázsiának meghóditására.

[1069] Robespierrről TULARD, 1997. 72–84.
[1070] Erről l. KIRÁLY György, *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban* = ItK, 1918/2. 129–142., 1918/3. 241–253. és UŐ., *A filológus kalandozásai,* Szépirodalmi, Bp., 1980. 178–206., valamint BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon,* Akadémiai, Bp., 1984.
[1071] KIRÁLY, 1980. 183.
[1072] L. MARCZALI Henrik, *Béla király jegyzője* = EPhK, 1877. 357–371. Itt tételről tételre felsorolja a szöveg szerinti egyezéseket. Berzsenyinek ez bizonnyal forrása, mert *A' Magyarokhoz* II. kidolgozásában (1807; *Forr a világ bús tengere…*) idéz a *Gesta*ból; ez a szöveghely azonban a Sándor-mondára vezethető vissza. Az *Amathus* első versszakában megfogalmazott történelemkép kivetítve uralja azt a verset, itt a *politikum* széles spektrumot kap. A verstechnika szempontjából az *Amathus* e versszaka mint előkép itt ismétlődik meg kifejtve, persze már más üzenttel. Erről majd másutt.
[1073] KIRÁLY, 1980. 200–204.; BORZSÁK, 1984. 15.
[1074] L. HALLER János, *Hármas história,* Debrecen, 1902. Új kiadása csak válogatás: Kriterion, Bukarest, 1978. Vál. MOLNÁR Szabolcs.

XXXV.

Mint indul Indiába a Pórus király ellen Nagy Sándor.

Ezek után parancsolja mind a persáknak, mind a görögöknek, hogy fegyverbe öltözzenek, és nagy haddal Indiára megy, hol nagy hosszu száraz és fövényes völgyeken kellet elmenni ugy annyira, hogy halálos veszedelemre jutának a vitézek, és zugolódni kezdtek magok közt, mondván: meg kellene elégednünk a persiai Dárius birodalmával; esztelenség volt erre a földre bódorganunk, hol kegyetlen vadakkal kell harczolnunk jó hazánkról elfelejtkeznünk, melyet soha többé nem látunk, ha Sándort ide nem hagyjuk, mert látni való dolog, ez nem egyebet kiván, hanem hogy az egész föld kerekségét ő birja. Menjünk hazánkba azért mi, ő lássa a persákkal hova megy. Melyet megértvén Nagy Sándor, lecsendesité őket, és egy igen magas polczra felállt, egyfelől a persák, másfelől a macedoniaiak lévén, és tekintvén a persákra s görögökre monda: édes vitéz barátim, macedónok, hallgassátok csendes beszédemet. Mi lehet az oka, hogy engemet

Részletek Haller művéből (1902. 11.; 36.)

Az idézett fejezetből is kitűnik Nagy Sándornak a Perzsa Birodalommal való küzdelme, valamint utalás az indiai hadjáratra. Ez felveti az előzőekben már tárgyalt történelemszemléleti kérdést, amely a birodalmak keletkezésével és eltűnésével, vagyis a *translatio imperii* kérdésével függ össze; ennek irányítója Tükhé, azaz a szerencse (a Berzsenyi által is használt *tündér szerencse,* amely nem más, mint a *változó szerencse*).[1075] Az ember alkotta imperiális világ tehát változik, elenyészik vagy ciklikusan forog, amit Tükhé irányít: felemel vagy veszni hagy. Erre vonatkozik a birodalmak emelkedése, hanyatlása vagy végső eltűnése. Nagy Sándor szerepét a költő korában, úgy tűnik, Napóleon készül átvenni, vagyis a ciklikus időszemléletből következik a ciklikus történelemszemlélet, de a világ változásban van, nem alakult ki semmi, ugyanis azon gondolkoznak, hogy válhatnak *világbíró*vá.

Így a második sorban újabb szereplő jelenik meg: *a' zordon észak rettenetes feje,* vagyis az Oroz Birodalom cárja, I. Pál (uralkodott: 1796–1801), aki jelentős szerepet játszott a Napóleon elleni háborúban.[1076] Úgy tartja a történet-

[1075] L. az előzőekben részletesen. A szakirodalomból l. BORZSÁK, 1996. 243–250.; valamint GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, *A „négy Birodalom" elméletének utókorához. Periklés megítélésének historiográfiai változásai* = Könyv és könyvtár, Debrecen, 1975. 67–83. Itt ír arról, hogy Melanchton, aki a történelem menetének ábrázolását minden részletében a dánieli birodalmak rendjéhez igazította, úgy vélte, *„a váz a perzsa birodalom története a nagy Kyrostól III. Dareiosig, akiről az impérium Nagy Sándorra száll át (transfertur!), mint korábban a kaldeus birodalomról Perzsiára."* Uo. 74–75.

[1076] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 349. Merényi kiemeli: *„Figyelemre méltó, hogy a költő már ekkor Angliával és Oroszországgal hozza kapcsolatba a Napóleon sorsában beállt világtörténelmi forulatot."* L. még CSETRI, 1986. 154.

írás, hogy az orosz cár gyermekkori álma volt, hogy a Máltai Lovagrend nagymestere lesz, azért lépett be a franciaellenes koalícióba, hogy a szigetet felszabadíthassa. A Pál által küldött csapatok sikerrel harcoltak, Szuvorov a szárazföldön Svájcig jutott el, Usakov admirális felszabadította a Jón-szigeteket, Pál pedig 1799-ben nagymester lett. Málta szigetét azonban a britek megtartották, miután visszavették Napóleontól, ezért a dühös cár pártot váltott, és Bonapartéval tárgyalva már egy India elleni hadjáratot tervezett, amit az orosz főnemesség és az udvar nem nézett jó szemmel.[1077]

A magyarországi viszonyokat tekintve ezekben az időkben a Habsburg Birodalom és Oroszország viszonya igen sűrűn, sokszor esztendőnként változott. 1795-ben Pál cár még Ausztriával és Poroszországgal közösen hajtotta végre Lengyelország harmadik felosztását, de távol tartotta magát a forradalmi Franciaország elleni osztrák–porosz–angol koalíciótól. Amikor rádöbbent, hogy a távoli forradalom eseményei az ő trónját is megingathatják, 1798-ban kilépett addigi semlegességéből és csatlakozott e három hatalom szövetségéhez. Ennek jegyében 1799 februárjában I. Ferenc császár és király s öccse, József főherceg leánykérőbe ment I. Pál cárhoz. Még ugyanebben az esztendőben Szuvorovnak – annak a Szuvorovnak, akit Pál cár éppen az udvarában tartózkodó József nádor személyes kérésére állított csapatai élére – vezérlete alatt orosz expedíciós sereg harcolt Felső-Olaszországban és Svájcban Ausztria szövetségeseként Franciaország ellen. Ebben a rövid történelmi közjátékban – hiszen I. Pál cár hamarosan, éppen az osztrák állam- és hadvezetés önzése, a Szuvorov vezérlete alatt harcoló sereg irányában tanúsított sértő és méltánytalan magatartása miatt kilépett a koalícióból (hogy aztán utóda ismét visszalépjen abba) – szükségesnek mutatkozott a Romanov–Habsburg-szövetség ünnepélyes megpecsételése és egyben demonstrálása. Ezt a célt szolgálta Ferenc császár-király öccsének, József nádornak és Pál cár lányának, Alexandra Pavlovna nagyhercegnőnek politikai megfontolásból tervezett, végül is igen harmonikusnak mondható, de tragikusan rövid tartamú házassága, melynek a cár-lány halála vetett véget.[1078]

Ismert volt tehát, hogy I. Pál cár ingatag jellemét és kiszámíthatatlan szeszélyét Bécsben csak a családi kapcsolat kötelékével vélték ellensúlyozhatónak. A cár személye s jelleme is bizonyos kétségeket vetett fel, akit egy orosz diplomata felesége, Liven hercegnő a következőképpen jellemzett: „*Az arca csúnya, kivéve a szemét, melynek kifejezése, ha éppen nem haragszik, végtelenül kedves és nemes. Amikor haragszik, a tekintete ijesztővé válik. Viselkedése nem mondható kellemesnek, de nem nélkülözi a méltóságot, különösen pedig a jó modort.*”[1079]

Berzsenyi antik (horatiusi) toposszal él, amikor a *zordon északot* nevezi meg, akinek *rettenetes feje* (az orosz cárok mindig is rettegettek voltak) a diplomáciában kiszámíthatatlan s (amint olvastuk) a csúnya arcú, ijesztő tekintetű I. Pál.

Az Európából kiinduló világesemények (ne feledjük: a *Melisszához* című költeményben a történelmi hivatkozást a nemzeti múlt felvillantása jelentette)

[1077] Erről részletesen l. WARNES, David: *Az orosz cárok krónikája – Az Orosz Birodalom uralkodóinak története,* Geopen, Bp., 2002. 145–150. Ford. SZILÁGYI Mihály–T. BÍRÓ Katalin–SZABÓ Mária.

[1078] L. az idézett részt és Alexandra Pavlováról részletesen HANDÓ Ildikó–KISZELY István, *A nádori kripta* = http://mek.niif.hu/01500/01599/html/04.htm.

[1079] L. WARNES, 2002. 147.

villanásszerű megjelenítésének harmadik szereplője a Földközi-tengeri brit flotta parancsnoka, a trafalgari győztes, Horatio [már a név is beszédes! – megjegyzés tőlem, T. S. A.] Nelson (1758–1805).[1080] Az előnytelen külsejű, félkezű, félszemű, sovány testalkatú férfi Anglia egyik legnagyobb nemzeti hőse. Tengeri haditaktikájának, stratégiájának köszönhetően a jóval erősebb francia hajókon (ezek felszereltségén [80–120 ágyú] először csak ámult Nelson [az angol hajók csak 74 ágyúsak]) s flottán nagy győzelmet aratott Abukirnál.

Lemule Francis Abbott (1760/61–1802), Nelson portréja
– National Maritime Museum

[1080] Életéről s katonai pályájáról l. LAVERY, Brian, *Horatio Lord Nelson,* New York University Press, 2003. Regényes életrajzáról és tengeri csatáiról az angol költő, Robert Southey írt könyvet 1813-ban. Magyarra Reményi Antal fordította le: SOUTHEY Róbert, *Nelson életrajza,* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1902. Ford. REMÉNYI Antal.

Ismert, hogy Berzsenyi a *Magyar Hírmondó* 1798. évi köteteinek hasábjain igen részletesen olvashatott e tengeri csatáról, amelyet a beszámoló szinte pontról pontra leír.[1081]

Nro 25.

Kőlt Bétsben, Sz. Mihály Havának (Septembernek) 25-dik napján 1798-dik Eſztendőbenn.

Bonaparte' Hajósseregénn, Alexándria előtt történt ſzerentsétlenségnek környülállásos előadasa:

Nelson Ánglus Admirális, Szicziliának Szirakúzai Kikötőhelyéből Júl. 25-dik napjánn indúlt ki az Alexándriai Kikötőhely felé, hová Augustus' 1-sõ napjánn estve el is érkezett. Látvánn a' Fr. Hajósnép Nelson' hajóit: úgy vélekedett, hogy ki pihenteti Nelson előbb a' maga Népét, 's

A Magyar Hírmondó *beszámolójának részlete*

Reményi Antal Southey könyvének fordítója így ír e győzelemről jegyzetében: *„Az aboukiri győzelem nagysága, mely teljességre nézve egyedül áll a haditengerészet történelmében, Nelson azon taktikájának tulajdonítható, melyet alkalmazni e csatában volt először alkalma. Ez abból állt: túlnyomó erővel*

[1081] L. *Magyar Hírmondó*, 1798. II., 385–389. Közli Merényi is: BDKM–MERÉNYI, 1979. 344–345.

megtámadni az ellenség egy részét oly módon, hogy többi részének ne lehessen ideje sikeresen támogatni a megtámadott részt. Ebben bízva, nem habozott soha kisebb erővel is megmérkőzni az ellenséggel. Az aboukiri csatában a francziák elővédjét választotta támadása czéljául, azért, mivel a franczia hajók északnyugati irányban voltak felállítva s a szél is É.-É.-Nyugatról fújván, tudta, hogy utóvédjüknek nem lesz ideje kellő időben elővédjük segítségére jönni.

Hozzájárult a siker nagyságához azon ragaszkodás és lelkesedés, melyet Nelson nemes szívjósága, kötelességtudása, és lánglelke mindenkiben felébresztett, a ki vele érintkezésbe jött."[1082]

Így lesz érthető a versben az *öblöket záró* Nelson alakjának megidézése, s kérdésként: *merre tart s hol ront*. Epitheton ornansa: *Anglia nagy koszorúsa,* vagyis kiérdemelte a győzelmi (babér) koszorút, amely *nagy,* tehát a győzelem számottevő.

A versszakban az előbbiekkel ellentétben Berzsenyi két sort szentel Nelsonnak, ami szimpátiájáról tanúskodik. Amennyiben Kazinczy Napóleonért lelkesedet (még ennyire Nagy Sándorért sem), természetes, hogy fanyalgott Nelson említésén s valószínűen győzelmén is. Merényi jelzi, hogy az Esterházy-ódának (*Herceg Esterházy Miklóshoz, midőn a szombathelyi táborban commandérozá a nemességet, 1797*) az 1808-as kéziratos gyűjteményben még meglévő 9. versszakát kihagyásra javasolta: „*Hagyd el kérlek azt a' 9dik strófát, és azt a Nelsont*."[1083] A kihagyásra javasolt versszak pedig ez volt:

Nézd a' virágzó Gallia népeit
'S Nelson hazáját – rettegi a világ
Ez Ész 's Erő' két nagy csudáját,
'S hirdeti napkelet és enyészet.[1084]

A kihagyott versszak arról tanúskodik, hogy Berzsenyi a birodalmi mozgásokat Franciaország és Nagy-Britannia küzdelmében látja. Az *Amathus,* a politikai és hadtörténéseknek megfelelően a világbírás hatalmáért három hadvezért, illetve államférfit szerepeltet: Napóleont, I. Pált és Nelsont. Mindhárom történelmi személy *főz (gondolkodik, tervel – cogitet) magában*, vagyis gondolkodik a világbírás politikai helyzetéről, az imperium megszerzéséről.

A költemény horatiusi *imitatió*ját/*aemulatió*ját nézve (a 2. 11. óda) mindkét vers nyitóképe aktuális külpolitikai eseményekkel foglalkozik. Horatius a Rómára veszélyes, vagy éppen a birodalomra rátámadó népeket említi, vagyis polgárként érintik ezek az események, Berzsenyi viszont az Európa által vezérelt s azt izgalomba hozó világeseményekre figyel, amelyek közvetve érintik csak Magyarországot, illetve szorosabban a Habsburg Birodalmat, így azoknak valójában nem részese, még távolabbról tudja szemlélni, mint Horatius.

Az eseményektől való *elzárkózás*t s *elhárítás*t (*recusatio*) a második versszak első (a vers 5.) sora mondja meg: *Nem gondom*. Majd annak okára is utal.

Foglalkozzunk először ezzel a kifejezéssel, amely az *imitatio/aemulatio* szempontjából a horatiusi 2. 11. óda *remittas / quarere* (3–4.) kifejezésére utal,

[1082] SOUTHEY–REMÉNYI, 1902. 372–373.
[1083] KAZLEV, VI., 1895. 164.; BDLEV–FÓRIZS, 2014. 27.
[1084] L. Merényi 1936-ban kiadott Berzsenyi-kötetének magyarázatait: 327.; valamint BDKM–MERÉNYI, 1979. 347. és az 1808-as gyűjtemény fakszimilekiadását: Akadémiai, Bp., 1976. [számoztlan].

persze, amíg a római költő Hirpinust figyelmezteti erre, addig Berzsenyi önmagára vonatkoztatja. Nyelvi szempontból a vers első sorának *Mit főz magában (mit forral – cogitet)* kérdésére itt kapjuk meg a választ: *nem gondom*. Ismert, hogy a *gond* főnév igen régi szavunk, s jelentése elsősorban az *aggasztó tudat*ra utal: valami gyötri az embert, valami foglalkoztatja. Ezt azonban a költő a *nem* tagadószóval *elhárítja*. Származékainak egy csoportja (*gondol, gondolat, gondolati, gondolkozik, gondolkodás* stb.) vezet el árnyaltabb jelentéséhez: Berzenyinek az említett hadvezérek, államférfiak, események *nem* képezik gondolatainak tárgyát, a költő más témára gondol, más foglalkoztatja. A mindezekkel való *törődés* (azaz: *gond*) túlnő rajta, hiszen ezek az események már az egyén felettiek: azt is mondhatjuk, hogy a „négy birodalom" felfogásának értelmében nem gondja, kit fog majd felemelni Tükhé, a változó Szerencse. Utaljunk vissza a horatiusi 2. 11. vers kommentárjaira, ahol a *quid aeternis minorem / consiliis animum fatigas* (11–12.) kifejezés magyarázatánál Lambinus azt a gondolatot írta körül, hogy nem szabad a lelket gondokkal terhelni, különösen nem olyanokkal, amelyek a *véghetetlen idő*re tartoznak. Itt egyértelműen a ciklikus vagy kozmikus időről beszél, ugyanis úgy folytatja, hogy a lélek érzelmeit a legrövidebb időre kell korlátozni, mivel az életút rövid. Ez pedig nem más, mint a lineáris időfolyam, amelyben az embernek léte rövid. Az arisztotelészi idézet is ezt sugallja.[1085] Desprez kiadásának magyarázatát is figyelembe vehetjük a Berzsenyi-versnél, amely ugyancsak az emberi elme gyengeségének és az idő felett álló dolgok felfoghatatlanságának kettősségére utal.[1086]

A *nem gondom* okaként határoztuk meg a Berzsenyi-vers 5–6. sorának mondatát: *„Így volt, így marad a' világ. / Forr…*" Az itt olvasható ige a kulcsszó, amely (a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint) azt jelenti: *erős lökődés, keveredés, kinyomulás miatt tajtékzik, habzik, bugyog, buzog*. Jelentéséhez tartozik még: *rendkívüli mozgalomban van, egymás ellen, vagy egy bizonyos személy, osztály irányában fölzendül, fölkel*.[1087] A szó jelentése mutatja a világ változását, kinetikus (soha nem szűnő) mozgását, amelynek időbeliségét (*így volt, így marad*) és irányát (fent és lent, keletkezés és elmúlás) is megadja, amit a vaksors vagy az isteni erő irányít. Az időbeliség (*így volt, így marad*) a világ történetiségének irányába mutat, régen is így volt, most is így van. Ez felveti a ciklikus történetiség kérdését: a világ állandó, a későbbi ciklusok lényegében ugyanúgy zajlanak le, mint a korábbiak. A változás csak az *elmúlás–keletkezés*ben, a fent és a lent dichotómiájában kísérhető nyomon. Ennek irányítója pedig Tükhé. Erre a kérdésre még a költemény első szerkezeti egysége tárgyalásának befejezésekor visszatérünk.

Tovább vizsgálva a verset azt mondhatjuk, hogy az 5. sor *[Így volt, így marad] a' világ* szavához tartozik a *forr,* viszont a továbbiakban e forrongást, változást nagyszabású viharhasonlattal illusztrálja, amely a 6–11. sorig (2–3. versszak) tart. Az utolsó sor majd ennek a horatianus *diatribé* részeként filozofikus összegzője lesz.

[1085] L. föntebb: ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika,* II. 21. [1394 b, 26.]): „θνατὰ χρὴ τὸν θνατόν, οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν."
[1086] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 223.
[1087] L. CZUCZOR–FOGARASI, 2., 1864. 913.

Egy tengeri viharkép tárul tehát elénk, amelynek érdemes megvizsgálnunk *mitológiai* és antik (s későbbi) *irodalmi* hagyományát. Nézzük a versszöveget!

[Forr,] mint az áláz tengerek, a' midőn
A' szélvészek bérczodvaiknak
Vas kapuit 's reteszit leszórván

A' bús haboknak zúgva rohannak, és
A' képtelen harcz itt hegyeket temet,
Ott új világot hoz fel; – egymást
Váltja örök romolás 's teremtés.

Nem kétséges, hogy az *áláz,* vagyis a dühöngő *tenger*i vihar kellős közepében vagyunk, amelynek okozói a szelek. A Berzsenyi-versek kontextusát tekintve e kép (a tenger-metafora) az 1807-ben keletkezett *A' Magyarokhoz II.* címen ismert költeményében is megjelenik („*Forr a világ bús tengere, ó magyar!*"), amelynek keletkezése az 1807-es országgyűléssel s az akkori világtörténelmi helyzettel függ össze.[1088] A *mitológiai* hátér így Aioloszhoz (Aeolus) kötődik, akiről tudjuk, hogy életének viszontagságai után barátaival nyugat felé hajózván elfoglalta a Türrhén-tengeren [sic!] a hét Aiolai-szigetet. Az istenek kedvence lett, s mint a szelek őre vált ismertté. Liparán, egy csupa-szikla úszó szigeten lakott, ott tartotta elzárva a szeleket. Felesége, Enareté hat fiút és hat leányt szült neki, s boldogan éltek együtt egy rézfallal bekerített palotában.[1089] A szelek őrzőjéről így ír Graves: „*Zeusz azért tartotta elzárva a szeleket, mert attól félt, hogyha nem vigyáz rájuk, egy szép napon még elsöprik és a levegőbe röpítik a földet is, meg a tengert is. Héra kívánsága volt, hogy Aiolosz őrizze őket. Csak egyenként volt szabad kiengednie őket, saját belátása szerint, vagy valamelyik olümposzi istenség jól megfontolt kérésére. Ha vihar kellett, Aiolosz beledöfte lándzsáját a sziklák oldalába, és az így keletkezett lyukon tódultak ki a szelek, amíg el nem zárta a lyukat. Aiolosz olyan meggondoltan és ügyesen végezte feladatát, hogy a mikor végórája közeledett, Zeusz nem küldte a Tartaroszba, hanem trónra ültette a Szelek Barlangjában.*"[1090] Kerényi Károly *Görög mitológiájá*ból pedig a következőket tudjuk meg: „*Egy régebbi elbeszélés szerint a szelek egy Aiolos nevű király uralma alatt álltak; s olyan föltétlen hatalmat gyakorolt felettük, hogy nem volt saját egyéniségük. Az Aiolos név »mozgékonyt« és »tarkát« jelent, alighanem ő is a csillagos ég istene volt, mint Astraios.*"[1091]

Graves és Kerényi természetesen az irodalmi hagyomány alapján gyűjtötte össze ezeket az ismereteket, de Berzsenyi sem csak a mitológiából ismerhette a tengeri viharképet, hanem fontos ókori irodalmi alkotásokból is. A szelekről Hésziodosz az *Istenek születése* (*Theogónia*) című művében olvashatunk, ahol hármat nevez meg (869–877.):

[1088] L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 527.
[1089] L. GRAVES–SZÍJGYÁRTÓ, I., 1970. 251. Történetéről l. 248–252.
[1090] UŐ., u0. 252.
[1091] KERÉNYI, 1977. 136.

Minden fúvó, párával teli szél e Tüphóeusz
sarja – Notosz, Boreasz meg a tisztító Zephürosz nem:
isteni sarj ez a három s hasznos az emberi nemnek.
Ám vaktában nyugtalanítja a többi a tengert,
hogyha lecsapnak a szürke, ködülte habokra, halandók
súlyos bajba kerülnek, szélvész forgatagában.
Jobbról s balról fújnak s szétszórják a hajókat,
pusztítják a hajósokat és nem tud menekülni
senki, ha szembetalálja magát a habokban ezekkel.[1092]

A leghatalmasabb az északi szél, a Boreasz, amelyről Kerényi ezt írja: *„szárnyas volt és kétarcú, egyszerre nézett előre és hátra, ahogy csak a mindent látó Argos. […] Vad thráknak tartották, mert északtól Thrákia felől fújt”*.[1093]

A görög irodalmi hagyományban ott van még Homérosz *Odüsszeiá*ja, amelynek 10. éneke elején (1–76.) Aiolosz birodalmában járunk, ahol a társak kapzsisága miatt a hajók *a gonosz viharok rohamában / újra csak Aioléra kerültek*” (54–55.).

Még szélesebb azonban a római irodalmi hagyomány, ahol főként Vergilius és Ovidius hatásáról kell beszélnünk. Tudjuk, hogy a szelek versenye és a viharleírások a reneszánsz óta (Janus Pannonius) iskolai gyakorlatok voltak.[1094] Ehhez mintát a szelek és a vihar témáját összegyűjtő, az iskolai verstanítást segítő segédkönyvek, *locus communis-gyűjtemény*ek voltak, amelyeket a 16–18. században nagy számban jelentettek meg, de még a 19. század közepéig is forgalomban voltak. Ilyen pl. a *Loci communes sententiosorum versuum ex elegiis Tibulli, Propertii, Ovidii a Ioan. Murmell.* (Vitebergae, 1533 – és sok kiadásban), de még beszédesebbek azok a *theatrum-gyűjtemény*ek, amelyek mintegy a költészet színházába és színpadára vezetik be a kezdő verselőket. Ilyen pl. a 18. században szintén sok kiadást megért *Theatrum lyricum, quo poetarum lyricorum omnium […] phrases, lovi communes […] sententiae et elegantiae poeticae […] juxta ordinem Alphabeticum exhibentur* (pl. Coloniae-Agrippinae, 1741, 1768 stb.) című kézikönyv, amely Horatiustól saját koráig hoz példákat. E kompendium főként kifejezéseket ad, majd neolatin költői *exemplum*okat hoz.

Ezt is be fogjuk mutatni, de lássunk előbb egy olyan gyűjteményt, amely a leíráshoz alkalmas poétai témákat határoz meg, majd azokat főként antik versrészletekkel „tölti fel”. Mivel a hagyomány alapján összegző jellegű, a Budán 1825-ben megjelent kézikönyvet hozzuk fel példaként, amelyet Josepus Gatti Florentinus munkája alapján készített el Lánghy István. Ennek második részében találhatóak a költői témák, amelyekhez főként antik szövegeket illeszt, hogy hogyan is kell azokat leírni: *Delectus poëtarum pars secunda. Variorum poëtarum carmina selecta: descriptiones poëticas et morales, epigrammata et aenigmata continens a Stephano Lánghy collecta*. Ezt Berzsenyi esetleg csak később ismerhette, mégis megtalálhatóak itt azok az ókori szövegek (és egy

[1092] HÉSZIODOSZ–TRENCSÉNYI-WALDAPFE, 1976. 33.
[1093] KERÉNYI, 1977. 136.
[1094] Janus Pannonius *Certamen Ventorum* című művét áttekintve ír erről hosszabban VADÁSZ Géza, *A korai humanizmus lírája,* Argumentum, Bp., 1999. 73–80. *Költői verseny a ferrarai gimnáziumban.* Janus művéről még szólunk.

újabb textus is), amelyek a *viharleírások* tárházát mutatják. Ezek egyikét-másikját viszont ismerhette a sömjéni poéta.

DELECTUS POETARUM

PARS PRIMA

SALES POETICI

PROVERBIALES ET JOCOSI,

AD CONDIMENTUM HONESTAE CONVERSATIONIS, RECREATIONEM, ET ERUDITIONEM SIMUL STUDIOSAE JUVENTUTIS COLLECTI

A

JOSEPHO GATTI FLORENTINO

EDITIO SECUNDA

AUCTA ET EMENDATA

PER

STEPHANUM LÁNGHY.

BUDAE

TYPIS TYPOGRAPHIAE REGIAE UNIVERS. HUNGARICAE

1825.

A Delictus poetarum *című mű első részének címlapja*

Lánghy a *Tempestas* (és a szelek) leírásához tizenkét hosszabb-rövidebb antik (s egy Janus Pannonius-i) szöveget rendel, főként Vergilius, Ovidius textusait. A verselőket a következő szövegrészletek segíthetik (Lánghy alapján, de csoportosítva közöljük): Vihar! Vergilius, *Aeneis,* 1. 82–123.; 3. 192–199., *Georgica,* 1. 316–344.; 4. 419–421.; Ovidius, *Metamorphoses*, 11. 474–569.; *Tristia,* 1. 4. 5–18.; Seneca, *Agamemnon,* 465–499. A szelekről! 1. Boreas: Ovidius, *Metamorphoses,* 6. 690–699.; 2. Notus: Ovidius, *Metamorphoses*, 1. 264–269.; [3. Zehyrus, Zephyrique potentia: Claudianus, *De raptu Proserpinae,* II., 73–93.; Certamen Ventorum: Janus Pannonius, 1–346.[1095]

Kézenfekvő Vergilius nagy eposzának (*Aeneis*) viharleírásával kezdeni, amely az iskolai tananyagok elmaradhatatlan része volt egészen a 20. századig.[1096] A szelek Aeolus általi féktelen elszabadulását az 1. ének 81–86. sora jelzi:

> *Haec ubi dicta, cauum conuersa cuspide montem*
> *impulit in latus; ac uenti uelut agmine facto,*
> *qua data porta, ruunt et terras turbine perflant.*
> *Incubuere mari totumque a sedibus imis*
> *una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis*
> *Africus, et uastos uoluunt ad litora fluctus.*[1097]

Nem nehéz észrevennünk a szövegbeli egyezéseket: a szélvészek, vagyis a vészt hozó szelek barlangokban tanyáznak (*bérczodvak*), s most elszabadulnak, mintegy *menetoszlopba (agmine facto)* fejlődve *előretörnek (ruunt, [proruunt]). Nekifekszenek (incubuere)* a tengernek (*A' bús haboknak zúgva rohannak*), azt fenekestül felforgatják, különösképpen a *szélrohamokban gazdag (creber procellis)* Africus, s a felkorbácsolt hullámokat a partokig gördítik (*volvunt*).[1098] A *képtelen harcz* pedig a szelek egymással való birkózását, egymásra rohanását s törését is jelzi Berzsenyinél.

Beszédes Vergilius *Aeneis*e 3. énekének rövid viharleírása is (196–200.):

> *Continuo uenti uoluunt mare magnaque surgunt*
> *aequora, dispersi iactamur gurgite uasto;*
> *inuoluere diem nimbi et nox umida caelum*
> *abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes,*
> *excutimur cursu et caecis erramus in undis.*[1099]

[1095] LÁNGHY, 1825. 2., 149–163. Nem foglalkozunk/foglalkozhatunk itt mindegyik leírással.

[1096] L. pl. ANTAL Imre–GAÁL László, szerk., *Szemelvények Vergilius Aeneiséből. A gimnáziumok és leánygimnáziumok számára,* Athenaeum, Bp., 1940. Szövegközlés és magyarázatok. Ez utóbbit l. e részhez: 112.

[1097] „*Szólt s a botot, mint egy dárdát, beledöfte a barlang / szirtüregébe: a szélvészek csordái a résen, / erre, a föld fele fergeteget fúván, kirohannak. / Végigömölnek a sík habokon: Notus, Eurus a mélyvíz / legfenekéig forgatják fel, zivatarteli társuk, / Africus is nekilát, zuhatag-hegyet ontva a partra.*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 111.

[1098] Vergilius itt is (ahogy a *Georgica*ban) katonai kifejezéseket használ.

[1099] „*Szél szalad át a habok hátán tüstént: hegyet épít / hullámból; a hadat szétszórja a forgatag örvény; / s már a nap is felhőbe borul, betakarja a mennyet / vak köd, a fellegeket meg villám hasogatja.*" VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 161–162.

Főként az idézet kezdősorait (*Continuo uenti uoluunt mare magnaque surgunt / aequora*) a Berzsenyi-vers *hegyeket temet* aemulatiós kifejezésével vethetjük össze. Vergiliusnál hegynyi hullámok emelkednek ki, amely ellentétben van az 1. ének 118. sorában olvasható *gurgite vastó*val (ijesztő örvényből). Vagyis az örvény teheti s teszi semmissé a hegy nagyságú hullámokat, amelyek eltűnnek.

A fontos iskolai tananyagot jelentő ovidiusi *Metamorphoses* 11. éneke 497–501. sorának rövid viharleírása is szemléletes és ihlető:

> *Fluctibus erigitur caelumque aequare videtur*
> *pontus et inductas aspergine tangere nubes;*
> *et modo, cum fulvas ex imo vertit harenas,*
> *concolor est illis, Stygia modo nigrior unda,*
> *sternitur interdum spumisque sonantibus albet.*[1100]

A vihar pulzáló mozgása, a fent és lent, a rontás és teremtés az Ovidius-idézetben is jelen van.

Még egy ovidiusi szöveghelyet említünk, a *Tristia* 1. könyvének 4. versét, amely a *Vihar* leírása, a hajó és a hajós megpróbáltatása. A beszédes 5–8. sort idézzük:

> *Me miserum! quantis nigrescunt aequora ventis,*
> *erutaque ex imis fervet harena fretis!*
> *monte nec inferior prorae puppique recurvae*
> *insilit et pictos verberat unda deos.*[1101]

A tengeri vihar hullámhegyeinek keletkezése s eltűnése a leírások állandó eleme, Berzsenyi viszont, verstechnikájának megfelelően, ennek *inversió*ját alkalmazza, vagyis a hullámhegyek eltűnéséről s új világok keletkezéséről van szó. (Erről majd később is.)

Lánghy egész terjedelmében közli Janus Pannonius *Certamen Ventorum* [sic!] című művét, amelyről Vadász Géza írása alapján tudjuk, hogy a Battista Guarinóval való költői versengés volt a létrehozója. „Janus a ferrarai gimnázium esztétikai ideáljának szellemében" – írja Vadász – „a szelek versenyét cicerói contentióként, vitázó beszédként képzelte el."[1102] A döntőbíró Aeolus (Aiolosz), aki dárdájával a hegyre sújt, majd széttárja a szelek barlangjának ajtószárnyait. Kiszabadulnak a szelek (Notus [Auster], Eurus, Boreas, Zephyrus), akik bemutatjk tevékenységüket. A vad Eurus kezdi, aki többek között a következőket mondja (35–37.):

[1100] „*Tengeri ár meredez, már-már odaér a nagy éghez, / szinte a feltorló felhőkön fröccsen a tajték; / sárga fövenyt forgat felszínre a víz fenekéről / sárgán, máskor meg feketén, feketébben a Styxnél, / majd ismét lelapul, s s robajos tajtéka fehérlik.*" OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 316.

[1101] „*Jaj, mi szelek festik feketére a víznek tükrét! / dúlt fövenyével forr felkavarodva a mély. / Hegynél is magasabb hullám ront görbe hajókra / hátulról, s veri szép isteneinket elöl.*" OVIDIUS, *Tristia (Keservek),* szerk. TERAVAGIMOV Péter Magyar Könyvklub. Bp., 2002. 17. Ford. TERAVAGIMOV Péter.

[1102] VADÁSZ, 1999. 76.

Idem ego cum classes ullis sum nacus in undis,
Attollo vastos undarum in sidera montes,
Pulso ferox scopulos, et verbero littora fluctu.[1103]

A tenger legkegyetlenebb felkorbácsolója azonban Boreas, aki arról beszél, ha útjába akad a tenger, amely nyugodalmas, rettenetes hullámokat kelt megjelenésével, amelyek hatalmas erővel csapódnak a partnak. Majd így folytatja (170–177.):

Monstriferosque sinus agitant; undaeque tumentes
Horrendum per saxa fremunt, ac littora pulsu
Tota sonant, crebrisque gemunt agitata procellis.
Tum supereffusus pulsata cacumina gurges
Obruit, et pressi latitant sub gurgite montes,
Ac totum spumis fervet candentibus aequor.
Pulsu reclamant scopuli; simul aestuat imum
vorticibus fundum, et nigrantem eiecat harenam.[1104]

Illusztris viharképek ezek, amelyek esetleg Berzsenyit is a leírás fenségére sarkallhatták. (Erről majd a továbbiakban.)

Térjünk vissza még röviden a 18. század egyik kedvelt kézikönyvéhez, a *Theatrum lyricum* című kompendiumhoz, amely ugyan a neolatin lírai hagyományt táplálta, mégis kifejezéskészletével és példáival a viharleírások egyetemes tárházát jelentette.

Az alább közölt címlapon is látható, a mű három részből áll. I. *Elegantias Lyricas, Acumina, et quidquid commode ad ordinem Alphabeticum reduci non potuit, complectitur* (*[Ebben] a lírai finomságokat, élceket foglalja össze, és odaillően bármit, amit az abc-rendnél nem lehet hátrébb tenni*); II. *Varium Verborum et Nominum usum, apud Poëtas Lyricos, ostendit* (*A lírai költőknél megmutatja az igék s főnevek különféle alkalmazását*); III. *Exhibet modum, et auxilia carmen Lyricum componendi* (*A lírai vers megalkotásának megmutatja a módját és segítségeket nyújt ehhez*).

Ennek értelmében itt csak az I. ponttal foglalkozunk, amely abc-rendben közöl fogalmakat, majd az azokhoz illő kifejezéseket hoz, azután pedig költői példákat. Megtaláljuk tehát a *tempestas* (*vihar*) fogalmát is, és a hozzá fűződő fogalmakat. Így: *tempestas desinit (a vihar megszűnik)*; *tempestas non semper est (nem mindig van vihar)*; *tempestatem non timet (nem fél a vihartól – nem féli a vihart*).[1105]

Mivel a Berzsenyi-versben viharleírás szerepel, csak a *tempestas* szócikkét vizsgáljuk.

[1103] LÁNGHY, 1825. 156. Magyarul: „*S hogyha hajóra találok, amint vergődik a habban, / Tornyosul, árad a fölvert tenger máris az égig. / S sziklákkal marakodva, a partokig űzi a szélvész.*" *Janus PANNONIUS összes munkái,* szerk. V. KOVÁCS Sándor, Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 397. Ford. BERCZELI A. Károly.

[1104] UŐ., uo. 159–160. Magyarul: „*Megzavarodnak a szörnyek a tenger ölén s menekülnek, / Csattog a hegyfok, a szirt, s a morajlást úgy veri vissza / Szerte a táj, hogy az ég belerendül, azonban a szélvész / Erre se nyugszik, s hajtja az örvényt oly vad erővel, / Hogy lemerülnek a tenger alá s eltűnnek a bércek. / Pezsdül a hab s elözönli a földet, amerre kiárad, / Nyögnek az ormok, a sziklák, majd megnyílik a mélység, / Mely a sötét iszapot gyomrából messze okádja.*" UŐ., uo. 400.

[1105] *Theatrum lyricum,* 1768. 364–368.

THEATRUM LYRICUM,

QUO

POETARUM LYRICORUM OMNIUM,

Quo quot ab Horatio, ad hæc uſque tempora, editi ſunt, & haberi potuerunt,

Phraſes, Loci communes, Comparationes, Synonyma, Epitheta, Sententiæ, & elegantiæ Poëticæ.

Cum ſumma cura & induſtria, juxta ordinem Alphabeticum, ita exhibentur, ut quidquid in omnibus Poëtis Lyricis hucusque diſperſum fuit, hoc uno volumine totum contineatur.

OPUS SEMPER DESIDERATUM,

Et in gratiam Poëticæ, & Rhetoricæ amatorum, præcipuè in ſtudioſæ juventutis commodum, nunc primò concinnatum & editum, cum Indice copioſiſſimo:

Inſeruntur Deſcriptiones ſacræ & profanæ elegantiſſimæ ferè 500.

Acceſſerunt in fine in uſum Rhetorices Studioſorum

TRES LIBELLI:

I. *Elegantias Lyricas, Acumina, & quidquid commodè ad ordinem Alphabeticum reduci non potuit, complectitur.*

II. *Varium Verborum & Nominum uſum, apud Poëtas Lyricos, oſtendit.*

III. *Exhibet modum, & auxilia carmen Lyricum componendi.*

Auth. R. P. Panthal. Eſchenbrender Soc. Jeſ.

COLONIÆ & FRANCOFURTI
Sumptibus JOANNIS MICHAELIS JOSEPHI PÜTZ Bibliopolæ unter Fetten-Hennen im Roſen-Crantz 1768.
Cum Privilegio & permiſſu Superiorum.

A Theatrum Lyricum *című mű címlapja*

Négy csoportba osztva több mint negyven, versekből vett kifejezés vagy mondat olvasható itt, ahogy jelezte, Horatiustól a saját korában élő költőkig. Az első részben a haragos tenger és a szelek kifejezéseit, sententiáit olvassuk, majd a szelek küzdelmét: pl. *„Oppugnet Auster turbidus aequora, ruatque ab imis vorticibus mare" (Felkorbácsolja a viharos Auster a vizeket, és a mély örvényekből a tengerre tör*). Vagy: *„Ex omni furentes parte ruunt, feriuntque venti"* (*Minden részről rohannak s lecsapnak a dühöngő szelek*).[1106] A harmadik rész a vihar jelenségeit (villámlás, mennydörgés) szedi össze, a negyedik pedig a viharhoz tartozó istenségek megjelenésének *locus*ait.

Ezután horatiusi mértékű (főként alkaioszi és szapphói) viharleírásokat közöl (*Tempestatis Descriptio*), összesen ötöt. Az első példa a német jezsuita Adamus Widl (1639–1710)[1107] verseskönyvéből való: *Adami Widl e societatis Jesu Licirorum libri epodon liber unius,* Ingolstadii, 1674. Verseskönyvében a Xavéri Szent Ferenchez szóló költemény két versszakát idézi.[1108]

ODE XIII.

S. FRANCISCI XAVERIJ

In adverſis Conſtantia.

NOn, ſi triſulcis mugiat ictibus
Diſcerptus æther, & trepidos ferax
Formidinum Tellus profundo.
Proferat ex gremio fragores;
Non, ſi charybdes ſyrtibus ebrias
Ingurgitatus Nereus evomat,
Tempeſtuoſus vel Capharêus
Horribiles moveat procellas;

A költemény két versszaka Widl 1674-es kötetében (30–31.)

A második példa igencsak beszédes, hiszen a Magyarországon a 17–18. század neolatin jezsuita (és vallásos) költészetében oly népszerű, s nálunk még a 19. század elején (Budae, 1824) is kiadott lengyel jezsuita, Matthias Casimirus

[1106] UO., 364.
[1107] L. BACKER–SOMMERVOGEL, 1898. VIII., 1107–1108.
[1108] *Theatrum Lyricum,* 1768. 365.

Sarbievius (Sarbiewsky; 1595–1640) horatianus verseskönyvéből (*Liricorum libri IV, epodon liber*) idéz.

AD IVLIVM FLORVM.

Curam Lyncei adoleſcentis illi commendat.

ODE XIV.

NVllus effræna rabiem iuuentæ
Æſtus Ætnæi ſuperet camini:
Nulla conceptos iaculantis igneis
Ira Veſeui.
Creſcit infeſtis animoſus auſis
Ardor, & primæ iuuenile vitæ
Robur aduerſum ſibi luctuoſis
Diſſidet armis.
Sic vbi denſis Aquilo procellis
Bella montanis meditatur Euris,
Et potens igni Notus, & ſonorus
Imbribus æther,
Hinc repentinos ſtruit aura monteis,
Inde bacchantum patiens procellarum
Ingemit littus, reſonumque ſaxis
Tunditur æquor:
Feruet hinc illinc inimica Tethys:
Pacis incertus, dubiuſque belli
Fluctuat pontus, cui militares
Inſtruat vndas.

Sarbievius versrészlete (a Sic ubi densis Aquilōtól *idézi az 1632-es antwerpeni kiadás 29. oldalán)*

A harmadik példa ugyancsak Sarbievius lírai versei közül való, versei II. könyvének 22., a bővített kötetekben már a 24. verse: *Dirae in Herodem*.[1109] A hetvenhat soros költemény 37–44., valamint a 65–71. sorát citálja.[1110]

A negyedik példa a dél-tiroli nemesi családból származó osztrák jezsuita, Nicolaus Avancinus (1611–1686) ugyancsak horatiusi ihletésű verseskönyvéből (*Poesis lyrica: Lyricoum libri IV, et epodon liber unus*, Viennae, Austriae, 1670) való. A X. óda 2–4. versszakát idézi. Nézzük ezt az idézetet, amelyben a kegyetlen vihar és a hajótöréstől való félelem jelenik meg.

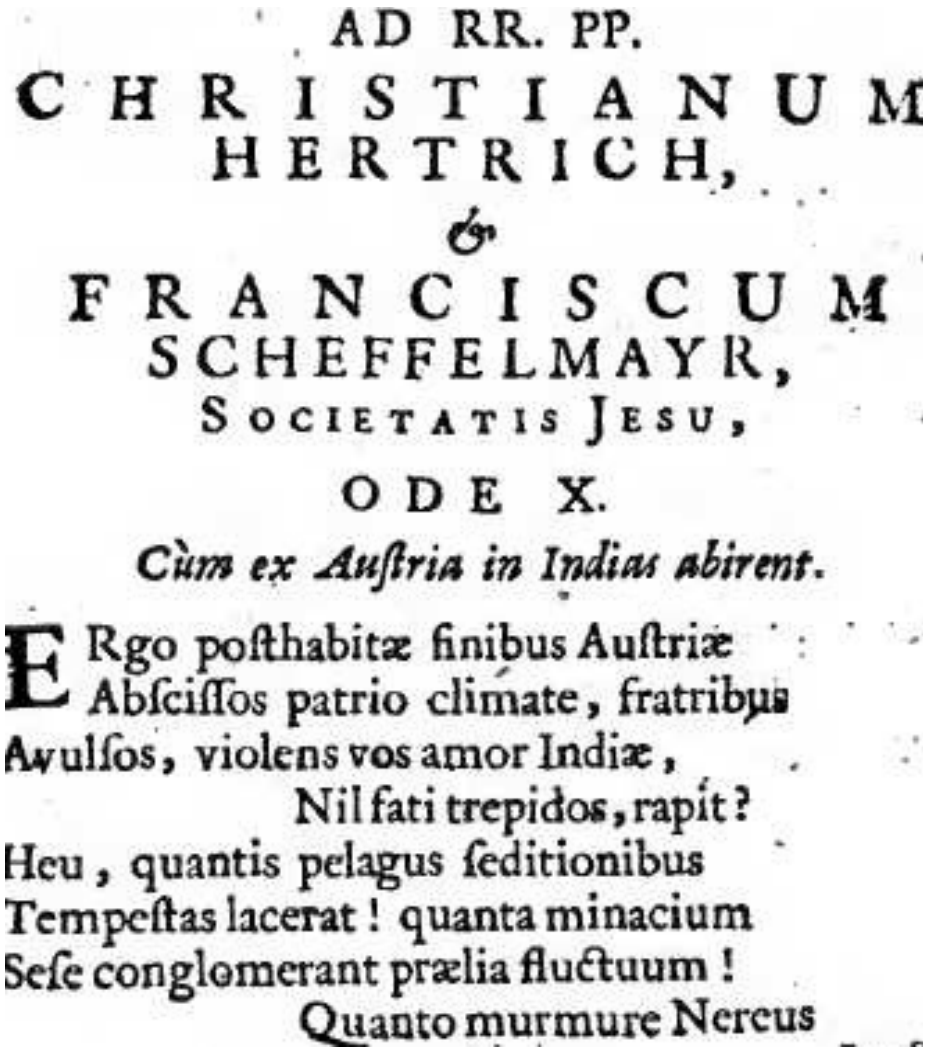

AD RR. PP.
CHRISTIANUM
HERTRICH,
&
FRANCISCUM
SCHEFFELMAYR,
SOCIETATIS JESU,
ODE X.
Cùm ex Auſtria in Indias abirent.

ERgo poſthabitæ finibus Auſtriæ
Abſciſſos patrio climate, fratribus
Avulſos, violens vos amor Indiæ,
Nil fati trepidos, rapit?
Heu, quantis pelagus ſeditionibus
Tempeſtas lacerat! quanta minacium
Seſe conglomerant prælia fluctuum!
Quanto murmure Nereus

A 10. óda részlete a műből (33. oldal)

[1109] L. SARBIEVIUS, 1632. 80–82.; UŐ., Lipsiae, é. n. 68–70.
[1110] *Theatrum Lyricum,* 1768. 366. Az itt közölt versszöveg néhány szava eltér a más kiadásokban olvashatóktól.

Heu, quantis pelagus seditionibus
Tempestas lacerat! quanta minacium
Sese conglomerant praelia fluctuum!
Quanto murmure Nereus

Luctatur Boreae, et torva licentia
Turbatae Aeoliae miscet atrocibus
Pontum turbinibus! stant scopulis pares
Undae, et sidera montibus

Aggestis violant; moxque cadentibus
In valles scopulis Tartara detegunt,
Absorbentque animos iam prope naufragos
Solo naufragii metu.[1111]

Végül az ötödik *descriptio* szintén Avancinustól való. A két versszakból álló példában a 49. óda első két versszakát idézi.[1112]

AD PHILOSOPHOS GRÆCENSES.

ODE XLIX.

Sapiens fluctibus jactatus non movetur.

PEriculoſæ plenum opus aleæ eſt
Tentare pontum, quando Aquilonibus
Exſuſcitatur, & procellæ
Æoliis equitantur auſis;
Quando pavendis Oceanus minis,
Et murmurantûm jurgia fluctuum
Jam jam fatiſcentem laceſſunt
Imperio graviore pinum.

A hivatkozott versrészelt Avancinus kötetében (180.)

Nem kétséges, hogy Berzsenyi az iskolai oktatás révén jól ismerte az antik hagyományban (főként Homérosz *Odüsszeiá*ját és Vergilius *Aeneis*ét, de Hésziodoszról is biztosan hallott) meglévő viharleírásokat, talán *theatrum*-típusú könyvek is a kezébe kerültek, a neolatin lírai költészet jezsuitáiról, akiknél lát-

[1111] *Theatrum Lyricum,* 1768. 366. l. AVANCINUS, 1670. 34.; a teljes vers: 33–36.
[1112] L. UO. és AVANCINUS, 1670. 180. A teljes verset l. a 180–181. oldalon.

tuk, a képzés révén nagyon is tudatában voltak a viharleírások kliséivel, természetesen nem tudott. Mégis bizonyítható a fentiekkel, hogy a viharleírások szövegkontextusai mily nagymértékben vannak jelen a lírai költészetben, s úgy tűnhet, Berzsenyi ezeknek is folytatója s nemzeti nyelven való megszólaltatója. *Csak* hasonlatként jelenik meg versében, mégis több szempontból is jelentős szerepet tölt be. Nézzük meg alaposabban *leírás*át, majd a versben betöltött funkciójára térünk át!

Szóltunk már az *ádáz* jelentéséről, tehát a versben a *dühöngő tenger*ről van szó, amelyet a vihar korbácsolt fel: az *ádáz tenger* képe a *világ*ra vonatkozik, amely ugyanúgy forrong, változik, mint a tenger. A folytatásban következik a tengert felkorbácsoló a vihar leírása, amely a mítosz felhasználásával és Vergilius *aemulatió*jával készült. A szélvészek, az ártó, vihart okozó szelek megjelenése Aioloszra utal: *bérczodvak*ba zárta őket, onnan szabadulnak el. A *bérc* a hegytetőt jelenti, tulajdonképpen a versben a hegy metonímiája. A *hegy odvai*ban tanyáznak tehát a szelek, vagyis *barlangok*ban, amelynek felügyelője Aiolosz. A barlangok *vas kapuit 's reteszit* azonban kinyitják, erejükkel szinte *leszórják,* azaz szanaszét hányják, oly erővel esnek neki, hogy azok leessenek. Nem jöhetnek ki bármikor s egykönnyen (csak isteni, a felsőbb hatalmak kérésére), ezért az erős kép, hogy vaskapuk s lakatok őrzik a gonosz szeleket. A vihar megléte azonban kiszabadulásukkal jár, valamiért elszabadulnak, s mindjárt a *bús haboknak zúgva rohannak*. Ismert a *bús tenger* kifejezés, amely itt *háborgó*t jelent, de a *sötét, komor* jelentések is helytállók lehetnek. A csendesség után (toposzként: *mare tranquillum*)[1113] nekirontanak a szelek a haboknak, amelyek emiatt komorak, s háborogni kezdenek. *Zúgva,* süvöltve rohannak a haboknak, s azokat – a leírások értelmében – a partoknak lökik. A szélvészek harca itt a habokkal történik, amelyről azt írja, *képtelen*. A Czuczor–Fogarasi-szótárban a jelentése (a 2. pont szerint): *„Idomtalan, formátlan, mi úgy el van rútítva, alakjából kiforgatva, hogy valóságos képét nem ismerhetni. Innen átv[itt] ért[elemben] mondjuk oly dologról, mely a rendes, szokott állapottól egészen elüt, avval meg nem egyeztethető.*"[1114] A *képtelen harc* tehát – a taktikus csatarendekkel szemben – a szelek és a hullámok összecsapásának *idomtalanság*ára, *formátlanság*ára utal. Az átvitt értelmű megállapítás is helytálló, ugyanis a *megszokott állapottól*, azaz a nyugodt tenger képétől egészen elüt s *avval nem egyeztethető*, valójában annak fordítottja, inverze.

A *képtelen harc* közeli (itt) és távolabbi (ott) látványát és látszatát idézi fel a következőkben: *hegyeket temet*, vagyis a hullámok a hegyek csúcsáig érnek (vagy pedig: a hegy nagyságú hullámok semmivé lesznek), amott *új világot hoz fel*. A *világ* szó jelentése Isidorus *Etimologiarum sive originum libri XX* című művében (XIII. *De mundo et partibus*): *„Mundus est caelum et terra, mare et quae in eis opera Dei. […] Mundus Latine a philosophis dictus, quod in sempiterno motu sit, ut caelum, sol, luna, aer, maria. […] Graeci vero nomen mundo de ornamento adcommodaverunt, propter diversitatem elementorum et pulchritudinem siderum. Appellatur enim apud eos κοσμος, quod significat ornamentum*" (*A világ az ég és a föld, a tenger és amelyek ezek között Isten*

[1113] *Theatrum Lyricum,* 1768. 201–202. Pl. ennek illusztrálására: *„At nunc quieto langueat otio immota ventis unda silentibus, nimqbisque fudantes in aequor Carphatium violentus Auster convertat alas.*

[1114] CZUCZOR–FOGARASI, 3., 1862. 544.

művei. […] Latinul mundus*nak [ékes, takaros] mondják a filozófusok, mivel állandó mozgásban van, mint az ég, a Nap, a Hold, a levegő és a tenger. […] A görögök pedig a világ nevét a felékesítéshez rendelték oda, az elemek különbözősége és a csillagok szépsége miatt. Náluk ezért* koszmosz*nak nevezik, mert jelöli a felékesítettséget*).[1115]

Ahogy írtuk, a látvány és a látszat kontextusában vél felfedezni *új világ*ot, amely az antikoknál az istenségek, a kereszténveknél az Úr által teremtett létezők összessége. Ennek következménye pedig az *örök romolás és teremtés*.

Erre még a folytatásban visszatérünk, most foglalkozzunk a viharképhasonlat esztétikai funkciójával. Az antik és a neolatin példákból láttuk, hogy a viharleírások szövegkontextusai elsősorban a klasszikus görög és római eposzokra épülnek, s mily mértékben vannak jelen a lírai költészetben. Antik eposzi hatását tekintve szinte eposzi kellékként jelennek meg, fontos történések megelőzői, illetve előrevetítői. Funkciójukat tekintve ezek a leírások esztétikai minőségként is jelen vannak, a vihar rettenetével (a tengeren hánykódó hajó vagy a hajótörés megjelenítésével a *fenséges* kifejezői.[1116] A magasztos témát megfogalmazó lírai versek rövid betétjeiként láthattuk a *Theatrum* példaanyagát képező jezsuita költők verseiben is, ahol a viharképek ugyancsak a fenséges/fenség felé mutattak. Költői megjelenítésében tulajdonképpen a meg- és leírhatatlan jelenik meg, amelynek képiségéről az idősebb Plinius *Természetrajz*ában Praxitelész festészetét méltatva így ír (35. 96.): „*Pinxit et quae non possunt, tonitrua, fulgetra fulguraque; Bronten, Astrapen, et Ceraunobolian appellant* (*Megfestette még a megfesthetetlent is, a mennydörgést, a villámlást és a villámokat, amelyeket* Bronté*nak,* Astrapé*nak és* Ceraunoboli*ának* neveznek)."[1117] Kiviláglik ebből az ember számára a *megfoghatatlan* ábrázolása, a rajta kívüli erők magasztosságának tisztelete s befolyásolhatatlansága, amely a természet fensége felé mutat, ahogy a Berzsenyi-versben is. A pseudo-longinosi *A fenségről* (Περι υψους)[1118] 17. századi felfedezése s divatja hozza meg a fenséges létrehozásának és keresésének igényét az irodalmi művekben.[1119]

Kant *Az ítélőerő kritikája* című művének *Az esztétikai ítélőerő kritikája* című része (1. rész 1. szakasz) B/ részében (*A természet dinamikus fenségéről*) 28. §-ában ír *A természetről mint hatalomról,* ahol a következőt olvassuk: „*A természet az esztétikai ítéletben olyan hatalomként szemlélve, amelynek nincs rajtunk ereje:* dinamikusan fenséges."[1120] Néhány sorral odébb sorolja fel, melyek azok a jelenségek, amelyek félelmetesek és csodálatot keltenek. Így pl. a merész, kiugró s egyszersmind fenyegető sziklák, az égen feltornyosuló viharfelhők, amelyek villámokkal és mennydörgéssel vonulnak keresztül, a pusztulást maguk mögött hagyó orkánok vagy a határtalan háborgó óceán.[1121] Gondolatmenete szerint ennek következménye, hogy a természet mérhetetlenségén és képességünk elégtelenségén felismerjük saját korlátozottságunkat.[1122] Fontos követ-

[1115] ISIDORUS, 1. (L. I–X.), Oxonii, 1911. [518.]
[1116] L. Hans Blumenberg metaforológiai tanulmányát: *Hajótörés nézővel* = UŐ., *Hajótörés nézővel,* Atlantisz, Bp., 2006. 7–104.
[1117] L. PLINIUS–DARAB–GESZTELYI, 2001. 188–189.
[1118] L. PSEUDO-LONGINOS–NAGY, 1966.
[1119] L. BARTHA-KOVÁCS Katalin–SZÉCSÉNYI Endre, szerk., *A tudom-is-én-micsoda fogalma*. Források és tanulmányok, L' Harmattan, Bp., 2010.
[1120] KANT, Immanuel, *Az ítélőerő kritikája,* Ford. HERMANN István, Akadémiai, Bp., 1979. 226.
[1121] UŐ., uo. 227.
[1122] UŐ., uo.

keztetése pedig az, hogy a természetet [itt csak] *„azért nevezzük fenségesnek, mert pusztán a képzelőerőt emeli, olyan esetek ábrázolásához, melyekben a lélek hivatásának fenségét még a természeten túl is érezhetővé tudja tenni.”*[1123]

Louis Marin Poussin festészetéről (*A fenséges Poussin*) és viharképeiről szólva a következőket írja: *„A fenséges egyik alapvető alakzata a vihar, amelyben a villám és a mennydörgés, mely szemkápráztató és fülsiketítő, az égszakadás, az özönvíz végtelen tombolása, az örvénylő ciklon és a tornádó: az ősi elemek a létezők osztályai különbségeik feszültségében összevegyülnek, és elérik keveredésük tetőpontját. A vihar mint légköri jelenség tüntetően dermesztő, elképesztő és iszonyatos.”*[1124]

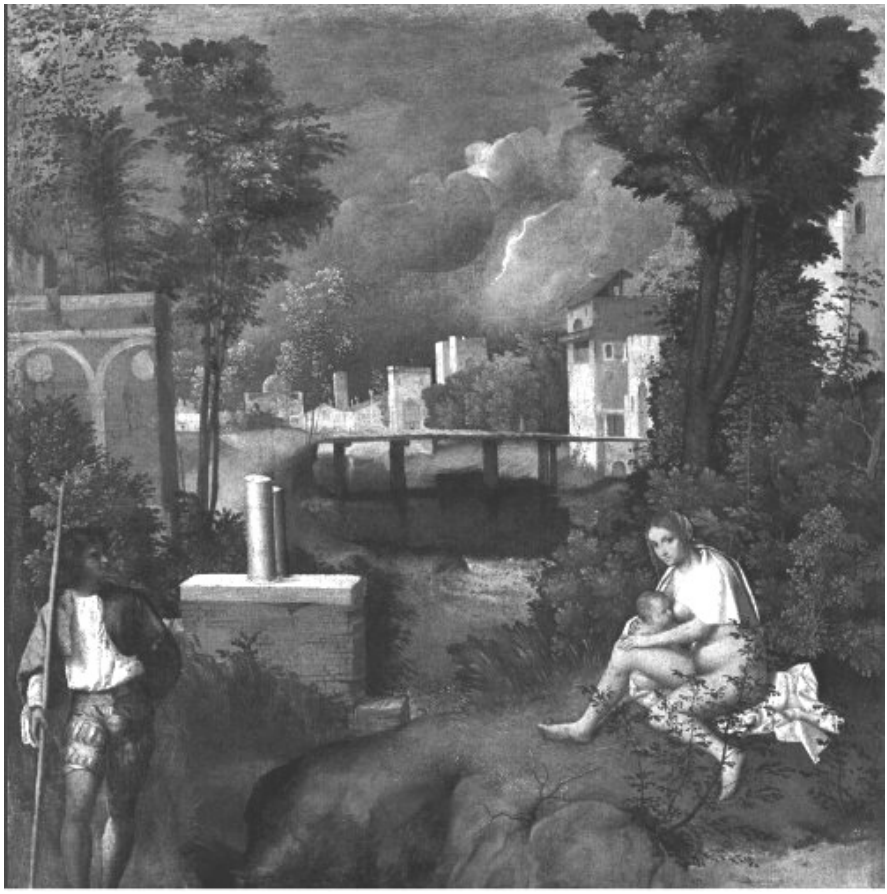

Giorgione (1477–1510), Vihar (*Gallerie dell'Accademica, Velence) – részlet*

Poussin *Vihar* című képével kapcsolatban pedig ezt jegyzi meg: *„A* Vihar *mint az idő és a tér azonnali metamorfózisának eredménye, egy tejesen más*

[1123] UŐ., uo. 228.

[1124] MARIN, Louis, *A fenséges Poussin,* Ford. DARIDA Veronika–MARSÓ Paula, Kijárat, Bp., 2009. 103. Marin könyvéről l. DARIDA Veronika, *A fenséges és a rejtőzködő jelenlét. Louis Marin reprezentációelmélete,* L' Harmattan, Bp., 2009.

időbeli rendszert mutat. A dinamikus és széttartó folyamatok *tereként temporális aspektusa még mindig a jelen, de a pillanatnyiság pontszerű jelene. Ez ahelyett, hogy totalizálná a tartam áramlását, fragmentálja és felosztja azt; a jelen így egy »hirtelen pillanat« végtelen rövidségére* redukálódik, *és abban* tűnik el. *A nyugodt idő »most«-ja a vihar »hirtelenségévé« lesz: elgondolhatatlan és ábrázolhatatlan, mivel egy kezdet és vég nélküli, véletlen eseményben bukkan fel. A pillanat mulandósága felmérhetetlen, mivel* egyedül *effektusai réven ismerhető meg, ám ezeknek az oka nem jeleníthető meg.*"[1125]

A vihar (és ábrázolásának) lényege tehát a *hirtelen változás* bemutatása, amely az idő és a tér azonnali metamorfózisa, a világ (így jelképesen a világeseményeknek is) pontszerű sűrítése. Marin megfogalmazásában, ahogy láttuk: „*A dinamikus és széttartó* folyamatok *tereként temporális aspektusa még mindig a jelen, de a pillanatnyiság pontszerű jelene*." Érdekes Giorgione *Vihar*-festménye, amely egyik (Edgar Wind) értelmezésében pásztori allegória, ahol az Erő (a férfialak) és a Kegyesség (a gyermekét szoptató anya) felett Fortuna (a fenyegető villámlással kísért vihar) uralkodik.[1126] Ebben az értelemben a végzetes sorsban rejlő bukást a megnyugvás (l. Poussin, *Nyugodt idő*) követi.

Poussin, Nyugodt idő *(1651)*

A *nyugodt idő* tehát (Poussinnél az idealizált tájkép), ellentétben a viharral, a nyugalom kozmoszát ábrázolja, míg a *tempestas* a hirtelen történő változást, sőt, átváltozást, amelynek ideje kiszámíthatatlan, beláthatatlan, vagyis ideje fenséges.[1127] Darida Veronika szerint a vihar nem illik bele a kozmosz ké-

[1125] UŐ., uo. 119. Erről DARIDA, 2009. 51–55.
[1126] DARIDA, 2009. 51.
[1127] UŐ., uo. 53.

pébe. A vihar a káosz megjelenítése, a rend felbomlása, megszűnése. A vihar mindig rendellenes, rendszerint kívülről érkező.[1128] Tulajdonképpen a világ (a görög filozófia némely irányzatában fellelhetően) kettősségét mutatja (a káosz–kozmosz pulzálása), ahogy ezért a mértéket Hérakleitosznál (és a sztoikusoknál) mutatja a tűz mint *arkhé*, amely a kozmosz alkotója. A következőket írja (LXXVI. fr.): „κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἁπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ᾽ ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον, ἁπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα (*Ezt a kosmost itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkottai, hanem volt mindig és van és lesz örökké élő tűz,* amely fellobban mértékre és kialszik mértékre).”[1129] A tűz őselvét átvevő sztoa szerint tombolása fájdalom, a lélek szélcsendjének (*apatheia*) megzavarása. Ugyanakkor ez a kettősség az epikureizmus filozófiáját is érinti, hiszen a bölcsnek távol kell maradnia a nagy világmozgásoktól, amelyek zavart okoznak. Ez az eklektika Horatiust is jellemezte, ahogy Berzsenyitől sincs távol.

Kisfaludy Károly (1788–1830), Tengeri és levegői vihar – *részlet (1810 körül – Magyar Nemzeti Galéria)*

A viharleírással a Berzsenyi-versben is érzékelhető a káosz–kozmosz kettőssége (miként a poussini képeken: *Vihar* és *Nyugodt idő*), hiszen a vers második része már a nyugalom és a harmónia (a maga külső és belső kozmoszának leírása és életelvként való megfogalmazása, amelyre még visszatérünk).

Ez a dichotómikus gondolkodás (káosz–kozmosz, tél–tavasz) hozza létre a vers menetében azt az összegző gondolatot, amelynek értelmében a világ a romlás és teremtés kettősségére épül: *„egymást / Váltja örök romolás 's teremtés.*” Azt kell feltételezünk, hogy e kifejezés részben a tengeri viharjelent *képtelen,* azaz alaktalan harcára vonatkozik, vagyis az itt emelkedő hullámhegyek vagy az

[1128] UŐ., uo. 54.
[1129], *HÉRAKLEITOS múzsái vagy a természetről,* szerk. STEIGER Kornél, Helikon, Bp., 1983. 32–33. Ford. Stemma műhely, KERÉNYI Károly irányításával.

új világ létrejötte egymást váltja *örök,* azaz *„ami mindenkor volt, és leszen, minden idő szerént sem kezdete sem vége*".[1130] Érdemes a Czuczor–Fogarasi-szótárnak a szóhoz fűzött megjegyzését is idézni: *„Az* örök *szónak mindkét nemű értelmében alapfogalom, bizonyos állapotának folytonos tartása, bizonyos körben való forgása, keringése, melyet soha el nem hagy az illető tárgy; miért valószínűleg állíthatjuk, hogy az* ör *gyökü szókkal áll fogalmi rokonságban, melyek valami köröset, forgót, keringőt jelentenek, milyenek:* örv, örvény, örvös, *előtéttel:* kör, körös gör, görbe. *Tudniillik a régiek az örökkévalóság fogalmát gyűrű, vagy karika jelével fejezték ki.*"[1131] A Berzsenyi-vers kifejezésében tehát a *romolás* és a *teremtés* körforgásáról (keringéséről, visszatéréséről) van szó, ami a vihart és a nyugodt időt, a káoszt és a kozmoszt illeti. Ezt a *váltja* igével nyomatékosítja is.

Másrészt e kifejezés, mivel a történelmi idő kaotikusságával kezdi a verset, amelyet a világra is kiterjeszt (a makrovilág kaotikus, miként a vihar), amelyet a *forr* („változik [*erős lökődés, keveredés, kinyomulás miatt tajtékzik, habzik, bugyog, buzog*] – *Így volt, így marad a' világ. / Forr…*") a természeti képpel mindez kivetül történelemszemléletére is, hiszen az említett históriai alakok a történelem világszínpadán forgolódnak. Az említett utolsó kifejezés (*egymást / Váltja örök romolás 's teremtés*), valamint – visszafelé haladva – a természeti és a történelmi képek komplexitása felveti Berzsenyi történelemfilozófiai szemléletének kérdését. Csetri Lajos e versről írva így foglalja össze ennek jellegét könyvében: *„Az eddigi történelemfilozófiai kérdésekkel foglalkozó versek (a* Kesergés *kivételével) olyan történelemmozgató elvekkel számolnak, melyek (legyenek isteniek vagy immanensek) aktívak, a folyamatba való beavatkozásuk módja a teremtésen kívül a rombolás, a lerontás. Itt viszont az organikus történelemszemlélet »romolása«, a szervezet belső törvényszerűségei következtében törvényszerűen bekövetkező hanyatlás és pusztulás az alkotás, teremtés folyamatának az ellenlábasa, de maga a teremtés is e világi törvények jegyében zajlik. Az összkép a romlás és teremtés örök váltakozására utal, a látványos és világméretű társadalmi és történelmi, sőt a természeti mozgás végső céltalanságára, a sztoikus történelembölcselet örök körforgására emlékeztetően; az eredmény pedig a »nagyvilág« eseményeinek látványos, de sehová nem vezető kaotikusságát sugallja.*"[1132]

Berzsenyi történelemfilozófiai kérdésekkel foglalkozó nagy ódáival való foglalkozás már szétfeszíti e munka kereteit, úgyhogy erre a későbbiekben térünk majd vissza. A Csetri-idézetből is kitűnik, hogy két történelemformáló erő, két történelemfilozófiai elv keveredik itt egymással, részint tisztázatlanul. Az egyik az *organikus* történelemszemlélet, amely szerint egy-egy nép története úgy halad, mint egy élő organizmus, van egy kinövekedési, kiteljesedési és egy hanyatlási szakasza. A másik a *ciklikus,* amely azt vallja, egy-egy cikluson (civilizáción) belül különböző „fejlődési" szakaszok vannak, de az egyes ciklusok között nincs fejlődés, vagyis a későbbi ciklusok lényegében ugyanúgy zajlanak le, mint a korábbiak, illetve a különböző civilizációk egymástól függetlenül futják be önálló fejlődési ciklusukat.

[1130] L. CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 4., 1200.
[1131] UŐ., uo. 1201.
[1132] CSETRI, 1986. 157.

Az organikus szemléletnek ismertek biblikus gyökerei, amelynek alapja többek között Szent Pál a korinthusiakhoz írott első levelének 12. pontja, amelyben, mielőtt a legkiválóbb adományról, a szeretetről szólna, a Szentlélek kegyelmi ajándékairól beszél. Utána pedig arról, hogy az Egyház Krisztus teste (12. 12–31), amely a következőképpen működik (12. 18–20): „*Most pedig az isten lehelyezte a tagokat a testben, egyenként mindeniket, a mint akarta. Ha pedig az egész egy tag volna, hol volna a test? Így azonban sok tag* van *ugyan, de egy test*."[1133]

A világ *organon*jára is vonatkoztatható szemlélet általánosan ismert volt, de Havas László Florus-könyve[1134] alapján tudjuk, hogy az organikus szemlélet antik gyökerei is alapvetőek. Különösen az iskolai olvasmányként jól ismert Florus-műé (*Róma háborúi*), amelynek a szinte mindenki által ismert *Első könyv* 1. részében (9–) a következő áll: „*Si quis ergo populum Romanum quasi unum hominem consideret totamque eius aetatem percenseat, ut coeperit utque adoleverit, ut quasi ad quandam iuventae frugem pervenerit, ut postea velut consenuerit, quattuor gradus processusque eius inveniet* (*Ha tehát valaki egyetlen embernek tekinti a római népet, és a tejes élethosszát úgy osztja korszakokra, hogy előbb meglátta napvilágot, aztán felserdült, majd mintegy érett férfikorba lépett, később pedig szinte megvénült, akkor négy lépcsőfokot különböztet meg*)."[1135] Ezután felsorolja Róma életszakaszait: gyermekkora a királyok uralkodása, Brutus konzulságától ifjúsága, Augustustól férfikora, a császárság elsorvasztotta (öregkora), majd így folytatja: „*nisi quod sub Traiano principe movit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute revirescit* (*amely Traianus uralkodása idején mégis megmozdította karját, s amikor már mindenkiből kihalt a remény, szinte visszanyerte ifjúságát, öregségében új erőre kapott*)."[1136]

Úgy véljük, az antik időszemlélet (amellyel behatóbban is foglalkoztunk Horatius s az antik költő recepciója kapcsán)[1137] következményéből vezethető le az organikus történelemszemlélet, vagyis az idő (húsz évenkénti) négy szakaszos, az emberi léthez és életszakaszokhoz tartozó egyenes vonalú időszemlélet következménye a történelem, azaz a történelmi korok organikus szemlélete, vagyis az organikus történelemszemlélet. Horatius morális költészetének recepciójaként és interpretációjaként már említett Vaenius-emblémák között találjuk az időszemléleten alapuló *Volat irrevocabile tempus* (*Elszáll a visszahívhatatlan idő*) című, horatiusi (és más antik) szövegeken alapuló ábrázolást.[1138] Itt az ember négy korát látjuk az elmúlás és az öröklét időszimbólumaival.[1139]

[1133] SZENT BIBLIA, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1982. 182.

[1134] HAVAS László, *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója,* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.

[1135] FLORUS, *Róma háborúi,* Európa, Bp., 1979. 5. Ford. HAVAS László.

[1136] UŐ., uo. 6.

[1137]

[1138] HORATIUS–VAENIUS, 1624. 200–201.; 1607. 206–207.; 1683. 198–199. Erről már részletesen írtunk, eredményeinket itt is felhasználjuk. L. TÓTH, 2018. 150–154.

[1139] A kép leírása: „*A metszet elrendezése háromszögszerűen középpontos. A kép alapját egy tájkép jelenti, ha szemben szemléljük, a bal oldalán felül a távolban egy lombos és egy száraz fa, jobb oldalán egy kunyhó távoli képe, középen a puttónak megrajzolt mezítelen s kettős szárnyán lebegő gyermek-Idő (nem Kronosz, de nem is Kairosz), aki egy napórát tart a kezében, amelynek jelei már nem kivehetőek (szokásosan középen a napkorongot ábrázolták). A kép alsó s meghatározó részében háttal négy robosztusabb (paraszti) allegorikus emberi alak, akik az embernek az évszakok számával meghatározott négy életszakaszát jelentik. Az első a gyermek, bátran tör előre, a*

Vaenius emblémája az 1624-es amszterdami kiadásból

mozdulata is ezt erősíti, kezét a világot ölelni akarón tárja szét. Oldalán tarisznya, mezítelen, derekán levelekből font öv. A tavasz allegóriája is. A második alak az ifjúság, ugyancsak mezítelen, fején búzakoszorú, oldalán a tarisznya, egyik kezében gabonából font eszköz (?) három búzafejjel, a másikban cséplőeszközt, elöl a vállán átvetve magszóró zsák. A nyár szimbóluma. A harmadik alak a férfikor és az ősz megtestesítője: felöltözött, fején szőlőkoszorú szőlőfürttel, hóna alatt gyümölcsök. Végül a negyedik az öregség és a tél: görnyedt alak (az előző három egyenes járású), feje félig kopasz, szakálla is látszik, hosszú, köpenyszerű ruhát visel, amit a derekán megkötött, egyik kezében bot, a másikban gőzölgő edényt tart, lábán papucs (az első három alak mezítlábas). A metszet jobb alsó sarkában a farkába harapó kígyó, a ciklikus idő jelképe. A felül lévő Időalak nekik mutatja a napórát, amely előtt e mozgásban lévő emberalakok elhaladnak, tehát vissza már nem térnek, menetelésük egyenes vonalú, míg a napóra körbejár, a levegőbe emelkedett Idő ezt tartja eléjük." L. TÓTH, 2018. 150–151.

A címhez tartozó horatiusi vers az *Ódák* 4. könyve 7. *tavaszversé*nek 7–12. sora, ezután Senecától idéz (24. levél 26. 6.; *De brevitate vitae [Az élet rövidségéről]* 10. 8. 5.), majd Vergilius *Georgicá*ja 3. könyve 66–68.; valamint Ovidius *Metamorphose*se 15. 179–183. és Ovidius *Fasti*ja 6. éneke 771–772. sorát citálja. A Vaenius által idézett szövegek az idő viszonylatában kettősséget mutatnak: egyrészt az életszakaszokra bontott egyenes vonalú időét, másrész az öröklét idejét, a ciklikus időt (l. az emblémán a farkába harapó kígyót). Ennélfogva Horatius történelemszemlélete is kettősséget mutat: organikus és ciklikus jellegű. Így nem nehéz rátalálni Florus történelemszemléletének előzményeként Horatiusra, ahogy ezt Havas László könyve ki is mutatta.[1140] Ebből a meggondolásból a horatianizmus *része* ez a kettős történelemszemlélet, amelyet a horatiusi versek (elsősorban az ódák) közvetítettek.

Havas példái között a 2. 13. óda 17–20. sora szerepel, ahol az olvasható (19–20.): „*sed inprovisa leti / vis rapuit rapietque gentis* (*pedig a végzet, nem gyanítva, / nemzeteket tapodott s tipor még*).”[1141] A kiemelt részlet történelemértelmezésében a váratlan halál ereje elragadott már nemzeteket, és el is fog ragadni, vagyis eltűnnek a történelem színpadáról. A kifejezést általában nem magyarázzák a 16–18. század Horatius-kiadások kommentátorai, Mitscherlichnél (1800) viszont a 19–20. sorhoz a következő magyarázatot találjuk: kétségkívül őket [ti. a rómaiakat] gyakran megközelíti a vég, de ezt ismét az egészet illető mondatba foglalja a költő azt jelezve, ahonnan kezdődött. A *leti vis* szókapcsolat arra utal, amikor a halál erénye ellenére (vagy azzal együtt) elragadta. Az előre nem látott (*improvisa*) halál *elragadta* és *el fogja ragadni*, váratlanul jön, és az Alvilághoz vezeti a *népeket*, embereket. A szerző megjegyzi: igen ismert képzet ez.[1142] A magyarázat is jelzi, hogy a halál az élőkre vonatkozik, tehát emberi, s a népekkel való azonosítása az organikus történelemszemléletre utal. Ismert, hogy a *populus Romanus* eltűnésével való fenyegetés a 16. epodosban a legerősebb (2.: „*sui et ipsa roma viribus ruit [ledönti Róma önkezével önmagát]*”), amely egybecseng a 7. epodos jól ismert kérdésfelvetésével (9–10.): „*sua / urbs haec periret dextera (saját kezünktől vesszen ez a Város)?*”[1143]

Havas László azonban megjegyzi, hogy Horatius később viszont már reménykedik a római nép regenerációs erejében. A *Carmen*ek 4. 4. verséből (*In Drusi Neronis virtutem*) hoz példát, ahol a megmaradás regenerálója az erény, különösen az istenek iránt tanúsított *pietas* (e mondandót egyébként Hannibál szájába adja: 49–72.), amely az Iliumból áthozott szentségek újrafelvirágoztatásában nyilvánult meg. Itt következik az a hasonlat (57–64.), amelynek értelmében a *populus Romanus* egyfelől ugyanúgy képes megújulni, mint a sötét lombozatú tölgy, amelynek ágait levagdosták, másfelől pedig az önmagát újjá teremtő képessége a lernai hydráéval vetekszik.[1144]

[1140] L. HAVAS, 2011. 263–265. (*10/c: A horatiusi történelemkép organikus elemei és Florus*); 167–172. (*10/e: Florus szövegszerű egyezése Horatiusszal, de eltérő mondanivalóval; 10/f: Szerepvállalás ellenkező irányban: a történetíró néha szándékosan elhatárolódik a máskor példakép Horatiustól*).

[1141] HORATIUS, 1961. 118–119. Ford. ÁPRILY Lajos.

[1142] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 1. 473.

[1143] HORATIUS, 1961. 350–351. Ford. RADÓ György; uo. 334. L. HAVAS, 2011. 264.

[1144] L. HAVAS, 2011. 265.

duris ut ilex tonsa bipennibus
nigrae feraci frondis in Algido,
per damna, per caedis ab ipso
ducit opes animumque ferro.

Non hydra secto corpore firmior
vinci dolentem crevit in Herculem,
monstrumve submisere Colchi
maius Echioniaeve Thebae.[1145]

A versrészletben Horatius Róma megújulási képességét egyrészt a természethez, másrészt mitológiai lényhez (amelyik új fejeket növeszt, bár Héraklész végül végez vele) hasonlítja.

Érdmes mindkét jellemzőhöz felidézni a 16–18. századi kommentáros Horatius-kiadások magyarázatait. Lambinus az 57. sor *duris ut ilex* kifejezésénél megjegyzi, a tölgyfáról vett hasonlat, amelyet szekercékkel és baltákkal nyesnek meg, azaz megritkítják ágaikat, annál inkább növekszik; ezzel megmutatja, hogy a rómaiak a viszontagságok, szerencsétlenségek, vesztes csaták és csapások ellenére is mindjobban megerősödnek és virágoznak. – Az 59. sor *per damna, per caedeis* [sic!] kifejezését pedig Vergilius *Aeneis*e 11. éneke 305–307. sorával világítja meg:

bellum importunum, ciues, cum gente deorum
inuictisque uiris gerimus, quos nulla fatigant
proelia nec uicti possunt absistere ferro
(Mert mi a menny ivadékaival viselünk, diadalmas
sarjival, hiveim, baljós harcot, kik a vészben
nem törnek le; vasuk, ha veszítenek, újra kirántják).[1146]

A Desprez-kiadásban a *duris et ilex* magyarázataként azt találjuk, hogy *miként a tölgy és más, mindenféle fa, miután lenyesték ágait, gazdagabban hajt ki és növekszik: így a rómaiak, mivel szerencsétlen esetek/események gyengítették őket, mindinkább megerősödtek*.[1147] Történelmi példát is hoz: Hannibál, aki pusztítva a rómaiak seregét, leginkább szorongatta őket, a seregeket mégis elküldték Hispániába, Szicíliába Szardíniára, és e négy helyen egy időben küzdöttek meg velük.[1148]

A *hydrá*ról a 16–18. századi Horatius-kommentátorok bőven írnak. Lambinus a *Non hydra secto corpore firmior* sorhoz (61.) azt fűzi, hogy Alkaiosz kilenc fejűnek nevezi, Szimonidész ötvennek; a Lernában rejtőzködőt (egyesek szerint forrás, mások szerint sűrű erdő borította hely volt) Héraklész megölte.[1149] – Torretnius szerint a költők nem egyeznek meg sem abban, milyen volt az

[1145] „*mint tölgyfa, melynek Algidus ormain / éjszín bozontját fejsze hiába is / ritkítja: újul és erőt nyer, veszte s a vad taroló vas által. // Dúsabbra tán a csonktagú hydra se / sarjadt a győző Hercules ellen, és / Colchis se küldött, sőt Echion / városa, Théba se szült különb fajt.*" HORATIUS, 1961. 274–275. Ford. GRIGÁSSY Éva.
[1146] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 246. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 360.
[1147] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 448.
[1148] UŐ., uo.
[1149] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 246.

alakja, sem abban, hogyan pusztult el. Vannak, akik azt mondják, száz feje van, mások, hogy ötven, megint mások, hogy kilenc vagy annál kevesebb. Vannak, akik a mítoszt megtörtént eseményként mesélik, mint Pauszaniasz Korinthosz leírásában.[1150] – Végül (példáink között) a Desprez-kiadásban azt olvassuk, természetfeletti bestia (kígyó), mivel több feje van, rettenetes, amelyek közül ha az egyiket levágják, másik nő, sőt, hét nő helyette – mondják a mitográfusok. Mégis nyilvánvaló, hogy a hydra nagyobb mennyiségű vizet okádott ki egy helyre, az argoliszi öböl belső szegletében, és ez, miután egy út zárta le, sok mással kitört, az egész vidéket elöntve. Hercules mégis a hőséget felhasználva kiszárította a Lerna nevű mocsarat: innen ered, hogy a lernai szörnyet azzal fékezte meg. Forrásként (többek között) Vergilius *Aeneis*e 8. éneke 300. sorát idézi: „*Lernaeus turba capitum circumstetit anguis*."[1151]

Idézhetnénk még a citált rész magyarázataiból, de ennyi elég, hogy a kérdéses részek korai értelmezéseit lássuk. Egyrészt (megfordítva) Róma szimbóluma a *hydra,* amelynek egy-egy fejét hiába vágják le, újranő, igaz, végzete beteljesedik Héraklész megjelenésével. Még beszédesebb a megnyesett tölgyfa (illetve fa), amely újra s bujábban hajt ki. A mítosz is, de főként a természeti jelenség más időfelfogásra mutat, a ciklikus szemléletre, amely a természetet (évszakok) és a kozmoszt (bolygók mozgása) is meghatározza. A természet erői tehát nem organikusan működnek, a vihar is keletkezik, majd megszűnik, s azzal a kozmosz rendje áll vissza (káoszból kozmosz).

Ahogy jeleztük, a ciklikus időszemlélet vonzata a ciklikus történelemszemlélet. A *ciklikus* történelemfelfogás szerint egy-egy cikluson (civilizáción) belül különböző „fejlődési" szakaszok vannak, de az egyes ciklusok között nincs fejlődés, vagyis a későbbi ciklusok lényegében ugyanúgy zajlanak le, mint a korábbiak, illetve a különböző civilizációk egymástól függetlenül futják be önálló fejlődési ciklusukat. Ehhez tartozónak vehetjük Berzsenyi korának politikai eseményeire való utalást is. A ciklikus mozgás jól ismert szakaszai a születés, fejlődés, hanyatlás és pusztulás, amelyek nem mindegyikét kell azonban szükségszerűen bejárni. Szükséges még megjegyezni, hogy a protestáns történetírás nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy kimutassa: a reformáció egy új korszak kezdetét, illetve egy korábbi korszak folytatását jelenti a világtörténelemben. Ennek következtében felerősödött a ciklikus szemlélet, amely szerint birodalmak és civilizációk váltakozása határozza meg a történelmet, és a protestáns Németország a Római Birodalom örököseként azzal közös és egyben önálló birodalom korszakát jelenti.[1152] Mind a történetírásban, mind a tanításban ennek hatására cezúrákat állítottak, periodizáltak, és ez rögzült is a tananyagban. Ennek egyik legismertebb példája *Sleidanus* (1506–1556) munkája, a *De quatuor monarchiis*, amely a 17–18. századi Európában és Magyarországon is a protestáns iskolákban a leginkább használt történelemkönyvvé vált. Sleidanus tankönyve az 1556-os első latin nyelvű kiadástól a 18. század elejéig több mint

[1150] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 293.
[1151] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 449.
[1152] L. GŐZSY Zoltán–DÉVÉNYI Anna, *A protestantizmus hatása a történelem tanítására* = UŐK, *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai, http://janus.ttk.pte.hu/tamop-/tananyagok/tort_tan_valt/a_protestantizmus_hatsa_a_trtnelem_tantsra.html*

nyolcvan kiadást ért meg, 1557-ben németre, 1558-ban franciára, 1563-ban angolra is lefordították.[1153]

Sleidanus tankönyvének címlapja

[1153] Erről l. SZEBENYI Péter–SZILASY János, *A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmetodika kezdetei Magyarországon* 1650–1848, Bp., 1989. l. a *2. A „Négy monarchia". Az első széles körben használt történelemtankönyv,* 36–44. A könyv bemutatásáról l. még SZEBENYI Péter–ULLRICH Balázs: *„Négy monarchia" – az első egyetemes európai történelemkönyv*. Módszertani lapok. Történelem, 1999/2. 1–10.

Berzsenyi képzése és képzettsége valószínűen ez irányban is nyitott volt, s a horatianizmus mellett a protestáns történelemszemlélet (s talán annak tankönyvei) is hatottak felfogására. Összegezve tehát az *Amathus* első részének szemléletét, azt állapíthatjuk meg, hogy a természet káoszával (tengeri vihar) érzékeltetett pillanatnyi politikai rendezetlenség (Napóleon, I. Pál, Nelson), amely a makrovilág mozgása, idővel, ciklikusan fordulva a rendezett világ, a kozmosz felé tart, de ez, a beláthatatlan erők következében, *nem gond*ja, vagyis idővel helyreáll, ahogy a *translatio imperii* elmélete is sugallja, valakinek vagy valamely nemzetnek a kezébe kerül az *imperium*. A ciklikus szemlélet végkövetkeztetése, hogy *egymást / Váltja örök romolás 's teremtés* (ahol az *örök* szónál is felhívtuk a figyelmet a körkörösségre), vagyis, úgy véljük (később majd kifejtjük), a horatiusi epikureizmus szemlélete van itt jelen, hogy tudniillik a makroesemények és a makrovilág történései, akár emberiek, akár az emberen túlmutatnak, az isteni vagy az immanens rend szerint mennek végbe. Az előbbi szintén a horatianizmus része, hiszen az 1. 9. óda (*Ad Thaliarchum*) harmadik versszaka (9–12. sor) azt sugallja, bízzunk mindent az istenekre, akik *„a zajló tengereket verő / orkánt lefogják*".[1154]

A változásoknak (természet, politikum) sokszor elszenvedője az egyén, aki belső, mikrokozmikus rendet képvisel, s fő célkitűzése a nyugalom és a boldogság. Ezt az értelmezést erősítik Széchenyi *Hitel* című művének a *Nemzetiség* című fejezetében olvasható sorok, amelyeket Berzsenyi e verse első részének zárógondolata ihletett: *„Mert lenni kell előbb, s csak aztán lehet jóra, derékre, erényesre kifejleni. Szintúgy, mint a határtalan csillagvilágban minden vagy nagyobb, vagy kisebb részekre szakad, s magában egy egészt alkot; napok, planéták s amit nem látunk, úgy lefelé a legkisebb is részekre oszlik, s megint egy egésszé összesedik: csepp, gyümölcs, a legkicsinyebb férgek ökonómiája. Ez a természet rende. A részek támadnak, múlnak, minden forogva mozog:* egymást / Váltja örök romolás s teremtés; *újbúl vén, vénbűl új lesz – s csak az egyetem örök*."[1155]

[1154] „*Permitte divis cetera, qui simul / stravere ventos aequore fervido / deproeliantis, nec cupressi / nec veteres agitantur orni.*" A latin szöveget s magyarul l. HORATIUS, 1961. 74–75. Ford. BEDE Anna. Érdemes néhány 16–18. századi Horatius-kiadásnak a 9. sorhoz (*permitte divis* etc.) készült kommentárját áttekinteni. Lambinus azt írja, úgy tűnik, e szöveghelyen az istenek előrelátását és az emberi dolgokról való gondoskodását hagyja jóvá. Kiemeli, nem úgy, mint a *Szatírák* 1. könyvének 5. versében a 100–101. sornál (*Credat Iudaeus Apella, / non ego; namque deos didici securum agere aevom*), ahol a sort Lucretius alapján alakította ki, s a *De rerum natura* 5. és a 6. könyvének részleteit jelöli meg, amelyet a szatíránál idézett is. (A mű 5. énekének 76–89.; 1194–1197.; valamint a 6. ének 50–59. soráról van szó.). Még megjegyzi, azt akarja érzékeltetni e helyen Horatius, hogy a napok növekedését az idősebb korhoz, azaz az élet hosszúságához a végzet járul hozzá. L. HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 32.; 64. A Desprez-kiadásban azt olvassuk, hogy foglalkozzon az élvezettel, mások gondját pedig hagyja az istenekre. A 9–10. sor *qui simul / Stravere ventos* kifejezésnél pedig azt jegyzi meg, hogy itt a sztoikust játssza Horatius, másutt (ebben a versben) pedig gyakran az epikureust. [Ott, ahol az élvezetekről, borivásról ír – megjegyzés tőlem, T. S. A.] Kétségkívül azt állítja, hogy a halandó és alantas ügyek az istenek gondja, és úgy tűnik, a hatalmat és a gondoskodást erősíti ebben a példában. Ők tartóztatják fel és csendesítik le az egymással harcoló szeleket (l. Berzsenyi viharképét), amikor le akarják csendesíteni a viharokat, a tenger tüstént lecsendesül. Így tehát gondoskodni fognak arról, ami az emberekre vonatkozik, a veszedelmes dolgokat pedig jobbra változtatják. HORATIUS–DESPREZ, 1817. 43. Még megjegyezzük, hogy Mitscherlich a sorral kapcsolatban görög forrásokat (pl. Pindarosz *Olümpiai ódák* 13. 149.) idéz, tehát a sor görög versekből vett *imitatio*. HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 1., 108.

[1155] https://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0009.html. Idézi Merényi is. L. BDKM–MERÉNYI, 1979. 348.

A makrokozmosz mozgásának és törvényeinek tudomásulvételével a költemény *második* része a mikrokoszmosz világának rendezettsége felé terelődik. A mikrokozmosz pedig maga az ember, az egyén.

Rövid kitérés: ismeretek a mikrokozmoszról – egy embléma alapján

Mielőtt a második rész kezdő (a vers 4. versszaka) strófájával foglalkoznánk, jelezzük, hogy a 17–18. században jelentős kézikönyvek foglalkoztak a *mikrokozmosz*szal, azaz az embernek a világban betöltött helyével, valójában kicsinységével, amely áttételesen a Berzsenyi-vers tárgya is. Vizsgáljuk meg ennek egyik emblematikus ábrázolását egy több szerző (Martinus Meyer, Abraham Malapert, Thomas Prior, Johan Schweitzer) közreműködésével Frankfurt am Mainban 1670-ben megjelent *Homo microcosmus, hoc est, Parvus mundus, macrocosmo id est: magno mundo* című, emblémákat s magyarázatokat tartalmazó, latin nyelvű s németre lefordított könyvben (l. a közölt képet).

HOMO,
MICROCOSMVS,
HOC EST:
PARVUS
MUNDUS
MACROCOSMO,
Id eſt:
Magno Mundo, in variis æri inciſis Figuris
totq; carminibus Latinis, per ſelectiores veterum Poëtarum Fabulas, nec non elegantiores quasdam Hiſtorias, emblematicè
expoſitus; Cujus hæc

A kötet címlapjának részlete

A címlapból, majd a kötet első részének első emblémájából kiderül, hogy elsőként az *ember*ről lesz szó, vagyis a *microcosmus*ról (görögül μικροκοσμους), aminek latin megfelelője, a *parvus mundus,* vagyis a világ kis másolataként működő ember. (A mű a makrokozmosz, vagyis a nagyvilág bemutatását is ígéri, képekkel és versszövegekkel, ahogy az előbbi témát is.)

A könyvben a bevezető cím után (l. lent) következik az embléma a lemmával, majd a magyarázó versikével. A címoldalon lévő címet értelmezi az első kép: *Parvus mundus, Μικροκοσμους, homo*. A cím alatt egy, a bibliai Jób könyvéből vett idézet olvasható: „*Homo, natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur*

multis miseriis" (*Az asszonytól született, rövid ideig élő ember megtelik sok nyomorúsággal*).[1156]

HOMO

MIKPOKOΣMOS

Hoc eſt

PARVUS MUNDUS

Iconibus & carminibus Magno Mundo expoſitus.

Der Menſch

Die kleine Welt /

Durch Reym- und Bilder-Art der groſſen vorgeſtellt.

Az emberi kis világ *bemutatásának kezdőlapja a műben*

A mű első emblémája: Parvus mundus

[1156] A *Nova Vulgata* szövege: „*Homo natus de muliere, brevi vivens tempore, commotione satiatur.*" Károli fordításában: „*Az asszonytól született ember rövid életű és háborúságokkal bővelkedő.*" L. SZENT BIBLIA–KÁROLI, 1982. 488.

Érdemes tovább idézni a textust, ahol (Károli Gáspár tolmácsolásában) ehhez hozzáteszi (14. 2.): „*Mint a virág, kinyílik és elhervad, és eltünik, mint az árnyék és nem állandó.*”[1157] Vagyis itt arra utal, hogy a természet egy cikluson belül megmutatja az élet keletkezés–kiteljesedés–elmúlás lehetőségeit. Itt a szöveg az emberi élet gyors elmúlásának képét villantja fel, amit (magyarázatként) a keleti ember számára a fauna szolgáltat. „*A virág, a fű, vagy akr a fák lombja, bármilyen szép is, a szárító szél betörésekor pillanatok alatt elhervad (2Kir 19,26; Zsolt 37,2; 90,5–6.; 102,12; 103,15,; 129,6; Ézs 40,6–8; 64,5), sőt itt még egy másik ige […] arra is emlékeztet, hogy a füvet sokszor a mező virágaival együtt lekaszálják*” – írja Muntag Andor.[1158] Ugyanakkor a ciklikusan működő természet szolgáltatja a megújulás gondolatát is, amelyre a Biblia az ember vonatkozásában az elmúlás ellentételezésére sajátos, másfajta választ ad a hittel. Nézzük az írás folytatását (8–12.): „*Mert a fának van reménysége; ha levágják, ismét kihajt, és az ő hajtásai el nem fogynak. Még ha megaggodik is a földben a gyökere, és ha elhal is a porban törzsöke. A víznek illatától kifakad, ágakat hajt, mint a csemete. De ha a férfi meghal és elterül; ha az ember kimúlik, hol van ő? Mint a víz kiapad a tóból, a patak elapad, kiszárad: Úgy fekszik le az ember és nem kél fel; az egek elmúlásáig sem ébrednek, nem költetnek föl az ő álmukból.*”[1159] Az újrahajtó fa hasonlatának bibliai sugallata a remény, bár a fa megújulásából Jób nem következtet az ember halálon túli reménységére.[1160]

A természetről való hasonló gondolkodás ihlette az ókor görög és római költőit is, s a filozófiai, valamint a filozofáló gondolkodás meghatározó tényezőjévé vált, amely az elkövetkezendő időkben is az emberi lét keresésének, a makro- és mikrokozmosz világa összehasonlításának fontos toposza.

A könyvben ezután következik az emblémakép, majd a hozzá kapcsolt tizennégy soros versike.

Accipe cur μικροκοσμους (a) homo *dicatur? eoque*
Quid studeant nobis significare (b) sophi.
Cernis ut humana geminas sub fronte lucernas:
Aethere sic celso Lunaeque Solque micant.
Conspicis occasum radii solaris, et ortum:
Sic oritur nascens, sic moriensque cadit.
Frigigus in mundo ventus calidusque vehuntur,
Flantis et os hominis frigus et aestus habent.
Terrea membra gravant, est plenus et aëre pulmo,
Os cerebruntque madent, corque jecurque calent.
Humidus est homo, terreus est, est igneus omnis.
Ignis, aqua, et tellus *sunt (c)* elementa *tria.*
Ut ver infanti,: juveni, suc convenit aestas:
Cumque viro autumnus, cum sene quadrat hyems.[1161]

[1157] UŐ., uo. 488.
[1158] MUNTAG Andor, ford. és magyarázat, *Jób könyve,* A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 1982. 111.
[1159] SZENT BIBLIA–KÁROLI, 1982. 489.
[1160] MUNTAG, 1982. 112.
[1161] MEYER, *Homo microcosmus*, 1670. 2. fordításunkban: *Tudd meg, miért nevezik az embert* mikrokozmosznak? *és arra törekednek, hogy megmutassák nekünk a bölcsességet. // Látod, hogy*

A költemény jórészt a kép leírása: fogalommeghatározás, a mikrokozmosz maga az ember, majd a kép jellemzése (az emberi tekintet alatt a kozmikus [ciklikus] időszimbólumok, a Nap és a Hold). A ciklikus időből az embert csak a születés és az elmúlás érinti. A vers második fele szintén e kettősség jegyében a hidegség és a melegség fogalmával foglalkozik, amely ugyancsak a természetben (makrokozmosz) nyer teret. végül a befejező részben a makro- és mikrokozmosz összefüggésében az emberi szerveknek a négy őselemre való visszavezetését tárgyalja.

A verses részben előforduló fogalmak magyarázatát a következő lapon találjuk (latinul és német fordításban). A műben (a)-val jelezte a *homo* (ember) és a *microcosmus* magyarázatát. A *homo* latin szó értelmezésében Varro *De lingua Latina* című művében leírtakat követi, aki a szót a *humus* (föld) kifejezésből vezeti le (l. 7. 17. 7.). Cicero pedig a *De natura Deorum* című műben (2. 40.) így ír: „*Deus homines humo excitatos, celsos et erectos constituit, ad caelique quasi cognationis et domicilii pristini conspectum excitavit*."[1162] Quintilianust cáfolva (aki azt állítja, minden élőlénynek ugyanaz az eredete s nem fogadja el, hogy földből valók) idézi még az ószövetségi Szentírás IMóz 2,19. részében a Teremtő Isten mondatát: „*Terra es et in terram converteris (Por vagy te és ismét porrá leszesz)*."[1163] Vagyis, ezt azt jelenti porból (a négy ősanyag közé tartozó földből) lettünk, azaz a makrokozmosz részei vagyunk, de mikrokozmoszként működünk, majd a test oda tér vissza, ismét porrá lesz. Végül e témában, annak érzékeltetésére, hogy az emberek nemcsak maguk, hanem minden élőlény halálát s velük közösségüket érzékelték, Gellius *Noctes Atticae* című műve 4. könyve 1. fejezetének megfelelő részeit idézi. Először is az *ember* meghatározását közli, amely így hangzik: „*homo, animal capax, et morte obnoxium*" (*az ember gondolkodásra képes állat, és kitett a pusztulásnak*).[1164] Majd következik az ezt igazoló gelliusi idézet: „*[tum profecto mihi diceres] hominem esse animal mortale rationis et scientiae capiens ([bizonyára azt válaszolnád], hogy az ember halandó, eszes és értelmes lény)*".[1165] – A versben ugyanerre a pontra vonatkozó μικροκοσμους (microcosmus), vagyis a *kis világ* magyarázata következik. Azt fogalmazza meg, hogy e szót Arisztotelész használta gyakran a hasonlatosság miatt az *ember* szó helyett, mivel pedig úgy tűnik, hogy hasonlóképpen történik sok minden a nagyobb világban és ugyanúgy a miénkben, a versben bővebben utalt erre s fejtette ki.[1166]

A versben a (b) ponttal jelzett szó volt a *sophi,* azaz a *bölcsek (sapientes),* amelyet a görög *sophia*, azaz *sapientia* szóból vezetnek le. Ezt *az isteni és embe-*

---

az emberi tekintet alatt kettős fény van: A magas égben így ragyog a Hold és a Nap. // Nézd a napsugarak nyugtát és feljövetelét: így jő fel megszületve, így múlik el elenyészve. // A világban hideg és meleg szél kavarog, a lélegző ember száját hideg és meleg uralja. // A földből való tagok nehezek, a levegőtől könnyű a tüdő, a száj és az agyvelő nedves, a szív és az epe forró. // Az ember nedves, földből van és az egész tüzes, a tűz, a víz, és a föld *három* elem. *// Ahogy a tavasz a gyermekhez, ifjúhoz a nyár illik: és akkor a férfihez az ősz, az öreghez pedig a tél illik.*

[1162] MEYER, *Homo microcosmus*, 1670. 3. Cicerónál más kiadásokban: „*Qui primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent.*" Magyarul: „*A természet először is fölemelte őket a földről, magassá és egyenessé tette őket, hogy az eget szemlélve, fel tudják fogni, kik is az istenek.*" CICERO–HAVAS, 1985. 117.

[1163] MEYER, *Homo microcosmus*, 1670. 3. SZENT BIBLIA–KÁROLI, 1982. 7.

[1164] UŐ., uo.

[1165] UŐ., uo. Magyarul l. GELLIUS–SOÓS--BARCZA, 1., 1905. 152.

[1166] UŐ., uo. Arisztotelésznél a fogalmat így nem találtuk.

*ri dolgok tudományá*ként (*rerum divinarum atque humanarum scientia*) határozzák meg, és akikre a *sophi* szót mondják, azokat nevezik bölcseknek. Ír a hagyomány szerint megnevezett hét bölcsről, majd hozzáteszi, Püthagorasz már nem *bölcsnek* nevezte magát, hanem filozófusnak, vagyis a bölcsesség szeretőjének. A keresztények is így tartják, hiszen nincs egyetlen bölcs sem, csak az Isten. Ezrét a bölcsesség inkább a bölcsesség szeretetére vonatkozik.[1167]

Végül a (c) pontban a négy őselemet (föld, víz, levegő, tűz) írja körül. (Mivel ez témánkat közelebbről nem érinti, ismertetését elhagyjuk.)[1168]

*

Térjünk vissza a Berzsenyi-vers második részéhez s a rész első versszakához, de rögzítsük: míg az első rész a makrokozmosz eseményeire tért ki, a világtörténelemnek az ember által befolyásolt vagy rajta kívül eső folyamataira, a politikum eseményeire, majd a tengeri vihar-hasonlatban azt erősítette meg, hogy nem befolyásolja az egyén e folyamatokat, rajta kívül zajlanak, még ha szereplői meg is nevezhetőek. Az efféle események folytonosan keletkeznek, majd elmúlnak (aztán újrakeletkeznek és újra elmúlnak), a világ rendje szerint, ami folytonos és körforgásszerű. A káoszból ismét kozmosz (világrend) lesz, amely nem állandó.

Az ember ugyan materiálisan része a makrokozmosznak, de mikrokozmoszként nem irányítója. Élete kicsire szabott, és saját belső világrendjét kell keresnie. A költeményben azonban nem filozofikus, hanem éppen materiális jólétnek és az élet belső békéjének s a boldogságnak, a harmóniának keresése és megtalálása értelmében. Nézzük a negyedik strófát (13–16.):

Mint a' setét völgy csermelye, életem
Elrejtve lappang 's halkva csörögdegél
A' laurus-erdők' szent homályin,
Illatozó Amathunt' ölében.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a vers két részének elhatárolása a makrokozmosz és a mikrokozmosz alapján történjen, fel kell tételeznünk némi filozófiai (filozofikus) szemléletváltást is. Amíg a makrokozmosz eseményei a sztoikus világértelmezéssel függtek össze, a mikrokozmosz világa az epikureizmus szemléleti elemeit feltételezi. E kettősség horatiusi, hiszen láttuk, hogy az értelmezések szerint az 1. 9. óda is így épült fel, de fordítva: az első rész epikureus gondolatokat tartalmaz, míg a *permitte divis cetera* mondatától sztoikus.

A versszak hasonlattal kezdődik, de az értelmezés ürügyén érdemes megfordítani a sorrendet, hiszen a kulcsszó az *életem*. A hozzá kapcsolódó *elrejtve lappang* kifejezés mutat a filozofálás, az epikureizmus, főként a politikumtól félve, visszavonult embereszménye felé. Az epikureus fájdalommentes életvitel jegyében a politikától és a világ zajától távol kell maradniuk azoknak, akik nyugodt életre vágynak, s minden fájdalomtól mentesen akarják leélni életüket. A kifejezést a ᾽λάθε βιώσας᾽ (*Élj rejtve*!) normája értelmében fogalmazza meg Berzsenyi. Tudjuk azonban, hogy ez az epikureizmusra alkalmazott kifejezés a sömjéni (niklai) költő kedvelt auktoránál, Plutarkhosznál maradt fenn, s kulturális hatása kiterjed a 16–18. század folyamán. Plutarkhosz *Moraliá*ja Ει καλως

[1167] UŐ., uo.
[1168] UŐ., uo.

ειρηται το λαθε βιθσας (latinul: *An recte dictum sit latenter esse videndum – Vajon helyesen mondták-e, hogy rejtve/rejtőzve kell élni*) című írásában (1128 c) olvasható a kifejezés.[1169] Ebből kiderül, hogy Plutarkhosz elutasítóan lép fel e kifejezés és tartalma ellen.

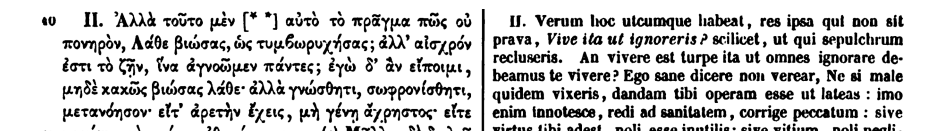

II. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν [* *] αὐτὸ τὸ πρᾶγμα πῶς οὐ πονηρὸν, Λάθε βιώσας, ὡς τυμβωρυχήσας; ἀλλ' αἰσχρόν ἐστι τὸ ζῆν, ἵνα ἀγνοῶμεν πάντες; ἐγὼ δ' ἂν εἴποιμι, μηδὲ κακῶς βιώσας λάθε· ἀλλὰ γνώσθητι, σωφρονίσθητι, μετανόησον· εἶτ' ἀρετὴν ἔχεις, μὴ γένῃ ἄχρηστος· εἴτε κακίαν, μὴ μείνῃς ἀθεράπευτος. (2) Μᾶλλον δὲ διελοῦ καὶ διόρισον, τίνι τοῦτο προστάττεις. Εἰ μὲν ἀμαθεῖ καὶ πονηρῷ καὶ ἀνοήτῳ, οὐθὲν διαφέρεις τοῦ λέγοντος, Λάθε καὶ πυρέττων, λάθε φρενιτίζων, μὴ γνῷ σε ὁ

II. Verum hoc utcumque habeat, res ipsa qui non sit prava, *Vive ita ut ignoreris?* scilicet, ut qui sepulchrum recluseris. An vivere est turpe ita ut omnes ignorare debeamus te vivere? Ego sane dicere non verear, Ne si male quidem vixeris, dandam tibi operam esse ut lateas : imo enim innotesce, redi ad sanitatem, corrige peccatum : sive virtus tibi adest, noli esse inutilis; sive vitium, noli negligere medicinam. (2) Quin tu potius hoc distingue ac defini, cuinam homini istud Latere tuum præcipis. Si enim indocto, pravo et fatuo, perinde est ac si febricitantem, aut insanientem ex morbo, occultare se juberes, ne agno-

Plutarkhosz írásának részlete a kifejezéssel az említett mű 1379. oldalán

Mondhatni, a 17. (majd a 18.) században, fanyalogva vagy ünnepelve, de olvasták Epikurosz műveit, hiszen, ha máshonnan nem, Diogenész Laertiosz kézikönyvéből (*A filozófiában jeleskedők élete és nézetei*) tájékozódhattak, amely pl. Ambrosius Traversarius fordításában a 16. századtól latinul is hozzáférhető volt.[1170] A művek kiadása mellett életrajzi összefoglalói is ismertek. Ilyen volt pl. Petrus Gassendus könyve: *De vita et moribus Epicuri libri octo*. (Authore Petro GASSENDO Diniensis Ecclesiae Praeposito [...] Hagae-Comitum, 1656). E munka 15. oldalán (*Liber primus. De ortu, ac serie vitae Epicuri; Caput VIII. Qui praecipui illi amici, sive familiares, discipulique extiterunt*) olvasunk a neki tulajdonított mondásról (λαθε βιωσας, latinul: *delitesce vivens,* seu *occultus vive*), amit Plutarkhosz vitat. A szöveg arra is felhívja a figyelmet, hogy e mondás Erasmus *Adagiorum chiliades quatuor cum sequicenturia* (az 1558-ban megjelent kiadást használjuk) című műve 2. könyve 10. szakaszában is megtalálható. Valóban itt találjuk a *Late vivens* címszó alatt. A rotterdami bölcs a kifejezést (Λαθε βιωσας, id est, *Falle vivens*) úgy magyarázza, ez a mondás arra figyelmeztet, hogy amikor kicsiny a szerencse, boldogabban élnek azok, akik észrevétlenül élnek, és a közfeladatokból úgy vonják ki magukat, hogy amikor távoznak az életből, senki sem veszi észre, hogy éltek. Ugyanis a λαθε βιωσας kifejezéshez nem lehet illőbbet találni, minthogy *senki sem vette észre, hogy élt*. Megemlíti, hogy erről a kifejezésről Plutarkhosz írt magyarázatot. (Nem tudja, helyesen jelentette-e ki a dolgokat, avagy sem.) Megemlíti, hogy e kifejezésre céloz Horatius (*allusit ad id*) az *Episztolák* 1. könyve 17. versének 10. sorában: „*Nec vixit male, qui natus moriensque fefellit* (*s nem balul élt, aki feltűnés nélkül született-halt*).”[1171] Vagyis (fűzi hozzá magyarázatát), akit senki sem vesz észre, hogy ebben az életben jelen van, azt sem veszi észre, hogy távozott az élők sorából. Még beszédesebb Ovidius allúziója a *Tristiá*ban (3. 4. 25–26.), ahol ezt olvassuk:

Crede mihi, bene qui latuit bene vixit, et intra
Fortunam debet quisque manere suam.

[1169] Görögül és latin fordítását l. PLUTARCHI Chraemonensis, *Scripta moralia*, Graece et Latine, tomus secundus, Parisiis, 1841. 1379–1382.
[1170] E mű X. könyve szól Epikuroszról, amely a *Menoikész-level*et, valamint *legfőbb nézete*it is tartalmazza. Magyarul l. LAERTIOSZ–ROKAY, 1–2., 2007.
[1171] ERASMUS, *Adagiorum chiliades,* 1558. 605. HORATIUS, 1961. 531. Ford. RADÓ György.

(*Hidd el, mind, aki jól rejtőzik, szépen is él az.*
Élj hát jól azzal, mit hoz a sors tenéked).[1172]

Valószínűen Berzsenyi nem ismerte részletesen a kifejezéshez kötődő (s itt ismertetett) történetet és értelmezést. Annyi bizonyos, hogy Horatiust és Ovidiust valamennyire (később egyre behatóbban) ismerte. Az *életem / Elrejtve lappang* kifejezés mindenesetre az *occultus vive* szép magyarítása és költői körülírása, de nem esik távol az ovidiusi *bene qui latuit bene vixit* mondatától sem.

Most térhetünk vissza a hasonlathoz, amelyben az *elrejtve lappangó életé*t a *setét völgy csermelyéhez* hasonlítja, amely *halkva csörögdegél,* mint az élet, tehát a hasonlat kettős: *a setét völgy csermelye elrejtve lappang, s halkva csörögdegél*, mint az élete. A *halkva* szó a *halk* melléknévből képzett sajátos határozói igenév, *halkan* jelentésben. A csermely folydogál halkan, vagyis csendesen, lassan, s nem üt zajt. Folyására is sajátos szót alkot, a *csörögdegél* igét. Szótöve a *csörög,* amely a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint „*valamely kemény, szilárd test, más kemény testhez ütődvén* csör *hangot ad többször, folyamatosan*." Még azt is megjegyzi, hogy „*mondatik a kövecseken folydogáló kisebb vizekről.*"[1173] A víz ütődik tehát a kavicsokhoz *halkva*. Berzsenyi a szót azonban ellátja a *DeGéL (DoGáL/DöGéL*[sic!])[1174] gyakorító igeképzővel, s így a szó (*csörögdegél*) jelentése a *többször, folyamatosan neki*ütődik fogalmi képzetével bővül.

A rejtőzködő s a lassan pergő (a *csörögdegélő* patak is időszimbólum: az emberi, egyenes vonalú idő jelképe) élet idilljét fogalmazza itt meg. A völgy sötétségét mélysége okozza, így fokozza a rejtőzés tényét. Az idealizálás tovább folytatódik a környezet megrajzolásával. A *laurus*-, vagyis a babérerdőkkel (15.) Berzsenyi környezetét a Tempé mesés völgyével azonosítja, amely korábban a *Melisszához* című versben (*romános Tempék*) is előfordult, de a *Barátomhoz* című versben (3. sor: *kies Tempék*) is megtalálható. A festői, vadregényes Tempé-völgy költői toposz, így mélységével rejteke (homálya, vagyis sötétsége) szent, hiszen a poéta maga Apollón papja, ahogy ez a *vates*nek is kijár. Itt azonban a *homály* szent, vagyis az epikuroszi elrejtőzés, amely a költői ihlet forrása.

A *rejtőző élet*nek azonban van még egy idilli helyszíne, az *illatozó Amathunt,* vagyis Amathusz városa. Tudjuk, hogy Aphroditét és Adónisz szentélye található e ciprusi városban, valószínűen erre utal az *illatozó* jelző. Az *Amathunt öle* kifejezés viszont jelzi a metonímiát, ugyanis a szerelem, azaz Aphroditét öléről van szó. A költő rejtőző élete, vagyis mikrovilága (mikrokozmosz) tehát a költészet és a szerelem körül forog.

Az ötödik versszakban (17–20.) a hely tisztaságára utal. A *nincs* szót kétszer is ismétli, tehát nincsenek ott (*itt*) olyan, a lélek békéjét (*ataraxia*) megzavaró jelenségek, amelyek a makrovilág veszedelmeit hívják elő:

Nincs itt kegyetlen had 's veszedelmes ércz,
Mellyért halandók véreket ontanák;

[1172] UŐ., uo. 605. OVIDUS, *Keservek (Tristia)*, 2002. 60. Ford. ADAMIK Tamás.
[1173] CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 1074. Kölcsey Ferenc pl. *A nyúgalomhoz* című versében így ír (9.): „*Csak a patak csörög körülted…*"
[1174] L. CZAKÓ Gábor, *Eredeti magyar nyelvtan,* CZ Simon, Bp., 2019. 137.

Nincs itt gonoszság' cimborája,
Sem nyomorúlt fene nagyravágyás.

Az idilli környezet és az ember el- és megrontásának hiányára épül a strófa, amikor kétszer is hangsúlyozza a költő, hogy *nincs itt,* vagyis nem található itt először is *kegyetlen had*. Azaz a múzsai helyen nincs szükség hadakra, amit korábban láttunk David festményén, a szerelem (Venus) lefegyverzi Mars istent. A *kegyetlenség* helyett tehát *itt* a szerelem és a költészet az uralkodó.

Másodszor nem található itt (*nincs itt*) *veszedelmes érc,* vagyis az arany. Magyarázza is ezt a következő (18.) sorral: „*Mellyért halandók véreket ontanák*." Az arany a morális megrontás eszköze (*veszedelmes*), amelynek birtoklása háborúkat is szül. Erre utal a 18. sor. A gondolat horatiusi, hiszen a római költő a 2. 18. versének (*Ad avarum*) elején (1–2.) elhatárolódik a fényűzést jelentő elefántcsont- és aranylapokkal berakott s fényűzést jelentő otthontól: „*Non ebur neque aureum / mea renidet in domo lacunar*". Valamint a már részletesen tárgyalt s bemutatott 3. 16. *carmen* 9–13. sorára utalunk, amelyben az arany hatalmát fogalmazza meg.[1175] Veszedelmességét jelzi, hogy az emberek ölni tudnak érte.

Harmadszor: nem található itt a *gonoszság cimborája,* vagyis nincs itt társa, követője a gonoszságnak. Végül ezt folytatva (20.) egy másik allegorikus fogalom jelenik meg, a nagyravágyás, amely szintén hiányzik, *nincs itt*. A két jelző veszedelmes voltára utal: a *nyomorúlt* alávalót, becstelent, erkölcsiszellemi értelemben szegényest jelent. A *nyomorúlt nagyravágyás* tehát a morálisan lesüllyedt mivoltra utal, amelyet még tetéz a *fene* szóval, amely a lassan elemésztő sebre (rák) vonatkozik. A nagyravágyás így mételyként, rákként terjed s elemészt. Mindezektől az epikureus moralitás véd/védhet meg.

A versszak a diatribé-beszéd részeként nem olvasóját ostorozza a hadakozás, arany, vérontás, gonoszság és nagyravágyás elkerülésére, nem fenyeget, hanem – inverz módon – arról számol be, hogy mindez a költői mikrovilágból hiányzik, nincs ott, tehát nincs, ami az öröm és boldogság, a megelégedés útjába állhat. Epikureus (horatianus) módon a fájdalmak elkerülése az öröm forrása, amely a sömjéni költő számára adott. Életcélja ezek elkerülése.

Végül a befejező versszakban (21–24.) az öröm és a boldog élet forrásait nevezi meg, amelyek idealizált (a görög idilliséget hordozó és felhasználó) lakában fellelhető:

Itt Ámor ápol 's Píeri gyenge Szűz
Nektárpohárt nyujt 's ambroziás kebelt,
'S a' lelkes élet játszva felleng
Hesperidek' bibor aetherében.

Évezredek távlatából is a legfőbb örömforrás a szerelem, ezért tűnik fel Ámor, de többször kiemeltük, hogy Berzsenyi számára a versben a szerelem és a költészet kettőssége jelenik meg. Így a folytatásban Ámor mellé a *Píeri gyenge Szűz* kerül, vagyis a Múzsa. A költő mitológiai utalással, metonímiaként jelzi a Thesszáliában található Pierosz hegyének lakóját, ugyanis e hely a múzsák ked-

[1175] L. a versről írottakat a 335. laptól. Kezdősora: „*Aurum per medios ire satellites…*" L. HORATIUS, 1961. 224–225.

velt tartózkodási helye, mulatóhelye. Pauszaniasz a következőket írja műve Boiótia-leírásában (IX. 29. 3.): „*A hagyomány szerint a makedón Pierosz, akinek nevét a Makedóniában levő hegy is őrzi, Theszpiaiba költözött, a Múzsák számát kilencben határozta meg, és ellátta őket a ma is érvényes nevekkel.*”[1176] Azt tudjuk meg tehát, hogy ő vezette be a múzsák kultuszát, ezért emlegették olykor a kilenc istennőt *Pieriszek* néven. Egyesek még arról is beszélnek, hogy e király volt Orpheusz nagyapja.[1177] Olvasható egy mítoszi történet Ovidius *Metamorphoses* című művének 5. könyvében (*Hippocrene. A Pierisek*) is (300–340). Itt azt olvassuk, hogy Pella dúsföldű királya, Pieros [sic!] kilenc leányáról van szó.

Berzsenyi ismerhette a mítoszt és olvashatta (vagy tudhatott) az ovidiusi mű történetét. Mielőtt tovább vizsgálnánk a sorokat, a Berzsenyi-szövegvilág sajátosságára hívnánk fel a figyelmet, amely a horatiusi verstechnikára utalva vissza-visszatérő elemként jelennek meg azok a gondolatok, amelyek hálója jelenti ott a horatianizmust, itt a berzsenyianizmust. Jelen esetben a valószínűen később keletkezett *Az én Múzsám* (eredeti címe: *Kazinczy és Kis*) című költemény[1178] első nyolc sora más szempontból, de mintegy magasabb költői szintre emelve összegzi az *Amathus*ban megfogalmazottakat. A mű e részében ugyanis arról beszél, hogy akit *Cypris,* azaz Aphrodité (Venus) és a *delphusi* (delphoi) *láng*, azaz Apollón fő kultuszhelyének lángja hevít, az lemond (a *recusatio* jelenik itt meg) az eposzba illő verstémákról, az Indiába (Bengala – Bengália) hajón érkezők s a lovascsaták (s azok előkészületeinek) megverseléséről, hanem mikrovilágában a Szerelem és a Múzsa ligeteiben *bájoltan heverész* (idézve: *Bájoltan heverész ernyeitek között, / Oh, édes Szerelem s pieri gyenge szűz*”), s vidám lanttal énekel az *isteni szép*ről és *jó*ról (az antik *kalokagathia* eszményéről), s *Amathus berke virányai*ról.

A' kit Küprisz ölel 's delphuszi láng hevít,
Nem szállít ki hajót Bengala' öblein;
Tajtékos paripát sem zaboláz keze
Harsány trombitaszón a' hadi arcz előtt,
Bájoltan heverész ernyeitek között
Oh édes szerelem 's pieri gyenge szűz!
'S ott énekli vidám lanttal az isteni [1])
Szépet, Jót 's Amathusz' berke' virányait.

A költemény szövege Döbrentei [Berzsenyi Dániel' összes művei. Első kötet: Költelem] *Budán, 1842-ben megjelent kiadásából (15.)*

[1176] PAUSZANIASZ–MURAKÖZY, 2., 193.
[1177] A Múzsákról l. KERÉNYI, 1977. 72–74.
[1178] A költeményről l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 592–596.

Itt is megjelenik *Amathusz berke*, ahol az antik poliszt övező ligetekről van szó s azok virágairól, a városnév pedig a szerelemet rejti.

Éppen ennek a témának és szövegvilágnak a horatiusi *imitatio/aemulatio* következtében létrejövő berzsenyianizmus már az ihletője Ponori Thewrewk József (1793–1870)[1179] 1835-ben megjelent epigrammagyűjteményében olvasható *a' Gratiákhoz* című versnek.

Más Phoebust 's a Múzát hívjon könyörögve segédűl.
En titeket kérlek, bájövü Grátiákat.
Általatok minden szépet levarázslok olümpról.
'S píeri szűz meg Apoll nálam örökre mulat.[1180]

Nézzük tovább Berzsenyi költeménye utolsó versszakának szövegét, hiszen a folytatásból kiderül, mit is tesz a Múzsa: „*Nektárpohárt nyujt 's ambroziás kebelt*". A *nektárpohár* a nektárral, vagyis az istenek italával telt poharat jelenti. Az előzőekben hosszabban írtunk *A' Megelégedés* című versben szereplő *ambroziás mellpatyolatjain* (6.) kifejezéséről. Ott a melléknév jelentéseként az *isteneket illető, ambrosia illatú, rendkívül szép* kifejezéseket említettük, amely ide is illik. Az *ambroziás kebelt* kifejezéshez is kapcsolhatók e jelentések, vagyis az *isteneket illető, rendkívül szép* kebelről van szó, vagy éppen, mivel az ambrózia édes ízű, az *édes kebel*ről. A *nektárpohár* és az *isteneket illető* szépségű *kebel* az idilli, nyugodt világképet erősíti, ahol a harmónia, a szerelem és a szépség, valamint a poézis uralkodik.

Ezt nyomatékosítja a költemény utolsó két sora, amelyben az égi világba való felemelkedést fogalmazza meg: „*'S a' lelkes élet játszva felleng / Hesperidek' bibor aetherében*." Az első kifejezés a *lelkes élet*, ahol a jelző érdemel figyelmet. A *lelkes* (lélekkel bíró) jelentése minden állatra s emberre is vonatkozik, amely *élénkséget, buzgót* is jelent. Így a *lelkes élet* kifejezés emberre és állatra, s az élet vidámságára (élénkségére) is vonatkozik.

Kulcsfontosságú a *felleng* (fölleng) szó, amelynek jelentése: *magasan leng vagy lebeg, repül, szárnyal (föllengnek a sasok). „Átvitt értelemben mondják a gondolatról, észről, képzeletről, midőn felsőbb tárgyakkal foglalkozik.*"[1181] A sor jelentése így: a lelkes élet magasan leng vagy szárnyal, vagyis az emberi (állati) lélek boldog, az égben érzi magát, méghozzá *játszva,* tehát gondtalanul, önfeledten. Az átvitt értelmű jelentés is funkciót kap, hiszen az ember itt *felsőbb* tárgyakkal, az égi (és földi?) szerelemmel és a poézissel foglalkozik, amely az istenekhez (Aphrodité és Apollón) kötődik. Az utolsó sor azért pontosítja e szárnyalás helyét: *Hesperidek' bibor aetherében*. Ismert a mitológia történetéből (de a 17. században egy vaskos latin nyelvű kézikönyv és megjelenik erről, ami a téma népszerűségét mutatja[1182]), hogy a heszperiszek (Ἑσπερίδες) a görög mitológia nimfái, a boldogság kertjének őrzői és gondozói voltak. A kert a világ nyugati sarkában volt, egyesek szerint Árkádiában, mások szerint Líbiában az Atlasz-hegység közelében vagy egy távoli szigeten, az óceán peremén. Sztrabón a

[1179] L. SZINNYEI, XIV., digitális változat, a megfelelő címszónál.
[1180] L. PONORI THEWREWK József, *Epigrammák,* Pozsony, 1835. 5.
[1181] L. CZUCZOR–FOGARASI, 1864. 742–743.
[1182] *Hesperides sive de malorum aureorum cultura et usu libri quatuor,* Io. Battistae Ferrarii Senensis e sociatatis Iesu, Romae, 1646.

Geógraphika 3. könyvében (11., 13.) is ír erről, aki szerint a heszperiszek a mai Ibériai félsziget déli részén, Tartesszoszban éltek.[1183]

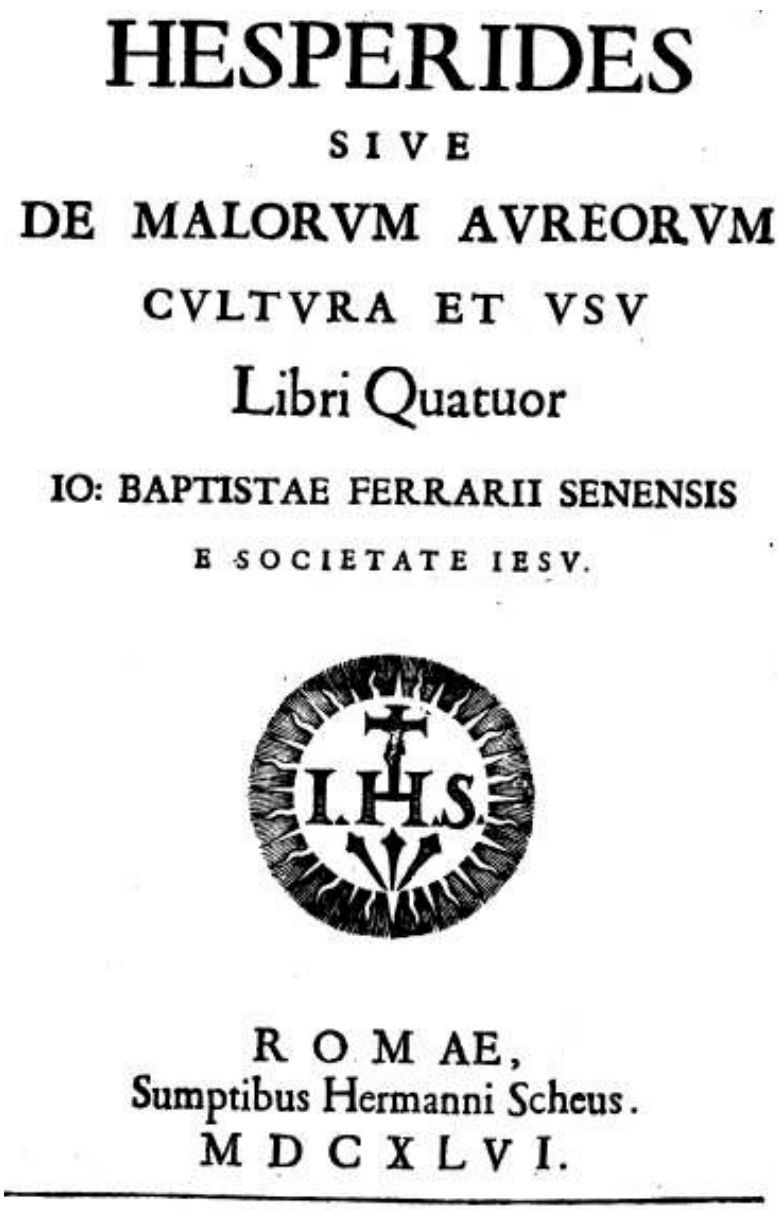
HESPERIDES
SIVE
DE MALORVM AVREORVM
CVLTVRA ET VSV
Libri Quatuor
IO: BAPTISTAE FERRARII SENENSIS
E SOCIETATE IESV.
I.H.S.
ROMAE,
Sumptibus Hermanni Scheus.
M D C X L V I.
SVPERIORVM PERMISSV.

Ferrarius művének címlapja

[1183] STRABÓN–FÖLDY, 1977. 178–181.

Nevüket Hesperosszal, az Esthajnalcsillaggal, Aphrodité csillagával hozzák összefüggésbe. Különböző források szerint a heszperiszek hárman, négyen vagy heten voltak. Számukat tekintve a három a legelterjedtebb a görög triászok mintájára, név szerint Heszpera (Hesperia – akinek jelentése: az *esti*) Aigle (Aegle – a *világos*, *pompázó, káprázt*ató *fény*), Erütheia (Erytheia – a *bíborló, vöröslő*).[1184]

Herkulesnek a Hesperidák borostyánkoszorút ajánlanak fel. Johann Friedrich Greuter (1590–1662) rézmetszete Pietro da Cortona (1596–1669) után

[1184] L. KERÉNYI, 1977. 43.

Hésziodosz az *Istenek születése* című művében is említi Erütheiát (290.), akiről azt a Hispánia déli partjainak közelében fekvő szigetet is elnevezték, ahol az eredetileg punok alapította kereskedőváros, Gadeira (a modern Cádiz) feküdt. Megemlítendő még a heszperiszek kertje, Héra gyümölcsöskertje, ahol az egyik fán az örök ifjúság és halhatatlanság aranyalmái termettek. Héraklész feladata volt, hogy innen hozzon egy aranyalmát.

Látjuk, a mítoszi név említése igen széles mitológiai ismereteket indíthat el az olvasóban, azonban Berzsenyi versének utolsó sora (*Hesperidek' bibor aetherében*) Erütheia képzetét kelti fel a *bibor* jelzővel. A görög eredetű *aether* (αιθηρ) szó jelentése pedig (*felső finom és tiszta lég, levegőég, ég, menny, fölvilág*) ugyancsak az isteni világ tisztaságát jelzi. A *bíbor (vöröslő) menny* a heszperidák tiszta világa. A két sor jelentése így: *az eleven, vidám élet könnyedén szárnyal a Hesperidák, a boldogság kertjének őrzőinek vöröslő egén*. Berzsneyi lakóhelyének idealizációja immár teljes, hiszen a görög-római mitológia idilli helyeivel azonosítja. Ez azt jelenti, hogy hódolhat *kis világ*ával (*parvus mundus*) a szerelemnek és a költészetnek s élhet ezek hatalmában.

*

Rövid összegzésként elmondhatjuk, Berzsenyi Dániel költeményében talán nem nehéz felfedezni a horatiusi költemények idevonatkozó diatribéinek hatását, hiszen a párhuzam érzékelhető. A politikum s a világ bajainak, törvényszerű változásainak kívülről való szemlélését (*nem gondom*), s a mikrokoszmosz, az egyén boldogságának, a visszavonultság nyugalmának keresését, amely a Múzsa áldásával a szerelem felé fordul. Másként közelítve, ahogy mesterének, Horatiusnak, úgy a sömjéni költőnek is a szerelem és a filozofáló költészet nyújt a világ viharaiban enyhet. Ennek jelképe Amathus, a görög (római) idill megtestesítője, amelyet lakhelyén (Sömjénben) kíván megvalósítani, illetve *átplántálni* (*translatio*). E hely számára ugyanazt jelenti, mint Horatiusnak a Rómától s egyben a világ zajától távol eső Tibur, vagyis Sabinum. E motívum az vers utolsó sorának erősítésével, a Hesperidák említésével szintén horatianus *sziget-motívom*ot sejtet, a mítoszok (és a földrajzi leírások) szerint a *boldogok szigetének* képzetét, amely Berzsenyi Horatius (és az antik költők) ihlette lírájának a *megelégedés-diatribéjéhez* kapcsolódik.

A költemény poétikai szempontból is kiemelkedő azzal, hogy a vers első részében a napi politikai, nemzeti vagy éppen világeseményekre reflektáló költészetet (reflexív poézis) is elutasítja, sőt, meghaladja, s az önreflexív lírai hagyományokat követi, amellyel a modernebb neoklasszicizmus poétikai megfogalmazója.

Végül, utalva a Berzsenyi-versszövegek egymáshoz viszonyított para- és kontextusvoltára, amely a költemények motívum-kutatására sarkallhat, álljon itt a *Barátimhoz [II.]* című vers 8–11. sora, amelyben az ifjúságtól s velejáróitól, a költészettől és a szerelemtől búcsúzik.

Hervad már tavaszom, 's bimbaji hullanak.
A' szép álmodozás' kedves alakjai,
A' tündér Amathus' bájai oszlanak.
Éltem' gondjai közt a' komoly ész előtt.[1185]

[1185] A verset l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 88. Jegyzetek: 596–600. Azért búcsúzik a költészettől, mert az az ifjúság velejárója, s férfikorba lép.

7. LATENS *ARS POETICA* ÉS A HORATIANIZMUS IRÁNYMUTATÁSA: BERZSENYI *HORATIUSHOZ* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE

Berzsenyi Dániel *Horatiushoz* című költeménye versei között a *második*, amelyben a tiburi költőt szólítja meg.

Róma' felséges szavu Pindarussa,
Flaccus! eldőlt már az Olympig ötlő
Róma, 's a' roppant Capitóliumnak
Szent tüze elhunyt.

Ám te élsz most is! neved és Camoenád
A' dicsőségnek tetején ragyognak.
A' halandóság' köde fel nem érhet
Fényes egedre.

Oh te buzdítsd fel magas énekeddel
Gyenge Múzsámat! te emeld magadhoz
Lantomat! fűzd rá tüzes ömledésed'
Aetheri szányát:

Hogy tehozzád felvigyen, és tevéled
Tíburod' csendes ligetébe rejtsen,
Hol te olly sok szép örömet találtál
Blandusiádnál.

Ott taníts engem nemes érzeményid'
Tiszta forrását huraimra csalni;
Ott taníts: mint kell az idővel élni,
'S bölcsen örülni.

Ott taníts: nyúgodt megelégedéssel
A' dicső virtus menedékéből
A' vad orkánok' 's habok' üldözését
Nézni mosolygva.

[Sömjén 1803 körül][1186]

7. 1. Előzetes meggondolások

A költemény kapcsán egyrészt felvetődik a két vers kapcsolata, másrészt Horatius és Berzsenyi költői viszonya. A *Horátz* (*Horácz*) – Merényi szerint – az idilli korszak hangulatát fejezi ki, s az 1800-as év körül keletkezett.[1187] Annyi

[1186] A költeményt a BDKM–MERÉNYI, 1979. alapján közöljük. L. ott: 54.
[1187] L. UŐ., uo. 445. A versről a jegyzeteket l. 445–449. A *Horátz* című versről l. legújabban VADERNA, 2017. 282–304.

bizonyos, hogy Horatius alapos ismeretéről tanúskodik, s ahogy már jeleztük, az *imitatio/aemulatio* verstechnikája jellemzi a költeményt. Erdélyi János Berzsenyi-írása óta tudjuk, hogy alapja Horatius *Ad Thaliarchum* (1. 9.) verse: 1–2. („*Vides ut alta stet nive candidum / Soracte*" – Berzsenyinél: „*Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik.*"); 5–8. („*Dissolve frigus ligna super foco / large reponens atque benignius / deprome quadrimum Sabina, / o Thaliarche, merum diota. – Gerjeszd a szenelőt, tölts poharadba bort.*"), 13. („*Quid sit futurum cras, fuge quaerere – Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz.*"), 15–18. („*nec dulcis amores / sperne puer neque tu choreas, / donec virenti canities abest / morosa – a szerelem szelid / Érzéseit ki ne zárd, míg fiatal korod / Boldog csillaga tündököl.*").[1188] Csipak Lajos pedig további horatiusi versek ihlető *centó*it nevezi meg: Ep. 12. 2–3. („*nunc mare, nunc siluae / Threicio Aquilone sonant [Harsog a trák Aquilo / erdőn s tengeren át]*."[1189] Berzsenyinél: „*Zúr immár Boreas a Kemens fölött*"); Ep. 13. 8–9. („*nunc et Achaemenio / perfundi nardo iuvat [Hajadra tölts illatozó olajat]*"[1190] – Berzsenyinél: „*Villogjon fejeden balzsamomos kenet*"); Carmina 1. 11. 8. („*carpe diem*" – Berzsenyinél: „*Használd a napokat*"); C. 1. 11. 7–8. („*dum loquimur, fugerit invida / aetas*" – Berzsenyinél: „*Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül*").[1191]

Csipak a részletes összevetés és a horatiusi centók alapján leszögezi, hogy a *Carmen*ek 1. 9., 1. 11. és a 13. *epodus* alapján írja meg versét. Úgy véli, „*valóban csak összeszerkesztésről beszélhetünk*" a költemény kapcsán. „*Kicsiny változás az*" – jegyzi meg –, „*hogy Kemenest és a Ság tetejét említi s hogy az idő repülését a nyíllal és a zuhogó patakkal veti össze. Bizonyosan szokatlan, hogy épen Berzsenyi ilyen hűen követi Horatiust s hajlandók volnánk szolgai utánzást reáfogni. de, ha ezt tennénk, nem volnánk tisztában Berzsenyi céljával. A költemény felirata s a költő e hivatkozása:* »Halljad Flaccus arany lantja mit énekel«."[1192]

Csipak Lajos egyrészt *összeszerkesztés*ről beszél, azaz a horatiusi versek *szálai*ból létrehozott költeményről, vagyis az *imitáció*ról, ugyanakkor jelzi, hogy *változtatás*ok jelentek meg a versben (honosítás, magyarítás, domesztikáció), amelynek s az *aemulatió*nak köszönhetően sajátosan berzsenyiessé (berzsenyianizmus) válik. Erre utal a *költemény feliratá*nak *s a költő hivatkozás*ának nevezett mondat: „*Halljad Flaccus arany lantja mit énekel.*" Ezzel a horatiusi vers hangulatát és szituációját jeleníti meg, majd az idővel kapcsolatos és filozofikus tanait formálja, illetve veszi át. Ezek pedig az epikureizmussal függnek össze. Ezért jegyzi meg Csipak, hogy a *Horácz* [sic!] a legtömörebben foglalja össze Horatius az epikureusi elveit.[1193] Ez vonatkozik a Horatiushoz című versre is, s tekinthetjük mindezt Berzsenyi valódi céljának is.[1194]

Másrészt, ahogy jeleztük, mindkét vers kapcsán felvetődik Horatius és Berzsenyi költői viszonya. Ezt nemcsak a *Horátz* és a *Horatiushoz* szóló vers, hanem Berzsenyi korábban (itt, az általunk) tárgyalt költeményei, sőt, életmű-

[1188] ERDÉLYI, 1886. 74. A „*Dissolve frigus ligna super foco…*" és a „*nec dulces amores …*" Csipaknál: UŐ., uo. 1912. 125–126.
[1189] CSIPAK, 1912. 125. HORATIUS, 1961. 347. Ford. BEDE Anna.
[1190] UŐ., uo. HORATIUS, 1961. 347. Ford. BEDE Anna.
[1191] UŐ., uo. 126. L. még BDKM–MERÉNYI, 1979. 338–342.
[1192] UŐ., uo.
[1193] UŐ., uo. 125.
[1194] Erről már l. a korábbi fejezeteket is.

vének lírai versei határozzák meg a római költővel, Horatiusszal való költői kapcsolatát, amelyet összegzően és *ars poetica* szerűen a *Horatiushoz* című ódájában fejt ki. Ezért Merényi, Berzsenyi verseinek kritikai kiadásában, itt sorolja fel a 19–20. században a niklai költőről író kisebb-nagyobb írásokban olvasható Horatius-kép megfogalmazásait. A névsort Erdélyi János, Gyulai Pál, Horváth János, Kerényi Károly Halász Gábor, Szerb Antal és Merényi Oszkár Berzsenyi-írásaira való hivatkozás alkotja.[1195] A már behatóbban ismertetetett szerzők megfogalmazásai mellett, amelyek Horatius és Berzsenyi líráját vetik össze, talán érdemes érinteni a költőtárs, Füst Milán (1888–1967) Berzsenyi-tanulmányát (esszéjét), amely (többek között) a következőket emeli ki a két költő jellemét és művészetét illetően. A következőket idézzük:

Füst Milán Berzsenyi-válogatásának címlaprészlete

[1195] BDKM–MERÉNYI, 1979. 446–447.

„Mert: – hiába ír ő ódát a megelégedésről, – tudjuk, hogy sötét, elégedetlen melankólikus lélek volt. Hiába ír a jámborságról, hiába a középszerről, mikor ő maga szenvedélyes, bús lélek, s indulata folyton szélsőségekbe viszi, s akkor a legigazabb, mikor olyasmiről írhat, ami pompás, dagadó, ami elragadja. – Horatius nem igen túloz, csak ha hízeleg. Ő – nem oly mosolygós, könnyed filozófus ő, mint Horatius! Nem is oly elegáns, sikamlós beszédű causeur, nem oly kedves, barokk művész. S míg Horatiusnak sokszor lapos önvigasztalását megunod, – Berzsenyi szaggatott szenvedését, zordon elkeseredését soha. – Két egészen különböző költő, s talán csak egyben rokonok: Berzsenyi bukolikus hangja is természetes – s ha ő a téli esték csendjéről beszél, s a magányos kortyongatás némaságáról, épp úgy megborzongat, mint Horatius. Robusztus szilaj egyénisége, indulatainak ereje teszik őt naggyá, s kifejezőképességének hasonlíthatatlan plaszticitása – s nem mesterei. Berzsenyi magányos jelenség, s egyedül áll irodalmunkban.”[1196]

Füst a nemzetkarakterológia szempontjából különíti el Horatiusétól Berzsenyi személyiségét: robosztus szilaj egyéniségét emeli ki a finom ízlésű Horatiuséval szemben, valamint Horatius *önvigasztalását s* Berzsenyi *szaggatott szenvedését, zordon elkeseredését* állítja párhuzamba.

A korábban elmondottakból visszaidézhetjük a Kerényi Károly könyvében leírtakat, ahol kétféle Horatiusról beszél, aki meghatározza Berzsenyi költészetét. Az egyik az *ifjúkor Horatiusa*, amikor poézisét a forrongó lélek, az életöröm s tüzes vágyak jellemzik, a másik a *férfikor Horatiusa*, aki bölcs sztoikussá változik át.[1197] Idekívánkozhat Szerb Antal megjegyzése is, aki – sajátos módon – Horatiust Berzenyi költészetében *vágykép*nek (*eidolon*) tartja, akinek líráját saját életérzésével töltötte meg.[1198] Merényi Szerb Antal írásából azt olvassa ki, hogy Berzsenyi kétszer találkozott Horatius költészetével: ifjúkorában felületesebb hatást tett rá, később Matthisson közvetítésével fogta fel költészetét.[1199] Szerb írását ismerve és ismertetve, tudjuk, valószínűen túloz Matthisson és a preromantika hatását illetően (Merényi pedig egyszerűsít), hiszen Berzsenyi nem egyszerűen csak *elővette* Horatius verseit, hanem az iskolai képzésének része volt, még ha utána, ahogy versei (az átvett centók) bizonyítják, sokat forgatta is. Szerb Antal Berzsenyit kortársirodalmának szintjére emelve, s annak magyar szerves részeként működő költői életművet láttat bele költészetébe. Mindezzel szeretné elszakítani poétánkat a neolatin lírai hagyományhoz köthető, Horatius költészetét évszázadokon át követő, de ennek csak markánsabban a 18. század végén megjelenő *horatianizmus*tól, s a római költőt *bálványnak* tekintve, annak a német költészetben megjelenő életérzés-utánzóival hozza kapcsolatba: *„Az újonnan megismert Horatius Matthisson verseinek preromantikus parkjában más tiszteletre méltó és melegszívű nagy emberek társaságában jelenik meg: ott szerepel Rousseau, az »ifjúság mágusa«, ahogy Jean Paul*

[1196] FÜST Milán, *Berzsenyi Dániel (1776–1836)* = Nyugat, 1920/21–22. 1020–1027. Ez az írás megjelent a Kellner István által kiadott új Berzsenyi-kiadás előszavaként: FÜST Milán, szerk., *Berzsenyi Dániel válogatott versei,* Kelner, Bp., 1921. 7–20.; az idézett hely: 17. L. még: FÜST Milán, *Berzsenyi Dániel* = UŐ., *Emlékezések és tanulmányok,* Magvető, Bp., 1956. 277–294.; az idézett hely: 291.

[1197] KERÉNYI, 1943. 23. „*Ebben a stoikus lelkiállapotban más érzésekkel olvassa Horatiusát, mint ifjúságának tüzes vágyai és forrongó lelke mélyéből előtámadó halálsejtelmei közt egykor.*” L. és vö. BDKM–MERÉNYI, 1979. 446–447.

[1198] SZERB, 1946. 273.

[1199] BDKM–MERÉNYI, 1979. 447.

nevezi, a fiatalon meghalt Salis-Seewis, a költő, kinek halálát Matthisson oly megrendítően siratja, a tudós Haller, Bonnet, a természet megértője, szegény Yorrick és a kísértetkirály, Ossian, mindannyian a preromantika jellegzetes képviselői; természetes tehát, hogy közöttük Horatius homlokára is a preromantikus napnyugta lágy reflexei hullanak. A fiatal Berzsenyi bizonyára szeretett volna mindezekkel az emberekkel közelebbről megismerkedni, de dunántúli kis szigetén merengve a magyar könyvnélküliség nagy óceánja közepén, hogyan is juthatott volna ő Rousseau, Haller, Sterne műveihez? Mit tehetett hát mást, minthogy mindazt a lelkesedést, kíváncsiságot és szeretetet, mely benne felgyülemlett, a preromantikus park egyetlen megközelíthető tagjára, az atyai könyvespolcról könnyen leidézhető Horatiusra szórta."[1200]

A hosszabban idézett részlet nagyon tetszetős, s azt sugallja, hogy Horatius Berzsenyi számára egyfajta modernitást jelentett, kapcsolatot kora irodalmi divathullámaival s jeles szerzőivel, valamint irodalmi törekvéseivel, amelyet a *preromantiká*hoz (neoklasszikához) kapcsol. Nézete mutatja, hogy Horatius mily sokféle módon lehet (és lett) meghatározója az irodalmi hagyománynak. Költészetének változatossága (*carmen, epodus, szatíra, episztola*) s az abban kifejtett, egymással láncszerűen építkező gondolatok (moralitás, idő, élet és halál), valamint személyisége és a politikumhoz való viszonya szélesre tárja életművének recepcióját. Modernitása (Szerb Antal szerint) tehát az *ihletettség* elérésében rejlik elsősorban.

Visszatérve még Merényi névsorára: az általa Berzsenyi költői életművének (elsősorban az ódáknak) Horatius-szemléletébe behozott német kommentátor, Nitsch nevét is megemlíti kutatásai felfedezéseként.[1201] Merényi azt emeli ki, hogy Nitsch ismeretével Berzsenyi „*a kor egyik legszínvonalasabb gyakorlati poétikáját is felhasználhatta költeményei tökéletesítésére, amely nemcsak az ódai műfaj sajátos művészi jegyeit tárta föl előtte, hanem Horatius művészetének magasrendű tulajdonságait is tudatosította benne. Éspedig a hathatós és merész képek szépségét, a művészi kompozíció sokféle nemét, a kifejezések tömör erőteljességét, a megelevenítés módszerét, a versek »tervezésének« fontosságát, a költői »szituáció« megteremtését, az emelkedett »váteszi szellem« nemességét, a kitérések és »asszociációk« szerkezeti fontosságát, az áttekintő képesség fölényét, az ellentét és a fokozás eszközeit, az érzékletesség varázsát, a képszerűség hatalmát stb. Ez sokkal többet jelentett számára, mint az, hogy néhány szóképet, kifejezést vagy mitológiai vonatkozást átvett Horatiustól.*"[1202]

Úgy véljük, ez utóbbi megjegyzés a neolatin költészetben már a 17. század nagy Horatius-utánzóira (pl. Balde, Sanadon, Sarbievius) sem igaz, s a *horatianizmus* szellemisége is mást követel. Nitsch magyarázatos Horatius-kiadásáról már szóltunk. Jóllehet, a kutatás újabb feladata hathatós vizsgálata, de e nélkül is látszik, hogy magyarázatai más, a 16–18. század latin nyelvű kommentáros kiadásaihoz mérten (pl. az ugyan kicsit később [1800-ban] megjelent Mitscherliché) egyszerűbbek, jobban a benyomásszerű elmondásra fókuszálnak, természetesen fontos megjegyzésekkel egy-egy horatiusi ódát illetően, amelyekből valószínűen Berzsenyi merített, mégis inkább a romanizált és a horatianus szellemiség közvetítői, mint Horatius költészetének képi, kompozícionális, szituatív,

[1200] SZERB, 1946. 272.
[1201] L. korábban, részletesen.
[1202] BDKM–MERÉNYI, 1979. 447.

szerkezeti s egyéb feltárói. Talán elfogadható, hogy a Merényi által felsorolt poétikai jellemzők egyrészt általánosak (kitérések, a megelevenítés módszere, ellentét és fokozás eszközei, a költői szituáció, a képszerűség [*iconismus*] hatalma, egyebek), másrészt Horatius verseiből olvashatóak ki, mégpedig az *imitatio/aemulatio* művészi technikájával, vagyis, amikor a költő oly tehetséggel rendelkezik, hogy mintáját és költői eszményképét újraalkotásával eléri, sőt, felülmúlja, immáron saját, nemzeti nyelvének képességét használva. Útmutatást adhatott erre vonatkozóan Nitsch, de mélyégükben nem dolgozza fel Horatius verseit. Berzsenyi Horatius-imitatiójára, eszményítésére, témáira stb. választ adhat a *Horatiushoz* című ódájának értelmezése. Ez a költemény a római költő himnikus dicsőítése, valamint rejtett (*latens*) *ars poetica*.[1203] Merényi szerint „*itt már nem Horatius szavait, fordulatait, hanem költészetének »szellemét« idézi Berzsenyi.*"[1204] Ez pedig nem más, mint a *horatianizmus* mellett tett hitvallás, s annak kifejtése, hogy költészetében őt kívánja követni s igaz szellemiségéhez szeretne eljutni. Vizsgáljuk meg ezek után a költemény versszakait s szerkezeti felépítését, üzenetét!

7. 2. Berzsenyi *Horatiushoz* című versének költői üzenetei

Csipak Lajos Virág Benedek és Berzsenyi Horatius-kultuszáról írva megjegyzi, hogy Berzsenyitől „*Szinte várjuk, hogy az a poeta, akit ennyire áthatott a nagy római lantos szelleme, egyenesen hozzá is írjon ódát.*"[1205] Virág Horatius-rajongását ecsetelve úgy folytatja gondolatmenetét, hogy „*gyakran hivatkozik reá (147, 154, 157.) mintegy enyelegve »Flaccusom«-nak (178.) »Horatius bátyám«-nak emlegeti, gyakran idéz is tőle (157, 142. 178. 1.), de egyenesen hozzá nem ír ódát.*"[1206] Úgy véli, mindezt pótolni akarja Berzsenyi. Megemlíti a *Horácz* [sic!] című költeményét is, amelyet nem Horatiushoz írt, hanem az ő eszméi alapján állított össze.[1207] Végül a *Horatiushoz* című versről megjegyzi, hogy a „*költeményében mindazt, amit a venusiai költő megjósolt, hogy ércnél maradandóbb emléket állit magának – mint teljesedésbe menőt énekeli. Hozzáfordul, hogy emelje magához, hogy tanítsa meg élni az idővel, bölcsen örülni s nyugodt megelégedéssel nézni a vad orkánok s habok üldözését. Végül röviden és tömören összefoglalja a horatiusi életbölcseség lényeges pontjait.*"[1208]

[1203] Csetri Lajos Berzsenyi-könyvében olvasható a versről ez a megállapítás: l. UŐ., 1986. 226.
[1204] BDKM–MERÉNYI, 1979. 445.
[1205] CSIPAK, 1912. 134.
[1206] UŐ., uo. Csipak Virág Benedek műveinél Toldy Ferenc 1863-as kiadására hivatkozik: l. *Virág Benedek poétai munkái.* Harmadik, teljesb kiadás Toldy Ferenc által, Pest, 1863. Flaccus említése: *Clóe,* 3–4. (10. lap): „*S ártatlan nevedet pengeti húrjain, / Flaccus, római Sírén?*"; *Tolnai Festetics László ifjú grófhoz 1798,* 16. (133.); *Horváth Istvánnak,* 49. (158.); *Vitkovics Mihályhoz, a „Füredi Gondolatok" írójához,* 3. (178.): „*E nagy, ritka csudát! (szólok mint Flaccusom én is.*" Flaccus bátyám: *Nemescsói Sztrokay Antalnak,* 13. (154.): „*Flaccus bátyánknak megelégled: »Rem facias; rem«.*" Horatius: *a győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor 1789,* 43–44. (9.): „*Meddig dicsekszik büszkeséged, / Róma! Horatius érdemével?*"; *Pókateleki Kondé József Benedekhez,* 9. (143.): „*Meddig dicsekszik büszkeséged…*" stb. ugyanaz; *Téli levél Kondéhoz,* 21. (148.): „*Néha Horatiusunk könyvével töltöm üdőmet*". Verseghy Ferenc viszont írt ódát (*Horátziushoz*), amelynek alapja az 1. 22. *carmen.* L. CSÁSZÁR Elemér–MADARÁSZ Flóris, *Verseghy Ferencz kisebb költeményei,* Franklin-Társulat, Bp., 1910. 232.
[1207] UŐ., uo.
[1208] UŐ., uo.

Csipak összefoglalóan jelzi a vers tartalmi elemeit, amelyeket a következőkben vizsgálunk. Áttekintésünk előtt még arra térünk ki, hogy a vers két részre osztható, de tulajdonképpen három részre tagolódik. Az elsőben, az öröklét fényében Róma és Horatius, vagyis a költészet hatalmát vizsgálja, míg a második részben (amely szintén két egységre tagolódik) történik meg a *felfohászkodás* és a horatianizmus szellemiségének befogadása. Nézzük sorjában!

Róma' fenséges szavu Pindarussa,
Flaccus! eldőlt már az Olympig ötlő
Róma, 's a' roppant Capitóliumnak
Szent tüze elhunyt.

A versszak nyitószava *Róma,* vagyis a romanizáció erőterébe kerülünk, a római irodalom hagyományába, amelynek *fenséges szavu Pindarussá*t, Horatiust (*Flaccus!*) szólítja meg. A görög koródikus, vagyis dithürambikus (kardal formájú: strófa, antistrófa, epodus) ódaköltészet mesterének, Pindarosznak az említése a 4. 2. ódában (*Ad Iullum Antonium*; a 4. 9. carmen 6. sorában csak megemlíti) jelzett költőideálhoz irányít, akinek fenséges szavát, szárnyalását Horatius nem merte vállalni, pontosabban *felülmúlni* (*aemulari*), vagyis a *vetélkedést* (*aemulatio*) nem vállalta. Tudjuk, hogy a versben azt fogalmazza meg, hogy *aki Pindaroszt törekszik felülmúlni, daedalusi viaszból való szárnyakat* ölt magára, s emiatt elbukhat, mint Icarus. Ennek ellenére Berzsenyi Flaccus költészetére vonatkoztatja a görög költő ódai fenségességét.

A magasztos megszólítás után ismét megjelenik Róma, amely ugyancsak fenségével az *Olympig* emelkedett, de elbukott. A párhuzam tehát Róma fénykorának magasztos dalnoka, s a világbirodalom bukása között áll fenn, amely kiegészül szimbólumán, a Capitoliumon lévő *szent tüzek* kihunyásával. Ismert, hogy Róma hét *dombja* közül mily fontossággal rendelkezett a Capitolinus, ahol *Iuppiter Optimus et Maximus* nagy temploma állhatott. Ez a kultuszhely jelzi, itt volt az otthona a capitoliumi istentriásznak (Iuppiter, Iuno, Minerva), melynek következtében a római államiság legfőbb jelképévé vált. Minderről Livius *ab Urbe conditá*ja tudósította évszázadokon át olvasóit, ahol a következő mondatot olvassuk (1. 38. 7.): „*et aream ad aedem in Capitolio Iouis quam uouerat bello Sabino, iam praesagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis (végül pedig [Tarquinius], lelkében mintegy megsejtve a hely jövendő nagyságát, lerakta a sabin háborúban megígért capitoliumi Iuppiter-templom alapjait*)."[1209] A Capitolium erőssége a fellegvár (*arx Capitolina*), amely a „hegy" északi magaslatán állt. Az ókori római történelem korai szakaszában, amikor a gallok ostromolták a várost, az *Arx*ot tartották az utolsó visszavonulási pontnak, amelynek elfogása a város elfoglalásának szinonimája volt. Ezért szintén szimbolikus hatalommal rendelkezett, amely túlmutatott a katonai stratégián, és központi szerepet játszott az archaikus római vallástörténetben is, hiszen itt állt Iuno temploma (*Aedes Iunonis Monetae, Templum Iunonis Monetae*), valamint *Condordia* temploma, s talán itt volt Róma ősi istenének *Vediovis*nak (Iuppiter korai megjelenési formája) a háza és az *Aedes Honoris et Virtutis* is. Ezek a romanizmus hagyatékai, mint ahogy a kultuszokkal járó s

[1209] LIVIUS, *A római nép története a Város alapításától,* 1., Európa, Bp., 1982. 66. Ford. KISS Ferencné.

említett *szent tüzek*, amelyek a Capitolinus mellett lévő *Forum Romanum* Vesta-háznak (*aedes Vesta*) *szent tüze*ire is vonatkozhatnak. E hatalom (*a' roppant Capitólium*) a római költőket (történetírókat) is arra késztette, hogy a birodalom s Róma örök voltát fogalmazzák meg. Ismertek (voltak) Tibullus versszorai (2. 5. 23–24.), amelyek az *örök város* kifejezését tették ismerté a világ számára.

Romulus aeternae *nondum formaverat* urbis
Moenia, consorti non habitanda Remo
(*Még az* örök város *falait nem rakta fel akkor*
Romulus ott, hol nem lelt soha honra Remus).[1210]

A Római Birodalom, a Város, a Capitolium s annak épületei eltűntek, nem lett *örök*, mert az öröklét másban, a szó hatalmában rejlik:

Ám te élsz most is! neved és Camoenád
A' dicsőségnek tetején ragyognak.
A' halandóság' köde fel nem érhet
Fényes egedre.

Erre vonatkozik tehát a második versszak, s egy pillanatra ismét visszatérhetünk a pindaroszi hagyományhoz, amelynek fontos eleme a költői szó és a tettek megörökítésének igénye, valamint ezzel a képzőművészeti alkotások maradandóságának szembeállítása. Hagyományosan Pindarosznak Alexandroszhoz, Amüntasz fiához írt enkomionjának töredékére (120–121. fr.) hivatkoznak a tettek megéneklésének szükségességéről:

…πρέπει δ᾽ ἐσλοῖσιν ὑμνεῖσθαι…
…καλλίσταις ἀοιδαῖς.
τοῦτο γὰρ ἀθανάτοις τιμαῖς ποτιψαύει μόνον ·ηθέν,
θνάσκει δ σιγαθ ν καλὸν ἔργον
(*A derékhez illik, hogy remek*
Dallal ünnepeljük,
Mert csak e tisztelet él a világon halhatatlanúl,
Agyon hallgatva meghal a nagyszerű tett).[1211]

Moravcsik Edit megjegyzi, hogy ez a gondolat nem az 5. századi thébai kardalköltő eredeti felismerése, hiszen a *nemeai ódák* 9. versében (6.) idéz egy régi mondást: „ἔστι δέ τις λόγος ἀνθρώπων, τετελεσμένον ἐσλόν / μὴ χαμαὶ σιγᾷ καλύψαι· θεσπεσία δ' ἐπέων (*Régi e mondás: »Nem szabad nagy tettekre borítni / A felejtésnek porát*)."[1212] Így folytatja Moravcsik: „*A tett szóba foglalása általános igény az antik görögség körében, fontosságának hangsúlyozása újra meg újra felhangzik a görög költők és prózaírók ajkán. A szó költőt és megéne-*

[1210] TIBULLUS, 1976. 49. Ford. KÁLNOKY László.
[1211] PINDAROS–CSENGERY, 1929. 342. A költői szó funkcióját vizsgálja Pindarosznál Moravcsik Edit. L. UŐ., *A költői szó funkciója Pindarosnál* = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei, tomus II., Debrecen, 1964. 117–128. Itt: 117.
[1212] PINDAROS–CSENGERY, 1929. 273. MORAVCSIK, 1964. 117.

keltet, embert és tettet halhatatlanító hatásáról énekel utóbb Rómában Horatius és énekelnek az elégikusok, de otthonos ez a gondolat már az ókori Egyiptomban is".[1213]

A megénekelt tettek mellett a megörökítés *továbbhatás*aként kell számolnunk (Moravcsik gondolatmente szerint) a maradandóságot tárgyakkal is kifejező megjelenésével. Már Homérosz eposzaiban is megnő a tárgyaknak (műalkotásoknak) a hírt megörökítő szerepe, így eposzaiban számos helyen van szó arról, hogy az emlék fenntartója a sírdomb, síremlék. Még nagyobb számban jelennek meg az ilyen utalások Hérodotosznál, aki a példaadót, a maradandót keresve az emberekben gyakran tér ki arra, hogy hősei milyen emléket hagytak hátra.[1214]

Moravcsik a koncepció kiteljesedéseként jelzi, hogy Platón *Szümposzion*jában (*A lakoma*) Diotima a mulandósággal való szembeszegülést elemezve ennek kétféle módját jelöli meg: az utódot és a művészi alkotást, vagyis a testi és a lelki termékenység vezethet a halhatatlansághoz. Ez utóbbi alatt az *okosság*ot és minden más erényt ért, majd így folytatja: *„Ezek közül való minden költő, aki műveket hoz a világra, a mesterek közül pedig azok, akiket feltalálóknak hívnak.*"[1215]

Ez a platonikus gondolat foglalja össze a görög gondolkodásban, hogy az ember létének fizikai továbbadásán túl egyrészt élettevékenységének maradandó volta: anyagi műve, cselekedete vagy szava emeli túl a halálon és a térbeli korlátozottságon, vagy pedig a róla vagy számára készült anyagi vagy szóbeli mű. Ennek értelmében az irodalom mellett már korán felismert külső eszköze az ember halhatatlanításának a képzőművészet. Moravcsik Edit azonban kiemeli, hogy *„annak a gondolatnak megfogalmazójaként, hogy a szó jobban, szélesebb körben és távolabbi időkre őrzi meg a hírnevet, mint az anyagi mű, a görögök közül csak a késői, i. sz. VI. századi Agathiast tudnánk idézni* […]. *A képzőművészeti alkotás örökkévalóságába vetett hittel azonban már az i. e. V. századi Simonides is leszámol. »Homeros« 3. epigrammája ugyanis – szabadon fordítva — így ír Midas leányt ábrázoló síremlékéről: »Érchajadon vagyok, Midas sírján fekszem, és amíg csak víz folyik, fák virulnak, a nap és hold ragyognak, folyók hömpölyögnek és tenger árad, itt maradok a sírján, és hirdetem, hogy itt van Midas eltemetve«.*"[1216]

A két versszakban (hiszen összetartozásukat említettük) Róma, a Város emlékei s az államiságot (a rómaiságot) s a vallást jelképező Capitolium (ahol jeles épületek találhatóak) elmúlásáról szól, amivel ellentétben van a szó hatalmának szinte örökérvényűsége. A két ellentétes strófa egyszerűbb olvasatában a Római birodalom időbeli eltűnését látjuk, mint ahogy már utaltunk rá, a *translatio imperium* elvének értelmében, nem lehet örök. Másrészt viszont az

---

[1213] UŐ., uo.

[1214] *„Felemlegeti, hogy az egyiptomi és szkita királyok miféle épületeket, szobrokat, fogadalmi tárgyakat állíttattak. Szerinte az athosi csatornát is elsősorban ilyen emléknek építette Xerxes (VII. 24.), s Dareiosnak ilyen emléke az uralkodása alatt bevezetett perzsa aranypénz (IV. 166.) Másutt viszont magát az anyagban közvetlenül testet nem öltő tettet nevezi emléknek (VIII. 164.), pl. Miltiades azzal szólítja fel Kallimachost, hogy járuljon hozzá a marathoni csata megindításához, hogy ezáltal, akárcsak a zsarnokölő Harmodios és Aristogeiton, emléket állíthat magának (VI. 109.).*" MORAVCSIK, 1964. 118.

[1215] L. PLATÓN *összes művei*, 1., Európa, Bp., 1984. 997. Ford. TELEGDI Zsigmond.

[1216] MORAVCSIK, 1964. 118.

épített Város s a Capitolium és szakrális épületei fenségének megszűnését érzékeljük, vagyis az anyagi mű eltűnését.

Részint tehát ebben keresendő a két versszak ellentéte, amely tartalmi-nyelvi szinten is megfogalmazódik: *eldőlt* (2.), *elhunyt* [kihunyt] (4.) szavak (s azok a tartalmak, amelyekre utalnak) ellentétben áll az 5. sor *Ám te élsz most is!* felkiáltásával. A halhatatlanság, az örökkévalóság pedig két dologra vonatkozik: a *költői név*re és *Camoenád*, vagyis Múzsád, költeményed, egyszóval a név és a vers, a költői életmű. Az előbbi fogalom (a név) a művész személyiségére utal, a görögségtől kezdve a művészet individualizálására s a művészlét s a művész életének sajátosságaira, esetleg titkaira, egyáltalán megjelenésére s magára a jelenségre.[1217] Az utóbbi pedig a horatianus gondolatok forrásaként értendő. A kettő együtt jelenti a *horatianizmus*t.

A név és a vers talán a Capitolium képzetéből (amely az istenek lakhelyéig, az Olümposzig emelkedett) megmaradt allegorikus *dicsőség tetején ragyog*, vagyis isteni magasságban. Erre utal az *ég (fényes egedre)* szó (illetve a *fényes* [ragyogó] jelzővel ellátott kifejezés), ugyanis az egekig, az Olümposzig nem hatol el a *halandóság köde*. E metafora az élet beláthatatlanságát, bizonytalanságát, titokzatosságát jelzi.[1218]

E két versszaknak, különösen a másodiknak Horatius 3. 30. *carmen*jével (*Ad Melpomenen*) való összevetése is indokolt, ugyanis néhány *imitatió*s szöveghely hatása kétségtelen. Vizsgáljunk meg ezek közül néhányat a 16–18. századi Horatius-kommentárok alapján!

Figyelemreméltóak a közölt versargumentumok is. Lambinus hosszabban fejti ki a vers lényegét. Megfogalmazásában nézete szerint Horatius azt közli, hogy a lírai versek írásával ő maga jobban gondoskodott nevének halhatatlanságáról, mint ha azt pártolta volna, hogy neki ércszobrokat vagy piramisokat emeljenek. Jelzi, a dicséret sajátos anyagával él, mert a latinoknál elsőként utánozta, a versek e nemében a görögöket. Idézi, hogy Ovidius a *Metamorphoses* 15. könyvében (871–872.) a következőket írja:

> *Iamque opus exegi, quod nec Iovis ira nec ignis*
> *nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas*
> (*Íme, a művem kész, mit sem Jupiter dühödése*
> *sem tűz, vas, se falánk nagy idő soha nem töröl el már*).[1219]

– A Desprez-kiadásban rövid, de lényegre törő argumentumot olvasunk: „*Carminum suorum gloriam aeternam fore*" (*Verseinek dicsősége örökké tartó lesz*).[1220] Berzsenyi versének második versszaka tulajdonképpen ennek kifejtése.

Nézzünk néhány, a *Horatius-imitatio/aemulatio* fontos szófordulataként, kifejezéseként számon tartott sort! Ilyen mindjárt az 1. sor „*Exegi monumentum aere perennius*" mondata, amelynek *exegi* igéjét Lambinus az *absolvi, perfeci* (befejeztem) szinonimákkal értelmezi. A *monumentum* az, amit a halál okán építettek

---

[1217] Erről l. R. WITTKOWER–M. WITTKOWER, *A Szaturnusz jegyében. A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig,* Osiris, Bp., 1999. 20–26. Ford. PAP Mária.
[1218] CSELŐTEI, 1920. 24.
[1219] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 229. OVIDIUS–DEVECSERI, 1984. 451. Ovidius megfogalmazása horatianus.
[1220] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 422.

és bármi, amit valakinek az emlékére készítettek, mint szentélyeket, oszlopcsarnokokat, írásokat és verseket. Festus szócikkét idézi a *De verborum significatione* című mű XI. könyvéből.[1221] Az *aere perennius* pedig azt jelenti, hogy az ércszobroknál maradandóbb.

A Desprez-kiadásban az első mondathoz magyarázatként hosszabban azt fejti ki, hogy a verseskönyvét – tehetségének ismertetőjelét (*monumentum*) – mindig is úgy emlegette, hogy az utókornak és az örök emlékezetnek ajánlja. Párhuzamot lát az *Ódák* 2. könyve 20. versének (*Ad Maecenatem*) gondolatai („*Non usitata nec tenui ferar / pinna biformis per liquidum aethera / vates*") és e vers között. Megemlíti, hogy Szent Jeromos Paulához szóló síriratát (gyászlevelét: *Ad Eustochium virginem, Epitaphium Paulae matris*) így fejezi be: „*exegi monumentum aere perennius, quod nulla destruere possit vetustas, etc. (befejeztem az ércnél maradandóbb emléket/síremléket, amit semmiféle hosszú idő nem bonthat le*)."[1222]

statur. Vale, o Paula, & cultoris tui ultimam senectutem orationis juva. Fides & opera tua Christo te sociant: præsens facilius quod postulas impetrabis. Exegi monumentum tuum ære perennius, quod nulla destruere possit vetustas: incidi elogium sepulcro tuo, quod huic volumini subdidi: ut quocumque noster sermo pervenerit, te laudatam, te in Bethlehem conditam lector agnoscat.

Desprez hivatkozott részlete Hieronymus művének 1831-es kiadásából (134.)

Külön tárgyalja a *Monumentum aere perennius* kifejezést. Jobban megmaradnak a betűk emlékei – írja –, mint az emlékezet számára elhelyezett ércszobrok. Példákat is mond: a cimberektől szerzett mariusi trófeákat Sulla megsemmisítette (ellenfelek voltak), Vergilius és Livius írásait, noha volt rá törekvés, Augustus nem engedte elpusztítani és megsemmisíteni.

Horatius 3. 30. versének első sorai köszönnek tehát vissza Berzsenyi költeményének 2. versszakában: költészete most is élő, neve és lírája a dicsőség tetején van, s ezáltal halhatatlan. Nézzük tovább a horatiusi vers néhány jeles sorát!

A 3. sor *quon non imber edax* kifejezése azért érdemel figyelmet, mert úgy tűnik (írja Lambinus), Pindarosz 6. püthiai ódájából merítette. A versben azt mondja (1. strophe), a kocsiversenygyőztes akragaszi Xenokratész dicséreteinek kincsestárát, és annak jelesebb dalai közül az Apollón igen gazdag templomában elhelyezetteket sem a hideg zápor, sem a szelek erejétől felkorbácsolt tengerár nem semmisítheti meg. Idézi is a vers 10–14. sorát.[1223] – Pindarosz-imitációnak

[1221] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 230. L. FESTUS, 1700. 245.

[1222] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 422. A teljes levelet l. pl. *Sancti Hieronymi presbyteri Epistolae a Petro Canisio, liber III.*, Venetiis, 1831. 96–135., itt: 134.

[1223] HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 230. A görög idézet: „τὸν οὔτε χειμέριος ὄμβρος, ἐπακτὸς ἐλθών / ριβρόμου νεφέλας / στρατὸς ἀμείλιχος, οὔτ᾽ ἄνεμος ἐς μυχούς / ἁλὸς ἄξοισι παμφόρῳ χεράδει /

nevezi a Desprez-kiadás is, s majdhogynem szó szerint átveszi Lambinus megfogalmazását.[1224]

Az *imitatio* szempontjából figyelemreméltó a horatiusi vers 4–9. sora:

possit diruere aut innumerabilis
annorum series et fuga temporum.

Non omnis moriar multaque pars mei
vitabit Libitinam: usque ego postera
crescam laude recens, dum Capitolium

scandet cum tacita virgine pontifex.[1225]

A 4–5. sor *innumerabilis annorum series* kifejezését Lambinus így magyarázza: az idő mérhetetlen hosszúsága (*immensa temporis linginquitas*). A *series* (görög ειρμος), vagyis *kapcsolat, szoros egybefüggés* (*connexio*). Úgy véli, a sztoikusok a végzetet, az okok láncolatát és rendjét határozták meg így, mivel az ok az okkal összefonódva teremti meg a dolgot. – Az 5. sor *fuga temporum* szókapcsolata pedig az idő futására (*cursus temporum*) utal. Felsorolja más versekben (*Carmina*) az idevonatkozó kifejezéseket: 2. 11. 5–6.: „*fugit retro / levis iuventas et decor*"; 2. 14. 1–2.: „*fugaces [...] anni*"; 3. 29. 48.: „*fugines [...] hora*".[1226] – Mivel az idő nem fog rajta, ide tartozik még a 6. sor *non omnis moriar* mondata. Lambinus úgy értelmezi, *nem egészében fogok meghalni (non tutus moriar*), amiről hasonlóan ír az *Episztolák* 1. könyve 1. versének 11. sorában: „*quid verum atque decens, curo et rogo et omnis in hoc sum (Teljes erőmből azt kutatom, mi a jó, mi az illő).*"[1227] Görög szöveghelyet is említ, Homérosz *Íliász*a 11. énekének 65–66. sorát, ahol Agamemnónt az isteni erő birtokában jeleníti meg: „πᾶς δ᾽ ἄρα χαλκῷ ΄ λάμφ᾽ ὥς τε στεροπὴ πατρὸς Διὸς αἰγιόχοιο (*s talpig olyan volt / érc-ragyogásban, mint villáma a pajzsos atyának*)."[1228] – A Desprez-kiadás azt jegyzi meg, hogy nem annyira lelkének, mint nevének és emlékezetének halhatatlanságára utazik a költő.[1229]

Ez a megjegyzés is mutatja a *Berzsenyi-imitatió*t, amikor a név és a költészet maradandóságát hangsúlyozza a második versszakban.

A 8–9. sor első kifejezése, amit magyaráznak, a *dum Capitolium / scandet* (amikor a Capitoliumra felhág). A főpapok és a papok, férfiak és nők kettesével szoktak felmenni a Capitoliumra a szent úton, hogy áldozatot mutassanak be – írja.[1230] – A Desprez-kiadás is hasonlóan fogalmaz. Arról van szó, hogy Rómában a Capitoliumon el fogják végezni a szent szertartásokat, és ezért ez a város igen sokáig, örökre fenn fog maradni. Vergilius *Aeneis*e 9. énekének 448–449. sorát idézi e témához:

τυπτόμενον." Magyarul: „*Nem söpri el azt a rászakadó zivatar sebes árja, / A fellegi tábor erős, / Zordon serge, a szél dühe nem ragadozza el / Kőgörgetésével a tenger mélyeibe.*" PINDAROS–CSENGERY, 1929. 187.

[1224] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 423.

[1225] HORATIUS, 1961. 256–259. (Magyarul is.)

[1226] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 230.

[1227] UŐ., uo. HORATIUS–BEDE, 1989. 273.

[1228] UŐ., uo. HOMÉROSZ–DEVECSERI, 1993. 183–184.

[1229] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 423.

[1230] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 230.

Dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
Accolet imperiumque pater Romanus habebit
(*Aeneas faja míg Capitóliumunk örök ormán*
székel, amíg atyját Rómának uralja világunk).[1231]

Érdemes felidézni a Lambinus kommentárjait jól ismerő s felhasználó Torrentius magyarázatait, aki a 8–9. sort egészében értelmezi. Először is kijelenti, hogy Horatius a Capitolium említésével a Város és a Birodalom örökkévalóságára utal. Viszont megjegyzi, hogy a szent Iduáliákról, amelyeket Lambinus és Turnebus említ, semmit sem olvasott. Megemlíti, hogy Turnebus e témával kapcsolatban Varro *De lingua Latina* című műve IIII. (valójában 5. 47.) részéből idéz.[1232] Azt el kell hinni, hogy a szent szertartások elvégzésében a Vesta-papnők voltak jelen. Nyilvánvaló, hogy mindenféle nyilvános szertartáson megjelentek. Arról lehet szó, hogy a Vesta-szüzet a főpap fogadta, a Vesta-terembe vezette, aztán talán az istenekhez való könyörgés okán felment a Capitoliumra. Bárhogyan is ment fel (hiszen erre szükség volt), a római költő jelzi nevének öröklétét, ugyanis hitték, hogy Róma örök. Torrentius is idézi Vergilius *Aeneis*e 9. énekének 448–449. sorát, majd azzal folytatja, hogy ezt az örökkévalóságot márványtáblák és pénzek feliratai őrzik, mint pl. ROMA AETARNA; IMPERII PERPETUITAS. A némaság a Vesta-szűz jelzője, ami a szertartások velejárója, s ahogy Lucanus a *Pharsalia*ban írja (1. 598.): „*Troianam soli cui fas vidisse Minervam*" (*A trójai Minervát csak ő láthatta*). Ehhez pedig csend kellett. Idézi még Vergilius *Aeneis*e 3. éneke 112. sorában olvasható *hinc fida silentia sacris*-kifejezést.[1233]

A mondat második részét (9.: „*cum tacita virgine pontifex*") Lambinus és a Desprez-kiadás is külön magyarázza. Az előbbi szerző Dionüsziosz Halikarnasszeusz *Római régiségek* című művéből idéz (*lib. tertio*) görögül, majd latin fordítást ad. Ebben kitér arra, hogy a Vesta-papnők az örök tüzet őrizték, számuk pedig négy volt. A papoknak segédkeztek, s feladatuk közben hallgattak.[1234] – A Desprez-kiadásban pedig azt olvassuk, hogy a Vesta-papnőként szolgálók rendszerint csendben végezték a szerint szertartásokat, az örök tüzet táplálták. Horatius a kifejezések mindegyikében az idő tartósságát és folyamatosságát jelzi, amit magának s nevének is ígér. A *néma szűz* vonatkozásában azt említi meg, hogy néhányan összekeverik a Vesta-szűzzel azt a nimfát, akit Numa idejében tiszteltek, és Tacita néven szentesítettek, legalábbis Plutarkhosz szerint. Mások a szent Iduliát említik, akihez egyes hónapokban felment a Capitoliumra a főpap. Úgy véli, mindez nem lényeges, mert illik a szent szertartásokra gondolni, amelyeket a Capitoliumon szoktak elvégezni. Egyebek mellett a hallgatag s magába zárkózott római istennőnek, Angeronénak szentelték Angeronáliát (december 21-e).[1235]

Berzsenyi költeményének első versszakában megfogalmazott kép a horatiusi vers (3. 30.) vonatkozó képeinek *aemulatió*s inverze, vagyis Róma, a Capitolium s annak *szent tüze* sem örök, tehát az öröklétet másban, a költői hírnév-

[1231] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 424.
[1232] HORATIUS–TORRENTIBUS, 1608. 275. „*Oritur caput sacrae viae ab Streniae sacello quae pertinet in arcem, qua sacra quotquot mensibus feruntur in arcem et per quam augures ex arce profecti solent inaugurare.*"
[1233] UŐ., uo.
[1234] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 230.
[1235] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 424.

ben kell keresni, amelynek örök voltát Horatius Róma *aeternitás*ához köti. A birodalmak és az anyagi mivoltú dolgok elpusztulnak, a szellem s a szellemiség viszont halhatatlan.

Ezzel át is térhetünk a költemény második részére, amely, mint jeleztük, két-két versszakra osztható. A harmadik versszakban történik meg a *felfohászkodás*:

Oh te buzdítsd fel magas énekeddel
Gyenge Múzsámat! te emeld magadhoz
Lantomat! fűzd rá tüzes ömledésed'
Aetheri szányát:

Először is a *Te–Én* relációról, pontosabban a *te–engem* viszonyról kell szólni, amelynek következménye a két poézisre alkalmazott ellentét (9–10.): „*magas énekeddel / Gyenge Múzsámat!*" Itt megfogalmazódik a *latens* ars poetica, vagyis Horatius magas, magasztos énekei (versei) legyenek ihletői, azokat szándékozik követni. Berzsenyi azt óhajtja tehát, hogy költészete legyen horatiusi, a római költő magasztos témáit igyekszik követni. A *felbuzdítás* bíztatást jelent, cselekvésre ösztönzést. Vagyis a *gyenge Múzsát* Horatius költészete ösztönözze új és új versvilágok megteremtésére. Ezt fogalmazza újra a 10–11. sor is: „*te emeld magadhoz / Lantomat!*" A *Múzsám, Lantom* szavak költészetére utalnak, vagyis verseimet, költészetemet emeld magadhoz. Horatius tehát költői példakép s költészete Berzsenyi *imitatió*jának „anyaga". Lantjának, azaz költészetének felemelése pedig Horatiusszal való *aemulatió*ra fogja sarkallni. Egyelőre azonban csak vágyát fogalmazza meg, hogy Horatiust követhesse. Erre utal a kétszer ismételt *te* személyes névmás. Horatius viszont már nem él, így egyértelműen poézisétől való ihletettséget várja a költő. Ezt erősíti a 11–12. sor utolsó mondata: lantomra (azaz poézisemre) „*fűzd rá tüzes ömledésed' / Aetheri szányát*". Poézisének tehát adjon *égi (aetheri) szárny*akat, méghozzá *tüzes ömledésed*nek szárnyait kapja meg. Az *ömledésed* az *ömledez* szóra vezethető vissza, amelyet *ömöl, ömlik* alakjában a *híg testek* áradására mondanak. A Czuczor–Fogarasi-szótár meghatározása szerint átvitt értelemben „*mondják emberről, midőn érzelmeinek, vagy gondolatainak eléadásában igen terjedékeny, midőn az érzelmek és gondoltok mintegy kitörnek és szétáradnak belőle.*"[1236] Ezzel a magyarázattal világossá válik a szóhasználat, amelyet még a *tüzes* jelzővel egészít ki: *tüzes érzelmeid, gondolataid törjenek ki belőlem s áradjanak szét bennem*. Ezeket a tüzes érzelmeket, gondolatokat fűzze rá lantjára, s kapjanak *aetheri szárny*at, szárnyaljanak. Vagyis a *gondolatok, érzelmek szárnya* metafora, amelyet Cselőtei Lajos *Berzsenyi és Horatius metaforá*iról szólva Horatius-szöveghelyekkel (pl. a *fatum*: *Carm. 2. 17.* 24–25: „*volucrisque fati tardavit alas*"; a *fama*: Carm. 2. 2. 7–8.: „*Illum aget penna metuente solvi fama superstes*"; de a *fortuna* [C. 3. 29. 29.; 53–54.], a halál [Sat. 1. 1. 58.], az erény [c. 3. 2. 21–24.] és a költő [Ep. 1. 20.21.] is szárnyat kap) illusztrál.[1237] Nem feledkezhetünk meg azonban az *Ódák* 2. könyvét záró *Maecenashoz* címzett versről (20.) sem, amely így kezdődik:

[1236] CZUCZOR–FOGARASI, 4., 1867. 1174.
[1237] CSELŐTEI, 1920. 10–11.

Non usitata, nec tenui ferar
pinna biformis per liquidum aethera
vates, neque in terris morabor
longius invidiaque maior

urbis relinquam.[1238]

A versről a 16–18. századi kommentáros kiadások alapján s a recepció s az imitatio figyelembevételével korábban átfogó képet igyekeztünk adni.[1239] A horatiusi költeményhez készült argumentumokból kiderül, hogy azért készült, hogy – Lambinust idézve – *hírneve örök legyen* („*Famam suam aeternam fore*").[1240] – Érdekes argumentumot közöl az Euróbápan sokszor kiadott s Magyarországon szintén ismert Joannes Bond (1550–1612) Horatius-kiadása (*Quinti Horatii Flacci Poemta*), amelynek hosszabb összefoglalója a következő: „*Horatius in Cygnum versus per universum pervolabit orbem, unde sibi promittit suae poeseos immortalitatem* (*Horatius hattyúvá változva a földkerekségen át fog repülni, hogy biztosítsa magának költészete halhatatlanságát*)."[1241] Kulcsmozzanat az átváltozás és hattyúként (költőként) a világ bejárása s a hírnév megszerzése. – Nézzük végül a Desprez-kiadás argumentumát: „*Famam sui nominis semper et ubique celebrem futuram* (*Nevének hírét mindig és mindenütt emlegetni fogják*)."[1242] E kiadás is a verssel kapcsolatban Horatius hírnevének megteremtésére és elterjedésére utal.

Az átváltozás mellett a *szárnyak* kapnak szerepet, amelyre a mű első versszaka utal. Lambinus a kezdősorhoz (*Non usitata [ti. pinna] – nem megszokott [szárnyakon]…*) fűzött magyarázatban azt írja (valószínűen Acron magyarázatát figyelembe véve[1243]): jelzi Horatius, hogy neki verssorai és költeményei halhatatlan nevet teremtenek s ő maga a külhoni, így a barbár népek között nemes és híres lesz, végül a neve is az egész földkerekségen ünnepelt s híres. A költeményt a görög elégikus költő, Theognis (Kr. e. 6. század) verssoraival hozza kapcsolatba, aki neve halhatatlanságát szerzi meg ezekkel, s azt mondja, oly szárnyakat adott kedvesének, amelyekkel a madarak szokása szerint a levegőben az egész földkerekséget s a mérhetetlen s határtalan tengert képes bejárni s átszelni. Idézi is költeményének (*Szárnyakat adtam…*) sorait.[1244] Megemlíti még Platón *Phaidrosz*ának egy szöveghelyét, ahol a lélekkel kapcsolatban azt írja, hogy *a szárny az, aminek a legtöbb része van az isteniben*.[1245] – A *biformis [*ti. *vates]* (*kétalakú, kétarcú, szárnyas* [költő]) kifejezéshez Acron és Porphyrius alap-

[1238] „*Újfajta, izmos szárnyakon indulok, / kétarcu költő, a laza légen át, / nem késem immár én a földön, / szállok, a városok elmaradnak.*" HORATIUS, 1961. 176–177. Ford. KARDOS László.
[1239] L. TÓTH, 2017. 236–250.
[1240] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 145.
[1241] HORATIUS–BOND, 1668. 87.
[1242] HORATIUS–DESPREZ, [1762], 1828. 138.
[1243] L. ACRON–PORPHYRIUS, I., 1864. 237.
[1244] UŐ., uo. 145. „Σοὶ μ ν ἐγὼ πτέρ᾽ ἔδωκα, σὺν οἷσ᾽ ἐπ᾽ ἀπείρονα πόντον | πωτήσηι, κατὰ γῆν πᾶσαν ἀειρόμενος | Πηιδίως· θοίνηις δ καὶ εἰλαπίνηισι παρέσσηι | ἐν πάσαις πολλῶν κείμενος ἐν στόμασιν." Latin fordítását is közli: „*Donavi tibi ego pennas, quibus aequora vectus, / Et terras omneis pedolitare queas. / Et cunctis epulis intersis perpete fama / Multorum assidue postus in ore virum.*" Magyarul: „*Szárnyakat adtam, kedvesem, én neked, hogy a tenger / végtelenét s az egész föld tereit berepüld / könnyűszerrel; az ünnepi nagy borozásokon ott vagy, / minden ajak téged hirdet a víg lakomán*". KERÉNYI Grácia, ford., *Görög költők antológiája*, Európa, Bp., 1982. 76.
[1245] UŐ., uo. 145. L. Platón, *Phaidrosz,* 246 d–e. Magyarul l. PLATÓN, II. 1984. 746.

ján[1246] csak annyit fűz hozzá, hogy ez azzal magyarázható, mivel *lírai és szatirikus költő*, mások viszont azt mondják, azért használja, *mert a minap ember volt, most madár, melyek között különbség van*. Borzsák István azonban olyan véleményt ismertet, amely szerint a *biformis* arra vonatkozik, hogy a *vates* számára az első alakja után másikat, második életet nyer.[1247] Arra is rámutat, hogy a *biformis* jelzőt Horatius előtt csak Vergilius *Aeneis*ének VI. énekében találjuk – ahol az alvilág bejárata előtt a megszemélyesített gondok és bajok, a hiú álmok és különféle *monstrum*ok közepette –, amelyet a baráti *aemulatio* megnyilvánulásaként kell értelmeznünk.[1248] – Annál is inkább figyelembe veendők e gondolatok, mivel Lambinus a *per liquidum aethera* kifejezést is Vergilius *Aeneis*e 7. énekének egy sorával (85.: „*Stridore ingenti liquidum trans aethera vectae*") veti össze. – Hosszan fejtegeti az *invidiaque maior* (4. sor) kifejezést: a 4. könyv 3. ódájára (16. sor: *et iam dente minus mordeor invido – s nem tép úgy az irigy rosszakarat foga*[1249]), majd azt írja, az *irigység* azokkal szemben, akik sokban felülmúlnak másokat, gyengeség. Ezután Plutarkhosz Περι φθονου και μισους (*De invidia et odio*) című művéből idéz hosszan, amelyben azt fejtegeti, hogy az irigység elenyészik a kedvező dolgok deréksége és jelessége közepette, ugyanis nem valószínű, hogy Alexandrosz vagy Kürosz irigy lett volna stb.[1250]

A szárnyak szerepe (és a hattyúi metamorphoses) Horatius a második könyv végén álló *carmen*jének fontos eleme, hiszen – Borzsák István véleménye szerint – a 2. könyv zárókölteményét nem annyira epilógusnak, mint inkább prológusnak, mintegy a római ódák elé komponált nyitány részének értelmezte, ugyanakkor elválaszthatatlannak jelentette ki a megelőző dithyrambikus Bacchus-vers aretalógiájától (2. 19.: *Bacchum in remotis carmina rupibus vidi docentem*).[1251]

Berzsenyi *aetheri szárny* szóhasználatában érezhető a Horatius-imitatio, s a 2. 20. költemény mögöttes sugallata, hatása. Annál is inkább, mert Cselőtei gyűjtése szerint a szárny-motívum sok helyütt megjelenik (öröm, szerelem, lélek). Leginkább a *dal szárnya* kifejezés vonzza nála az *aetheri–égi* jelzőt, mint ahogy *A múzsához* szóló vers 14. sorában: „*Hektor és Alcíd dalod égi szárnyán*". A *Dukai Takács Judithoz* című episztolában kétszer is szerepel. Egyrészt a *virtus*hoz kapcsolja (30–31.: „*A lélek is csak úgy emelkedik / A virtusokhoz égi*

[1246] ACRON–PORPHYRIUS, I., 1864. 238–239.

[1247] BORZSÁK, 1994. 137.

[1248] UŐ., uo. 138–139. L. Vergilius, *Aeneis,* VI. 21–22. „*Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis / Minotaurus inest*". És 286–288. „*Centauri in foribus stabulant Scyllaeque biformes / Et centumgeminus Briareus ac belua Lernae / Horrendum stridens, flammisque armata Chimaera, / Gorgones Harpyiaeque et forma tricorporis umbrae*." Magyarul l. VERGILIUS–LAKATOS, 1984. 225.; 233.

[1249] HORATIUS, 1961. 271. Ford. BEDE Anna.

[1250] „Αἱ δ τῶν εὐτυχημάτων ὑπεροχαὶ καὶ λαμπρότητες πολλάκις τὸν φθόνον κατασβεννύουσιν. οὐ γὰρ εἰκὸς ᾽Αλεξάνδρῳ τινὰ φθονεῖν οὐδ Κύρῳ, κρατήσασι καὶ γενομένοις κυρίοις ἁπάντων. ἀλλ' ὥσπερ ὁ ἥλιος, ὢν ἂν ὑπ ρ κορυφῆς γένηται, καταχεόμενος τὸ φῶς ἢ παντάπασι τὴν σκιὰν ἀνεῖλεν ἢ μικρὰν ἐποίησεν, οὕτως πολὺ τῶν εὐτυχημάτων ὕψος λαβόντων καὶ γενομένων κατὰ κεφαλῆς τοῦφθόνου συστέλλεται καὶ ἀναχωρεῖ καταλαμπόμενος·" Latinul is idézi. HORATIUS–LAMBINUS, 1566. 145–146. L. még *PLUTARCHI Scripta moralia,* Graece et Latine, Tomus primus, Parisiis, 1841. 650–651.

[1251] BORZSÁK István, *Non usitata, nec tenui ferar…* (C. II. 20) = Antik Tanulmányok, 1979. 219–227., valamint UŐ., *Dragma. Válogatott tanulmányok,* Telosz, Bp., 1994. 136–144. Ez utóbbi kiadást használjuk, l. a hivatkozott részt a 136. oldalon. L, még: BORZSÁK, 1975. 264–266.

szárnyakon"), másrészt az ihlethez (70–71.): „*Meglelkesedve 's égi szárnyra kelve / Lengsz vígan Áon szent virúlatin*".[1252]

A *szárny* szerepét a következő (4.) versszakban értelmezi:

Hogy tehozzád felvigyen, és tevéled
Tíburod' csendes ligetébe rejtsen,
Hol te olly sok szép örömet találtál
Blandusiádnál.

Vagyis az égi, ideális világba, az ott (platóni) ideaként létező Horatiushoz vigye fel, ahol legyenek együtt Horatius életterében, Tiburban, a tiburi ligetben. Ez felveti az *Ódák* 1. 7. versének (*Ad Munatium Plancum [consularem]*) szerepét, amelynek *argumentum*át így határozza meg Lambinus: „*Alias aliis: sibi Tiburtinam regionem plarece. Cohortatio ad voluptates*" (*Más másoknak: neki a tiburi vidék tetszik. Buzdítás az örömökre*).[1253] Pontosabban, de hasonlóan fogalmaz a Desprez-kiadás: „*Aliis aliae placent regiones: sibi vero pre caeteris Tiburtina. Vino diluendae solicitudines*" (*Másoknak más vidékek tetszenek: neki pedig a tiburi. Borral kell enyhíteni az aggodalmakat*).[1254]

A költemény 13–14. („*et praeceps Anio ac Tiburni lucus et uda / mobilibus pomaria rivis.*") és 21. („*Tiburis umbra tui*") sora említi a helyet. A magyarázatoknál, a Desprez-kiadást figyelembe véve, a sor *praeceps Anio* kifejezését emeli ki, ahol Sztrabón *Geógraphikája* V. könyvének idevonatkozó részét idézi (3. 11.).[1255] Hivatkozik még Dionüsziosz Halikarnasszeusz megfogalmazására (*lib. V.*), aki azt mondja, hogy Latiumban Tibur mellet elfolyó Anio magas helyről zúdul le, és a rómaiak és szabinok sík területére ér, mindkettővel határos vidékre, végül beleömlik a Tiberisbe. Látványa kellemes, iható és becses. – A *Tiburni locus* kifejezésről csak annyit ír, hogy Tibur alapítójáról, Tiburnusról kapták a szomszédos ligetek is nevüket.[1256]

A 21. sor *Tiburis umbra tui* kifejezéséről pedig azt jegyzi meg, hogy sűrű ez a berek, s ezért kellemes árnyat nyújt.

Valószínűen, a horatiusi vers ismerőjeként s a verset imitálva idézi meg Berzsenyi a római költő Tiburja csendes ligetét. Figyelemre méltó a két sor igéje: (tehozzád) *felvigyen* és *rejtsen*. Utaltunk már a római költő égbe költözésére, ideájára, ami egész világát (nevét, életét és költészetét) rejti. E mögé, vagy ebben szeretne elrejtőzni, vagyis a költői világban, amely tehát latensen költői törekvésének megfogalmazója. Ugyanakkor a horatiusi világban és költészetben való elmerülés (rejtőzés) epikureuszi szemléletet rejt. (Erre még a vers befejezésénél visszatérünk). Rátalálunk viszont (Ovidiusszal szólva, akit Kerényi Károly idéz a *Metamorphoses*ből: 2. 13–14.) a „*Facies non omnibus una, / non diversa tamen* (*s orcájuk sem nem egyenlő, / sem nagyon eltérő*)-elv megfogalmazásra, amely

[1252] CSELŐTEI, 1920. 10.
[1253] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 24.
[1254] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 31.
[1255] UŐ., uo. Magyarul: „*A rómaiak szemhatárán van Tibura, Praeinestos, és Tusklon. Tiburában van egy Héraklés-templom és egy vízesés, amelyet az innen hajózható s nagy magasságból egy mély és erdős hasadékba lezúduló Anión alkot éppen a város mellett.*" STRABÓN–FÖLDY, 1977. 259.
[1256] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 35.

jelzi az *imitatio/aemulatio* megvalósulását, Berzsenyi horatiusi világát, legalábbis annak megélésére való törekvését.[1257]

A 15–16. sor Tiburral kapcsolatban egy másik fontos, a horatiusi világgal, környezettel összefüggő helyet említ, egy forrást, ahol sok szép örömöt (szerelem, bor) találni, Blandusia, vagyis Bandusia (*fons Bandusiae*): „*Hol te olly sok szép örömet találtál / Blandusiádnál,*" vagyis Blandusia forrásánál.

A forrás azonosításában egyrészt felvetődik, hogy közel esett Horatius születési helyéhez, Venusiához, amely az Aufidus folyó és a Voltur hegység mellett található, Apulia és Lucania határán. Másrészt tudjuk, hogy Maecenas megajándékozta a Tiburtól északra fekvő területtel (Sabini – szabin földek). A tiburi villához tartozott egy *Haedilia* nevű kis erdőség (*Carm.* 1. 22. 9.) közelében pedig volt egy tisztavizű forrás (ma: *fonte degli Oratini*: *Sat.* 2. 6. 2.; *Ep.* 1. 16, 12.; 18. 104.). Talán ezt a forrást nevezi Horatius (*Carm.* 3. 13) *fons Bandusiaenek*.[1258] Annyi bizonyos, hogy a *Digentia* patakot (kis folyót, amely nem hajózható; ma Licenza, az Anio mellékfolyója) név szerint is megemlíti az *Episztolák* 2. könyve 18. verse 104. sorában.

Bármelyik utalásról is van szó (erősen esik latba, hogy szülőföldjére emlékezik, de nem kizárt a tiburi vonatkozás sem), e forráshoz szól az *Ódák* 3. könyve 13. verse: *Ad fontem Bandusiae*. Érdemes betekintenünk egy-két 16–17. századi Horatius-kommentár argumentumába. Lambinus így határozza meg a témát: „*Commendat eius amoenitatem*" (*Ajánlja annak kellemes fekvését/természeti szépségét*).[1259] Bersmanusnál ezt találjuk: „*Sacrificium fonti promittit, ejusque amoenitatem summopere commendat*" (*A forrásáldozatot jeleníti meg, és a legnagyobb mértékben ajánlja annak szépségét*).[1260]

A költemény első versszakához (1–5.) fűzött magyarázatokat érdemes még megvizsgálni.

O fons Bandusiae, splendidior vitro,
dulci digne mero non sine floribus,
cras donaberis haedo,
cui frons turgida cornibus.[1261]

Torrentius az első sor *O fons Blandusiae* [sic!] kifejezéshez azt fűzi hozzá, hogy a régi kódexek e címet vésték rá: PROSEUCTICE IN FONTEM BLANDUSIUM, QUI EST IN SABINIS (*Fohász Blandusia forráshoz, ami a szabinoknál van*). Ezt helyesnek véli, ugyanis *fons Castalius*t mondanak, ahogy Horatius is a 3. 4. *carmen* 61–62. sorában: „*qui rore puro Castaliae lavit / Crinis solutos*". Elutasítja azon véleményeket, hogy itt *Blandusium* vidékéről van szó. Azzal viszont egyetért, hogy a forrás körül szép erdő volt, vagyis itt élt ennek az erdőnek és a forrásnak nimfája, akit ugyanazzal a névvel illettek, mint a forrást. Úgy véli vi-

[1257] KERÉNYI, 1943. 3. Magyarul OVIDIUS–DEVECSERI, 1982. 37.
[1258] PECZ, *Ókori lexikon,* digitális változat, a megfelelő címszónál. A szerző megjegyzi: „*ha ugyan nem értendő alatta az a hasonnevű forrás, mely Horatius születési helye, Venusia közelében fakadt.*"
[1259] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 187.
[1260] HORATIUS–BERSMANUS, 1668. 113.
[1261] „*Gyémánttükrü patak, Bandusiám, aki / édes bort, koszorút s szirmokat érdemelsz, / holnap gyenge gidát kapsz, / melynek szarva a szerelem // első ütközését vívni türemkedik.*" HORATIUS, 1961. 218–219. Ford. SZABÓ Lőrinc.

szont, hogy e forrás a szabinoknál a *Digentia* nevű kis folyó, ahogy erre a 2. 18. episztolában (104.) utal.[1262]

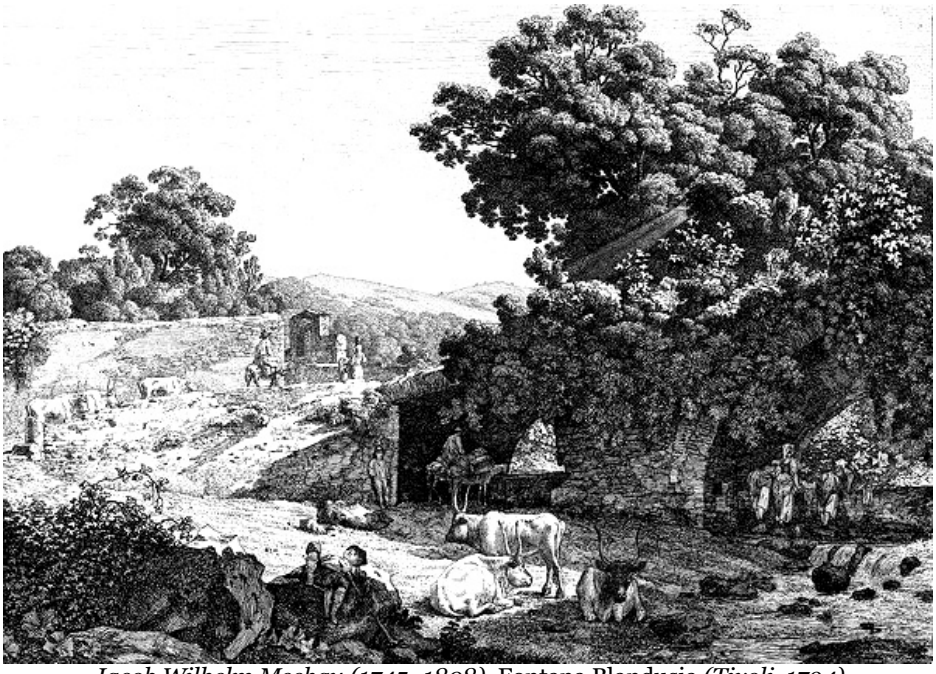

Jacob Wilhelm Mechau (1745–1808), Fontana Blandusia *(Tivoli, 1794)*

A Desprez-kiadás a vers kifejezéseinek magyarázata előtt néhány szót ejt a költeményről. Egyesek úgy vélik, írja, hogy Horatius Blandusia forrásának apoteózisát (istenítését, isteni felemelését) adja. Lehet tudni azonban a régiek gondolkodása alapján, hogy a források szentek voltak, és valamilyen erővel rendelkezett istenségük; ezért azoknak szentelték, ahogy Horatius is nyilvánvalóvá teszi az 1. 1. *carmen*ben (22.): „*nunc ad aquae lene caput sacrae*".[1263] – Az 1. sor *fons Blandusiae* kifejezéséhez pedig azt írja, hogy az a szabinok határainál, Mandela falunál folydogált Horatius birtokán, amiről a 2. 18. 14. sorában is ír, valamint az 1. 16. levél 12. sorában: „*Fons etiam rivo dare nomen idoneus*".[1264]

[1262] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 226.

[1263] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 355. Fordítása: *most szelíd fejéhez [érnek] a szent vizek.*

[1264] UŐ. uo. A levél 5–14. sora utal a Berzsenyi-vers által jelzett örömökre: „*Continui montes si dissocientur opaca / valle, sed ut veniens dextrum latus adspiciat sol, / laevum discedens curru fugiente vaporet, / temperiem laudes. Quid, si rubicunda benigni / corna vepres et pruna ferant, si quercus et ilex / multa fruge pecus, multa dominum iuvet umbra? / Dicas adductum propius frondere Tarentum. /Fons etiam rivo dare nomen idoneus, ut nec / frigidior Thraecam nec purior ambiat Hebrus, / infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo (Elnyúló hegyeket képzelj, köztük pedig árnyas / völgyet, reggel a Nap jobbról süt rá, s mikor este / fut szekerén, balról búcsúzik langy sugarával. / Enyhe az éghajlat. Tele bíbor sommal a cserje, / telve kökénnyel: a tölgy s cser bő terméssel a kondát / örvendezteti meg, s hűs árnyékával a gazdát. / Vélnéd, itt zöldell virulón a tarentumi erdő. / Forrásom neve még a patakra is illene, oly bő, / nem tisztább, hidegebb thrák Hebrus habja se nála, / csörgedező vize üdvös a fájó fejre, gyomorra*)." HORATIUS, 1961. 526–527. Ford. RADÓ György.

Az értelmezések felvetik a forrás szentségét, s a hozzá s a tájhoz tartozó nimfa kérdését, amelyet a Berzsenyi-vers sora is sűrít. Tibur csendes ligete a forrással *oly sok szép öröm* fellelésére utal: az *amoenitas*éra, amely a természet szépsége mellett más örömöket, a bor és a szerelem élvezetét is felidézi.

A *forrás* a logikai kapocs a költemény következő versszakához, s egyúttal a második rész második egységéhez, vagy, ha úgy tetszik, a vers harmadik részéhez. Itt a diatribé a horatianizmus általa már megverselt (vagy megverselendő) tételeit tartalmazza. Nézzük az ötödik versszakot!

Ott taníts engem nemes érzeményid'
Tiszta forrását huraimra csalni;
Ott taníts: mint kell az idővel élni,
'S bölcsen örülni.

Az *ott taníts* kétszer szerepel (majd harmadszorra a 6. versszak első sorában), ahol a személyes viszony az Én–Te relációra változik: *taníts engem – érzeményid*re. Az *ott* pedig immár az égi és idealizált Tiburra Blandusiával, vagyis az idilli környezetre, ahol megjelenhet a költői ihlet, s versek születhetnek. A *nemes érzeményid' / Tiszta forrás*a metafora jelzi, hogy Horatius költészete az a hely (költői *tiszta forrás*), ahonnan meríteni lehet, méghozzá *nemes érzeményid'*-ből, vagyis a tiburi költő nemes érzelmeiből (érzésvilágából) s gondolataiból. A *huraimra csalni* kifejezés jelentése: megverselni. Ugyanakkor jelzi, hogyha Horatius érzéseit és gondolatait csalja húrjaira, őt utánozza s versengeni is kell vele (*imitatio/aemulatio*). Melyek Horatius *érzeményi,* vagyis gondolatai? Úgy véljük, ezt a *Horátz (Horácz, Horác*) című verse 9–14. sorában határozta meg a niklai költő:

Használd a' napokat, 's ami jelen vagyon,
Forró szívvel öleld, 's a' szerelem' szelíd
Érzésit ki ne zárd, míg fiatal korod'
Boldog csillaga tündököl.

Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz,
Légy víg, légy te okos, míg lehet, élj 's örűlj.[1265]

Ismert, hogy a horatiusi centókból megalkotott költemény mintája elsősorban a római költő 1. 9. és 1. 11. *carmen*je, amelyek filozofikus diatribéi (időmotívumai és életbölcsességei) visszatérő elemei a horatiusi költészetnek, ahogy ez a horatiusi szövegvilág, szövegháló Berzsenyi költészetét is átfogja. Ezek a gondolatok pedig főként a szerelem, élet és halál, valamint az idő körül forognak. Ezt határozza meg a *Horátz* 10–12. sora, tehát a fő *érzemény* a szerelem, amely tudjuk, hogy számos Berzsenyi-vers témája. Ugyanakkor az 1. 9. 15–18. sorát („*nec dulcis amores / sperne puer neque tu choreas, / donec virenti*

[1265] BDKM–MERÉNYI, 1979. 26. A horatiusi időszemléletről l. TÓTH, 2018. Egyébként a Berzsenyi-vers „*Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül*"-sora rokon Horatius 1. 11. verse 7–8. sorával (*dum loquimur fugerit inuida / Aetas*"), de a 2. 5. *carmen*jének 13–14. sora is hasonlót mond: „*currit enim ferox / aetas*". A *szárnyas idő* pedig *A közelítő tél* egyik kulcsfogalma. Erről l. TÓTH Sándor Attila, *Berzsenyi Dániel időszemlélete, annak költészeti forrásai és ikonográfiája* Az Ősz, *vagyis* A közelítő tél *című verse negyedik versszakában* = Docere, 2018/1–2. 81–114.

canities abest / morosa.") imitálja, amely a nyelvi domesztikáció alapján is az *aemulatió*val *sajátlagos*sá válik.

A horatiusi filozofikus diatribé egyik legfontosabb eleme azonban az idő, amelyre a *Horatiushoz* című vers 19. sora utal: „*Ott taníts: mint kell az idővel élni*". (Az *ott* továbbra is a horatiusi Tibur B[l]andusia forrása melletti helye.) Horatiuson keresztül a *Horátz* című vers mondja meg, hogyan is kell élni az idővel: „*Használd a' napokat, 's ami jelen vagyon, / Forró szívvel öleld*"; „*Holnappal ne törődj*".

Az idővel élésnek ott az első eleme a horatiusi *carpe diem* (c. 1. 11. 8.); ezt a kifejezést igyekeztünk már több helyen is körüljárni. Hedonista értelmezése mellett (s azon túl) horatiusi jelentése főként az, hogy az ember önmagára találásának s önmegvalósításának módját az időfolyamból kiragadható pillanat (*Kairosz*), illetve annak gyakorisága dönti el. Ennek elszalasztása válságot (krízist) idéz elő, az időfolyammal járó pusztulást, elmúlást, a halál képét s idejét hozza közelebb vagy jeleníti meg. Az ebből való kilábalást Kairosz üstökön ragadása, vagyis a pillanat/pillanatok megélése adja, amelyet Horatius a *megélendő*, majd *megélt* nap teljességének tudatával ellensúlyoz. Ez az *Ódák* 1. könyvének 11. versében parancsként jelenik meg (*Dum loquimur, fugerit invida / Aetas: carpe diem quam minimum credula postero – Amíg szánkon a szó, már tovatűnt a nap: / élvezd, míg teheted; holnapokat, Leuconoe, ne várj*)", majd így ír a 3. könyv 29. versében Maecenashoz: „*Ille potens sui / Laetusque deget, cui licet in diem / Dixisse ‚vixi'* (*Önmagán / az úr csak és az víg, ki naponta / így kiálthat: ‚Éltem!'*)."[1266] Azt is megmutattuk, hogy Horatius egyik legfőbb költői mintaképe, Pindarosz a 9. *püthói óda* 4. strófájában olvasható a következő (76–79.):

> Δ ἀρεταὶ δ' αἰεὶ μεγάλαι πολύμυθοι·
> βαιὰ δ' ἐν μακροῖσι ποικίλλειν
> ἀκοὰ σοφοῖς· ὁ δ **καιρὸς** ὁμοίως
> παντὸς ἔχει κορυφάν. ἔγνον ποτ καὶ Ἰόλαον
> (*A nagy érdem bő anyag a szavakra,*
> *Ám a jó költő kis dolgot is*
> *Ki szeret színezni. Az* alkalom-adta
> Mérték a leghelyesebb).[1267]

Érdemes fontolóra venni, amit Pindarosz magyar fordítója, Csengery János fűz az általunk kiemelt szövegrészhez: „*Arra, hogy mindenben az alkalomkívánta helyes mérték (a görög Καιρος) az irányadó, Iolaos példáját hozza fel a költő, aki halottaiból is életre kelt, hogy Eurystheust, aki az athéniektől a Heraklidák kiadását követelte, levágja.*" Egyrészt megjegyezhetjük, hogy a fordítás a romanizált *alkalom (occasio)* alakot használja, másrészt a (kiemelt) görög sor és a magyarázat (valamint a fordítás) kapcsán a jelentéskörnek pontosabb körülhatárolására van szükség. A kifejezés magyarázatához érdemes Pindarosznak néhány 16–18. századi kommentáros kiadását áttekinteni. Például az 1535-ben Bázelben megjelentet (*Pindari poete vetustissimi, lyricorum facile principis, Olympia, Pythia, Nemea, Istmia per Ioan, Lonicerum latinitate*

[1266] HORATIUS, 1961. 78–79. Ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre; UŐ., 254–255. Ford. BEDE Anna.
[1267] PINDAROS–CSENGERY, 1929. 204.

donata[1268]), amelyben a kérdéses részt így adja vissza latinul: „*Insuper occasio totius rei consummationem continet*"[1269], vagyis: *az időpillanat (alkalom) minden dolog elvégzése felett uralkodik*. Azaz meg kell ragadni az *idő adta pillanatot* (*Kairosz*), az alkalmat. A folytatáshoz („*szem előtt tartotta Iolaos ezt*") bő magyarázatot fűz, amelyben először megjegyzi, hogy az *alkalomról* tett gnómikus megjegyzést példákkal világítja meg. Itt aztán bőven kifejti Iolaosnak, Héraklész kocsihajtójának és bajtársának történetét, pontosabban annak a Héraklész gyermekei védelmezőiként fennmaradt változatait. Az egyikben arról van szó, hogy a gyermekek érdekében kéri Jupitert, hadd támadjon fel, hogy elhárítsa Eurüszteosz támadását. A főisten ezt megengedi, de dolga végeztével ismét meghal. Egy másik változat szerint öregemberként ifjúi erőt kívánt magának, amit megkapott, majd ezután meghalt.[1270] A történetetek rövid ismertetése után megjegyzi: „*Is Iolaus ergo opportune certe opportunitatis seu occasionis rationem habuit: erat enim opportunissimum, tam impium divinae prolis hostem opprimere*."[1271] Vagyis, a filozófiai parancs: fel kell ismerni az embernek a tettekre szólító *alkalmas időpillanatot,* s azt nem szabad elszalasztania.

Munkánk más fejezeteiben pedig arra utaltunk, hogy a magyarázatok szerint (Mitscherlich) a *diem* szó *mai* (*hodiernum*) értelemben (*a mai napot*) használatos, s a görög καιρὸν λαβέ kifejezésre vezetik vissza, amely Aiszkhülosz *Heten Théba ellen* című darabjának 65. sorában olvasható: „καὶ τῶνδε καιρὸν ὅστις ὤκιστος λαβέ (*áron is megvedd még e futamat időt*)."[1272]

Ez is mutatja, hogy az *alkalom* (*kairosz – occasio*) a jelen kegyeltje, így érthető a *Horátz* című vers felhívása: „*'s ami jelen vagyon, / Forró szívvel öleld*", vagyis, ragadd meg a pillanatot, amely a jelené.

Ennek következménye, hogy a „*Holnappal ne törődj*". E kifejezés Horatius 1. 9. *carmen*je 13. sorának, e centónak („*quid sit futurum cras, fuge quaerere*")[1273] magyarítása. Ez a sor összecseng s majdnem megfelel az 1. 11. 1–

[1268] A munka teljes címe: *Pindari poete vetustissimi, lyricorum facile principis, Olympia, Pythia, Nemea, Istmia per Ioan, Lonicerum latinitate donata: adhibitis enarrationibus, e Graecis Scholiis, et doctissimis utriusque linguae autoribus desumptis: quarum suffragio Poeta, a paucis hactenus intellectus, nunc planior et illustrior redditur,* Basileae, 1535.

[1269] UŐ., uo. 281.

[1270] Magyarázata a következő: „*Quum Iolaus Herculis socius, resciret Herculis sui liberos, qui ad Athenienses confugerant, ab Eurysthero reposci, ac nisi redderent, bellum minitari: oravit Iovem, ut sibi daretur paullomodo reviviscere: defunctus enim vita erat. Quo impetrato, Eurystheum occidit, ac statim denuo mortuus est. Sunt qui ad veritatem hanc historiam ita redigant: Iolaum senio iamtum confectum fuisse, ideoque optasse sibi iuveniles vires, ac fervidum adhuc robur: quod etsi non adesset, nihilominus virum praestans, Eurysthea interfecit, ac statim obiit.*" PINDARUS–LONICERUS, 1535. 282. L. KERÉNYI Károly, *Görög mitológia,* Gondolat, Bp., 1977. 318.

[1271] UŐ., uo. 282. Fordításunkban: „*Ez a Iolaus tehát valóban kedvezően vette figyelembe az alkalmas időt, vagyis az alkalmat, ugyanis igen kedvező pillanat volt számára, hogy az isteni sarjnak kegyetlen ellenségét eltiporja.*"

[1272] HORATIUS–MITSCHERLICH, 1800. 124. Magyarul l. AISZKHÜLOSZ *drámái,* Európa, 1985. 55. Ford. JÁNOSY István.

[1273] Vö. Gellius, *Noctes Atticae,* 14. 1. 36. „*Aut aduersa, inquit, euentura dicunt aut prospera. Si dicunt prospera et fallunt, miser fies frustra exspectando; si aduersa dicunt et mentiuntur, miser fies frustra timendo*". Magyarul l. GELLIUS–BARCZA–SOÓS, 2., 1905. 141.

2. sorának, amely szintén elutasítja a jövő keresését: „*Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi / finem di dederint*”.[1274]

Visszatérve a *Horatiushoz* című vers ötödik versszakához: annak utolsó sora a (*taníts*) *bölcsen örülni,* amely szintén összecseng a *Horátz* 14. sorának szavával: „[*míg lehet, élj s*] *örülj*”. Vajon a *bölcs örvendezés*hez nem tartozik-e a vígság és okosság s a túlzó álmodozás kerülése (13–14. „*messze ne álmodozz, / Légy víg, légy te okos*”)? Valószínűen igen, hiszen a *bölcs* jelző a filozofikus beszédmódra utal, ez az öröm a bölcsesség eredménye. A következő versszak támasztja alá, miféle bölcsességről, bölcs örvendezésről van szó, melyik az a filozófiai eszmerendszer, amely erre sarkall:

Ott taníts: nyúgodt megelégedéssel
A' dicső virtus menedékéből
A' vad orkánok' 's habok üldözését
Nézni mosolygva.

Az *ott taníts* újabb (harmadik) parancsa ismétlődik. A *bölcs öröm* következménye, hogy az *Amathus*ban hasonlatként megjelenő viharleírás itt kiemelt *vad orkánok*at (szelek, szélviharok) s az egymásra tornyosuló habokat (*habok üldözését*) kívülállóként, külső szemlélőként (mivel erre az embernek nincs, nem lehet befolyása) *mosolyogva nézi* („*Nézni mosolygva*”). Ennek zsinórmértékei pedig a *nyúgodt megelégedés* és a *dicső virtus menedéköle*.

Ahogy jeleztük, Berzsenyi a Horatius által is követett antik filozófiai szemléletmódot, az epikureizmust követi e megfogalmazással. Először is a *nyúgodt megelégedéssel* kifejezés világít rá erre. A nyugalom a *pectus* (Horatiusnál [C. 2. 10. 14–15.] *praeparatum pectus*) zavartalansága, az ataraxia kifejezése, a latin *otium,* amely a lélek rendezettségére, a béke kifejezésére utal.[1275] Metaforája gyakran a sima víztükörre utal, kifejezése az *aequus animus* (nyugodt lélek), amely a hullámoktól szelektől nem zavart sík tengert (*aequor*) azonosítja a lélekkel. Horatiusnál a *Szatírák* 2. könyve 3. versének 16. sorában találjuk e kifejezést (*aequo animo*). A nyugalom tengerként való megjelenítésének ellentétét fogalmazza meg Berzsenyi a viharképben. A *megelégedés* horatiusi vonatkozásairól már szóltunk az előzőekben, amely szoros összefüggésben van az *otium*mal. Horatiusi kulcskifejezése pedig a 2. 16. *carmen* 13. sorában olvasható *Vivitur parvo bene* (*a kicsivel él jól az, akinek…*) félmondata. Egyébként, ahogy jeleztük, a költemény egészét *otium-óda*ként említi Borzsák István, s érdemes vissza-

[1274] L. UŐ., és Cicero, *Epistulae ad Familiares*, 6. 4. 4. 13. „*Equidem mihi omnia propono, nec ullum est tantum malum quod non putem impendere. sed cum plus in metuendo mali sit quam in ipso illo quod timetur, desino, praesertim cum id impendeat in quo non modo dolor nullus verum finis etiam doloris futurus sit.*” Magyarul: „*Én magamra nézve mindent fölteszek, s nincs olly nagy szerencsétlenség, a mit bekövetkezni ne higyjek, de minthogy a félésben több rossz van, mintsem abban, mitől az ember fél: vele fölhagyok, — főleg midőn ollyasmi vár reánk, minél nemcsak semmi fájdalom nincs, sőt még inkább a fájdalom végét éri.*” FÁBIÁN Gábor, ford. *Cicero összes levelei,* 5., Pest, 1863. 72. Valamint a Desprez-kiadás nem azonosítható Seneca-idézete: „*Quod times, aut futurum est, aut secus. Si secus; frustra vexaris. Si venturam est; tum satis dolebis tandem, cum adfuerit tribulatio*” (*Amitől félsz, vagy be fog következni, vagy másként lesz. Ha másként lesz, hiába gyötrődtél. Ha be fog következni, akkor eléggé fog majd fájni, hogy eljött a nyomorúság*). E mondatot l. *In Sacrosanctum Iesu Christi Evangelium secundum Matthaeum commentarii* […] per Claudium Gvilliaudum Belliio, Parisiis, 1562. 161–162.

[1275] L. erről részletesen NÉMETH Béla, *Az epikureus lélektan latin recepciójához* = Passim, 2001/1. 119–133.; itt: 121.

idézni a 16–18. századi, Horatius verseit értelmező kommentáros irodalomban Lambinus és Torrentius argumentumát: „*Tranquillitatem animi optari ab omnibus; eam vero non congerendis opibus, honoribusve consequendis, sed coërcendis cupiditatibus comparari*" (*A lélek nyugalmát kívánja mindentől; azt pedig nem a kincsek felhalmozásával, vagy a tisztségek elnyerésével szerzi meg, hanem a vágyak megfékezésével*).[1276] Berzsenyi költészetének horatianus ismétlődő eleméről van szó, ugyanis teljes költeményt is szentel a *megelégedés* témájának.[1277]

A *nyugodt megelégedés* mellett a *dicső virtus menedékéből* is mosolyogva nézi a *vad orkánok és habok üldözését*. A *virtus,* vagyis az erény és a *mosoly* kapcsolódása, az epikuroszi filozófia elemei felé mutat. Cicero ugyanis a *Tusculanae disputationes* (*Tusculumi eszmecsere*) című műve 3. könyvének 20. fejezetében (49.) így ír: „*Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum virtute vivatur (Epikurosz kijelenti, hogy nem élhetünk kellemesen, ha nem erényesen élünk)*", persze, azt is, folytatja Cicero, hogy „*negat ullam in sapientem vim esse fortunae, tenuem victum antefert copioso, negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit (a bölcsön nincs hatalma a szerencsének, a szerény étkezést többre becsüli a bőségesnél, és sohasem fordulhat elő, hogy a bölcs ne lenne boldog)*."[1278] A *dicső virtus* tehát maga a boldogság, a boldog élet, amelynek normáját az epikureus Lucretius többek között így fogalmazza meg a *De rerum natura* című mű 5. könyvének 18. sorában: „*At bene non poterat sine puro pectore vivi (Tiszta kebel nélkül nincsen jó élet azonban)*."[1279] Horatius *praeparatum pectus*a köszön vissza ebben a megfogalmazásban is, amely a vészben jót remél, a jóban fordulattól tart (C. 2. 10. 13–14.): „*Sperat infestis, metuit secundis / alteram sortem*."[1280] Talán ez az az életvezetés, amelyet a virtussal a *menedéköl* biztosít.

A boldogság és a tiszta szívűség nyújt tehát *menedéköl*et, vagyis a *virtus* adta menedéket. Berzsenyi metaforája a menedéket (vagyis a veszélytől, bajtól óvó helyet) az *öl*lel (anyaöllel) azonosítja. Tudjuk, hogy kedvelt szóképformája, ugyanis pl. az *Amathus*ban is szerepel (13., 16.): „*életem elrejtve lappang [….] Amathunt ölében*.[1281]

[1276] HORATIUS–BORZSÁK, 1975. 246. HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 132.; HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 163. Érdemes visszaidézni Torrentiusnak a szócikk befejezéseként idézett, a komikus latin költő, Sextus Turpiliusnak (elhunyt a Kr. e. 103 körül), Terentius kortársának Priscianusnál (Kr. u 6. század), a római grammatikusnál (*Institutionum grammaticarum libri XVIII*) fennmaradt verssorait: „*Profecto ut quisque minimo contentus fuit, / Ita fortunatam uitam uixit maxime, / Vt philosophi aiunt isti, quibus quiduis sat est.*" (*Valóban bárki leginkább arra törekedett, hogy élete nagyon szerencsés legyen. Ahogy a filozófusok mondják, ezek azok, akiknek minden elég (akik mindennel megelégszenek).* HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 165. A verssorokat l. Priscianusnál: H. KEIL, *Grammatici Latini,* 3., Leipzig, 1858. 425.

[1277] *Megelégedés*. L. ott részletesen.

[1278] CICERO–VEKERDI, 2004. 138.

[1279] LUCRETIUS–TÓTH, 1997. 143. A lucretiusi szöveghely és Cicero utalásának összefüggésére Borzsák István hívta fel a figyelmet. L. BORZSÁK István, s. a. r., Lucretius*, De rerum natura,* Tankönyvkiadó, Bp., 1969. 130. Erről l. NÉMETH, 2001. 120. Itt a fordítás következő körülírása olvasható: „*De jól nem lehetett volna élni önmagunk örömére, ha nem juthattunk volna el keblünk zavartalan derűjének állapotába*."

[1280] HORATIUS, 1961. 152–153.

[1281] L. CSELŐTEI, 1920. 31.

Szólnunk kell még a versnek az 1810-es évekbeli utóhatásáról, amelyre Merényi[1282] is felhívja a figyelmet, idézve a Kazinczyval való levelezésben fennmaradt (1817. január 13.) Festetics Györgynek (1754–1819) Berzsenyihez írt *folium*át. Berzsenyi tehát a Kazinczynak írott *litterae*-be másolja be a Festeticslevelet: *„Minap eggy levelet kaptam Gr. Festetics Györgytől, mellyben valami tudós solemnitásra invitál, s minthogy egyebet ugy sem tudok írni, íme le írom azt, hogy azzal is mulassalak.”*[1283] Ezután közli a levelet, amely így kezdődik: *„Tekéntetes Táblabíró Ur, nékem Nagy jó Uram! Nagyon köszönöm, hogy rólam és fiamról meg emlékezni méltóztatott, és híres nemes Munkáinak második kiadását velem közölte. Ezen alkalmatossággal midőn a könyvet fel nyitnám, éppen szememben ötlött azon Aoni lelkeknek tulajdonos jövendölése, hogy a* Keszthelyi zöld parton emelkedik a’ csendes Helikon.”[1284]

A levélben Festetics a *Keszthely* című Berzsenyi-versből (6–8.) idéz, amelyben – Merényi szerint – az újszerű tájihlet érvényesül matthissoni hatással.[1285] Ismert, hogy Festetics mecénási tevékenységéről Berzsenyi minden bizonnyal Péteri Takáts Józsefnek Bécsben, 1796-ban megjelent verseskötetéből (*Költeményes munkáji*) értesült, amelyet a *Méltóságos tolnai gróf Festetits György Úr’ Ő nagyságának* ajánlott.[1286] Tudott, hogy Virág Benedek versei is Festetics költségén jelentek meg, s elindult a Minerva-könyvek (*Magyar Minerva*) kiadása, amelyhez a gróf ezer forinttal járult hozzá. Ennek első darabja *Ányos Pál’ Munkáji* (Béts, 1798) című verseskötete volt, a második Péteri Takátsé.[1287] Berzsenyi verse így valószínűen a Minerva virágzásának idején keletkezhetett – jegyzi meg Merényi.[1288]

Visszatérve a levélhez: Festetics még megemlíti az apa és fia tiszteletére írt verseket is. A *tudós solemnitásra invitál*ás pedig a keszthelyi Helikoni költői ünnepségekre való meghívást jelenti.[1289]

Ezután a bemásolt Festetics-levél folytatásában a gróf kétszer említi a *Horatiushoz* című vers sorait (7–8.; 19.): *„Azért, hogy betellyesedjen a’ Niklai Bölcsnek, akkinek dicshírét* a’ halandóságnak köde el nem éri, *előre való mondása: íme itten Keszthelyen Böjt-elő havának azaz Febr. 12kén akarván Felséges Urunknak születése napját ülleni, az ifjúságot Heliconra vezetni kívánjuk, hogy az úgy nevezett Declamátió által a’ magyar, német és deák irásszerzésben jó ízlésre kapjon. De a’ Heliconra vezető Kalauz nekünk szükséges. Bátorkodunk tehát a’ Somogyi Kazinczyra vetni szemeinket, és azon napra való maga meg alázására kérni. Lesznek talán több pártfogóink is, kik hívásunkat*

[1282] BDKM–MERÉNI, 1979. 446.
[1283] KAZLEV, 15., 1905. 24.;BDLev– FORIZS, 2014. 476–477. Itt: 476.
[1284] UŐ, uo.
[1285] BDKM–MERÉNYI, 1979. 359. A versről UO., 359–363.
[1286] L. PÉTRI TAKÁTS, 1796. [9.]. Erről lásd másutt korábban.
[1287] L. STOHL Róbert, *Péteri Takáts József irodalmi kapcsolathálója a Magyar Minerva körül* = STEINERNÉ MOLNÁR Judit, szerk., Kutatások az Eötvös József Főiskolán, Baja, 20005., 229–236. A vállalkozás folytatásáról l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 360.
[1288] UŐ., uo. 360.
[1289] Az ünnepséget/ünnepségeket leíró/értelmező szakirodalomból l. pl. NÉGYESY László, *Berzsenyi Dániel. Keszthelyi Helikon. Költőnők* = BEÖTHY Zsolt, szerk., *A magyar irodalom története,* 1. (második kiadás), Bp., 1899. 792–793.; MEZEI Márta, *A keszthelyi Helikon-ünnepek – és ahogy az írók látták* = KALLA Zsuzsa, szerk., *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok,* Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1997. 170–180.; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején* = KALLA Zsuzsa, szerk., *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok,* Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2000. 173–187.

meg nem vetik, hogy öszve vetett vállakkal ezen törtelen ösvényen tanácsot adjanak és vezéreljenek, oktatván, mint kell az idővel élni 's bölcsen örülni."[1290]

Berzsenyi a Kazinczy-levélben még megjegyzi: *„Az elhúzott sorok verseimből vagynak szedve. Mit akar tulajdonképpen a' Grof, nem tudhatom: azt hallom, hogy igen nagy készületeket tesz a' theátrumi játékra és Bálra. Az is mondatik, hogy Herczeggé lett, de nem gondolhatom, minek kellenének ide a' Poéták. Ha mit látok, tudtodra lesz."*[1291]

Gróf Festetics György. Vincenz Georg Kininger (1757–1851) rajza után metszette Weiss David (1775–1846). Forrás: Vasárnapi Ujság 1865. 12. évf. 24. sz.

[1290] BDKM–MERÉNYI, 1979. 359.
[1291] KAZLEV, 15., 1905. 24.

Festetics Györgynek Berzsenyi *Horatiushoz* című verséből citált sorai a költemény fontos elemeit ragadják ki. A Horatius kapcsán írt halhatatlanság a levélrészletben már Berzsenyire vonatkozik, tehát költészete következtében a niklai poétát nem fogja elérni a *halandóságnak köde*. Ez annak a következménye, hogy Horatiust követve megszólítja a haza jeleseit, akiknek ezáltal hírneve (a költőével együtt) örök. *Niklai Bölcs*nek nevezi; a kijelentés pedig utal a horatiusi filozofáló diatribékre. amelyekben életigazságokat ír le. Többek között az emberi életről, az örömről és az időről.

*

Berzsenyi költeményét áttekintve összegzésképpen elmondható, hogy a poétának a *Horatiushoz* szóló költeménye epikureus szemléletű *horatianizmus*ának megfogalmazója, amelynek első részében a szó hatalmának megtestesítőjeként s ezáltal az öröklét kifejezőjeként aposztrofálja a római költőt, ellentétben Rómával s annak szimbólumával, a Capitoliummal, amelynek hatalma eltűnt.

A költői példakép és paradigma és saját költészeti iránya kívánalmának összevetése s a hozzá intézett fohász alkotja a következő részt, ahol a minta a tiburi magány. Ott, annak ideájában jöhet létre az epikureus elmélkedés s az élet örömeinek megtalálása.

Végül a harmadik rész (vagy, ahogy jeleztük, a második rész második egysége) a horatiusi költészet mint a rétorizált költői beszéd megjelenéseként *tanítsa* Berzsenyit magára a költészetre, tehát Horatius műveiből tanuljon. A *studia humanitatis* oktatási rendszerében a rétorok osztályában a rétorikai beszéd tanulmányozásánál valószínűen szóba kerültek Cicero klasszikus rétorikai rendszerének a szónok hármas célkitűzésére vonatkozó elemei, amelyeket a *docere/probare*, *delectare/conciliare*, *movere/flectere* (*tanítani/megvizsgálni, gyönyörködtetni/megnyerni, megindítani/meggyőzni*) szavakkal adnak vissza. Cicero *A szónokról (De oratore)* című művében is többször tárgyalta (pl. 2. 115.) a szónok három funkcióját; ennek újrafogalmazását látjuk a *Brutus* című rétorikai művében (185.), amely a görög rétorikaelméletben olvashatók továbbfejlesztésének is tekinthető: „*Tria sunt enim, ut quidem ego sentio, quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is apud quem dicetur, ut delectetur, ut moveatur vehementius (Nos, a magam részéről úgy vélem, három dolog van, amit el kell érni a szónoklással: hogy tanítsuk azt, akihez szólunk, hogy gyönyörködtessük őt, és hogy szenvedélyesen megindítsuk*).”[1292] *A szónok* (*Orator*) című műben pedig így ír: „*Erit igitur eloquens – hunc enim auctore Antonio quaerimus – is qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probet ut delectet ut flectat. Probare necessitatis est, delectare suavitatis, flectere victoriae (Az ékesszóló szónok tehát – őt keressük ugyanis Antonius útmutatásai alapján – az lesz, aki a fórumon s a közügyeket illető kérdésekben úgy beszél, hogy bizonyít, hogy gyönyörködtet, hogy megindít. A bizonyítás szükségszerű, a gyönyörködtetés kellemes, a megindítás maga a győzelem*)”.[1293]

[1292] Cicero, *Brutus* = CICERO *összes retorikaelméleti művei,* Kalligram, Pozsony, 2012. 557. Ford. KRUPP József.

[1293] UO., 632. Ford. KÁRPÁTY Csilla, átdolgozta MEZEI Mónika. Szövegmagyarázatként itt az olvasható, hogy „*Cicero ezek szerint ekkor már összekapcsolta a szónok három feladatát a három stílusnemmel: az egyszerű bizonyít vagy tanít, a közepes gyönyörködtet vagy megnyer, a fennkölt megindít vagy magával ragad.*” Vö. ADAMIK Tamás,

A 16–18. század mind katolikus, mind a protestáns elméleti munkái a klasszikus retorikai rendszerek, vagyis Cicero mellett Szent Ágostonra is hivatkozva szokásszerűen ismételgetik a szónok három célkitűzését. Ez utóbbi szerző a *De doctrina Christiana libri quatuor* című műve 4. könyvének 12. fejezetében (*A szónok feladata: tanítás, gyönyörködtetés, megindítás. Miképpen kell e hármas föladatot megoldania*) ezt olvassuk (27.): „*Valamely ékesen szóló mondotta és helyesen mondotta: a szónok beszéde olyan legyen, hogy általa tanítson, gyönyörködtessen és megindítson. Majd hozzátette: a tanítás szükségszerű, a gyönyörködtetés kellem dolga, a megindítás pedig a győzelemhez tartozik* (Cicero: *Orator c. 21.*).”[1294]

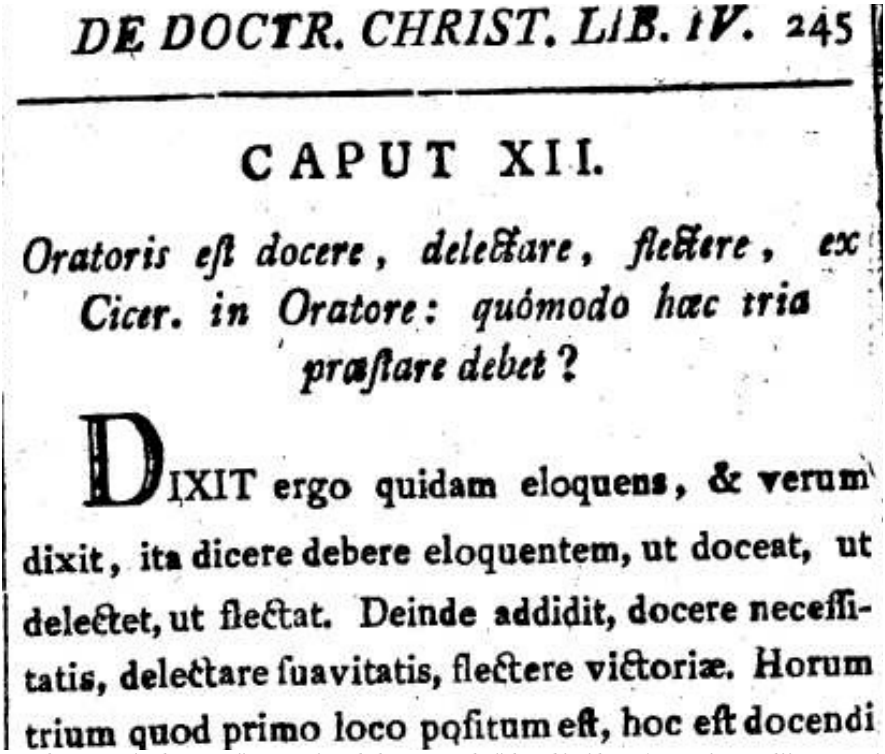

DE DOCTR. CHRIST. LIB. IV. 245

CAPUT XII.

Oratoris eſt docere, delectare, flectere, ex Cicer. in Oratore: quómodo hæc tria præſtare debet?

DIXIT ergo quidam eloquens, & verum dixit, ita dicere debere eloquentem, ut doceat, ut delectet, ut flectat. Deinde addidit, docere neceſſitatis, delectare ſuavitatis, flectere victoriæ. Horum trium quod primo loco poſitum eſt, hoc eſt docendi

Hivatkozott részlet a mű 18. századi latin nyelvű kiadásában (Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi De doctria Christianae libri quatuor […], Dilingiae, 1781)

Cicero (és Augustinus) rétorikai műveinek hagyománya nemcsak latin *humanitas* rétorika- és poétikaelméleti rendszeréhez tartozó elméleti irodalomban tapasztalható újrafogalmazását és kidolgozását jelentette, hanem az iskolai

[1294] SZENT ÁGOSTON, *A keresztény tanításról,* ford. VÁROSI István, Szent István-Társulat, Bp., 1944. 238. E hármas fogalom modern értelmezésében Kulcsár Szabó Ernő megjegyzi: „*Az esztétikai tapasztalatnak – a retorikai hatásesztétikák movere–docere–delectare típusú fogalmaiban őrzött –teljessége úgy bomlik meg, hogy a történeti értelmezések innen fogva vagy a kommunikatív* (katharszisz)*, vagy a receptív* (aiszthészisz)*, vagy pedig a produktív* (poiészisz) *szempontot hanyagolták el és iktatták ki az esztétikai hatásfunkciók köréből.*” L. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? – Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalom-értelmezés* = Irodalomtörténet, 1995/1. 37–68. Itt: 44.

képzés (tananyag) része is volt. A Berzsenyi-versben háromszor is ismételt *ott taníts* felszólítás a *tanítás* rétorikai funkciójának átgondolására készteti az olvasót. *Te* (Horatius) taníts *engem* (Berzsenyi), mint rétor, mint poéta, vagyis taníts meg a költői beszédmódra. Berzsenyi itt viszont nem a művek funkciójára gondol (tanítás, gyönyörködtetés, megindítás), hanem inverz módon a rétorika (beszédmód) és a poétika (témák) Horatius művein keresztül való megtanítására. A *tanítás* tehát Horatius műveinek (ódáinak) funkciója, amelyek hatása a gyönyörködtetés és megindítás, vagy másként fogalmazva: a tanítás által e művekben fog gyönyörködni, illetve gyönyörködik, amelyek, ha megindítják (meggyőzik), az ő modorában fogja veseit elkészíteni. Ez egybecseng azzal is, hogy a rétornak és a poétának (is) Quintilianus *Szónoklattan*ában (10. 1. 96.) a költők közül elsősorban Horatius műveinek tanulmányozását ajánlja s követését javasolja.[1295]

Illusztráció Király György által összeállított Koszorú. A magyar költészet tavaszi virágaiból. Faludi Ferenc, Ányos Pál, Bacsányi János, Dayka Gábor, Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál, Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel munkáiból *(Gyomán, 1921, nyomtattatott Kner Izidor költségén és betűivel) című kötetéből*

[1295] „*At lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus: nam et insurgit aliquando et plenus est iucunditatis et gratiae et uarius figuris et uerbis felicissime audax* (*Hanem lírikusaink közül szinte csak Horatiust érdemes olvasni: őt az ihlet egyre-másra magasba ragadja, derűs kedélyű és elbűvölő, alakzatai változatosak, szerencsésen merész a szóválasztásban*)." QUINTILIANUS, 2008. 671–672. L. a hivatkozást korábban is.

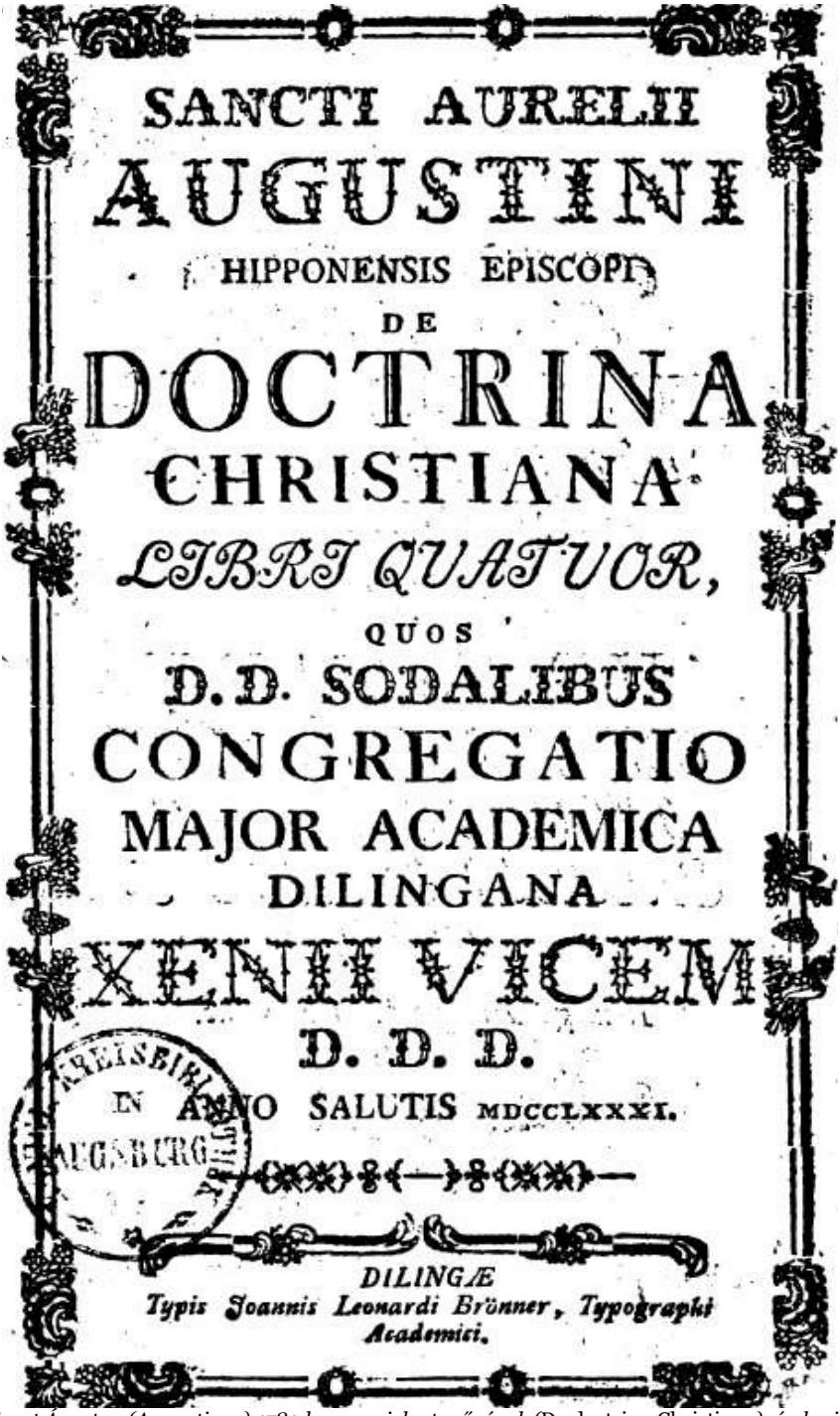
SANCTI AURELII
AUGUSTINI
HIPPONENSIS EPISCOPI
DE
DOCTRINA
CHRISTIANA
LIBRI QUATUOR,
QUOS
D. D. SODALIBUS
CONGREGATIO
MAJOR ACADEMICA
DILINGANA
XENII VICEM
D. D. D.
IN ANNO SALUTIS MDCCLXXXXI.
DILINGÆ
Typis Joannis Leonardi Brönner, Typographi
Academici.

*Szent Ágoston (Augustinus) 1781-ben megjelent művének (*De doctrina Christiana*) címlapja*

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Korántsem tekinthető lezártnak a Horatiust követő Berzsenyi versvilágainak a római költő szellemiségét, életvitelének párhuzamait felfedező, versmértékét és a legfőbb eszményeket megfogalmazó verssorainak – amelyek magyarul szólnak s szállóigeként a berzsenyianizmus részeivé válnak – citátumait (centóit) megszólaltató ódai poézisének vizsgálata. Mindez kiterjed a neolatin és a magyar nyelvű Horatius-imitatio egészére, amelynek legművészibb képviselője minden bizonnyal Berzsenyi. Ez, vagyis a római költő befogadása nála, ahogy igyekeztünk erre utalni, a dantei írásmű-értelmezés szerinti *misztikus, vagyis érzékfeletti* értelemhez tartozik. Dante *Vendégség*ének (*Convivio*) *második értekezés*ében olvasható felsorolásra hivatkoztunk korábban, ahol a magyarázatmódhoz azt is hozzáteszi: „*ezt akkor vizsgáljuk, amikor lelkileg magyarázunk egy írást*."[1] Alighieri e témát megismétli a Can Grande della Scala úrhoz intézett levélben (a *Tizenharmadik levél*) is, ahol a negyedik értekezést *anagogikus*nak mondja, amelynek (az előbbiekkel párhuzamban) ugyancsak a lelki értelmét emeli ki.[2] A szerző itt is a „*Kimenvén Izrael Egyiptomból, Jákob háza a barbár nép közül, Júdea lett szentélyének helye, és Izraelben van az ő hatalma*"-mondatot magyarázza. Az anagogikusról a következőket mondja: „*Ha az anagogikus értemét nézzük, a szent ember lelkének áthatolását jelenti a romlottság szolgaságából az örök dicsőség szabadságába*."[3]

Tiziano (1490?–1576), Angyali üdvözlet *(1537)*

Ezt a megfogalmazást Horatius és Berzsenyi emberi és költői viszonyrendszerére is alkalmazhatjuk: Horatius Berzsenyi számára fizikai és metafizikai

[1] DANTE, 1962. 185–186.
[2] Dante, *Levelek (Epistole)* = DANTE, 1962. 508–509. Ford. MEZEY László.
[3] UŐ., uo. 509.

értelemben is eszmény, apja halála előtt és utáni magánélete, vidéki magánya, gazdálkodói bajai közepette Horatius *lelkének áthatolását* kell éreznie ahhoz, hogy ebből az állapotból lelkileg is, költészetének segítségével, az *örök dicsőség szabadságába* jusson.

A horatianizmus lelkiségének, az élethelyzetek azonosságának tehát vannak fokozatai. Úgy tűnik, ezek legfelsőbb fokán áll Berzsenyi. Az *imitatio/aemulatio* szempontjából, hogy csak a legjelentősebb költőket említsük, más a neolatin piarista költő, Hannulik János Horatiushoz való viszonya (amit már a latin nyelvhasználat is indokol), más Virág Benedeké, és más Berzsenyié. A latin, illetve a magyar nyelvűség ellenére közelebb esik egymáshoz Hannulik és Virág Horatius-imitatiója, hiszen – ahogy Varga László megjegyzi Hannulik horatiusi eszményével kapcsolatban – a római költő „*ódaköltészetének gazdag eszmeköréből a nemzeti és hazafias elem volt a legnagyobb hatással Hannulikra*". Varga még megjegyzi: „*ugyanaz a tényező, amely a Virágh és Berzsenyi költészetében is a legerőteljesebb módon jut kifejezésre*".[4] Hannulik és Virág esetében tehát csak ez igaz, viszont Berzsenyi – ahogy láttuk is – nem áll meg ennél, Horatius költészetének színesebb alkalmazója, lelkiségének mélyebb átélője, amely sem Hannulikra, sem Virágra nem igaz.

Csipak Lajos is megjegyzi, hogy a „*jellemeket tekintve Berzsenyi közelebb áll Horatiushoz, mint Virág*."[5] Ezután, Horatius néhány költeményére hivatkozva (*C. I. 16, 22.; III. 14, 27.; Ep. I. 20, 25.*) a tiburi költő *szangvinikus* természetéről beszél: hirtelen fellobban, de hirtelen meg is békül. Még azt is megjegyzi, hogy „*Később ez a temperamentuma szelídülni kezdett és közeledett a nyugodt stoicizmushoz*."[6] Erről így ír maga a római poéta az 1. 16. *carmen* 22–24. sorában: „*me quoque pectoris / temptavit in dulci iuventa / fervor* (*engemet is harag / szédített édes ifjúkorban*)."[7] Idézzük még az *Ódák* 3. könyve a *Római néphez* szóló versének utolsó két (27–28.) sorát: „*non ego hoc ferrem calidus iuventa / consule Planco (Plancus évén ezt sose tűrte volna ifjúi lángom*)."[8]

Horatius ifjúi dühének magyarázataként érdemes felidézni 16–18. századi értelmezőit! Az első idézet kapcsán Lambinus a 22. sor *me quoque pectoris* kifejezésének kapcsán azt írja, hogy a kora s a felháborodott lélek igazolása miatt élt ezzel, s ezért írta régen a jamboszokat.[9] – A Desprez-kiadás még szemléletesebben írja le értelmezését. Azt írja, Horatius e szavakkal ugyanazt fejezi ki, amit Cicero ír az Atticushoz szóló levélben (*Lib. 1. epist. 17.*): „*Si quidem ita statueris, et irritabilis animos esse optimorum saepe hominum et eosdem placabiles; et esse hanc agilitatem (ut ita dicam) mollitiamque naturae plerumque bonitati[s]: et, id quod caput est, nobis inter nos nostra sive incommoda sive vitia sive iniurias esse tolerandas: facile haec, quem ad modum spero, mitigabuntur. Quod ego ut facias te oro, [nam ad me], qui te unice diligo etc.* (*Mert ha tekintetbe veszed, hogy sokszor a legjobb embereknél a szív ingerlékeny, de egyszersmind engesztelhető is; és hogy a természet ez izgékonysága, vagy, mondhatnám puhasága, többnyire jóságra mutat s hogy – a mi fő –*

[4] VARGA, 1938. 24. A tejes összevetést l. 24–26.
[5] CSIPAK, 1912. 106.
[6] UŐ., uo.
[7] HORATIUS, 1961. 90–91. Ford. HEGEDŰS Géza.
[8] UŐ., uo. 220–221. Ford. HAJNAL Gábor.
[9] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 53.

egymás hibáit, vétkeit, sértéseit tűrnünk kell: reménylem, mindez könnyen rendbe fog hozatni. Miben, kérlek is, légy munkás)".[10]

Desprez kiadásában a 23. sor *in dulci juventa* szókapcsolatáról pedig azt olvassuk, hogy mennél jobban vágyódik az ifjú a gyönyörökre, annál inkább ingerlékeny, ha megtagadják tőle, hogy azt [a gyönyöröket] lélegezze be, és hevesebben ragadtatik bosszúra. Horatius bevallja, hogy ez őt is érintette, és ezért harapós jamboszokat írt, amikor nem segítette a megnyugvás más érve a szerelemtől és a haragtól tomboló lelket. Most viszont bevallja, hogy dicsérő szavakat fog írni, hogy mintegy semmivé tegye azt, amit korábban szomorúan és keserűen írt meg. Utal még a 3. 14. *carmen* utolsó versszakára (25–28.), ahol hasonlóan fogalmazott.[11]

Ezzel át is térhetünk a 3. 14. óda említett sorainak (27–28.) 16–18. századi értelmezéseire. Lambinus a 27. sor *calidus iuventa* kifejezését az *Ars poetica* 15–116. sorával felelteti meg: „*florente iuventa / fervidus* (*viruló, heves ifjú- / kor tüzel*)".[12] Vagyis az ifjúság – jegyzi meg –, amit a görögök egy szóval *ereje teljében lévő*nek (αιζηος) neveznek, aki *mindig lángol* (*semper fervens* – αει ζεοντα). E szöveghelyet említi Servius is Vergilius *Aeneis*e 5. éneke 172. sorának („*tum uero exarsit iuueni dolor*" – *akkor pedig az ifjút kín keríti hatalmába*) magyarázatában is.[13]

Torrentius a 25. sor („*lenit albescens animos capillus*") magyarázatában említi meg, hogy Arisztotelész a *Rétorika* 2. könyvében (12–13. fejezet [1389 a–1390 b]) felsorolja, miben különbözik az ifjú és az öreg. A kommentátor itt mégsem a Filozófushoz fordul, hanem Plutarkhosz az erkölcsök erényéről (a Περι της εθικης αρετης [*De virtute morali*] című műről van szó) írt művére hivatkozva jelzi, hogy az ifjút a bővérűség és a hév jellemzi, amelyekben szinte tobzódik. (Az öreget pedig a gondolkodás és megértés jellemzi.)[14]

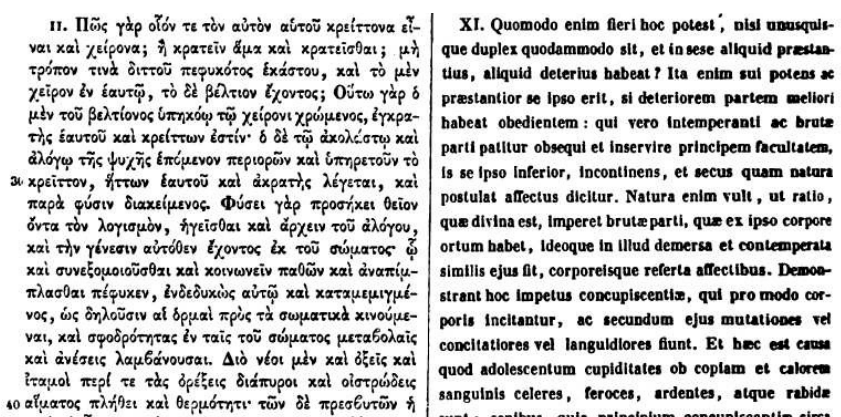

ΙΙ. Πῶς γὰρ οἷόν τε τὸν αὐτὸν αὑτοῦ κρείττονα εἶναι καὶ χείρονα; ἢ κρατεῖν ἅμα καὶ κρατεῖσθαι; μὴ τρόπον τινὰ διττοῦ πεφυκότος ἑκάστου, καὶ τὸ μὲν χεῖρον ἐν ἑαυτῷ, τὸ δὲ βέλτιον ἔχοντος; Οὕτω γὰρ ὁ μὲν τοῦ βελτίονος ὑπηκόῳ τῷ χείρονι χρώμενος, ἐγκρατὴς ἑαυτοῦ καὶ κρείττων ἐστίν· ὁ δὲ τῷ ἀκολάστῳ καὶ ἀλόγῳ τῆς ψυχῆς ἑπόμενον περιορῶν καὶ ὑπηρετοῦν τὸ κρεῖττον, ἥττων ἑαυτοῦ καὶ ἀκρατὴς λέγεται, καὶ παρὰ φύσιν διακείμενος. Φύσει γὰρ προσήκει θεῖον ὄντα τὸν λογισμὸν, ἡγεῖσθαι καὶ ἄρχειν τοῦ ἀλόγου, καὶ τὴν γένεσιν αὐτόθεν ἔχοντος ἐκ τοῦ σώματος· ᾧ καὶ συνεξομοιοῦσθαι καὶ κοινωνεῖν παθῶν καὶ ἀναπίμπλασθαι πέφυκεν, ἐνδεδυκὼς αὐτῷ καὶ καταμεμιγμένος, ὡς δηλοῦσιν αἱ ὁρμαὶ πρὸς τὰ σωματικὰ κινούμεναι, καὶ σφοδρότητας ἐν ταῖς τοῦ σώματος μεταβολαῖς καὶ ἀνέσεις λαμβάνουσαι. Διὸ νέοι μὲν καὶ ὀξεῖς καὶ ἰταμοὶ περί τε τὰς ὀρέξεις διάπυροι καὶ οἰστρώδεις αἵματος πλήθει καὶ θερμότητι· τῶν δὲ πρεσβυτῶν ἡ περὶ τὸ ἧπαρ ἀρχὴ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ κατασβέννυται, καὶ γίνεται μικρὰ καὶ ἀσθενής· ἰσχύει δὲ μᾶλλον ὁ λόγος τοῦ παθητικοῦ τῷ σώματι συναπομαραινομένου.

XI. Quomodo enim fieri hoc potest, nisi unusquisque duplex quodammodo sit, et in sese aliquid præstantius, aliquid deterius habeat? Ita enim sui potens ac præstantior se ipso erit, si deteriorem partem meliori habeat obedientem: qui vero intemperanti ac brutæ parti patitur obsequi et inservire principem facultatem, is se ipso inferior, incontinens, et secus quam natura postulat affectus dicitur. Natura enim vult, ut ratio, quæ divina est, imperet brutæ parti, quæ ex ipso corpore ortum habet, ideoque in illud demersa et contemperata similis ejus fit, corporeisque referta affectibus. Demonstrant hoc impetus concupiscentiæ, qui pro modo corporis incitantur, ac secundum ejus mutationes vel concitatiores vel languidiores fiunt. Et hæc est causa quod adolescentum cupiditates ob copiam et calorem sanguinis celeres, feroces, ardentes, atque rabidæ sunt: senibus, quia principium concupiscentiæ circa jecur restinctum est ac debilitatum, magis viget ratio, elanguescente una cum corpore affectuum capace parte.

Plutarkhosz hivatkozott művének görög–latin részlete

[10] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 79. FÁBIÁN Gábor, ford. *Cicero összes levelei,* 1., Pest, 1861. 144.
[11] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 79.
[12] HORATIUS–LAMBINUS, 1588. 191.
[13] UŐ., uo. L. *Commentarii in virgilium Serviani,* vol 1. Gottingae, 1826. 327.
[14] HORATIUS–TORRENTIUS, 1608. 231. l. *PUTARCHI Scripta moralia,* Grece et Latine, tomus primus, Parisiis, 1841.

A Desprez-kiadás is a 25. sort magyarázza: már tovatűnt az ifjúság és az ifjúi hév, ami nem tűri az igazságtalanságot és a bukást. Pedig, ha régen valami hasonló érte, tüstént haragra gyulladt, és vasrúddal, fegyverrel, erővel sietett betörni az ajtókat: akkor, amikor Munatius Plancus volt a konzul, a *Város alapítása után* 711-ben (Kr. e. 42); ekkor Horatius a huszonnegyedik életévében volt.[15]

Már a Cicero-idézet után is bizonyos, Horatius magatartása egyfajta, a fiatalságot, majd az öregséget jellemző pszichológiai toposznak felel meg: fiatalon heves, idősként megfontolt. Ebből eredően írja Csipak Lajos is, hogy „*később ez a temperamentuma szelidülni kezdett és közeledett a nyúgodt stoicizmushoz.*"[16] Horatiusnál tehát az ifjúkor hevessége – amely társul az epikureizmus hedonizmusának szerelemfelfogásával és az élet élvezetének, gyönyöreinek hirdetésével – szemben áll az idősebb kor nyugalmával, amelyet a sztoa bölcs filozófiája határoz meg. Ez utóbbinak nagy szerepe lesz költészetének vatesi megjelenítésében, amelynek témája Róma sorsa. Mint ismert, ez a *római ódák*ban (C. 3. 1–6).) nyilvánul meg leginkább.

Csipak Horatius és Berzsenyi (valamint Virág) lelkiségének összevetésben így folytatja: „*Berzsenyiben is fönnenlobogott a szenvedélyesség, tudjuk, hogy ez meg később sem aludt ki és még férfikorában is keserű összeütközésre adott okot birálójával, Kölcsey Ferenccel.*"[17] Érdekes, hogy e *fönnenlobogó szenvedélyesség* nem szerelmi költészetére jellemező, hiszen azt így jellemzi: „*Berzsenyi Dániel könnyen szerelemre lobbanó ifjú, aki azonban épen szerelmi költeményeiben őrzi meg legjobban a Horatiustól való függetlenségét. Itt inkább német hatások után ír. Sokszor érzelgős, de betegességbe soha nem sülyed. És szerelmi lírája is mindig az erkölcs határain belül marad. Talán épen ez a veleszületett erkölcsi érzék tartja vissza attól, hogy Horatius szerelmi költeményeit utána énekelje.*"[18] Akkor mire vonatkozhat? – kérdezhetjük. Vaderna Gábor *A temetőkert költőjé*ről írva bizonyítja, hogy Berzsenyinek a sztoához fűződő diskurzusában a test kérdése központi helyet foglal el.[19] Ezért az önéletrajzi utalásokban s az életrajzokban a szilaj tettek megfogalmazása csúcsosodik ki, hiperbolikus felhangokkal az ifjúi szenvedélyesség bizonyítására, amely, mint láttuk, a cicerói–horatiusi–plutarkhoszi paradigmában toposz is. Vaderna utal még a test és lélek dichotómiájára, amely úgy értelmezhető Berzsenyinél, hogy a testi túltengést lelki ellenhatás követi.[20] Vagyis ez már a versíró *nyugalma* és sztoikus világszemlélete. Mindenesetre a horatiusi költészet által is sugallt *átlényegülést* látunk, amely egyébként egyként keresi az epikureus és sztoikus nyugalmat. Ennek kifejezője az *Osztályrészem* című költeményének 7–8. sora: „*Ó te, elzárt hely, te fogadd öledbe / A' heves ifjút!*" Életének fordulópontja a vidéki gazdálkodás (Horatiusé a tiburi), a kikötő, a viharoktól *elzárt hely* vidéki otthona. Ennek kell *ölébe fogadnia* a *heves ifjút,* aki (az antik toposz szerint) ifjúból immár

[15] HORATIUS–DESPREZ, 1817. 360–361.
[16] CSIPAK, 1912. 106.
[17] UŐ., uo.
[18] UŐ., uo.
[19] VADERNA, 2004. 177–209. Itt: 190. Különösen a 188–194. lapon olvasható okfejtéseket vettük alapul.
[20] UŐ., uo. 192.

férfivá lett. Mind a test diktálta kilengéseket, mind a lelki felindultságot mérsékelni kell. Ezt teremti és kívánja meg környezete.

Azért a lelki jellemzéshez idézzük itt a Virág Benedekre vonatkozó megállapítást is: „*Virág szelídebb temperamentumú. Tud ő is lelkesülni, különben lelkesíteni sem tudna, de a féktelenségeket mindig kikerüli.*”[21]

Sanguinitas/Levegő *(Jacob de Gheyn [II.] 1596–1597). A latin verset l.* Collectio monumentorum, rerumque maxime insignum, *Amstelodami, 1584 (144.)*

[21] CSIPAK, 1912. 106.

Térjünk vissza még Csipak megállapításaihoz, hiszen az életkörülményeket is összeveti: *„Az életviszonyokat tekintve, ismét Berzsenyi áll közelebb Horatiushoz. Ép olyan magányban, a falusi gazdálkodó élet csendjében él, mint Horatius; Virág életének javarészét Budán éli le. Tulajdonképen Buda még akkor ép úgy falunak tekinthető, de mégsem olyan horatiusi magány az! […] Ha Berzsenyi hasonló hévvel, hasonló dolgokról énekel is, mint Horatius, de nála ez természetes, mert az ő temperamentumának, körülményeinek teljes mértékben megfelelnek azok a gondolatok, míg Virágnál az utánzás feltűnő. […] Vérmérsékletük és életkörülményeik magyarázzák meg, hogy Virág inkább a stoikus elveket veszi át, Berzsenyinél mind a két Horatius megtalálható: az epikureista is, a stoikus is. Jellemük érteti meg, hogy mint fogja föl Virág is, Berzsenyi is Horatiusnak Maecenashoz és más kiváló férfiakhoz irt ódáit és epistoláit. A két magyar költő megegyezik abban (amit már másutt is kiemeltünk), hogy az ő hasonló költeményeiket, nem egyedül a személyes barátság, tisztelet sugalja, hanem mindig belejátszik a kor uralkodó érzése, a hazafias érzés.*”[22]

A hosszabban idézett szöveg sok mindent jelez. Egyrészt a már korábban s gyakran jelzett *életviszonyok* azonosságát (*elzárt hely*), amely Horatius számára a nyugalom, a filozofikus diatribé-hajlam és az élet teljesebb megélésének óhaját, s a *vates-szerep*ből adódó politikum adja, addig Berzsenyinek a költészet világában való elmerülést e kettősség (filozofáló hajlammal az epikureizmus és a sztoa) átlényegítésével. Csipak Virág és Berzsenyi vérmérsékletét és életkörülményeit összevetve állapítja meg, hogy Virág inkább a sztoikus elveket veszi át, Berzsenyinél pedig az epikureista és a sztoikus Horatius is megtalálható. Nem véletlenül, hiszen Berzsenyi *átlényegülése* költővé, akié a boldogságkeresés és a *vates-szerep*, valamint ezen belül is Horatiusszá, e két ókori filozófiai gondolkodásmódot fedi le leginkább.[23]

Virág Benedekkel összehasonlítva emeli ki Berzsenyinek Horatius *természetes* követését, amelyre fentebb is utaltunk. Úgy véljük, az ókori költő *imitatió*ját a 17. század neolatin költészetének horatianizmusával vegyítő Hannulik János és Virág Benedek Horatius-követése mellett Berzsenyinél annak magasabb szintjét találjuk: a dantei *anagogikus,* azaz Horatius versszövegeinek beavatottabb, elvontabb eszmei jelentését emberi és nemzeti gondolkodására átlényegítő értelmezését, amely joggal követeli meg tőle, hogy ő legyen a magyar Horatius. Ahogy jeleztük viszont, e minőségi ugrás a *Horatius-imitatió*ban a *berzsenyianizmus* megteremtője is.

Végül Virág és Berzsenyi jellemére hivatkozva szintén a horatianizmusból eredő, a római költőnél a Róma-eszme táplálta, a haza kiválóságaihoz, valamint a Maecenashoz címzett, s nem az erőteljes filozofáló diatribé-ódákra céloz, hanem makro- és mikrokörnyezetük jeles férfijait magasztaló költeményekre, melyeket a két magyar költő is követ, ahol – ahogy írja – verseiket *„nem egyedül a személyes barátság, tisztelet sugalja, hanem mindig belejátszik a kor uralkodó érzése, a hazafias érzés*.” A horatianizmus által sugallt *barátság,* de főként a *tisztelet* a barokk recepciójú Horatiusra mutat. Ez egészül ki a haza gondolatá-

[22] UŐ., uo. 107.

[23] Vö. VADERNA, 2004. 177–209. Különösen beszédesek a címek: III. *A sztoikus Berzsenyi;* IV. *Problémák a sztoikus Berzsenyi-portréval;* V. *Az epikureista Berzsenyi*; 188–204.

val, különösen Magyarországon a II. József halála után (1790) fellendülő (nemesi) nemzeti mozgalom hazafiasságával. E témakör azonban már Berzsenyi költeményeinek más csoportjához vezet, amelyben a horatiusi ihletés és centók mellett a Róma-gondolattal megvalósuló *romanitás* vagy *romanizmus* hazai, domesztikált és nemzetiesített eszménye bontakozik ki, amely a honi mecenatúra és a nemzeti ügyek mellett kiálló főpapok és főnemesek hazai világát örökíti meg. Ennek a hagyománynak, valamint Berzsenyi költészetében való megjelenése témájának kibontását ígérjük a folytatásban.

Giovanni Battista Tiepolo (1696–1770) Maecenas bemutatja Augustusnak a szabad művészeteket (1743)[24]

[24] Ezt a festményt eredetileg Heinrich Brühl miniszterelnöktől (Heinrich von Bruehl; 1700–1763), aki műgyűjtő volt, kapta ajándékba II. Friedrick August szász választófejedelem (aki III. Ágost néven lengyel király). A művészet mecenálásáról mutatott ezzel egy régi példát. Tiepolo kiemelte a felvilágosodott monarchia egyik jellemzőjét.

Gróf Széchényi Ferenc (1754–1820)[25]

[25] *„Tanulmányait a jezsuita kollégiumban, majd a Mária Terézia által alapított, a birodalom katolikus főúri ifjainak közszolgálatra nevelését végző Teresianumban végezte, ahol a felvilágosodás szellemében sajátíthatta el a korszerű jogi, politikai és államtudományi ismereteket. Tanulmányai mellett itt tökéletesítette magyartudását, valamint könyvtártudományi és bibliofil ismeretekre is szert tehetett. Bécsben és az iskolában köteleződött el a felvilágosodás eszméivel, a közjó szolgálatát tűzve ki életcéljául.*" Részlet az OSZK Széchényi-kiállításának szövegéből: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2018/09/01/grof_szechenyi_ferenc_becs_1754_becs.

TÁJÉKOZTATÓ BIBLIOGRÁFIA

Horatius 16–19. századi kiadásai

HORATIUS–LAMBINUS, 1566; 1588 = *Q. Horatius Flaccus. Ex fide, atque auctoritate complurium librorum manu scriptorum, opera Dionysii Lambini emendatus,* Lutetiae, 1566; 1588.
HORATIUS–GUALTERIUS, 1587 = *Praelectiones Petri Gualterii, quibus Quinti Horatii Flacci Venusini vatis poemata lyrica triplici artificio, Dialectico, Grammatico, et Rhetorico accurate explicantur,* Basileae, 1587.
HORATIUS–BERSMANUS, 1602 = *Q. Horatii Flacci, Poemata, quae extant omnia argumentis et scholis virorum Doctissimorum illustrata, cum indicatione diversarum lectionum, partim e sex codicibus veteribus manuscriptis, partim ex opt. notae libris aliquot impressis*, Studio et opera Gregorii BERSMANI Annaebergensis, 1602.
HORATIUS–TORRENTIUS, 1608 = *Q. Horatius Flaccus cum erudito Laevini Torrentii commentario nunc primum in lucem edito,* Antverpiae, 1608.
HORATIUS–BOND, 1668. = *Quinti Horatii Flacci Poemata, Scholis sive Annotationibus, Commentarii instar, illustrata Joane Bond,* Brunsvigae, 1668.
HORATIUS–JUVENCIUS, [1709] 1767 = *Quinti Horatii Flacci Carmina expurgata. Accusatis notis ac Appendice de Diis et Heroibus illustravit Josephus Juvencius,* Rothomaci, 1767.
HORATIUS–DESPREZ, (pl.) 1762; 1817 = *Quinti Horatii Flacci Opera. Interpretatione et notis illustravit Ludovicus Desprez, in usum Serenissimi Delphini,* Londini, 1762; Budae, 1817.
HORATIUS–MITSCEHRLICH. 1800 = *Q. Horatii Flacci Opera, illustravit Chr. Guil. MITSCHERLICH,* I–II., Lipsiae, 1800.
Q. HORATII Flacci Emblemata. Imaginibus ina es incisis, notisque illustrata, Studio Othonis VAENI Batavolugdunensis. Antverpiae, (első kiadás) 1607.
HORATIUS–ORELLIUS, 1837 = *Q. Horatius Flaccus. Recensuit Io. Casp. Orellius,* Volumen primum et secundum, Londini, 1837.
KISSLING, Adolf–HEINZE, Richard, *Q. Horatius Flaccus. Erster Teil: Oden und epoden. Vierte Auflage,* Berlin, 1901.

*

Berzsenyi Dániel verseinek használt kiadásai

BERZSENYI Dániel *versei,* Pesten, 1816.
BERZSENYI Dániel' *összes művei, költelem s folyóbeszéd. Közrebocsátá DÖBRENTEI Gábor, Harmadik kiadás,* Budán, 1842.
BERZSENYI Dániel *munkái,* s. a. r. BÁNÓCZY József. Bevezetés VÁCZY János, Lampert Róbert, Bp. é. n.
BERZSENYI Dániel *költői művei,* s. a. r. MERÉNYI Oszkár, MTA, Bp., 1936.
BERZSENYI Dániel *költői művei,* s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Akadémiai, Bp., 1979.
BERZSENYI DÁNIEL *művei. Kis János Emlékezései,* Szépirodalmi, Bp., 1985. S. a. r. OROSZ László.
BERZSENYI *Dániel, Versek,* s. a. r. ONDER Csaba, RaabeKlett, 1998 (Matúra Klasszikusok 26).
BERZSENYI Dániel *prózai munkái,* s. a. r., FÓRIZS Gergely, EditioPrinceps, Bp., 2011.
BERZSENYI DÁNIEL *levelezése,* s. a. r., FÓRIZS Gergely, EditioPrinceps, Bp., 2014.

***

ACÉL Zsolt, *Vates ambiguus. A bukolikus hagyomány Berzsenyi Dániel költészetében* = Irodalomtörténet, 2003/1. 82–91.
ACRONIS et PORPHYRIONIS *Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Ed. Ferdinandus Hauthal, vol. I–II. Berolini, 1866.
ADAMIK Tamás, szerk. és ford., *Cornifici Rhetorica ad C. Herennium (Cornificius, A C. Herenniusnak ajánlott rétorika (latinul és magyarul),* Akadémiai, Bp., 1987.
ADAMIK Tamás, *Római irodalom az aranykorban,* Seneca, Pécs, 1994.
ADAMIK Tamás, *Római irodalom a késő császárkorban,* Seneca, Bp., 1996.
ADAMIK Tamás, *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig,* Kalligram, Pozsony, 2009.
AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világképe),* Akadémiai, Bp., 1972.
AESCHYLI *dramata quae supersunt et deperditorum fragmenta Graece et Latine*, recensuit Fridericus Henricus Bothe, Lipsiae, 1805.
AISZKHÜLOSZ *drámái,* Európa, 1985.
AKLAN Anna Katalin, *Plutarchos a barátságról* = Antik Tanulmányok, 2015. 165–193.
ALFÖLDY Géza, *Római társadalomtörténet,* Osiris, Bp., 2002.
ANAKREÓN. *Anakreón versei, anakreóni dalok, töredékek*, Magyar Helikon, Bp., 1962. 16. Ford. DEVECSERI Gábor.
ANALECTA *veterorum poetarum Graecorum editore Riich. Fr. Phil BRUNCK. Editio quarto volumine aucta, Tom. I.,* Argentorati, 1785.
ANTAL Imre–GAÁL László, szerk., *Szemelvények Vergilius Aeneiséből. A gimnáziumok és leánygimnáziumok számára,* Athenaeum, Bp., 1940.
APPIANOS, *Róma története*, Osiris, Bp., 2008. Ford. NÉMETH György.
APOLLODÓROSZ, *Mitológia,* Európa, 1977. Ford. HORVÁTH Judit.
ARISZTOPHANÉSZ *vígjátékai,* Európa, Bp., 1988. Ford. ARANY János.
ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika,* Gondolat, Bp., 1982. Ford. ADAMIK Tamás.
ARISZTOTELÉSZ, *Politika,* Gondolat, Bp., 1984. Ford. SZABÓ Miklós.
ARISZTOTELÉSZ, *Poétika,* PannonKlett, Bp., 1997. 45. Ford. RITOÓK Zsigmond.
ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika,* Európa, Bp., 1997. Ford. SZABÓ Miklós.
ARISZTOTELÉSZ, *Metafizika*, Lectum, Szeged, 2002. Ford. HALASY-NAGY József.
ARNOLD, Theodor, *Von der grieschischen Studien des Horaz = Programm der latenischen Hauptschule zu Halle für das Schuljahr 1854–1855. von Dr. Friedrich August Echstein,* Halle, 1855.
ARTNER Edgár, *A kereszténységellenes újplatonizmus: Porphyrios* = Bölcseleti Közlemények, 6. 1940. 15–31.
AUSONII, D. *Magni, Burdigalensis Opera. Interpretatione et notis illustravit Julianus FLORIDUS, Can. Carnot. Jussu Christianissimi Regis in usum serenissimi Delphini. Resensuit, supplevit, emendavit, Dissertationem de Vita, et Scriptis Ausonii suasque Animadversiones adjunxit JOHANNES-BAPTISTA SOUCHAY, Regiae Inscript. Et Human, Litter. Academiae Socius,* Parisiis, 1730.
AUSONII *Opera omnia […] in usum delphini,* volumen secundum, Londini, 1823.

BACKER–SOMMERVOGEL, *Bibliotheque de la Compagnie de Jésus*, 1–6. Parisiis, 1890–1901.
BALLAGI Aladár, *Elfelejtett írók – Péczeli és Péteri Takáts* = ItK, 1891. 382–400.
BALOGH Piroska, *Horatius Noster. Schedius Lajos Horatius-előadása 1794–1795-ből* = Antik Tanulmányok, 2002/1–2. 297–309.
BAEUMLER, Alfred, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig, Enciklopédia, Bp., 2002. Ford. V. HORVÁTH Károly.
BARÓTI SZABÓ Dávidnak *meg-jobbított, 's bővíttett költeményes munkáji*, Komárom, 1802.
BARTHA-KOVÁCS Katalin–SZÉCSÉNYI Endre, szerk., *A tudom-is-én-micsoda fogalma*. Források és tanulmányok, L' Harmattan, Bp., 2010.

BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája;* UŐ., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = BITSKEY István, vál., szerk., Bán Imre, *Költők, eszmék, korszakok,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 23–44.; 45–64.
BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme,* MEK OSZK, elektronikus változat.
BARTA János, *Berzsenyi*, Válasz, 1935/2. 109–120.
BEKE Albert, *Gyulai Pál személyisége és esztétikája,* KRE–L'Harmattan, Bp., 2017.
BENEDEK István, *Természettudomány a francia felvilágosodásban,* Gondolat, Bp., 1965.
BENKŐ Lóránd, szerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* 2., Akadémiai, Bp., 1970.
BERGK, Theodorus, rec., *Poetae lyrici Graeci,* editionis quartae, vol. III. Lipsiae, 1862.
BERNÁTH Árpád, *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához,* Ictus, Szeged, 1998.
BEÖTHY Zsolt, szerk., *A magyar irodalom története I–II.,* Athenaeum, Bp., 1899.
BEÖTHY Zsolt, *Horatius és Kazinczy,* Franklin-Társulat, Bp., 1890.
BÉCSY Ágnes, *Berzsenyi Dániel,* Korona, Bp., 2001.
BIBLIA, *ószövetségi és újszövetségi Szentírás,* Szent István Társulat, Bp., 1979.
BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma,* Balassi, Bp., 1994.
BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés,* Argumentum, Bp., 2010.
BODNÁR Éva, *Mitológia és allegória. A csendélet* = SZABOLCSI Hedvig–GALVICS Géza, szerk., *Művészet Magyarországon 1780–1830*, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1980. 89–94.
BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve,* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
BORZSÁK István, *Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyománykultusza* = EPhK, 1940. 167–180.
BORZSÁK István, *Non usitata, nec tenui ferar…* (C. II. 20) = Antik tanulmányok, 1979. 219–227.
BORZSÁK István, *A római történeti hagyomány kialakulása (akadémiai székfoglaló),* Akadémiai, Bp., 1990.
BORZSÁK István, *Translatio imperii* = UŐ., *Dragma. Válogatott tanulmányok,* Telosz, Bp., 1996. 2. 243–250.
BORZSÁK István, *Ausoniustól Rimay Jánosig* = Antik Tanulmányok, 1983/2. 241–247.

CAESAR (Iulius) *feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról,* szerk., ZSOLT Angéla, Magyar Helikon, Bp., 1974. Ford. SZEPESSY Tibor.
CALEPINI, Ambrosii, *Dictionarium,* Venetiis, 1557.
CALEPINI, Ambrosii, *Dictionarium undecim linguarum,* Basileae, 1590.
CASSIRER, Ernst, *A felvilágosodás filozófiája,* Atlantisz, Bp., 2007. Ford. SCHEER Katalin.
CATULLUS *versei*, Európa, Bp., 1978.
CICERO *összes levelei,* 1–6., Pest, 1861–1863. Ford. FÁBIÁN Gábor.
CICERO, *Az istenek természete,* Helikon, Bp., 1985. Ford. HAVAS László.
CICERO *válogatott művei,* válogatta HAVAS László, Európa, Bp., 1987.
CICERO, *Az öregségről – A barátságról,* Kriterion, 1987. Ford. SZABÓ György.
CICERO, *Tusculumi eszmecsere,* Allprint, Bp., 2004. Ford. VEKERDI József.
CICERO, Marcus Tullius*, A jóslásról,* ford. HOFFMANN Zsuzsanna, Belvedere, Szeged, 2005.
CICERO, *Philippicák Marcus Antonius ellen,* ford. MARÓTI Egon, Szukits, Szeged, 2005.
CICERO, Marcus Tullius, *A legfőbb jóról és rosszról,* Kairosz, Bp., 2007. Ford. VEKERDI József.
CICERO *összes perbeszédei,* Lectum, Szeged, 2010. Ford. NÓTÁRI Tamás.

CICERO *összes retorikaelméleti művei,* szerk. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2012.
CORNIFICI*, Rhetorica ad C. Herennium (Cornificius A C. Herenniusnak ajánlott rétorika,* Akadémiai, B., 1987. 155. Ford. ADAMIK Tamás.
CZEIZEL János, *Horatius és Kazinczy* = EPhK, 1909. 668–678.
CZUCZOR Gergely–FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára,* 1–6., Pest, 1862–1874.

CSAPÓ Antonin, *Kisfaludy Sándor és Horatius*. Esztergomi Katolikus Főgimnázium Értesítője, 1898/1899, Esztergom, 1899. 3–54.
CSATKAI Endre*, Kazinczy és a képzőművészetek* (1925), MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1983.
CSÁSZÁR Elemér, *Horatius és Verseghy,* ItK, 1899/3. 287–300.; 1899/4. 427–452.
CSÁSZÁR Elemér–MADARÁSZ Flóris, *Verseghy Ferencz kisebb költeményei,* Franklin-Társulat, Bp., 1910.
CSELŐTEI Lajos, *Berzsenyi és Horácius metaforáiról*, Második kiadás, Stephanum Nyomda R. t., Bp., 1920.
CSENGERY János, *Berzsenyi és Horatius* = Középiskolai Szemle, 1882. 585–597.
CSER László, *Berzsenyi-strófák Vörösmarty ifjúkori versei között* = ItK., 1938/2. 182–183.
CSETRI Lajos, *Berzsenyi ódaköltészete 1808-ig. Eszmei és poétikai megközelítés,* kandidátusi értekezés, Szeged, 1977.
CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok,* Szépirodalmi, Bp., 1986.
CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában,* Akadémiai, Bp., 1990.
CSETRI Lajos*, Amathus. Válogatott tanulmányok I–II.*, L'Harmattan, Bp., 2007. Szerk. SZAJBÉLY Mihály–ZENTAI Mária.
CSIHÁK György, szerk., *A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai*, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület–Heraldika Kiadó, Budapest-Zürich, 2004.
CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire,* Kolozsvár, 1912.
CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Amintás. Tassónak erdei meséje,* Nagy-Váradon, 1806.
CSOKONAI Mihály minden munkai, kiadta SCHEDEL Ferenc, Pest, 1844.
CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei, Költeményeik 1. 1785–1790,* s. a r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1975.
CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Színművek 1., 1793–1794.,* s.a.r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Akadémiai, Bp., 1978.
CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Költemények, 3., 1797–1799,* s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992.
CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei. Költemények, 4., 1797–1799,* s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1994.
CSÚRI Károly, *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés köréből,* Tankönyvkiadó, Bp., 1987.

DANTE *összes művei,* szerk. KARDOS Tibor, Magyar Helikon, 1962.
DARAB Ágnes, *„Icarus sorsát vállalom." Az Icarus-mítosz recepciója a magyar irodalomban* = ItK, 2009/3. 337–347.
DARIDA Veronika, *A fenséges és a rejtőzködő jelenlét. Louis Marin reprezentációelmélete,* L' Harmattan, Bp., 2009.

DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.
DEBRECZENI Attila, s. a. r., *Első folyóirataink: ORPHEUS,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.

DEMEK Győző, *Matthisson hatása irodalmunkra* = Egyetemes Philologiai Közlöny, 1891. 225–270.
DIOGENIS LAERTII *de vita et moribus philosophorum libri X.,* Lugduni, 1559.
DIOGENÉSZ Laertiosz, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben,* 1–2. Görögből fordította, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ROKAY Zoltán, Jel, Bp., 2007.

EPIGRAMMATUM *Anthologia Palatina* [...] instruxit Fred. Dübner. Graece et Latine. Volumen seundum, Parissiis, 1872.
EPIKTÉTOSZ *összes művei,* ford. STEIGER Kornél, Gondolat, Bp., 2016.
ERASMUS, *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione Des. Eresmi Rotterdami, Dialogus, eiusdem Dialogus, cui titulus, CICERONIANUS, sive, De optimo genere dicendi,* Coloniae, 1529.
ERASMUS, *Adagiorum chiliades quatuor cum sesquicenturia,* Henrici Stephani animadversiones in erasmicas quorumdam adagiorum expositiones, Oliva Roberti Stephani, 1558.
ERDÉLYI Károly, *Berzsenyi és Matthisson* = Figyelő, 1883. 308–311.
ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák,* Franklin-Társulat, Bp., 1886.
EURIPIDÉSZ *összes dámái,* Európa, Bp., 1984.
EUSTHATIUS *in Homerum, Graece et Latine, Alexandro Polito interprete, 1–3.,* Florentiae, 1730.

FACCIOLATI, Jacobi, *Septem linguarum Calepinus, hoc est Lecicon Latinum,* Patavii, 1758.
FACCIOLATI, Jacobi, *Calepinus septem linguarum, hoc est lexicon Latinum, variarum linguarum interpretatione adjecta, ad usum Seminarii Patavini pluries emendatum, et auctum; nunc vero post Patavinam supremam editionem ... Opera et studio Johannis Baptistae Gallicciolli.* Tomus primus [-secundus]: 1. A–L.; 1. M–Z., Venetiis, 1778.
FALUDI Ferentz' *költeményes maradványi. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós,* Első kötet, Győrött, 1786.
FANTONI, Francesca, *Deutsche Dithyramben: Geschichte einer Gattung im 18. und 19. Jahrhundert,* Königshausen et Neuman, 2009.
FÁBIÁN István, *A konzervatív Berzsenyi* = Napkelet, 1928. 265–279.
FALUS Róbert, *Horatius,* Bibliotheca, Bp., 1958.
FEH[J]ÉR Adorján, *Horatius a magyar irodalomban (első közlemény)* = ItK, 1935/3. 257–272., Második, befejező közlemény uo. 1935/4. 354–367.
FEHÉR Márta, *Leibniz a lehetséges világokról* = Polanyiana, 2003/1–2. 26–35.
FENELON, *Telemaque, h. n.* 1739.
FERENCZI Attila, *Berzsenyi és az új Horatius* = FÓRIZS Gergely–VADERNA Gábor, szerk., *Az ismeretlen klasszikus. Berzsenyi-tanulmányok,* reciti, Bp., 2008. 17–30.
FERENCZI Zoltán, *Csokonai,* Franklin-Társulat, 1907.
FINALY Henrik, *A latin nyelv szótára,* Franklin Társulat, Bp., 1884.
FLIEDL, Gottfried, *Gustav Klimt, a nő képében a világ*, Taschen–Vince Kiadó, Bp., 2004, ford. ADAMIK Lajos.
FLORUS, *Róma háborúi,* Ford. HAVAS László, Európa, Bp., 1979.
FOELDI, Josepho, *Dissertatio de poesi D. Magni Ausonii,* Budapestini, 1902.
FÓRIZS Gergely, *Adalékok Berzsenyi líceumi kapcsolataihoz* = DEVESCOVI Balázs–SZILÁGYI Márton–VADERNA Gábor, szerk., *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére,* Ráció, Bp., 2007. 148–154
FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek." A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Universitas, Bp., 2009.
FÓRIZS Gergely, *Eis to kreisson! A művészi idealizáció jelmondatának értelmezései Kazinczy körében* = Irodalomtörténet, 2011/4. 451–474.

FRIEDRICH, Hugo, *Epochen der italienischen Lyrik,* Frankfurt am Main, 1964.
FÜST Milán, *Berzsenyi Dániel (1776–1836)* = Nyugat, 1920/21–22. 1020–1027.
FÜST Milán, szerk., Berzsenyi Dániel *válogatott versei,* Bp., 1921.
FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok,* Magvető, Bp., 1956.

GARCKE, Heinrich Hermann, *Q. Horatii Flacci Carminum librum primum, collatione scriptorum Graecorum illustravit Henricus Hermannus Garcke, phil. doctor et gymnasii Altenburgensis professor, adjecti sunt excursus de coronis convivalibus et conspectus criptorum Graecorum cum Horatio colatorum. Quaestionum de graecismo Horatiano pars prior*, Halis, 1860.
GÁLOS Rezső, *Adatok Péteri Takáts József életéhez és munkáihoz* = ItK, 1919/1921. 256–259.
GÁLOS Rezső, *Berzsenyi és Kis János komasága* = ItK, 1921/1. 167–168.
GÁLOS Rezső, *Szentjóbi Szabó László*, Bp., 1955.
GELLIUS, Aulus, *Attikai éjszakák,* I–II., ford. BARCZA József–SOÓS József, Franklin-Társulat, Bp., 1905.
GENETTE, Gérald, *Transztextualitás = http://irodalomelmelet.atw.hu/genette.pdf.*
GERGYE László, *Kazinczy Ferenc egy kiadatlan forrástöredéke. Wieland: A' Grátziák* = ItK, 1991/4. 460–466.
GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között. Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet,* Universitas, Bp., 1998.
GLOVICZKI Zoltán, *Philemon és Baucis* = Vigilia, 2004/2. 108–117.
GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius ars poeticája,* Akadémiai, Bp., 2008.
GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, *A „négy Birodalom" elméletének utókorához. Periklés megítélésének historiográfiai változásai* = Könyv és könyvtár, Debrecen, 1975. 67–83.
GRAVES, Robert, *Görög mítoszok,* 1–2., Európa, Bp., 1970.
GRIGELY József, *Institutiones poeticae,* Budae, 1807.; 1809.
GRÜLL Tibor, *Tizenkét tétel a Római Birodalomról* = 2000, 2004/7–8. elektronikus változat: http://ketezer.hu/2004/07/tizenket-tetel-a-romai-birodalomrol.
GYOMLAY László, *Gyulai Pál mint költő,* Bp., 1912.
GYÖNGYÖSI István *összes költeményei,* kiad. és bev. BADICS Ferenc, 1–4., Bp., 1914–1937.
GYÖRFFY István, *A hajdúk eredete,* Bp., 1927.
GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNFFY István–TEGYEY Imre, *Ógörög–magyar szótár,* Akadémiai, Bp., 1990.
GYULAI Pál *válogatott művei,* 1., s. a. r. HERMANN István, Szépirodalmi, Bp., 1956.

HAHN István, *A Murena- összeesküvéstől a százados ünnepekig* = Antik Tanulmányok, 1983. 61–70.
HAJDU Péter, szerk., *Horatius arcai,* reciti, Bp., 2014.
HALÁSZ Gábor, *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások,* Magvető, Bp., 1981.
HANNULIK János, *Lyricorum libri II*, M. Karolini, 1780.
HARASZTI Gyula, *Csokonai Vitéz Mihály,* Aigner Lajos, Bp., 1880.
HAVAS László, *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója,* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.
HAVAS Lászlóné, *A „Daedalus és Icarus"-téma utóélete* = N. HORVÁTH Margit–KATONA Rezsőné, *Tanári kézikönyv s latin nyelv tanításához a gimnázium I–IV. osztályában,* Tankönyvkiadó, Bp., 1985. 278–281.
HEGYI W. György, Mos *és a* res publica. *Római történetírás és politikai gondolkodás. Elemzések,* PhD-értekezés kézirata, Debrecen, 2003.
HEGYI W. György, *A külső munkatárs. Maecenas politikai pályafutása* = Ókor, 2011/1. 10–17.
HELLER Ágnes, *Az aristotelési etika és az antik ethos,* Akadémiai, Bp., 1966.

HÉRAKLEITOS *múzsái vagy a természetről,* szerk. STEIGER Kornél, Helikon, Bp., 1983.
HÉSZIODOSZ, *Istenek születése / Munkák és napok,* Magyar Helikon, Bp., 1976. Ford. TERNCSÉNYI-WALDAPFEL Imre.
HOFFMANN Zsuzsanna, *Plautus pietas-koncepciójához* = Acta Antiqua et Archeologica, Szeged, 1983. 5–14.
HOFFMANN Zsuzsanna, *A hatalom megnyilvánulási formái és szimbolikája az ókori Rómában* = Aetas, 2007/4. 143–142.
HOLL Béla, Tasi Gáspár. *Adalékok XVII. századi irodalmunk fordítástörténetéhez,* JATE BTK, Szeged, 1972.
HOMÉROSZ, *Íliász, Odüsszeia, homéroszi költemények,* Pantheon, Bp., 1993. Ford. DEVECSERI Gábor.
HORATIUS' *levelei. Fordítá KIS János, superintendens, a' M. T. Társaság' rendes tagja. Az eredeti textussal Döring szerint, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferencz M. T. Társasági R. Tag által.* Pesten, 1833.
HORÁCZ *ÓDÁI. Fordította VIRÁG Benedek,* Pest, 1862.
HORATIUS, *Szatírák,* Tankönyvkiadó Bp., 1972. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteke írta BORZSÁK István.
HORATIUS *ódák és epódoszok,* Tankönyvkiadó, 1975. Szöveggondozás, bevezetés és jegyzetek: BORZSÁK István.
HORATIUS, *Opera omnia,* Corvina, Bp., 1961.
HORATIUS *összes művei BEDE Anna fordításában*, Európa, Bp., 1989.
HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai,* Akadémiai, Bp., 1960.
HORKAY HÖRCHER Ferenc, szerk., *A skót felvilágosodás,* Osiris, Bp., 1996.
HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800,* Gondolat, Bp., 2013.
HOVÁNSZKY Mária, *A muzsikus Verseghy, avagy a magyar »hárfás« zenei és énekköltői munkássága* = SZACSVAI KIM Katalin és munkatársai, szerk., *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon* (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez 2.), Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Bp., 2017. 309–352.

IMRE Mihály, *„Magyarország panasza". A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalomban,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.
ISZOKRATÉSZ *attikai rétor művei, 1–2.,* ford. ROKAY Zoltán, Lux Color Print–Szulik Alapítvány, Óbecse 2011; 2015.

IUSTINIANUS, *Institutiones,* Paris, 1550.
IUSTINUS, *Világkrónika,* ford. Ford. HORVÁTH János, Helikon, Bp., 1992.

JAEGER, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*, Vol. I., Berlin, 1933.
JALLOSICS, Joannis Andreae*, Poematum libri sex,* Strigoniensis–Pestini, 1855.
JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar forditói,* a Szerző kiadása, é. n.

KAZINCZY Ferenc *összes művei, levelezés,* 1–22. MTA, Bp., 1890–1927. Közzéteszi VÁCZY János (23. kötet: HARSÁNYI István).
KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei* = UŐ., *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig,* s. a. r. BODROGI Ferenc Máté–BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.
KÁRMÁN József, *A' nemzet' tsinosodása* = SZILÁGYI Márton, szerk., *Első folyóirataink: URÁNIA,* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 302–316.
KEIL, Heinrich, *Grammatici Latini,* 6., Lipsiae, 1923.
KEIL, Heinrich, *Grammatici Latini, I–VII.,* Hildesheim, 1961.

KENNEDY, Ian G., *Tiziano 1490 k.–1576*; ford. LÁNG Zsuzsa Angéla, Taschen–Vince, Köln–Bp., 2007.
KERÉNYI Károly, *Horatius – Horatianizmus* = Válasz, 1936/1. 25–33.
KERÉNYI Károly, *„Horatius noster" = Horatius noster – magyar Horatius,* Bp., Officina, II. bővített kiadás, 1940.
KERÉNYI Károly, *Az ismeretlen Berzsenyi,* Budapest–Debrecen–Pécs, 1943.
KERÉNYI Károly, *Görög mitológia,* Gondolat, Bp., 1977.
KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás,* Magvető, Bp., 1984.
KISS Farkas Gábor, *Az imitatio elmélete és gyakorlata a* Szigeti veszedelem*ben* = JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, szerk., *A magyar irodalom történetei I. A kezdetektől 1800-ig,* Gondolat, Bp., 2007. 447–466.
KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában,* L'Harmattan, Bp., 2012.
KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I., 1705–1848.,* Akadémai, Bp., 1979.
KOLTAY-KASTNER Jenő, vál. és szerk., *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete,* Akadémiai, Bp., 1970.
KOMÁROMY András, *Rhédey Ferenc váradi kapitány* = Hadtörténeti Közlemények, 1894. 322–325.
KOZÁK Dániel, *Urbs antiqua fuit – urbs antiqua ruit. Nyelvi és történelmi ismétlődés az* Aeneis*ben* = FERENCZI Attila, szerk., *A rejtélyes* Aeneis. Aeneis-*tanulmányok,* L'Harmattan, Bp., 2005. 13–46.
KÖLCSEY Ferenc *minden munkái. Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I.,* s. a. r. GYAPAY László,Universitas, Bp., 2003.
KÖVES-ZULAUF, Thomas, *Virtus und pietas* = Acta Antiqua, 2000. 247–262.
KŐRIZS Imre, *Berzsenyi Dániel* Kesergés *című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)* = ItK, 1994/2. 215–227.
KŐRIZS Imre, *Lustrum* = ItK, 2004/5–6. 729–760.
KŐRIZS Imre, *„Hova tűnt Venus?" Horatius szerelmi lírája* = Ókor, 2011/1. 49–54.
KÖVÉR Lajos, szerk., *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete,* JATEPress, Szeged, 2007.
KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát? – Az esztétikai hatásfunkciók és a történeti irodalom-értelmezés* = Irodalomtörténet, 1995/1. 37–68.

LACZHÁZI Gyula, *Wieland Diogenesz-regényének Kazinczy-féle fordításáról* = LENGYEL Réka, szerk., *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században,* MTA BTK Irodalomtudományi Intézete, Bp., 2016. 288–306.
LATKÓCZY Mihály–CSIKY Gergely, *Görög–római mythologia*, Bp., 1911.
LAVERY, Brian, *Horatio Lord Nelson,* New York University Press, New York, 2003.
LÁNGHY, Stephanus, *Delectus poetarum,* Budae, 1825.
LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu* (Tome second, Amsterdam, 1710; és pl. Amsterdam, 1734.
LESSING, *Laokoón* = UŐ., *Válogatott esztétikai írásai,* ford. VAJDA György Mihály, Gondolat, Bp., 1982. 275–276.
LIEGLE, Josef, *Pietas* = Zeitschrift für Numismatik, Berlin, 1935. 59–100.;
LISKE, Michael-Thomas, *Gottfried Wilhelm Leibniz*, Typotex, 2013. Ford. FELKAI Gábor.
LIVIUS, *A római nép története a Város alapításától,* I–II., ford. KISS Ferencné (I–VI.), MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1982.
LUCRETIUS, *A természetről,* ford. TÓTH Béla, Kossuth, Bp., 1997.
LUISINI, *In librum Q. Horatii Flacci De arte poetica commentarius*, Venetiis, 1554.
LUDASSY Mária, vál., *A francia felvilágosodás morálfilozófiája,* Gondolat, Bp., 1975.
LUCANUS, Marcus Annaeus*, Pharsaliája, vagy is polgári háborúja,* fordította Nemescsói SZTOKAY Antal, Pesten, 1833.
LUKIANOSZ *összes művei,* 1–2., Magyar Helikon, Bp., 1974.

MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája* = ItK, 1981/5–6. 545–560.,
MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete* = ItK, 1989/1–2. 1–33.
MARGÓCSY István, *Kazinczy és a magyar Aglája* = SZURMAY Ernő, szerk., *In memoriam Verseghy Ferenc* V., Szolnok, 1998. 31–37.
MARIN, Louis, *A fenséges Poussin,* ford. DARIDA Veronika–MARSÓ Paula, Kijárat, Bp., 2009.
MARTIALIS, Marcus Valerius*, epigrammáinak tizennégy könyve a Látványosságok könyvével,* ford. CSENGERY János, MTA, Bp., 1942.
MASKIN, N. A., *Augustus principátusa: kialakulása és társadalmi lényege,* Akadémiai, Bp., 1953. Ford. BORZSÁK István.
MÁRKUS György, szerk., *Brit moralisták a XVIII. században,* Gondolat, Bp., 1977.
MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel,* Akadémiai, Bp., 1966.
MERÉNYI Oszkár, *Korstílus és minta Berzsenyi és Matthisson kapcsolataiban* = Irodalomtörténet, 1970/2. 169–179.
MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. I. A tankönyvek* = Soproni Szemle, 1971/3. 35–48.
MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól. II. Berzsenyi soproni olvasmányai* = Soproni Szemle, 1971/4. 11–21.
MERÉNYI Oszkár, *Újabb Berzsenyi-tanulmányok,* Bp., 1971.
MESTER Béla, *Hogyan kerül a józan ész (*common sense, sensus communis*) a balgatag (*insipiens*) szerepébe* = Többlet, 2018/2. 187–201.
MEYER, Martin, *Homo microcosmus*, 1670.
MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Akadémiai, Bp., 1974.
MÓDI Mihály, *Horatius és Bacchylides* Kolozsvár, 1913.
MONTESQUIEU, Charles-Luis, *A rómaiak nagysága és hanyatlása,* ford. SZÁVAI János, Magyar Helikon, Bp., 1975.
MORAVCSIK Edit, *A költői szó funkciója Pindarosnál* = Studia Litteraria, tomus II., Debrecen, 1964. 117–128.
MUNTAG Andor, ford. és magyarázat, *Jób könyve,* A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 1982.

NAGY Béla, *Vitkovics és Horatius* = ItK, 1937/4. 423.
NAGY László, *Hajdúvitézek,* Zrínyi, Bp., 1983.
NÉMETH Béla, *Az epikureus lélektan latin recepciójához* = PASSIM, 2001/1. 119–133.
NÉMETHY Géza, *Horatius és Alcaeus* = EPhK, 1884. 921–939.
NÉMETHY Géza, *Horatius és Anakreon* = EPhK, 1986. 1–10.; 156–166.
NITSCH, Paul, Friedrich Achat., *Vorlesungen über die klassischen Dichter der Römer,* 1–2. Leipzig, 1792–1793.
NOSZLOPY Tivadar, *Az egyházas-nagyberzsenyi Berzsenyi család nemzedékrendi táblája 1559. évtől* = Turul, 1890/4. 210–212.
NYÍRI Tamás, *Alapvető etika*, Szent István Társulat, Bp., 1994.

ONDER Csaba, *„Rómát, Athenát, Spártát álmodtam…" (Palinódikus szerkesztés és „barokk eposz" Berzsenyi 1816-os verseskönyvének Második Könyvében)* = ItK, 1998/3–4. 495–513.;
ONRER Csaba, *Retorika és irónia. Az Előbeszéd Kölcsey kritikai beszédmódjában* = Alföld, 1999/1. 41–60.
ORCZY Lőrinc, *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől; Két nagyságos elmének költeményes szüleményei,* Kairosz, Bp., 2015.
OVIDIUS, Publius Naso, *Szerelmek,* ford. GAÁL László, Akadémiai, Bp., 1961.
OVIDIUS, Publius Naso, *Átváltozások (Metamorphoses),* ford. DEVECSERI GÁBOR, Európa, Bp., 1982.

OVIDIUS, *A szerelem művészete / A szerelem orvossága,* ford, BEDE Anna; SZATHMÁRY Lajos, Európa–Helikon, Bp., 1982.
OVIDIUS, *Római naptár (Fasti),* ford. GAÁL László, Helikon, 1986.
OVIDIUS, Publius Naso, *Keservek,* Magyar Könyvklub, 2002.
OLÁH Gábor, *Csokonai és a latin költők,* Bp., 1904.
ŐZE Sándor, *Dániel próféta birodalmai. Egy államelméleti vita a 16. századi Európában és Magyarországon* = Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica, 2013/1. 533–544.

PAIS István, *Görög filozófia,* Gondolat, Bp., 1982.
PANNONIUS, Janus, *összes munkái,* szerk., V. KOVÁCS Sándor, Tankönyvkiadó, Bp., 1987.
PARMENIDÉSZ, EMPEDOKLÉSZ *töredékei,* ford. STEIGER Kornél, Gondolat, Bp., 1985.
PAUSZANIASZ, *Görögország leírása,* I–II., Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. Ford. MURAKÖZY Gyula.
PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája,* Akadémiai, Bp., 1988.
PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricarum […],* Leutschoviae, 1708.
PÁSZTORI MÚZSA, ford. KERÉNYI Grácia, Magyar Helikon, Bp., 1961.
PELLE Erzsébet, *Csokonai Mihály és a francia irodalom,* Francia Tanulmányok, Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete, Szeged, 1933.
PERSIUS és IUVENALIS *szatírák*, ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1977.
PETRARCA *levelei. Szemelvények Petrarca leveleiből,* ford. KARDOS Tibor, Gondolat, Bp., 1962.
PETZ Vilmos, *Ókori lexikon,* I–II., Franklin-Társulat, Bp., 1902–1904.
PHAEDRUS *mesék,* ford. TERÉNYI István, Európa, Bp., 1961.
PINDAROS [*versei*], for. CSENGERY János, Globus Nyomdai Műintézet, Bp., 1929.
PLAUTUS, Titus Maccius, *vígjátékai,* I–II., ford. DEVECSERI Gábor, Magyar Helikon, Bp., 1977.
PLINIUS [Idősebb], *Természetrajz (XXXIII–XXXVII.). Az ásványokról és a művészetekről,* ford. DARAB Ágnes–GESZTELYI Tamás, Enciklopédia, Bp., 2001.
POLÜBIOSZ *történeti könyvei, I–II.,* Attaktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002.
POMEY, Franciscus, *Pantheum mythicum seo fabulosa deorum historia* […], pl. Amstaelodami, 1757.
PONORI THEWREWK József, *Epigrammák,* Pozsony, 1835.
PONTANUS, Jacobus, *P. OVIDII Nasonis Metamorphosewn liber XV. Sectionibus, et in easdem argumentis probe distinctus, et locupletatus […] per Iacubum Pontanum societatis Iesu,* pl. Monachii, 1613.
PLATÓN *összes művei,* 1–3. Európa, 1984.
PLINIUS, Idősebb, *Természetrajz (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről,* ford. GESZTELYI Tamás, Enciklopédia, Bp., 2001.
PLINIUS Secundus, *Naturalis historia – Természetrajz XX–XXVII. könyv. Római medicina és farmakológia,* ford. HOFFMANN Zsuzsanna–RÁBAI Krisztina, Quintus, Szeged, 2012.
PLINIUS, Ifjabb, *Levelek,* ford. MURAKÖZY Gyula–SZEPESSY Tibor–MARÓTI Egon, Európa, Bp., 1981.
PLUTARCHI Chaeronensis *sripta moralia, Graece et latine, tomus secundis,* Parisiis, 1841.
PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok,* 1–2. Magyar Helikon, Bp., 1978. Ford. MÁTHÉ Elek.
POHLENZ, M., *Die Stoa,* Göttingen, 1955.
POLITIANI, Angeli, *Opera, quae quidem extitere hactenus, omnia […],* Basileae, 1553.
POLIZIANO, Angelo, *Stanzák – Orfeusz története (Le stanze – Fabula di Orfeo),* ford. Ford. SIMON Gyula, Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2003.

POLÜBIOSZ *történeti könyvei, I–II.,* ford. MURAKÖZY Gyula, Attaktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002.
PORHYRIONIS, Pomponii*, Commentarii in Q. Hor. Flaccum, Recensuit Guilhelmus MEYER,* Lipsiae, 1874.
POZSVAI Gyöngyi, *Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón* = ItK, 2000/3–4. 353–375.
PSEUDO-LONGINOS*, A fenségről (görögül és magyarul*), Akadémiai, Bp., 1966. Ford. NAGY Ferenc.
PUSKÁS István, *Poliziano humanista mítoszai: Angelo Poliziano: Stanzák – Orfeusz története,* Kalligram, 2004. http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2004/-XIII.-evfolyam-2012.-majus/Poliziano-humanista-mitoszai.
P. VÁSÁRHELYI Judit, *17. századi cento-költészetünk* = KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Tarnai Andor-emlékkönyv,* Universitas, Bp., 1996. 307–315.

QUINTILIANUS, F. M., *Szónoklattan,* szerk., ADAMIK Tamád, Kalligram, Pozsony, 2008.

RADOS Tamás, *Horatiusi nyomok Ausonius költészetében,* Pannonhalma, 1928.
RIBBECK, Otto, *A római költészet története,* 3. *A császárkor költészete,* MTA, Bp., 1893. Ford. KATONA Lajos.
RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Horatius, Vergilius és Mecaenas,* Akadémiai, Bp., 2000.
RITOÓK Zsigmond, *Daedalus és Icarus története a* Metamorphosis*ban* = KERESZTÉNY Éva, szerk., *A latintanítás időszerű kérdései,* OPI, Bp., 1987. 17–27.
RITOÓK Zsigmond, *Vágy, költészet, megismerés.* Válogatott tanulmányok, Osiris, Bp., 2009.
RÓMAI *történetírók,* vál, ZSOLT Angéla, Bp., 1986.
RÓMAI *vígjátékok,* ford. DEVECSRI Gábor–KÁRPÁTY Csilla, Európa, Bp., 1961.
ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* = UŐ., *Értekezések és filozófiai levelek,* Magyar Helikon., Bp., 1978. Válogatta LUDASSY Mária, ford. KIS János.
RUMMEL, P.*, Horatius quid de Pindaro iudicaverit et quomodo carmina eius suum in usum convertit*, Ravitsch, 1892.
RUNG Ádám, *Romulus költözködései. A* Casa Romuli *értelmezései és a kulturális emlékezet Rómában* = Ókor, 2014/1. 32–39.
RUPP Kornél, *Ovidius és Gyöngyösi* = EPhK, 1891. 361–410.

SALLUSTIUS, *De conjurtione Catilinae,* Tankönyvkiadó, Bp., 1970. Szöveggondozás, bevezetés és jegyzetek: MAKK Ferenc–TAR Ibolya.
SALLUSTIUS Crispus *összes művei,* ford. KURCZ Ágnes, Magyar Helikon., Bp., 1978.
SARBIEVII *Lyricorum libri IV.,* Antverpiae, 1632.
SZAPPHÓ *fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul,* s. a. r. NÉMETH György, Helikon, Bp., 1990.
SCHÄFER, Eckart, *Deutscher Horaz. Conrd Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde,* Wiesbaden, 1976.
SEBESTYÉN Károly, *A cinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből,* Franklin-Társulat, Bp., 1902. Újra kiadva: UŐ., *A cinikus filozófia,* Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, H. n., 1994.
SENECA *prózai művei, I–II.,* Szenzár, Bp., 2002.; 2004.
SENECA *drámái*, Szenzár, Bp., 2006.
SERVIUS, Maurus, *Commentarii in Virgilium Serviani, sive commentarii in Virgilium, qui Mauro Servio Honorato tribuuntur*. Vol. I–II., Gottingae, 1826.
SIMON L. Zoltán, *Keserű aranykor. Calpurnius Siculus eklogái* = Antik Tanulmányok, 2000. 161–178.

SIMON L. Zoltán, *Aranykor a műfajok határvidékén. Epikus és georgikus motívumok a pásztori költészetben* = KROÓ Katalin–FERENCZI Attila, szerk., *Aranykor – Árkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás,* L'Harmattan, Bp., 2007. 82–127.
SIMON L. Zoltán, *Reonvata renascitur. Aranykormítosz és politikai reprezentáció a bukolikus költészetben* = MAYER Péter–TAR Ibolya, szerk., *Fikció és propaganda az ókorban* = Acta Antiqua et Archeologica, Szeged, 2010. 161–176.
SOUTHEY Róbert, *Nelson életrajza,* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1902. Ford. REMÉNYI Antal.
SÓLYOM Jenő, *A soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel* = ItK, 1962/4. 493–500.
STEIGER Kornél, szerk., *Sztoikus etikai antológia,* Gondolat, Bp., 1983.
STEPHANUS, *Parodiae morales H. Stephani, In poetarum vet[erum] sententias celebriores, totidem versibus Gr. ab eo redditas. Eiusdem Henrici Stephani [...] Centonum veterum et parodiarum utriusque linguae exempla* 1575.
STURMII, Ioannis, *De imitatione oratoria,* 1574.
STRABÓN, *Geógraphika,* ford. FÖLDY József, Gondolat, Bp., 1977.
SUETONIUS, Caius Tranquillus, *A Caesarok élete,* ford. Ford. KISS Ferencné, Európa, Bp., 1994.

SZABÓ Árpád, *Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány* = EPhK, 1935. 225–256.
SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika,* Tankönyvkiadó, Bp., 1988.
SZABÓ Kálmán, szöveggondozás, válogatás, jegyzetek, *Szemelvények* Ovidius *műveiből,* Tankönyvkiadó, Bp., 1968.
SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam,* Akadémiai, Bp., 1972.
SZAJBÉLY Mihály, *„Idzanak a' magyar tollak". Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig,* Akadémiai–Universitas, Bp., 2001.
SZAUDER József, *Az estve és Az álom,* Szépirodalmi, Bp., 1971.
SZEBENYI Péter–ULLRICH Balázs: *„Négy monarchia" – az első egyetemes európai történelemkönyv.* Módszertani lapok. Történelem, 1999/2. 1–10.
SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Berzsenyi verstípusairól* = ItK, 1977/1. 43–50.
SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: történeti-poétikai tanulmányok,* Magvető., Bp., 1980.
SZEKERES Csilla, szerk., *Tempora et mores*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.
SZENT BIBLIA*, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás,* fordította KÁROLI Gáspár, Magyar Bibliatanács, Bp., 1982.
SZENTJÓBI SZABÓ László *összes költeményei,* szerk. RÓBERT Zsófia, Balassi, Bp., 2001.
SZEPESSY Tibor–FALUS Róbert, vál., *Görög költők antológiája,* Európa, Bp., 1982.
SZERB Antal, *Az ihletett költő,* Széphalom-Könyvtár, 1929.
SZERB Antal, *Gondolatok a könyvtárban,* Magvető, Bp., 1946.
SZEREMLEY Barna, *Virág és Horatius* = Református Főgimnáziumi Értesítő, 1894/1895., Kisújszállás, 1895. 1–56.
SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára,* Bp., 1902.
SZOPHOKLÉSZ, *Antigoné,* ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1956.
SZOPHOKLÉSZ *drámái*, Osiris, Bp., 2004.
SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből,* AmfipressZ, Bp., 1993.
SZŰCS Zoltán Gábor, *„Reménységtől s félelemtől szabad lélek". Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról* = Irodalomtörténet, 2009/4. 428–461.

TACITUS *összes művei, 1*–2. ford. BORZSÁK István, Európa, Bp., 1980.
TAKÁTS Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása,* MTA, Bp., 1908.
TAMÁS Ábel, *Horatiusi olvasásjelenetek* = HAJDU Péter, szerk., *Horatius arcai,* reciti, Bp., 2014. 9–26.
TAR Ibolya, *A barátság a görög-római antikvitásban* = Vigilia, 2009/11. 802–809.,
TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon* = ItK, 1990/4. 444–469.
TASSO, Torquato, *Aminta. Szerelmes versek,* ford. TUDNÁDY László, kétnyelvű, Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2002.
TATARKIEWICZ, Władysław, *Az esztétika alapfogalmai, hat fogalom története,* ford. SAJÓ Sándor, Kossuth, Bp., 2006.
TERENTIUS, Publius, Afer *vígjátékai,* forf. Ford. KIS Sándor, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1895.
TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig),* Akadémiai, Bp., 1988.
TONCS Gusztáv, *Berzsenyi és Matthisson,* Szabadka, 1890.
TIBULLUS ÉS PROPERTIUS *összes költeményei,* Magyar Helikon, Bp., 1976.
TÓTH Sándor (Attila), *A latin nyelvű* humanitas *poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 1994.
TÓTH Sándor Attila, *A latin* humanitas *poétikája, I. Institutiones generales artis poeticae. A költői mesterség általános törvényszerűségei,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 1998.
TÓTH Sándor Attila, *A latin* humanitas *poétikája, II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lirica. A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 2000.
TÓTH Sándor Attila, *„Az istenűlés dicsősége." Ungvárnémeti Tóth László költői portréja,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2001.
TÓTH Sándor Attila, *Canova, Napóleon – és Tertina Mihály,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2007.
TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2008.
TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2009.
TÓTH Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio. Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről,* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013.
TÓTH Sándor Attila, *A németalföldi humanista püspök, Laevinus Torrentius posztumusz Horatius-kiadása a 17. század elején* = Docere, 2017/1–2. 29–48.
TÓTH Sándor Attila, *Carmina Horatiana. Fejezetek a horatiusi óda újkori európai (és magyarországi) interpretációjának, recepciójának s imitációjának történetéből,* Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2017.
TÓTH Sándor Attila, *Berzsenyi Dániel időszemlélete, annak költészeti forrásai s ikonográfiája* Az Ősz, *vagyis* A közelítő tél *című verse negyedik versszakában* = Docere, 2018/1–2. 81–114.
TÓTH Sándor Attila, *Carmina Horatiana. Fejezetek az horatiusi óda újkori európai interpretációjának, recepciójának és imitációjának történetéből,* I/2., Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2018.
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Az aranykor-mítosz és a boldogok szigetei* = UŐ., *Vallástörténeti tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1983. 131–151.
TULARD, Jean, *Napóleon,* Osiris, Bp., 1997.
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Vallástörténeti tanulmányok,* Akadémiai, Bp., 1983.
TURAY Alfréd–NYÍRI Tamás–BOLBELITZ Pál, *A filozófia lényege, alapproblémái és ágai,* Szent István Társulat, Bp., 1992.

XENOPHÓN, *Kürosz nevelkedése,* ford. FEIN Judit, Európa, Bp., 1979.

VADÁSZ Géza: *A korai humanizmus lírája,* Argumentum, Bp., 1999.
VADERNA Gábor, *A temetőkert költője (Sztoicizmus és epikureizmus Berzsenyi Dániel költészetében* = SZŰCS Zoltán Gábor–VADERNA Gábor, szerk., *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században,* L' Harmattan, Bp., 2004. 177–209.
VADERNA Gábor, *A bárdköltészet lehetőségei. Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei* = ItK, 2015/6. 721–768.
VADERNA Gábor, *Harmonia praestabilita. Berzsenyi és Horatius* = BALOGH Piroska–LENGYEL Réka, szerk., *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban. Vergilius, Horatius, Ovidius,* MTA BTK, 2017. 282–304.
VAENI, Othonis, *Q. Horati Flacci Emblemata,* Antverpiae, 1608 (és sok kiadása).
VANYÓ László szerk., Tertullianus *művei,* ford. ERDŐ Péter, Szent István Társulat, Bp., 1986.
VARGHA Balázs, *Berzsenyi Dániel,* Gondolat, Bp., 1959.
VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938.
VÁROSI István, Szent Ágoston*: A keresztény tanításról,* Szent István-Társulat, Bp., 1944.
VELLEIUS Paterculus, *Róma története,* ford. HOFFMANN Zsuzsanna, Lectum, Szeged, 2007.
VERGILIUS *összes művei,* ford. LAKATOS István, Európa, Bp., 1984.
VERSEGHY Ferenc, *Mi a' Poézis? és: Ki az igaz Poéta?* Budán, 1793.
VERSEGHY Ferenc *összes költeményei,* I. kötet, kisebb költemények, Franklin-Társulat, Bp., 1910.
VÉRTESY Dezső*, ford.*– MÓDI Mihály, magyarázta, *A görög bukolikusok: Theokritos, Moschos, Bion költeményei,* 1. MTA, Bp., 1939.
VIRÁG Benedek poétai munkái. Harmadik, teljesebb kiadás Toldy Ferencz által, Pest, 1863.
VIRÁG Benedek *Horátzius' poétikája,* Pesten, 1801.
VIRÁG Benedek, *Q. F. HORATIUS' Ódái. Öt könyv,* Budán, 1824.
VITKOVICS Mihály költeményei, Aigner Lajos, Bp., 1879. 14. Kiadja SZVORÉNYI József.
VITKOVICS Mihály válogatott művei, Szépirodalmi, Bp., 1980. 90. Válogatta és s. a. r. LŐKÖS István.
VOLTAIRE, *Candide vagy az optimista világnézet,* ford. KEMÉNY Gábor, Tevan, Békéscsaba, 1924.
VOSSIUS, Gerardi Joannis, *De imitatione,* Amstelodami, 1647.
VÖRÖSMARTY Mihály *összes művei, I. Kisebb költemények,* szerk. HORVÁTH Károly–TÓTH Dezső, Akadémiai, Bp., 1960.

WALLIUS, *Paraphrasis Horatianae,* Lugduni, 1688.
WARNES, David: *Az orosz cárok krónikája – Az Orosz Birodalom uralkodóinak története*; ford. SZILÁGYI Mihály–T. BÍRÓ Katalin–SZABÓ Mária, Geopen, Bp., 2002.
WASZINK, J. H., *Horaz und Pindar* = Antike und Abenland, 1966. 111–124.
WIELAND, Christoph Martin, *Horazens Briefe aus dem Lateinischen übersetz und mit historischem Einleitungen und andern nöthigen Erlauterungen versehen von C. M. Wieland,* Zweiter Theil, Dessau, 1782.
WIMMEL, Walter, *Kallimachos in Rom. Die Nachfolge seines apologetischen Dichten, in der Augusteerzeit,* Hermes Einzelschriften, 16. Wiesbaden, 1960.
WITTKOWER, R.,–WITTKOWER, M., *A Szaturnusz jegyében. A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig,* ford. PAP Mária, Osiris, Bp., 1999.

ZOLNAY, Desiderius, *In memoriam Q. Horatii Flacci. Aurea Horatii dicta,* Szentes, 1936.
ZOLTÁN József, *A barokk Pest-Buda élete,* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1963.
ZOLTVÁNY Irén, *Berzsenyi és Schiller viszonyához* = EPhK, 1890. 179–185.
ZSÁMBOKY János, *Ars poetica Horatii.* Et In Eam Paraphrasis, Antwerpiae, 1564.

FONTOSABB NEVEK MUTATÓJA

ACÉL Zsolt 248, 249, 251
ACRONIS et PORPHYRIONIS 37, 536
ADAMIK Tamás 20, 31, 49, 54, 118, 188, 301, 405, 431, 490, 523, 536, 538
AGÁRDI Péter 158, 536
AISZKHÜLOSZ 89, 198, 200, 344, 361, 371, 438, 518, 536
AKLAN Anna Katalin 179, 536
ALFÖLDY Géza 349
ANAKREÓN 31, 38, 39, 40, 41, 44, 192, 193, 195, 233, 392, 400, 407, 412, 413, 422, 435, 436, 438, 439, 445, 447, 536, 543
APOLLODÓROSZ 338, 344, 359, 360, 362, 364, 365, 371, 536
ARISZTOPHANÉSZ 340, 536
ARNOLD, Theodor 31, 536
ARTNER Edgár 148, 536
Ausonius 20, 21, 22, 537, 545
BALLAGI Aladár 261, 536
BALOGH Piroska 11, 16, 548
BAEUMLER, Alfred 165, 536
BARTHA-KOVÁCS Katalin–SZÉCSÉNYI Endre 472, 536
BÁN Imre 48, 50, 52, 53, 537
BARTA János 424, 537
BEKE Albert 172, 537
BENEDEK István 256, 537
BENKŐ Lóránd 287, 537
BERSMANUS 167, 168, 183, 185, 186, 189, 196, 242, 324, 326, 330, 388, 396, 433, 439, 514, 535
BÉCSY Ágnes 11, 537
BEÖTHY Zsolt 16, 223, 269, 521, 537
BÍRÓ Ferenc 96, 153, 211, 294, 309,537, 539
BITSKEY István 48, 537
BODROGI Ferenc Máté 275, 537, 541
BORZSÁK István 13, 20, 24, 31, 123, 138, 140, 146, 154, 163, 182, 187, 203, 230, 248, 267, 320, 335, 385, 403, 427, 429, 438, 439, 453, 512, 519, 520, 537, 541, 543, 547
CALEPINUS, Ambrosiusi 537
CICERO 13, 47, 49, 50, 54, 55, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 71, 77, 78, 79, 85, 86, 90, 106, 122, 131, 132, 151, 154, 161, 162, 163, 178, 179, 180, 181, 188, 197, 212, 233, 235, 239, 243, 300, 337, 338, 339, 351, 398, 405, 406, 435, 487, 519, 520, 523, 524, 528, 529, 530, 537, 538
CZUCZOR Gergely–FOGARASI János 95, 538
CSAPÓ Antonin 16, 538
CSATKAI Endre 209, 538
CSÁSZÁR Elemér 16, 296, 310, 502, 538
CSELŐTEI Lajos 175, 510, 538
CSENGERY János 16, 32, 121, 195, 517, 538, 543, 544
CSER László 133, 538
CSETRI Lajos 11, 14, 15, 129, 134, 135, 145, 165, 401, 426, 449, 452, 476, 502, 538
CSIHÁK György 415, 538
CSIPAK Lajos 11, 16, 124, 158, 175, 181, 184, 194, 195, 201, 215, 221, 224, 227, 237, 265, 266, 268, 296, 330, 366, 384, 426, 432, 438, 498, 502, 528, 530, 538
CSOKONAI VITÉZ Mihály 128, 129, 222, 223, 253, 257, 538, 540
CSÚRI Károly 538
DARAB Ágnes 53, 304, 538, 544

DARIDA Veronika 473, 474, 538, 543
DEBRECZENI Attila 133, 292, 538
DEMEK Győző 12, 539
DEVECSERI Gábor 39, 41, 107, 126, 161, 194, 196, 197, 204, 239, 344, 390, 392, 396, 536, 541, 543, 544
DESPREZ 91, 93, 124, 149, 150, 151, 155, 157, 161, 171, 184, 186, 187, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 210, 214, 215, 228, 229, 230, 231, 233, 238, 240, 300, 326, 330, 331, 334, 336, 388, 392, 393, 394, 396, 398, 399, 403, 408, 409, 411, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 4410, 441, 442, 443, 459, 480, 481, 483, 506, 507, 508, 509, 511, 513, 515, 519, 528, 529, 530, 535
DIOGENÉSZ Laertiosz 69, 232, 274, 321, 413, 489, 539
EPIKTÉTOSZ 80, 302, 539
ERASMUS 22, 54, 75, 88, 89, 90, 193, 443, 489, 539
ERDÉLYI Károly 12, 539
ERDÉLYI János 170, 366, 384, 426, 498, 499, 539
EURIPIDÉSZ 35, 75, 90, 93, 134, 193, 215, 216, 361, 365, 390, 391
FACCIOLATI, Jacobi 539
FALUS Róbert 42, 123, 361, 365, 539
FÁBIÁN István 11, 539
FERENCZI Attila 11, 146, 250, 307, 308, 539, 542, 546
FINALY Henrik 20, 126, 539
FLORUS 442, 477, 479, 539, 540
FÓRIZS Gergely 11, 14, 46, 211, 535, 539
FÜST Milán 499, 500, 540
GÁLOS Rezső 142, 159, 261, 290, 540
GELLIUS 31, 195, 404, 437, 487, 518, 540
GERGYE László 276, 540
GLOVICZKI Zoltán 283, 284, 304, 305, 307, 540
GRAVES, Robert 177, 210, 540
GRIGELY József 30, 55, 103, 116, 540
GRÜLL Tibor 325, 540
GUALTERIUS 183, 189, 192, 322, 323, 324, 336, 535
GYOMLAY László 172, 540
HAHN István 320, 540
HAJDU Péter 12, 125, 298, 540, 547
HALÁSZ Gábor 11, 499, 540
HANNULIK János 16, 82, 164, 528, 532, 540, 548
HARASZTI Gyula 223, 540
HAVAS László 62, 78, 178, 442, 477, 479, 537, 539, 540
HEGYI W. György 139, 140, 385, 540
HELLER Ágnes 298, 540
HERMANN István 172, 472, 540
HÉSZIODOSZ 71, 105, 199, 238, 239, 321, 326, 460, 461, 470, 496, 541
HOFFMANN Zsuzsanna 147, 157, 186, 212, 240, 351, 373, 537, 541, 544, 548
HOMÉROSZ II, III, 20, 21, 32, 37, 50, 71, 75, 76, 79, 80, 82, 84, 85, 88, 89, 91, 93, 97, 105, 134, 150, 151, 152, 177, 178, 192, 199, 303, 332, 339, 352, 354, 361, 362, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 402, 424, 440, 461, 470, 505, 508, 541
HORKAY HÖRCHER Ferenc II, 165, 541
HORVÁTH János 11, 125, 131, 205, 206, 225, 226, 261, 273, 278, 286, 367, 401, 426, 441, 445, 446, 499, 541
IMRE Mihály 159, 541
IUSTINIANUS 74, 76, 541
JANOVSZKY Antal 16, 313, 541

JUVENCIUS 124, 183, 184, 214, 535
KARDOS Tibor 53, 123, 538, 544
KAZINCZY Ferenc 132, 139, 142, 153, 275, 276, 450, 525, 537, 540, 541
KÁRMÁN József 95, 541
KEIL, Heinrich 541
KERÉNYI Károly 11, 12, 45, 47, 123, 166, 209, 315, 358, 448, 460, 475, 499, 500, 513, 518, 542
KIS János 15, 34, 86, 93, 98, 142, 143, 160, 175, 257, 265, 266, 268, 269, 345, 535, 540, 541, 545
KISS FARKAS Gábor 48, 55, 61, 66, 79, 133, 542
KOLTAY-KASTNER Jenő 24, 72, 542
KOMÁROMY András 418, 542
KOZÁK Dániel 146, 298, 542
KÓKAY György 451, 542
KÖVÉR Lajos 452, 542
KULCSÁR SZABÓ Ernő 524, 542
LAMBINUS 36, 124, 171, 183, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 201, 202, 203, 204, 210, 215, 228, 230, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 242, 267, 282, 300, 321, 330, 332, 336, 337, 338, 340, 347, 348, 349, 350, 388, 389, 390, 391, 392, 395, 397, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 459, 480, 483, 506, 507, 508, 509, 511, 512, 513, 514, 520, 528, 529, 535
LÁNGHY, Stephanus 542
LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 542
LESSING 208, 542
LIVIUS 154, 155, 197, 503, 507, 542
LUCRETIUS 11, 54, 71, 203, 204, 205, 215, 373, 404, 409, 429, 483, 520, 542
LUDASSY Mária 165, 257, 542, 545
LUCANUS 158, 214, 287, 300, 301, 509, 542
LUKIANOSZ 82, 193, 306, 363, 542
MARGÓCSY István 55, 94, 294, 543
MARIN, Louis 473, 543
MARTIALIS, Marcus Valerius 543
MASKIN 212, 543
MÁRKUS György 165, 543
MERÉNYI Oszkár 11, 12, 34, 47, 48, 124, 131, 137, 145, 172, 207, 226, 259, 261, 262, 273, 319, 357, 367, 400, 401, 421, 444, 447, 448, 451, 499, 535, 543
MESTER Béla 281, 543
MEZEI Márta 309, 452, 521, 543
MITSCEHRLICH 535
MÓDI Mihály 31, 33, 38, 195, 234, 543, 548
MONTESQUIEU 165, 543
MUNTAG Andor 486, 543
NAGY Béla 16, 543
NAGY László 417, 418, 420, 543
NÉMETH Béla 519, 543
NÉMETHY Géza 31, 38, 39, 78, 543
NÉMETH György 33, 353, 536, 545
NITSCH, Paul, Friedrich 543
NOSZLOPY Tivadar 281, 543
NYÍRI Tamás 297, 543, 547
ONDER Csaba 11, 208, 445, 535, 543
ORCZY Lőrinc 163, 290, 543
ORELLIUS 33, 201, 300, 301, 535

OROSZ László 34, 535
OVIDIUS, Publius Naso 543, 544
ŐZE Sándor 148, 544
PAIS István 273, 297, 544
PAUSZANIASZ 210, 306, 339, 360, 364, 407, 408, 435, 449, 481, 492, 544
PÁL József 165, 544
PÁPAI PÁRIZ Ferenc 544
PERSIUS 121, 150, 198, 411, 544
PETZ Vilmos 18, 210, 212, 544
PHAEDRUS 200, 257, 544
PLAUTUS 18, 126, 157, 196, 197, 239, 240, 241, 364, 389, 541, 544
POLÜBIOSZ 146, 147, 325, 544, 545
POMEY, Franciscus 544
PONORI THEWREWK József 493, 544
PONTANUS 284, 285, 544, 547
PLATÓN 31, 38, 45, 49, 50, 52, 71, 79, 80, 89, 91, 127, 128, 129, 135, 147, 148, 154, 155, 164, 177, 178, 234, 282, 297, 301, 324, 325, 338, 339, 340, 397, 400, 406, 409, 413, 505, 511, 513, 536, 544
PLINIUS 53, 63, 132, 186, 202, 208, 240, 241, 394, 404, 431, 441, 442, 443, 472, 544
PLUTARKHOSZ 69, 154, 165, 267, 283, 325, 409, 453, 488, 489, 509, 512, 529, 544
POLIZIANO, Angelo 544
POLÜBIOSZ 146, 147, 325, 544, 545
POZSVAI Gyöngyi 545
PSEUDO-LONGINOS 127, 427, 545
PUSKÁS István 53, 545
P. VÁSÁRHELYI Judit 25, 545
QUINTILIANUS 31, 49, 50, 56, 61, 63, 69, 70, 71, 78, 126, 131, 132, 393, 525, 545
RADOS Tamás 20, 545
RIBBECK, Otto 20, 386, 545
RIMÓCZI-HAMAR Márta 45, 545
RITOÓK Zsigmond 75, 80, 291, 298, 305, 306, 307, 536, 545
ROKAY Zoltán 274, 322, 539, 541
RÓBERT Zsófia 290, 546
ROUSSEAU 165, 166, 226, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269, 500, 501, 545
RUMMEL 32, 33, 34, 545
RUNG Ádám 246, 248, 545
RUPP Kornél 158, 545
SALLUSTIUS 138, 139, 140, 149, 160, 545
Sarbievius82, 112, 164, 468, 469, 501
SCHÄFER, Eckart 279, 545
SEBESTYÉN Károly 273, 545
SENECA 20, 52, 61, 62, 63, 64, 70, 88, 150, 198, 217, 232, 239, 240, 241, 302, 307, 308, 393, 398, 399, 463, 519, 536, 545
SIMON L. Zoltán 31, 50, 63, 69, 249, 250, 545, 546
SOUTHEY Róbert 456, 546
SÓLYOM Jenő 144, 176, 546
STEIGER Kornél 80, 177, 302, 325, 475, 539, 541, 544, 546
STRABÓN 71, 210, 235, 236, 408, 494, 513, 546
SUETONIUS 71, 149, 154, 156, 186, 201, 394, 546
SZABÓ Árpád 70, 73, 127, 546
SZABÓ G. Zoltán 193, 546
SZABÓ Kálmán 56, 283

SZABOLCSI Bence 295, 546
SZAJBÉLY Mihály 14, 94, 96, 538, 546
SZEGEDY-MASZÁK Mihály 181, 546
SZEKERES Csilla 287, 546
SZERB Antal 11, 12, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 499, 500, 501, 546
SZEREMLEY Barna 16, 546
SZILÁGYI Ferenc 222, 253, 257, 538
SZILY Kálmán 349, 546
SZOPHOKLÉSZ 75, 76, 93, 191, 193, 338, 358, 359, 360, 361, 364, 407, 408, 546
SZÖRÉNYI László 193, 385, 546
SZŰCS Zoltán Gábor 11, 14, 546, 548
TACITUS 393, 440, 449, 547
TAKÁCS László 52, 163
TAKÁTS Sándor 261, 416, 417, 420, 547
TAMÁS Ábel 12, 125, 547
TAR Ibolya 139, 142, 179, 249, 545, 546, 547
TARNAI Andor 25, 27, 124, 545, 547
TASSO, Torquato 547
TATARKIEWICZ, Władysław 547
TERENTIUS, Publius 547
TÉGLÁSY Imre 55, 73, 80, 81, 82, 132, 547
TONCS Gusztáv 12, 130, 547
TORRENTIUS 36, 37, 51, 86, 91, 124, 132, 133, 149, 150, 154, 171, 183, 185, 186, 190, 192, 193, 194,196, 197, 201, 203, 204, 210, 228, 230, 238, 239, 267, 300, 332, 336, 349, 350, 388, 397, 398, 403, 407, 408, 409, 411, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 481, 509, 514, 515, 520, 529, 535, 547
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre 123, 239, 249, 359, 517, 546, 547
TULARD, Jean 451, 547
XENOPHÓN 38, 78, 80, 89, 131, 229, 400, 547
VADÁSZ Géza 461, 464, 548
VADERNA Gábor 11, 208, 211, 530, 539, 548
VARGHA Balázs 446, 548
VARGA László 16, 160, 162, 528, 548
VÁROSI István 524, 548
VELLEIUS PATERCULUS 147, 389, 394, 548
VERGILIUS II, 11, 17, 18, 21, 27, 31, 45, 50, 58, 61, 63, 82, 85, 89, 90, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 116, 127, 132, 142, 146, 162, 177, 179, 185, 186, 191, 197, 203, 204, 234, 235, 236, 239, 240, 241, 247, 248, 250, 255, 273, 282, 291, 339, 340, 352, 365, 386, 389, 393, 395, 397, 398, 404, 411, 435, 437, 440, 441, 443, 461, 463, 470, 471, 479, 480, 481, 507, 508, 509, 512, 529, 536, 545, 548
VERSEGHY Ferenc 93, 94, 294, 296, 502, 525, 543, 548
VÉRTESY Dezső 195, 234, 548
VIRÁG Benedek 86, 93, 96, 134, 153, 159, 160, 178, 179, 180, 221, 222, 227, 290, 502, 521, 525, 528, 531, 532, 541, 548
VITKOVICS Mihály 227, 264, 265, 266, 502, 548
V. KOVÁCS Sándor 465, 544
VOLTAIRE 548
VOSSIUS 55, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 103, 548
WALLIUS 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 548
WARNES, David 455, 548
WIMMEL, Walter 548
ZOLNAY, Desiderius 215, 548
ZOLTÁN József 160, 548

ZOLTVÁNY Irén 12, 548
ZSÁMBOKY János 55, 72, 80, 547, 548
ZSOLT Angéla 17, 73, 537, 545

MEGJELENT:

TÓTH SÁNDOR ATTILA

CARMINA HORATIANA

FEJEZETEK A HORATIUSI ÓDA ÚJKORI EURÓPAI (S MAGYARORSZÁGI) INTERPRETÁCIÓJÁNAK, RECEPCIÓJÁNAK ÉS IMITÁCIÓJÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

I/2.

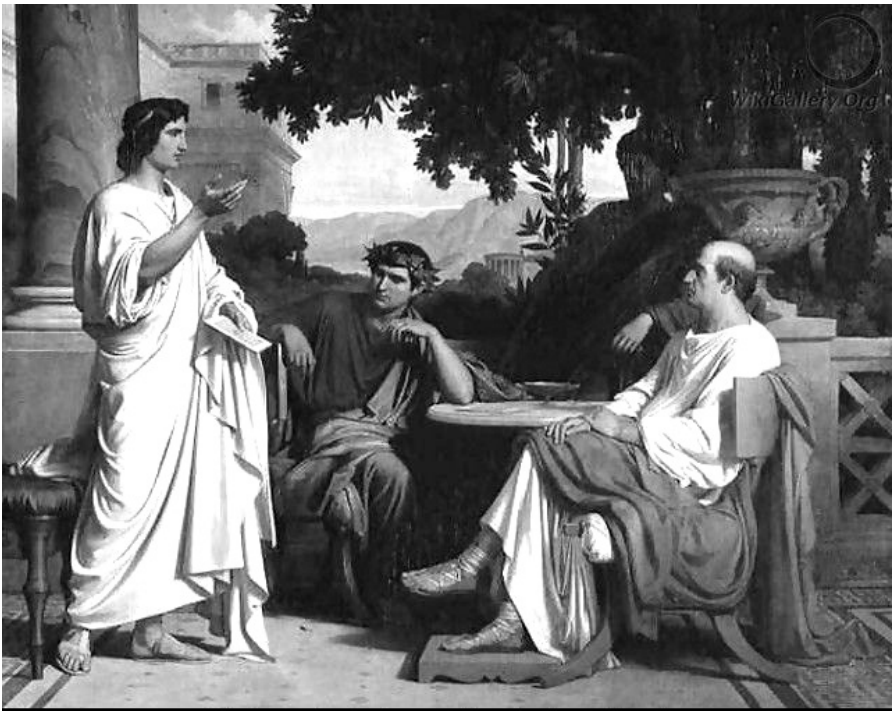

SZEGEDI EGYETEMI KIADÓ–JUHÁSZ GYULA FELSŐOKTATÁSI KIADÓ

TÓTH SÁNDOR ATTILA

CARMINA HORATIANA

FEJEZETEK
A HORATIUSI ÓDA ÚJKORI EURÓPAI
(ÉS MAGYARORSZÁGI) INTERPRETÁCIÓJÁNAK,
RECEPCIÓJÁNAK ÉS IMITÁCIÓJÁNAK
TÖRTÉNETÉBŐL

I/1.

SZEGEDI EGYETEMI KIADÓ – JUHÁSZ GYULA FELSŐOKTATÁSI KIADÓ